

А.Г. Бульвінський

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ
1657–1659 рр.
В УМОВАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО
РОЗМЕЖУВАННЯ НА СХОДІ ЄВРОПИ**

Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Київ
2008

УДК 94(477+470):327:335.48]“1658/1659”

ББК 63.3(4Укр)46-3+63.3(4Рос)46-3

Б90

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор

В. І. Сергійчук,

доктор історичних наук, професор

Ю. А. Мицик,

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник

В. М. Горобець

За загальною редакцією

доктора історичних наук, професора В. Й. Борисенка

Видано на замовлення

Державного комітету телебачення та радіомовлення України

за Програмою «Українська книга»

ISBN 978-966-518-641-6

© Бульвінський А.Г., 2008

© Бульвінський А.Г., Гомаіонов О. П., карти, 2008

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Історичні передумови та причини українсько-російської війни 1658–1659 рр.: цивілізаційний аспект	27
§ 1.1. Місце України у цивілізаційному протистоянні «Московія» – «Європейський світ»	27
§ 1.2. Політична доктрина Московської держави та українська державна ідея: проблема концептуальної сумісності	89
§ 1.3. Соціально-економічні та державно-політичні уклади Війська Запорозького та Московського царства в середині XVII ст.: можливості співіснування	129
§ 1.4. Напередодні: українсько-московський військово-політичний альянс у 1654–1657 рр. (накопичення конфліктного потенціалу)	137
Розділ 2. Реалізація царським урядом нового політичного курсу щодо України у серпні 1657 – травні 1658 рр.	155
§ 2.1. Спроба царизму нав'язати Україні свою політичну волю у серпні–жовтні 1657 р.	155
§ 2.2. Розпалювання Москвою соціальних суперечностей в Україні з метою посилення військово-політичного контролю над нею в листопаді 1657 – травні 1658 рр.	189
Розділ 3. Воєнні дії та політичні контакти між сторонами під час українсько-російської війни 1658– 1659 рр.	237
§ 3.1. Переростання суперечностей та політичного протистояння між Україною і Московською державою у війну в червні– серпні 1658 р.	237

§ 3.2. Підготовка до війни та перебіг воєнних дій у серпні 1658 – першій половині січня 1659 рр.	265
§ 3.3. Генеральний наступ московської армії на Україну та завершення воєнних дій (середина січня – початок серпня 1659 р.)	315
§ 3.4. Підсумки та наслідки війни	413
Післямова	426
Примітки	434
Додатки	506
Бібліографія	650
Джерела ілюстрацій	675
Список скорочень	677

ВСТУП

Так історично склалося, що протягом останніх трьох з половиною століть одну з ключових ролей в історії України відігравали українсько-російські відносини. Усі супутні цим відносинам процеси безпосередньо впливали на долю України. Для сучасної незалежної Української держави відносини з Росією також мають винятково важливе значення, оскільки ті чи інші зміни в цій сфері суттєво впливають на стан розвитку країни. Складні політико-військові взаємини країн у попередні часи, певні застарілі стереотипи у двосторонніх відносинах на сучасному етапі створюють труднощі для повнокровного та рівноправного співробітництва й партнерства. Але ці проблеми навряд чи можуть бути досягнуті й подолані без детального, скрупульозного вивчення та аналізу їхніх коренів у минулому.

Дослідження проблеми війни між Україною й Московією в 1658–1659 рр., цікавої самої по собі як частини політичної історії України другої половини XVII ст., за радянського часу фактично були заборонені, і тому ця тема в українській історичній науці залишилась маловивченою. Розгляд тогочасних подій саме зараз важливий насамперед тому, що сьогодні Україна опинилася перед доленосним вибором свого майбутнього геополітичного курсу і проблемою пошуку й самоусвідомлення статусу та місця держави на Європейському континенті. Аналогічні проблеми, що постали перед країною в другій половині XVII ст., виявилися багато в чому визначальними для її подальшої історичної долі.

Запропонована тема безпосередньо пов'язана також із вивченням московської політики поступової інкорпорації козацької України до складу Московської держави воєнними та мирними засобами, а також викладом основних засобів інтеграції України в російський економічний, правовий та державний простір. Практична реалізація цього курсу почала здійснюватися Москвою саме під час українсько-російської війни 1658–1659 рр.

Зрозуміти причини цього збройного конфлікту, який тривав і в наступні роки, не можна, не усвідомивши його витоків. Витоки ж ці треба шукати у відмінностях історичних доль і геополітичної належності українського та російського народів у попередніх століттях. Тому в першій частині книги висвітлюються загальні історичні передумови цієї війни. Ґрунтуючись на концепції локальних цивілізацій, автор виходить з того, що Україна-Русь і Московія належали до різних цивілізаційних світів. Ці світи як системні цілісності протистояли один одному на теренах Східної Європи. Саме в цьому розрізі й слід шукати глибинні передумови трагічного для України протистояння з Московською державою в другій половині XVII ст.

Представлена на суд читача книга є спробою детального й комплексного осмислення подій, пов'язаних з українсько-російською війною наприкінці 50-х рр. XVII ст., а саме: визначення її місця в системі тогочасних українсько-московських та європейських відносин; розкриття передумов і причин війни як у рамках двосторонніх відносин, так і в контексті загальноєвропейських процесів; реконструкції логіки дій та з'ясування цілей і завдань сторін під час дипломатичних переговорів як напередодні війни, так і під час ведення воєнних дій.

Автором вперше в літературі подається систематичний і детальний опис перебігу воєнних дій – головних походів війни, основних битв та облог. Визначаються результати й наслідки війни для кожної зі сторін і їхній вплив на розстановку сил на тогочасній європейській політичній арені; сама ж війна розглядається в цілісному вигляді.

На основі узагальнення історичного матеріалу та введення в обіг нових документів події 1658–1659 рр. розглядаються не з точки зору розгортання соціальних рухів в Україні й не в контексті російсько-польського протистояння чи українсько-польських відносин, – підходів, традиційних для вітчизняної історіографії, – а в розрізі конфлікту українських і російських інтересів.

Сподіваюсь, що висвітлення російської політики та геополітичних планів Москви щодо України в XV–XVII ст., а також її підходів до розвитку українсько-російських відносин у 1657–1659 рр. представлені у дослідженні, сприятимуть розширенню теоретичної бази, яка може бути корисною для розробки і проведення обґрунтованої й реалістичної державної політики України стосовно Росії.

Автором всі дати подано за старим стилем, кордон України на картах показано за Зборівським договором 1649 р.

Перші описи ходу війни та перші її оцінки зустрічаємо вже в сучасників тих подій: українських літописців Ф. Софоновича, Самовидця і Дворецького та польських – В. Коховського й Й. Єрлича. Ф. Софонович у своїй «Хроніці» обмежується кількома абзацами, у яких тезово повідомляє про основні події війни, зокрема й про битву під Конотопом. Він зазначає, що гетьман І. Виговський першим «здійняв руку на царя», оминаючи факт вступу російських військ на територію України й повідомляючи лише про напади гетьманських військ на російські¹. Самовидець, навпаки, розповідає про основні моменти походів князів Г. Ромодановського та О. Трубецького в Україну. Значну увагу він приділяє подіям під Конотопом, дає короткий достовірний опис ходу Конотопської битви 1659 р. Самовидець вважає, що війну розпочав гетьман Виговський, але при цьому зазначений автор не розрізняє подій громадянської війни в Україні та війни з Москвою. «Літописець» Дворецький зосереджується на ключових моментах українсько-російського протистояння – штурмі Києва гетьманськими військами в серпні 1658 р. та битві під Конотопом у червні 1659 р., даючи чи не найточніший, хоча і стислий, фактологічний опис подій порівняно з іншими літописцями. Оцінку діям та особі самого гетьмана автор дає недвозначну: «лядський дух» та «всієї України ізводитель і згубця»².

Польський літописець Й. Єрлич подає цікаву інформацію про вимоги, які висунула Москва гетьманському уряду після смерті Б. Хмельницького, про підтримку російським престолом повстання М. Пушкаря, про нарощування російської військової присутності в Києві влітку 1658 р., про відправку гетьманові Виговському польської військової допомоги й наводить ряд цифрових даних про кількість військ противників на різних етапах бойових дій³. В. Коховський уперше в історіографії формулює головну мету царської політики щодо України після смерті Б. Хмельницького: узяти «в свої пазури» гетьманську владу в Україні. Він пише, що Москва із самого початку була неприхильною

до гетьмана Виговського, а російські воєводи намовляли козаків на повстання проти гетьмана. В. Коховський повідомляє, що Москва, вирішивши скористатися поділом козаків на дві партії, першою розпочала війну з козаками; початком її він вважає похід князя О. М. Трубецького на Україну. Літописець дає досить детальний, але в багатьох місцях недостовірний опис подій під Конотопом. Значення ж «Історії» В. Коховського полягає в тому, що саме в ній уперше в літературі чітко сформульовано, що в 1658–1659 рр. в Україні йшла війна між козаками та Москвою⁴.

Й.-Й. Мюллер, автор історичної дисертації про козаків, опублікованої в 1684 р. в Лейпцигу, зазначає, що після смерті Б. Хмельницького козаки мали намір скинути ярмо московського рабства, і це стало причиною зближення їх із Польщею⁵.

Для козацьких літописців Г. Грабянки та С. Величка, які писали свої «літописи» в першому 20-літті XVIII ст., гетьман І. Виговський апріорі є зрадником і «недоброхотом» царського престолу. Г. Грабянка зображує події так, що цар нібито послав свої війська в Україну ледь не винятково з гуманітарною місією – захистити населення Війська Запорозького від «безчинств» гетьмана Виговського. Згідно з інтерпретацією подій Г. Грабянкою, гетьман остаточно викрив себе як недруг Росії, коли пішов визволяти обложений Конотоп. Сам же факт облоги українського міста російськими військами Г. Грабянка ворожою акцією, очевидно, не вважав⁶.

С. Величко пише, що війну розпочав гетьман Виговський, який лише очікував слушного моменту для зради царя, несподівано та неспровоковано напавши на російське прикордонне місто Кам'яне. Осінній похід князя Г. Ромодановського 1658 р., на думку літописця, був лише ударом у відповідь. У «Літописі» значну увагу приділено подіям під Конотопом, проте деякі моменти опису перебігу битви видаються сумнівними⁷. У цілому ж С. Величко дав найбільш повний і детальний, порівняно з іншими козацькими літописцями, опис подій 1657–1659 рр. в Україні, який, проте, не був позбавлений ряду хронологічних неточностей.

Невідомий автор «Короткого літопису Малої Росії», підтримуючи версію Г. Грабянки про те, що Москва послала в Україну свої війська, довідавшись про «безчинства» там гетьмана, усе ж вважає, що причиною розриву Виговського з Москвою було не стільки прагнення до об'єднання з Річчю Посполитою, скільки бажання бути володарем «удільного князівства», обіцяного поляками⁸. Досить зважено описує

основні епізоди війни «Літописець або короткий опис значніших дій і випадків, що в якому році діялось в Україні малоросійській обох боків Дніпра» (1742). Автор «Літописця» досить помірковано зазначає, що Виговський «почав зломислити» і «зрадив» царя лише в серпні 1658 р., коли послав свого брата взяти Київ, а пакти Гадяцькі утратував з поляками, «яко би козакам корисніше... бути»⁹.

Російські літописи другої половини XVII ст. взагалі не згадують про події українсько-російської війни або обмежуються, як «Мазуринський літописець», складений у 80-х рр. XVII ст., лаконічним переліком основних місць бойових дій і головних воєвод, які командували там військами, та загальною сентенцією про те, що «багато їм з поляками і кримськими і з черкасами боїв було»¹⁰.

Виняток становить «Новгородський Хронограф», складений у Новгороді на межі 70–80-х рр. XVII ст., у якому дається детальний опис Конотопської баталії та цінні відомості щодо того, яке враження справила в Москві звістка про розгром війська князя Трубецького. «Новгородський Хронограф» наводить ряд важливих подробиць Конотопської битви, відсутніх в інших джерелах¹¹.

Короткий, але досить точний опис Конотопської битви залишив у своєму щоденнику за 1678 р. Патрік Гордон, шотландець на російській військовій службі. Запис він зробив перебуваючи у Конотопі, найімовірніше від очевидців подій¹².

Важливу інформацію про військові дії травня–липня 1659 р. та участь у них татар дав перший офіційний літописець Османської імперії Мустафа Наїма, призначений на цю посаду в 1709 р. Головну роль у військовій перемозі союзників він відводить татарам. Не знаючи місцевості, на якій розпорталися події, Наїма у своїй розповіді подає досить плутані відомості про місце головної битви¹³.

Українські та російські автори другої половини XVIII ст. у своїх працях у тій частині, де вони стосувалися подій 1657–1659 рр., поділяють концепцію Грабянки – Величка про зраду гетьманом Виговським царя як основну причину війни, проте вони дещо уточнюють цю концепцію. Так, за викладом Г. Міллера, С. Зарульського та П. Симонівського, гетьман Виговський не просто був «недоброхотом» Москви, він прийшов до влади для того, щоб повернути Україну під владу Польщі. Царський престол, зрозуміло, не погодився з таким перебігом подій, що й стало причиною військових дій¹⁴.

Найбільш тенденційним є виклад подій війни в «Короткому історичному описі про Малу Росію до 1765 року...», де автор не лише ха-

рактеризує всі дії гетьмана Виговського не інакше як тиранські, але й на догоду своїй концепції повністю фальсифікує події під Конотопом. За викладом автора «Опису», об'єднані армії князів Ромодановського і Трубецького, виявляється, «наздогнавши Виговського під Конотопом, розбили його натовп, і він був вимушений рятуватися втечею в Україну»¹⁵, хоча насправді все було якраз навпаки. Оригінальною версією фальсифікації розглядуваних подій є характеристика, яку дав їм Т. Мальгін у «Російському ратнику...», де події під Конотопом згадуються як один із двох прикладів щасливих успіхів у перемогах над кримськими татарами. Хоча заради «об'єктивності» автор зазначає, що битва була жорстокою й деякі російські воєначальники були в ній убиті або потрапили в полон¹⁶.

Концепції «зради» гетьмана І. Виговського дотримувались і автори останніх творів XVIII ст., написаних у літописному стилі, – О. Рігельман, Ж.-Б. Шерер, автор «Історії Русів» та деякі інші¹⁷.

Російські автори кінця XVIII – початку XIX ст. М. Новиков, А. Манкієв та укладач «Докладного літопису від початку Росії до Полтавської баталії» у своїх творах також приділяли певну увагу Конотопській битві, відводячи головну роль татарам і зображуючи події так, ніби гетьман І. Виговський та козаки відігравали у війні допоміжну другорядну роль¹⁸. В окремих роботах, як, наприклад, у «Картині чи Описі всіх нашестів на Росію татар і турків...» П. Левашова чи в «Російській історії» С. Глинки, перемога повністю приписується татарам, про козаків узагалі не згадується¹⁹.

У XIX – на початку XX ст. в російській та українській історіографії з'явилася велика кількість праць, у яких були досліджені певні аспекти чи періоди розглядуваних подій. Так, О. Лазаревський та Філарет (Гумілевський) приділили значну увагу історії міста Конотопа: дали топографічні описи місцевості, на якій відбулась основна битва українсько-російської війни 1658–1659 рр. Окрім того, О. Лазаревському належить найточніша, на нашу думку, та найбільш достовірна в історіографії XIX – першої половини XX ст. реконструкція перебігу Конотопської битви²⁰.

Комплекс проблем, пов'язаних зі зносинами гетьмана Виговського з Польщею та укладенням Гадяцької угоди, спеціально досліджували В. Герасимчук, Д. Коренець та В. Будзиновський²¹. Окрім того, В. Герасимчук є автором по суті єдиної в тогочасній історіографії праці, спеціально присвяченої подіям, які відбувалися в Україні після Конотопської битви 1659 р. та у зв'язку з нею²².

Окремі моменти подій війни, пов'язані зі Слобожанщиною, знайшли певне відображення у працях І. Срезневського, Д. Багалія, Є. Альбовського, П. Головінського, Філарета (Гумілевського)²³. Дореволюційною історіографією, завдяки зусиллям Г. Карпова, К. Харламповича, В. Ейнгорна та О. Красковського, досить ґрунтовно досліджені питання, пов'язані з політикою царського престолу стосовно церковних справ в Україні в 1657–1659 рр. і ставленням українського духовенства до неї та політики гетьманського уряду²⁴. О. Барсуков детально дослідив діяльність у цей період російських киянських воєвод (його праця зберігає свою наукову цінність і сьогодні)²⁵, Д. Яворницький – роль І. Сірка²⁶, а О. Фотинський та В. Липинський – роль Ю. Немайрича в цій війні²⁷; уже згадувані Д. Корень та І. Срезневський в інших своїх роботах, а також Н. Сторожевський докладно розглянули причини та хід громадянської війни в Україні в 1658 р. (повстання М. Пушкаря)²⁸, О. Востоков – роль та подальшу долю родичів гетьмана І. Виговського – учасників військових дій²⁹; М. Маркевич писав про «гетьманство» Я. Барабаша³⁰.

У працях деяких російських авторів XIX ст., присвячених іншим проблемам, також містяться певні відомості, пов'язані з українсько-російською війною 1658–1659 рр., зокрема про воєнні дії в районі Глухова в грудні 1658 р.³¹, про стан царських військ після поразки під Конотопом та про дії російського командування щодо наведення порядку у військах³², про реакцію та дії російського керівництва у власній столиці у зв'язку з інформацією про поразку під Конотопом³³, про похід донських козаків улітку 1659 р. у Крим з метою перешкодити українсько-татарському союзу³⁴ та ін.

У концептуальному плані для російської дореволюційної історіографії при розгляді воєнних дій в Україні в 1658–1659 рр. характерним було трактувати їх як частину російсько-польської війни, усіляко применшуючи самостійну роль у цих подіях українського уряду, або й просто ледь не як сімейний «бунт Виговських проти Росії», як охарактеризував ці події Н. Арцибишев³⁵. А, наприклад, С. Соловйов, хоча й використовує термін «війна» власне до воєнних дій між царськими та гетьманськими військами, проте трактує її причини традиційно, у дусі авторів XVIII ст.³⁶ Найчастіше введення російських військ пояснювалося двома причинами: прагненням російського престолу не допустити практичної реалізації таємного українсько-польського союзу і врятувати українське населення від поборів старшини та грабунків іноземних військ.

Цікаво, що царська історіографія, на відміну від радянської, не намагалася замовчувати самого факту військових дій між російськими та козацькими військами. Ці події в загальному плані описані в низці праць із російської військової історії³⁷. Зокрема, М. Голіцин, даючи детальну періодизацію війн Росії за царювання Олексія Михайловича, викладає події українсько-російської війни в розділі «2-га війна з Польщею за Малоросію (1658–1666 рр.)», не виділяючи її як окрему подію. Причому, ведучи мову про причини цієї війни, генерал-лейтенант російського Генерального штабу вважає, що саме козацька старшина, «зваблюючи себе нездійсненою мрією про абсолютно незалежне самобутнє існування Малоросії і про честь бути її володарями», і навіть нерідко, хоча й ненадовго, встигнувши звабити такими ж надіями й козаків, утягує у війну за Україну Росію та Польщу^{38*}.

Другий, також дуже поширений у російській дореволюційній літературі, варіант трактування зазначених подій полягає в тому, що поразки під Конотопом росіяни зазнали від татар. Про участь і роль козацьких військ у цих подіях автори, котрі поділяють такий погляд, намагаються не згадувати³⁹. Головною причиною військової поразки під Конотопом російська дореволюційна історіографія найчастіше (особливо в першій половині XIX ст.) називала місництво воєвод⁴⁰. О. Барсуков, розвинувши цю тезу, цілком слушно зазначав, що саме через місництво Трубецької сліпо дотримувався таємного наказу й до останнього не втрачав надії урегулювати ситуацію шляхом мирних переговорів з Виговським, замість того, щоб з'єднатись із Шереметевим і діяти спільно з ним⁴¹. У цілому ж російська історіографія XIX – початку XX ст. повністю сприйняла та розвинула концепцію «зради» гетьмана Виговського, який нібито із самого початку свого гетьманства хотів зрадити Москву і прагнув передати Україну Польщі на вигідних для старшини умовах.

Польські автори XIX ст. Г. Шмітт, М. Павлицев та М. Краєвський приділяли значну увагу історії України зазначеного періоду у зв'язку з укладенням у 1658 р. Гадяцької угоди. Військові дії між козаками та росіянами вони зображали як війну між державами. Проте, описуючи перебіг воєнних дій, ці автори досить часто враховували не завжди до-

* Логіка такого підходу цілком зрозуміла: оскільки Україна принципово не визнавалася Москвою незалежною політичною одиницею, то вона не могла бути навіть формально визнана стороною воєнних дій.

стовірні повідомлення В. Коховського⁴². 1860 р. Ю. Лукашевичем була написана одна з перших біографій діяча Гадяцької угоди Ю. Немирича⁴³.

У загальних курсах української історії та у працях, присвячених гетьманству І. Виговського в цілому, написаних українськими істориками XIX ст., концептуальні підходи в зображенні і трактуванні подій 1658–1659 рр. мало чим відрізняються від трактувань російської історіографії. Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, П. Куліш, М. Костомаров, В. Волк-Карачевський⁴⁴ пишуть, що Виговський першим розпочав воєнні дії проти Росії для того, щоб забезпечити повернення України під владу Польщі. Подібно до російських істориків, вони вважають, що лише після цього Москва змушена була ввести в Україну свої війська, щоб запобігти українсько-польському союзу і врятувати український народ від утисків старшини.

Незважаючи на в цілому неприхильне ставлення української історіографії XIX ст. до особи гетьмана Виговського, у загальній оцінці політичної налаштованості гетьмана простежується цікава тенденція: чим ближче до кінця століття, тим реалістичнішими і зваженишими стають оцінки політичної програми гетьмана. Якщо М. Маркевич у 1842 р. майже демонізує Виговського, називаючи його людиною, відданою не Республіці, не Росії, а одному лише золоту⁴⁵, а П. Куліш, також неприхильний до Виговського, у 1861 р. вже характеризує його політичну програму як небажання «Москві голдувати» і прагнення «Річ Посполиту Польську жозаками підперти і Вкраїну на рівному праві з усіма воеводствами поставити»⁴⁶, то В. Волк-Карачевський у 1899 р. вже цілком однозначно пише, що Виговський ставив перед собою завдання «створити щось автономне для України». Щоправда, пройнятий ідеями шляхетства, він, на думку автора, не міг уявити іншого образу вільної держави, окрім того, який бачив у Речі Посполитій, тобто аристократичної республіки⁴⁷.

Необхідно також відзначити, що праця М. Костомарова «Гетьманство Виговського» (1861) водночас є й найбільш детальним і ґрунтовним спеціальним дослідженням подій 1657–1659 рр. в Україні у вітчизняній історіографії XIX ст. і першою спробою предметно, на підставі відомих на той час джерел, проаналізувати політику Росії щодо України після смерті Б. Хмельницького та українсько-російські відносини в цей період у цілому.

Припущення, що саме дії царського престолу, спрямовані на зкортання автономії України і приведення її до статусу однієї з рядо-

вих областей Російської держави, змусили гетьмана Виговського укласти союз із Польщею і призвели до відкритого збройного протистояння між козаками й Москвою, першим серед вітчизняних істориків висловив В. Антонович⁴⁸.

Докладніше гіпотеза В. Антоновича була розроблена та обґрунтована на початку ХХ ст. в уже згадуваних дослідженнях Д. Коренця та В. Герасимчука⁴⁹. Зокрема, В. Герасимчук вважав, що саме незбійність бажань по-державницькому налаштованої старшини, котра прагнула зробити з Малої Русі могутню незалежну Українську державу, та царського престолу, який бажав утілити в життя свої великодержавні ідеї, і призвели до розриву між Москвою й Військом Запорозьким. У своєму дослідженні він розглядає розвиток російської політики щодо України в період із серпня 1657 р. до початку вересня 1658 р. на тлі загострення в ній соціальних суперечностей.

Гіпотеза про те, що між Україною та Москвою в 1658–1659 рр. точилася війна, головною причиною якої було небажання козацької старшини втрачати свої «вольності», ідучи на поступки прагненням російського престолу обмежити автономію козацької держави та церкви, остаточно була оформлена й систематизована у працях Б. Грінченка, М. Грушевського та О. Терлецького⁵⁰. Зокрема, у статті «Виговський і Мазепа» М. Грушевський у концентрованому вигляді дав аналіз основних методів, за допомогою яких Москва прагнула встановити контроль над Україною, а також загальну оцінку московської політики, зазначаючи, що її метою було «обкласти українську людність податками до московського скарбу, обмежити українцям свободи... та підвести все українське життя під загальний московський ранжир»⁵¹.

Також досить однозначно оцінює російську політику щодо України В. Будзинівський, який зазначає, що «ще за життя Богдана, Виговський і гетьман зрозуміли, що московська зверхність мусить в дуже короткі часі перемінитися на окупацію України московською державою, та що подальший процес удержавлення мусить Русь стерти з лиця землі»⁵².

Подібні трактування причин війни почали з'являтися на початку ХХ ст. й у працях деяких найбільш об'єктивних російських істориків, зокрема в «Історії Росії» Д. Іловайського⁵³.

Деякі автори, зокрема О. Фотинський, цілком справедливо вказуючи на суперечність між порядками, які несли царські воєводи в Україну і були звичними для козацтва, та обмежувальний характер привнесених нововведень, наполягають, однак, на тому, що спротив

цим нововведенням чинила лише розбещена польськими порядками старшина, простий же люд був не проти, а швидше, навіть вітав посилення московської влади в країні⁵⁴.

Оцінюючи методи, якими Москва діяла в Україні після смерті Б. Хмельницького, В. Пічета надзвичайно точно формулює їхню суть: «Класова боротьба була гарантією сили і впливу Москви на Україну. Спираючись то на одну, то на іншу суспільну групу, підтримуючи одну проти іншої, московський уряд мав повну можливість, не чіпаючи «статей Хмельницького», а навпаки, їх підтверджуючи і вносячи лише незначні поправки, проводити свою централістичну політику і українську державу перетворювати в московську провінцію». Проте, як і більшість тогочасних істориків, він вважав, що лише козацька старшина та верхівка духовенства, які прагнули зміцнити свої позиції в українському суспільстві, виступали проти централістичної московської політики, інтереси ж більшості народу були протилежними, тому він у своїй масі схвалював обмежувальну щодо старшини політику царського престолу⁵⁵.

Польські історики М. Гевлик, Л. Жубала, А. Прохаска, Ф. Равіта-Гавронський у першій чверті ХХ ст. також приділяли досить багато уваги періоду гетьманування І. Виговського, проте традиційно зосереджували свою увагу не на українсько-російських військових діях, а на проблемі Гадяцької угоди⁵⁶.

У 1920–1930-х рр. з'являється декілька праць українських істориків, у яких автори розглядають окремі аспекти російської політики щодо України за часів гетьманування І. Виговського. Так, про намагання Москви скористатися внутрішньоукраїнською суперечкою стосовно законності гетьманського статусу І. Виговського та про його «московську службу» в часи писарства пише С. Наріжний⁵⁷, про висунення нових проектів українсько-російського договору замість «статей» 1654 р. – А. Яковлів⁵⁸, про намагання російського престолу розірвати українсько-татарський союз, використавши для цього донців, – О. Гермайзе⁵⁹, про особу та діяльність Ю. Немирича – І. Лоський⁶⁰. М. Петровський у своїх коментарях до «Літопису Самовидця» та в нацерках до політичної біографії Т. Цецюри на підставі архівних джерел уточнює ряд моментів перебігу військових дій між царськими та гетьманськими військами в 1658–1659 рр.⁶¹, вводячи тим самим до наукового обігу невідомі до того архівні матеріали.

Експансіоністська політика Москви щодо України в 1657–1659 рр. як політичний курс Російської держави в 1930-х рр. була коротко

описана в загальних курсах історії України Д. Дорошенка та І. Крип'якевича⁶². 1936 р. виходить перша частина десятого тому «Історії України-Русі» М. Грушевського, у якій автор робить, зокрема, і детальний аналіз російської політики щодо України із часу смерті Б. Хмельницького до укладення Гадяцької угоди у вересні 1658 р.⁶³

Перемогу українських військ над російськими під Конотопом широко використовувала в ідеологічній боротьбі з радянським режимом Українська повстанська армія (УПА) під час визвольних змагань у 1940–1950-х рр. Так, у першому номері часопису «До зброї» (1943), який видавався Політичним відділом УПА, у програмній статті, зокрема, говорилося: «Ми вибрали шлях збройної боротьби і з нього не зійдемо. Бо шумлять над нами і кличуть до зброї нас невидимо переможні стяги з-під Жовтих вод і Конотопу, бо попіл спалених немовлят тисне нам у грудях і не дає дихати, бо кров постріляних і порубаних кличе нас до помсти»⁶⁴.

У цьому ж номері часопису надруковано окремий спеціальний матеріал «Конотопська перемога», у якому короткий опис ходу українсько-російської війни та битви актуалізується першим і останнім абзацами публікації. На початку матеріалу зазначалося, що конотопська перемога – «одна із найвеличавіших перемог української зброї: один із перших і найтяжчих ударів, що її вона завдала північній імперіалістичній гідрі. Це не тільки вияв послуху непомильному національному інстинктові, а й доказ політичної зрілості – глибоких державних тенденцій України того часу. Це також проречисте визначення одного з головних напрямків дій української зброї на майбутнє і то на довгі роки. Цей напрямок – імперіалістична московська північ». Відтак «До зброї» висловлював упевненість, що «битва під Конотопом... була і завжди залишиться доказом нашої непримиримості з московським імперіалізмом. Вона свідчитиме також, що українська зброя вміє не тільки боротись із ворогом, але й перемогати його в боротьбі», а також, що нові Конотопи не за горами⁶⁵. Конотопська перемога виступала одним із найвеличніших символів перемоги української зброї, який має надихати сьогоденних борців за незалежність, і в наступних номерах часопису та в інших пропагандистських матеріалах УПА⁶⁶.

У світлі подібних трактувань значення Конотопської битви цілком зрозумілою стає лінія на замовчування радянською історіографією і без того не дуже зручних для офіційної імперської ідеології подій українсько-російської війни, яке з кожним десятиліттям

посилювалося й мало на меті стерти з історичної пам'яті народу цю подію, як і явище боротьби українців за незалежну державу взагалі.

Тому абсолютно логічним виглядає фактичне повернення радянської історіографії кінця 1930-х – початку 1960-х рр.⁶⁷ при трактуванні українсько-російських відносин, які склалися в 1657–1659 рр. до концепції «зради», а саме, що гетьман Виговський ставив за мету свого правління відторгнення України від Росії та приєднання її до шляхетської Речі Посполитої; що він першим почав ворожі дії проти Росії, зрадив її, підписавши Гадяцьку угоду, і лише після цього Москва послала в Україну свої війська, щоб відновити справедливість.

Класичним прикладом спроби наукового обґрунтування цієї схеми є написана в 1941 р. в Ленінграді, але внаслідок війни не захищена кандидатська дисертація В. Путилова на тему «Дипломатичні відносини України з Росією і Польщею в 1657–1659 рр.». У роботі гетьман Виговський та його соратники характеризуються замалим не як розбійники, які пішли проти волі народу.⁶⁸

Узагалі ж події доби гетьманства І. Виговського розглядаються в цей час фактично лише у двох ракурсах: у контексті показу загострення класових суперечностей і розгортання соціальних рухів у тогочасній Україні (К. Стецюк) та боротьби між Росією й Польщею за Україну (М. Марченко, І. Греков, Л. Олійник). Про суперечності між прагненням українських керівників кіл до незалежності України та самодержавною політикою російського уряду, спрямованою на обмеження української автономії, як про одну з причин українсько-російського конфлікту досить побіжно згадують у своїх працях М. Марченко (1941), К. Стецюк (1960) та О. Апанович (1961).

Дещо окремо від усіх інших робіт того періоду стоїть стаття Н. Рубінштейна «Класова боротьба на Україні в XVII ст.», яка вийшла в 1936 р. Н. Рубінштейн цілком об'єктивно писав, що вже з 1656 р. почали загострюватися протиріччя між Москвою та гетьманом Хмельницьким, який розпочав переговори зі Швецією, а потім і з Польщею, «підготовляючи розрив з Москвою». Автор дає надзвичайно сміливу для того часу характеристику політики московського уряду щодо України як колоніальної, зазначаючи, що свою політику він будував на загостренні антагонізмів між багатою старшиною Правобережжя та дрібною старшиною й міщанством Лівобережжя.⁶⁹

У повоєнній історіографії перебіг воєнних дій між гетьманськими та царськими військами в Україні в 1658–1659 рр. потрапляв у поле зору радянських дослідників фактично лише фрагментарно. На цей

аспект українсько-російських відносин звертали певну увагу у своїх роботах практично тільки О. Апанович та Л. Олійник. Проте О. Апанович, оскільки її праця була присвячена боротьбі козацтва з татаро-турецькою агресією, зосередила увагу у своєму дослідженні головним чином на діях союзних Виговському татар. Л. Олійник дав найповніший у радянській історіографії опис військових дій між українськими та російськими військами в часи гетьманування І. Виговського. Основну увагу в описі він приділив походу князя О. Трубецького в Україну навесні 1659 р. Досить докладно описуючи завершальну фазу цього походу, дослідник припустився, однак, ряду фактологічних помилок, які дещо викривили картину подій.

Поодинокі згадки в повоєнній радянській історіографії про поразку російських військ під Конотопом значно різняться між собою в оцінці її масштабів: від поодинокого об'єктивного визнання О. Сахарова, що «ця битва закінчилась важкою поразкою московського війська» і що «під Конотопом загинула краща частина помісної кінноти»⁷⁰ до традиційно применшувальної констатації про «тимчасову перемогу над невеликим загonom російських військ»⁷¹.

Окреме місце в радянській історіографії з даної проблеми займає робота О. Новосельського, написана у 1960-х рр., але видана лише у 1994 р. Він чи не єдиний з радянських істориків пишучи про військовий конфлікт Московської держави з козаками та татарами у 1658–1659 рр. ґрунтувався майже виключно на архівних джерелах (в основному на матеріалах Ф. 123: Зносини Росії з Кримом РДАДА). Написана в об'єктивістському деідеологізованому джерелознавчому стилі, робота О. Новосельського має серйозне наукове значення й сьогодні.

Як фахівець з історії російсько-кримських відносин, О. Новосельський робить висновок, що під Конотопом російський уряд зазнав поразки від татарського хана, «якої ще жодного разу не доводилось зазнавати в XVII ст.», однак підкреслює, що втрати росіян у битві були набагато меншими, ніж про це традиційно пишуть – на рівні 3–4,7 тис. осіб⁷².

Із середини 1960-х до кінця 1980-х рр. зазначена тема радянською історичною наукою фактично не досліджувалась. Можна згадати лише невелику статтю Ф. Шевченка та В. Смолія про повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша⁷³. У цей період вийшло лише декілька праць, які мали дотичне відношення до теми нашого дослідження. У праці В. Загородовського, присвяченій Белгородській захисній смузі, наводяться певні відомості про склад російських військ на українсько-російсько-

му кордоні в 1658–1659 рр. та про напади татар на Російську державу в цей же період⁷⁴. А в працях А. Мальцева, Л. Абецедарського та О. Артюшевського, що розкривають російсько-білоруські зв'язки в XVII ст., висвітлена політика царського уряду щодо українського козацтва в Білорусії після смерті Б. Хмельницького⁷⁵.

Українська закордонна історіографія 1950–1980-х рр. досліджуючи період гетьманування І. Виговського, основну увагу приділяла проблемі українсько-польського союзу 1658 р. та особистостям І. Виговського і Ю. Немирича⁷⁶, а не військовим аспектам тогочасних українсько-російських відносин. Продовжує цю традицію й сучасна українська закордонна історіографія. Серед останніх робіт слід особливо відзначити ґрунтовну статтю А. Пернала про затвердження на варшавському сеймі 1659 р. Гадяцької угоди⁷⁷.

Польська історіографія середини 1960-х–2000-х рр. також приділяла певну увагу подіям 1658–1659 рр. в Україні. Так, наприклад, Я. Віммер у своїх працях наводить дані про допомогу, надану польськими військами гетьманові Виговському; Л. Подгородецький, у контексті дослідження татарсько-польських відносин, розглядає політику Кримського ханства щодо Війська Запорозького у зв'язку з українсько-російським конфліктом та українсько-польським союзом, а Я. Тазбер декілька своїх статей присвятив особі Ю. Немирича. Спеціальну статтю, присвячену власне Конотопській битві, опублікував П. Кріль⁷⁸.

Турецька історіографія головну роль у перемозі союзників над російським військом під Конотопом відводить татарам на чолі з кримським ханом Мухаммедом-Гіреєм⁷⁹.

У працях російських істориків В. Каргалова та В. Похльобкіна, які розглядали досліджувані нами події⁸⁰, поєднуються, з одного боку, визнання того факту, що метою воєнних дій в Україні було реальне оволодіння нею російською владою й що саме росіяни розпочали регулярні військові дії, а з іншого – твердження, що в розв'язанні військових дій винен гетьманський уряд, який спочатку не повідомив Москву про смерть Б. Хмельницького, потім військовою силою придушив повстання М. Пушкаря, а потім уклав Гадяцьку угоду з поляками, «зрадивши» таким чином Росію. Усі події українсько-російської війни 1658–1659 рр. російські історики розглядають у контексті російсько-польської війни 1654–1667 рр., не вважаючи, очевидно, першу окремою історичною подією. У роботі Є. Кобзарьової (1998)⁸¹ говориться, наприклад, що, ставши гетьманом, Виговський спробував

підняти заворушення козаків проти Росії, а тому Москва була змушена стати на шлях підтримки опозиційного народного руху на чолі з М. Пушкарем та Я. Барабашем.

У трактуванні цих подій, викладеному в академічній «Історії зовнішньої політики Росії. Кінець XV–XVII ст.» (1999) Г. Саніним, уже цілком однозначно визнається, що саме переконаність Москви в тому, що Україна остаточно злилася з Росією, зумовлюється «здійснена після смерті Хмельницького спроба обмежити права України, поставити під контроль зовнішню політику, взяти в свої руки збір податків, розмістити воевод і гарнізони не лише в Києві, але й в інших містах». Визнається також те, що мета діяльності гетьмана Виговського – збереження української державності, але не в конфедерації з Росією, як бачилось Хмельницькому, а «у складі більш слабкої і децентралізованої Речі Посполитої»⁸².

У монографії О. Малова (2006), присвяченій в основному військовим аспектам російсько-польської війни 1654–1667 рр., вже абсолютно справедливо відзначається, що гетьман І. Виговський «прагнув до створення більш або менш незалежної козацької держави під символічним протекторатом однієї з сусідніх держав»⁸³.

Зазначені положення дозволяють зробити висновок, що сучасні російські автори переглядають ряд узвичаєних, але таких, що мало відповідають реальній історичній дійсності, підходів російської імперської історіографії стосовно України. Проте до повної відмови від тенденційності у висвітленні українсько-російських відносин часів гетьманування І. Виговського ще далеко. Так, Г. Санін цілком справедливо пише про «відкритий збройний виступ гетьмана проти Росії і похід його на Київ» у серпні 1658 р.⁸⁴, даючи зрозуміти, що саме із цього й розпочався українсько-російський збройний конфлікт. Проте в монографії жодним словом не згадується про введення в Україну ще в червні 1658 р. 20-тисячного російського корпусу під командуванням князя Г. Ромодановського, що, власне, і спричинило початок збройного протистояння.

Концептуально непорушною залишається для російських істориків й теза про зраду І. Виговського. Причому у ряді праць простежується чітке бажання відновити основні тенденційні постулати російської дореволюційної та радянської історіографії. Так, у відповідному розділі колективної академічної монографії «Османська імперія і країни Центральної, Східної і Південно-Східної Європи в XVII ст.» (2001) послідовно ототожнюються інтереси Росії

та України й проводиться думка: що в інтересах Москви, те в інтересах й України⁸⁵.

Усі дії І. Виговського аворами книги пояснюються його прагненням реалізувати власні амбіції, шляхетським походженням, непопулярністю у козацькому середовищі тощо. Плутаючи хронологію подій антигетьманського виступу М. Пушкаря, автори прагнуть довести, що саме наштовхнувшись на супротив народу у реалізації своєї політики, І. Виговський вирішив укласти союз з поляками та татарами. При цьому авторами майже повністю замовчується як військово-політичний тиск з боку Москви, якого зазнав гетьманський уряд у другій половині 1657 – першій половині 1658 рр., так і роль московського уряду у розпалюванні внутрішньополітичної кризи в Україні. Явно прагнучи применшити суб'єктність України у військових діях на українській території, автори безпідставно називають їх російсько-кримською війною й подають явно недостовірне співвідношення сил під Конотопом – 15 тис. росіян проти 90 тис. татар і 40 тис. козаків та найманців⁸⁶.

Окремої уваги заслуговує стаття І. Бабуліна (2006). У ній наводяться цікаві дані як самого автора, так і О. Новосельського щодо російських втрат під Конотопом. Проте крім цього у даній статті також здійснено спробу системно фальсифікувати саму суть подій. Згідно трактовки І. Бабуліна, І. Виговський, переслідуючи виключно власні корисні цілі, іде на змову з поляками, зраджує царя й укладає злочинний союз з татарами. Російський уряд не провокує загострення внутрішньополітичної кризи у Війську, а «до останнього моменту намагається розв'язати кризу мирним шляхом, намагаючись домовитись зі зрадником й уникнути смуту в Україні». Конотопська ж битва виявляється битвою громадянської війни, битвою прибічників і противників Виговського, а не битвою проти іноземної армії, яка прийшла для встановлення повного контролю над непокірною країною⁸⁷. Хотілося б вірити, що подібна месіанська тенденційність при висвітленні українсько-російських взаємин є поодиноким проявом минулого, а не новим курсом для сучасної російської історіографії.

1992 р. вийшла праця білоруського дослідника Г. Сагановича, присвячена проблемі українсько-російської боротьби за білоруські землі в 1654–1659 рр.⁸⁸ Серед сучасних українських істориків цю проблему досліджує В. Горобець⁸⁹.

У сучасній українській історіографії з'явилися праці, у яких у тому чи іншому ракурсі розглядаються проблеми, пов'язані із висвітлюваними подіями. Зокрема, В. Смолій та В. Степанков⁹⁰, відзначаючи намагання російського уряду обмежити суверенні права України, підкреслюють, що І. Виговський своїми непередуманими діями та звертаннями до царя по допомогу в боротьбі проти повстанців сам схиляв Москву до втручання у внутрішні справи України, що в підсумку мало сумні наслідки для української державності.

У запропонованій цими дослідниками новій періодизації Української національної революції XVII ст.⁹¹ події українсько-російської війни 1658–1659 рр. віднесені до третього періоду революції (вересень 1657 – червень 1663 рр.), проте в межах цього періоду автори періодизації спеціально ніяк не виокремлюють цю війну, що видається нам не зовсім слушним, оскільки саме 1659 р. є, на нашу думку, своєрідним сумним рубежем в історії Української держави XVII ст. – тією гранню, яка позначила завершення історії дійсно самостійної Української держави та початок історії автономної України у складі Московського царства.

В. Борисенко та В. Голобуцький⁹² у своїх дослідженнях акцентували увагу на намаганнях Москви використати соціальне невдоволення в Україні для досягнення своїх експансіоністських цілей.

Ю. Мицик, О. Путро, О. Апанович, І. Бутич наголошують, що саме втручання Москви у внутрішні справи України змусило український уряд змінити зовнішньополітичні орієнтири та призвело до українсько-російської війни. Окрім того, Ю. Мицик, О. Апанович та І. Бутич, ґрунтуючись на повідомленнях козацьких літописців та В. Коховського, роблять спроби реконструкції ходу Конотопської битви. Ю. Мицик тезово дає також опис основних моментів військових дій під час українсько-російської війни 1658–1659 рр.⁹³ Нашої теми стосуються й декілька його джерелознавчих статей, присвячених польським архівам, та публікації окремих документів часів гетьманування І. Виговського⁹⁴.

Ю. Мицик також дає своє визначення меж Національно-визвольної війни українського народу XVII ст. На відміну від В. Смолія та В. Степанкова, він вважає, що розпочата Б. Хмельницьким Національно-визвольна війна була війною, спрямованою передусім проти колоніального гніту Речі Посполитої, а тому її слід обмежити 1658 р., коли була укладена Гадяцька угода, яка офіційно припинила українсько-польську війну. Наступним після Національно-визвольної війни етапом у розвитку Української держави була російсько-українська

війна 1658–1659 рр., у якій Україна зазнала поразки і втратила свою незалежність. За схемою Ю. Мицика, Українська держава була незалежною 11 років (1648–1659)⁹⁵.

Комплексом проблем, пов'язаних із зовнішньополітичними аспектами гетьманства І. Виговського, у сучасній історіографії спеціально займаються В. Горобець та Т. Яковлева. Вони ведуть свій науковий пошук у напрямі вивчення причин і передумов Руїни. В. Горобець, досліджуючи політичні відносини між Україною та Росією у другій половині XVII – на початку XVIII ст., суттєву увагу приділив і періоду 1657–1659 рр. Дослідник вважає, що саме наміри Москви взяти під свій безпосередній контроль українську владу й підтримка нею антигетьманської опозиції призвели до ескалації напруженості в Україні та до російсько-українського збройного конфлікту⁹⁶. Т. Яковлева, досліджуючи соціально-політичну ситуацію у Війську Запорозькому у другій половині 50-х рр. XVII ст. та його зовнішню політику в цей період, аргументовано, на підставі фактів, доводить, що головною причиною зміни зовнішньополітичної орієнтації гетьманського уряду з Москви на Варшаву було посилення великодержавного тиску на нього з боку царського престолу. Автор дає найбільш детальний в історіографії аналіз тексту Гадяцької угоди⁹⁷. Проте військовий аспект українсько-російських відносин у 1658–1659 рр. у працях цих авторів, як, власне, і в усій вітчизняній історіографії в цілому, досліджений недостатньо.

Окремо стоїть також спеціальна праця Н. Герасименко, у якій автор дає науковий коментар основних історичних подій і фактів, що відбулися під час гетьманства І. Виговського у викладі їх С. Величком⁹⁸.

О. Гуржій⁹⁹ писав про загальні підходи великодержавної за своїм характером російської політики щодо України в зазначений період. О. Путро наголошує, що укладення Гадяцької угоди, незважаючи на всі нюанси, означає принциповий вибір гетьманом І. Виговським шляху для України на прилучення до європейської цивілізації¹⁰⁰. А. Мельник вважає військові дії 1658–1659 рр. в Україні частиною російсько-польської війни¹⁰¹. Т. Чухліб у своїй праці торкається міжнародного значення українсько-російської війни 1658–1659 рр.¹⁰² В. Шевчук розробляє проблему державотворчих планів гетьмана Виговського в контексті укладення Гадяцької угоди. Він провів також дослідження того, як події Конотопської битви відображалися та інтерпретувалися в російській народній творчості¹⁰³. М. Харшин у своїй дисертації торкнувся проблеми боротьби між гетьманським і царським урядами щодо

виборів нового київського митрополита та підпорядкування Київської митрополії московському патріарху, але нічого нового порівняно з уже згадуваними працями Г. Карпова, К. Харламповича та В. Ейнгорна у розробку цієї проблеми не вніс¹⁰⁴. У «Працях Центру пам'яткознавства» В. Сарбей опублікував цікавий матеріал: конспект К. Маркса (з його коментарями та нотатками) праці М. Костомарова «Гетьманство Виговського»¹⁰⁵. Певний історіографічний інтерес для нашої теми становлять і карти бою під Конотопом, укладені І. Лисим та В. Паїком, проте слід зазначити, що, на нашу думку, вони недостатньо адекватно відображають дійсний перебіг битви¹⁰⁶.

Цілий ряд ґрунтовних статей, зокрема й з використанням маловідомих архівних джерел, було опубліковано у спеціальному науковому збірнику, присвяченому 350-річчю Гадяцької угоди (2008)¹⁰⁷.

Поняття українсько-російської війни закріпилось як в академічних, так і в авторських курсах з історії України та в підручниках, що вийшли в останні роки¹⁰⁸, але події цієї війни викладаються в них дуже стисло, майже конспективно.

Дещо детальніше дипломатичні та військові аспекти української історії 1657–1659 рр. розкрито у спеціалізованих виданнях¹⁰⁹.

Щодо назви війни в історіографії не склалося певної традиції, тому різні дослідники дають їй різні назви (див.: *Додаток 1*).

Джерельну базу дослідження складають неопубліковані архівні матеріали та археографічні публікації. Найбільш цінними для досліджуваної теми є фонди Російського державного архіву давніх актів у Москві, оскільки саме в них зберігається основний масив документів, що стосуються військових дій між царськими та гетьманськими військами в Україні в 1658–1659 рр. У першу чергу це матеріали фондів 210 (Розрядний приказ) та 229 (Малоросійський приказ), меншою мірою – фондів 124 (Малоросійські справи) та 27 (Розряд XXVII – Приказ таємних справ).

У фонді Розрядного приказу зберігається листування Москви з прикордонними воєводами та тими, які діяли в Україні, – Стовпці Белгородського (од. зб. 53, 399, 418, 429, 478, 481, 482, 602, 603, 605 та ін.), Московського (од. зб. 272, 275, 289, 292, 293, 301, 302, 307, 315, 321, 860, 1085 та ін.) і Севського столів (од. зб. 156, 180, 190, 192 та ін.), Книги Приказного стола (од. зб. 308, 357). Списки військ і документи, що стосуються роздачі їм жалування, зберігаються здебільшого в «Смотренных списках» (од. зб. 22–24), Десятнях (од. зб. 33, 68, 253 та ін.), Книгах Денежного стола (од. зб. 317) та Стовпцях Приказного стола (од. зб. 311, 314, 951) Розрядного приказу.

Документи, пов'язані з політичними та дипломатичними аспектами українсько-російських відносин цього періоду (листування між царським і гетьманським урядами, матеріали посольств), перебувають в основному у фондах Малоросійського приказу (Стовпці Малоросійського приказу, оп. 4, од. зб. 17, 24, 25, 28–31, 38, 39, 44 та ін.) та Малоросійських справ (1657 р., од. зб. 19; 1658 р., од. зб. 11 та ін.).

Матеріали, які висвітлюють царську політику щодо козацтва в Білорусії, також зберігаються у фонді Приказу шаємних справ (1658 р., од. зб. 87, 130) та у Стовпцях Приказного стола Розрядного приказу (од. зб. 311, 314, 951).

Окремі матеріали, які стосуються зазначеної теми, зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. 2, од. зб. 2095, 15401–15402, 15425–15487, 15548 та ін.; ф. 8, од. зб. 223, 224, 1769 та ін.; ф. 10, од. зб. 7362–7380, 7487–7555 та ін.) та в Центральному державному історичному архіві України в Києві (ф. 137, оп. 1, од. зб. 127; ф. 1528, оп. 1, од. зб. 1).

У фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві зберігаються дипломатичне листування польського і кримського дворів за 1658–1659 рр., у якому, зокрема, порушена і проблема українсько-російського конфлікту цього періоду (ф. 3: Архів коронний варшавський, відділ Татарський, картон 62, од. зб. 75, 78, 79, 83, 86 та ін.) та документи, пов'язані з козацькими посольствами до Варшави в цей період (ф. 4: Метрика коронна, Книги посольств, од. зб. 33). Ряд документів, що стосуються зазначеної теми, зберігаються також у відділах рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові, Бібліотеки Ягеллонського університету у Кракові, Бібліотеки Національного закладу ім. Оссолінських Польської академії наук у Вроцлаві тощо.

Цікаві дані про події 1657–1659 рр. в Україні містяться в так званих «летючих листках», у яких публікувалася поточна політична інформація з різних країн Європи, зокрема і з України, в інтерпретації тогочасних західних авторів (Відділ мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві, од. зб. 19813, 19819, 19820, 29627, 43092, 44723, А-387 та ін.).

Серед опублікованих документів найбільш цінними для розробки та збагачення теми є ті, що містяться в 4-му, 7-му, 11-му, 15-му томах «Актів, относящихся к истории Южной и Западной России», 2-му томі «Актів Московского государства», 3-му томі «Памятников, издаваемых Временной Комиссией для разбора древних актов» та в «Дополнениях к тому III-му Дворцовых Разрядов».

Низку важливих документів зібрали В. Герасимчук, В. Корат, Д. Багалій, О. Сапунов, Ю. Мицик, Л. Кубала, С. Томашевський та Д. Бантиш-Каменський¹¹⁰. Зокрема, опублікований В. Кордтом щоденник, який вів секретар данського посольства в Москві в 1659 р. А. Роде, фактично не використовувався при дослідженні подій української історії.

Деякі маловідомі архівні матеріали з фондів РДАДА, які стосуються питання втрат російської армії під Конотопом, навів у своїй статті Н. Смірнов.¹¹¹

Існує також ряд археографічних видань, у яких опубліковані документи, що мають відношення лише до якогось одного аспекту тематики; це – «Акты, относящиеся к истории Войска Донского» (Т. 1); «Акты Шведского Государственного Архива, относящиеся к истории Малоросии»; «Белоруссия в эпоху феодализма» (Т. 2); «Донские дела» (Кн. 5); «Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии» (Кн. 2, 3); «Руська (Волинська) метрика»; «Volumina Legum» (Т. 4); «Lettres de Pierre des Noyers secretaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague», «Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historium Ucrainae illustranter» (Т. 9) та деякі інші.

Важливо зазначити, що певний інтерес становлять також деякі документи, опубліковані в 4-му томі «Актов Исторических, собранных и изданных Археографической комиссией»; 7-му томі «Археографического сборника документов, относящихся к истории северо-западной России»; 8-му томі «Дополнений к Актам Историческим»; 1-му томі «Полного собрания законов Российской империи»; 4-й частині «Собрания государственных Грамот и Договоров»; 1-му томі «Сибирского сборника»; 5-му томі «Актов, относящихся к истории Западной России», 2-му томі «Relacie nuncjusów apostolskich i innych osob o Polsce», а також окремі документи, опубліковані В. Гуровим, М. Новиковим, О. Маркевичем, І. Бутичем, Д. Олянчиним та І. Ситим¹¹².

Розділ 1

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ 1658–1659 рр.: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

§ 1.1. Місце України у цивілізаційному протистоянні «Московія» – «Європейський світ»

Українсько-російська війна 1658–1659 рр., як і будь-яка інша війна в історії, має свої глибокі історичні передумови та причини. На Європейському континенті всі більш-менш значні події міжнародного життя геополітично тісно взаємопов'язані, хоча далеко не завжди зв'язок між локальними регіональними подіями та загальноєвропейськими процесами видно неозброєним оком. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. також не була окремою подією в історії лише двох народів – українського й російського; вона була тісно пов'язана з тогочасними європейськими подіями. Тому слушно розглядати передумови і причини цієї війни не лише в контексті власне двосторонніх українсько-російських відносин, а й у контексті європейського загальноісторичного процесу. Більше того, глибинні пласти передумов згаданої війни прямо пов'язані зі складними геополітичними процесами в Європі XVII ст. Ці передумови мають декілька рівнів.

Перший рівень передумов пов'язаний із російською складовою надзвичайно багатогранного і складного процесу етногенезу у Східній Європі в XIII–XVII ст.

У XIII ст. остаточно розпалась давньоруська держава, і в її північно-східній частині почав формуватись і оформлюватись як окрема оригінальна системна цілісність молодий російський (великоруський) етнос.

Початкові фази етногенезу будь-якого народу, згідно з концепцією Л. Гумільова, характеризуються надлишком біохімічної енергії живої речовини біосфери Землі в етнічній системі. Це зумовлює надзвичайно велику активність цієї етнічної системи й формує як у системі в цілому, так і в головних носіїв згаданої надлишкової енергії – так званих пасіонаріїв – здатність до наднапруги, до жертвності заради ідеалу. Причому після пасіонарного поштовху, який, на думку Л. Гумільова, запускає процес етногенезу, рівень надлишкової енергії в етнічній системі до певного рівня зростає¹.

У великоросійському етносі* в XIV – на початку XVI ст. ця енергія витрачалася головним чином у межах самої системи: на боротьбу за об'єднання всіх земель Північно-Східної Русі з метою створення єдиної держави російського народу (за 80 років, із середини XV до 30-х рр. XVI ст., територія Московського князівства, навколо якого й відбувалось об'єднання, збільшилася з 430 до 2800 тис. кв. км, тобто більше ніж у шість разів³) та на боротьбу із загарбниками.

На початку XVI ст. надлишкова енергія почала вихлюпуватися за межі власне російської держави та російського суперетносу**, який перебував у стадії активного формування. Це зумовлювалося трьома головними чинниками. По-перше, були вирішені два головних завдання того часу, які стояли перед Московською державою: усі великоруські землі були об'єднані в межах однієї централізованої держави й остаточно звільнені від татаро-монгольської залежності.

По-друге, з утворенням централізованої держави, посиленням одноосібної влади великих московських князів та активним розростанням великокняжого двору за рахунок рекрутування до нього нових служилих людей гостро постала проблема браку земель, якими князь міг розплачуватися зі служилими людьми за їхню службу. На той час у Московському князівстві вже не залишилося вільних земель. Питання наділення служилих людей землями було питанням міцності великокнязівської влади, стрижень якої і складали служилі люди, адже лише на них великий князь московський міг спиратися в бороть-

* Етнос, за Л. Гумільовим, – це стійкий колектив (соціум) людей, який склався природним чином, протиставляє себе всім аналогічним колективам як системна цілісність, відрізняється від них своєрідними стереотипами поведінки й закономірно змінюється в історичному часі².

** Суперетнос, за Л. Гумільовим, – це група етносів, які одночасно виникли в певному регіоні, взаємопов'язані економічним, ідеологічним і політичним спілкуванням і проявляють себе в історії як мозаїчна системна цілісність⁴.

бі проти посягань родового боярства на обмеження великокнязівської влади. Тому приєднання нових земель, придатних для роздачі за службу, відповідало життєво важливим інтересам і великого князя, і служилої маси Московської держави й виявилось могутньою внутрішньою спонукуючою зовнішньої експансії. Як досить влучно висловився О. Зимін, уже з кінця XIV ст., коли вільних земель навколо Москви стало катастрофічно бракувати, «ненаситні бояри й діти боярські, зубожілі князі-вигнанці та дяки, що пролізли в щілини старого великокнязівського палацу, чекали свого часу, готові на все, з тим, щоб отримати землю, а ще краще – варницю за участь у походах великого князя проти його недругів»⁵.

Тут є ще один надзвичайно важливий момент. На відміну від країн Заходу, у яких були обмежені географічні можливості для колонізації навколишніх територій, Московська держава мала на своїх кордонах безкраї незаселені степи, які давали можливість незадоволеним елементам суспільства уникати боротьби з владою, спрямовуючи енергію на освоєння все нових територій. Тому в середньовічній Московії незадоволені частіше не повставали, а «розбігалися». Таким чином, окрім усього іншого, стихійна колонізація земель на окраїнах держави була для центрального уряду зручним засобом каналізації соціального напруження й пасіонарної активності найдієвішої частини населення в бажане для держави русло зовнішньої експансії. Причому цей процес у розглядуваний період був постійним: незадоволені втікали на окраїни, освоювали їх, тоді приходив великокнязівський чи царський уряд, обкладав їх податками, після чого невдоволені втікали ще далі і т. д., тобто це був самопідтримуваний процес. З огляду на це цілком слушно видається теза відомого російського історика В. Ключевського про те, що «історія Росії є історія країни, яка колонізується».

А по-третє, на початку XVI ст. російський суперетнос, за теорією Л. Гумільова, вступив в акматичну, найактивнішу фазу свого етногенезу⁶ (тривала до кінця XVIII ст.), яка характеризується граничним для даної етнічної системи рівнем пасіонарності. Із цього часу пасіонарна енергія росіян спрямовувалась на зовнішню експансію, головною метою якої було поширення російського суперетносу та приєднання всіх земель і народів у межах свого ландшафтного ареалу⁷.

Ця обставина наклала на об'єктивну необхідність вирішення російською централізованою державою нового великого історичного та геополітичного завдання, яке постало перед країною, – віднайти свої природні, придатні для оборони кордони в межах своєї ландшафтно-

зони⁸. Стратегічна вразливість західного кордону Росії, який проходив по відкритій рівнині, величезна загальна довжина сухопутних кордонів, брак природних меж, низька щільність населення за наявності величезних природних багатств, завжди приваблювали завойовників. Тому до віднайдення своїх природних кордонів традиційною зовнішньополітичною лінією Російської держави було захоплення або приєднання всіх земель і народів у межах свого ландшафтного ареалу з метою відсунути сухопутні кордони подальше від столиці та життєво важливих центрів країни⁹.

Зовнішньополітична доктрина та політична практика середньовічної Московської держави може слугувати класичною ілюстрацією ключових положень класичної ж геополітики К. Хаусхофера, Р. Челлена, Ф. Ратцеля, яка розглядає державу як географічний організм або феномен простору. Одним із головних шляхів нарощування сили цього організму є територіальна експансія, завоювання прямого (військового чи політичного) контролю над відповідними прилеглими територіями. Збільшуючи життєвий простір, динамічна держава здобуває собі економічну автаркію і стає незалежною від сусідів. Завоювання територій дозволяло більш успішно реалізовувати свої економічні інтереси, зміцнювати безпеку, підносити престиж, військову міць, давало козирі в дипломатичній боротьбі. Окрім того, протягом усієї історії аж до кінця XX ст. основним показником сили й могутності держави, основним мірилом її претензій на статус великої держави, а отже, і її статусу у світі була кількість поглинутих і завойованих нею менших держав, народів і територій¹⁰.

Оскільки, за великим рахунком, Російська держава в середині XVII ст. перебувала у фазі активного пошуку та визначення свого геополітичного місця в навколишньому світі, у першу чергу на сході Європи, а українські та російські землі були географічно сусідніми, то Україна потенційно була одним з перших об'єктів великоросійської експансії на захід.

Це історичне завдання російський суперетнос і Російська держава в основному виконали лише наприкінці XVIII ст. Тому всі війни, які велися Москвою на заході чи південному заході в цей період, зокрема й війна з Україною в 1658–1659 рр., однією з причин мали прагнення Росії здійснити це завдання. На півдні природним кордоном у Москві вважали Чорне море. Очевидно, що закріпитися на чорноморському узбережжі неможливо, не встановивши попередньо повного військово-політичного контролю над Україною. Війна за Україну в 1658–1659 рр.

для Російської держави була, таким чином, першим кроком на шляху до віднайдення свого природного південно-західного кордону. Незалежна Українська козацька держава стояла на заваді реалізації цих планів Москви, а тому неминуче мала опинитися серед перших об'єктів великоросійської експансії на південний захід.

Другий рівень передумов українсько-російської війни 1658–1659 рр. був пов'язаний із цивілізаційним протистоянням. Згідно з культурно-історичною концепцією всесвітньої історії, людство складається з певних культурно-історичних ареалів, кожен з яких, на думку французького історика Ф. Броделя, стійко пов'язаний з певною «культурною площадкою», з певним набором постійно відтворюваних рис, властивих цьому регіону¹¹. Ці ареали, які О. Шпенглер називає локальними культурами¹², М. Данилевський – культурно-історичними типами¹³, А. Тойнбі – регіональними цивілізаціями¹⁴, П. Сорокін – суперсистемами¹⁵, А. Гумільов – суперетносами¹⁶, а Ф. Бродель – світами-економіками¹⁷, є певними системними цілісностями. Головними ознаками кожної такої спільноти є постійне економічне, ідеологічне та політичне спілкування між етносами, які її складають, економічна й культурна самодостатність спільноти та відчуття своєї системної цілісності й відмінності стосовно інших подібних спільнот¹⁸. На думку О. Шпенглера, усі такі великі системи є відособленими одна від одної, оскільки кожна з них виростає на основі свого власного унікального «прафеномена» – способу «переживання життя»¹⁹. В основі кожної цивілізації (культури) лежать різні цінності, представникам кожної культури притаманний свій спосіб життя, свої стереотипи поведінки.

Фактична самодостатність і автономність кожної цивілізації (суперетносу) за відсутності компліментарності (підсвідомої взаємної симпатії осіб) між представниками різних цивілізацій²⁰ та протиставленні їх одне одному, що проявляється у ставленні до представників іншої цивілізації, як до чогось чужого, незрозумілого, а тому загрозливого, посилені браком стабільних і широких контактів на масовому рівні між сусідніми цивілізаціями, призводили до певного культурного неприйняття, протидії та протистояння на суперетнічних (цивілізаційних) кордонах²¹. Під час воєн противник на рівні великих систем розглядається як щось чужорідне, таке, що заважає й підлягає ліквідації²². На думку польського історика Ф. Конечни, цивілізації схрещуватися й давати творчий синтез не можуть. Проте можливі просторові накладання цивілізацій. У такому випадку між ними, як між ворожими живими організмами, розпочинається боротьба²³. Частина території,

яка потрапляє у сферу впливу іншої, сильнішої цивілізації, поступово втрачає свої попередні цивілізаційні ознаки (свою попередню цивілізаційну ідентичність), будучи поступово інтегрованою в іншу системну цілісність.

Отже, кордони між великими системами потенційно завжди є найбільш імовірними районами військових протистоянь і збройних конфліктів.

Ми цілком поділяємо думку низки авторів про те, що в середині XVII ст., часі, який є предметом нашого дослідження, Україна і Московська держава належали до різних цивілізацій (суперетносів)²⁴. Більше того, саме по кордону між українськими та російськими землями проходила цивілізаційна межа між європейським світом-економікою і світом-економікою «Московія»*. Східний кордон спочатку Речі Посполитої, а з 1648 р. – і Війська Запорозького був і східним кордоном «Європейського світу».

Українські (південноруські) землі були невід'ємною й рівноправною складовою частиною Європи з часів Київської Русі – це була крайня східна периферія «Європейського світу». Беззаперечним є те, що ще в XI ст., після прийняття християнства, Русь остаточно визначилась як європейська країна з превалюючими європейськими орієнтаціями. Про це свідчать її тісні культурні, дипломатичні, династичні та торгівельні зв'язки з іншими європейськими країнами, а також подібність соціальних і суспільних процесів, які відбувалися в Київській та інших європейських державах.

Особливо показовою, знаковою у плані інтегрованості Київської держави в тогочасну європейську політичну систему є династична складова взаємовідносин. За більше ніж три з половиною століття історії Київської держави, від часів «варяга» Олега (882–912), коли руська держава розпочала свій рух до могутності і слави, і до знесиленого феодальними чварами князівства часів Михайла Всеволодовича (1238–1239, 1241–1243), розгромленого ордами хана Батия, на київському великокняжому столі сиділи 43 великі київські князі. Одні з них князували довго і славно, понад третину століття, як Володи-

* Світ-економіка (за Ф. Бродезем) – економічно самодостатня частина планети, якій її внутрішні зв'язки та обміни надають певної органічної єдності. Кордони світу-економіки проходять там, де починається інший світ-економіка, уздовж певної зони, перетинати яку як з одного, так і з іншого боку було вигідно з економічної точки зору лише у виняткових випадках. Для основної частини торгівлі в обох напрямках втрата на обміні переважала б прибуток²⁵.

мир Святославич та Ярослав Мудрий, і зробили величезний внесок у розвиток держави, інші, як Роман Мстиславич, – лише декілька тижнів, не залишивши скільки-небудь помітного сліду в історії Київського князівства. Проте характерною рисою більшості великих київських князів був тісний династичний зв'язок їх із правлячими домами європейських країн. Чомусь наша історіографія мало уваги звертає на надзвичайно показовий, прикметний факт: з 358 років домонгольської історії Київської держави (882–1240) половину часу – 177 років – на великому київському столі сиділи князі, одружені з дочками монархів країн Західної, Центрально-Східної та Північної Європи. Особливо слід підкреслити, що в часи своєї найбільшої могутності, від часу князювання Володимира I Святославича (978–1015) до часів князювання Мстислава I Володимировича Великого (1125–1132), фактично всі великі київські князі були одружені з іноземками: зі 154 років цього, без сумніву, найвеличнішого періоду в історії Київської держави лише два роки на київському столі сидів князь, не одружений з європейською принцесою (див.: *Додаток 2*).

Окрім цього, діти великих київських князів також систематично брали шлюби з представниками (представницями) європейських династій (див.: *Додаток 2*). Загальний підрахунок династичних шлюбних зв'язків великих київських князів та їхніх дітей з представниками європейських правлячих домів є також досить красномовним: Польща – 16, Візантія – 8, Угорщина – 8, Німеччина – 7, Чехія – 3, Швеція – 3, Франція – 2, Данія – 2, Норвегія – 2, Англія – 1, Хорватія – 1. Таким чином, Київ від часів Володимира Святославича до часів Михайла Всеволодовича уклав 53 шлюби з представниками інших європейських правлячих династій. Наведені підрахунки дозволяють зробити однозначний висновок, що для Києва подібна практика породження була не лише поширеною й цілком звичною, а й стала невід'ємним системним фактором політичного життя й зовнішніх зносин Київської держави.

Подібна ж ситуація була й у західному регіоні Русі, у Галицько-Волинському князівстві, яке після татарського погрому Подніпров'я та занепаду Києва стало природним спадкоємцем традицій Київської держави на українських землях. Дружинами галицько-волинських князів також часто ставали доньки сусідніх європейських монархів, так само досить часто діти галицько-волинських та перемишльських князів одружувалися з представниками (представницями) європейських правлячих династій (див.: *Додаток 2*). Загальний баланс династичних

шлюбів Галицько-Волинської Русі такий: Польща – 13, Німеччина – 3, Угорщина – 3, Литва – 2, Візантія – 1, Чехія – 1, Болгарія – 1.

Таким чином, можемо констатувати, що протягом усього періоду існування незалежних україно-руських князівств великі київські та галицько-волинські князі вважали себе, свої сім'ї і свої держави невід'ємною частиною європейського світу, з яким вони цілком природно поєднувалися й матримоніальними зв'язками. Аналогічним чином сприймалися українські володарі і дворами європейських країн. Інтенсивність династичних зв'язків залежала лише від рівня могутності українських князівств: у період найбільшої могутності як Київського, так і Галицько-Волинського князівств такі зв'язки набували ледь не масового характеру, з падінням сили, а відповідно і престижу, – ці зв'язки послаблювались і занепадали. Жодні ідеологічні чи культурні фактори в принципі ніколи не стояли на заваді розвитку подібних тісних матримоніальних династичних зв'язків, адже це були відмінності в межах однієї цивілізаційно-спорідненої системи – «Європейського світу».

Зовсім іншу картину ми спостерігаємо у Володимиро-Суздальському, а потім і Московському князівствах. Епізодичні й досить обмежені династичні зв'язки поєднували Північно-Східну Русь із Європою лише на ранніх етапах її самостійного державного розвитку, етапах становлення. Можемо згадати лише шлюби суздальського князя Юрія Володимировича Долгорукого (1096–1149) з дочкою візантійського імператора Іоанна II Комніна Ольгою; великих князів владимирських Всеволода Юрійовича Велике Гніздо (1176–1212) з дочкою чеського короля Шварна Марією, Дмитра II Михайловича (1322–1326) з дочкою великого князя литовського Гедиміна Марією, Семена Івановича Гордого (1340–1353) з дочкою великого князя литовського Гедиміна Августою та великих князів московських Василя I Дмитровича (1389–1425) з дочкою великого князя литовського Вітовта Софією, Івана III Васильовича (1462–1505) з племінницею останнього візантійського імператора Константина XI Софією Палеолог. Останній раз велика князівна московська була віддана за іноземного государя в 1495 р.: дочка Івана III Олена – за польського короля й великого князя литовського Олександра. Ці рідкісні, епізодичні шлюби були радше відголосом давніх традицій Київської Русі, які в Московській Русі не прижилися. Зі зміцненням Московської держави подібні династичні зв'язки з європейськими країнами припинилися, оскільки молода російська держава самостверджувалась як системна цілісність,

суттєво відмінна від європейського світу, тому культурні й ідеологічні відмінності Росії і Європи стали принциповими, а отже, і нездоланими. Припинення матримоніальних зв'язків Москви з правлячими домами європейських країн лише підтверджує цю тезу.

Для ілюстрації згадаймо невдалі спроби одружитися з однією з європейських принцес царя Михайла Федоровича. І в 1621 р. (сватання племінниці данського короля Христіана IV), і в 1623 р. (сватання сестри курфюрста бранденбурзького) ці спроби закінчилися безрезультатно, оскільки Москва категорично наполягала на перехрещуванні принцес: «Королівській племінниці в другий раз не хреститись ніяк не можна, тому, що в нас із усіма вірами незгода велика: в інших вір замість хрещення обливають і миром не помазують...»²⁶. Аналогічно закінчилося й запрошення в 1644 р. в Москву як жениха царівні Ірині Михайлівни данського принца Вальдемара Христіанусовича, оскільки від останнього вимагали: «Ми знаємо, що ви називаєтесь християнами, але не в усьому віру христову прямо тримаєте й у багатьох статтях відрізняєтесь від нас... І тобі б, государ королевич, прийняти святе хрещення в три занурення, і про те сумніву не тримав, що ти вже хрещений: недосконалість вашої віри хрещення потребує істинного виконання, таким чином і будеш єдино хрещений у святу, соборну й апостольську церкву, а не вдруге, і в нас другого хрещення немає...»²⁷.

З XIII ст., коли південноруські князівства активізували контакти на заході в пошуку союзників у боротьбі з татаро-монгольськими завоюваннями*, а потім увійшли до складу спочатку Литовської, а згодом і Польської держави, зв'язок українських земель з європейською цивілізацією все більше посилювався. У XVII ст. Україна була інтегральною частиною європейської цивілізації, її східним покордонням, пов'язаною з нею політично (як частина Речі Посполитої), культурно (розвиток та відне поширення ренесансу, бароко, інших культурних явищ і течій, освіта на європейський кшталт тощо), духовно (реформаційні, гуманістичні та інші ідеї в Україні поширювались, як і в Європі), економічно (тісні й інтенсивні торгові зв'язки українських земель Речі Посполитої з Європою), способом життя та стереотипами світосприйняття.

Проілюструємо цю тезу конкретним матеріалом.

*Зокрема, Данило Романович, великий галицько-волинський князь, у 1253 р. прийняв від папи римського королівський титул і корону, які носили і його нащадки на троні.

Уже із XIV ст. поширюється практика навчання студентів-українців (русинів) у західноєвропейських університетах. Так, у списках найдавнішого в Європі Болонського університету імена студентів українського («рутенського») походження зустрічаються, починаючи з другої половини XIV ст. Приблизно в той самий час студенти-українці з'являються й у другому за давністю походження університеті Європи – Паризькому (Сорбонні) (перша документально підтверджена згадка належить до 1379 р.), з XV ст. – у Падуанському, із XVI ст. – у Віттенберзькому, Віденському, Лейденському та ін. Крім того, за даними Д. Чижевського, окремі українці навчалися також в Ольмюнці, Інгольштадті, Лейпцигу, Амстердамі, Оксфорді, Кембриджі, Римі, Данцігу, Кенігсберзі, Гале, Геттінгені, Единбурзі, Базелі, Ростоці. За підрахунками Д. Олянина, у 1547–1632 рр. лише в Кенігсберзькому університеті навчалось щонайменше 17 студентів – вихідців з України-Руси. В університетських документах їх записували як Ruthenus, Roxolanus, Podolia, Volynien тощо²⁸.

Природно, що в той час українців найбільше було у слов'янських університетах – Празькому і Краківському. У 1379 р. при Карловому університеті у Празі була заснована навіть спеціальна бурса (інтернат) для вихідців з Великого князівства Литовського. 1409 р. аналогічна бурса для бідних студентів «з Литви й Русі» була відкрита й при Краківському університеті²⁹. Зокрема, лише в Краківському університеті протягом XV – першої половини XVI ст. навчалось майже 1200 вихідців з України. У Замойській Академії, заснованій 1595 р., упродовж усього її існування по 1784 р. також навчалась значна кількість українців: вихідців з Волині – 396 осіб, Поділля (Подільське і Брацлавське воєводства) – 198, Львівської дієцезії – 372, Київщини (Київське та Чернігівське воєводства) – 124 особи. Цікаво, що найбільша кількість українців навчалась в Академії в період з 1605 по 1685 рр., тобто до остаточного поділу України між Московською державою та Річчю Посполитою; лише з Київщини в цей період в Академії навчалось 107 українців³⁰. Загалом, за приблизними підрахунками Г. Нудьги, з України протягом XIV–XVIII ст. виїжджали вчитися за кордон майже 5 тис. осіб³¹.

Багато відомих українських діячів здобули освіту в європейських університетах і академіях. Так, випускник Падуанського університету Юрій Дрогобич став у 1476 р. доктором цього університету, згодом ректором Болонського університету (1481–1482), а наприкінці 80-х рр. XV ст. викладав астрономію та медицину у Краківському університе-

ті, де його учнем був славетний астроном Миколай Коперник; Павло Кросненський (Русин із Кросна) навчався у Краківському (з 1491) та Грейфсвальдському університетах (до 1499), у 1506 р. отримав ступінь магістра у Краківському університеті, був одним з найвідоміших тогочасних гуманістів Кракова, пізніше викладав у Віденському університеті античну літературу; Станіслав Оріховський навчався у Краківському (з 1526), Віденському (з 1527), Вітенберзькому (1529), Падуанському (1532), Болонському (1540) університетах; філософ-перекладач Острозької академії Кипріян навчався у Венеції та Падуї; Григорій Керпицький отримав ступінь доктора наук у тому ж таки Падуанському університеті; Мелетій Смотрицький у 1605–1608 рр. навчався в німецьких університетах. Крім вищезазначених, у Краківському університеті, зокрема, навчалися: у 1513–1515 рр. – Лукаш із Нового Міста (з 1517 р. працював у ньому викладачем, з 1521 р. був магістром вільних мистецтв); Севастьян Кленович, який згодом став викладачем Замойської академії; з 1575 р. – Шимон Шимонович (Симон Симонід); у 1585–1589 рр. – Симон Пекалід; з 1625 р. – Хома Євлевич, згодом у 1628–1632 рр. ректор Київської братської школи. Професорами Краківського університету були Григорій Чуй-Русин із Самбора, Георгій Тичинський Рутенець; ректором Краківської академії був Іван Туробінський Рутенець. У Замойській Академії здобували освіту Касіян Сакович, Ісая Трофимович-Козловський, Інокентій Гізель, Сильвестр Косов, Петро Могила, Йосиф Кононович-Горбацький³². Як цілком слушно зазначає Д. Наливайко, практика навчання в західноєвропейських університетах сприяла формуванню в Україні прошарку інтелігенції, яка за своїм типом наближалась до ренесансної³³.

У сфері освіти Україна стала орієнтуватися на Захід уже на початку XV ст., коли на українських землях почала поширюватися «латинська» наука. Важливим елементом культурного піднесення України та увібрання нею нових понять, звичок, нових ідейних і художніх віянь європейської ренесансної культури було виникнення наприкінці XVI – у першій третині XVII ст. шкіл більш високого рівня, ніж попередні, та переорієнтація їх на загальноєвропейські освітні взірці. Передовсім це виявилось у запровадженні в навчальну практику «семи вільних мистецтв», на яких традиційно базувалась європейська освіта. Модель практичного компромісу між «латинською наукою» і греко-слов'янськими освітніми канонами була вироблена, як зазначає Н. Яковенко, в Острозькій колегії, заснованій наприкінці 70-х років XVI ст. Тут викладались латинська, грецька, церковнослов'янська

мови та «сім вільних мистецтв» (граматика, арифметика, риторика, поетика, геометрія, астрономія й музика).

Освітні нововведення Острозької колегії були покладені в основу програм братських шкіл, які відіграли вирішальну роль у піднесенні культури й освіти в Україні. Найвідоміші з них – Львівська братська школа (заснована 1585 р.), особливістю якої був демократичний установавий характер та викладання елементів предметів циклу філософії, й Київська братська школа (заснована 1615 р.), яка із самого початку задумувалась як «школа наук елліно-словенського і латино-польського письма», а тому в ній вивчали церковнослов'янську, «словеноруську», грецьку, латинську й польську мови, а також арифметику, геометрію, астрономію, музику, історію, поетику, філософію та богослов'я³⁴.

Окрім звичайних початкових та братських шкіл в Україні з 1553 р. діяли також кальвіністські та соцініанські школи, засновані протестантськими громадами в Дубецьку (1559–1580-ті рр.), Берестечку (1585–1640-ті рр.), Панівцях (1590–1611), Крилові (1593–1612), Гощі (1600–1639), Любарові, Слуцьку, Киселині (1614–1638), Черняхіві (1620–1630-ті рр.), Бабині (1633–1649), Березьку (1638–1644), а в Киселині на Волині в 1638–1658 рр. діяла навіть Киселинська академія – вища соцініанська школа Речі Посполитої. До 1648 р. в Україні функціонували також єзуїтські школи (колегіуми), відкриті в Ярославі (1575), Замості (1581), Львові (1606), Луцьку (1609), Кам'янці-Подільському (1610), Фастові (1625), Острозі (1626), Перемишлі (1628), Вінниці (1630), Переяславі (1635), Барі (1636), Новгороді-Сіверському (1638), Ужгороді (1640), Києві (1647), Ксаверові (1647), і латинські школи, створені київським митрополитом П. Могилою у Вінниці (1634) та Кременці (1636)³⁵.

Сам перехід до вивчення «семи вільних мистецтв» мав «величезне значення з далекими наслідками культурологічного і світоглядного характеру, започаткувавши зрушення у всій філософській орієнтації української культури»³⁶. По суті він підвів єдиний освітній фундамент під розвиток української культури та культури решти країн Європи, адже таким чином були формально закріплені спільні стандарти (підходи) до світорозуміння, світовідчуження, світобачення.

Тєю ж віхою, що знаменувала завершення перелому у ставленні до «латинської вченості», можна вважати заснування в 1632 р. Києво-Могилянської колегії (академії) – навчального закладу нового типу, орієнтованого на латинські європейські університети й академії,

першого вищого навчального закладу східних слов'ян. За своїм характером і структурою колегія була «латинським» навчальним закладом, але основною метою її створення було дати в руки оборонцям православ'я й українського народу ту зброю, якою їх намагалися денационалізувати, – науку та освіту високого європейського рівня. Знання «латинської» вченості було необхідне православним українцям для подолання комплексу меншовартості, для участі в офіційному державному, політичному та культурному житті Речі Посполитої, у справах публічних, щоб, як говорив Сильвестр Косов, «бідну нашу Русь не називали дурною Руссю»³⁷.

Як зазначає Д. Наливайко, «принципово важливим було те, що Петро Могила та його послідовники не звели свого завдання до догматичної оборони православ'я, а пішли шляхом освоєння європейської освіти й культури, свідомі того, що лише на цьому шляху можна відстояти національну й культурну будучину свого народу... Іншими словами Петро Могила та його послідовники прагнули до синтезу набутків європейської освіти й культури на основі православно-руської культурної традиції... Власне у стінах академії відбувалося передусім освоєння європейської барокової культури...»³⁸.

У Києво-Могилянській академії відбулася й переакцентація у спосіб філософствування, що, у свою чергу, справило значний вплив на ментальність і світобачення українського народу. Зі спіритуалістично-містичних начал акценти були перенесені на відповідні рівню розвитку виробництва й суспільного життя логіку, розум, природознавство. Крім того, Академія створювала в Україні культурне середовище, яке породжувало не лише потребу в обміні знаннями, а й попит на наукові, літературні, публіцистичні праці, на витвори малярського, архітектурного, музичного мистецтва високого художнього рівня, сприяло духовному розвитку українського народу³⁹.

Своєрідним узагальненням щодо рівня освіти в Україні середини XVII ст. можуть слугувати відомі слова православного грека Павла Алеппського, сказані ним у 1654 р. про те, «що по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили чудову рису, що збудила наше здивування: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і дочок, уміють читати... діти численніші від трави й усі вміють читати, навіть сироти»⁴⁰.

Потирнадцятирічне перебування П. Могили на київському митрополитському престолі (1632–1647), яке пройшло в постійній і наполегливій організаторській, просвітницькій і богословській праці, здобуття

українськими теологами визнання їхнього авторитету й високої компетентності у всьому православному світі висували Київську митрополію на чільне місце серед усього православного світу⁴¹. На нашу думку, не буде перебільшенням сказати, що Київська митрополія в результаті цього стала небезпечним конкурентом Московській патріархії в боротьбі за першість у православ'ї.

Крім того, українське богослов'я й українська церква, на відміну від російських, несли православному люду певні зміни, які не дозволяли православ'ю загрузнути в статичній ортодоксії, а давали змогу адекватно співвідносити свою віру зі змінами в навколишньому світі. Як зазначають сучасні українські дослідники, «богословська думка за Петра Могили поступово викристалізувалася в окрему науку і остаточно утвердилась у формах, притаманних тодішній західній теології, але при цьому набула таких характерних рис, які дають підставу для виокремлення її в специфічне явище, що є синтезом двох складових, двох типів християнського світогляду: східного – православно-візантійського та західного – католицько-римського...

...Еволюційний шлях богословської думки могилянської доби пролягав від панування греко-візантійських тенденцій через декларування власних киево-руських традицій до визнання вартостей римсько-західноєвропейських богословських напрямків і окремих шкіл, використання їх здобутків у творенні власного богослов'я»⁴².

Необхідність аргументовано й переконливо протистояти не лише традиційному католицизму, а й новітнім релігійним течіям протестантського зразка і привела до появи якісно нового явища – богослов'я могилянської доби, заснованого на зміні типу богословського мислення: від переважання містичних методів до панування раціоналізму й навіть прагматизму⁴³. Слід підкреслити, що митрополит не копіював сліпо західні зразки, а брав із західних здобутків лише те, що було корисне й не суперечило православній духовності, традиції, обрядовості.

Іншою сферою, у якій в Україні проходили процеси, аналогічні європейським, був рух зі створення друкарень і розвитку видавничої справи, а також організація наукової та літературної діяльності.

У 70-х рр. XVI ст. у Львові відкрилася перша в Україні друкарня. Тоді ж, у 1576–1578 рр., розпочала свою діяльність і друкарня в Острозі; на початку XVII ст. почала діяти й київська лаврська друкарня. У першій половині XVII ст. в Україні діяли і приватні мандрівні друкарні, найбільш відома з них друкарня Кирила-Транквіліона Ставровецького⁴⁴. Особливістю українського книгодрукування була його

децентралізованість, що давало можливість друкарням, які належали братствам і приватним особам, друкувати книги, пройняті критичизмом щодо сучасної дійсності та релігійним вільнодумством. Видавнича діяльність братств, культурно-освітніх осередків та приватних осіб сприяла поширенню знань, становленню освіти й науки, розвитку української літератури. Так, переважна більшість книжок, друкованих у Львові та Острозі до середини XVII ст., були суспільно-політичного й науково-освітнього, а не релігійного характеру. Так само й київська лаврська друкарня друкувала книги не лише богословського характеру, а й художню, історичну літературу, світські підручники. Протягом 1574–1648 рр. в Україні діяло 25 друкарень у 17 містах і селах⁴⁵. За цими ознаками українське книгодрукування цілком відповідало принципам, на основі яких функціонувало книгодрукування в Європі, і відрізнялось від централізованого московського, майже виключно спрямованого на видання церковної літератури.

Аналогічно до подібних гуртків у інших країнах Європи із 70-х рр. XVI ст. й до початку XVII ст. в Острозі під патронатом великого князя-землевласника Костянтина-Василя Острозького діяв науковий освітній гурток, членами якого були видатні письменники і вчені: Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Клірик Острозький, Стефан Смотрицький, Тимофій Михайлович. Іншим визначним гуртком учених був гурток при Києво-Печерському монастирі, утворений зусиллями архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького (1550–1624). Тоді до Києва були запрошені найвідоміші на той час філософи, літератори, перекладачі: Памво і Стефан Беринди, Гаврило Дорофеевич, Тарасій Земко, Лаврентій Зизаній, Захарія Копистенський та інші. Згодом, коли архімандритом став П. Могила, гурток поповнився Сильвестром Косовим, Ісаєю Трофимовичем-Козловським, Афанасієм Кальнофойським та іншими⁴⁶.

Подібно до інших європейських країн, Україна зазнала впливу різноманітних реформаційних, гуманістичних течій. Як зазначає І. Паславський, у другій половині XV ст. раціоналістично-єретичні течії в Україні набувають рис цілком очевидного суспільного руху, про це свідчить значна кількість перекладної літератури світського характеру, що виникала й поширювалась тоді в Україні⁴⁷.

У середині і другій половині XVI ст. в Україні набули значного поширення різні західноєвропейські реформаційні вчення раціоналістичного характеру. Це, з одного боку, протестантизм (лютеранство та кальвінізм), а з іншого – різні протестантські неортодоксальні течії,

зокрема антитринітаризм і його різновид – социніанство (аріанство). Поєднавшись тут з різного роду місцевими раціоналістичними єресьми, ці реформаційні течії дали поштовх дальшому поглибленню раціоналістичної критики офіційної церкви та духовному розкріпаченню особи⁴⁸.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. антитринітарською «пошестю» були охоплені майже всі українські землі – Галичина, Волинь, Поділля, Київщина, Закарпаття, в основному вищі верстви суспільства. В одному зі своїх послань відомий український письменник-полеміст І. Вишенський не без підстав скаржився, що «поєретичіли всі мешканці Малої Русі». Рух був настільки сильним, що в 1566 р. антитринітарії навіть провели в Галичині свій собор⁴⁹.

У першій половині XVII ст. на українських землях, особливо на Волині та Київщині, поширюється социніанство. Наскрізь раціоналістична социніанська доктрина заснована на положенні, що Бог не вимагає вірити в те, чого людина не може збагнути. А тому найвищим критерієм віровчення визнавався виключно людський розум. Провідний теоретик социніанського руху Речі Посполитої шляхтич Київського воєводства Самійло Принковський прославився під псевдонімом Іринеї Філалет в тогочасній освіченій Європі після виходу в 1628 р. в Голландії його книги «Про мир і церковну злагоду»⁵⁰. Іншим відомим українським аріанином був Юрій Немирич, один з учасників Конотопської битви, майбутній канцлер Великого князівства Руського за Гадяцькою угодою.

Одним з найважливіших зовнішніх проявів поширення раціоналістично-реформаційної ідеології в Україні стала поява в другій половині XVI ст. великої кількості перекладів та масове видання Святого Письма доступною широким колам освіченої громади давньоукраїнською книжною мовою. Причому ці переклади часто робились із протестантських текстів. Вони, з одного боку, прокладали шлях раціоналістичному тлумаченню священних текстів і відкривали широкі можливості для критики теорії і практики християнської церкви того часу, а з іншого – розширювали спільне світоглядне поле освічених людей в Україні та інших частинах «Європейського світу».

Своєрідною формою реформаційного руху в Україні була ідеологія і практика братського руху. У них були синтезовані традиційні форми ідеологічної опозиції догматичному православ'ю з вимогами та положеннями реформаторів католицької церкви, спрямовані на демократичне реформування релігійно-церковного життя.

Видатними теоретиками тогочасного релігійного вільнодумства були брати Стефан і Лаврентій Зизанії. У своєму «Катехізисі» (1595), оголошеному єретичним і католицькими, і православними ієрархами, С. Зизаній, за допомогою раціоналістичного методу й виходячи з реформаційної ідеї про святість усіх мирян, обстоює думку про те, що функції священнослужителя може здійснювати кожна людина, якщо тільки вона вірна науці Христа⁵¹. Тим самим Зизаній стверджував особисту (індивідуальну) відповідальність кожного за своє життя перед Богом і заперечував необхідність посередницьких функцій Церкви, яка перебирала на себе частину відповідальності особи, водночас позбавляючи цю особу частини її природної свободи.

Іншим відомим українським релігійним вільнодумцем першої половини XVII ст. був Кирило-Транквіліон Ставровецький, який у своїх творах цілком у ренесансному дусі стверджував право людини насолоджуватися красою землі й усім сущим на ній, радощами тілесних почуттів, що, по суті, було спрямовано проти середньовічного християнського аскетизму. Ставровецький гостро полемізував з тими людьми аскетичних уподобань, котрі заперечували значення світської освіти й науки, протиставляючи їм усе ту ж «християнську простоту». Апологія науки та освіти Ставровецького виражала погляди тих діячів братського руху, які всі зусилля спрямовували на розвиток шкіл і поширення наукових знань. Возвеличуючи людський розум у своєму «Євангелії учительному» (1619), він закликав рішуче відкинути «тьму нерозуміння... від душ наших» і нагромаджувати «премудрість яко бджола солод від різних джерел»⁵².

Подібний підхід до вченості в цілому поділяла та підтримувала й українська православна церква, на відміну від російської. Так, у передмові до канонічного перекладу «Учительного Євангелія» (1637) Петро Могила писав, що від священника вимагаються особливі якості: він повинен вирізнятися розумом (sic! – розум на першому місці) і благочестям⁵³.

Для нас принципове значення має те, що філософія Ставровецького, як і острозьких неоплатоників узагалі (наприклад, Василя Суразького), об'єктивно сприяла руйнуванню традиційних середньовічних поглядів на світ і прокладала шлях новому раціоналістичному розумінню природи.

Особливо слід підкреслити також те, що українські православні полемісти в боротьбі проти католицького теократизму широко використовували у своїх творах антипапську гуманістичну та реформацій-

ну літературу. Так, І. Вишенський використовував ідеї польських гуманістів і протестантів М. Рея, М. Кровицького, С. Соколовського; З. Копистенський – антипапські твори С. Соколовського, Д. Бокаччо, Марка Антонія де Домініка; М. Смотрицький – твори Ф. Петрарки, Домініка, Дзабареллі, Лоренцо Валли⁵⁴.

Як відомо, характерними рисами культури Відродження було інтенсивне засвоєння культурних цінностей античного світу, усебічний розвиток самосвідомості особи, утвердження ідей громадянського гуманізму. В Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст. також відбувається процес інтенсивного засвоєння досягнень античної культури. Імена античних філософів, істориків, поетів проникають в українську писемність, їхні ідеї та образи все частіше наповнюють українську поезію, полемічну літературу, публіцистику, драматичні твори.

У книгозбірнях братств почесне місце посідають видання античних авторів. Так, у бібліотеці Львівського братства (за реєстром 1637 р.) були твори Аристотеля, Платона, Гесіода, Демосфена, Еврипіда, Фукідида, Ксенофонта, Плутарха, Лукіана, Овідія, Горація, Цицерона, Валерія Максима, Йосифа Флавія. У братських школах Львова та Києва твори античних поетів стають обов'язковими для вивчення, слугують зразком для наслідування. Мелетій Смотрицький, зокрема, радив усім, хто бажав збагнути таємниці літературної майстерності, читати грецьких і римських класиків. Для прикладу назвемо видану 1632 р. учнями гімназіуму при Києво-Печерській лаврі збірку од під назвою «Євхарістеріон», у якій вірші названі іменами грецьких муз: Кліо, Мельпомена, Уранія та ін., а в самих текстах творчо використані образи творів римських поетів Вергілія й Овідія. Українські православні полемісти Христофор Філалет, Мелетій Смотрицький («Тренос»), Захарія Копистенський («Палінодія») у своїх антикатолицьких творах широко послуговувалися ідеями Цицерона, Аристотеля, Платона, Йосифа Флавія, Светонія⁵⁵.

Наприкінці XVI – у першій третині XVII ст. українські вчені починають активно засвоювати досягнення античної філософії та науки. Зокрема, засадничі ідеї таких античних учених і філософів, як Аристотель, Платон, Фалес Мілетський, Анаксімен, піфагорійці, Плутарх, Гален, Гіппократ, Плутарх, Цицерон, Сенека, Валерій Максим, а також представників європейського неостоїцизму – Юста Ліпсія (1547–1606), Гуго Гроція (1583–1645) та інших – були добре відомі в колах української освіченої громадськості. Ці ідеї використовували

й популяризували К. Сакович, А. Филипович, Й. Кононович-Горбацький, П. Могила та інші вчені⁵⁶.

Творче засвоєння античної спадщини в Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст. мало велике прогресивне значення, оскільки руйнувало обмеженість церковно-релігійного світогляду, утверджувало світські елементи в духовній культурі, надавало їм виразно гуманістичного забарвлення. А в контексті нашого дослідження цей процес означав досить динамічне сприйняття українським суспільством, передусім його освіченою частиною, тієї античної культурної платформи, на якій стояв «Європейський світ», і творче поєднання її з традиційним українським православ'ям.

У суспільне життя тогочасної України активно проникають також ідеї громадянського гуманізму: служіння суспільному благу, утвердження людини через особисту діяльність на благо суспільства, громадянський обов'язок. Громадянський гуманізм мав величезне значення для формування ренесансного (антропоцентричного) індивідуалізму в європейських країнах, зокрема і в Україні. Розвиток індивідуальної самосвідомості відбувався через усвідомлення значущості й неповторності, важливості й оригінальності власної діяльності. Цей період в історії України, як зазначає І. Паславський, можна з повним правом назвати епохою утвердження цінності людини. Середньовічний автор, який волів залишатися безіменним і авторським кредо якого було: «Аз, недостойний раб і попіл...», поступається в українських друкованих книгах цього періоду колізі з глибоким усвідомленням особистого авторства. Г. Смотрицький, А. Зизаній, К.-Т. Ставровецький, Є. Плетенецький, П. Беринда, Тарас Земко, З. Копистенський, П. Могила та інші не вважають за можливе приписувати свій твір, для надання йому авторитетності, якому-небудь відомому авторові, як це часто бувало в давньоруському письменстві чи в середньовічній літературі, а відкрито заявляють про своє авторство⁵⁷.

Таким чином, поступово починає розвиватися новий гуманістичний погляд на права і свободу людської особи.

Початок становлення й розвитку із середини XVII ст. на українському терені першого художнього напрямку, спільного для всіх європейських культур, – бароко*, при всіх його характерних особливостях, засвідчує той важливий для нас факт, що Україна (на відміну від Московщини) була безпосередньо включена в процес створення спіль-

* Його розквіт в Україні припадає на другу половину XVII – XVIII ст.

ної інтелектуальної й художньої культури Європи⁵⁸, спільного культурного простору.

Початок використання в Україні барокового стилю в архітектурі та інших сферах мистецтва з характерним для нього пафосом боротьби й перемоги, пластичною експресією та багатством варіацій мальовничих композицій свідчив не лише про наявність у суспільстві тенденцій до гуманізації, збагачення культури вільнолюбними мотивами, про спрямованість на піднесення людської особистості, а й про піднесення національної свідомості українців, пов'язаної з перемогами Національної революції та створенням власної держави⁵⁹.

Особливо хотілося б наголосити на ставленні українського суспільства до таких традиційних для європейської системи цінностей категорій і понять, як права і свободи людської особистості та народу. Формування й поширення поглядів про їх системоутворююче значення передусім стимулювалось існуючою політичною культурою українського шляхетства, яка ґрунтувалась на принципах шляхетської демократії, що проявлялась, зокрема, у регулярному скликанні сеймів, сеймиків, з'їздів та інших зібрань шляхтичів. Головними в системі цінностей української шляхти були категорії вольності і свободи. Свобода слова означала право вільного висловлювання, свобода віросповідань – право безперешкодного вираження релігійних переконань, «вільний шляхетський закон» – можливість вільного висловлювання власних поглядів на сеймиках. Одним з головних політичних прав шляхти вважалось право повстання проти монарха в разі порушення ним шляхетських прав і вольностей.

З кінця XVI ст. поняття «свобода», «законність», «справедливість» дедалі частіше з'являються на сторінках полемічної літератури, осмислюються у творах українських мислителів. Як «найбільшу річ межі всіма» оцінює «вольність» К. Сакович. Він, як і С. Оріховський, П. Русин, анонімний автор «Перестороги», говорить, що люди мають природне право на свободу⁶⁰. Думки про те, що одним з найважливіших принципів суспільно-державного устрою є законність, починають поширюватися серед освіченої громадськості.

Першим в Україні цю думку почав обґрунтовувати ще С. Оріховський у середині XVI ст. Він, зокрема, писав, що «король зв'язаний законом і тому є рабом законів. Він не може робити все, що захоче, а лише те, що дозволяє йому закон»⁶¹. Про те, що правитель має бути обмежений законом і зобов'язаний перед народом, говорили Павло Кросненський та Христофор Філалет⁶². Так, Філалет, наприклад,

обстоє погляд, що законів повинні дотримуватися всі: від рядових членів суспільства до самого короля включно. Оскільки всі громадяни держави, на думку Філалета, є не насильно, а «добровільно піддані», то король мусить діяти згідно з державним законом («правом посполитим»), а не на власний розсуд, бо він «єсть присяглим сторожем прав і свобод наших». Король, як вважає Філалет, повинен правити, керуючись однією засадою – засадою законності. Дотримання королем закону, поважання прав і свобод підданих є не тільки джерелом сили та могутності держави, а й служить спільному благу, утверджує громадянський мир⁶³.

Основні положення концепції «руського народу», викладені київським митрополитом І. Борецьким та «всіма руськими єпископами» у 1622 р., також ґрунтувалися на категоріях «вольність», «свобода»:

1. «Найвищою цінністю для руського народу є вольність, свобода, яка випливає з природного права. Ця свобода є давньою практикою життя, вона не подарована польськими королями, а існувала «за своїх князів». Це «клейнод», викуплений кров'ю: значить, його законність безумовна, а вартість неоціненна – вольність «ліпша за найбільші маєтності, миліша за здоров'я, важливіша за життя». Аж до кінця світу, поки існуватимуть народ і його князі, свобода незнищено переходитиме від одного покоління до іншого».

2. Формою реалізації свободи є добровільне підданство. Під час інкорпорації українських земель Короною Польською вольність народу підтверджена привілеями й королівською присягою. Тобто дотримання її є обов'язком правителя, що випливає як з морального «права старовини», так і з писаних правових актів, де вона зміцнена привілеями, конституціями та присягами непорушно аж «до останніх віків». Кожен благородний духом (а не тиран) високо цінує свободу своїх підданих. Ажже це і його робить вільним, даючи можливість «королювати над вільним народом у вольності»⁶⁴.

Наступний київський митрополит П. Могила та його однодумці у творі «Літос» (1644) також вивисували закон і право як головні засади громадянського життя українців⁶⁵.

В основі системи цінностей козацтва також лежав ряд категорій, ідейних установок і понять, що мали громадянське звучання: ушанування воїт громади, рівність, права, свободи, вольності, лицарська гідність, вірність, любов до вітчизни, відданість православ'ю, служіння спільному благу та ін.⁶⁶ Як зазначає сучасний український дослідник П. Сас, саме категорії «права», «свободи» й «вольності» окреслювали ті фун-

даментальні соціальні, політичні та економічні статуси й ролі, ментальні установки й політичні орієнтації, які характеризували життя козаків⁶⁷.

Основне, що вирізняло політичну самосвідомість козаків, – це усвідомлення ними своєї належності до лицарської верстви (яка спиралась на станові права, свободи й вольності); розуміння Війська Запорозького як самовладної автономної політичної інституції; сприйняття владного авторитету за наявного політичного режиму й активна політична позиція стосовно нього з елементами політичного дистанціювання⁶⁸.

У козацькому середовищі «публічно виражена колективна воля (владні і політичні рішення козацької ради)... набувала для запорожців значення морального імперативу». Тут шанували цінності виразно громадського спрямування: визнавалась правочинність волевиявлення більшості, громадянської дисципліни, рівності, вільного висловлення думок і подання голосу в громадському зібранні. У свідомості козаків закоренилися цінності та ідеали лицарської гідності, військового побратимства й товариства. Козаки сприймали себе людьми особисто вільними та такими, які користуються лицарськими правами, свободами й вольностями⁶⁹.

Досить точно розуміння козаками сутності і природи своїх прав і свобод викладено в «Декларації» запорожців 20 жовтня 1625 р. на вимоги польських комісарів щодо обмеження козацьких прав: «Цінуємо те, що взяли від своїх предків за вірні послуги нашого Війська, які воно виявило на багатьох місцях, не шкодуючи здоров'я і майна, не озираючись на будь-які нагороди... Тому, подібно до наших предків, хочемо і ми... користуватися свободами вольності життя; користування своїми маєтностями і свободами, що належать рицарським людям... Повсякденно дбаємо про те, щоб так само як ми отримали від своїх предків ті права і вольності, щоб і наші наступники прийняли їх цілими й непорушними, з примноженням слави. І щоб вони таким же способом – один після одного передавали їх в прийдешні часи»⁷⁰.

Козаки вважали себе особисто вільними людьми. Особиста свобода тлумачилась козаками (наприклад, у листі-відповіді запорожців комісарам Куруківської комісії від 5 листопада 1625 р.) по суті як соціальна, політична і правова суверенність особи козака: «Як може той, хто вільний, підлягати панській юрисдикції?»⁷¹.

Нового політичного звучання почало набувати подібне козацьке самоусвідомлення з початком Національної революції в контексті

відносин з Московською державою. Так, у 1649 р. глухівський сотник Пилип Уманець відповідав севському воєводі: «А що ваша милість писав до нас недавно у своїй грамоті, що нам не годиться простим людям до воєвод грамоти писати, ми за ласкою Божою тепер не є прості люди, але є ми рицарі Війська Запорозького»⁷².

У цілому можна стверджувати, що в цей період в Україні починає складатись нове, у своїй основі ранньобуржуазне уявлення про гідність людини, яка полягає не в родовитості, багатстві, релігійній набожності, а у високих моральних якостях, громадянськості, професіоналізмі.

Як і в духовно-культурній сфері, в економічній галузі Україна також з давніх часів була інтегрована в «Європейський світ» завдяки активній міжнародній торгівлі і зв'язкам.

Як зазначає у своєму дослідженні О. Сидоренко, русько-німецька торгівля активно велася щонайменше із часів Раффельштеттенського митного статуту, складеного в 903–904 рр. для Східної марки Священної Римської імперії. У ньому як купці-іноземці названі лише руси та богеми, які мали право торгувати всюди по дунайському берегу, сплативши визначене мито⁷³. Про розширення європейських торговельних зв'язків Русі у XII ст. свідчить серія грамот 1129–1191 рр. на міжнародний ярмарок в австрійському місті Еннсі, що регламентували торгівлю та фіксували рівень ярмаркового мита, зокрема й для «возів, які йдуть в Русію або з Русі»⁷⁴. Стабільний і довготривалий характер торговельних зв'язків Київської Русі з європейськими країнами в ранньому середньовіччі виразно підкреслюється широким застосуванням у них кредиту, що підтверджено численними фактичними даними у спеціальній роботі Б. Васильєвського⁷⁵.

Європейські купці-«латина» становили органічну частку київського купецького середовища. Під 1174 р. в Літописі вони згадуються серед привілейованих, найбільш шанованих киян: «Ярослав... попродався Київ, ігумени і попи, і ченці і черниці, Латину і гості, і затвори всі кияни»⁷⁶. Очевидно, «латинська» колонія в Києві була настільки значною, що папа Григорій IX вважав за потрібне окремою буллою в липні 1234 р. проголосити їх прийнятими під захист св. Петра⁷⁷. Торгівля Київської Русі з центрально- і західноєвропейськими державами у передмонгольську добу стала настільки поширеним і узвичаєним явищем, що навіть у 1245 р. в розгромленому монгольським ханом Батисем Києві серед численного, як зазначає Плано Карпіні, іноземного купецтва були французькі, австрійські, італійські купці⁷⁸.

У цілому, як зазначається в сучасній спеціальній літературі, Київ за часів Давньокіївської держави став європейським транзитним торговим центром, через який до Праги, Регенсбурга, Парижа й Лондона йшли східні та візантійські товари, і світового значення експортером хутра. Окрім того, у Польщу і балтійські міста експортувалися давньоруські ремісничі вироби. Навіть страшний удар татаро-монгольського нашествия не виключив південно-західні землі України-Русі із системи європейських торгових зв'язків, вони були змушені лише переорієнтувати торгівлю: експорт ремісничих товарів на захід майже припинився, однак із середини XIV ст. в усе більших масштабах здійснювався експорт сільськогосподарської продукції і продуктів лісопереробних промислів.

Дещо оговтавшись від татаро-монгольського погрому, українське купецтво з кінця XIV ст. почало активно займатися транзитною торгівлею (з країн Сходу в Західну Європу й у зворотному напрямі) через Молдавію та Валахію. Про розмах цієї торгівлі свідчать численні грамоти молдавських і валаських воєвод, які постійно регулювали сплату мита купцями «від Кракова, від Львова» та «Руської усієї землі [мається на увазі «литовська» Русь. — *Авт.*] і Подольської»: 1390 і 1409 рр. мултянського воєводи Мірчі Старого, 1439 р. — мултянського воєводи Влада, 1407 р. — молдавського воєводи Олександра, 1434 р. — молдавського воєводи Стефана, 1456 р. — молдавського воєводи Петра⁷⁹.

Активно й досить успішно розвивалась у XIV–XV ст. й українсько-пруська торгівля. Про це свідчить, зокрема, дозвіл, виданий на прохання купців Торуня та Кульма ленчицьким і куявським князем Владиславом Локетком 1286 р. на вільне плавання через свої землі «на Русь» і назад. У 1326 р. волинський князь Андрій Юрійович видав протекційний універсал купцям Торуня, який гарантував пропуск їхніх товарів через волинські митниці без вилучень чи конфіскацій. Грамоту подібного змісту видали 1341 р. торунським купцям і волинські князі Кейстут і Любарт. Про подальший успішний розвиток торгових відносин між українськими землями і Пруссією свідчить підтвердження 1349 р. польським королем Казимиром III торунським купцям права на вільну дорогу до Володимира.

1405 р. між литовським князем Вітовтом і Лівонським орденом була укладена угода, якою для купців Великого князівства Литовського скріплювалося право вивозити свої товари Німаном і Віслою до Балтійського моря, а 1424 р. — договір, відомий під виразною наз-

вою «Liber transitus», який підтверджував жителям Польського королівства і Великого князівства Литовського, зокрема й Україні, право на вільну торгівлю й переїзд через орденські землі до моря, зокрема до Гданська⁸⁰.

1466 р., після приєднання Західної Пруссії до Польщі, прусські купці одержали дозвіл на повну свободу торгівлі на польських землях і можливість прямувати у прилеглі землі, зокрема на Русь, до Сілезії й Саксонії. Тобто фактично цим купцям було надано право вільної торгівлі на всіх українських землях.

Не менш інтенсивною була торгівля й між українськими та польськими землями. Так, згадуваний уже волинський князь Андрій Юрійович 27 серпня 1320 р. видав протекційний універсал, адресований громаді Кракова, яким скріплювалася традиція торгівлі краківських купців у Володимирі, стверджувалися їхні права і скорочувалися митні платежі з 3 до 1 гроша з тяглої худоби.

Про інтенсивне вивезення з України Русі у Вроцлав і далі на Захід хутра, меду, шкір, воску та інших товарів традиційного руського експорту повідомляється у вроцлавському митному тарифі 1327 р. У той час у центральній частині Вроцлава навіть існувала окрема Руська вулиця⁸¹.

Краківське купецтво за грамотою подільського князя Олександра Коріатовича 1375 р., підтвердженою Костянтином Коріатовичем, одержало право на вільну торгівлю на Поділлі й перехід через Кам'янець на Татарську дорогу до Білгорода⁸².

1417 р. вроцлавське купецтво отримало право на вільну торгівлю на Русі – у Луцьку й Львові – і на торговельні подорожі до Криму й Волоських князівств, а 1447 р. – на вільну торгівлю на всіх землях Королівства Польського, Великого князівства Литовського й Угорщини, тобто й на всіх українських землях, які входили до складу цих держав.

Красномовним свідченням значної міри інтеграції українських земель у європейський світ-економіку є, наприклад, українсько-італійські економічні зв'язки середини XIV–XV ст. Уже з другої половини XIV ст. італійські купці, як дослідив В. Кривонос^{82а}, почали торгувати й осідати у Львові. У першій половині XV ст. активну торгівлю у Львові провадили генуезькі купці із Кафи, венеціанці, флорентійці, купці з Павії, Перуджі та інших міст Італії. Частина з них осідала у Львові й виконувала функції представників багатих купецьких родин Італії, які займалися торгівлею з країнами Сходу. Про постійний характер

торгівлі італійських купців на українських землях свідчить той факт, що, крім грошової форми обміну, вони продавали товари в кредит.

Окрім торгівлі на західноукраїнських землях, італійці займалися солеварінням та орендою мит. Першим з італійців соляну жупу на українських землях орендував у 1367 р. генуезець Готфрід Фаттінанте. У 1434 р. дрогобицькі та перемишльські соляні жупи орендував флорентієць Антоніо, у 1454–1462 рр. генуезці Криштоф де Санкто Ромуло та де Валетаріс. У 1468–1469 рр. флорентієць Айнольфо Тедольді орендував долиньські жупи, а з 1478 р. – усі руські соляні жупи. У 1550–1551 рр. соляні жупи в Західній Україні орендував флорентієць Карло Гуцці і т. ін. Італійці орендували також збір мита. Протягом тривалого часу, з 1443 до 1462 рр., у Львові й у «червенській землі» збір митних оплат орендував уже згадуваний Криштоф де Санкто Ромуло. У першій половині XVI ст. збір митних оплат в Долині орендував Карло Гуцці.

Починаючи з рубежу XIII–XIV ст., в Україну в дедалі зростаючій кількості ввозилося сукно з країн Західної Європи. З того ж часу почав зростати й український експорт на захід, провідне місце серед експортованих товарів посідали продукція лісообробних промислів, віск, хутро, зерно, худоба. Масового характеру експорт цих товарів набув на рубежі XV–XVI ст. у зв'язку з початком підвищення цін на зазначені товари на європейському ринку внаслідок так званої революції цін. Так, наприклад, через берестейську митницю до Гданська лише за один місяць 1583 р. було вивезено 1213 лаштів попелу та 6960 лаштів збіжжя з приватних маєтків України, а через вроцлавську митницю в 1555 р. – 1291 лашт збіжжя з України⁸³ і т. д.

За даними люстрації 1564 р., через Парчев щороку переганялось близько 6 тис. волів із Волині, Східного Поділля й Київщини для подальшого продажу в Сілезії, Пруссії та інших країнах Центральної Європи. Експорт волів через Львів у середині XVI – першій половині XVII ст. вражав своїми масштабами: щороку через місто на ярославські ярмарки приганяли на продаж по 40 тис. волів, які йшли далі на ярмарки Саксонії та Сілезії.

Експорт худоби на захід на початку XVII ст. досяг такого рівня, що митна служба почала відчувати труднощі у здійсненні контролю над цією торгівлею. Так, у 1615 р. адміністратор державних мит кн. Януш Острозький повідомляв короля, що з Київщини, Волині і Брацлавщини волів женуть «різними і незвичними шляхами, митні комори і прикоморки... обминають»⁸⁴. Отже, у XVI – першій половині

XVII ст. господарство України зі зростаючим напруженням працювало на європейський ринок, було невід'ємною частиною європейського економічного простору.

Імпорт багатьох видів сукна із країн Західної Європи в XVI – першій половині XVII ст. великою мірою заміщав і навіть поступово витісняв імпорт східний. Масово продавались в Україні й різні «крамні» речі з Угорщини, Італії, Німеччини (особливо Нюрнберга), Голландії: клей, годинники, голки, щипці, наперстки тощо.

«Таким чином, – зазначає О.Ф. Сидоренко, – українська торгівля західного напрямку у переддень визвольної війни носила виразні ознаки інтеграції у європейський ринок: величезними кількостями з України в Європу вивозилась продукція сільського господарства і лісопереробних промислів, натомість Україна стала для західної промисловості ринком збуту сукна і меншою мірою – інших промислових товарів»⁸⁶. Помітною рисою цих відносин була активна участь українських земель у тих специфічних економічних зв'язках, початок яким поклав розвиток капіталістичного виробництва у країнах Західної Європи і які, у свою чергу, були покладені згодом в основу створення європейського ринку.

Важливим показником високого ступеня інтегрованості українських земель у «Європейський світ» є значне поширення в Україні міського самоврядування за загальноєвропейськими стандартами магдебурзького міського права. За нашими, далеко не повними, підрахунками, на 1657 р. самоврядування за магдебурзьким правом було надане 201 українському місту та містечку (див.: Додаток 3) і в більшості з них функціонувало в ширшому чи вужчому вигляді. Годі й згадувати, що подібне явище було не відоме тогочасній Московській державі, у якій панувала централізована воєводська система управління містами.

Якщо спробувати дати загальну оцінку українському суспільству вказаної епохи, то, на нашу думку, цілком прийнятним є визначення його В.П. Скоблик як своєрідного соціокультурного феномену, іманентними особливостями якого є: а) відкритість до різних культурно-цивілізаційних впливів; б) одночасна включеність до процесів, які відбуваються як у православній, так і в західній цивілізаціях; в) поєднання православної традиції з прозахідною спрямованістю культурного розвитку⁸⁷.

Одним із ключових моментів при цивілізаційній ідентифікації є сприйняття (визнання) певного народу належним до спільної цивілізаційної системи іншими народами цієї спільноти. Тобто в нашому

випадку це означає відповідь на запитання, чи сприймали європейські народи Україну як частину «Європейського світу»? На нашу думку, цілком однозначно можна стверджувати, що «так». Достатньо вичерпно з фактологічної точки зору аргументували це положення своїми працями Д. Наливайко та деякі інші українські вчені.

Головні висновки, які дає аналіз писемних західноєвропейських джерел про Україну, проведений Д. Наливайком, є такими:

1. У свідомості європейців XI–XII ст. Київська Русь існувала як етнополітичне утворення, включене в систему європейських реальностей і відносин⁸⁸.

2. У західних історико-літературних пам'ятках XVI–XVII ст., що містили описи східнослов'янського світу, екскурси в історію Київської Русі з'являлися переважно не в матеріалах про «Московію», а в матеріалах про «Русь», як за усталеною ономастичною традицією називалася в цих пам'ятках Україна*. Причому в багатьох із них, від «Опису України» Г. де Боплана до «Анналів Малоросії» Ж.-Б. Шерера, незмінно наголошувався спадковий зв'язок України з Київською державою. Це дає нам усі підстави стверджувати, що «освічена західноєвропейська ренесансна та пізніша інтелігенція концептуально пов'язувала Київську Русь із сучасною їм Руссю-Україною, а не з Московією»⁹⁰. Інакше кажучи, Україна XVI–XVII ст. сприймалася західноєвропейцями не лише як природна історична наступниця традицій Київської держави, а і як наступниця її європейської ідентифікації.

3. Політичні й інтелектуальні кола європейців усвідомлювали загальноєвропейське значення героїчної боротьби українського козацтва з турецько-татарською агресією та визначали статус українських (козацьких) земель як найдальшого прикордонного форпосту європейського християнського світу на сході Європи. Особливо чітко цей статус європейці почали усвідомлювати наприкінці XVI й у першій третині XVII ст., коли боротьба з османською агресією була однією з найгостріших проблем політичного життя тодішньої Європи.

Зокрема про те, що нижче козаків по Дніпру немає жодних християнських поселень і що вони створюють перший бар'єр проти татар-

* Подібний поділ також був відображений і в географічних картах, складених європейськими картографами. Так, на карті Європи, Азії й Африки, складеній ще в 1508 р. в Римі, Наддніпрянська Україна разом з Галичиною названа «Руссю», а територія Великого князівства Московського – «Московією», і таких прикладів безліч⁸⁹.

ських нападів, повідомляв ще Сигізмунд Герберштейн у своїх «Нотатках про Московію», написаних у 20–30-х рр. XVI ст.⁹¹

На вирішальній ролі козаків у перемозі над турками у волоській війні 1574 р., їхній мужності, хоробрості та відвазі в боротьбі з османами наголошували у своїх працях польський історик Леонард Горецький («Опис війни Івонії, волоського воєводи», вийшла латинською мовою у Франкфурті-на-Майні в 1578 р.), визначний французький поет пізнього Відродження, гуманіст і сподвижник французького короля Генріха IV Теодор Аґріппа д'Обіньє («Всесвітня історія», 1603 р.), англійський історик Річард Кноллез («Загальна історія турків», 1603 р.) та ін.⁹²

1590 р. одночасно в Ліоні та Парижі вийшла брошура «Поразка татар і турків, завдана Замоїським», написана невідомим французом. У брошурі констатується, що фактично головна роль в обороні земель Речі Посполитої від татар і турків під кінець XVI ст. переходить до козаків⁹³.

Уже згадуваний д'Обіньє вбачав у козаках аванпост загальноєвропейського фронту боротьби з мусульманським світом, відважних «християнських лицарів», які виявляють велику хоробрість у боротьбі з «невірними». «Без них, – стверджує французький гуманіст, – татари були б частими гостями в Європі»⁹⁴.

Окрім інтелектуальної еліти, думку про визначну роль українського козацтва в захисті «Європейського світу» від турецько-татарської навали поділяла й еліта політична. Гучні перемоги козаків над турками приводять до того, що на Заході їх починають розглядати як серйозних союзників у війні з Оттоманською Портою. Зокрема, саме це рекомендував у липні 1587 р. венеціанському дожу Карло Гамберіні секретар папського нунція в Польщі⁹⁵. Думку про те, що запорозькі козаки, поряд з хорватськими та угорськими ускоками, стоять на сторожі покордоння Європи з турецько-татарським світом висловлює, наприклад, у своєму донесенні за 1592 р. венеціанський посол у Польщі П'єтро Дуаде⁹⁶. Широковідомими є й посольства папи Климентія VIII (посол Олександр Комучео) та германського імператора Рудольфа II (посол Ернх Лясота) до запорозьких козаків у першій половині 1594 р. з метою залучити їх до хрестового походу проти турків⁹⁷.

Важливе символічне значення у плані європейської ідентифікації України має і вступ на початку XVII ст. гетьмана П. Сагайдачного та Війська Запорозького до заснованої в Західній Європі Ліги християн-

янської міліції, яка ставила своїм завданням вигнати мусульманських завойовників з Європи⁹⁸.

Особливо прихильно заговорили в Європі про козаків після нищівної відсічі «непереможним туркам» у Хотинській війні 1621 р., коли османська армія зазнала першої великої поразки на суходолі. У написаних по гарячих слідах події брошурах і летючих листках (тогочасних газетах) неодмінно зазначалась велика роль козаків у здобутті перемоги. У працях тогочасних західних істориків, які відображали узагальнене її сприйняття й осмислення в Західній Європі, наприклад, в «Описі» венеціанця Ф. Ольмо (1628), «Загальній історії турків» француза Мішеля Бодье (1631), «Трактаті про Польське королівство» Ж. де Лабурера (1647) та ряді інших козаки зображалися як основна сила, що протистояла туркам і татарам на сході Європи.

Проаналізувавши значну кількість західноєвропейських історико-літературних пам'яток, Д. Наливайко доходить висновку, що в першій половині XVII ст. в Західній Європі «склалась певна система уявлень про Україну, землю козаків, як країну, що розташована на крайній межі з мусульманським світом і перебуває в постійних війнах із цим світом. Ці війни, ця героїчна боротьба з «невірними» повсюдно сприймалася на Заході схвально, нерідко – зі справжнім захопленням... Західноєвропейські автори схильні були вбачати головну мету війн запорозького козацтва у зруйнуванні імперії турків і визволенні поневолених нею християнських народів. Звідси й тенденція розглядати козаків як своєрідних «християнських лицарів», все життя яких проходить у війнах з «невірними»... А все це, зрештою, означає, що загальне її осмислення включалося в контекст багатовікової боротьби християнської Європи з мусульманською Азією, яка не раз ставила під загрозу європейський розвиток»¹⁰⁰.

Зрозуміло, що не всі європейські автори зображали козаків християнськими лицарями, для деяких вони були збіговиськом волоцюг, розбійниками тощо, але загальна оцінка козацтва й України як європейського форпосту на сході Європи сумнівів не викликає. Подібний погляд зберігався в західноєвропейському суспільстві й у другій половині XVII ст.

Запекла боротьба українського народу проти поширення унії й загальною шляхетсько-католицької експансії, особливо у другій половині XVI та в першій половині XVII ст., сприймалась на Заході у першу чергу його найбільш прогресивною протестантською частиною, що динамічно розвивалась як одна з ланок загальної боротьби наро-

дів Європи проти наступу контрреформації й феодально-католицької реакції, оскільки вона «перебувала у внутрішньому зв'язку з віросповідною і соціально-політичною боротьбою у Європі, до того ж відбувалась у споріднених, або й аналогічних формах»¹⁰¹.

Найбільш тісно й активно доля України вплелася в загальноєвропейський суспільно-політичний процес із початком у 1648 р. Національної революції.

Майже одночасно табір контрреформації зазнав трьох тяжких ударів, які знаменували корінний перелом в історії Європи: зазнають поразок і починають неухильно занепадати великі держави, які слугували опорою феодально-католицької реакції й ще в першій половині XVII ст. претендували на роль гегемона – Іспанія, Імперія та Річ Посполита; провідна роль на континенті переходить до країн, що стали на шлях буржуазного розвитку, – Англії, Голландії, а також до тих, де склалась абсолютна монархія нового типу, – Франції. Цими ключовими подіями були поразка в 1648 р. Імперії та Іспанії у Тридцятирічній війні, Національна революція в Україні, яка розпочалася того ж таки 1648 р. та, безперечно, Англійська буржуазна революція, яка розпочалася 1640 р. й досягла свого апогею в період протекторату Олівера Кромвеля (1653–1659).

Слід особливо підкреслити, що сучасники саме події в Англії та Україні виокремлювали з-поміж інших численних тогочасних «повстань», «революцій» тощо як ключові для долі Європи, не сумніваючись у тому, що процеси, які відбувалися тоді в англійському й українському суспільствах, були явищами одного порядку, типологічно подібними.

Зокрема, близька до левелерів газета «Модеріт» («The Moderate Intelligence») подавала на своїх шпальтах боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі та католицизму як боротьбу проти спільного супротивника – «латинників» і «папістів». Як про встановлений факт, на думку Д. Наливайка, можна говорити про те, що лорд-протектор Англії О. Кромвель уважно стежив за Визвольною війною в Україні, убачаючи в ній важливу ділянку загальноєвропейського антикатолицького фронту¹⁰².

Надзвичайно показовою обставиною була поширеність порівнянь Кромвеля і Хмельницького в тодішній Європі. Так, П. Шевальє заявляє в передмові до своєї «Історії війн козаків проти Польщі», що в ній читачі знайдуть «образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить у рух величезний механізм та наводить жах на те коро-

лівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків не змогли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії»¹⁰³.

Як «двох найбільших бунтівників» характеризував Кромвеля і Хмельницького тогочасний французький поет Жан Лоре у своїй «Історичній музі», що являла собою своєрідну «бурлескну газету» з відповідним щотижневим оглядом подій у Франції та всій Європі з 1650 по 1664 рр. Козаки в Ж. Лоре постійно виступають поряд з англійцями, та й англійська революція і визвольна війна українського народу, у сприйнятті француза, – явища аналогічного характеру. Оскільки для Ж. Лоре, за його власним визначенням, основним джерелом інформації було «те, що говорять при дворі і в місті», можна зробити висновок, що подібне сприйняття цих подій та оцінка вищезгаданих державних діячів були цілком адекватними тому, що думали про них у французькій столиці сучасники¹⁰⁴.

Аналогічні порівняння подій в Україні з подіями в Англії, а лорда-протектора – з козацьким гетьманом були досить поширені також і в тогочасній італійській історіографії, а найповнішого вираження вони знайшли в «Історії громадянських війн останнього часу» (1654) М. Бізаччіоні, яка являє собою цикл монографій про європейські соціальні й національні рухи середини XVII ст. в різних країнах Європи. Серед них вирізняються два найбільші нариси: Англійській революції в першому томі відведено 230 сторінок, а Визвольній війні в Україні у другому томі циклу – 130 сторінок¹⁰⁵. Визвольна війна в Україні в середині XVII ст. була споріднена з «великими революціями, які також відбулись у деяких королівствах Європи», тобто з революцією в Англії, Фрондою у Франції, повстаннями в Неаполі, Португалії тощо, наприклад, і для Галеаццо Пріорато, автора широко відомої в Європі «Історії цісаря Леопольда» (1670)¹⁰⁶.

Можна, наприклад, згадати й іншого сучасника тих подій, англійського поета С. Батлера¹⁰⁷, який у своїй відомій «іроїкомічній» поемі «Гудібрас», написаній у 60–70-х рр. XVII ст., змальовуючи запорозьких козаків, зазначав, що в «кромвелівській Англії» їх вважали за потенційних союзників у боротьбі з «папістами» і т. д.

Таким чином, можемо однозначно стверджувати, що не лише належність України (країни козаків) до «Європейського світу» не ставилося під сумнів переважною більшістю сучасників-європейців, а й самі суспільні процеси, які проходили в Україні в середині XVII ст., сприй-

малися сучасниками як близькі до буржуазних перетворень, що відбувалися в передових європейських країнах.

Великоруські землі (Північно-Східна Русь) внаслідок татаро-монгольського поневолення з XIII ст. фактично були виключені зі сфери впливу європейської цивілізації. Політична та культурна ізоляція від Європи, тривалий статус «улуса» Золотої Орди й союзні зобов'язання щодо неї, своєрідність природного оточення, сильний вплив фінно-угорського та тюрко-татарського факторів сприяли утворенню на цих землях нового суперетносу (цивілізації) з помітними східними рисами¹⁰⁸, який у Європі називали «Московія».

Проте геополітичні інтереси та зовнішньополітичні орієнтації і пріоритети Владимиро-Суздальської й Південної Русі, як зазначають уже й сучасні російські дослідники¹⁰⁹, почали все далі розходитися ще задовго до приходу монголів. Своєрідним символічним проявом відмінності геополітичних інтересів і розколу між Південною та Північною Руссю стала неучасть владими́ро-суздальських князів у битві на Калці в 1223 р. Інакше кажучи, уже тоді північні князі воліли ухилитися від прямого військового протистояння спільно з південноруськими князями навалі з глибин Азії.

У першій половині XIII ст. Ярославом Всеволодовичем та Олександром Невським була вироблена зовнішньополітична доктрина Владимірської Русі стосовно Європи, основні концептуальні положення якої складали основу зовнішньополітичного курсу й наступника Владимірської Русі – Московського царства. Ця доктрина була основою зовнішньої політики Москви й у XVII ст. Мета національної безпеки визначалася нею як забезпечення виживання російської православної держави, її своєрідної суспільно-політичної системи як носія й реалізатора спільних цінностей, які характеризують спосіб життя російського народу. Суть її полягала в забезпеченні миру на західних кордонах виключно рішучим застосуванням військової сили. Постійний жорсткий і стабільний військовий та дипломатичний опір у поєднанні з категоричною непоступливістю з усіх ідеологічних питань повинен був підкреслювати окремішність Владимірської Русі, а згодом і Московської держави від європейського світу й демонструвати небажання йти на будь-які поступки Європі й потрапляти у сферу її впливу.

Для досягнення зазначених цілей Олександр Невський та ряд його наступників неодноразово спирались на сили монголів. На думку Л. Гумілова, із середини XIII й до кінця XV ст. Північно-Східна Русь перебувала у складі монгольського суперетносу¹¹⁰, що наклало специфічні азійські особливості на її розвиток, формування ментальних домінант населення. У результаті, як зазначав В. Кучкін, формування територій князівств, а значить, і їхньої зовнішньополітичної спрямованості «відбувалось під опосередкованим, а тоді й прямим впливом Орди»¹¹¹.

Якщо Велике князівство Владимирське, а потім Московське формувались у проординському геополітичному полі і тривалий час були офіційно лояльно налаштовані щодо Орди, то Литовсько-Руська держава, до складу якої увійшла більшість українських земель, виступила ініціатором об'єднання всіх земель колишньої Київської Русі на принципах створення нової балто-слов'янської, східноєвропейської єдиної антиординської держави. І саме ця держава, а не Орда, протягом наступних декількох століть розглядалась Москвою як основний геополітичний супротивник у регіоні.

Слід особливо наголосити на тій обставині, що Москва не просто була тим центром, який принципово протистояв Заходу, – вона була тією силою, яка цілеспрямовано підім'яла під себе інші центри Північно-Східної Русі, орієнтовані на цінності й порядки, близькі за духом до європейських. Як відзначає О. Зимін, якщо подивитись на Північно-Східну Русь часів Василя II Темного (1425–1462) «не з «підмосковної» дзвіниці, а ніби із загальноросійського супутника, то картина... буде такою. Численні державні утворення представляли три тенденції чи сили поступального розвитку. Перша з них – Новгород і Твер, які багатіли на транзитній торгівлі із Заходом і Сходом... Другу силу складали Північні частини Поволжя, точніше Галич, В'ятка, Углич і Устюг... Півночі була притаманна цінність, якої не знала Москва – любов до свободи... Третя сила – хліборобний Центр з його холоп'ячою покірністю владі і благочестивістю безсловесної пастви...»¹¹².

На думку деяких російських істориків, у XV – першій половині XVI ст. в Росії відбувалася боротьба двох тенденцій розвитку країни: кріпосницької і пробуржуазної, яка розвивалась на Півночі. Як зазначає Н. Носов, боротьба Москви Василя II з Галичем, В'яткою й Устюгом князя Юрія Дмитровича і його синів Василя Косого і Дмитра Шемяки в роки смути (1425–1453) була початком цього протистояння. Кріпосницькій, селянській і чернечій Москві протистояла північна

вольниця промислових людей (солеварів, мисливців, риболовів) і вільних селян, яка мала широкі зв'язки з Новгородом і Заходом. Перемога Москви та загибель свободи Галича потягнули за собою падіння Твері й Новгорода, а потім і «криваву заграву опричнини»¹¹³

Історично так склалося, що основними великоруськими конкурентами Москви на великоросійських просторах у XV ст. були саме по-європейськи зорієнтовані Новгород і Твер, і саме в боротьбі із цими по-європейськи орієнтованими російськими державами Московська держава утверджувалась як самостійна політична сила. Тому зрозуміло, що прихід у Новгороді до влади наприкінці 1470 р. пролитовськи налаштованої партії бояр і купецтва на чолі з Борецькими, які прагнули не підпасти під централізаторські плани Москви й чітко сформулювали власний геополітичний вибір: «Не хочемо за великого князя московського, ні називатися отчиною його, але хочемо за короля польського і великого князя литовського Казимира»¹¹⁴, принципово суперечив московським інтеграційним планам.

Задеклароване новгородськими верхами прагнення бути частиною «Європейського світу» було однозначно сприйняте в новостворюваному світі «Московія» як відступництво, заколот, зрада православ'я й «великої старовини». Про це свідчать грамоти московського митрополита Пилипа, надіслані ним у Новгород на початку 1471 р.¹¹⁵

Силою змусивши Новгород у 1471 р. визнати зверхність Москви, а в 1478 р. повністю приєднавши Новгородську землю до своїх володінь, Іван III цілеспрямовано намагався розірвати традиційні торговельні зв'язки російської півночі із Заходом і переорієнтувати новгородців на центральні російські землі. Для вирішення цього завдання взимку 1488/1489 р. Москва провела масові «виводи» новгородських «жытѣх» людей (7 тис. вотчинників і купців) у Москву, Владимир, Переяслав, Кострому та інші російські міста. На заміну їм великий князь переселив у Новгород 1800 «кращих гостей і дітей боярських»¹¹⁶. Дещо пізніше, восени 1494 р., Іван III «повелів половити в Новгороді гостей німецьких коливанців, та й товар їхній переписати й запечатати». Ганзейський двір у Новгороді був закритий, а майно ганзейських купців конфісковане. Почалася російсько-ганзейська війна¹¹⁷.

Хоча згодом, у 1514 р., ганзейська контора в Новгороді знову відкрилась і торгівля відновилась, але стратегічної мети Москва досягла: були обірвані налагоджені на ґрунті взаємної зацікавленості сторін зв'язки між Ганзою й керівними купецько-боярськими колами Новгорода і зруйнована орієнтація останніх на Захід. Новгородська торгів-

ля була переорієнтована на центральні російські землі. Івангород, до якого з 1496 р. частково перейшли функції новгородської торгової факторії¹¹⁸, деякий час був «воротами» Москви в Європу, але «воротами» в основному односторонніми, які здебільшого виконували пасивну функцію прийому іноземних купців. Ні про яку активну, по-європейськи спрямовану, тим більше самостійну чи системно важливу роль нового «європейського» аванпосту Північно-Східної Русі, яку раніше виконував самостійний Великий Новгород, мова вже не йшла.

За сценарієм, подібним до новгородського, розвивалася ситуація й навколо Великого князівства Тверського. Щойно великий тверський князь Михайло Борисович, який не бажав підпорядковуватися Москві, здійснив спробу вчинити, з її точки зору, політико-ідеологічну крамолу – уклав у 1483 р. договір про «взаємну допомогу» з Казимиром IV, тобто вчинив спробу включити Тверське князівство у сферу впливу Литви, а власне «Європейського світу» – одразу ж Іван III здійснив похід на Твер, у результаті якого договір з Литвою був анульований, а Тверське князівство потрапило у сферу політичного впливу Великого князівства Московського. Спроба нового зближення з Литвою, здійснена тверським князем 1485 р.¹¹⁹, призвела до остаточного підпорядкування Твері Московській державі і включення її до по-антиєвропейськи налаштованого світу «Московія».

Своєрідним символічним підсумком знищення прозахідних державних утворень Північно-Східної Русі та початку торжества клерикальної, фанатично антизахідної реакції в централізованій Московській державі можна вважати спалення єретиків у 1504 р. в Москві та Новгороді¹²⁰.

Консервативна тенденція в розвитку російського суспільства й держави посилилась із концентрацією до середини XVI ст. в руках войовничих церковних ієрархів («іосифлян») усієї політичної ідеології Російської держави та контролю над культурним життям країни. Головний ідеолог іосифлянства ігумен Волокаламського монастиря Йосиф Волоцький (1439–1515) доводив, що єретичне інакодумство («разньство») є не лише, а точніше – не стільки злочином проти релігії та церкви, скільки політичним злочином проти держави, тому й переслідуватися воно має силами та засобами держави й каратися, як кримінальний злочин, з особливою жорстокістю: «казням лютим предавати»¹²¹. Саме під тиском «іосифлян» собор 1504 р. підтвердив необхідність застосування до єретиків, як до державних злочинців, тортур і смертної кари¹²².

Окрім бажання відстояти чистоту власної ідеології (релігії, православія, віри), одним з важливих факторів у визначенні та виробленні зовнішньополітичної доктрини Росії був географічний. Оскільки із заходу великоруські землі відкриті рівниною й не мають природних перепон, то зі стратегічного погляду ця ділянка кордону дуже вразлива, а тому саме на цьому напрямі й демонструвалася рішучість спочатку Володимира, а потім Москви дати сильну й рішучу військову відсіч ворогам, що лише й могло бути деякою гарантією від наступних посягань із заходу¹²³.

Постійне й величезне напруження сил у боротьбі з іноземними загарбниками під час двохсотлітнього татаро-монгольського поневолення створило в країні відповідну атмосферу – атмосферу оточеної фортеці, надзвичайного стану. Підтримання подібної атмосфери було вигідним московській правлячій верхівці, оскільки полегшувало керованість суспільством і давало можливість більшої концентрації зусиль і консолідації суспільних прагнень для досягнення тих стратегічних, зокрема й зовнішньополітичних, завдань, які ставила перед собою московська владна верхівка.

Деякі російські дослідники, ведучи мову про тодішню Московську державу, підкреслюють її військовий характер. Це положення, наприклад, є центральним у державно-історичній концепції Б. Чичеріна, згідно з якою держава виступає як самодостатня сила російської історії й розвивається насильницьки, під впливом стихійних умов російського історичного життя¹²⁴. О. Кізеветтер та П. Мілюков також характеризували Московську Русь як військову монархію, побудовану на засадах величезної централізації, де був створений режим військового табору. Саме на потреби озброєної самооборони та військової організації орієнтувалася вся система державних установ і весь політичний устрій у цілому¹²⁵. Як військово-феодальна монархія характеризується Московська централізована держава й у «Нарисах історії СРСР»¹²⁶.

Важливо відзначити, що подібний мілітарно зорієнтований спосіб функціонування державної системи Московії з часом настільки прижився, що почав відігравати самостійну системоформуючу роль.

У XIV–XVII ст. Росія постійно воювала з Литвою, Лівонією, Польщею, Швецією, Туреччиною за окраїнні землі на своєму західному кордоні, населені не росіянами (Литву, Лівонію, Карелію, фінські, українські землі, Дунайські князівства), але які Москва вважала історично та геополітично своїми (див.: Додаток 4).

Так, наприклад, обґрунтовуючи свої претензії на Лівонію, росіяни в 1557 р. заявили, що Лівонія – давня руська земля, оскільки ще

великий князь київський Ярослав Мудрий заснував там Юр'єв, а тому Орден повинен платити Москві данину¹²⁷. У 1599 р. данським послам було заявлено, що Естонія вже 600 років тому була завойована російським князем Юрієм Володимировичем і що московський цар не звик відступати будь-кому підкорені ним землі¹²⁸. А в листі до данського короля Фрідріха II від 26 вересня 1570 р. Іван Грозний називав своєю прабатьківською землею вже й Лівонію з містами Ревелем, Ригогою та ін.¹²⁹

У неофіційних, публіцистичних обґрунтуваннях московських захоплень досить відверто викладаються істинні мотиви завоювань Російської держави. Так, автор «Великої чолобитної» (1552) (не виключено, що сам Іван IV), обґрунтовуючи необхідність завоювання Казанського ханства, зазначає: «Да тому вельми дивуємось, що така земля не велика, вельми угодна, у такого великого у сильного царя під пахую, а в недружбі..., хоча б така земля і в дружбі була, однак її не можна терпіти за таку бажаність»¹³⁰. Той же автор «Великої чолобитної» безапеляційно впевнений, «що бути тобі, царю великому, покорить бог недруги твої тобі, царю..., що володіти тобі, государю, багатьма царствами»¹³¹.

З геополітичної точки зору Москву не влаштовувало те, що перераховані вище землі перебували під контролем інших великих на той час держав (Речі Посполитої, Шведського королівства, Османської Порту), які були частинами інших цивілізацій¹³². На думку А. Тойнбі, А. Гумільова та А. Залізняка, ці війни слід розглядати не лише як регіональні конфлікти, але і як прояви цивілізаційного протистояння¹³³.

Важливим моментом для розуміння сутності тодішньої російської зовнішньої політики є те, що територіальна експансія, як з огляду на економічні, так і на символічно-релігійні причини, є фактором зміцнення імперського, універсального статусу держави і внаслідок цього є фактором збереження стабільності соціальної системи в цілому. Експансія забезпечувала фундаментальну потребу імперії в підтвердженні претензій на імперський, «космічний» суверенітет. Наслідком успішного здійснення експансіоністських акцій і перемог є не лише включення у спільний для всієї імперії оборот матеріальних і людських ресурсів приєднаних територій, а й зміцнення у населення імперської держави переконання не лише в економічній і військово-політичній, а й в онтологічній, містичній вищості цієї держави над усіма іншими¹³⁴.

Як зазначає С. Каспе: «Імперська логіка перетворює експансію в самоцінне й надцінне починання, здатне компенсувати будь-які можливі матеріальні витрати культурно-символічними досягненнями. Виникнення природних перепон до розширення території веде не до згортання інтервенціоністської активності, а до її граничного нарощування – оскільки будь-яка перепона дискредитує вселенські претензії держави»¹³⁵.

З другої половини XV ст., коли суперетнос «Московія» став геополітичною реальністю на сході Європи, відносини між ним і європейською цивілізацією склалися в загальних рисах наступним чином. В економічній сфері, з одного боку, Москва поставила заслін зусиллям європейських купців і політиків пробити вільну дорогу в країни Сходу через Московську державу¹³⁶ й запроваджувала суворі обмеження для торгівлі європейців* у самій країні¹³⁷, а з іншого – на західному кордоні Московської держави поступово встановлювався режим торгової блокади. Польща і Швеція при підтримці Імперії проводили політику ізоляції Московської держави від здобутків європейської цивілізації. Ці держави фактично контролювали економічні зносини Москви з іншими європейськими країнами, а разом з Туреччиною практично відрізали Москві вільний (водний) шлях до Європи¹³⁸. Московська держава не була частиною європейського світу-економіки; як рівноправна складова вона не була потрібна тогочасній Європі, а роль економічно підпорядкованої, транзитної території не влаштовувала саму Москву. Прикордонна торгівля та торгівля окремими «критичними» видами товарів суттєво не впливали на існуючий порядок речей¹³⁹.

Як зазначає російський дослідник І. Шаскольський, і до шведської інтервенції та втрати Московською державою виходу до Балтійського моря згідно зі Столбовим миром 1617 р. «Росія, по суті, не вела своєї активної морської торгівлі. У джерелах XVI – початку XVII ст. майже не збереглося відомостей про торгові поїздки російських купців через Балтику в країни Західної Європи». Фактично відомо лише про дві спроби ведення російськими торговими людьми заморської торгівлі: у 60-х рр. XVI ст. був один вдалий випадок торгівлі із західними країнами (з Данією) і один невдалий (з Нідерландами). Згідно з наявними відомостями, у XVI та на початку XVII ст. російські торгові люди не їздили навіть до досить близького Стокгольма й не мали прямих торгових відносин із стокгольмськими купцями – купцями сусідньої держави. Перше повідомлення про торгову поїздку підданих російського ца-

* Пільги певний час мали лише голландці та англіїці.

ря до Стокгольма належить до 1622 р. Лише з 20-х рр. XVII ст. російські торгові люди з прикордонних Новгород, Тихвіна, Олонця та Ладого розпочали регулярні торгові поїздки до шведської столиці. До кінця XVII ст. Стокгольм був першим і єдиним західноєвропейським містом, до якого регулярно їздили торгувати російські купці¹⁴⁰.

Але тут слід наголосити на одному принциповому моменті. За море їздили торгувати переважно вихідці з колишньої Новгородської землі, яка ще із часів Київської Русі традиційно тяжіла до широких торговельних зв'язків з європейськими країнами, але бажання зберегти ці зв'язки московські монархи неодноразово виражали в Новгороді вогнем і мечем як крамолу, що підриває устої Московської держави. Тому торгівля купців із цієї специфічної прикордонної області зі Швецією аж ніяк не свідчила про якісь серйозні зрушення в автаркічно-ізоляціоністській позиції Москви: це було ще не забуте відлуння колишньої традиції суверенного «Господина Великого Новгорода», знищеного Москвою. Цю думку підтверджує той факт, що міста Центральної Росії були представлені в торгівлі зі Швецією лише епізодично, радше як виняток із загального правила.

У XVI–XVII ст. російські купці здійснювали плавання майже виключно в межах Фінської затоки; у найближчі до російського кордону зарубіжні порти – Ревель, Нарву та Виборг. Навіть тоді, коли Московська держава під час Лівонської війни захопила й певний час володіла Нарвою, її торговельні контакти із Заходом обмежувалися по суті лише пасивним прийомом тих кораблів європейських держав, які проривалися через режим торгової блокади – так зване нарвське плавання 1558–1581 рр. Рівною мірою й на північному напрямі російські торговельні відносини із Західною Європою в XVI і XVII ст. обмежувалися лише пасивною торгівлею російських купців, за море торгувати вони не їздили¹⁴¹.

Більше того, утративши можливість торгувати з Європою через Нарву, Москва запровадила більш жорсткий режим торгівлі й північним шляхом. 1585 р. вийшов царський указ, яким Архангельськ визначався єдиним містом, де могли приставати іноземні кораблі, а іноземні купці – мати свої склади на Півночі¹⁴². По суті, до кінця XVII ст. Архангельськ залишався єдиними воротами, відкритими для європейської торгівлі.

Як зазначає той же І. Шаскольський, є окремі дані, що в 40–50-х рр. XVII ст. в російських торгових людей з'являється прагнення перенести активні торговельні операції за межі шведської території в інші

західноєвропейські країни. Але практично всі ці відомості стосуються новгородських купців або ж московських німців, які епізодично, за дорученням російського уряду й за узгодженням зі шведським урядом, зрідка вивозили на продаж окремі партії товарів, що належали скарбниці¹⁴³.

Так само, як росіяни центральних областей Московської держави не проявляли інтересу до торгівлі у Швеції, а тим більше ще далі на заході, так і шведські купці зі Стокгольма та інших міст корінної Швеції в XVII ст. практично не займалися активною торгівлею в Московії, не здійснювали торгових поїздок через Балтійське море в російські володіння¹⁴⁴.

Московська держава XVI–XVII ст. за великим рахунком і не відчувала великого дискомфорту від браку постійних торговельно-економічних відносин з європейськими країнами. Заради збереження своєї самості, як її розуміли в Москві, вона досить легко могла жертвувати своїми нечисленними торговельними зв'язками з окремими європейськими країнами.

Досить показовим є приклад англо-російських відносин. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. англійці мали в Московській державі привілеї, яких не мала жодна інша нація, але російські монархи неодноразово розривали торговельні відносини з Англією задля «вищих» цілей. Так, Іван Грозний у 1570 р. розірвав дипломатичні відносини з Англією і скасував усі англійські торгові привілеї в Росії у відповідь на ухилення королеви Єлизавети від укладення союзу. Характерною є фраза із грамоти Грозного Єлизаветі про те, що «Московській державі поки що без англійських товарів не було нужденно»¹⁴⁵. У липні 1646 р. уже за Олексія Михайловича, англійські купці втратили право безмитної торгівлі на території Росії. А 1 червня 1649 р. як реакція на страту в січні 1649 р. англійського короля Карла I за рішенням революційного трибуналу вийшов новий царський указ, згідно з яким англійці висилалися з різних місцевостей держави й отримували дозвіл приїжджати для торгівлі лише в Архангельськ з умовою обов'язкової сплати мита та негайного від'їзду після завершення торгівлі¹⁴⁶.

Окреме питання – це українсько-російські й, зрозуміло, тісно з ними пов'язані литовсько-російські та польсько-російські торговельні відносини. Передусім слід наголосити, що торгівля між українськими та російськими землями протягом XV–XVII ст. мала переважно місцевий, прикордонний характер. Це була типова торгівля на кордоні

між двома самодостатніми світами-економіками. Про це досить аргументовано писали Ф. Шевченко та О. Сидоренко¹⁴⁷. Зокрема, Ф. Шевченко доходить висновку, що хоча торговельні зв'язки між Україною й Росією були досить жвавими, проте мали локальний характер, оскільки торгівлею на цьому напрямі займалися в основному дрібні перекупники або безпосередні виробники з прикордонних районів, а тому й не були вирішальними ні для економіки України, ні для економіки Московської держави¹⁴⁸.

Так, документи переконливо свідчать, що наприкінці XV ст. торговельний рух від Києва через литовський тоді Смоленськ на північ був жвавішим, ніж рух у напрямі Московського князівства на Путивль. У 1499 р. путивльські митники (Путивль тоді належав Великому князівству Литовському) просили великого князя литовського Олександра про дозвіл на оренду також і смоленського мита, аргументуючи це тим, що купці їдуть здебільшого на Смоленськ (також тоді належав Литві), а не на Путивль¹⁴⁹.

Якщо у другій половині XV ст. між Литовсько-Руською державою та Московським князівством не вдавалося налагодити нормальних торговельних відносин в основному через високе мито, грабунки товарів і заборону переїжджати з однієї місцевості в іншу з боку литовських воєвод, намісників, старост і митників¹⁵⁰, то в першій половині XVI ст., через війни між Литвою та Московією, торговим людям взагалі заборонялося їздити з однієї країни в іншу під загрозою втрати всіх товарів. У нетривалі роки перемир'я, коли офіційно було дозволено їздити торгувати, литовська влада проводила політику на обмеження торговельних зносин з Московською державою. У другій чверті XVI ст. прикордонним гарнізонам було заборонено пропускати росіян на українські землі, а тих купців, які манівцями все ж прибували в Україну, обкладали подвійним митом¹⁵¹.

Політику «несприяння» розгортанню торговельних відносин Литва продовжувала проводити і у відносно мирні 50-ті рр. XVI ст. Іван IV щорічно писав до великого князя литовського про те, що російським купцям і торговим людям «на перевозах образи робляться, великі мита і тамти і перевози беруть з них, чого з початків не бувало, і товари у них і коней твої люди віднімають і ціну в половину дають, а іноді коней не пропускають»¹⁵².

Під час Лівонської війни 1558–1583 рр. була відновлена заборона торговим людям обох держав їздити зі своїми товарами через кордон, тому, як зазначає у своїй праці Д. Мішко, в історичних документах

цього періоду згадки про торговельні зв'язки між українськими та російськими землями зустрічаються дуже рідко, епізодично. Більшість повідомлень про нечисленні поїздки в цей період українських купців на російські торжища – це повідомлення про конфіскацію купецьких товарів російською владою¹⁵³.

Лише з 1591 р., коли нарешті був укладений договір про перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою, стало можливим відновлення нормальних торговельних відносин: купцям було дозволено вільно їздити в обидві держави¹⁵⁴. Проте вільний проїзд не поширювався на іноземних послів, які їхали до Москви. Згідно з королівською грамотою 1598 р., їх мали затримувати до особливого розпорядження¹⁵⁵.

Орієнтація саме на порубіжний характер торгівлі між Московською державою та Річчю Посполитою була свідомо здійснюваною царським урядом політикою. З 30-х рр. XVII ст. він почав уживати заходи, спрямовані на зосередження українсько-російської, не кажучи вже про польську, торгівлі в порубіжній смузі з метою здійснення більш ефективного контролю над нею. Царські грамоти неодноразово (наприклад, у 1635 р.) нагадували воєводам, що українські купці повинні «стояти на гостинному дворі на посаді, а в місто їх ні з чим не пускати»¹⁵⁶.

Хоча в Поляновському мирному договорі 1634 р. і було зафіксоване положення про те, що купцям з Речі Посполитої дозволено «в Російської держави в міста приїжджати з... товарами окрім царствующого граду Москви і замосковних міст»¹⁵⁷, проте на практиці Москва потрактувала його вкрай звужено. 1635 р. цар затвердив вицерпний «розпис» порубіжних міст, у яких дозволялося торгувати «литовським» купцям, тобто українцям. У замосковні міста купці з Речі Посполитої могли потрапити, лише приєднавшись до послів і посланців, що бувало нечасто. Так само й московські купці могли потрапити у Вільно чи Краків лише з послами¹⁵⁸.

Але, як зазначає у своєму дослідженні О. Сидоренко, і без цих заборон українські купці найчастіше відвідували в той період саме російські прикордонні міста: Белгород, Путивль, Брянськ, Рильськ, Курськ, Севськ. Абсолютна більшість цих купців були жителями Лівобережної України, про що свідчать дані прибуткових книг російських прикордонних митниць¹⁵⁹. Показовими в цьому плані є дані курських митних книг за першу половину XVII ст., які дійшли до нас і були проаналізовані у спеціальній статті російського дослідника О. Раздор-

ського¹⁶⁰. Це книги за 1619 (дві), 1623–1624, 1626–1628, 1628–1629, 1641–1642, 1647–1648, 1653–1654, 1654–1655, 1656–1657, 1657–1658, 1658–1659 роки. Так ось, за всі ці роки в Курську торгіві люди з-за Дніпра бували лише двічі, обидва рази з Луцька. У 1623–1624, 1626–1629, 1654–1655, 1656–1657, 1658–1659 рр. українські купці взагалі не з'являлися в Курську.

Як констатує у своїй роботі О. Раздорський, інтенсивність і регулярність торгових контактів українських міст з прикордонним Курськом у цілому була невисокою, їх сукупна частка в товарообігу курського ринку була дуже незначною. Так, наприклад, у 1641–1642 рр. діяльність українських купців у Курську обмежилась лише продажем трьох коней, а в 1657–1658 р. – купівлею одного коня й товару на 15 рублів і продажем одного коня та дьогтю на 8 рублів. У переважній більшості українські торговці – 51 особа з 59, що були зареєстровані в курських митних книгах першої половини XVII ст., – виходили на місцевий ринок у ролі продавця чи покупця лише один раз, тобто нерегулярно, епізодично. Крім того, здобутки деякого пожвавлення торгівлі в переддень та на першому етапі Визвольної війни (у 1647–1648, 1653–1654 рр.) зазнали сильного удару з початком російсько-польської 1654–1667 рр. та українсько-російської воєн 1658–1659 рр. і були фактично ліквідовані внаслідок розриву ринкових зв'язків прикордонного курського ринку з українськими містами.

Серед російських купців, які відвідували Україну, наприклад у 1647 р., також переважали жителі все тих самих порубіжних Путивля, Севська, Брянська, Карачева та інших міст. Відвідували вони також в основному лівобережні міста: Новгород-Сіверський, Ніжин, Сосницю, Прилуки, Гадяч, Лубни, Лохвицю, Батурин, Миргород, Баришівку та Київ¹⁶¹.

Західні сусіди Московської держави, як уже зазначалося, також щосили намагались унеможливити прямі контакти Москви з європейським ринком, оскільки вважали, що це може загрожувати Європі. Передусім побоювання стосувались поставки «стратегічних товарів» військового призначення, які в Росії не вироблялись або яких було недостатньо (мідь, олово, свинець та деякі інші). З XV ст. ганзейські й лівонські міста суворо стежили за тим, щоб піддані царя не плавали самостійно на Захід і не вступали без їхнього посередництва в торговельні зносини із західноєвропейськими купцями¹⁶².

Уже в 1548 р. шведський король Густав I Ваза (1523–1560) наполегливо переконував архієпископа ризького уважно стежити за тим,

щоб у Московію не потрапляли іноземні майстри – фахівці в артилерійській і взагалі у військовій справі¹⁶³. Під час російсько-шведської війни 1555–1557 рр. Густав I, шукаючи собі союзників у Західній Європі, у своїх зверненнях до західних государів уперше на державному рівні розпочав обґрунтування тези про небезпеку для Європи з боку Московії, якщо вона утвердиться на Балтиці. Московія, як писав шведський король, стане на північному сході такою ж загрозою для Європи, якою на південному заході була Туреччина¹⁶⁴. У закритті для московитів доступу до Балтійського моря полягав головний зміст східної політики й польського короля (1548–1572) та великого князя литовського (1529–1572) Сигізмунда II Августа.

Не менші побоювання перспективи зростання могутності Москви викликали й у німців, передусім у прибалтійських. 1548 р., на наполегливі прохання Ревеля та інших лівонських міст, м. Любек заблокувало проїзд у Московію 123 військових та інших фахівців, набраних у Німеччині за дорученням Івана Грозного. Ревельці у своїх клопотаннях малювали страшну картину нещастя для всієї Лівонії та німецької нації, якщо тільки росіяни освоються з військовим мистецтвом Заходу. У розвиток цієї політики у 50-х рр. у Лівонії взагалі були заборонені зносини російських купців з ганзейськими¹⁶⁵.

З початком Лівонської війни побоювання німців лише зросли. Взяття росіянами Казані (1552) й Астрахані (1556) і приєднання Середнього й Нижнього Поволжя змінили співвідношення сил у системі східноєвропейських держав на користь Московії. Це було очевидним для багатьох тогочасних європейських політичних спостерігачів. «Коли великий князь Московський підкорив усі князівства в Росії та обидва згадані татарські царства, – писав лівонський літописець XVI ст. Б. Рюсов, – то з ним не міг вже справитись не лише лівонський магістр, але й король»¹⁶⁶. У результаті цього посилювались антимосковські настрої в цілій низці європейських країн.

1560 р. на шпееерському рейхстазі була заборонена торгівля з Московією всіх німецьких міст і князівств. Сприйняття Московії Імперією як геополітичного конкурента, який до того ж представляв чужу цивілізаційну систему, дуже добре видно на прикладі діяльності й рішень шпееерських 1560 і 1570 р. та ютербокського 1561 р. рейхстагів. На них зазначалося, що Москва не задовольниться Лівонією, за нею черга дійде й до інших балтійських князівств, тому успіхи московського царя в Лівонії несуть загрозу для всієї Германської імперії¹⁶⁷.

Своїм указом від 26 листопада 1561 р. імператор Фердинанд I підтвердив рішення шпеєрського рейхстагу, заборонивши всім підданим Імперії зноситися з росіянами, доставляти їм зброю і провіант. Імператор звернувся з листами до англійського, іспанського, шведського, данського та інших монархів з проханням припинити зносини з Москвою, оскільки тим самим вони готують собі страшного суперника на Балтиці¹⁶⁸.

6 квітня 1569 р. з подібним відкритим листом до європейських монархів звернувся й Сигізмунд II Август. Він просив європейських государів розірвати торговельні відносини з Московією, не продавати московитам військових припасів, не пропускати в Московію військових і морських фахівців, оскільки росіяни, навчившись морській справі, захоплять у свої руки Балтику, вільна торгівля на ній припиниться, а всі приморські держави мають постійно бути готовими до відбиття нападу російського флоту¹⁶⁹.

Серед учасників шпеєрського рейхстагу 1570 р. ходив анонімний «Diskurs», у якому московити зображались як варварський народ, а варварам здавна заборонено поставляти зброю, припаси, матеріали для будівництва кораблів. Утвердження Московії на Балтиці й у Лівонії представлялось як велика небезпека для всього християнського світу й Германської імперії передусім, оскільки, по-перше, виникає пряма загроза вторгненню росіян в імперські землі, а по-друге, самостійні торговельні зносини Москви із Західною Європою скоротять доходи імперії. З огляду на таке налаштування німецької правлячої верхівки, не дивно, що на цьому рейхстазі була підтверджена заборона на зносини з росіянами¹⁷⁰.

Крім того, з 1571 р. з метою блокувати можливості зносин Москви з країнами Західної Європи через захоплену росіянами Нарву польські та шведські капери разом з ревельцями розпочали операцію із систематичного перехоплення й затримання всіх суден, які йшли в це місто¹⁷¹. Позиція цих країн щодо можливостей Московії зноситися напрямку з Європою принципово не змінилась і після завершення Лівонської війни. Так, у 1600 р. правитель Швеції герцог Карл заявив, що буде затримувати всіх російських купців, які захочуть плавати «за море»¹⁷² і т. ін.

Зрештою, існуюча практика торговельних відносин Московської держави з європейськими країнами була зафіксована й у міжнародних договорах. 14-ю статтею Столбовського договору 1617 р. спеціально було обумовлене право російських торгових людей вести торговельні операції лише в межах шведських володінь і тим самим заборонялось

проїжджати через шведські володіння для ведення торгівлі в інших західноєвропейських країнах. Ця умова була зафіксована потім і в Кардиському договорі 1661 р. і діяла протягом усього XVII ст.¹⁷³

Показовим є винятковий випадок з поїздкою до Амстердама ярославського купця Антона Лаптева. Проїхавши три німецькі держави, він не зміг продати своїх товарів ні на рубль. Під час розбору чолобитної Лаптева царю в 1646 р. німецькі купці в Москві досить відверто відповіли, що «для того ми в Антона Лаптева товару не купили, щоб іншим російським торговим людям їздити в наші держави не кортіло; а якщо в наших державах російські люди стануть торгувати, як ми у вас, то ми всі залишимося без промислів, так же збідніємо, як і ви, торгові люди»¹⁷⁴.

Не менш значними, ніж в економічній сфері, були відмінності між українськими та російськими землями й у сфері освіти. Ще у 1640 р. Петро Могила пропонував царю Михайлові Федоровичу відкрити в Москві за допомогою українських учених ченців школу типу колегії. Однак пропозицію не було прийнято, оскільки московське духовенство з остерогою ставилося до киян, підозрюючи їх у недостатній правдивості¹⁷⁵. Перша невелика школа, у якій викладались грецька й латинська мови, граматики, риторика та філософія, була відкрита в Москві лише в 1649 р. Для викладання зазначених предметів, а також для виправлення богослужбових книг за ініціативи одного з передових людей тодішньої Росії, окольничого Ф. Ртищева, з того ж таки Києва були викликані українські вчені Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Дамаскін Ртицький та інші, загалом 30 «вчених ченців». У «київських старців» навчались відібрані Ртищевим молоді дворяни й сам окольничий.

Проте школа, очевидно, проіснувала недовго, як через негативне ставлення до неї консервативної знаті, яка вважала, що вже в самій латинській грамоті закладено «єретицтво»*, так і через небажання частини учнів-дворян у ній навчатись «латині»**. Як повідомляє

* Зокрема, уже навесні 1650 р. група поборників «правовірного» шляху, зібравшись між собою, говорила, що «учиться в киян Федір Ртищев грецької грамоти, а в тій грамоті і єретицтво є», і боярин Борис Іванович Морозов «киян почав жалувати; а це вже відома справа, що туди ж ухилився до таких же єресей». Ця думка була донесена царю.

** Так, один з учнів цієї школи, Лука Тимофійович Голосов, просив дяка Благовіщенського собору повідомити царського духовника, що вчиться він у київських монахів, побоюючись Ртищева, що вони старці недобрі, що добра він у них не пізнав і що далі він у них навчатися не хоче, оскільки «хто по латині навчиться, той з пра-

В. Рум'янцева, вже в 1650 р. із семи відомих дослідникам учнів цієї школи п'ятеро через підозру у прихильності до латинської єресі були вислані з Москви в різні монастирі на «перевиховання»¹⁷⁶.

Подібне ставлення до європейської освіти декларувалося російськими правлячими колами й офіційно. У тому ж 1650 р. під час переговорів у Варшаві російські послы заявили польським представникам, що «ми польських і латинських письмен собі в дивину не ставимо, навчатись їм і переймати у вас ніякого вчення не хочемо, за милістю божою тримаємо віддану нам слов'янську мову твердо й непорушно»¹⁷⁷.

Російська православна церква також протиставляла європейській освіті й культурі «благочестиву простоту», бо «богомерзенний перед господом Богом усякий, хто любить геометрію». Ідеалом проголошувалась людина, яка «астроном не читає, ні з мудрими філософами в бесідах не биває... аз бо є розумом груб і словом невіглас... не навчений діалектиці, риторичі і філософії, а розум християнський в собі маю»¹⁷⁸.

Така позиція офіційної Москви зберігалася до кінця XVII ст. Так, зібраний у 1689 р. в Москві церковний собор визнав не православними і шкідливими твори, зокрема, С. Полоцького, І. Галятовського, А. Барановича, К.-Т. Ставровецького, П. Могили та інших. Зокрема, про «Требник» П. Могили було сказано, що ця книга наповнена латинським зломудрим ученням, і взагалі про всі твори українських учених зазначено, що «їх книги новотворені й самі з собою не узгоджуються, і хоча багато які з них названі солодкими іменами, але всі, навіть кращі, несуть у собі розтлінну отруту латинського зломудрія й нововведень»¹⁷⁹.

Упродовж усього XV, XVI і більшої частини XVII ст. відомі лише поодинокі випадки направлення росіян для навчання на Захід. Так, у середині XVI ст. молодий російський дворянин був відправлений на навчання до Німеччини й після повернення служив Івану IV. Це ледь не єдиний результативний приклад подібного «культурного обміну»¹⁸⁰. Наступна спроба була здійснена наприкінці XVI ст. Борисом Годуновим, який послав 18 молодих дворян до західноєвропейських країн для здобуття освіти (по 6 до Любека, Франції та Англії). Але експеримент зазнав повної невдачі – жоден із них не повернувся назад¹⁸¹.

вого шляху збитий». Окрім того, Голосов просив повідомити духівнику, що слід повернути назад двох отроків, які за підтримки Ртищева поїхали до Києва доучуватись латині, оскільки «як вивчатись і будуть назад, то від них будуть великі клопоти».

У культурній сфері епізодичність культурних і людських контактів між Московською державою і Європою, тобто взаємна непоінформованість, різні ментальні та світоглядні парадигми, різний уклад життя, різні стереотипи поведінки спричинили насторожене, вороже ставлення росіян до представників європейської цивілізації, як до людей «неправильної» віри, незрозумілих безбожних звичаїв, які загрожують накинати росіянам свої порядки, свою, чужу для Московії, систему цінностей.

Дуже влучну загальну характеристику цієї проблеми дав свого часу С. Соловйов. Він писав, що в Росії XV–XVII ст. «страшною єрессю було порушення прийнятого, освяченого давниною звичаю: воно справляло могутнє тяжке враження, порушувало весь устрій життя, не давало спокою, уривало священний зв'язок із померлими батьками, було гріховним повстанням проти їхньої пам'яті, проти їхнього життя. За відсутності духовного простору, за панування зовнішнього, форми, за нерозвинутості духовних, справжніх, найміцніших основ народності, одноманітність, подібність зовнішньої форми, слугували єдиним зв'язком між членами суспільства, членами народу. Ця нерозвинутість внутрішнього, духовного народного зв'язку, нерозвинутість народності взагалі мала своїм наслідком те, що людина, яка порвала зовнішній зв'язок з народом, розривала з ним остаточно... Зрозуміло, отже, чому суспільство переслідувало будь-яке порушення батьківського звичаю як зраду, і оскільки зовнішні, форми, мали релігійне значення, а російський народ своїм віросповіданням відрізнявся від інших європейських народів, відділити ж свідомо правду свого віросповідання від зовнішніх форм не міг, не міг зрозуміти, що православ'я не має нічого спільного з бородою, вживанням телятини в їжу і т. п., то будь-які зміни свого зовнішнього, змінного, на чуже зовнішнє, також змінне, вважалися зміною основного, суттєвого, релігійного, вважалися обов'язково єрессю, гріхом...»

Назви «латинець», «лютор» і «кальвін» використовувалися росіянами як лайка: так говорили про всякого чужого, про всякого західника. «Вимога перехрещування від людей інших християнських віросповідань, які переходили в православ'я, краще за все пояснює нам..., яке сильне враження справляло на наших предків слово чужий: це магічне слово відбирало здатність знаходити в людині іншого християнського віросповідання хоч щось подібне, знаходити спільну основу й разом визначати, яке з цих віросповідань ближче до нашого, а яке далі»¹⁸².

Європейська культура вважалася неприйнятною, такою, що не може дати нічого доброго, а тому відторгалась у Московській державі як на офіційному, так і на неофіційному рівні¹⁸³. Більше того, будь-яка європейська «крамола» нещадно винищувалась і викорінювалась. Ні про які ренесансні чи барокові течії на російських землях у цей час і мова не йшла. Поодинокі приклади звернення деяких російських митців до елементів барокового стилю, як, наприклад, використання Євстафієм серпантинного за формою вірша в передмові до «Азбуковника» 1621 р., лише підтверджують загальну тенденцію¹⁸⁴.

Визначний знавець російської літератури Д. Лихачов, аналізуючи розвиток російської літератури в розглядуваний період, доходить не дуже втішного висновку щодо принципів і змісту її зв'язків з літературою європейською: «У силу свого середньовічного типу російська література в XV–XVII ст. обмежувала свої європейські зв'язки лише тими європейськими літературами, які зберігали той самий середньовічний тип літературної системи, або обмежувала свої переклади лише тими творами, які були в себе на батьківщині вже далеко не новими й не передовими»¹⁸⁵. У цьому контексті можна згадати й слова російського історика О. Зиміна, які стосуються Московії XVI ст.: «Унаслідок недостатньо інтенсивного розвитку соціально-економічних умов явища гуманізму не були скільки-небудь значними»¹⁸⁶. Інакше кажучи, вони фактично не простежуються.

«Латинство» вважалось основною загрозою моральній і політичній силі російського народу, його самобутності¹⁸⁷. Як зазначає А. Рогов, відмінності, зокрема між російською й польською культурами, почали набувати принципового характеру вже з кінця XV ст., оскільки «Польща була близька до сприйняття ренесансної культури, а Росія... зберігала у своїй культурі риси середньовіччя»¹⁸⁸.

Загалом московське духовне і світське керівництво всіляко намагалось обмежити як надходження, так і доступ до об'єктивної та взагалі до будь-якої інформації про життя європейських країн. Так, у першій російській праці зі всесвітньої історії, яка дійшла до нас, – «Хронографі 1512 р.», – всесвітня історія розуміється лише як історія слов'янського світу, а тому після викладу історії стародавнього світу в Хронографі мова йде лише про історію Візантії, Русі та південних слов'ян. Історія католицьких країн Європи, за винятком написаного в антикатолицькому дусі повідомлення про Флорентійський собор, «Хронограф 1512 р.» зовсім ігнорує¹⁸⁹. У створених у 1599 і 1601 рр. нових редакціях «Хронографа» продовжена традиція редакції 1512 р. викладу всесвіт-

ньої історії у вузько православному, по суті ізоляціоністському дусі. Щодо країн Заходу нові редакції «Хронографа» збагатилися лише розповіддю про «Лютора, сина самого сатани», яка завершується тезою про те, що «нечестивий» Лютор і всі його послідовники, тобто всі протестанти, підлягають прокляттю¹⁹⁰. І лише у «Хронографі 1617 р.» з'являються окремі сюжети про відкриття Америки, з історії ісламу й католицизму, ряд епізодів з історії Польщі та деяких інших європейських країн¹⁹¹.

Як зазначає Н. Казакова, із середини XVI ст. в Московській Русі запанувала тенденція, підтримувана і впроваджувана й державою, і церквою, на ізоляцію російського суспільства від закордонних ідеологічних і літературних впливів¹⁹². У другій половині XVI ст. російська оригінальна й перекладна література, у якій міститься хоч якась інформація про країни Західної Європи, обмежувалась лише пам'ятками антипротестантської полеміки, перекладом на російську мову «Хроніки всього світу» Марціна Бельського та розповіддю про землетрус* в Італії та Греції 1542 р.¹⁹⁴ Недарма князь Андрій Курбський закидав Івану IV, що через нього «царство російське» зачинене від Європи, «аки в адове твердині»¹⁹⁵.

У першій половині XVII ст. в тих небагатьох книжках, які нечисленні освічені люди в Московії могли прочитати, про західноєвропейські країни давалась подібна інформація: «...королівство Французьке раніше було хрещене від святого апостола, зараз же від благочестя і від віри християнської заблудилися у злу віру латинську і люторську» (подібним чином характеризувалися й усі інші західноєвропейські країни), але поряд завжди йшлося про те, що «царство Російське і до сьогодні стоїть у православній вірі непорушно, віра же благочестива і Божі церкви святыми співами нарядно уквітчані, і у всій Європі подібно тій землі краще немає..., а люди подобою сановиті, бородаті і платтям однакові»¹⁹⁶.

З огляду на вищесказане, цілком зрозумілими стають проблеми, з якими зіштовхнувся в Московії папський легат Антоній Поссевіно в 1582 р. Показовим є те, що він не зміг знайти в Московській державі співбесідника для диспуту про співвідношення православ'я і католицизму, оскільки не знайшов людини, яка б могла розмовляти понятій-

* Зазначимо, що розповідь про землетрус 1542 р. потрапила в Московську Русь через Новгород, який завдяки своїм не остаточно зруйнованим зв'язкам із Заходом слугував тоді фактично єдиними воротами для проникнення в Росію інформації про західноєвропейські країни¹⁹³.

ною і символічною мовами західного світу – концептуальною, лінійною, логічною, раціональною¹⁹⁷.

Даючи загальну оцінку російській культурі пізнього Середньовіччя у своїй фундаментальній монографії, Л. Черная зазначає, що до початку XVII ст. (Смути) російська культура була закритою, самоізолюваною культурною системою, оскільки тоді панувала думка, що існуюча система «знання» про людину (думати серцем, бачити серцем і слухати серцем, а не розумом) та система культурних цінностей є достатніми для російського суспільства, такими, що гарантують стабільність його стану. Тому весь механізм культури був спрямований на збереження й поглиблення «старини», яка асоціювалась з «істиною». Замкнутість російської культури виростала також із православної нетерпимості до іновірців. Своєрідна «залізна завіса» православ'я відділяла Московію від Західної Європи і Сходу в цілому, залишивши в ньому «вікно» лише для Візантії і православних слов'янських народів Балкан, які бачили в «третьому Римі» свою єдину опору. Іншими іманентними ознаками тогочасної російської культури були її теоцентричність, статичність, догматизм, дотримування консервативних традицій, нерозвинута авторська самосвідомість, закостенілість форм, жорстка регламентація¹⁹⁸.

У 30–50-х рр. XVII ст. в Московії активізуються прихильники старовини. Це була своєрідна реакція на перші несприятливі спроби Олексія Михайловича запроваджувати «новизни», зокрема запрошення на російську службу іноземних лікарів, військових, інженерів, деякі «новизни» в культурі, які Л. Черная характеризує як початок тривалого перехідного періоду від пізньосередньовічної культури до культури Нового часу. Тоді склався своєрідний гурток «поборників давнього благочестя», члени якого – духівник царя Стефан Воніфатьєв, майбутній патріарх Никон, протопіп Авакум та інші – прагнули повернути чистоту віри, зміцнити позиції старовини всіма можливими засобами¹⁹⁹. Такої ж позиції до кінця XVII ст. дотримувалася й основна маса тогочасного російського люду. Прибічників нового, європейського в культурі, зазначає у своїй роботі Л. Черная, у Москві можна було перерахувати на пальцях, «у провінції ж їх поява викликала бурю обурення, проклять, закидів, глузування»²⁰⁰.

На середину XVII ст. відмінностей у культурно-побутовій сфері між світом «Московія» і «Європейським світом» накопичилось уже стільки, що під час російсько-польських переговорів у 1634 р. на пропозицію поляків: «...щоб вільно їм було одружуватись і родичатись,

вотчини та маєтки вислугувувати й купувати, за дружинами і всяким іншим звичаєм набувати», росіяни відповіли, що «як російським людям з польськими людьми, так і польським з російськими одружуватись через різницю вір не можна, отчин продавати з держави в державу не годиться, та й раніше цього ніколи не було». На іншу пропозицію поляків: «...щоб поляки, які будуть служити московському государю, могли ставити церкви своєї віри у своїх маєтностях, щоб у Москві та інших містах були церкви католицькі», росіяни також відповіли відмовою: «...церков інших вір в Московській державі раніше не бувало, і надалі цьому не бути»²⁰¹.

Під час наступних переговорів у 1635 р. було відхилене прохання поляків дозволити королю наймати ратних людей у Московській державі: «...раніше такого не було; великого государя ратні люди ні в які навколишні держави не ходили служити, тому що вони православної християнської віри грецького закону і якщо їм ходити на службу в чужі держави, а попів російських з ними не буде й у церкви ходити не стануть, то вони будуть помирати без покаяння». Тоді ж було відмовлено у вільному проїзді на службу, перебуванні на території та шлюбах підданих з обох боків²⁰².

Ставлення до іноземців, іновірців у Московській державі, як уже зазначалось, у цілому було негативним. Іновірець, згідно з пануючими в Московії поглядами, був «нечистим», «поганим». Із часів Івана Грозного, коли протестанти вперше з'явилися у Московській державі, була запроваджена й ганебна практика перехрещення іноземців, які висловили бажання перейти у православ'я. Протестанти не могли торкатися священних предметів. Відвідання протестантом православного храму вважалось оскверненням святині. Шлюб іноземця з особою російської національності допускався лише після прийняття ним православ'я²⁰³.

Так, австрійський посол до Федора Івановича Микола Варкоча (1593) повідомляє у своєму «Описі мандрівки в Москву», що всі, хто з християн приймав православ'я, повинні були знову хреститись, тому що інших іновірців росіяни не визнавали істинно хрещеними²⁰⁴. Швед Петр Петрей, який у 1601–1604, 1607, 1608, 1612–1613 рр. був у Московії, у своїй «Історії про велике князівство Московське», описуючи обряд перехрещення, повідомляє такі характерні подробиці: коли перехрещеному буде потрібно причащатися, «він повинен проклинати татаньбити свою колишню віру й поклястись не лише не приймати її знову, але й жорстоко переслідувати всіх, хто її сповідує. Після тако-

го навчання приводять його до води й занурюють тричі всім тілом, буде це зимою чи влітку: бо вони кажуть, що як Іоанн хрестив язичників у річці Йордан, так же мають хреститись і ці язичники і єретики, омивти свої гріхи та беззаконня і зробитися християнами»²⁰⁵.

1620 р. подібна практика була офіційно узаконена церквою. Помісний собор Російської православної церкви постановив, католиків, які проходили обряд хрещення через обливання, і винних у багатьох ересях, при переході їх у православ'я обов'язково піддавати православному хрещенню через занурення. Для обґрунтування свого рішення отці собору використали правила перших вселенських соборів проти давніх єретиків. Соборна постанова поширювалась і на протестантів: «...слід-бо і всіх різних єретичних вір приходящих до нашої православної істинної христової віри грецького закону досконало хрестити», «тому що єретичне хрещення не є хрещенням, а лише оскверненням». Основною метою цієї постанови було оголосити: «...хай побачать усі люди Російської землі, що всі єретики різних єретичних вір не мають права святого хрещення, лише водою і Духом Святим». Як абсолютно справедливо зазначає Д. Цветаєв, перехрещування було потрібне російській духовній і світській владі для ще більш різкого відокремлення росіян від усіх інших людей через умисне поставлення православ'я порівняно з іншими віросповіданнями на недосяжну висоту²⁰⁶.

Більше того, 16 грудня 1620 р. вийшла нова постанова, яка зобов'язувала перехрещувати навіть православних білорусів, якщо вони скажуть під час розпитування, що «у своїй землі хрещені в християнську віру грецького закону, а в хрещенні у них обливають, а не в три занурення хрестять»²⁰⁷.

1624 р. новгородські воєводи отримали від московського уряду суворий наказ стежити, щоб «нехрещені німці» не ходили в Новгороді у православні церкви. Коли під час своїх перших відвідин Московії в 1634 р. гольштинський посол Адам Олеарій із супутниками заради цікавості зашли в церкву, їх негайно вивели й вимели за ними підлогу. Про заборону іновірцям, у першу чергу протестантам, заходити у православні церкви та про подібний спосіб очищення храму від осквернення поганим доторком повідомляють й інші іноземці, які побували в Московії, зокрема барон Августин Майєрберг, який був у Росії в 1661 р. У першій половині XVII ст. в Московській державі використовувався спеціальний «чин на очищення церкви, коли від невірних заїде хто», тотожний чину «коли пес вскочить у церкву»²⁰⁸.

1628 р. вийшов царський указ, яким православним заборонялося жити на дворах іноземців у ролі прислуги чи найманих робітників, «щоб християнським душам осквернення не було, і без покаяття не помирали б». Повторюючи положення указу, Соборне Уложення 1649 р. не лише забороняло росіянам жити в іноземців, а й жорстко карало тих, хто порушить цей припис²⁰⁹. Окрім того, існували положення, видані патріархом, згідно з якими піддані «під жодним приводом не повинні ходити в церкви до іновірців і слухати їх обідню і проповідь, якщо не хочуть бути піддані покаранню», «хто їсть і п'є з іновірцями, повинен очищати себе постом і молитвою», «купці, які були в чужих краях і торгували з язичниками або єретиками, ...після повернення додому зобов'язані поститись, прочитати деякі молитви й потім уже приступити до причастя» тощо²¹⁰.

1639 р. вийшов Іночеський Потребник, у якому давалися детальні вказівки, як саме слід перехрещувати католиків, протестантів, жидовин, сарацин та інших, які прийняли хрещення не за канонічним російським православним обрядом. Зречення старої віри обов'язково супроводжувалося прокляттям усіх католицьких і протестантських церковних і культурних ересей, зокрема новонавернений у православ'я повинен був проклясти літочислення, релігійні книги, шлюб і безшлюбність, службу з органами і трубами, хрещення обливанням, свята та багато іншого²¹¹. Фактично від людини вимагалось зректись не лише своїх колишніх релігійних поглядів, а й своєї культурної ідентичності.

У 1652 р. всіх іноземців, які жили в Москві, з метою обмеження побутових контактів їх із царськими підданими, а значить, і культурного впливу, було переселено в передмістя, на правий берег р. Яузи. Тоді ж була підтверджена постанова Михайла Федоровича 1643 р. про руйнування протестантських кірх з німецьких дворів у Москві і про те, що вони можуть перебувати лише поза містом, «від церков Божих віддалік»²¹².

Оскільки Україна була частиною європейської цивілізації, до українців у Москві ставилися з підозрою, як до чужинців. Їх підозрювали в недостатній правовірності і вважали не істинними православними, а зараженими отрутою латинського «зломудрія» та нововведень схизматиками. Головна претензія, зокрема до київських учених, з боку московських богословів у XVII ст. полягала в тому, що «і в одежах, і у вчинках і у звичаях – все у них латиноподібне»²¹³. Як ілюстрацію подібного ставлення пригадаймо визнання у 1627 р. офіційною

московською церквою єретичним «Евангелія учительного» К.-Т. Ставровецкого та осудження його на спалення, «щоб тієї єресі і смуту у світі не було». Або розпочату 1628 р. кампанію з вилучення церковних «литовських» (тобто українських і білоруських) книг з усіх церков у державі та у приватних осіб, щоб не поширювалось «єретицтво»²¹⁴.

Слід також підкреслити, що, на відміну від українських (південно-руських) князівств, котрі, як уже зазначалося, протягом усього свого незалежного існування підтримували досить тісні дипломатичні стосунки з іншими європейськими країнами, Велике князівство Московське досить пізно вийшло на безпосередні дипломатичні контакти з країнами Західної Європи. Відсутність тривалий час узагалі будь-яких відносин Московської держави із західноєвропейськими країнами лише посилювала їхню культурну, цивілізаційну відмінність. Перше російське посольство відвідало Західну Європу в 1438–1440 рр., коли російське духовенство на чолі з митрополитом Ісидором взяло участь у роботі Фераро-Флорентійського собору²¹⁵.

Дипломатичні ж відносини між західноєвропейськими країнами та Московською державою почали встановлюватися лише з останньої третини XV ст. за Івана III: з Папським престолом у 1469 р., коли в Москву з Рима прибув посол Інокентія VIII Юрій Грек; з Венецією – у 1471 р., коли в Москву прибули венеціанці Антоніо Джисларді (Онтон Фрязін) та Джан Батіста Тревізани (Іван Тревізан); з Данією – у 1481 р.; з Угорщиною – у 1485 р.; з Польщею – у 1487 р.; у 1488 р. Іван III відмовився встановити відносини з Лівонією (вони були встановлені в 1504 р. через укладення угоди про перемир'я); з Імперією – у 1489 р., коли Фрідріх III Габсбург відправив у Москву своє перше посольство на чолі з Миколою Поппелем (вперше Поппель випадково потрапив у Московію в 1486 р.); з Литвою – у 1494 р., коли було підписано договір про мир і союз; з Іспанією – у 1505 р.; зі Швецією – з 1510 р., коли було встановлено перемир'я на 60 років; з Пруссією – у 1516 р.; з Англією – у 1555 р., коли в Московську державу прибув перший англійський посол Річард Ченслер (у 1553 р. його корабель бурєю прибило до гирла Північної Двіни); з Голландією – у 1580 р.; з Тосканою – у 1602 р.; з Курляндією – у 1646 р. Олексій Михайлович відмовився встановити відносини (вони були встановлені в 1655 р.)²¹⁶. Прикметно, що в більшості випадків ініціаторами встановлення контактів виступали західноєвропейці, Москва ж здебільшого не виявляла в цій сфері великої активності.

Як цілком справедливо зазначав свого часу німецький історик Л. Люкс: «Радянські автори часто полемізують з поширеною в західній історіографії думкою про прірву, яка ніби розділяла Захід і допетровську Русь. Вони вказують на дипломатичні, економічні і культурні контакти між обома частинами Європи. І в цьому вони, безперечно, мають рацію. Ніякої китайської стіни між Заходом і Росією тоді не було. Проте існувала внутрішня стіна, глухий невидимий бар'єр, який не дозволяв жодній зі сторін проникнути в духовний світ іншої сторони: занадто далекими були ієрархії цінностей»²¹⁷.

Якщо спробувати сформулювати основну, сутнісну відмінність у світосприйнятті й основах світогляду між «Європейським світом» і світом «Московії» того часу, то можна сказати, що, на відміну від Заходу, культура якого ґрунтувалась на засадах логічного раціоналізму та розуму й де все абстрактне, не відповідає фактам, відтіснялося за межі реального життя, а всі зусилля спрямовувалися на розвиток земного (економіки, техніки тощо) життя, у російській культурі абстрактний ідеал і символічні досягнення сприймалися як частина дійсності, і до того ж найбільш важлива, а тому заради збереження духовної, релігійної незайманості, чистоти власного особливого шляху похвально жертвувати грішним, механістичним, реалістичним земним життям. Надчуттєве, містичне світосприйняття, божественна «простота», прозоріння, віра, благодать і старовина в російській культурі відігравали незрівнянно більшу, ключову роль, аніж житейська мудрість, земний розум, чуттєве світосприйняття, прагнення нового тощо.

Досить яскравим підтвердженням факту належності Московії та решти країн Європи до двох різних, несумісних за своїм внутрішнім культурним кодом спільнот є численні свідчення іноземців про Московську державу, її звичаї та порядки і сформоване на їхній основі загальне сприйняття Європою Московії як чужої, «варварської» країни, яка становить для Європи серйозну загрозу. На сьогодні опубліковані й досить широко відомі більшість свідчень європейців, які побували в Московській державі в XVI–XVII ст., тому ми як ілюстрацію зазначеної тези наведемо лише декілька найбільш показових висловлювань та оцінок європейців.

Так, венеціанець Амброджо Контаріні, який проїздом із Персії побував у Московії у другій половині 1476 – на початку 1477 рр., у своїх спогадах зокрема зазначив, що в московитів «є свій папа, як глава церкви їх толку, нашого ж вони не визнають і вважають, що ми пропащі люди»²¹⁸.

Цікавими є й спогади англійського капітана Річарда Ченслера, корабель якого в серпні 1553 р. випадково прибило вітром до російського північного узбережжя. Вирушаючи на пошуки північного шляху в Індію та Китай, англійці сприймали свій похід як своєрідну одісею за межі звичного цивілізованого світу, а Московію – як територію, де «свою безпеку вони будуть довіряти варварським народам», які сприймалися нарівні з очікуваними в морській подорожі «страшними, жахливими морськими звірами»²¹⁹.

Проте й піддані московського царя аналогічно ставилися до європейців. У цьому особисто міг пересвідчитись відомий німецький історик і дипломат, автор «Записок про Московську війну» (1585) Рейнгольд Гейденштейн, який так характеризує московитів: «Вони вважають варварами або бусурманами усіх, хто відступає від них у справі віри, навіть і тих, хто дотримується обрядів римської церкви, і відвертаються від них як від прокази, вважаючи неприпустимим мати будь-що спільне з ними; внаслідок такого переконання з'явився звичай, що кожен раз, коли князі вислуховують іноземних послів, вони мають перед собою таз із водою, щоб нею одразу обмити руки, ніби опоганені від доторку іноземців». Крім того, зазначає Гейденштейн: «Князі підтримують забобони, наскільки це залежить від їх влади. Вони не дозволяють нікому їздити до будь-яких іноземних народів, не дозволяють навіть іноземцям вступати у зносини з їхніми підданими; відправляючи кого-небудь послами, вони розпоряджаються так, що до кожного посла приставляють по одному сторожу, і нікому з них не дозволено перемовлятися з будь-ким без сторожа. Внаслідок цього московитяни, перебуваючи ніби постійно в сутінках невігластва, не бачивши... інших народів і не розуміючи взагалі приємності свободи, віддають перевагу сьогоденню перед кращим, відомому перед сумнівним»²²⁰.

Уже згадуваний швед Петр Петрей, який на початку XVII ст. неодноразово бував у Московії, у своїй «Історії про велике князівство Московське» повідомляє, що ченці «жахливо непристойні, не вчені й не вміють нічого відповісти, коли їх питаєш що-небудь з Біблії або із святих отців, або про їхню віру, ордени та життя: вони кажуть, що не можуть відповідати на це тому, що повинні тримати себе у простоті й неосвіченості, і не вміють ні читати, ні писати». Але при цьому «росіяни вважають, що одні лише вони християни на землі, і хваляться, що одні шанують, сповідують і обожнюють Бога і його милосердного Сина, а всіх інших на світі ославляють нехристами, язичниками

і єретиками, які не істинно сповідують Бога, а зневажають його, не мають належної і правої віри..., а тому є відступниками»²²¹.

І навіть православний християнин зі Сходу Павло Алеппський, який жив на території, підвладній турецькому султану, повернувшись до Києва з Москви в червні 1655 р., зазначає: «Протягом цих двох років у Москві замок висів на наших серцях, а розум був пригнічений і причавлений, бо в тій країні ніхто не може почувати себе скільки-небудь вільним і задоволеним, окрім хіба що корінних жителів... Навпаки, країна козаків була для нас ніби наша власна країна, а її жителі були нам добрими приятелями й людьми, подібними до нас самих»²²².

Слід також згадати, що деякі країни Європи, зокрема Імперія, вели систематичну пропаганду, метою якої було ототожнення московитів з турками й татарами. Характерною є назва одного з німецькомовних творів часів Лівонської війни: «Про страшну шкоду і велику небезпеку для всього християнства і особливо для Германської імперії і всіх навколишніх королівств і земель, якщо московит утвердиться в Лівонії і на Балтійському морі»²²³.

У політичній сфері найбільші європейські держави (Річ Посполита, Швеція, Імперія й навіть Франція²²⁴) у XV–XVII ст. були зацікавлені у збереженні статус-кво у Східній Європі. Разом з Османською імперією Московська держава розглядалась у Європі як головний геополітичний суперник. Провідні європейські держави не хотіли допускати на європейську політичну арену зайвого сильного конкурента, але були зацікавлені (особливо Рим та Імперія) підштовхнути Московію до великої війни з Портою заради врятування зневажених християнських цінностей, що неминуче привело б до послаблення обох конкурентів. Роль гаранта політичної стабільності у Східній Європі в XVI ст. взяла на себе Імперія. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. у Східній Європі за її активної підтримки остаточно сформувався так званий тричлений бар'єр, який складався з Османської імперії, Речі Посполитої і Шведського королівства й відділяв усю іншу Європу від Московської держави, яка набирала могутності²²⁵.

Показовою ілюстрацією характеру сприйняття Московії вищими політичними колами провідних європейських держав є так званий пан'європейський проект, «великий задум», складений при французькому дворі в 1607 р. найближчим помічником Генріха IV герцогом Сюлі. Проект передбачав перетворення Європи в умиротворену федерацію 15 держав на чолі із «загальною радою» й регіональними ра-

дами, у якій визнавалася рівноправність трьох віросповідань (католицизму, лютеранства та кальвінізму).

Московська держава виявляється не лише виключеною із співдружності християнських держав Європи, але об'єднана Європа під керівництвом Франції в майбутньому, як прогнозував проект, неминуче протистоятиме Московії й Туреччині як основним геополітичним супротивникам. Причини, які змусили Сюллі поставити Московію контра Європі, мали геополітичний і культурний порядок: «...могутній князь Скіфії, який панує більш абсолютно, ніж будь-який інший можновладець на землі, над своїми підданими, які складаються з людей різноманітних народів, націй, мов, звичаїв, статурсь, у цих обширних і безкраїх просторах північної Скіфії», які розкинуті більше в Азії, ніж у Європі, давно вже належить до числа християнських госуларів, але «дикість, варварство і лють» його народів ускладнюють його об'єднання з «нашою Європою», так само, як і територіальне положення та інтереси, які постійно пов'язують його з Татарією, Туреччиною й Персією, та піддані, які частково перебувають у «язичництві й ідолопоклонінні», а частково сповідують дуже не схоже на європейське, але надто схоже на азіатське християнство греків і вірмен, які перебувають «під турками». Тому, констатує Сюллі, Московія є ворогом Європи, яка повинна підтримувати Річ Посполиту, як «оплот проти турка, московита й татарина»²²⁶.

Щільність зазначеного бар'єру особливо посилилася з 1569 р., коли Польща після об'єднання з Литвою, бажаючи інтегрувати українські та білоруські землі до складу Речі Посполитої²²⁷, різко обмежила можливості впливу Москви на ці землі. Маючи серйозні територіальні претензії до Польщі та Швеції, Московська держава «чинила зростаючий і дедалі більш небезпечний тиск на «східний бар'єр» – то на весь у цілому, то на окремих його членів, блокуючись з іншими й використовуючи незгоди між ними»²²⁸. Але до 1654–1659 рр. вона не мала суттєвих успіхів у реалізації цього свого прагнення.

Загальноєвропейська Тридцятирічна війна (1618–1648) значно послабила силу Імперії Габсбургів, а тому об'єктивно зменшилась її геополітична підтримка «східного бар'єру». Зафіксовані у Вестфальському мирному договорі 1648 р. положення про визнання повної політичної автономії 355 князівств, які входили до складу Імперії; остаточна юридична констатація суверенності й державної самостійності Швейцарії та Нідерландів; втрата Імперією Померанії, міст Вісмара, Ростока та інших (відійшли до Швеції) й Ельзасу (відійшов до Франції)

надовго гарантували безсилля Священної Римської імперії німецького народу та перехід політичного верховенства на континенті до Франції. Окрім того, Вестфальський мир символізував безповоротний кінець безмежного панування католицизму в Європі й тим самим кінець функцій Папи як своєрідного арбітра в усіх європейських справах. Визнання договором кальвіністів поряд з лютеранами третьою офіційною конфесією Імперії та узаконення основного правила Аусбурзького миру 1556 р. – *cuius regio, ejus religio* (чия влада, того й віра)²²⁹ фіксували серйозні позитивні зрушення в загальноєвропейському духовному просторі в бік визнання свободи релігійних переконань, а також своєрідну легітимацію головної «духовної» (культурно-релігійної) основи буржуазних перетворень на континенті – протестантизму.

З початком Визвольної війни (Національної революції) українського народу (1648) почала слабнути й військово-політична міць ключової країни бар'єру – Речі Посполитої. У результаті цих подій у середині XVII ст. порушився існуючий баланс сил у Східній Європі, що створило сприятливі умови для відновлення боротьби між Московською державою та Річчю Посполитою за гегемонію на сході Європи. Більш правильно буде сказати, що саме внаслідок початку Визвольної боротьби українського народу за незалежність у Московської держави з'явилась реальна геополітична можливість почати практичну реалізацію своїх претензій на західноросійські, українські та білоруські землі. Адже Україна, за влучним висловом Д. Коренця, «була тим язичком при вазі, котрий перевагу у Східній Європі перехиляв у той бік, де вона була»²³⁰.

Для загальної оцінки того геополітичного положення і статусу, у якому перебувала Україна в 50-х рр. XVII ст. у Східній Європі та її правильного позиціонування стосовно Московської держави нам видається цілком прийнятною сформульована В. Цимбурським геополітична концепція Великого Лімітрофа та Балто-Чорноморської конфліктної системи²³¹. Згідно з нею, у XVII ст. виникає Балто-Чорноморська конфліктна система. Чотирма її полюсами є Річ Посполита – Швеція – Московія – Крим (Османська імперія). Причому в час, який нас цікавить, а саме в 50-ті роки, три рівносильні центри системи перебували у стані війни між собою. Метою цієї боротьби було домогтися гегемонії в ареалі системи з тим, щоб у кінцевому підсумку організувати весь ареал під знаком домінування над цим новим цілим тієї геополітичної ролі, яку поклав на себе центр-переможець.

Особливістю Балто-Чорноморської конфліктної системи була її надзвичайно висока гетерогенність. Її центрами сили були держави, які представляли західне християнство (католицизм і протестантизм), іслам і російське православ'я. Інакше кажучи, у межах Балто-Чорноморської конфліктної системи одна одній протистояли три наймогутніші цивілізації Старого світу.

Як зазначає В. Цимбурський, велика частина Балто-Чорноморської конфліктної системи припадала на землі Великого Лімітрофа, геополітичної метасистеми, яка являє собою гігантський пояс цивілізаційних периферій, що проходить через Євразію від Фінляндії до Кореї, так, що по один бік від нього перебувають «цивілізації незамерзаючих морів», а по інший – Росія. При цьому цікаво, що в середині себе ця система допускала два різні членування. Причорноморські степи від Молдавії до Кавказу відділяли ісламський центр сили з його кримською «філією» від трьох центрів християнських, які перебували в лісистій зоні Євразії. Так прокреслювалася широтна вісь системи. Меридіанна вісь, смуга так званих «територій-орієнтирів», які, за В. Цимбурським, простяглися від Криму до Литви, протиставляла Московську державу трьом іншим центрам, західнохристиянським і мусульманському.

Своєрідним аналогом Великого Лімітрофа, можна сказати лімітрофом у Лімітрофі, постала геополітична композиція меридіанної та широтної осей цієї системи, у якій українські землі, що лежать на перетині осей, ставали справжнім зосередженням, серцевиною не лише обох членувань Балто-Чорноморської системи, а й по суті всього Великого Лімітрофа*. Московська ж держава в її межах, як і в межах усього Старого світу, за висловом В. Цимбурського, була позиційована Заходом щодо інших геокультурних спільнот («світів-економік») як «транспериферійна Земля за Лімітрофом, «острівно» зсунута у позацивілізаційну глибину євразійської півночі».

Тому в цьому контексті українсько-російська війна 1658–1659 рр. була черговою спробою Москви, скориставшись сприятливими зовнішньополітичними обставинами, вибороти собі той шматок європейської території, володіння яким давало б Росії геополітичну перевагу

* Тут варто згадати класичну формулу світового панування Х. Макіндера, сформульовану ще 1919 р.: «Той, хто контролює Східну Європу [українські ж землі, без сумніву, є ключовими у східноєвропейському регіоні. – А.Б.], контролює хартленд [область, через яку проходить вісь світової історії. – А.Б.]; хто контролює хартленд, той контролює світовий острів [Євразію – вісь світової політики. – А.Б.]; хто контролює світовий острів, той контролює світ»²³².

у Східній Європі, та можливість кинути свою вагу на терези європейської політики, заявивши про себе як про серйозну й могутню політичну силу.

Серйозні поразки Москви у війнах з Річчю Посполитою і Швецією в першій половині XVII ст. привели до того, що у вищих колах Російської держави поступово почало формуватися розуміння того факту, що Росія у військово-технічному плані відстає від сусідніх з нею європейських країн і що із часом ізоляція її від європейських технічних новацій, чому активно сприяла політика Польщі і Швеції, посилюватиме це відставання. А це вже загрожувало зменшенням можливостей забезпечити власні зовнішньополітичні плани військовими засобами, а отже, і послабленням геополітичного та культурно-релігійного впливу Москви у Східній Європі, що суттєво б завадило праведній і завжди актуальній для Росії справі поширення істинної віри та протистояння «латинству».

Царський престол категорично не влаштовувало те, що ці дві держави разом з Туреччиною практично відрізали їй вільний (водний) шлях до Європи й фактично контролювали економічні зносини Російської держави з іншими європейськими країнами²³³. Спробувати ж вийти на прямі та безпосередні зносини з іншими європейськими державами, без польського та шведського посередництва, у тих умовах для Росії було можливо, лише територіально наблизившись до них. Тому війна за встановлення реального військово-політичного контролю над Україною за великим рахунком була для Москви і кроком, що наближав до необхідних їй здобутків європейської цивілізації.

§ 1.2. Політична доктрина Московської держави та українська державна ідея: проблема концептуальної сумісності

Третій рівень передумов українсько-російської війни 1658–1659 рр. пов'язаний з концептуальною несумісністю бачення Москвою свого місця й ролі як у Східній Європі, так і в слов'янському православному світі в цілому та ключових принципів української національної державної ідеї, у змаганні за які Україна «показала взірець відчайдушної боротьби за національну незалежність та особисту свободу людини»²³⁴. Від самого початку свого існування Московська держава активно претендувала на роль історичного спадкоємця Київської Русі та

роль єдиного центру, який має об'єднати навколо себе всі руські та східнослов'янські землі.

Велике символічне та політичне значення в цьому мав титул «князя всієї Русі», оскільки, згідно з тодішніми уявленнями лише його володар міг претендувати на Київ і його історичну спадщину. Першим московським князем, який прийняв титул «великий князь всієї Русі» був Іван Данилович Калита (1328–1341). Це підтверджують акти Івана Калити з найменуванням: «Князь великий Іван Данилович всієї Русі»²³⁵. У його наступника, Семена Івановича Гордого (1341–1353), уже князівська печатка мала в титулі князя слова «всієї Русі»²³⁶. Великий князь московський Василь II Темний у 1425 р. також титулувався «князь великий Владимирський, Новгорода Великого і всієї Русі»²³⁷. У 1443 р., мабуть уперше, у посланні до іноземного володаря – візантійського імператора – московський князь, той самий Василь II, офіційно титулувався «великий князь Московський і всієї Русі»²³⁸. Заклятий суперник Василя II в боротьбі за московський престол, великий князь московський Дмитро Юрійович Шемяка на монетах, випущених у 1446 р., поставив напис: «Осподар всієї землі Руської». Аналогічним чином, повернувши собі великокнязівський титул, діяв і Василь II, відкарбувавши на монетах, випущених у 50-х рр., напис «Осподарі всієї Русі» (малися на увазі Василь II і його старший син Іван)²³⁹. Продовжив практику карбування на російських монетах титулу «князь всієї Русі» й син Василя II Іван III. Так, у 1462 р. були відкарбовані декілька золотих монет з написом «князя великого Івана Васильовича всієї Русі»²⁴⁰.

За часів Василя II титул «всієї Русі» починає використовуватись і в історико-публіцистичних творах. Так, уже в «Повісті про Флорентійський собор» Симеона Суздальця (40-ві роки XV ст.) автор наважується іменувати великого князя царем, застосовуючи титул «білий цар всієї Русі». У «Похвальному слові тверському великому князю Борису Олександровичу інока Фоми» (близько 1453 р.) Василь II також титулується «великим князем всієї Росії»²⁴¹.

Уже як квінтесенція, символічне вираження офіційної політичної доктрини об'єднаної під рукою Москви Руської землі виступає використання цього титулу під час розмови Івана III в листопаді 1470 р. з новгородським послом Микитою Ларіоновим. Іван III підкреслив тоді, що влада великих князів московських має загальноруський характер: «Їх же рід є Владимирських і Новгорода Великого і всієї Русі»²⁴². У 1470 р. він закликав новгородців не відступати від «стари-

ни», виводячи її від Рюрика та Володимира Святого. «Старина», у розумінні Івана Васильовича, – це прадавня єдність Руської землі під владою великого князя. Іван III наголошував, що спадкоємцем Рюрика є «єдин рід тих великих князів, раніше київських, до великого князя Дмитрія Юрійовича Всеволода Владимірського, а від того великого князя да іже і до мене рід їх»²⁴³.

Ю. Алексєєв вважає, що тут ми вперше зустрічаємось із офіційним історичним обґрунтуванням нової політичної доктрини Московської держави, яка розглядала Руську землю як єдине політичне ціле, верховна влада над якою від великих київських князів через володимірських законно перейшла до великих князів московських. Повернувшись до Москви після насильного приєднання Новгороду, Іван III з 1 вересня 1471 р. почав титулуватися «князь великий... Владимірський і Новгородський і всієї Русі самодержець»²⁴⁴.

Великі московські князі від цього часу почали ще наполегливіше оспорювати у великих литовських князів титул великих князів Руських. Офіційне прийняття Іваном III титулу государя «всія России» слід розцінювати як офіційне підняття питання про приєднання всіх інших «руських» земель до Московської держави до рангу державної політики, як програму на майбутнє. Тоді ж уперше в титулі було зазначено, що він є московським государем не завдяки завоюванню чи спадково, а «Божою милістю».

Паралельно зі зростанням території вищі правлячі кола Московської держави дедалі системніше починають надихатися ідеями про загальноруський характер влади великого московського князя й дедалі наполегливіше намагаються обґрунтувати панрусистську концепцію безперервної династичної спадкоємності московських володарів – Рюриковичів, з якої випливало патримоніальне право на всі руські землі, а передусім на «першопрестольний Київ» як прадавню «государеву отчину»²⁴⁵.

Одна з перших спроб системно обґрунтувати цю концепцію робиться у створеному в 1410–1418 рр. під керівництвом митрополита Фотія літописному зведенні «Поліхрон». У цій пам'ятці історико-публіцистичної думки було ідеологічно обґрунтовано пріоритет Москви перед Києвом у справі об'єднання під своєю владою всіх земель Київської Русі. Обґрунтування базувалося на доведенні прямого спадкоємства Москвою державно-політичної традиції Києва і Володимира та згадуванні серйозних протиріч між тодішніми Москвою, Твер'ю, Псковом, Великим Новгородом²⁴⁷. Нові камені у фундамент концепції

були покладені на початку XVI ст. Йосифом Волоцьким. За його державно-політичною доктриною, московський государ не тільки «владодою подібний вишньому Богу», а є спільним вищим государем не лише північно-східним удільним князям, а й «усієї Руської землі государям государ»²⁴⁸.

Після об'єднання всіх великоруських земель у єдину державу систематизацію всіх вищезгаданих ідей і викладення стрункої теорії родоводу великих князів з давніх часів було замовлено урядовими колами тверянину Спиридону-Саві. Вироблення подібної концепції і стало для Василя III гостро актуальною проблемою з огляду на зміну ролі великокнязівської влади в країні, яка перед лицем удільних князів потребувала обґрунтування своєї еволюції до самодержавної, та у зв'язку з напруженою боротьбою з Великим князівством Литовським за колишні землі Київської держави. Спиридон виконав замовлення у формі «Послання великому князю», яке було написане швидше за все між 1511 і 1521 рр.²⁴⁹ У «Посланні» викладається родовід російських князів, який виводиться від римського імператора (кесаря) Августа через Пруса до Рюрика, потім через великих київських князів до владимирських, а від них – до московських. Там же розповідається про те, що нібито Володимир Мономах отримав від візантійського імператора вінець, що повинно підтверджувати давність володіння цим вінцем російськими монархами; Василь III титулується як «вільний самодержець і цар Великої Росії»²⁵⁰.

У другій частині «Послання» Спиридон викладає генеалогії литовських і руських князів таким чином, щоб довести абсолютну вищість російських князів перед литовськими. Це завдання досягається через виклад вигаданої історії про те, що засновник литовської князівської династії Гедимін був нібито «рабом» «Вітенця» – дрібного васала смоленського князя Ростислава Мстиславича. «Гедиміник» був посаджений у західних руських областях для збору данини, потім збагатився й відособився. Князем почав називатися лише його син Ольгерд і то лише після того, як тверський князь Михайло Олександрович віддав за нього заміж свою сестру Уляну²⁵¹.

«Послання» Спиридона стало матеріалом для вже офіційної переробки ідеї возвеличення великокнязівської влади у «Сказанні про князів Володимирських», перша редакція якого з'явилася, як зазначає Р. Дмитрієва, до 1533 р.²⁵² Для нас «Сказання» важливе тим, що, ставши головним виразником офіційних політичних поглядів Московської держави, воно ідеологічно обґрунтовувало загальноруський

характер великокнязівської московської влади через утвердження думки про її божественний характер та про спадкування московськими князями прав київських князів. Невід'ємною складовою всієї цієї побудови було обґрунтування цим спадкуванням претензій Москви в боротьбі з Литвою на повернення їй останньої землі, які колись належали Київській державі.

Уперше офіційно ідеї «Сказання про князів Владимирських» були застосовані 1547 р., коли за їх допомогою було обґрунтовано законність вінчання Івана IV на царство. Починаючи з 50-х рр. XVI ст., ідеї «Сказання» про вінчання Володимира Мономаха царським вінцем і про походження російських великих князів від римського кесаря Августа починають використовуватися в офіційних монументальних історико-публіцистичних пам'ятках. Ці ідеї були внесені в офіційний «Воскресенський літопис», «Государевий родословець» (1555) і, нарешті, у «Степенну книгу», складену в 1560–1563 рр.²⁵³ У ній російська історія викладена за «ступенями» правління великих князів, починаючи з Володимира Святославича. Походження ж великих князів виводиться від імператора Августа.

Як зазначає Р. Дмитрієва²⁵⁴, цей пам'ятник є ніби узагальненням великої ідеологічної роботи, проведеної під керівництвом митрополита Макарія. У ньому завершено оформлення ідеології царської влади Російської централізованої держави. Викладення російської історії по княжінням підпорядковувалося політичній ідеї самодержавства: показати послідовність переходу влади від київських князів до владимирських, а від владимирських до московських.

Але показати плавний перехід «єдинодержавної» загальноруської князівської влади роду Мономаховичів з Києва саме до Володимира укладачам цих пам'яток було важко, оскільки Київська держава розпалась на окремі князівства і Владимиро-Суздальське було лише одним із них. Тому, як зазначає Д. Альшиц, укладачам Шостого степеня «Степенної книги» доводилось «виявляти багато винахідливості для приведення розповіді у відповідність із поставленим завданням. Вони змушені були піти і пішли на перекроювання давніх пам'яток, на замовчування одних фактів і випинання інших, на створення нових версій про події і спростування старих»²⁵⁵.

Для створеної Іваном IV легенди про Всеволода Юрійовича Суздальського – загальноросійського самодержця – вигадується розповідь про переможні походи Всеволода Суздальського на половців у 1184–1185 рр. на чолі князів Владимиро-Суздальської землі, хоча

насправді похід очолював Святослав Всеволодович Київський, а більшість князів, які брали в ньому участь, були південноруськими князями. Закресливши таким чином «славу Святославову», оспівану у «Слові о полку Ігоревім», московські книжники роблять висновок, заради якого й була здійснена фальсифікація, – характеризують Всеволода Суздальського загальноруським самодержцем: «Богохранимий же великий князь Всеволод Юрійович, благоденственно перебуваючи в граді Владимирі і правлячи скипетром Руського царства... і всіми численними Володимировими сродникам своїм старшинствуючи... Також... і інші гради руські і всіх праведно управляючи. І всі послушаху його і покоряху йому»²⁵⁶.

Іван IV, на замовлення якого і створювалися ці пам'ятки, також і сам розгортає, і своєю владою освячує систему доказів про прадавнє походження його царського, самодержавного статусу, невід'ємно пов'язуючи його з питанням законності володарювання на всіх руських землях: «Самодержавство Російського царства почалось по божій волі від великого князя Володимира... і великого князя Володимира Мономаха... і від хороброго великого государя Олександра Невського і... від достойного хвали великого государя Дмитрія, який здобув за Доном перемогу над безбожними татарянами... великого князя Івана... і батька нашого великого государя Василя і до нас, смиренних скипетротримачів Російського царства». Іван IV підкреслював, що престол ним не вкрадений і не захоплений через війну і кровопролиття, а успадкований волею провидіння мирним шляхом від предків²⁵⁷.

Ми зупиняємося на цих сюжетах так детально для того, щоб показати, наскільки багато було приділено уваги й докладено зусиль, на які хитрощі, вигадки та прямі фальсифікації йшов московський престол задля ідеологічного обґрунтування російського єдинодержавства та своїх претензій на приєднання всіх навколишніх руських земель до Московської держави.

Таким чином, можемо констатувати: землі колишньої давньоруської держави (Білорусію та Україну) Москва вважала своїм несправедливо втраченим історичним, природним спадком, частиною держави Рюриковичів, яку Москва покликана повернути в загальноруське православне лоно. Московські царі вважали своїм найважливішим державним, національним і релігійним обов'язком звільнення православного у своїй масі білоруського та українського населення від польсько-литовської залежності²⁵⁸.

Ідеологічно, окрім теорії династичної спадкоємності московських царів, зовнішньополітичний курс Росії обґрунтовувався месіянською ідеєю про те, що після завоювання Римом «латинською» єрессю і взяття «нечестивими» турками Константинополя в 1453 р. лише Москва залишилась єдиним центром істинного християнського віровчення, останнім «Третім Римом», а московський государ – покровителем і опорою всього вселенського православ'я. Тому Російська держава як єдине вмістилище істинної християнської церкви має захищати православну віру та православних єдиновірців у всьому світі. Піддані московських великих князів, а згодом і царів, вважали лише себе істинно православним народом²⁵⁹, покликаним нести істинну віру та справжню духовність іншим народам.

Тією подією, яка послужила своєрідною точкою відліку у формуванні подібної ідеї, стала підписана 1439 р. візантійським імператором Іоанном VIII Палеологом, константинопольським патріархом Йосифом II та рядом інших вищих представників православного духовенства, зокрема й руським (київським) митрополитом Ісидором, Флорентійська унія з Римом. Згідно з нею православні визнавали зверхність папи і приймали догмат католицького віровчення, проте зберігали обряди православної церкви.

Російська православна церква, будучи апріорі налаштована антизахідно, відкинула в 1441 р. Флорентійську унію, а митрополита Ісидора, який прибув до Москви, за наказом великого князя Василя Васильовича заарештували як відступника і зрадника старовини. Від цього часу, як зазначає у своїй роботі М. Дьяконов, одним з найважливіших завдань державного управління московських государів стає обов'язок очолювати охорону православ'я і благочестя²⁶⁰.

А після захоплення в 1453 р. турками Константинополя й падіння Візантійської імперії вакантним залишилось і місце політичного глави всього православного світу. Тодішня російська публіцистика реагує на цю епохальну історичну подію досить одностайно. У створених по гарячих слідах події повістях «Про взяття Царяграда від безбожного Махмета Амуратова сина», «Про взяття Царяграда від безбожного Турського царя Амурата іже бисть в рік 6961» та інших робиться два висновки. Перший: Московська Русь залишилась єдиною вільною представницею православного світу, і другий: Русі доведеться визволити православний світ від ярма невірних, хоча сама Московська Русь ще перебувала тоді під татарським ярмом²⁶¹.

Наслідком усіх цих подій стала поява в росіян сумнівів у благочесті греків, посилення антилатинської пропаганди та усвідомлення необхідності створити власну всесвітньо-історичну концепцію, яка б обґрунтовувала роль і місце Московської держави на міжнародній арені в нових політичних умовах.

Як зазначає у своїй праці М. Алпатов, це завдання виконав перший російський «Хронограф», складений 1442 р. сербом Пахомієм Логофетом, який жив у Троїце-Сергієвій лаврі. Хоча текст 1442 р. до нас не дійшов, але про зміст концепції цілком можна судити з редакції 1512 р., про що йшлося вище. Для російського «Хронографа» після античності існує лише православний світ, Західна Європа фактично повністю випадає із цього варіанта трактування світової історії²⁶².

Лінія на обґрунтування власної вишесті, тепер уже не лише над Римом, а й над Константинополем, надалі лише посилюється. 1448 р. вперше московський митрополит (Іона) був обраний на церковному соборі російських ієрархів без участі Константинополя. Невдовзі, між 1458 і 1462 рр., з'явило «Слово вибране від святих писаній іже на латинію», яке мало не лише антилатинську, але й антиконстантинопольську спрямованість, оскільки в ньому проводилась думка, що після контактів Константинополя з Римом Царгород утратив свою чистоту, й тепер єдиним зосередженням істинної віри залишається Москва²⁶³.

Протиставлення московської церкви як Риму, так і Константинополю посилювалося за Івана III, який завершив об'єднання Російської держави. Тому наприкінці XV – на початку XVI ст. у присязі єпископів Російської православної церкви обов'язковими були слова зречення від усіх ієрархів, поставлених «від Рима латинського чи від Царгорода турецької держави»²⁶⁴.

Новим поштовхом до посилення антилатинських настроїв стали спроба Новгородської держави визначитись на користь Заходу і придушення Москвою цієї спроби в 1471 р. Уже в «Московському великокняжому зводі» 1472 р. різкі випадки проти «латинян» супроводжувалися вихвалянням «істинного» православ'я Московської Русі²⁶⁵. Тоді ж з'явився класичний антилатинський публіцистичний твір «Словеса вибрані»²⁶⁶. Як констатує у своїй монографії І. Греков, «ця тенденція посилення «антилатинської» пропаганди була пов'язана з тією обставиною, що все ідеологічне і внутрішньополітичне життя Московської Русі будувалося на протиставленні православ'я «латинству»²⁶⁷.

Узявши собі візантійські символи та оголосивши себе останньою та єдиною хранителькою справжніх цінностей, які полягають у право-

слав'ї, Москва тим самим свідомо протиставила себе католицькому світу, який, на її думку, відступив від правих догматів церкви, утратив духовну сутність. Міфологема «загибелі Європи – відродження Росії» забезпечувала російському престолу поступ в Європу²⁶⁸. Теза про захист православних єдиновірців активно експлуатувалась Москвою та створювала їй сприятливий ореол для виконання головного завдання – приєднання всіх земель і народів, які вона вважала історично та геополітично належними собі.

Уперше перед московським правителем, який названий «боголюбивим і христолубивим великим князем і самодержцем всієї Русі», а також «новим царем Константином», завдання визволення братів-християн з «агарянського полону» висувається вже після скинення татарського ярма у «Викладенні пасхалії» московського митрополита Зосими (1492)²⁶⁹. Ідеї Зосими та ідеї «Повісті про Білий Клобук» новгородського архієпископа (1484–1504) Геннадія про те, що «в третьому же Римі, еже есть на руській землі благодать святого Духа засяє» та що «всі християнські царства прийдуть в кінець і зйдуться в єдине царство Російське, заради православ'я»²⁷⁰ були розвинуті у «Посланнях» Філофея Псковського до псковського великокняжого дьяка М. Мисюри Мунехіна (1523 – початок 1524) та великого князя Василя III (між 1524 і 1526 рр.).

Як зазначає Н. Синицина, сучасна російська дослідниця проблеми, ідея «Третього Риму» є історіософською концепцією. «У першій третині XVI ст. ...єдина Російська держава, яка сформувалась на сході Європи, утверджувала своє місце не лише в системі сучасних міжнародних відносин, а й у світовій історії. Вона заговорила про себе, апелюючи до давньої традиції, причетність до якої, укоріненість в глибокому минулому, тривалість історичної перспективи були покликані забезпечити їй стабільність і авторитет»²⁷¹. Ідея «Третього Риму» є частиною релігійного та культурно-історичного образу світу в національній свідомості росіян, вона відбиває перспективу як просторову (розростання території), так і часову (розростання власної історії у глибину віків). Ідея «Третього Риму», зазначає Н. Синицина, – це віха на шляху розвитку національної свідомості росіян, освоєння нею географічного, хронологічного, культурного простору²⁷².

Визначаючи місце своєї держави і своєї церкви в довколишньому світі, Філофей говорить: «Скажемо декілька слів про наше православне царство пресвітлішого й високостольнішого государя нашого, який є єдиним християнським царем у всій піднебесній і браздотримачем

святих Божих престолів святої вселенської апостольської Церкви, яка – замість римської та константинопольської – знаходиться в бого-спасенному граді Москві... і яка світиться наче сонце, єдина у всесвіті. Так знай же, христоробець і боголюбєць, що всі християнські царства закінчили своє існування й зійшлися у єдиному царстві нашого госу-даря»²⁷³.

Поза всяким сумнівом, наданню цій концепції зовнішньополітичного месіанського звучання сприяли численні прохачі із середовища східного православного духовенства, яке після завоювання турками Малої Азії дуже швидко почало сприймати московського правителя як головного охоронця православ'я й титулувати його титулами візантійських імператорів. Так, у 1517 р. ігумен синайського монастиря Даниїл називав великого князя московського Василя III «самодержавним, боговінчаним величним царем усієї Русі», а константинопольський патріарх навіть титулував його «найвищим... царем і великим князем усієї православної землі й Великої Русі». Тітки сербського Хиландаря монастиря в 1548 р. титулували юного Івана IV «самодержавним великим царем московським, єдиним правим государем, білим царем східних і північних країн, який всім православним християнам цар і господар...»²⁷⁴.

Концепція утверджувалася також і через уведення в твори російської книжної словесності символічних сюжетів про появу вищих сил на Русі, чого, як зазначає у своїй роботі М. Плеханова, майже не траплялося до XVI ст. Уперше тезу про врятування Москви від татар Богородицею було включено до офіційного «Никоновського літопису», складеного у 20-х рр. XVI ст.²⁷⁵ Монументальна «Степенна книга» утверджує в суспільній свідомості й історії російської державності переконання, що Богородиця покрила Москву царственою чудотворною ризою, тобто присутня на землі Московського царства, яке тепер є богозахисним як остання християнська спільнота у світі загиблої віри. Таким чином, «Степенна книга», поєднуючи церковну й літературну словесність, створює образ Святої Русі – єдиної визнаної вищими силами правдивої держави²⁷⁶.

Крім того, для обґрунтування свого особливого статусу, стирання з пам'яті канонічного підпорядкування Російської православної церкви Константинополю та утвердження права на першість у православному світі в XVI ст. в Московській Русі починає поширюватися думка про те, що РПЦ веде початок не з Візантії, а прямо від апостола Андрія, який, нібито відвідавши Дніпрові пагорби, заклав основи РПЦ.

Ця думка проводиться й в офіційній «Степенній книзі», і під час богословського диспуту Івана IV з Антонієм Посевіно в 1582 р., на якому цар заявив, що Москва отримала християнство одночасно з Римом, від апостола Андрія²⁷⁷.

Месіанізм ідеї «Третього Риму» виконував не тільки функцію виправдання зовнішньої експансії через упровадження ідей про спільність, нероздільність історичних доль Росії й поневодених Османською імперією та «латинами» православних держав і народів та про спільність духовного простору, а й внутрішню консолідуючу функцію, підсилюючи почуття єдності нації.

Історико-канонічного характеру концепції «великого Російського царства, Третього Риму» надала «Уложенна грамота» Московського помісного собору 1589 р., скріплена підписом та печаткою Константинопольського патріарха Ієремії II: «...твое же, о благочестивий царю, – звертається Вселенський патріарх до царя Федора Івановича, – велике Російське царство, Третій Рим, благочестям усіх перевершило, і всі благочестиві християни в твоє во єдино зібрались, і ти один під небесами християнський цар іменуєшся у всьому світі, у всіх християн»²⁷⁸. Таким чином, Вселенського патріарха змусили визнати універсалістську функцію московського царя у християнському світі*.

Офіційно ж концепція «Третього Риму» була закріплена у пам'ятнику канонічного права «Кормчій» 1653 р., яка включила в себе згадувану «Уложенну грамоту» 1589 р. про заснування Московського патріархату²⁸⁰.

Російська православна церква була, мабуть, чи не найголовнішим каналом доведення до народу, як і до більшості представників феодального класу, ідей офіційної ідеології, які вироблялись у вузькому колі церковних і світських верхів російського суспільства. Відбувалося це під час богослужіння, тобто через літургійні тексти. Особливо активно церква намагалася донести до віруючих ідеї богообраності і святого значення Російської землі. Так, наприклад, у службі «на положення Ризи Господньої» (1625 р. видання) говориться, що Російська земля «особливо особливо «наглядається» Богом і т. ін. Прослав-

* Слід зазначити, що фактично подібне визнання було зроблене ще 1561 р., коли в додатку до соборної грамоти, якою Вселенський патріарх Іоасаф підтверджував право московського великого князя на титул царя, він називав Івана IV «царем і государем православних християн усього всесвіту від сходу, заходу й до океану»²⁷⁹.

ляючи богообраність царя, як, наприклад, у післямові до вересневої службової Мінеї (1619 р. видання): «...богом обраного і святим єлсом помазаного... благовірного і христолюбивого, богом вінчаного і богом вшанованого і бігом піднесеного... всього всесвіту в кінцях засяявшого, великого государя, царя і великого князя Михайла Федоровича всієї Росії самодержця...», церква тим самим санкціонувала і благословляла всі його діяння, спрямовані на поширення цього «сяяння» на навколишні землі²⁸¹.

Постійна зовнішня експансія та столітня національно-релігійна традиція, яка закликала до втручання в долі «руського» по крові і православного по вірі населення за межами Московської держави, привели до глибокого укорінення ідей російського месіанства та панславізму на побутовому рівні. Як зазначає М. Джеймс, росіяни ніколи не сприймали себе як націю, обмежену будь-якими державними кордонами²⁸². Прагнення всіх урятувати на масовому рівні виправдовувало завойовницьку політику Московської держави. Більше того, ця традиція постійно підживлювала гегемоністичні прагнення Москви.

Утверджуючи особливий, вищий, ніж у європейських держав, статус Московської Русі і свій статус як її правителя, московські государі вважали себе за «честю» ледь не найвищими в тодішній Європі, оскільки, згідно з тодішніми уявленнями, государем з більшою «честю» був монарх більш самодержавний, який походив з давнішого правлячого роду й набув владу в порядку спадкового наступництва. Виборність монарха, обмеження його влади «людьми», «шляхтою» тощо, управління за порадою «всієї землі», мала відстань між монархом і підданими вважалися в Московії серйозними недоліками державно-політичного устрою, а подібний устрій – недосконалим, «убогим», нижчим і менш «чесним» порівняно зі спадковим абсолютним самодержавством. Тому за цими критеріями, наприклад, Іван Грозний визнавав нижчими за себе й цісаря Священної Римської імперії германського народу Максиміліана II, і шведських королів Густава I Вазу, Еріка XIV та Юхана III, і польських королів Сигізмунда-Августа та Стефана Баторія, і англійську королеву Єлизавету²⁸³.

У листі до Стефана Баторія в 1572 р. Грозний робить надзвичайно показовий у плані визначення не лише династичної першості, а й геополітичного позиціонування висновок, визнаючи рівність із собою за родоводом, повнотою влади й міцністю становища лише турецького султана: «...тому, що окрім нас та турецького султана в жодній державі немає государя, якого б рід царствував безперервно через двісті

років»²⁸⁴. Інакше кажучи, за способами функціонування державної влади, рівнем повноважень монарха, принципами побудови всього державного механізму та іншими інституційними ознаками Іван IV не без підстав вважав Московське царство набагато ближчим до Оттоманської Порти, ніж до європейських монархій.

Базові уявлення росіян про місце і статус своєї країни у світі скеровували конкретні дії Москви. У XIV–XVII ст. Москва вела постійні війни, спочатку з Литвою, а потім з Річчю Посполитою за втягнення у сферу свого політичного й військового впливу та приєднання інших «руських» земель і національне панування об'єднаної народності на Східноєвропейській рівнині²⁸⁵.

Із середини 80-х рр. XV ст., після політичного підпорядкування Казані (1469) та ліквідації самостійності Новгороду (1478) і Твері (1485), питання про приєднання «руських», але не російських територій на заході Москва поставила перед собою у практичну площину. Уже в 1478 р. місцева литовська влада сповіщала гросмейстера Тевтонського ордену про те, що великий князь московський вимагає від короля Казимира повернення йому Полоцька, Смоленська, Вітебська та всіх інших руських земель²⁸⁶. Протягом 1487–1489 рр. вздовж всього московсько-литовського кордону тривала дрібна порубіжна війна, яка була першою фазою загального плану приєднання до Московської держави належних Великому князівству Литовському «порубіжних» руських земель.

Вступивши у військовий конфлікт з Литвою, Іван III у 1490 р. в договорі з цісарем Максиміліаном проголосив курс на опанування «великого князівства Київського»²⁸⁷. Улітку того ж року послу Казимира С. Петряшковичу було заявлено, що Іван III не тримає за собою волостей чи земель від королівської «отчини», тоді як «нам від короля великі кривди робляться: наші міста і волості і землі наші король за собою тримає»²⁸⁸. Це перша офіційна заява Москви про невизнання належності земель колишньої Київської держави Великому князівству Литовському. Як зазначав у своїй праці К. Базилович, небажання великого князя у своїх претензіях до Литви назвати конкретні землі (наприклад, прикордонні «верховські», за які тоді йшла боротьба), які він вважає своїми, дозволяє нам трактувати його слова в розширеному розумінні: Іван III уже в 1490 р. претендував на всі землі Київської Русі, які увійшли до складу Великого князівства Литовського²⁸⁹.

У «пам'яті» посольства І. Берсеня-Беклемішева до короля Казимира в 1492 р. тезу про те, що не московські війська нападають на землі Великого князівства Литовського, а король тримає за собою землі, які йому не належать і які слід повернути Москві, повторено знову: «...і ти би наших міст і волостей наших земель і вод, які тримаєш за собою, нам би поступився»²⁹⁰.

Наприкінці 1492 р. у вірчій грамоті Д. Загряжського, першого московського посла до нового великого князя литовського Олександра Казимировича, уперше до титулу московського великого князя були додані слова «всієї Русі». Титул великого князя московського тепер звучав так: «Іоанн, божою милістю, государ всієї Русі і великий князь Владимирський, і Московський, і Псковський, і Тверський...»²⁹¹. На протести литовців під час переговорів росіяни відповіли, що «государ наш до вашого государя у своєму листі... повинні ніякої не вставив: чим його Бог подарував, від діда й від прадіда, від початку, правий є уроджений государ всієї Русі»²⁹².

У московсько-литовському мирному договорі, підписаному в лютому 1494 р., литовці були змушені визнати за Іваном III титул «государя всієї Русі»²⁹³. Великий князь литовський був першим, а для Москви й найголовнішим суверенним монархом, який визнав за великим князем московським цей титул.

Оскільки для Івана III такий титул означав претензії на всі руські землі як єдиного государя цих земель, тому цілком логічною була його відмова влітку 1499 р. послам Олександра Казимировича офіційно підтвердити належність великому князю литовському Києва з пригородами та волостями²⁹⁴. Більше того, під час дипломатичної підготовки до нової війни з Великим князівством Литовським між Іваном III і кримським ханом Менглі-Гіреєм було досягнуто неофіційної домовленості щодо розподілу сфер інтересів в Україні. В усякому разі кримський посол Азі-Халіль, який у жовтні 1499 р. прибув до Москви з Криму разом з московським послом князем С. Ромодановським, від імені хана передав Івану III: «Про ту справу тобі брату своєму кажу: Київ і Черкаське містечко твої будуть... І тільки візьмеш, і твоєму брату мені й моєму серцю великий спокій, і твоєму імені велике добро». Сферою безпосередніх інтересів і впливу Криму повинна була залишатись нижня течія Дніпра²⁹⁵.

Відправлений у квітні 1500 р. у Крим московський посол князь І. Кубенський, зокрема, мав підтвердити незмінність намірів великого князя московського щодо Києва та Черкас: «А що писали нам про Київ

і про Черкаське містечко, щоб нам їх дістати, і ми у Бога того просимо й вельми того хочемо, щоб нам дав Бог своєї отчини дістати»²⁹⁶.

Прагнення Івана III залучити до складу своєї держави Сіверську, Чернігівську та «українні» землі змусило його навіть відмовитися від традиційно ворожої політики щодо С.І. Можайського та В.І. Шемячи-ча, нащадків найлютіших ворогів його батька Василя II, прозваного Темним через те, що його було підступно осліплено. Як установив сучасний російський дослідник М. Кром, десь на рубежі 1499/1500 рр. Іван III таємно «посилав» до князів «українного» С. Бельського, сіверського С.І. Можайського та чернігівсько-стародубського В. Шемячи-ча і «обіцяв їм багато міст і волостей своїх». У результаті цих переговорів між Іваном III і згаданими князями була укладена таємна угода про те, що князі перейдуть зі своїми вотчинами до великого князя московського, а він видасть їм «опасні» грамоти про забуття ворожнечі між батьками, «а які міста й волості вони під Литвою підберуть, то їм усе держати» залишить²⁹⁷.

Таким чином, у результаті таємної сепаратної домовленості про перехід на службу до великого князя московського зі своїми вотчинами трьох литовських удільних князів Москва наприкінці квітня – на початку травня 1500 р. отримала під свій контроль і зверхність: з князем С. Бельським – місто Біле з волостю, з князем С. Можайським – міста Чернігів, Стародуб, Гомель, Любеч із волостями, з князем В. Шемячи-чем – міста Рильськ, Новгород-Сіверський та багато інших волостей²⁹⁸.

Благопристойним приводом, який Іван III використав, а вірогідно й сам створив для захоплення нових земель, було посилення князів-перебіжчиків на релігійні утиски православних, що нібито мали місце у Великому князівстві Литовському. Про те, що це не відповідало дійсності й що місцеве православне населення аж ніяк не прагнуло до об'єднання з православною, але самодержавницькою Московщиною, свідчить характер оволодіння Сіверською та Чернігівською землями московським військом. Росіянам довелося силою долати опір населення під час зайняття Брянська, Почепа, Радогоща, Любеча та Путивля, «багатьох людей мечу і вогню віддавши, а інших в полон повівши». Окрім того, частина мешканців згаданих міст, а також Чернігова назавжди покинула свої «отчизні землі», утікаючи від московської влади далі вглиб Великого князівства Литовського²⁹⁹.

Підкреслимо спеціально: уперше українські землі були захоплені Московською державою в результаті сепаратної домовленості з удільними князями і всупереч волі й бажанню місцевого населення.

У лютому 1501 р. Іван III заявив послам литовському (С. Нарбуту) і польському (панові Олехні), що зайняті нещодавно землі є «із старовини» його «отчиною», тому приєднання їх до Великого князівства Московського є обов'язковою умовою для укладення мирного договору³⁰⁰. На переговорах з литовцями в 1502 р. Іван III на вимогу литовської сторони повернути захоплені землі удавав щире здивування: «Нам заради чого великому князю Олександру ту свою отчину відступатись?»³⁰¹. Аналогічну відповідь на пропозицію повернути Литві зайняті московськими військами землі отримав і С. Сантай, посол посередників на московсько-литовських переговорах – папи Олександра VI та угорсько-чеського короля Владислава: «І ми сподіваємося, що папі те добре відомо, що королі Владислав і Олександр вотичі Польського королевства та Литовської землі від своїх предків, а Руська земля від наших предків, із старовини, наша вотчина... І папа би зважив те на своєму розумі, чи справедливо те королі чинять, що не за свою отчину з нами воювати хочуть?»³⁰².

У наказі московському послові до Менглі-Гірея І. Берсеню-Беклемішеву, складеному в лютому 1503 р., позиція і плани Івана Васильовича були сформульовані досить чітко: «А які міста з Божою допомогою ми взяли, то наша отчина, тих йому не віддамо. А які міста Руської землі, і ми, як дасть Бог, хочемо своєї отчини всієї діставати, як нам Бог допоможе»³⁰³. Так само однозначно була заявлена в березні того ж року московська позиція щодо «руських» земель і польсько-литовському посольству на чолі з воєводою ланчинським П. Мишковським: «Але і не та одна наша отчина, які міста і волості зараз за нами, і вся Руська земля, Божою волею, із старовини, від наших прабатьків наша отчина»³⁰⁴.

Зрештою в результаті перемир'я, укладеного 25 березня 1503 р., до складу Московської держави перейшли фактично всі сіверські міста: Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Дроків із значними територіями в середній і нижній течії річок Сожи та Десни. Нові володіння Івана III витягнулися клином до пониззя Десни. Від західної вершини цього клину до Києва було не більше 50 км³⁰⁵.

Проте плани Івана III не обмежувалися цим. Відпускаючи у вересні 1503 р. свого посла боярина І. Ощеріна до Менглі-Гірея, великий князь московський наказав передати ханові, що «государ наш» хоче не лише закріпити за собою новоприєднані землі, «а хоче... ще Києва і всієї Руської землі своєї отчини» відняти в Олександра Казимировича³⁰⁶.

У результаті наступної московсько-литовської війни 1507–1508 рр. було юридично оформлено (мирним договором 8 жовтня 1508 р.) перехід Сіверщини до складу Московської держави, за винятком Любеча, який повертався Литві³⁰⁷.

Детально проаналізувавши настрої та дії різних прошарків міського населення під час російсько-литовських воєн кінця XV – початку XVI ст., М. Кром дійшов висновку, що «симпатії до Москви, до московських порядків не вдається віднайти ні в одному прошарку західноруського міста», а тому «доводиться констатувати, що опорою московських властей у новоприєднаних західних областях слугувало не місцеве населення, а розміщені в порубіжних містах полки на чолі з намісниками й воеводами та «испомещенные» там діти боярські з корінних повітів Московської держави»³⁰⁸. Ґрунтовне дослідження М. Крома переконливо засвідчує, що більшість «руських» (українців і білорусів) підданих Великого князівства Литовського були міцно інтегровані не лише в політичну систему цієї держави, а й сприймали спроби Москви накинати їм свої порядки як насильне схилення до чужих, незвичних, неєвропейських порядків.

Невдалі спроби Москви приєднати нові українські та білоруські землі під час російсько-литовських воєн 1512–1522 і 1534–1537 рр. не згасили експансіоністської надаштованості Московської держави. 1554 р. московські послы В. Юр'єв, Ф. Сукін та І. Бухарін під час зустрічі з великим князем литовським у Любліні продовжували вимагати, щоб він «уступив государю нашему государя нашего вотчину одвічну Київ і Волинь і Полоцьк і Вітебськ і інші міста руські з усім по старовині, як було за прабатьків государя нашего й рубежі б відшукав старі, і в тому б між себе міцно утвердився, що за ті старі рубежі ніколи ні в кого не хотіли нічого»³⁰⁹.

Паралельно з офіційним висуненням претензій на українські землі в середині XVI ст. російський уряд всіляко намагався посилити свій вплив на запорозьких козаків, щоб за їхньою допомогою приєднати до Московії всю Лівобережну Україну. Так, за наказом Москви дяк М. Ржевський, з метою налагодити тісні зв'язки із запорозькими козаками та спільно з ними організувати похід на низ Дніпра проти татар, навесні 1556 р. з великим загоном російських ратних людей з'явився в урочищі Санжари. Виготовивши там кілька десятків великих човнів, росіяни спустили до Дніпра на Запорожжя. Звідти разом із запорожцями вони здійснили похід на татарські замки Казимир-Кермен, Іслам-Кермен, Волан-Кермен та Очаків³¹⁰.

Повідомляючи князя литовського про цей похід навесні 1557 р., кримський хан зазначав, що після приходу під Очаків «козаки московські... за наказом господаря свого на нашому ґрунті на річці Дніпро в острові Хортиця замок збудувати мали». У цьому листі хан підкреслював, що «московські люди» споруджують замки для того, щоб, укріпившись на низу Дніпра, оволодіти всім середнім Подніпров'ям³¹¹.

Про ці плани добре знав і сам литовський князь, який у тому ж 1557 р. писав ханові: «Чутки зі сторони Московської доводять про що й Вишневецький дає знати, нібито князь великий хотів замки під ваше панство підсаджувати та будувати на Дніпрі й у гирлі річки Псла, або його на Хортиці будувати...»³¹².

Отже, російський уряд у другій половині 50-х рр. XVI ст. здійснював спробу взяти запорозьких козаків на свою службу, побудувати на березі Дніпра ряд військових укріплень для захисту України та російських кордонів від татар і таким чином інтегрувати до складу Московської держави всю Лівобережну Україну.

Наприкінці 1558 р. Іван IV відправив на Хортицю спочатку 5-тисячний загін російських ратних людей на чолі з князем Д. Вишневецьким, який восени 1558 р. перейшов на службу до царя, а слідом за ним – 2–3-тисячний російський загін на чолі з дяком М. Ржевським з великими військовими припасами³¹³. На початку 1559 р. в урочищі Монастирище на Запорожжі за наказом царя був споруджений замок, де щонайменше до осені 1561 р. постійно перебували прикордонні російські гарнізони. Фактично в цей час Південне Лівобережжя перебувало під владою запорозьких козаків і російських військ³¹⁴.

Про намагання російського уряду побудувати укріплений замок нижче порогів на лівому березі Дніпра великий литовський князь Сигізмунд II Август у листі від 6 травня 1559 р. повідомляв литовську раду панів у Вільно: «...князь великий московський замок будувати хоче в урочищі Монастирище між замком нашим Черкаси та островом Хортиця»³¹⁵.

Ці дії Москви викликали чергове загострення російсько-литовських відносин. Під час дипломатичних переговорів російські послі обґрунтовували тезу про те, що все Лівобережжя від Черкас і до гирла Дніпра не належало Литовській державі, а росіяни, споруджуючи фортеці на лівому березі Дніпра, роблять богоугодну справу – «беруть християнство від татар». Про належність цих земель російські посланці заявили, що Москва вважає Південне Лівобережжя своєю територією: «А буде по Дніпру між государів... ні на чиєму боці,

а тому то він Божий: хто захоче, той на ньому і стоїть; а по цей час того ми не чули, що проти Криму Дніпро королівський; а як це видно, що Дніпро государя нашого, тому що тече із государя нашого землі»³¹⁶.

У зв'язку з розгортанням бойових дій у Лівонії, Москва була змушена тимчасово припинити експансію на Південне Лівобережжя, хоча домагатися українських земель не припинила. Так, у 1563 р. московські послы на переговорах із послом Сигізмунда II Августа Ходкевичем виставляли умовами миру з Литвою відмову її від Волині, Поділля й Галичини на користь Московської держави, обмежившись пізніше лише вимогами «уступити» всю Лівонію та Полоцьк³¹⁷. А під час переговорів у Польщі наприкінці зими 1573 р. посол Івана IV Гарабурда вимагав передати Москві Полоцьк, Смоленськ, Київ і Лівонію, закріпити польсько-литовський престол «навіки» за домом Рюриковичів, установити тісний союз Речі Посполитої та Московського царства проти «поган», Риму та інших держав³¹⁸.

Протягом 70–90-х рр. XVI ст., як показав у своєму дослідженні Д. Мішко, царський уряд неодноразово посилав на Запорожжя царське жалування й дарунки, прагнучи таким чином прив'язати запорозьких козаків до Москви³¹⁹. У 90-х рр., після того як гетьман запорозьких козаків Криштоф Косинський присягнув служити московському царю Федору Івановичу (1584–1598), останній у своїх листах на Запорожжя почав писати себе царем запорозьким, черкаським і низовським та віддавав запорожцям накази, як своїм військам³²⁰.

Кінець XVI – початок XVII ст. для нашого дослідження цікавий тим, що Москва в цей час ініціювала ряд міжнародних проєктів, основною метою яких було встановлення контролю над українськими землями.

У червні 1587 р. до Варшави відправилось «велике посольство» на чолі з боярином С.В. Годуновим, яке повинно було виставити на елекційному сеймі на польський трон кандидатуру царя Федора Івановича. Наказ «великому посольству» для нас цікавий з огляду на два моменти. По-перше, він є яскравою ілюстрацією використання офіційною московською дипломатією придуманих ще Спиридоном-Савою легенд про дари Мономаха та теорії про послідовний перехід центру державної влади на Русі з Києва до Москви. Адже саме ці аргументи, на думку російської політичної верхівки, мали підтвердити високе походження влади московських монархів і законність їхніх претензій на вищу зверхність над українськими територіями: «Вам всім, панам раді, то відомо... яку почесть до государя нашого прабаць-

ка до великого государя Володимира Мономаха, які почесні прислав грецький цар Константин Мономах хрест животворящий і царську шапку й діадему, якими поставлявся на царство Грецьке». «Принесено було те царське поставлення... від царствующого граду Візантії, Нового Рима, до великого государя, государю нашому великому прабатьку до великого князя Володимира Мономаха Київського і всієї Русі, і як з Києва принесена була та велика держава у Владимирську велику державу великим князем Андрієм Боголюбським, і як те царське надбання перенесено було із Володимира... в Москву великим князем Данилом Олександровичем»³²¹.

По-друге, запропонований полякам проект унії дає уявлення про зовнішньополітичні плани царського престолу. Він передбачав побудову росіянами власним коштом ряду фортець «по Дону, по Донцю і по Дніпру», спільне підкорення Криму, а потім, у союзі з іншими державами Європи, виступ проти Османської імперії. У випадку успіху, зазначалося в документі, «і Волоська б земля до Польської б землі приложилась, і Мултянська б земля, і Босни, і Серби по Дунаю, й Угорська земля, що за турками, ті б усі були приворочені до Польщі й до Литовської землі»³²². Інакше кажучи, перед московським царем в іпостасі польського короля відкривалися широкі можливості претендувати на зібрання величезних територій Східної Європи під своєю верховною владою. Проте головним стимулом, головною метою, яка спонукала московський престол до наполегливого прощтовхування свого плану, було бажання тим чи іншим чином володарювати саме над українськими землями.

У 1599 р. вже уряд царя Бориса Годунова (1598–1605) розробив так званий «великий проект», згідно з яким Москва, спільно з Імперією, планувала перебудувати всю систему міжнародних відносин у Східній Європі. Оскільки Московська держава на той час не мала достатньо сил для встановлення російського політичного впливу в Речі Посполитій силовими методами, то Габсбургам пропонувався досить своєрідний союз.

Наприкінці літа 1599 р. до імператора Рудольфа II виїхав російський посол, дяк А. Влас'єв, з пропозицією «на Польську і на Литовську землю... стояти... з цісарською величністю разом» з метою посадити на польський престол ерцгерцога австрійського Максиміліана. Оскільки одночасно ерцгерцог повинен був одружитися з дочкою Бориса Годунова Ксенією і, згідно з умовами одруження, приїхати до Москви й постійно жити там, то, як зазначає Б. Флоря, «очевидно,

що результатом всіх цих подій повинно було стати встановлення в Речі Посполитій не австрійського, а російського політичного впливу»³²³.

У 1604 р. Борис Годунов повторно відправив до Відня проект антипольської коаліції, який тепер включав уже і безпосереднє приєднання Великого князівства Литовського до Московської держави³²⁴. Розробка і просування цих «великих» проектів були спробою Москви за допомогою дипломатичних методів добитися контролю над землями колишньої Київської Русі.

«Смутні часи» початку XVII ст. тимчасово відвернули увагу московських правлячих кіл від українського питання, але тільки-но Московська держава дещо оговталась від розгрому і спустошення, то знову поновила свої претензії на Україну.

У програмному зовнішньополітичному документі часів правління першого з Романових – Михайла Федоровича (1613–1645), наказі великому посольству до Швеції в 1632 р. (під час Смоленської війни з Польщею 1632–1634 рр.) було чітко зазначено, що Москва претендує на «споконвіку вічні вотчини великого государя нашого», у які, на її переконання, входять усі землі, розташовані східніше лінії: «...від Полоцька вниз по річці Двіні 20 верст до Риги, і від того місця по річці Німан вгору вище Городка 20 же верст, і від того місця... до річки Дніпро нижче Києва 100 верст, і вниз тією річкою до Чорного моря»³²⁵.

В офіційних колах Москви за царювання Олексія Михайловича (1645–1676) з новою силою ожило уявлення про «вселенську» роль Москви, мрії про імператорський престол, про поставлення московського патріарха Вселенським³²⁶, про об'єднання всіх православних народів в одній державі.

Олексій Михайлович.
Парсуна кінця 70-х –
початку 80-х рр. XVII ст.

Як уже зазначалося, активно розпалювали й підживлювали месіанські приєднувальні настрої московської правлячої еліти і православні ієрархи Сходу. На думку Н. Каптерева, вдале повстання гетьмана Б. Хмельницького проти поляків справило сильне враження на православному Сході, і дехто побачив у ньому початок звільнення всіх православних народів від турецького ярма, яке мало ось-ось настати. Козаки своїми відважними походами на узбережжя Чорного

моря в першій половині XVII ст. наводили жах і на турків, і на татар, тому православні народності Сходу бачили в козаках ту грізну силу, що здатна була завдати туркам вирішального удару, особливо, якщо козаки об'єднуються з єдиновірною Московією, утворивши єдину державу. Для досягнення цієї мети деякі грецькі ієрархи добровільно брали на себе роль посередників між московським урядом і козаками.

Одним з таких посередників, який покладав великі надії на їх союз в інтересах усього православного Сходу, був Єрусалимський патріарх Паїсій (1645–1661). Закликаючи Олексія Михайловича розпочати війну з Туреччиною, Паїсій у грамоті від 4 листопада 1649 р. наголошував, що «говорять де всі християни, щоб їм те бачити, щоб Царем градом володіти великому государю царю й великому князю Олексію Михайловичу ніж німцям»³²⁷. Прибувши того ж року до Москви особисто, Паїсій закликав царя «прийняти превисокий престол великого царя Константина, прадіда Вашого, та звільнити народ благочестивих і православних християн від нечестивих рук»³²⁸.

1653 р. колишній константинопольський патріарх Афанасій Пательар, перебуваючи в Москві, написав великий твір «Слово понуждаемое», у якому наполегливо проводилась думка про необхідність для російського царя скористатися послабленням військової могутності Оттоманської імперії в її боротьбі з Венецією за острів Крит і виконати пророцтво – відвоювати в турків Константинополь і зайняти престол Константина Великого³²⁹. І таких прикладів досить багато.

Подібні звернення були добрим стимулятором для Олексія Михайловича розпочати справу визволення сусідніх православних народів від іновірного ярма. Але політичний реалізм спрямував енергію Москви не на далекі Балкани чи на Константинополь, а на сусідню православну Україну.

В українському питанні «Тишайший» цар Олексій на перше місце висував релігійний мотив. Він вважав богоугодною справу приєднання України до Москви, а будь-які поступки в цій справі противними волі Божій, за які каралось немилосердними муками в пеклі³³⁰. Народною історичною справою вважали «прищеплення природної гілки [України та Києва. – А.Б.] до належного кореня»³³¹ і ряд наближених до царя та впливових вельмож.

У пряму суперечність із згадуваною вище концепцією «Москва – єдиний законний спадкоємець, а значить, і збирач земель колишньої Київської давньоруської держави» вступала новостворювана в Україні

концепція «козацтво – спадкоємець лицарських і державних традицій давніх руських князів».

Подібна «козацька» концепція була логічним продовженням і розвитком погляду на українських православних князів як легітимних правонаступників київських князів. По суті українські княжі роди виступали в ній «речовим доказом» безперервності історико-генетичних традицій українського (руського) народу.

І цей підхід відповідав історичним реаліям, адже, як зазначає у своїй роботі Н. Яковенко³³², прихід литовської зверхності на українські землі в XIV ст., на думку більшості дослідників, відбувався непомітно і спочатку не вніс суттєвих змін у життя українських (руських) земель. Не відбулося ні істотного перерозподілу, ні ламки поземельної власності, руська (давньоукраїнська) мова стала офіційною мовою діловодства Великого князівства Литовського тощо. Збереглась і загальна модель вищих поверхів політичної надбудови, що склались у княжу добу, з тією лише відмінністю, що в більших землях – Київській, Волинській, Чернігово-Сіверській – місце давньоруських удільних князів посіли представники великокнязівської династії Гедиміновичів. Адже саме виникнення Литовсько-Руської держави базувалося на визнанні права власності за феодалами земель-анексів, які прийняли владу великого князя литовського.

Деклароване «рядями» (договорами місцевої української знаті з литовськими князями, які укладалися під час входження «руських» земель до складу Литовської держави) та пізнішими уставними грамотами збереження принципу «непорушності старовини» сприяло збереженню на українських землях, щонайменше до уніфікації законодавства Першим Литовським статутом 1529 р., давньоруських політичних традицій та в найсуттєвіших рисах соціального ладу³³³. По суті українські землі мали широку автономію у складі Великого князівства Литовського. До появи Першого Литовського статуту Київщина й Волинь жили за власним руським правом, зафіксованим в обласних привілеях, які надавали цим землям у 1392, 1396, 1432, 1452, 1471, 1503, 1507, 1529 рр. великі князі литовські: «...тих прав, котрі ж вони мають, як було за батька і брата нашого, їм не рушаємо»³³⁴.

Особливістю грамот, наданих Київській землі, є стабільне підкреслення удільної відособленості місцевих феодалів від усіх інших земель Великого князівства Литовського, підкреслення автономічності політичного розвитку Київщини: «А городки і волості київські киянам тримати, а нікому іншому...»³³⁵.

Наслідками такого стану речей було те, що й сучасники, й автори XVI – першої половини XVII ст. сприймали і трактували українських князів як прямих нащадків могутніх князів доби Київської Русі. Хоча формально традиція київського правонаступництва українськими князями перервалася з ліквідацією в 1471 р. Київського удільного князівства у складі Литовсько-Руської держави, але фактично навіть і після об'єднання в 1569 р. Польської й Литовсько-Руської держав у єдину Річ Посполиту та суттєвого законодавчого звуження рівня автономності українських земель найбільші українські (у першу чергу волинські) князі фактично поводити себе, як володарі автономних квазідержавних утворень.

Особливий статус найбільших українських князів-магнатів, так званих «королевят», крім історичної традиції, підтверджувався і їх особливим місцем у державно-політичній системі Речі Посполитої. По-перше, вони могли виставляти значні за тогочасними мірками війська, які дорівнювали королівським, а іноді й переважали їх: князь Костянтин Острозький, київський воєвода в 1559–1608 рр. – 15–20 тис., його сини Януш і Олександр – по 10 тис., Ярема Вишневецький – 8–10 тис. вояків. А по-друге, володіли найбільшими в Речі Посполитій і ледь не у всій Європі земельними комплексами, лише номінально підлеглими контролю державної адміністрації та урядової влади. Так, у другій чверті XVII ст., за підрахунками Н. Яковенко, князі Заславські володіли 32 679 димами, Збараські – 24 382, Вишневецькі – 14 938, Корецькі – 11 173, Острозькі – 10 174. На територіях цих земель діяли єдина влада і єдине право – князя³³⁶.

Відповідно до такого свого статусу українські князі і трактували своє положення в суспільстві як повноправних і законних володарів цих земель. Так, князь К. Острозький один із листів за кордон, до Сілезії, ігноруючи етикет васала польського короля, підписав цілком по-монаршому: «З Божої ласки, князь на Волині»³³⁷. А кн. Костянтин Вишневецький, будучи органічно впевненим у праві свого народу бути рівним серед рівних, зі спокійною гідністю декларує на Люблінському сеймі 1569 р.: «Ми є народом таким поштивим, що жодному іншому народові на світі не поступимось»³³⁸.

Як зазначає у своїй роботі В. Литвинов, не лише у вузькому елітарному прошарку, а в усіх станах України-Русі упродовж XVI ст. «відбувався процес усвідомлення спільних інтересів і передусім потреб у власній державі, яка уявлялася благом для всієї нації. Від цього часу починається новий злет національного самоусвідомлення

українського народу, пов'язаний з народженням державотворчих тенденцій»³³⁹.

І хоча фактично з кінця XVI – початку XVII ст. із згасанням великих українських православних князівських родів чи їх покатоличенням українська державницька «князівська» концепція київського правонаступництва й перервалася, проте, як зазначає Н. Яковенко, українська боярсько-князівська еліта впродовж XVI – початку XVII ст. зберегла Україну-Русь як цілісну, унікальну, самобутню суспільно-політичну систему зі своїми традиціями. Самим фактом свого існування могутня місцева землевласницька знать, як окрема самодостатня політична сила, забезпечила «визнання чужими владами цієї знаті як спаяної корпоративної одиниці, що за тодішніми мірками було рівнозначно визнанню територіальної автономії». Крім того, «саме на елітарному рівні в силу його вищої освіченості була законсервована історична пам'ять про державну велич і силу княжої Русі»³⁴⁰, яка з переходом правонаступництва на «київську» державну традицію до нової провідної політичної верстви українського народу – козацтва – скріпила державницьку платформу визвольного руху відчуттям генетичної спадкоємності з Руссю Володимира Великого й Данила Галицького.

Показовою ілюстрацією суспільного усвідомлення особливого володарського статусу українських князів є, наприклад, вірш Герасима Смотрицького «Всякого чина православний читателю», у якому зокрема, йдеться про князя К. Острозького. Пряма паралель Володимир Святославович – Ярослав Мудрий – Костянтин Острозький і теза про божественне походження влади останнього не залишає сумніву, що саме українських князів, таких як князь К. Острозький, освічена й патріотична українська громадськість бачила спадкоємцями традицій великих київських князів:

Колись бо Великий Володимир хрещенням просвітив,
всю землю руську розсудливістю освіти...
Нині же Костянтин, Острозький княже,
його ж Бог сам обрав, яко вірного стража
Прабатьків своїх волі православної віри...
Володимир бо свій народ хрещенням просвітив,
Костянтин же розсудливістю писання освітив.
Ярослав будівництвом церковним Київ і Чернігів прикрасив,
Костянтин же єдину соборну церкву писанням підніс³⁴¹.

Ще чіткіше Г. Смотрицький підкреслює продовження київської князівської спадкоємності в сучасній йому Україні у книзі «Ключ царства небесного» (1587), присвяченій князю К. Острозькому. Там, зокрема, говориться: «Таким благословенням вшанував і увелесив Бог того великого Володимира, який преславно і багато пречудово хрестив землю руську, якого церкви й роду міцна лінія і до сьогодні не перевелась, у ній же справжній спадкоємець і владний нащадок, ваша княжа милість, естє є і на місце тих великосановних і багатославних предків своїх наступає»³⁴².

«Паростю Великого Володимира, який Руську землю охрестив», називає К. Острозького в 1598 р. й відомий уніатський церковний діяч, згодом уніатський митрополит Іпатій Потій³⁴³.

Аналогічним було сприйняття національно свідомою частиною суспільства й сина К. Острозького, передчасно померлого Януша Острозького. Так, І. Домбровський у своїх «Дніпрових каменях» (1619) з гіркотою пише: «...згасла надія, що сторожем буде звичай давнього роду, народу, який велетенську мав... колись-то державу»³⁴⁴.

Але більш-менш чітке усвідомлення і сприйняття «київської» державницької традиції козацькою елітою і практичні намагання її переосмислити і продовжити прийшло лише з початком Національної революції в 1648 р.

Хоча слід зазначити, що ще наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. козацтво прагнуло перебрати на себе одну зі складових «державницької» традиції українських князів. Адже козацтво, як і українські магнати, хотіло обмежити польський суверенітет у Наддніпрянській Україні, у першу чергу в південних, прикордонних зі степом районах, і вибудувати тут своєрідне квазідержавне утворення під номінальною польською зверхністю, у якому б панували свої закони й порядки, були свої збройні сили, міжнародні зносини тощо. Слід зазначити, що в дійсності влада польських державних інституцій на цих землях завжди була більш обмеженою, ніж на заході чи півночі України.

Зміцнившись, козацтво розгорнуло широку боротьбу за свої права й волі, що на практиці приводило не лише до отримання певних преференцій представниками окремого козацького стану, а й до утворення території з обмеженим польським суверенітетом, провідна політична сила якої – козацтво – навіть проводила міжнародні переговори, укладала угоди й регулярно вела самостійні військові дії проти сусідніх держав.

Для прикладу можна згадати сеймові постанови 1590, 1592, 1609, 1635 рр. про козаків³⁴⁵, де, по суті, констатувалась неможливість для польського уряду повноцінно контролювати українські землі та визнавався факт проведення Військом Запорозьким, яке можна трактувати як армію без держави, дипломатичних зносин та війн із сусідніми державами з власної ініціативи і всупереч інтересам Речі Посполитої. У листі турецькому султанові Ахмеду I від 8 листопада 1607 р. польський король Сигізмунд III розписується у власному безсиллі, повідомляючи про неможливість покарати запорожців за походи на Туреччину, оскільки вони «не підлягають нічій владі»³⁴⁶. І дійсно, на дорікання Варшави за напади на турецькі міста в часи миру між Річчю Посполитою та Османською Портою козаки виключно відповідали: «...король уложив трактат із султаном, ми – ні».

Подібних прикладів, як і прикладів обміну посольствами між Військом Запорозьким та іноземними правителями, можна наводити багато, але й цих досить для обґрунтування висновку про фактично існуючий тоді зовнішньополітичний суверенітет Війська Запорозького, який де факто ще наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. визнавали Крим, Туреччина, Імперія, Швеція.

Крім того, козацтво прагнуло створити власні владні та судові інституції, ігноруючи польські. Так, у позові королівського суду до жителів Брацлава 1607 р. говорилося: «Всю юрисдикцію замкову старостинську собі привласнюєте, справи і розсудки всі між скривдженими, узявши те з моці старости нашого, самі над звиклість давню відправляєте, а хто б у реєстр ваш, в юрисдикцію вашу не вписався і проти старости нашого з вами не переставав: тоді з місця геть від маєтності виганяєте, добра їх берете»³⁴⁷.

Про те, що тенденція на незалежнення внутрішнього життя України від польської влади через створення козацькою спільнотою паралельних владних і судових інституцій та вимоги визнати значні території так званім «удільним панством козацьким» розросталась і укорінювалась, свідчать сеймові постанови. Так, у рішенні сейму 1613 р. зазначалося: «Оскільки ці люди [козаки. – А.Б.] не визнають нашої влади й самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватись ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин... ми ліквідуємо їхню юрисдикцію як таку, що суперечить загальному праву й зобов'язуємо підкорятись властям за місцем проживання»³⁴⁸. Проте через три роки,

у 1616 р., на варшавському сеймі знову констатувалося, що козаки «мають своїх гетьманів і власну форму справедливості, самі собі права складають, урядовців і вождів становлять»³⁴⁹.

А якщо врахувати той факт, що козаками вважала себе більша частина населення Подніпров'я, то змальована ситуація виглядає вже як загальна тенденція розвитку українських земель під польською владою. Так, наприклад, згідно з люстрацією королівщин 1616 р., у містах Біла Церква, Триліси, Богуслав, Канів, Корсунь, Стеблів, Переяслав, Гельмязове, Бикове, Черкаси, Боровиця, Іркліїв, Гоства, Кропивна, Чигирин і Крилов з 9341 міщанського дому 7461 (80%) були «непо-слухними», тобто відмовлялися відбувати феодалні повинності й визнавали козацькі суди і владу³⁵⁰. Тому, очевидно, у цьому контексті правильніше вести мову не лише про певні привілеї козацтва як стану, а про фактичну автономію частини території України, на якій функціонували альтернативні польським «козацькі» владні та судові органи.

У грудні 1625 р. в королівській інструкції на сеймики, хоча й через призму класового погляду, але робиться тривожний висновок про сповзання цієї «самостійницької» тенденції у політико-державну площину, оскільки зазначається, що козаки, «забувши віру й підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою, вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, у містах і містечках його королівської милості все управління, уся влада в козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права»³⁵¹.

Під час козацьких повстань проти польської влади наприкінці XVI – у першій третині XVII ст. мотив і прагнення створення власного козацького, українського державного утворення були присутні, хоча й не так чітко, як у 1648–1676 рр., і в політичних документах, які виходили з козацького табору. Пригадаймо проект лідера козацького повстання 1594–1596 рр. Северина Наливайка про формування в межах Речі Посполитої своєрідного екстериторіального утворення, у якому проживали б лише козаки без втручання властей³⁵². Або політичну програму козацького повстання 1638 р., сформульовану в універсалі козацького гетьмана Якова Остряниці від 10 березня 1638 р.: «...скинути при божій допомозі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю, гляхівське тиранське мучительство»³⁵³.

Для найбільш проникливих іноземних дипломатів також було цілком очевидним, що в середовищі козацтва об'єктивно формується потенціал для створення незалежної держави. Так, шведський посол у Польщі П. Страсбург у донесенні своєму уряду наприкінці 1629 – на

початку 1630 рр. представляв погляд на запорожців як на політичну спільноту, спроможну створити незалежну від Польщі державу з республіканською формою правління³⁵⁴.

Паралельно з виявленням автономістичних, державницьких тенденцій у середовищі провідних українських станів і в політичній дійсності України з кінця XVI ст. в Україні починає відроджуватись ідея спадкоємності і безперервності в розвитку українського народу від часів княжої Русі, окреслюється усвідомлення українцями себе як окремишньої від сусідніх етнічної спільноти³⁵⁵.

Українські мислителі-гуманісти у своїх творах не тільки чітко розрізняли, а й намагалися пояснювати, що Русь-Україна і Московія – різні народи і країни. Такі роз'яснення не раз зустрічаємо від С. Оріховського до П. Могили та його однодумців³⁵⁶. Так, наприклад, С. Оріховський, заперечуючи так звану «сарматську» теорію походження польської шляхти, якою деякі польські історики намагалися обґрунтувати її особливе становище в суспільстві, також називає себе, згідно з ренесансною традицією, античним ім'ям народу цієї країни – сарматом, заявляючи, що його батьківщина Русь-Україна «розташована у європейській Сарматії і має по правий бік Дакію, по лівий – Польщу, перед собою Угорщину, за собою, зі сходу – Скитію [Московію. – А.Б.]»³⁵⁷. Для С. Кленовича Русь закінчується на литовському кордоні із землями московитів на сході й Новгородською землею на півночі³⁵⁸. І. Домбровський чітко локалізує український народ (доблесних русів), який, він як і С. Оріховський, називає сарматським і географічно, й історично, і психологічно в межах українських воєводств Речі Посполитої, протиставляючи його сусідам: хижим скіфам (татарам), байдужим до смерті волохам, диким мосхам (московитам), безтурботним ляхам та міцним духом литвинам. Для Домбровського мосхи є «плем'ям північним», яке Русь тримало в покорі. Автор не вважає його історичним спадкоємцем Русі, бо воно є чужим³⁵⁹.

Свідомим того, що сучасна йому Україна виступає спадкоємницею Київської держави, є, наприклад, автор «Перестороги», що вийшла із середовища львівських братчиків на початку XVII ст.³⁶⁰ З початку 20-х рр. XVII ст. серед українців формується погляд на себе як на народ, що має виняткове право на самостійний розвиток у територіальних межах свого проживання. Так, відомий письменник і церковний діяч Захарія Копистенський, пояснюючи входження українських земель до складу Польщі, наголошував, «що руські князі добровільно, за певними пактами приєднались до Королівства Польського...»³⁶¹.

У цей самий час у колах патріотично налаштованої шляхти, вищого духовенства й інтелігенції концепція спадкоємності та безперервності в розвитку українського народу від часів княжої Русі починає обґрунтовуватися теоретично: через встановлення історико-генетичного зв'язку з минулим, доведення безперервності історії від Київської Русі до України, утвердження думки про Київську Русь як державне утворення українського народу тощо. Цю концепцію в різних варіантах обґрунтовували у своїх творах українські мислителі Захарія Копистенський («Палінодія»), анонімні автори «Перестороги» й Густинського літопису, Касіян Сакович («Вірш на жалосний погреб Сагайдачного»), Іван Домбровський («Дніпрові камені»), Симон Пекалід («Острозька війна»), Севастьян Кленович («Роксоланія», 1584), Іов Борецький («Протестація»), Сильвестр Косов («Патерикон»), Афанасій Кальнофойський («Тератургема»), Ян Щасний Гербурт («Розмисел про народ український») та ін.

Фактично твори українських мислителів, насамперед гуманістів кінця XVI – початку XVII ст., сприяли формуванню нової української еліти з власною національною, культурною й історичною свідомістю, пробудженню національних патріотичних почуттів і заклали основу нової історіографії з виразним національно-патріотичним змістом.

Першим з українських мислителів, хто системно виклав свою концепцію бажаного державного устрою країни, хто почав обґрунтовувати у своїх творах ідеї монархії, обмеженої законом, суверенності народу і природного права людей на свободу, був визначний українсько-польський гуманіст, публіцист, оратор, філософ та історик середини – другої половини XVI ст. Станіслав Оріховський, якого в Західній Європі називали «українським Демосфеном». Він узагалі був одним із перших у Європі ідеологів освіченої монархії, оскільки хотів бачити в особі короля «філософа на троні». Згідно з державною концепцією С. Оріховського, закон «вищий від короля» і править державою. Король же, на думку мислителя, лише «вуста, очі й вуха закону, а точніше інтерпретатор закону, який поклявся... нічого не робити, як тільки те, що закон скаже». Король, таким чином, підлягає закону й не може діяти всупереч йому³⁶².

На відміну від середньовічних уявлень про державу як своєрідний додаток до особи правителя, С. Оріховський вважав, що держава засновується на суспільному договорі, який виражає волю народу та його суверенність: «...держава є зібранням громадян, об'єднаних спільним правом і спільною користю» («Напучення польському коро-

лю», 1543)³⁶³. С. Оріховський обстоював концепцію природного права, згідно з якою людина в неварварській державі повинна мати право на повноцінне життя, на свободу совісті, слова, на право керуватися власним розумом. Відсутність або порушення якогось із цих прав, на думку мислителя, свідчить про дикість, варварство, деспотизм і суперечить природному праву. До першого типу держав С. Оріховський зараховував Польщу, до другого – Московію та Туреччину³⁶⁴.

Одним із перших конкретну ідею створення в Подніпров'ї самостійної козацької держави у формі князівства зі столицею в Києві висунув київський католицький єпископ (1589–1598), український політичний мислитель Йосип Верещинський. У його політичних проєктах 1590 і 1596 рр. поряд з владою князя визнавалась і влада гетьмана, якого демократично обирало все січове товариство³⁶⁵.

Розмірковуючи про прийдешню українську державність, українські мислителі-гуманісти часто згадують славні часи своїх предків, передусім княжу добу, коли київські князі панували на великих просторах Східної Європи і їх поважали та боялися сусідні й далекі вороги. Зразковими в цьому сенсі, зазначає у своєму дослідженні В. Литвинов, можуть бути «Дніпрові камені» І. Домбровського (1619), Густинський літопис (20-ті рр. XVII ст.), вірші К. Саковича³⁶⁶.

Осмислюючи українську історію, український культурний католицький діяч І. Домбровський ставить перед своїми «Дніпровими каменями» два завдання: відкрити Україну для Західної Європи, ідентифікуючи її з відомою там Київською Руссю, та нагадати українцям про їхнє історичне коріння, про подвиги предків, про героїв та державних діячів, що заслужили вдячну пам'ять нащадків. І. Домбровський не лише описує славне державне минуле українського народу, а й наголошує на тому, що й у сучасній йому Україні є гідні предків спадкоємці – українські володарі й меценати; що українські князі «виросли з руської крові», а тому лінія київських князів в Україні не переривалась аж до князя К. Острозького і його синів включно. А оскільки український народ зберіг «цей престол аж понині», оскільки в Києві й досі пам'ятають «давні велич цього міста», а народ і сьогодні «фрігійської давньої Трої марить ще снами, – що так на життя теперішнє не схожі», то є надія на відновлення величі і слави країни³⁶⁷.

Чи не вперше в систематизованій і наукоподібній формі ідея безперервної спадкоємності історії і традиції від Київської Русі до козацької України була ґрунтовно, предметно й послідовно викла-

дена в Густинському літописі, який розпочинається розповіддю про становлення й розквіт Київської Русі, а завершується нарисами про виникнення й діяльність козацтва та про унію.

У ряді творів особливо підкреслюється факт існування в минулому могутньої держави українців – Русі – зі столицею в Києві. Так, той самий І. Домбровський у своїй поемі спеціально наголошує, що Київ колись мав

...Силу велику, коли ще монархи
Київські русів усіх під своєю кормигою мали.
Мова іде про князів, які Київ зробили столичним
Містом і центром держави...³⁶⁸

Ректор Київської братської школи Хома Євлевич (1628–1632), хоча й зазначає, що український (словенський) народ, який «колись у царській пишавсь високостю», маючи за столицю Київ з 500-ма церквами, тепер «збився з доріг, втоптаний дідами», проте сповнений оптимізму на майбутнє й закликає братися знову добувати «предків славу», тобто будувати власну могутню державу³⁶⁹.

У «Протестації» від 28 квітня 1621 р. київський православний митрополит І. Борецький (1620–1631) підкреслював: «Ми не бунтівники, не підбурювачі, ми взялися за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили й віддали... Божі закони й звичаї, а ще й шістсотлітню традицію». Наголошуючи на нерозривній єдності сучасного йому українського козацтва і княжої Русі, І. Борецький зокрема заявив, що козаки з «плем'я славного народу Руського... що воювали Грецьке царство морем Чорним і сухопуть... Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом із Володимиром хрестилися...». З подібною ж прямою трактує історичну генезу українського народу й З. Копистенський у «Паліодії» (1621): «Тое-то є військо і той-то народ, котрий віру ону за Володимира від греків прийняту, тримає»³⁷⁰; а родовід українського козацтва – К. Сакович:

Їхні предки із роським монархом хрестились –
З Володимиром, – стійко у вірі лишились
І ту віру несхитно тримають, статечно,
Бо за неї вмирати готові конечно...³⁷¹

Аналогічне бачення історії свого народу виявляла й неденаціоналізована частина української шляхти. Так, обстоюючи свої права,

шляхта Чернігівського воєводства на сеймику в 1641 р. звертала увагу польської корони на те, що воно розташоване «на землях голови нашої Русі Київської»³⁷².

Наступний після І. Борецького київський митрополит Петро Могила та його однодумці у творі «Літос» (1644) плекали ідею політичної самодостатності Русі-України. Ця ідея мала реалізуватися в такій українській державі, яка б не підлягала ні польському королеві, ні московському цареві³⁷³. На чолі неї повинен стояти сильний український православний володар.

Своє бачення образу майбутнього ідеального володаря України П. Могила викладає в передмові до перекладу повчань диякона Кира Агапіта царю Юстиніану (1628) та присвяті Мойсеєві у «Тріодіоні» (1631). Володар зображається П. Могилою як сильний супротивник для ворогів батьківщини та гуманний проводир своїх підданих. Його мудрість повинна проявлятися й у створенні законів, і їх неухильному виконанні, причому володар сам мусить бути взірцем у виконанні громадянських законів і дотриманні моральних норм. П. Могила свідомо віддає перевагу верховенству права, закону над царським маєстатом і необмеженою волею державного володаря, що були більш характерними для східних традицій. Ідея всевладного і свавільного царя-тирана, невідповідного жодним законам, подібного до східних сатрапів, яка чітко асоціювалася з правлінням сусідніх московських великих князів і царів, не приваблювала П. Могили. На думку митрополита, велич правителя й пошана до нього можуть ґрунтуватися лише на його власних діяннях, гідних сильної, мудрої, освіченої людини³⁷⁴.

Слід особливо підкреслити, що, незважаючи на те, що частина вітчизняних мислителів підтримувала ідею запровадження спадкової монархії у формі українського князівства (С. Оріховський, Й. Верещинський, І. Домбровський, З. Копистенський, С. Пекалід, Х. Євлевич, П. Могила), проте, як зазначає у своєму дослідженні В. Литвинов, українські гуманісти в цілому негативно ставилися до її необмежених, особливо тиранічних проявів, які існували в тодішніх Туреччині, Московії, Татарії, Іспанії. Одіозними володарі цих держав були передусім тому, що правили одноосібно, не зважаючи на закони і права громадян, яких вважали своїми рабами; не обиралися вільним волевиявленням народу й переважно не мали справжнього легітимного дорадчого органу. Божественність походження княжої влади в майбутній українській державі нашими мислителями під сумнів не ставилася. Але даний Богом володар не повинен виступати ні як «тиран», ні

Богдан Хмельницький.
Гравюра В. Гондіуса. 1651 р.

як «август», а лише як «глава землі», як символ або уособлення законної влади, як філософ на троні³⁷⁵, який у першу чергу мусить дбати про спільне благо своїх підданих, про освіту, мир і злагоду в суспільстві та захист від ворогів.

За часів Б. Хмельницького концепція київського спадку почала набувати офіційного звучання, українське керівництво часто саме нею керувалось у своїй практичній політиці. Плани гетьмана збудувати ні від кого не залежну українську державу, поряд з посиленням монархічних тенденцій у його діяльності та планами заснувати нову династію, на що слушно вказують В. Степанков, В. Смолій та Ю. Мицик, у разі їх реалізації перекреслювали всі плани царського престолу щодо приєднання «київського» спадку і ставили під сумнів концептуальну тезу про Москву як єдине у світі істинне православне царство, точку тяжіння всього вселенського православного люду. Інакше кажучи, уся ретельно вибудовувана протягом століть концепція російської державності та основні, геополітичні, за сучасною термінологією, засади її зовнішньої політики опинилися перед загрозою втратити наріжний камінь своєї побудови, адже реально могло виникнути ще одне православне, слов'янське, руське «царство», яке б мало прав на спадщину Київської Русі аж ніяк не менше, ніж Москва.

Проблема дослідження не просто державницьких, а саме незалежницьких тенденцій у діяльності Б. Хмельницького почала серйозно досліджуватися вітчизняними істориками лише в останні роки. Особливий внесок у розробку цієї проблеми зробили В. Смолій, В. Степанков та Ю. Мицик. Саме завдяки їхнім дослідженням була накопичена критична маса історичних свідчень та зроблені концептуальні узагальнення стосовно проведення Б. Хмельницьким політики щодо створення незалежної Української держави та своєрідної легітимізації її перед тодішнім міжнародним оточенням через заснування власної української гетьманської династії Хмельницьких.

Богуслав Лещинський.
Гравюра 1654 р.

Наведемо ряд фактичних свідчень, які підтверджують вищезазначені положення. Уже в перший рік Національної революції, наприкінці травня – на початку червня 1648 р., почали поширюватися чутки про наміри гетьмана створити «вільне козацьке князівство» і проголосити себе його «князем» (монархом)³⁷⁶. Тоді ж маршалок польського сейму Б. Лещинський з обуренням констатував, що Хмельницький «у своєму задумі хотів заснувати Руську монархію»³⁷⁷. Коронний гетьман М. Потоцький ще в листі до короля від 21 березня 1648 р. повідомляв, що повстанці «хочуть також

абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними монархами і робити все, що лише забагнеться їхній волі та бажанню»³⁷⁸. Оскільки незалежницькі, державницькі тенденції в діяльності гетьмана та Війська Запорозького в цілому з кожним місяцем посилювалися, то видається цілком закономірним, що єрусалимський патріарх Паїсій, який наприкінці 1648 – на початку 1649 рр. перебував в Україні, надав Б. Хмельницькому у грудні 1648 р. титул «князя Русі і прирівняв його до Константина Великого»³⁷⁹.

У першій половині 1649 р., як цілком переконливо доводять В. Смолій та В. Степанков, Б. Хмельницький сформулював наріжні принципи національної державної ідеї, реалізація яких стала метою Національно-визвольної боротьби українського народу. Її найважливіші принципи були такі.

По-перше, у розмовах з королівськими комісарами 23 лютого 1649 р. Б. Хмельницький чітко засвідчив право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання: «...виб'ю з лядської неволі народ весь руський... тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи»³⁸⁰.

По-друге, Б. Хмельницький проголосив незалежність утвореної Української держави. Так, уже в квітні 1649 р. гетьман заявив царському послу Григорію Унковському, що писав він «до короля і до панів

Ян Казимир.
Гравюра 1650 р.

ради про те, що якщо вони без зради хочуть з нами мир мати, і вони б мир з нами учинили на тому, що їм, ляхам і литві, до нас, Запорозького Війська і до Білої Русі, діла немає»³⁸¹. Тоді ж один з анонімних шляхтичів, сповіщаючи про початок наступу Хмельницького, підкреслював, що той має намір створити незалежну державу, яка простягалася б від Перемишля до московських кордонів³⁸². У жовтні 1652 р. польський розвідник ксьондз С. Шитницький повідомляв коронного канцлера С. Корицінського, що «задум має Хмельницький абсолютно

й незалежно від жодного монарха панувати»³⁸³. У квітні 1656 р. в підготовленій королем інструкції послу до Криму Я. Шомовському наголошувалося на необхідності попередити хана про небезпеку для Криму виникнення «сильного сусіда», тому що гетьман «хоче собі самостійну державу з України вчинити»³⁸⁴. За даними анонімного автора праці кінця XVII ст. про коронування Яна Казимира, під час переговорів із трансільванським посольством у 1656 р. гетьман обіцяв допомогти Дьєрдю II Ракоці захопити польську корону за умови визнання його, Б. Хмельницького, незалежним «князем всієї Руської землі» зі столицею в Києві³⁸⁵.

По-третє, Б. Хмельницький сформулював положення про соборність Української держави. Під час переговорів з польськими комісарами в лютому 1649 р., як свідчив член польського посольства львівський підкоморій В. М'ясковський, Хмельницький неодноразово наголошував на намірі «відірвати від ляхів всю Русь і Україну»³⁸⁶. Шведський дипломатичний агент Й. Маєр, який улітку 1651 р. проїжджав західноукраїнськими землями, занотував у своєму щоденнику інформацію про намір Хмельницького звільнити «всю Русь» від польського панування та про те, що він через свого посланця заявив польському королю, що вся земля від Кам'янця до Львова має належати Україні³⁸⁷. Уже згадуваний ксьондз Шитницький у жовтні 1652 р. також повідомив коронного канцлера про намір Хмельницького «всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, простягаються до Дніпра й далі до московських кордонів»³⁸⁸.

Богдан Хмельницький.
Портрет XVII ст.

Яскравим прикладом відданості українського уряду принципу соборності українських земель є переговори з послами шведського короля Карла X Густава. У жовтні 1655 р., у відповідь на вимогу шведського короля очистити Львів і все Руське воєводство, Хмельницький рішуче заявив, що «став уже паном всієї Русі, нікому іншому ніяким способом її не пустить»³⁸⁹. Ця лінія витримувалась і надалі: у січні 1657 р. гетьман і старшинська рада відхилили запропонований проект договору й вирішили, за словами шведського посла Г. Веллінга, не укласти жодного трактату, поки шведи не

гарантують козакам (згідно з умовами миру з Польщею) право на всю стару Україну, або Роксоланію, де панують їхня грецька віра і їхня мова, аж до Вісли³⁹⁰. Уже незадовго до своєї смерті, улітку 1657 р., Хмельницький заявив союзному трансільванському послу Ф. Шебеші, що, «хто б не володів Польщею і хто б не панував у ній, вони [козаки. – А.Б.] хочуть затримати за собою Польщу по Віслу, і її нікому не попустять»³⁹¹. Окрім того, у «Щоденнику» литовського канцлера А. Радзивіла є інформація про існування серед наближених до гетьмана старшин ідеї перетворення «князівства Литовського у складову частину Української держави»³⁹².

По-четверте, Б. Хмельницький розглядав утворену державу спадкоємицею Київської Русі, засвідчуючи в такий спосіб тяглість розвитку нації, відновлення нею процесу державотворення, перерваного експансією сусідніх держав. Уже в червні 1648 р. єпископ холмський писав про те, що Хмельницький «іменує себе князем київським і руським»³⁹³. У квітні 1649 р. гетьман, підкреслюючи спадкоємність новоутвореної козацької держави від Київської Русі, говорив царському послу Г. Унковському, що хоче, щоб поляки «уступили б мені й Війську Запорозькому всю Білу Русь по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі»³⁹⁴. У 1650 р. під час святкового молебню в присутності назаретського митрополита гетьмана Хмельницького величали «Государем Русі»³⁹⁵.

Дуже прикметним є й те, що про киево-руську спадкоємність справи Хмельницького говорили не лише українські державні діячі, а й представники білоруської православної інтелігенції. Так, в одному з панегіриків, який з'явився у Вільно в 1649 р. і був присвячений українському гетьманові, Хмельницького зображено «як предводителя народу руського», «протектора віри православної», «продовжувача справи великого князя київського Володимира – відновлювача величчя землі руської», яка «провиною синів Володимирових... упала, а з Хмельницьких при Богдані на ноги встала...»³⁹⁶.

Цілком закономірними, з огляду на вищевикладене, є й вимоги Б. Хмельницького під час укладення угоди з Москвою на початку 1654 р., щоб Олексій Михайлович підтвердив «права», «привілеї і свободи», які мають Україна та Військо Запорозьке «з віків від давніх князів благочестивих і королів польських»³⁹⁷. Цим самим, окрім усього іншого, гетьман засвідчував, продовжувачем якої державницької традиції він вважає себе і свою державу.

Хмельницький також наголошував на спадковості козацької України від Київської Русі й у релігійному контексті. Так, у листах від 15 і 26 травня 1654 р. до царя і патріарха з проханням підтвердити привілеї київського митрополита, гетьман посилався при цьому на права, надані київській митрополії ще великим київським князем Володимиром Святославичем³⁹⁸.

Подібні приклади можна було б наводити й далі, але й ці дають змогу цілком однозначно стверджувати, що принципи, покладені Б. Хмельницьким в основу Національно-визвольної боротьби українського народу, об'єктивно, навіть незалежно від того, наскільки це усвідомлювали сучасники, вступали в гостру суперечність з основами ідеї російської державності та з російською зовнішньополітичною лінією.

Ця суперечність приховано постійно посилювалася через відродження ідеї українського монархізму, носієм якої виступав гетьман. Так, уже 31 січня 1649 р. В. М'яковський – один з польських послів на переговорах з українським урядом – в одному зі своїх листів писав, що Хмельницький «величається князем Русі та Молдавії» та що йому «пропонують князівство Руське або державу Подільську»³⁹⁹. Під час тих самих переговорів Хмельницький 22 лютого прямо заявив послам: «...правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським». Наступного дня, ведучи мову про українські землі, гетьман назвав їх своїм князівством⁴⁰⁰. Члени польського посольства, уже після повернення, у своєму листі

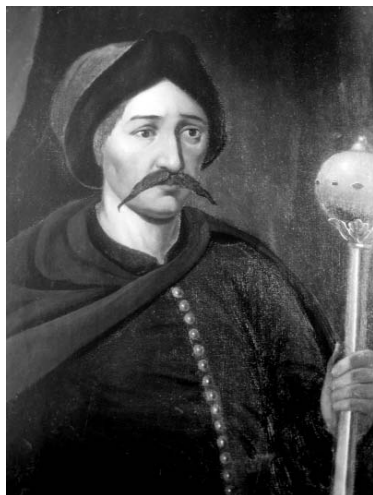
Стефан Чернецький.
Портрет Б. Маттісена.
1659 р.

від 8 березня, повідомляли короля, що «застали Хмельницького, який так значно перемінився..., що йому вже не про козацтво [йдеться], тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатись до нього, хоч і таємно»⁴⁰¹. Трохи пізніше, у квітні 1649 р. Хмельницький повторив думку про свій володарський статус і перед царським послом Т. Унковським: «...волею Божою... мені велено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні цій начальником бути»⁴⁰².

Харизматичність особи Б. Хмельницького сприяла утвердженню у свідомості козацтва й інших верств населення погляду на гетьманську владу

як таку, що дана від Бога. Так, уже на початку 1650 р. ротмістр С. Чернецький, побувавши в Україні, констатував, що «всі його як Бога шанують; у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському так управляє, як і в Чигирині...» У жовтні того ж року під час розмови з М. Потоцьким український посол до короля чигиринський хорунжий Василь між іншим зазначив, що «цей гетьман від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине»⁴⁰³. Сам же М. Потоцький був змушений констатувати: «Панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх»⁴⁰⁴. Один з польських панів у травні–червні 1652 р. писав: «Так вважала собі Русь, що той Хмель Богом даний, що то він від Бога даний для їх визволення»⁴⁰⁵. Показовим є також лист глухівського сотника С. Вейчина від 2 травня 1651 р. севському воєводі Т. Щербатову, у якому сотник дорікає воєводі, що той до «господаря нашого» пана Богдана Хмельницького не пише, і в якому красномовно дає нову титулатуру гетьмана: «Божою милістю великого государя нашого пана Богдана Хмельницького, пана гетьмана цього Війська Запорозького»⁴⁰⁶. Київський митрополит С. Косов у листі до царя влітку 1654 р. також цілком однозначно говорить про Хмельницького як про «їх країни начальника й володаря»⁴⁰⁷.

Сам Хмельницький також досить чітко висловлювався щодо свого володарського статусу. Так, 10 жовтня 1655 р. під час переговорів з посольством львівського магістрату Хмельницький підкреслив, що

Павло Тетеря.
Портрет XIX ст.

«вже став володарем всієї Руської землі і її нікому у жодному разі не уступить»⁴⁰⁸. Розуміли сутність нового статусу гетьмана й у сусідніх державах. Як цілком слушно зазначає В. Степанков, польський посол М. Станіславський мав усі підстави застерігати трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці в марності його сподівань поставити гетьмана в залежність від себе: «Чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природного стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100-тисячне військо,

перетворитися у слугу і підданого вашої князівської милості?»⁴⁰⁹.

В останні роки урядування Хмельницького тенденція до становлення в Україні монархічної форми правління, як зазначають В. Смолій та В. Степанков, лише посилювалась. Так, гетьманський посол до царя П. Тетеря в серпні 1657 р. свідчив, що Богдан «ради не збирав, а володів усім один, що розкаже, те всім військом і роблять»⁴¹⁰. Титулатура гетьмана впродовж усього часу його правління еволюціонує також у цілком певному напрямі. Так, у листі до валаського воєводи К. Щербана від 28 червня 1657 р. вона мала вже зовсім монарший вигляд: «Божою милістю гетьман Військ Запорозьких»⁴¹¹.

Таким чином, можемо стверджувати, що війна за реальний контроль над Україною в 1658–1659 рр. була для московської верхівки боротьбою за повернення частини свого законного, як вважали в Москві, історичного давньокиївського спадку, своєрідною реалізацією месіанського бачення ролі Росії у слов'янському православному світі і спробою позбутися потенційного конкурента на цю спадщину шляхом його поглинання й позбавлення таким чином статусу суб'єкта міжнародних відносин.

§ 1.3. Соціально-економічні та державно-політичні уклади Війська Запорозького та Московського царства в середині XVII ст.: можливості співіснування

Четвертий рівень передумов війни між Україною та Московським царством у 1658–1659 рр. пов'язаний з існуванням у той період на Європейському континенті двох ворожих один одному соціально-економічних укладів – буржуазного та феодального. XVII ст. було осяяне зіркою англійської буржуазної революції, яка розпочала нову історичну еру і справила значний вплив на всі процеси й історично значимі події міжнародного життя в тодішній Європі. Тому без оцінки українсько-російської війни 1658–1659 рр. в контексті цієї революції неможливо ні належним чином її зрозуміти й оцінити, ні встановити її зв'язки та місце в системі складних соціально-економічних і політичних взаємовідносин у тогочасній Європі.

За всієї багатоваріантності існуючих соціально-економічних укладів у середині XVII ст. в Європі, тут усе ж досить чітко можна виокремити два принципово протилежні економічні полюси (регіони). В одному регіоні панував і розвивався прогресивний ранньокapіталістичний уклад з відповідною політичною системою (Голландія, Англія), в іншому регіоні, регіоні так званого «другого видання кріпацтва», де відбувся перехід до найбільш безпосередньої і грубої форми феодальної експлуатації селянства (Заєльбія, Чехія, Угорщина, Польща, Прибалтика, Росія), продовжували панувати й розвиватися феодальні відносини⁴¹². Якщо в цих країнах феодальний уклад і не вичерпав усіх своїх потенційних можливостей, то в контексті загальноєвропейської економічної тенденції він перейшов у розряд відживаючого соціально-економічного укладу.

Становлення нового буржуазного устрою в передових країнах Європи було додатковим подразником для країн, у яких феодальний устрій не вичерпав свого потенціалу, передусім це стосувалося заєльбського регіону. Революційна соціально-економічна та політична альтернатива, яка виникла в Європі в особі буржуазних країн, загрожувала самим підвалинам існуючих у країнах «другого видання кріпацтва» соціально-економічних і політичних систем, а тому сприймалася ними, як чужа й ворожа.

Фактор відмінності соціально-економічних укладів, які панували в Україні й Росії в середині XVII ст., мав вагомий вплив на розвиток двосторонніх відносин і на ставлення Москви до козацької держави в другій половині 50-х рр. XVII ст.

На першому етапі Національної революції 1648–1676 рр. в Україні в усіх сферах життя сталися зміни революційного характеру. Відзначимо найпринциповіші з них. У соціально-економічній сфері в результаті селянської війни на територіях, що увійшли до складу Війська Запорозького (близько 200 тис. кв. км), було, за незначним винятком, ліквідоване велике й середнє землеволодіння українських і польських феодалів, католицької церкви, королівських (державних) маєтків, фільварково-панщинну систему господарства та кріпацтво, там, де вони існували до війни. По-друге, завершився процес становлення козацької власності на землю, чим було зроблено великий крок на шляху оформлення власності фермерського типу та переростання селянських і козацьких господарств у дрібнотоварне виробництво. По-третє, унаслідок селянської війни значна частина земель шляхом «займанщини» перейшла в користування селян. Селяни здобули право продавати, купувати, заставляти землю, передавати її у спадок, хоча верховним власником землі виступала козацька держава. По-четверте, унаслідок відмови селян відбувати «послушенство» на користь українських землевласників або зведення його до мінімуму, в Україні в основному було здійснено перехід від відробітної до грошової форми ренти. По-п'яте, селяни отримали особисту свободу, право змінювати місце свого проживання й вільно переходити до інших станів, тобто в Україні в той час було скасовано станову замкнутість. У загальноєвропейському контексті це був величезний прогрес. У всій Центральній, Східній та Північній Європі подібного статусу змогла добитися лише частина селян Скандинавії⁴¹³. По-шосте, як показав у своїх дослідженнях В. Борисенко, цехове ремесло, яке характеризувалось використанням найманої робочої сили, поступовим проникненням товарно-грошових відносин і послабленням обмежень у діяльності цехів, набувало все більш чіткого дрібнотоварного, дрібнобуржуазного характеру. По-сьоме, у цей період загальною рисою розвитку металургії, селітроваріння та інших добувних і обробних виробництв в Україні було використання вільнонайманої робочої сили і товарний ринковий характер виробництва. Ці та інші фактори дають підстави віднести ці мануфактурні виробництва до підприємств капіталістичного типу⁴¹⁴.

Переважає більшість сучасних вітчизняних істориків відмічає наявність більшою чи меншою мірою розвинутих буржуазних відносин в Україні й існування загальної пробуржуазної тенденції в розвитку українського суспільства після 1648 р.⁴¹⁵ (так, зокрема В. Смолій зазначає, що «визвольна війна дала також додатковий імпульс

Олівер Кромвель.
Портрет Роберта Волкера
1649 р.

розвитку буржуазних відносин, які всупереч феодалній реакції почали завойовувати господарський простір українських земель»⁴¹⁶) і зв'язок цих процесів з аналогічними в Європі⁴¹⁷. Відомий радянський та російський історик М. Барг оцінює «шість одночасних революцій», які відбулися в Європі в середині XVII ст., зокрема й українську, як події одного порядку з англійською буржуазною революцією, що були тією чи іншою мірою наближені до висловлених нею в найбільш узагальненому вигляді потреб усього тодішнього європейського світу⁴¹⁸.

Більш категорично на думці про генетичну близькість тих суспільних рухів, які в середині XVII ст. очолили Олівер Кромвель в Англії та Богдан Хмельницький в Україні, наполягає Л. Винар, який зазначає: «Революційний дух того часу виніс на своїх крилах Богдана Хмельницького і Олівера Кромвеля як великі індивідуальності, що своїм творчим генієм зуміли вивести на політичну європейську сцену нові прогресивні сили»⁴¹⁹.

Республіканський політичний устрій, поширення ідей свободи, раціональне індивідуалістичне світосприйняття, виборність гетьмана, наявність вищого органу влади у формі загальної ради Війська Запорозького, обов'язковість рішень ради для гетьмана, широко розвинуте міське самоврядування на основі загальноєвропейського магдебурзького права, формування власності на землю фермерського типу, терпимість до релігійного вільнодумства – усі ці політико-правові інститути свідчили про близькість установленого в Україні в результаті Національної революції суспільно-політичного та економічного устрою з найпередовішими державами Європи.

За основними параметрами свого суспільно-політичного ладу тогочасна Московська держава становила повну протилежність Україні. У середині XVII ст. кріпосне право в Росії, остаточно закріплене Соборним уложенням 1649 р., набуло загальнодержавного характеру, у сільському господарстві домінувала найтяжча відробітна форма феодалної ренти – «барщина», існував суворий державний контроль над

зовнішньою торгівлею, подекуди існуюче мануфактурне виробництво було засноване на позаекономічному примусі робітників і мало в основному казенний (державний) характер.

Основою політичної системи Московської держави була абсолютна, нічим не обмежена монархія, яка ґрунтувалася на переконанні в богообраності монарха. Державна влада була сакралізована, а тому у свідомості підданих священна й не потребувала ні згоди людей, ні будь-якого «суспільного договору»*. Держава абсорбувала чи підпорядковувала собі всі соціальні інститути. Усі піддані вважалися холопами (рабами) царя. Особистість нівелювалася, суспільство було повністю підкорене владі, усі були зрівняні перед лицем держави: феодали і чорні люди, світські і церковні. Суспільство було станово замкнутим і строго ієрархічним, колосальну роль відігравала бюрократія, у народі неподільно панували общинні колективістські настрої. Усі стани були прикріплені до держави службою та тяглом. Церковне життя в тогочасній Московській державі набуло рис фанатизму, характерним було поширення чернечих ідеалів на суспільне життя. Рівень духовного життя С. Соловйов характеризує як моральну неспроможність, ознаками якої були застій, відсталість, вузькість горизонту, обмеженість інтересів⁴²². У цілому Московську державу XVII ст. можна визначити як імперію чи східну деспотію⁴²³.

Адже тогочасна Московська держава цілком відповідала описаним С. Каспе умовам формування імперії: «1) наявність в системі політичної легітимації держави певної вказівки на її абсолютне, універсальне значення; 2) наявність у політичній практиці держави стійкої тенденції до територіального розширення; 3) відсутність або обмеженість асиміляції народів, територій, які включаються до складу держави, збереження ними своїх етнокультурних особливостей»⁴²⁴.

Системними ознаками імперської форми державності, за визначеннями Ю. Березкина та Л. Гатагової, є: політична та господарська централізація, пірамідальна управлінська структура; територія, яка

* І формально, і символічно «святість» царської влади закріплюється через обряд помазання на царство. Як зазначає Б. Успенський, російський обряд помазання царя, на відміну від візантійського чи західного, уподібнював царя до Христа, у той час як обряд помазання монархів Візантії і країн Заходу уподібнював їх лише до царя Ізраїлю, що закріплено відповідним чином в обрядах⁴²⁰. За часів правління Олексія Михайловича рівень сакралізації державної влади був, чи не найвищий. «Тишайший» першим з російських монархів почав причащатися в олтарі та по чину священнослужителя⁴²¹, що мало символізувати його особливу наближеність до Бога.

суттєво більша за середню для даної епохи й даного регіону територію держави і яка охоплює великий природно-ландшафтний і культурно-господарський ареал або навіть декілька ареалів; сакральний характер влади; наявність центру та периферії, окраїн, провінцій або колоній; панування столиці над периферією й активна протидія встановленню прямих контактів між провінціями; цілковите панування вертикальних суспільних зв'язків над горизонтальними; етнічна неоднорідність (етнокультурна роздробленість) за наявності домінуючого етносу чи групи етносів; прагнення до необмеженої експансії; претензії на світовий статус, а то й на світове панування; уподібнення держави (а символічно – і столичного міста) усьому цивілізованому світу; уявлення про вищість пануючого етносу над іншими людьми⁴²⁵.

Ведучи мову про відмінність рівнів соціально-економічного розвитку тогочасних України та Росії, слід також поглянути на них із точки зору теорії модернізації. Під «модернізацією», яка в загально-теоретичному сенсі базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції, у науці розуміють: «сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурних зрушень та перетворень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення і наближення соціальних і політичних систем та їх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості»⁴²⁶. У країнах Заходу цей процес розпочався приблизно в XVI ст. і дістав у науці назву органічної модернізації, оскільки розгортався поступово, постійно вдосконалюючись, системно охоплюючи всі сфери суспільного життя, не вступаючи в різке протистояння з традиційними цінностями, а трансформуючи їх відповідно до соціальних потреб⁴²⁷.

В Україні, як зазначає В. Горбатенко, перший етап модернізації розпочався в середині XVII ст. і був історично пов'язаний з Англійською буржуазною революцією⁴²⁸. У Росії ж перший етап модернізації розпочався лише на початку XVIII ст. і був пов'язаний з діяльністю Петра I. Отже, якщо в Україні в розглядуваний період уже розпочалися модернізаційні суспільні процеси, хоча й з деяким відставанням від передових країн Заходу, то Росія доросте до свого першого модернізаційного етапу лише через півстоліття, що в розглядуваному нами контексті проблеми є дуже показовим.

Таким чином, можемо стверджувати: основна мета боротьби, розпочатої українським народом у 1648 р., яка полягала в тому, «щоб добитись ліквідації національно-релігійного гноблення з боку Речі

Посполитої й не допустити його запровадження з боку Росії чи Османської імперії; розбудувати національну соборну державу і відстояти її незалежність; знищити панівну систему соціально-економічних відносин, котра ґрунтувалась на феодальному землеволодінні, фільварково-панщинному господарстві й праці закріпаченого селянства, та утвердити нову, основу якої становили дрібна приватна власність на землю (фермерського типу) й праця вільної людини»⁴²⁹, була абсолютно несумісною з тогочасною російською суспільно-політичною та економічною дійсністю.

Наявність поряд зі своїми кордонами, а з 1654 р. формально і в їх межах, території з генетично чужим соціально-економічним та політичним устроєм була для Московської держави неприйнятною. Самим своїм існуванням козацька республіка підривала основи російської державної системи, демонструючи альтернативу суспільного розвитку. Царський уряд побоювався, що ті процеси, які розгорнулися в Україні, можуть бути перенесені в межі Московської держави, і під впливом козацької вольниці може революціонізуватися російське населення⁴³⁰, тим більше, що втечі російських кріпосних селян в Україну ставали серйозною проблемою для царського престолу⁴³¹.

Так, зокрема із чолобитної, поданої цареві в червні 1648 р. торопечькими та хотмижськими дворянами, видно, що російські селяни у великій кількості втікали від своїх поміщиків в Україну. При цьому селяни забирали і своє, і поміщицьке майно, підпалювали панські маєтки, убивали своїх панів. Утікачі об'єднувалися з повстанцями в Україні, поверталися ватагами в межі Московської держави й нападали на поміщицькі маєтки. Дворяни скаржились цареві, що втікачі, побувавши в Україні («в литовській стороні»), набираються всякої «прелести», тобто підпадають під небажані свободолюбні впливи⁴³². Зрозуміло, що масова втеча залежних людей в Україну була політично й економічно не вигідна російському дворянству та боярам, оскільки прямо зачіпала їхні життєво важливі інтереси.

У липні 1649 р. новому путивльському воєводі боярину С. Прозоровському був даний суворий наказ стежити за пересуванням населення у прикордонній зоні. Ті, хто перебирався в Україну без дозволу воєводи, вважалися зрадниками. Населенню Путивльського повіту заборонялось навіть кумитися й женитися в Україні, віддавати туди заміж жінок і дівчат. Порушників чекало суворе покарання⁴³³. Ці та інші заходи свідчили про серйозні побоювання Москви, що широкий антифеодальний рух українців може знайти відгук і в прилеглих регіонах Московської держави.

Богдан Хмельницький.
Портрет XVII ст.

У 1650–1651 рр., як зазначає у своїй праці Ф. Шевченко⁴³⁴, який спеціально досліджував ці аспекти українсько-російських відносин, московські прикордонні воєводи постійно зверталися до полковників і сотників прикордонних з Московською державою полків і сотень Війська Запорозького про видачу їм російських селян-утікачів.

У липні 1651 р. з Розрядного приказу були розіслані грамоти воєводам у Путивль, Рильськ, Севськ, Брянськ, Яблонов, Белгород та інші міста «від литовської сторони» з наказом переписати у прикордонних повітах населення й поставити застави на дорогах з метою

не допустити переходу росіян в Україну. За кожного впійманого втікача була обіцяна винагорода⁴³⁵.

Але ці заходи, очевидно, не дуже допомагали, оскільки втечі селян в Україну продовжувались і восени 1651 р., і в 1652 р. Утікали не лише окремі особи, а й цілі сім'ї з майном. Здебільшого втікачі селилися у прикордонних з Московською державою місцевостях, звідки вони таємно підтримували зв'язок зі своїми односельцями, переманювали інших кріпаків. Українська ж адміністрація, як правило, відмовлялася видавати втікачів, що лише заохочувало інших також скидати тягар феодального гноблення⁴³⁶.

Не викликає сумнівів, що панівні класи Московської держави сподівалися, що з приєднанням України старшина стане більш піддатливою у справі повернення втікачів, а також що московські служилі люди сподівались отримати за службу маєтності та вотчини в Україні. Що такі сподівання в політиці російських урядових кіл відігравали значну роль, свідчать, зокрема, наказ від 30 січня 1654 р. призначеним до Києва царським воєводам та неодноразові вимоги російських представників від українських послів у Москві під час переговорів у березні 1654 р., щоб «які государеві всяких чинів люди почнуть бігати в государеві черкаські міста і місця, і тих би, розшукавши, віддавали»⁴³⁷.

Тому недопущення розвитку буржуазних відносин в Україні та послідовна політика з їх згортання й ліквідації як прямими, так і опосередкованими (через усіляке сприяння профеодальним прагненням

старшини) методами об'єктивно були важливим завданням Російської держави. Вирішення саме цього завдання Москва планувала розпочати після смерті Б. Хмельницького.

У більш широкому історичному контексті, як пише Л. Залізняк, Україна в цей період опинилась у прифронтовій смузі грандіозної битви між Європою й Азією, між європейським та азійським (східним) способами виробництва, між вільною, зацікавленою і рабською примусовою працею, між свободою і рабством⁴³⁸.

Суттєвою особливістю східного способу виробництва є неефективна економіка. Рабська праця не може бути продуктивною, а от військовий потенціал імперій, як правило, високий через високий рівень експлуатації населення та великі мобілізаційні можливості. Тому держави деспотичного типу звичайно милітаризовані, агресивні, ведуть загарбницьку політику щодо сусідів⁴³⁹. Постійні війни, колонізація прилеглих територій, придушення повстань та великі видатки скарбниці імперій на утримання бюрократичного апарату й інших категорій служилих людей постійно вносять певну нестабільність в існування імперської системи.

Оскільки будь-яка система, зокрема й соціальна, прагне до самозбереження і стабільного існування, необхідна, відповідно, хоча б обмежена незалежність від мінливості зовнішніх умов. Причому, як зазначає С. Каспе, найпростішим способом забезпечення цієї незалежності є досягнення «відносної автономності системи завдяки її здатності до накопичення внутрішніх енергетичних і речових резервів. Тому будь-якій системі, яка прагне до досягнення рівноваги у відносинах із зовнішнім світом, властиве прагнення до підтримки певного обсягу матеріальних і енергетичних ресурсів»⁴⁴⁰.

Але при незмінній чи повільно прогресуючій технології наявні ресурси природи і праці досить швидко (тобто в історично осяжні строки) починають виснажуватись. Щоб поповнювати їх вибуття в межах екстенсивного типу економічного розвитку, необхідно залучати додаткові джерела. Проте нові запаси однотипних ресурсів знаходяться на нових територіях. Тому система вступає в конкурентну боротьбу за ресурси, які шукає в сусідніх країнах або колоніях⁴⁴¹. Як зазначає К. Гаджиєв: «Просторова експансія, особливо в умовах екстенсивного зростання економіки, була однією з головних форм самовідтворення, продовження існування цивілізації чи світової держави, доказом її життєздатності»⁴⁴².

Як показано Р. Адамсом⁴⁴³, процеси зростання масштабів, ускладнення внутрішньої структури саме соціальних систем і збільшення обсягів контрольованих ними матеріальних та енергетичних ресурсів взаємно обумовлюють і посилюють дію один одного. Іншими словами, для соціальних систем територіальне розширення, яке сприяє максималізації обсягів контрольованих ресурсів, є більш-менш універсальним способом адаптації до зовнішнього середовища.

Ця закономірність була дійсною і для Московської держави, екстенсивна економіка якої мала обмежені можливості, що, у свою чергу, обумовлювало обмежені можливості уряду матеріально-технічно, фінансово та військово забезпечити вирішення тих зовнішньополітичних завдань, які постали перед країною. Тому ресурси, яких не вистачало, Москва намагалася віднайти в сусідніх країнах. Регулярні нагадування Москви про те, що Російська держава витратила багато фінансових, матеріальних і людських ресурсів, обороняючи козаків від «ляхів» у 1654–1656 рр., свідчили, що вона зобрається найближчим часом здійснити спробу включити українські ресурси у свій потенціал.

§ 1.4. Напередодні: українсько-московський військово-політичний альянс у 1654–1657 рр. (накопичення конфліктного потенціалу)

Зважаючи на надзвичайно складну й несприятливу для молодій Українській державі зовнішньополітичну ситуацію, яка склалась на кінець 1653 р., Військо Запорозьке пішло на тактичний союз із Московською державою, враховуючи насамперед фактор конфесійної єдності. На початку 1654 р. з Москвою був укладений договір, згідно з яким Україна визнавала зверхність московського царя та погоджувалась на два обмежуючих її суверенітет положення: звітувати про приїзд іноземних послів, не підтримуючи без царського дозволу контактів з Варшавою і Стамбулом, і збирати податки з українського населення від імені царя й під контролем його представників⁴⁴⁴. У свою чергу, Україна отримала такі потрібні їй гарантії безпеки та військової допомоги для боротьби з Польщею. У цілому договір 1654 р. ряд дослідників, до думки яких приєднуємось і ми, оцінюють як такий, що узаконював стосунки номінального васалітету⁴⁴⁵.

Як цілком слушно зауважив О. Субтельний, «незалежно від того, як хотів тлумачити цю угоду цар, українські гетьмани та старшина завжди розглядали її як формальну й непорушну гарантію своїх прав.

І так само як еліти всіх країн Європи, старшина вважала, що коли цар не шануватиме цієї гарантії, то і вона більше не вважатиме себе зобов'язаною проявляти щодо нього покору та відданість»⁴⁴⁶.

Не можна не погодитись і з російським істориком Г. Вернадським, який писав, що «з точки зору політичної реальності, український народ присягнув на вірність царю Олексію в 1654 р. тому, що потребував захисту від поляків і тому, що вірив в ідеал справедливого православного царя. Зрозуміло, ні московський адміністративний режим, ні московське кріпосництво не були привабливими як для козаків, так і для селян». Старшина «погодились прийняти царську зверхність, щоб уникнути повної поразки від поляків, але не вважала об'єднання чимось остаточним і не сприймала свою клятву царю всерйоз. Це стало для них політичним маневром, який забезпечив їм тимчасовий перемир'я. Як із соціальної, так і з культурної точки зору вони відчували себе більш близькими за духом польській шляхті, аніж московським боярам»⁴⁴⁷.

Розбіжності сторін щодо концептуального бачення характеру укладеного союзу почали проявлятися ще за життя гетьмана Богдана Хмельницького. Якщо українське керівництво на чолі з Хмельницьким убачало в цьому союзі оптимальну можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й таким чином завершити об'єднання всіх етнічно українських земель під єдиною гетьманською владою для подальшої розбудови та зміцнення структур новоствореної національної держави, то Москва вважала його початком вирішення проблеми «київського спадку» на свою користь і початком процесу інтеграції українських земель до складу Російської держави. Договір 1654 р. давав Москві прецедент для претензій і на інші давньоруські території, які вона прагнула приєднати та інтегрувати у свою політичну систему.

Приєднання України до Російської держави Москва прагнула закріпити й легітимізувати не лише рішенням Переяславської ради, а й силою російської зброї і правом завоювання, результатом чого стала російсько-польська війна 1654–1656 рр. за українські та білоруські землі, а також за Смоленськ, який відійшов до Польщі за Деулінським перемир'ям 1618 р.

Рішення Земського собору 11 жовтня 1653 р. про оголошення війни Речі Посполитій означало, що Москва, з огляду на серйозний підрив військово-політичної потуги свого головного геополітичного супротивника в регіоні внаслідок успішного повстання українського народу на

Богдан Хмельницький.
Німецька гравюра 1663 р.

чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, зважилась нарешті на велику війну з Польщею за кардинальний переділ сфер впливу у Східній Європі.

Месіансько-релігійні мотиви війни були основними в офіційних трактуваннях її початку. Так, 23 квітня 1654 р., проводжаючи військо на війну, патріарх Никон поклав царський наказ в ікону Володимирської Божої матері і сказав боярам і воєводам: «Прийміть цей наказ від престолу господи Бога і надію тримайте непохитно... Ідіть радісно й відважно за святі Божі церкви, за благочестивого государя, за всіх православних християн і виконуйте государеве повеління без

усякого спотикання». Аналогічні мотиви початку війни наводились і у відправлених у травні того ж року в землі Речі Посполитої царських грамотах: «І ось тепер усіх сповіщаємо, що богохранима наша царська величність з Божою допомогою, зібравшись із багатьма ратними людьми на досадителів і руйнівників святої східної церкви грецького закону, на поляків, озброюємось, щоб господь Бог над нами всіма православними християнами змилосердився й через нас, рабів своїх, тим помсту створив, і свята східна церква від гонінь звільнилась і грецькими старими законами красилась, щоб за численні королівські неправди й за порушення вічного докончання помста відплатилась»⁴⁴⁸.

Істинні ж цілі розпочатої Москвою війни, як уже зазначалося, полягали в захопленні та приєднанні територій на заході. Апетити царського престолу сягали тепер уже не лише «руських» земель України та Білорусії, але й корінних земель Литви та Польщі. Так, наприклад, 26 липня 1655 р. патріарх Никон радив царю «добиватись Варшаву і Краків»⁴⁴⁹.

Нові російські надбання в ході війни були негайно зафіксовані й у царському титулі: з 1 липня 1654 р. до титулу було додане найменування «Малые России самодержец», а з 3 вересня 1655 р. — «Великого княжества Литовского и Белые России царь»⁴⁵⁰. Більше того, у листопаді 1655 р. посланцю литовського гетьмана П. Сапеги Глядовицькому в Москві було заявлено, що Ян Казимир і П. Сапега «непристойно»

Павло Ян Сапега.

пишуть себе у грамоті відповідно великим князем литовським і гетьманом Великого князівства Литовського, оскільки «вам достовірно відомо, що дарував Бог великому государю нашому взяти у його королівської величності всю Білу Русь і стольне місто Вільно і государ наш учинився на всій Білій Росії, і на Великому князівстві Литовському, і на Волині, і на Подолії великим государем. Вам так писати непристойно, краще б вам просити милості у його царської величності і бути під його високою рукою, а государ віри і прав і вольностей ваших порушувати ні в чому не велить»⁴⁵¹.

Окрім того, після формального приєднання України Москва негайно почала готуватись до її інтеграції в російську політико-економічну систему. У першу чергу планувалося реорганізувати грошовий обіг України, оскільки збереження в обігу на українських землях польських монет у Москві вважали небажаним з політичної точки зору. Як абсолютно слушно зауважує російський дослідник І. Спаський: «Грошова реформа 1654 р. в Російській державі була безпосередньо пов'язана з приєднанням України до Росії, оскільки воно вимагало перебудови давно застарілої грошової системи»⁴⁵². Величезних грошових вливань потребувала й армія, яка вела бойові дії з поляками за українські та білоруські землі. Тому 1654 р. в обіг були випущені срібний рубльовик, карбований на західноєвропейських талерах (єфимках), з яких збивали зображення, а також четвертина й мідна полтина. У 1655 р. почали карбувати мідні напівполтиники (четвертаки), гривеники й алтини, у 1656 р. були випущені клеймені єфимки та мідні копійки. На рублі та алтині був викарбований новий титул царя: «Божою милістю великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович всія Великая і Малая Росії»⁴⁵³.

І. Спаський вважає, що спроба 1654 р. увести новий номінал (талер) нової грошової системи зумовлювалася тим, що в Україні в XVII ст., як і в інших європейських державах, основною повноцінною грошовою одиницею був срібний талер, «який як спільна західноєвропейська платіжна одиниця не визнавав жодних державних кордонів,

поки не потрапляв у Росію».* Нова «талеро-рубльова» монетна система з руським єфимком в основі створювалась для того, щоб слугувати й на приєднаних українських землях, де талер був «наділеною довірою населення реальністю», з якою Москва повинна була рахуватися⁴⁵⁴. Таким чином, можемо констатувати, що царський престол активно намагався закріпити свої українські набутки не лише силою зброї, а й привнесенням в Україну спеціально для цього модифікованої на західний манер російської грошової системи.

Але й це не все. Очевидно, що саме заради якомога більш безконфліктної інтеграції українських земель Москва пішла й на церковну реформу. Як зазначає О. Сахаров, церковна реформа, яку 1653 р. почав проводити патріарх Никон і яка полягала у виправленні богослужбових обрядів і книг за грецькими зразками, була тісно пов'язана із зовнішньополітичними інтересами російського уряду. Уніфікація норм церковного життя була необхідна для підготовки приєднання України до Московської держави та об'єднання російської й української церков, оскільки за століття між ними накопичились відмінності в обрядах і правилах. Окрім того, як вважає О. Сахаров, уніфікація була потрібна і для здійснення далекосяжних задумів щодо православних народів Балканського півострова, які перебували під владою султанської Туреччини. Запроваджуючи в Московській державі норми церковного життя, відповідні до норм грецької церкви, правителі країни розраховували на успіх церковно-політичного впливу з боку Москви на ці народи⁴⁵⁵.

Договір 1654 р. лише частково й у загальних рисах унормовував міждержавні відносини, що давало сторонам простір для політичного маневру та вільного трактування положень угоди. Москва бажала реалізувати на практиці потенції, закладені в договорі, і ще за життя

Патріарх Никон.
Портрет 1660-1663 рр.

* До 1654 р. в Росії в обігу були лише срібні копійки. Західноєвропейські талери ж переплавлялись, і з них робили ті ж копійки, що було досить тривалим і витратним процесом.

Артамон Матвеев.
Гравюра І. Розонова
кінця XVIII –
початку XIX ст.

Б. Хмельницького почала висувати претензії, реалізація яких мала б призвести до звуження владного поля гетьманського уряду та поступової ліквідації української державності. Зокрема, ще в першій половині 1654 р. Москва планувала відправити до Війська Запорозького стольника М. Лодиженського, який повинен був провести перепис його населення для наступного оподаткування останнього на користь царя⁴⁵⁶. На початку 1655 р. стрілецький голова А. Матвеев повідомив гетьмана про наміри царя збудувати в Києві «малый царський двір» і надіслати в українські міста царських воєвод⁴⁵⁷. Про наміри царського уряду увести в Україні

воєводську форму правління та вивести з Білорусії козаків І. Нечая йдеться й у наказі думному дяку Л. Аопухіну (квітень 1656 р.)⁴⁵⁸.

Про те, що саме введенням московських воєвод з гарнізонами в українські міста царський престол прагнув установити свою верховну владу в країні, свідчить, зокрема, наказ призначеному 29 квітня 1656 р. київським воєводою окольничому Андрію Васильовичу Бутурліну про його повноваження під час виконання воєводських обов'язків в Україні.

Бутурлін був зобов'язаний: 1) «...бути в Києві з великою обережністю, і ключі міські і острожні тримати у себе», тобто контролювати вхід і вихід з міста; 2) «...а якщо їм про воїнських людей учиняться точні вісті... і їм... одразу облогу розписати... і бідних всяких людей зібрати в місто в облогу до приходу воїнських людей, і щоб повітових людей розписати по місту і по острогу по місцям і голів у них учинити», тобто виконувати функцію військового гарнізону, верховної військової влади в місті; 3) збирати розвідувальну інформацію; 4) «...а виселятися з міста ніяким людям без государевого указу не веліти..., а які люди прийдуть у Київ з московських і з українних, і з сіверських міст, і з повітів до родичів або для яких своїх промислів, і ті б люди являлись і в приказній ізбі, а не з'явившись б ніяка людина в Києві і в слободах ніхто ні в кого не жив би...», тобто здійснювати жорсткий контроль й регламентацію пересування і місцевого, і приїздного насе-

лення; 5) «І того берегтись, щоб у Києві на посаді і в слободах і в Київському повіті і в селах і в поселеннях розбою, і татьби, і корчми, і блудні, і зерні і іншого якого воровства не було; а які люди учнуть розбивати, або красти, або іншим якимось воровством воровати... і їм злочинців і розбійників і татей веліти брати і про їх злочини розшукувати всілякими розшуками добре і розбійників і татей і всяких воровських людей розпитувати, і які люди оголосяться в злочині, і тих людей брати на тортури... І веліти їх тримати у в'язниці до государева указу...», тобто здійснювати поліцейські функції; 6) «...а які люди на кого в образах і в насильствах почнуть бити чолом государю в правах, і тим людям веліти приносити до себе чолобитні, а по чолобитним тих людей судити і... розшукувати добре; а по суду своєму і по розшуку між ними розправу зробити в правду без зводікання, а мито з судних справ брати по попередньому государеву указу...», тобто виконувати судові функції⁴⁵⁹.

Отже, поза всяким сумнівом, саме за таким алгоритмом мали діяти царські воєводи в Україні, поступово підміняючи функції місцевих органів влади, перебираючи їх на себе та відтісняючи козацьку адміністрацію від управління.

У 1655–1656 рр. починає також чітко вимальовуватися конфлікт між Україною та Московською державою за білоруські землі. Біла Русь, яка з давніх часів підпорядковувалася духовній владі київського митрополита й у якій почав активно встановлюватися козацький устрій, розглядалась гетьманським урядом як спадок княжої Київської держави, який після звільнення від польської влади цілком природно має бути об'єднаний в одній державі з козацькою територією⁴⁶⁰. У той же час царський уряд рішуче наполягав на підпорядкуванні всіх відвойованих у Польщі земель дому Романових і не хотів знати ні про яку гетьманську владу в Білорусії.

Ситуація загострювалася ще й тому, що, як слушно зазначає В. Горобець, вступ до Білорусії козацької армії в середині 1654 р. значно активізував антифеодальну боротьбу в регіоні, викликав тут хвилю масового покозачення місцевого населення. Корпус Івана Золотаренка почав масово поповнюватися білоруськими козаками-неофітами, для яких соціальні гасла Визвольної боротьби українського народу, демократизм організації козацького життя та соціально-економічної практики Української держави були більш привабливими, ніж кріпосницькі московські порядки⁴⁶¹. Тим більше, що 30 липня 1654 р. ще на початку військових дій на білоруській території, цар санкціонував

обернення захоплених у Білорусії та Литві полонених на кріпаків російських поміщиків⁴⁶².

Проводячи лінію на закріплення за Військом Запорозьким південнобілоруських земель, де проживало православне «руське» населення, білоруські полковники, спочатку І. Золотаренко, а після його смерті й І. Нечай, послідовно проводили політику, спрямовану на взяття під козацький контроль та осадження козацькими залогами якомога більшої території. Так, уже в січні 1656 р. царські воєводи інформували Москву, що І. Нечай вигнав із сіл Могильовського повіту всі російські залоги, натомість розмістивши там свої і звелівши місцевому населенню не виконувати жодних розпоряджень царських воєвод, а також що він відмовляється вивести свої залоги з Мстиславльського, Горського, Дубровенського, Шкловського та Кописького повітів⁴⁶³. Окрім того, саме територія, контрольована козаками, стала в 1656 р. базою найбільш потужного розгортання антимосковського визвольного партизанського руху білорусів, що, зрозуміло, входило у прямий конфлікт з російськими інтересами в цьому регіоні⁴⁶⁴.

Суперечності між Україною та Московською державою вкрай загострилися внаслідок так званого віленського інциденту 1656 р., коли козацькі послы не були допущені на російсько-польські переговори, на яких вирішувалася доля українських земель. Тим самим царський престол яскраво продемонстрував українському керівництву, що збирається вирішувати долю України без участі українських представників і виходячи з власних зовнішньополітичних пріоритетів.

Претензії на роль провідної сили у Східній Європі та великодержавні амбіції стали основою для офіційного висунення російською делегацією на чолі з боярином князем М. Одоєвським 18 серпня 1656 р. кандидатури царя на польський престол, що на практиці означало б об'єднання двох держав під егідою Москви. Російські послы вимагали, щоб польський престол став спадковим для царя і його нащадків і щоб Польща наввіки поступилася Малою і Білою Руссю, Волиню та Поділлям, а Литовське князівство було передане Московській державі на 20 років за завдані військові збитки⁴⁶⁵. Остання поступка, на яку погодилися російські послы під час переговорів, зводила укладення миру до формули: обрання царя в наступники Янові Казимиру й віддання Москві Малої та Білої Русі⁴⁶⁶. У результаті переговори завершилися укладенням лише перемир'я, оскільки росіяни категорично відмовлялись від укладення вічного миру з Річчю Посполитою без передачі Московській державі України й Білорусії.

Людвіка Марія Гонзага.
Гравюра 1645 р.

Віленське перемир'я 1656 р. з Польщею посилювало в Москві тенденцію розглядати козацьку Україну виключно лише «як частину своїх споконвічних володінь»⁴⁶⁷, що не могло не викликати незадоволення українського уряду.

1657 р. відбулася і зміна тональності політики Москви щодо України, про що яскраво свідчить наказ стольникові В. Кікіну (лютий 1657 р.), у якому, на думку М. Грушевського, Москва вперше взяла такий образливий тон стосовно гетьмана, «закидаючи йому нелояльність, порушення присяги, страхаючи його карою божою за неправду супроти царя-сузерена...»⁴⁶⁸. За інформацією секретаря польської королеви П. де Нуайє від 25 січня 1657 р., цар прямо погрожував Хмельницькому у разі підтримки ним дій трансільванського князя відправити в Україну сильну армію⁴⁶⁹.

Протиріччя та розбіжності між українським і російським урядами, які наростали, призвели до того, що влітку 1657 р. царський престол дійшов висновку, що його не задовольняє існуючий рівень і форми українсько-російських стосунків і що необхідно вносити серйозні корективи у власну політику щодо Війська Запорозького. Головною причиною зміни курсу Москви щодо України було глибоке невдоволення правлячих кіл Московської держави тим, що до цього часу не було встановлено реального контролю над українською територією, а українське керівництво на чолі з Б. Хмельницьким послідовно ухилялося від виконання положень договору 1654 р. щодо обмеження міжнародних зносин гетьманського уряду, збирання податків на користь царя та встановлення чіткого козацького реєстру в 60 тис. козаків.

Суть нової політичної лінії Москви щодо України, яка почала вироблятися й реалізовуватися на практиці ще за життя гетьмана Б. Хмельницького, полягала в недопущенні стабілізації нової державно-політичної системи України, укорінення державницьких традицій управління у старшини та зміцнення поваги народних мас до цих змін. Особливо небажаною для російського престолу була перспектива зміцнення влади гетьмана та закріплення окресленої при Хмельницькому тенденції перетворення гетьмана з військового козацького на-

чальника на правителя незалежної держави, який прагнув посилити, закріпити та зробити традиційним свій новий статус. Суперечило інтересам Москви і зростання території Української держави та поширення козацької юрисдикції на Білорусію. Адже фактично Військо Запорозьке в Москві ніколи не сприймалося державним суб'єктом, а радше повсталим військом, яке взяло під свій контроль певну територію і яке необхідно повернути «під руку» їхнього історичного володаря – московського царя.

Богдан Хмельницький.
Італійська гравюра XVII ст.

Деякі концептуальні положення нового курсу Москви щодо України знайшли своє відображення в матеріалах посольства окольничого Ф. Бутурліна (травень – липень 1657 р.) до Б. Хмельницького. Основні претензії до Чигирина, висловлені окольничим гетьману у грубій різкій формі, полягали в тому, що відбувається зволікання із запровадженням в українських містах інституту царських воєвод, не виконуються зобов'язання щодо надходження податків з України до царської скарбниці, спостерігається поширення козацької влади на білоруські землі, було відмовлено в наданні земельних наділів у Києві стрільцям місцевого гарнізону, не приведено до присяги гетьманича, здійснюються неузгоджені з Москвою дії на міжнародній арені⁴⁷⁰.

Для реалізації планів щодо нового курсу Москвою було вирішено відмовитись від спотіядальної політики стосовно України й розпочати активне втручання у розвиток суспільно-політичних процесів у ній. Першочерговим завданням на шляху реалізації цього курсу було кардинальне посилення російської військово-політичної присутності в Україні, що мало забезпечуватися введенням російських воєвод з гарнізонами в найбільші міста країни. Олексій Михайлович і його найближче оточення сподівалися таким чином впливати на дії гетьманського уряду та контролювати ситуацію в країні. У перспективі ці заходи давали царському уряду можливість підпорядкувати собі адміністрацію краю.

Другим наріжним каменем плану дій було звернення Москви через своїх представників безпосередньо до українського народу,

Олексій Михайлович.
Портрет середини XVII ст.

минаючи гетьмана. Інформація царських агентів в Україні, зібрана протягом першої половини 1657 р. (зокрема повідомлення І. Желябужського⁴⁷¹), переконала московське керівництво у твердості українського уряду щодо відстоювання власного суверенітету й водночас – у наявності політичних житань (зокрема й на користь тіснішої злуки з московським царем) і наростання соціального невдоволення в українському суспільстві, особливо в його нижчих соціальних групах⁴⁷². Про перспективність використання цього політичного ходу свідчили вже існуючі небезпечні для української державності прецеденти – прямі звернення в 1654–1657 рр.

представників окремих українських станів до царського уряду з різними чолобитними⁴⁷³.

«Обкатування» нового політичного курсу щодо козаків розпочалося в Білорусії, оскільки там козацький плацдарм набув значних розмірів і загрожував перетворитися на досить тривалий час у чинник серйозного впливу на білоруські справи. Козацтво надто заважало царському уряду в проведенні ним у Білорусії шляхетської кріпосницької політики, чим утруднювало йому створення тут міцної соціальної бази; козацтво живило боротьбу білоруського селянства проти кріпосництва, що викликало гнів феодальної верхівки Московської держави⁴⁷⁴. Окрім того, Олексій Михайлович був особисто зацікавлений у якнайшвидшому врегулюванні соціальних відносин у Білорусії, оскільки лише перекривши білоруським селянам шлях виходу із залежності від державців, тобто заборонивши покозачення місцевого населення, він міг напередодні вального сейму, на якому повинно було обговорюватись питання про можливих претендентів на польський трон, зокрема й кандидатура московського царя, розраховувати на підтримку білорусько-литовської шляхти.

Украй небажаною для Москви була й тенденція переходу шляхти деяких повітів на українсько-білоруському покордонні під зверхність Війська Запорозького, яка намітилась у червні 1657 р. 20 червня 1657 р. в Чигирині повноважні представники шляхти Пінського повіту –

маршалок Лукаш Єльський, стольник Адам Спітек Бжеський з товаришами – від імені шляхти («обивателів») пінської присягли гетьману Б. Хмельницькому. У присязі посланці зазначили, що пінська шляхта постановила щодо «вічного і нерозривного союзу» з Військом Запорозьким і зобов'язувалась проти спільних ворогів як православної, так і католицької віри, які б посягали на спільні свободи та кордони наші «одностаино з Військом нашим Запорозьким ми й нащадки наші боронити будемо»⁴⁷⁵.

Тут важливо зазначити, що пінська шляхта повністю ігнорувала московського царя як можливого зверхника цих територій, незважаючи навіть на претензії Олексія Михайловича на польську корону. Православна шляхта, на яку Москва збиралася спертись у регіоні для встановлення своєї влади, у світлі цих подій, виявляється, не потребувала жодної гарантії московського царя, бо Б. Хмельницький для них був останньою інстанцією. Подібне бажання перейти під зверхність Війська Запорозького в листі від 7 червня 1657 р. висловлювала і шляхта Південної Волині⁴⁷⁶. У разі поширення цієї тенденції розсипалась уся політика Москви в Білорусії, адже одна справа визволяти православних з «латинського», «ляського» ярма, а зовсім інша, коли ці православні є підданими православного володаря – козацького гетьмана.

З огляду на всі ці обставини, ліквідація в Білорусії козацького плацдарму повинна була укріпити позиції російського самодержавства й в Україні. Це добре розуміли обидві сторони.

Не добившись від Б. Хмельницького виведення козацьких військ з Білорусії, Москва на початку літа 1657 р. вирішила вислати їх самостійно. Для цього в Смоленську був сформований загін на чолі з воєводою С. Змєєвим і піддячим К. Мініним. Перед загоном С. Змєєва було поставлено завдання очистити від українських козаків Смоленський, Дубровенський, Оршанський та Могильовський повіти.

У відписці, поданій царю 16 червня 1657 р., С. Змєєв уже доповідав, що він зайняв Дубровну, Слоним, Могильов, Копись, Шклов, Мінськ, Борисів і багато інших міст і містечок, а місцеві воєводи отримали від нього суворий наказ вислати із зазначених повітів усіх козаків. Тут же воєвода повідомляв, що в Могильовському повіті «повітових мужиків ледь не всіх пописали» в козаки й що завадити цьому процесу можна, лише висилаючи військові загани⁴⁷⁷.

Одночасно новопризначений борисовський воєвода боярин В. Череметєв, зі свого боку, вимагав від білоруського (чауського) полковника І. Нечая припинити розоряти шляхту, писати селян в ко-

Павло Тетеря.

заки й наказував вивести козацькі залоги з Борисівського, Шкловського, Оршанського та Мінського повітів⁴⁷⁸.

Паралельно з початком операції в Білорусії московське керівництво почало активно зондувати ґрунт щодо впровадження нововведень і на українських землях, маскуючи це вимогами дотримуватися положень договору 1654 р. 4 серпня до Москви приїхало посольство на чолі з П. Тетерею, послане Б. Хмельницьким з проханням посприяти військом проти татар, які відновили напади на південне по-

рдоння Війська Запорозького. У перший же день посольських переговорів, 5 серпня, царський представник окольничий Ф. Ртищев висловив невдоволення свого уряду тим, що трьохтисячний російський гарнізон у Києві живе виключно коштом царської скарбниці, що ратним людям не відведено місця під двори, і заявив, що необхідно «гетьману тим... ратним людям давати стацію, вибираючи з повіту, тому що вони живуть для оберігання їх же черкаських міст»⁴⁷⁹. Дорікали гетьманським послам і за те, що Б. Хмельницький приймає і відпускає іноземних послів від царських недругів, зокрема шведських і угорських, без царського на те указу і взагалі не повідомляє Москву про прибулі посольства⁴⁸⁰.

Прохання Б. Хмельницького допомогти військом збіглося з планами царського уряду збільшити свою військову присутність на території Війська Запорозького. Тому 7 серпня послів повідомили про рішення царя послати ратних людей в Україну. Але цього разу царські представники прагнули добитися від послів підтвердження того, що російські ратні люди будуть утримуватись коштом українського населення, а не коштом царської скарбниці, як під час попередніх походів⁴⁸¹.

Тоді ж московською стороною було порушено питання про дотримання гетьманським урядом ст. 1 договору 1654 р. про збір грошових і хлібних доходів на царя та про передачу їх до царської скарбниці⁴⁸². Причому посланцям було заявлено, що в Москві відомо про те, що козаки бунтують проти гетьмана та полковників, «нібито вони ті

побори збирають на себе, а їм платні ніякої не чинять». Бояри детально цікавилися податковими можливостями українського населення. Відповіді П. Тетері про те, що подимного в Україні збирається по 1, 2 або й по 3 польських злотих з двору й що лише він зі свого полку зібрав 120 тис. польських злотих, але можна збирати й більше, лише підтвердили підозри бояр про те, наскільки значні кошти проходять повз царську скарбницю. Москва майже не приховувала свого незадоволення тим, що всіма королівськими, кляшторними та панськими містами, містечками й маєтками, конфіскованими в поляків, володіли гетьман і Військо Запорозьке й що всі доходи з них ішли гетьманові, а не царю⁴⁸³.

А доходи, незважаючи на постійні війни, які вело Військо, були великими. Так, великий коронний гетьман М. Потоцький у 1650 р. оцінював податки, які збирав Б. Хмельницький в українських землях, у 5 млн польських злотих⁴⁸⁴. Підрахунки, проведені А. Гвоздик-Пріцак, свідчать, що лише побори від земельного фонду включно з подимним, які збирались у Війську Запорозькому, дорівнювали аналогічним поборам, які збирались в Короні Польській, а загальна сума доходів держави Б. Хмельницького (збори подимного, стації, мита тощо) складала близько 7,5 млн польських злотих на рік⁴⁸⁵.

Тому припускаємо, що інформація, отримана від П. Тетері, дозволила царському уряду хоча б орієнтовно оцінити суму коштів, які Москва могла б за сприятливих обставин отримувати з Війська Запорозького. У світлі цього припущення, а також того, що війна зі шведами та підготовка до війни за Україну вимагала значних фінансових вливань, що змушувало уряд посилено карбувати нові гроші*, яких не вистачало на армію, цілком зрозумілою є логіка подальших дій Москви. Вимагаючи у Витовського виконання пункту Переяславської угоди 1654 р. щодо виплати «царського» жалування козакам (приблизно 1,8 млн польських злотих для 60-тисячного війська згідно зі «штатним розкладом», зафіксованим у Березневих статтях 1654 р.⁴⁸⁶), Москва виступала ніби в інтересах козаків, але насправді розраховувала всю іншу суму доходів, отриманих в Україні, і досить значну, як свідчать наведені вище цифри, отримати, згідно з тими ж Березневими статтями, у царську скарбницю. Зрозуміло, що протиріччя із цього питання між Чигирином і Москвою було надзвичайно гострим.

* Улітку 1657 р. карбування мідних копійок тривало «вдень і вночі наспіх»⁴⁸⁶ у колосальних масштабах, що одразу ж спричинило значне подорожчання срібних копійок, які населення почало приховувати, не дуже довіряючи мідним копійкам⁴⁸⁷.

Під тиском цих загрозливих для української державності тенденцій, у першу чергу чітко заявленого російським престолом курсу на послідовне обмеження автономії України, український уряд на чолі з Б. Хмельницьким став (починаючи ще з віленського інциденту 1656 р.) поступово змінювати свої зовнішньополітичні пріоритети, проводячи широкі політичні консультації з урядами Швеції, Туреччини, Криму, Трансильванії, Бранденбургу, Польщі.

Такий розвиток подій неминуче посилював конфронтаційні настрій між Україною та Московською державою. Незадоволення одна одною наприкінці гетьманування Б. Хмельницького сягнуло тієї межі, коли наявні протиріччя необхідно було так чи інакше вирішувати. Позиція, яку займало українське керівництво в цей час з ряду зовнішньополітичних питань та щодо виконання положень договору 1654 р., категорично не влаштовувала царський уряд. Москва не бажала зберігати ситуацію, коли гетьман, будучи царським підданим, проводить незалежну політику, яка часто заходить у відкриту суперечність з політикою центрального уряду (наприклад, похід А. Ждановича на початку 1657 р. на Польщу разом з трансильванським князем Дьєрдем II Ракоці суперечив династичним планам царського престолу й порушував віленське перемир'я між Річчю Посполитою та Московією). Саме існування незалежної козацької держави не вписувалось у плани Москви, заважало реалізації її зовнішньополітичної панславістської доктрини й не узгоджувалось із баченням Москвою свого місця у Східній Європі і світі. Тому фактичне, а не лише формальне приєднання України та встановлення над нею нарешті реального військово-політичного контролю з боку московської влади стало головним завданням Російської держави на найближчу перспективу.

Як справедливо зазначає В. Смолій⁴⁸⁹, у складі монархічної абсолютистської Російської держави Україна з її республіканською, демократичною формою правління не мала перспектив для свого розвитку.

Дьєрдь II Ракоці.

Гравюра другої половини
XVII ст.

Симбіоз демократичних і абсолютистських структур був протиприродним, відносний паритет, який виник на гребені екстремальної ситуації середини XVII ст., незабаром був порушений, звичайно у бік сильнішого. Справді, фактично самостійній Україні з її пробуржуазним устроєм та республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного життя не могло бути місця в кріпосницькій феодальній Московській державі. Тому Московія, так само як і Річ Посполита, залишаючись оплотом панщинно-кріпосницького ладу в Європі й намагаючись утвердити своє панування в козацькій Україні, сприяли рефеодалізації соціально-економічних відносин, відродженню великого та середнього землеволодіння, кріпацтва тощо.

У галузі зовнішньої політики перед Московською державою в XVII ст. стояли три основні завдання, намічені всім ходом розвитку централізованої держави, особливостями міжнародного становища країни. По-перше, зламати бар'єр на шляху до Балтійського моря, який поставила Швеція, щоб мати вільний (водний) вихід у Європу, без чого Росія не могла розвиватись як велика держава. По-друге, відвоювати в Польщі землі, які Москва вважала своєю історичною спадщиною, і приєднати Україну та Білу Русь до Московської держави. По-третє, забезпечити надійний і стабільний кордон на півдні шляхом розгрому Кримського ханства та виходу на узбережжя Чорного моря⁴⁹⁰.

Паралельно вирішувати три такі великі завдання, а значить — одночасно вести війни на декількох напрямках, Росія була не в змозі. Тому головним пріоритетом у Москві визначили боротьбу за приєднання українських, білоруських та західноруських земель, що входили до складу Речі Посполитої. Стрижневою метою російсько-польської 1658–1667 рр. та українсько-російської 1658–1659 рр. воєн було оволодіння Україною. На балтійському (західному) і татарському (південному) напрямках Росія весь цей час обмежувалась по суті лише оборонними діями, підтримкою існуючого статус-кво.

* * *

Таким чином, основні протиріччя, які призвели до українсько-російської війни 1658–1659 рр., були такими:

1. Протиріччя між європейською ідентичністю України і східною ідентичністю Московії. (Москву не влаштовувало те, що українські землі перебувають у складі держави, яка є частиною європейської цивілізації, і піддаються впливові «латинства».)

2. Протиріччя між феодально-кріпосницьким укладом у тогочасній Московії та потужною пробуржуазною тенденцією розвитку, яка існувала в Україні. (Царський уряд не бажав мати по сусідству живий приклад реалізованих «вільностей» та альтернативи соціально-економічного й політичного розвитку.)

3. Протиріччя між демократичними республіканськими основами суспільно-політичного життя в Україні та абсолютистсько-самодержавними його основами – у Московській державі.

4. Протиріччя між прагненням українського народу продовжувати розбудову структур національної держави та бажанням Москви бачити українські землі виключно невід'ємною складовою частиною Російської держави.

5. Типове саме для східноєвропейської, зокрема й української, знаті загострене побоювання потрапити під гніт монарха-тирана й підпасти під вплив чужинців⁴⁹¹ заходило в суперечність із прагненням централістської самодержавної Москви нав'язати козацькій старшині свій вплив.

6. Протиріччя між прагненням європейських держав, насамперед Польщі та Швеції, не допустити порушення існуючої рівноваги сил у Східній Європі та бажанням Росії порушити цю рівновагу на свою користь, ставши головною геополітичною силою на сході Європи та у слов'янському світі в цілому.

У ході війни Москва прагнула вирішити такі завдання:

1. Реалізувати своє бачення угоди 1654 р., приєднавши Україну не лише формально, а й фактично, установивши військово-політичний контроль над її територією.

2. Припинити невигідну для Москви практику союзницьких відносин, коли вона виступала своєрідним гарантом безпеки і стабільності розвитку козацької держави (витрачаючи військові контингенти та кошти для захисту українських земель), натомість не отримуючи із цього ні політичних, ні економічних дивідентів. Забезпечити собі нарешті безпосередній доступ до українських матеріальних, фінансових та людських ресурсів.

3. Покласти край самостійній, відмінній від московської політиці українського уряду.

4. Звужити владні повноваження гетьманського уряду щодо внутрішнього життя країни через їх перерозподіл на користь царських воєвод та інших українських станів, у першу чергу міщанства.

5. Почати підготовку до поступової ліквідації української державності й до інкорпорації України до складу Російської держави.

6. Ліквідувати козацьку владу в південних районах Білорусії, де вона почала укріплюватися.

7. Установити безпосередній військово-політичний контроль над територією Війська Запорозького шляхом уведення в головні українські міста російських гарнізонів.

8. Забезпечити собі опорні пункти в нижньому Подніпров'ї та південних степах для боротьби з татарами й захисту російського колонізаційного руху в багаті південні області, а також геополітичний тил для вирішення балтійського питання.

9. Послабити геополітичні й економічні позиції Речі Посполитої як «вічного ворога» та основного конкурента в боротьбі за панування у Східній Європі.

10. Відсунути подалі від центральних районів країни кордон території, які контролювали головні ідеологічні вороги православної Москви – «латиняни».

11. Наблизити кордони Російської держави до тих європейських держав, які лежать «за Польщею» зменшивши тим самим свою залежність у торгівлі з ними від Польщі.

12. Почати реалізацію давно виношуваних планів щодо об'єднання всіх «руських», але не російських земель, а також усіх православних, в одній державі.

Україна під час війни з Московською державою прагнула вирішити такі головні завдання:

1. Відстояти своє право належати до європейського світу й не дати російському престолу можливості розпочати процес інтеграції України у світ «Московія».

2. Відстояти право проводити самостійну, незалежну від Москви зовнішню і внутрішню політику.

3. Відстояти свої «вільності», тобто право організовувати власне життя на основі традиційних для України демократичних, республіканських цінностей і продовжувати розвивати свою економіку в межах європейського, а не азійського (східного) способу виробництва⁴⁹², залишившись у європейському «світі-економіці»⁴⁹³.

Розділ 2

РЕАЛІЗАЦІЯ ЦАРСЬКИМ УРЯДОМ НОВОГО ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ЩОДО УКРАЇНИ У СЕРПНІ 1657 – ТРАВНІ 1658 рр.

§ 2.1. Спроба царизму нав'язати Україні свою політичну волю у серпні–жовтні 1657 р.

27 липня 1657 р., у час, коли Москва вже почала реалізовувати свій агресивний курс проти козацтва в Білорусії й не приховувала свого невдоволення існуючим станом російсько-українських відносин на переговорах у Москві, помер засновник і будівничий козацької держави гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький. Смерть гетьмана не лише стала тяжкою втратою для української державності, але й знаменувала собою початок принципово нового етапу в стосунках Війська Запорозького з московською монархією.

Авторитет Б. Хмельницького був настільки високий, а влада настільки велика, що царський уряд повинен був за його життя враховувати це у своїх планах і тимчасово стримувати свої експансіоністські прагнення. Зі смертю Хмельницького цей стримуючий фактор зник, відкриваючи Москві широкі перспективи у справі реалізації її колонізаційних планів стосовно України, а тому інформація про кончину гетьмана була сприйнята Москвою як сигнал до початку рішучих дій щодо закріплення її позицій на землях Війська Запорозького.

У Москві звістку про смерть Б. Хмельницького отримали 8–10 серпня 1657 р. Путивльський воєвода боярин М. Зюзін, повідомляючи про це, сповіщав, що «у війську після його смерті учинилось бунтівництво і убили двох полковників»¹. Це донесення, очевидно, було достовірним, оскільки згодом сам Виговський підтвердив, що після смерті Хмельницького «в багатьох черкаських містах в людях заколо-

ти і хитання і бунти були»². Хоча яких саме полковників убили заколотники, не відомо.

Як зазначає М. Грушевський, в Олексія Михайловича і його оточення склалися враження, що Україна перебувала тоді у стані внутрішньої анархії, і він сподівався використати «цей хаотичний стан для корінних змін українського правління»³. Царський уряд розумів, що зі смертю Богдана Україна втратила вольового керівника, незалежного харизматичного лідера, і тому мав твердий намір не допустити, щоб гетьманська булава потрапила до рук людини, обраної незалежно від волі царя.

З огляду на повідомлення М. Зюзіна та попередню інформацію І. Желябужського, Олексій Михайлович 10 серпня наказав «бути на своїй государевій службі в черкаських містах»⁴ одному зі своїх найбільш сановитих придворних – ближньому боярину й наміснику казанському князю О. Трубецькому. На «посилку» в Україну цар у той же день наказав іти з Белгорода окольничому князю Г. Ромодановському з ратними людьми⁵.

План царського уряду полягав у створенні серед козаків традиції обов'язкової участі московських представників під час вирішення всіх важливих, а тим більше спірних внутрішньополітичних питань Війська Запорозького. Висланий у «військо» боярин із широкими повноваженнями повинен був «військо вмовити й учинити, як і раніше старшинам у послуху», та скликати за царським указом раду для обрання і затвердження нового гетьмана та підтвердження статей 1654 р. з новими, бажаними Москві, доповненнями.

Трубецькому доручалося, під приводом вирішення питання про виплату жалування козакам згідно з договором 1654 р. (з податків, сплачених українським населенням), зібрати інформацію про податкові можливості Війська Запорозького, створити в рядових козаків враження турботи московського керівництва про їхню долю (воеводи повинні були взяти на себе оборонні та «розправні» – адміністративні, арбітражні та судові – функції)⁷ і розпочати підготовчу роботу щодо уведення московського врядування в Україні. Окрім того, Моск-

Іван Виговський.
Портрет XIX ст.

ва планувала втілити в життя те, чого не наважився робити сам гетьман Б. Хмельницький. Трубецькому доручалося привести кількість козаків у війську у відповідність до записаних у Березневих статтях 1654 р. 60 тис. осіб⁸. Реалізація цього положення цілком відповідала інтересам Російської держави, оскільки таким чином у війську зменшувалася кількість «свавільного», «бунтівного» елементу, який потенційно міг загрожувати стабільності у прикордонних районах самої Московщини.

Для підготовки місії Трубецького 11 серпня було прийнято рішення про відрядження в Україну стольника В. Кікіна. Він повинен був з'ясувати ставлення місцевих жителів до запланованого московським урядом запровадження в Україні інституту царських воєвод, вести агітацію серед населення (зокрема провокаційними запевненнями, що в разі введення воєводського управління «їм тутешнім жителям від полковників і від інших людей образ і податків не було б»⁹) та готувати ґрунт для посольства Трубецького. Кікіну було наказано повідомити військо, що на прохання Б. Хмельницького, переданого гетьманським

Харіон Лопухін.
Малюнок барона
Августина Майєрберґа.
1661 р.

послом П. Тетерею, цар «посилку їм учинити велів», указавши йти в Україну князю Г. Ромодановському «з товаришами з ратними з кінними і пішими людьми», а Борисовському воєводі боярину В. Шереметеву «послати кінних і піших людей». Окрім того, Кікін повинен був повідомити про те, що цар посилає у Військо князя О. Трубецького, окольничого Б. Хитрово та думного дяка А. Лопухіна з «милостивим словом і для своїх... великих справ». Війську Запорозькому було дано наказ, як тільки від Трубецького буде отримано повідомлення, що він їде в Україну, скликати в Києві раду й чекати «царської величності милість до себе», яку має виголосити боярин¹⁰.

Розраховуючи активно втрутитися в елекційний процес в Україні (що суперечило договору 1654 р., згідно з яким царя лише повідомляли про результати гетьманських виборів¹¹), царський уряд

у наказі Кікіну особливо акцентував увагу на необхідній – з його точки зору – умові законного обрання гетьмана: визнання цього акту монархом. Саме тому Кікіну було наказано заявити, що присланий він до всього Війська Запорозького, і віддати царську грамоту не комусь одному, а «всьому Війську Запорозькому в обозі»¹².

Москва зробила спробу взяти у свої руки й саму організацію ради в Києві. Київському воєводі окольничому А. Бутурліну з Приказу таємних справ було надіслано наказ відписати від царського імені в Чигирин генеральній старшині, у міста – полковникам, начальним людям, міщанам і черні, а також духовенству про «царську милість» і приїзд невдовзі ближнього царського боярина князя О. Трубецького й закликати всіх на раду до Києва¹³. Отже, створювався прецедент прямих зносин московського уряду з місцевими українськими органами влади, що було вкрай небезпечно для української державності, оскільки викликало в населення підозри щодо дієздатності гетьманського уряду та звуження його повноважень на користь Москви й розхитувало владну структуру Війська Запорозького в цілому.

В Україні в той час існувала й інша надзвичайно вагома в політичному й духовному житті країни вакантна посада – київського митрополита. Митрополит С. Косов помер ще 13 квітня 1657 р. Тоді ж гетьман Б. Хмельницький без консультацій з Москвою призначив місцеблюстителем митрополичої кафедри чернігівського єпископа А. Барановича¹⁴ й наказав готувати вибори нового митрополита на 15 серпня 1657 р.¹⁵ За життя Б. Хмельницького Москва ніде в офіційних світських чи церковних каналах не виявляла

зацікавленості у справі обрання митрополита. Причина цього швидше за все полягала й тривалому конфлікті царя та патріарха Никона. Останній, не бажаючи сліпо виконувати волю монарха й поважаючи канонічні права царгородського патріарха, ігнорував неодноразові рекомендації Олексія Михайловича хіротонізувати в Києві митрополита¹⁶.

Після смерті ж гетьмана царський уряд в особі київського воєводи А. Бутурліна почав відкрито проводити агітацію серед українського духо-

Лазар Баранович
Гравюра 1844 р.

Інокентій Гізель.
Портрет першої
половини XVIII ст.

венства за підпорядкування Київської митрополії владі московського патріарха й домагатися недопущення виборів київського митрополита без участі представників Москви. Відчувши деяку розгубленість серед духовенства й довідавшись про самоусунення військового писаря Івана Виговського від цієї справи (він порекомендував Л. Барановичу «обирати митрополита поміж себе», на власний розсуд, бо старшина заклопотана смертю гетьмана), воєвода почав старанно вмовляти Л. Барановича, архимандрита печерського І. Гізеля та інших вищих церковних ієрархів, щоб вони пошукали милості царя «і були б під послухом і благословенням... святішого Никона, патріарха Московського, всієї Великої і Малої і Білої Росії, і зараз би без... великого государя указу по єпископів не посиляли і без благословення... патріарха митрополита не обирали, а писали б про те й послали до... великого государя та до... патріарха...»¹⁷.

Активні дії київського воєводи дали результати. Українське духовенство почало потроху поступатися тиску воєводи, і 7 серпня Л. Баранович повідомив А. Бутурліна, «що вони з архимандритами та з ігуменами про те думали і приговорили, що їм усім бути під послухом і паствою... святішого Никона, патріарха Московського». Прийняти остаточне рішення й послати гінця в Москву Л. Баранович не наважувався, обіцяючи зробити це після приїзду з гетьманського похорону, де він, очевидно, прагнув виробити узгоджену з козацькою старшиною позицію з цього важливого для долі держави питання¹⁸.

Відчувши податливість духовенства до його вмовлянь і знаючи позицію свого уряду, який фактично ставив під сумнів легальність митрополичих виборів, здійснених без дозволу московського патріарха, київський воєвода змінив прохальний тон на категоричний. У своєму листі від 12 серпня Бутурлін вимагав від писаря І. Виговського, щоб той написав від себе львівському, перемишльському та луцькому єпископам (запрошених на вибори митрополита ще Б. Хмельницьким), щоб вони без царського указу на вибори «в Київ не їздили і митрополита не обирали», а відписали до царя та патріарха й чекали на їхнє

рішення. Одночасно Бутурлін почав вимагати й затримання до царського указу щойно прибулого до Чигирин польського посланця С. Беневського¹⁹. Не утвердившись при владі, І. Виговський боявся відверто відкинути московські претензії щодо виборів митрополита й тому не давав воєводі рішучої відповіді.

Московський уряд справедливо побоювався, що православні єпископи, які живуть у володіннях польського короля, оберуть неприхильного до Москви митрополита, оскільки їх абсолютно не приваблювала перспектива опинитися під владою московського патріарха. Вищенаведені вимоги московського уряду повинні були розхитати зв'язок східних і західних єпархій Київської митрополії та, внісши в середовище вищого духовенства непорозуміння, полегшити реалізацію планів Москви в цій сфері.

У той час, коли Москва різко посилила політичну активність в Україні, прагнучи підкорити її своєму впливу, генеральний писар І. Виговський 7 серпня підписав трансільванському послу Францу Шебеші «Декларацію Війська Запорозького». Цей документ підтверджував продовження дії союзу з Трансильванією, укладеного за Б. Хмельницького. У ньому, зокрема, стверджувалося, що Військо Запорозьке «докладе всіх зусиль, щоб утримати Ракоці при владі, а якщо б цього не вдалося, союз діє і щодо наступників Ракоці*, Військо бере на себе зобов'язання допомагати їм проти турків, татар та інших ворогів»²¹. Підписуючи подібний документ ще до свого обрання гетьманом, І. Виговський тим самим засвідчив, що буде, як і Б. Хмельницький, проводити незалежну зовнішню політику й поводитись як лідер незалежної держави. Окрім того, як цілком слушно зазначає Т. Яковлева²², підтвердження союзу з ворогом Польщі є серйозним аргументом проти концепції про апіорну пропольську налаштованість Виговського.

Іван Виговський.
Портрет початку ХХ ст.

*Подібне формулювання було дуже доречним, оскільки через три місяці, 2 листопада 1657 р., за наказом Порти, незадоволеної самовільними діями трансільванського князя, державне зібрання змусило Дьєрдя II Ракоці зректися влади й обрало князем Трансильванії Ференца Радеї²⁰.

З іншого боку, не відмовляючись від підтримки суперника Олексія Михайловича у претензіях на польський престол, Виговський засвідчує, що не збирається бути слухняним знаряддям у зовнішньополітичних комбінаціях Москви. Позиція І. Виговського була ідентична позиції Б. Хмельницького – залишаючись формально під царською зверхністю, проводити свою незалежну, у тому числі й зовнішню, політику.

Побоюючись у такій ситуації спізнитися на гетьманські вибори, Москва гарячково готує похід князя Г. Ромодановського. Уже 13 серпня цар послав воеводою в Белгород замість Ромодановського, який розпочав підготовку до походу в Україну, окольничого князя С. Львова²³. Сам Ромодановський вислав наперед себе у Військо Запорозьке свого товариша А. Аяпунова²⁴.

Наступного дня в Посольському приказі П. Тетері прямо заявили, що князя Трубецького посилають в Україну у зв'язку з непевною там обстановкою після смерті гетьмана Богдана Хмельницького («...а в Війську Запорозькому почалась незгода поміж себе») і що мета посольства – «роздивитись» ситуацію на місці і, «зібравши раду в війську, статті, які... в минулому 1654 р. дані їм... про число Війська Запорозького і на військо про платню і про інші справи об'явити». Повідомлення ж Тетері про те, що, з огляду на свіжі вісті з України, необхідність у направленні туди російського війська відпала, оскільки «тепер у Війську Запорозькому від неприятелів небезпеки нема: поляки і кримські татари з України виступили», і його застереження, що коли козаки дізнаються про присутність московських посланців на раді, то сприймуть це як спробу Москви «Військо Запорозьке чим потіснити» й почнуть переконувати гетьманського сина Ю. Хмельницького ради взагалі не збирати, «щоб йому свого володіння не зменшити», а якщо елекційна рада й відбудеться, то «на раді без бунту не обійтись»²⁵, московським урядом були проігноровані.

Козацькі послы чітко усвідомлювали, що в разі саме такого розвитку подій, хто б не був обраний гетьманом, «влада... гетьманська перед попереднім буде не така сильна»²⁶.

Павло Тетеря.
Гравюра XVII ст.

Артамон Матвєєв.
Гравюра XIX ст.

Дізнавшись, що після похорону гетьмана в козаків відбудеться рада, путивльський воєвода боярин М. Зюзін 17 серпня послав від себе піддячого І. Роколова до Чигирини довідатись, «який на раді договір буде», де перебувають татарські та польські війська, чи є між ними згода «і чи чекають кримських і польських людей на твої великого государя черкаські й українні міста війною приходу?»²⁷.

Через два дні, 19 серпня²⁸, з Путивля до Чигирини виїхав щойно прибулий царський посланець у Військо Запорозьке стольник В. Кікін. Побойуючись утратити ініціативу в такий

слухний момент, Олексій Михайлович у той же день послав з Москви слідом за Кікіним нового посла, свою довірену особу – полковника і стрілецького голову А. Матвєєва²⁹. А 22 серпня³⁰ в Україну з військом чисельністю до 30 тис. осіб вирушив князь Ромодановський³¹.

І. Роколов був першим російським посланцем, який прибув у Військо Запорозьке після смерті Б. Хмельницького. Писар І. Виговський у розмові з посланцем 21 серпня запевнив його у своїй вірності царю і сказав, що після ради вони зішлються з царем «про його государеві великі справи», а «духовенство від себе пошлють до... Никона, патріарха Московського... про всякі духовні справи і про поставлення на Київську митрополію архімандрита печерського Інокентія Гізеля»³².

Проте в цей час українським світським і духовним вождям вдалося виробити спільну позицію стосовно московських претензій на вибори митрополита. Результатом нарад у Чигирині став лист І. Виговського київському воєводі від 23 серпня. У цьому листі Виговський фактично відмовився від авансів, виданих ним напередодні І. Роколову. Він повідомив А. Бутурліна, що гетьман Б. Хмельницький запросив західноруських єпископів на обрання митрополита «по правилах давніх, як раніше це з покон віків бувало», і «що права і звичай давній кажуть, велять приїжджати по гетьманському листу на обрання митрополита, щоб між духовним чином без пастиря свавілля й не порядок не збільшувався». Далі Виговський інформував воєводу, що про результати виборів царя буде повідомлено³³, недвозначно давши зрозуміти,

Юрій Хмельницький

що український уряд не має намірів чекати дозволу Москви на вибори митрополита. Після обрання Виговського гетьманом він і вище духовенство продовжили цю політичну лінію.

Ідучи в гетьманську столицю, В. Кікін у Ромнах, Лохвиці, Лубнах та в інших містах у розмовах з міщанами та рядовими козаками довідався, що «убогим людям те гідно, щоб були у них по містах царської величності воєводи, а інші того й не хочуть», а також те, що платню козаки не отримують і раді будуть приїзду Трубецького, який має те все «розглянути», але заявляють, що їх у війську не 60, а 300 тисяч³⁴.

Прибувши до Чигирина, Кікін почав розмови про воєвод з козацькими сотниками. Проте його слова не знайшли в них підтримки. «І по тих словах зрозуміло, що вони начальні люди того не хочуть, щоб бути в них у містах царської величності воєводам»³⁵. Тему про воєвод В. Кікін підняв і на офіційному прийомі в гетьманського сина Ю. Хмельницького та старшини 25 серпня, побачивши, що самі вони щодо цього ніяких прохань не висловлюють й ініціатив не висувають. Проте ідея запровадження царських воєвод не знайшла підтримки в українського уряду. Аргументи Кікіна про те, що воєводи потрібні, «щоб всі неприятели, чуючи про те, були настрахані, та й між них би у війську від злих людей ніяких розрух і бунтів не було», видались українським урядовцям непереконливими, і вони їх проігнорували. За свідченням самого Кікіна, «вони всі проти тих слів відповіді ніякої не дали», зазначивши лише, що людям, від яких у війську робиться розруха, у них «буває карність»³⁶.

У день, коли В. Кікін робив невдалі спроби переконати старшину в необхідності запровадження інституту воєвод в Україні, київський воєвода А. Бутурлін зі свого боку доповідав царю у відписці про виконання ним інструкцій Москви щодо письмового запрошення на раду до Києва Ю. Хмельницького, писаря І. Виговського, полковників, осавулів, сотників, простих козаків, духовенства, міщан і черні. Листи були розіслані в усі полки, а в Києві в ратуші воєвода сам повідомив киянам про «государську милість»³⁷.

26 серпня 1657 р. гетьманом Війська Запорозького було обрано Івана Виговського. Місяць, що минув після смерті Б. Хмельницького, чітко продемонстрував старшині, що Москва наполегливо й послідовно прагне встановити реальний політичний контроль як над територією України, так і над процесами, які в ній відбуваються. Для цього царський уряд намагався використати будь-який привід, щоб утрутитись в українські справи, передусім в елекційний процес, робив усе можливе, щоб примусити козацьке керівництво ухвалювати важливі політичні рішення лише під контролем або хоча б під наглядом царських представників, і добивався згоди козаків на введення в українські міста московських військово-адміністративних структур – воєвод з гарнізонами.

Державницьки налаштована частина старшини прекрасно розуміла, що затягування періоду міжгетьманства сприяє посиленню позицій Москви та впливу її в Україні. Очевидно, саме небажання дати царському уряду можливість укріпити свої позиції в Україні та перехопити політичну ініціативу, утрутившись у процес виборів, в обстановці політичного цейтноту та посиленої боротьби за гетьманську булаву між різними старшинськими угрупованнями і спричинило проведення гетьманських виборів у Чигирині на старшинській³⁸, а не на загальній військовій раді. Старшинська рада краще відповідала вирішенню головного на той час політичного завдання – обрати гетьмана на власній, а не на ініційованій і організованій Москвою раді та без участі в ній спеціального царського посланця князя О. Трубецького, оскільки скликати і провести її набагато простіше і швидше, ніж загальновійськову.

Це рішення мало полярні наслідки. З одного боку, у найближчій перспективі Москва втратила можливість використовувати для своїх цілей непевну паузу міжгетьманства, але в більш віддаленій перспективі це рішення дало підстави опозиції звинувачувати гетьмана Виговського в неелегантності, що Москва почала згодом активно й з успіхом використовувати у своїй політиці.

Як найближчий соратник Б. Хмельницького, І. Виговський продовжив незалежницьку політичну лінію старого гетьмана. Виговський прагнув зміцнити та закріпити самостійність і територіальну цілісність української держави. Зокрема, він хотів утримати ті території на Волині, Поліссі та в Білій Русі, які прийняли протекторат Війська Запорозького в останній рік гетьманства Б. Хмельницького. На зовнішньополітичній арені Виговський бажав і надалі підтримувати

Лазар Баранович.
Гравюра О. Тарасевича.
1693 р.

приятні зв'язки з усіма сусідніми державами, не допускаючи, проте, особливої переваги в регіоні для жодної з них.

У відносинах з Москвою Виговський хотів зберегти за Україною і реально, і формально існуючий до того статус номінального васалітету, не дати царському уряду можливості втручатися у внутрішні справи України й нав'язувати старшині свою волю. Виговський прагнув зберегти авторитет і престиж гетьманської влади та добитись від царського уряду підтвердження фактичного визнання за гетьманом статусу глави лише номінально залежної держави, який на практиці визнавався Москвою за Б. Хмельницьким. Для Виговського

особисто найважливішим завданням у цей час було якнайшвидше утвердитися в гетьманському статусі й домогтись визнання цих нових реалій Москвою.

Своїм першим гетьманським універсалом Виговський надав місцєблюстителю митрополичого престолу, чернігівському єпископу Л. Барановичу привілей на новгород-сіверський монастир з усіма маєтностями³⁹. На нашу думку, у такий спосіб гетьман оцінив зважену й достатньо тверду позицію Л. Барановича щодо вимог київського воєводи стосовно митрополичих виборів. Окрім того, Виговський розраховував заручитися прихильністю авторитетної в церковних колах людини, до того ж вищого на той час церковного ієрарха в Україні, і в подальшій своїй діяльності на посту гетьмана.

Уже в ранзі гетьмана Виговський одразу ж, щоб не створювати додаткового напруження у відносинах з Москвою, повідомив В. Кікіна, що він готовий після прибуття князя О. Трубецького в Україну негайно приїхати зі старшиною до Києва на раду⁴⁰.

У розмові з новообраним гетьманом В. Кікін висловив незадоволення Москви діями І. Нечая в Білорусії, який не слухає тамошніх воєвод, людям чинить всілякі образи й податки, і багатьох людей його полку козаки грабують і побивають до смерті... Да він же Нечай могильовського, шкловського, кричевського, мстиславського й у багатьох інших містах у повітах царської величності волостями багатьма

володіє, і залоги поставив свої без його государева указу, і мужиків багатьох пописав у козаки силою...» На що Виговський обіцяв послу: «...а я де йому в тому всьому сприяти не буду»⁴¹. На тій же зустрічі гетьман повідомив Кікіна про спробу польського посла С. Беневського, посланого королем ще до Хмельницького, прихилити козаків до союзу з Річчю Посполитою й запевнив воєводу, що їм давно відоме лукавство поляків, а тому «Беневського ми затримаємо і швидко назад не відпустимо»⁴².

Виряджаючи царського посланця із Чигирини 3 вересня, Виговський відправив з ним грамоту цареві, у якій повідомляв про своє обрання гетьманом і дякував за військову допомогу, яка надійшла в Україну, оскільки воєнна ситуація на південному прикордонні через часті напади татар улітку й нез'ясованість їхніх подальших планів залишалася напруженою.

Одночасно з активними спробами Москви поставити під свій контроль гетьманські та митрополичі вибори в Україні й запровадити російські гарнізони в українських містах, у Білорусії продовжувалась операція царських військ щодо витіснення звідти козаків та придушення місцевого селянського руху. До застосування все більш жорстких акцій щодо козацько-селянського руху царський уряд підштовхували численні скарги білоруської шляхти на козаків.

Характеризуючи обстановку, що склалася в Могильовському повіті на серпень 1657 р., могильовський воєвода С. Змеев писав царю, що багато повітових селян записались у козаки й «Могильовським повітом заволоділи було» і що І. Нечай двічі отримував від Б. Хмельницького та І. Виговського накази «козаків нізвідки не виводити». Виконуючи царський наказ щодо висилки козаків, С. Змеев часто вдавався до ексекцій з метою залякування: «...і нових козаків, государ, і з сусідами і з захребетниками, з двісті чоловік виписали з козаків і били замість кнута батогами нещадно, і веліли їм жити як і раніше на своїх жеребах в пашених людях, а старих козаків і сотників, і осавулів, і отаманів і рядових били осолоп'єм, що вони нових козаків писали і повітом володіли без указу, і вислали геть, у яких дворів немає...»⁴⁴.

У листах від 12 і 27 серпня Нечай намагався апелювати до царя, скаржачись на «докучливі урази і посягання» воєвод оршанського, борисовського, мстиславського, кописького та мінського. «Ті воєводи багато сварок мені самому через відняття різних сіл, звідки хліб мали, і козакам полку мого... образи чинять, з домівок насильно виганяють і податків з них, як з мужиків, вимагають, до того чуприки (хохли)

Василь Шереметєв.
Гравюра 1670 р.

ріжуть, кнутами б'ють, грабують; ...коли якщо можна найгіршому не-приятелю, які великі образи чинити, черкасам вони чинять...»⁴⁵.

Для того щоб взяти ситуацію в повіті під контроль, С. Змєєв «велів старих козаків переписати... для відомості, щоб де не указано бути, козацьких залог не посилати і в козаки не приймати і не писати... і жити сумирно, податків і образ селянам не чинити і пашнею і пустими волоками не володіти». У випадку непокори воєвода погрожував: «...а якщо стануть жити не сумирно і смуту чинити і в козаки...

писати і приймати, і тим, хто напише і напишеться, чинити жорстоке покарання, а інших вішати; а які козаки візьмуть пусті волоки і ними стануть володіти, і тим бути як раніше в пашенних людях і тягло всяке тягнути до міста»⁴⁶.

Борисовський воєвода В. Шереметєв, із свого боку, також розпочав проводити каральні акції проти козаків. Його люди з артилерією почали наїжджати «на міста і села, де козаки свої помістя мають», грабувати козацькі домівки та саджати у в'язницю козаків. Частина козаків В. Шереметєв «невідомо де дівав»⁴⁷, очевидно, страчував.

Каральні експедиції, одночасно проведені в багатьох районах Білорусії влітку 1657 р. царськими воєводами, повинні були повернути селян, які показались, у колишній кріпосний стан, виселити козацькі частини з тих повітів, де їм перебувати не дозволялось, не допустити розгортання антикріпосницького руху, допомогти білоруській шляхті володіти своїми маєтностями. Таким чином, як констатує А. Мальцев, уже через три роки після визволення Могильова та повіту царська влада, застосувавши силу, повернула білоруських селян у колишній кріпосний стан⁴⁸. Це була перша вдала спроба Москви взяти під свій реальний контроль приєднані під час війни з Річчю Посполитою території та відновити на них старі феодально-кріпосницькі порядки. Акції царських воєвод у Білорусії були певною мірою підготовкою до більш широкомасштабних дій в Україні. У Білорусії царизм випробував свої сили й переконався у власній спроможності реалізовувати свою зовнішню політику щодо найближчих сусідів силовими методами.

Іншим наслідком цих акцій було посилення антимосковських настроїв серед козаків полку І. Нечая. Так, наприклад, уже в першій декаді серпня російський посланець до литовського гетьмана П. Сапегу чув у м. Слонімі, що козаки відступили від царя й хочуть знову пристати до поляків⁴⁹.

Новий царський посланець А. Матвеев після прибуття до Чигирини 2 вересня передовсім висловив Війську незадоволення свого уряду тим, що ні писар І. Виговський, ні хто інший не відписали одразу ж у Москву про смерть гетьмана Б. Хмельницького.

Матвеев передав українському уряду царський наказ посприяти зі свого боку укладенню шведсько-російського миру, пригрозивши шведам піти на них війною, якщо Карл X Густав не «пошукає» в царя «прямого миру»⁵⁰. Погіршення відносин зі Швецією, яке неминуче стало б у такому випадку, не відповідало інтересам України, гетьманський уряд якої завершував у цей час підготовку до підписання українсько-шведського союзного договору.

Матвеев підтвердив рішення царя прислати «для своїх государевих великих справ» князя О. Трубецького з товаришами, які «від великого государя відпущені будуть незабаром» і яким «кругом, куди будуть їхати, щоб були корми і вози». Але коли в наказі Кікіну Москва не намагалась регламентувати кількість представників від кожного полку, які повинні приїхати на раду до Києва⁵¹, то Матвеев уже привіз українському уряду чітку інструкцію: «...з усіх полків з усіх чинів по п'ять чоловік з чину»⁵².

Матвеев також привіз підтвердження скорого приходу в Україну царських військ на чолі з князем Г. Ромодановським та загону від боярина В. Шереметєва з Борисова. Але й у цьому позиція Москви стала жорсткішою порівняно з наказом, даним Кікіну. Царський уряд заявив, що везти припаси з Белгорода не можна через далеку дорогу і швидкість руху, й наказав Виговському і старшині приготувати для ратних людей хлібні припаси та живність і «під государеву казну підводи давати», а також, щоб для військ Ромодановського «кругом стани по містам були дані»⁵³. Цю вимогу можна розцінювати як своєрідне випробування міцності позицій гетьманського уряду: чи згодиться він на утримання російських військ коштом свого населення, створивши таким чином прецедент, чи ні.

Більш жорсткою та чіткою стала позиція російського престолу й щодо козацько-московських непорозумінь у Білорусії. Коли В. Кікіну було доручено лише вичитати українському уряду за непослух

І. Нечая воєводам і постанову залог без царського указу, то Матвєєв уже чітко вимагав, щоб Нечай залишив Бихів, передавши його царським воєводам⁵⁴.

Показовою ознакою того, що Матвєєв репрезентував уже більш жорсткий курс царського уряду, який не визнавав ніяких самостійних, без відома і згоди Москви, рішень козаків щодо вибору нового гетьмана, є питання титулування. Традиційно в російських урядових колах титулуванню контрагента зовнішніх зносин надавали особливо важливого значення. У всіх документах посольства В. Кікіна І. Виговський після обрання його гетьманом 26 серпня гетьманом й іменується, а вже А. Матвєєв, який прибув пізніше й не міг не знати про Чигиринську раду та її вибір, у своєму статейному списку послідовно іменує Виговського писарем. Тому цілком очевидним здається припущення, що рішення про затримку з визнанням нового гетьмана було прийняте в Москві між направленням посольств В. Кікіна та А. Матвєєва у Військо Запорозьке.

Але головне, що Матвєєв, як можна зробити висновок з документів, які зберігаються в Інституті рукописів НБУ, почав вимагати від гетьмана виконання пунктів договору 1654 р. про збір грошових і хлібних доходів у царську скарбницю й із тих доходів за царським указом видавати жалування війську, а саму кількість війська обмежити 60 тис. осіб⁵⁵.

На нашу думку, українським урядом на це питання було накладене своєрідне табу. Адже в тій непростій обстановці спроба обмежити чисельність війська 60 тис. козаків, у той час коли кожен учасник бойових дій з поляками вважав себе козаком (Кікіну, як уже зазначувалося, рядові козаки заявили, що їх у війську не 60, а 300 тис. осіб), а тим більше розподілити лише серед цих «вибраних» царське жалування, могла привести лише до одного – грандіозного вибуху народного гніву проти гетьманського уряду*.

Тому, вимагаючи від гетьманського уряду, з одного боку, обмежити реєстр «договірними» 60 тис. козаків, а з іншого – підбурюючи простих козаків розмовами про те, що старшина не виплачує «царського»

* Хоча в документах і усних розмовах московських воєвод з козаками йшлося про «царське» жалування, проте Москва не збиралась виплачувати його із власної скарбниці. Про це чітко сказано в указі, посланому у Військо наприкінці 1657 р. окольничому Б. Хитрово: «І зараз їм... про жалування на Військо Запорозьке говорити, бачачи таку царської величності милість і до них оборону, не доведеться»⁵⁶.

жалування їм згідно з договором, не наголошуючи, зрозуміло, на тому, що, згідно з договором, царське жалування мають отримати не всі, хто вважає себе козаками, а лише вищезгадані 60 тис. козаків. Москва свідомо заганняла офіційний Чигирин фактично в патову ситуацію. Адже він не міг ні скласти «договірного» 60-тисячного реєстру, хоча це й відповідало інтересам старшини, ні виплачувати жалування всім, хто вважав себе козаком. Постійно наголошуючи на проблемах, які Чигирин старанно намагався обходити ще з часів Б. Хмельницького, Москва «вбивала одразу двох зайців»: з одного боку, підвищувала свій авторитет серед простих козаків, які хотіли отримувати жалування, а з іншого – розхищувала авторитет гетьманського уряду, провокуючи проти нього незадоволених. Окрім політичних дивідендів, царський престол розраховував, як зазначалося вище, і на значні фінансові надходження.

Почати реалізацію нового політичного курсу в Україні повинен був один із вищих вельмож Росії – боярин князь О. Трубецькой. І хоча офіційно мета майбутнього посольства була сформульована вкрай невідзначено («для своїх государевих великих справ»), українське керівництво чудово розуміло, що посольство, яке очолює князь Трубецькой, повинно мати особливі повноваження. Відправка ж слідом за посольством царського війська під командуванням Г. Ромодановського, як зазначає В. Каргалов⁵⁷, свідчила про те, що посольські вимоги явно підкріплялись значними військовими силами. Офіційний же привід – допомога в боротьбі з татарами, про яку просили ще посли Б. Хмельницького на чолі з П. Тетерею, – навряд чи кого міг увести в оману.

Основні положення нового бачення російським престолом українсько-російських відносин були відображені у «статтях» («пунктах»), привезених у військо А. Матвєєвим. На жаль, оригінальний текст цього документа поки що не знайдений, і частина істориків скептично ставиться до його існування. Проте вся логіка розвитку українсько-російських відносин у той період і, зокрема, активна підготовка до відправлення в Україну посольства на чолі з Трубецьким, якому цар доручав лише найважливіші місії, а також велика кількість різномірних джерел, у яких згадується про «пункти», «статті», «вимоги», які царські посли привезли після смерті Б. Хмельницького, дозволяють з певністю стверджувати, що проект нових статей справді існував, а не був агітаційною фальшивкою тогочасних політиків. Очевидно, що «пункти», привезені Матвєєвим, були проектом нового договору, який Москва після смерті Б. Хмельницького хотіла нав'язати

Станіслав Потоцький.
Портрет М. Сомерена.
Друга половина XVII ст.

козакам замість договору 1654 р. Матвеев повинен був з'ясувати ставлення українського населення до пунктів, передбачених проектом, а Трубецької, урахувавши цю інформацію, винести зазначений проект на раду в Києві.

Основні положення проекту полягали в такому:

1. «Воєводи щоб не лише в Ніжині, у Чернігові, у Переяславі, у Білій Церкві, але і в інших містах знаходились і там завжди були, і щоб в тих містах городи робили, з волостей тих же живність повинні йти на воєвод і на їхнє військо»⁵⁸.
 2. «...а котрі податки брали на короля і на панів з усяких їхніх нажитків і з бидла... брати на государя»⁵⁹. Зокрема, в документах є згадки про наміри Москви ввести «податки грошові з десятини, також і з худоби»⁶⁰, податок з млинів⁶¹, а також вибирати стації⁶².
 3. «Ранди й усякі пожитки з доходів податкових... до скарбниці його царської величності щоб віддано було» «служилим людям на жалування»⁶³. Польське джерело згадує інтрату – податок на оренду та доходи⁶⁴.
 4. Щоб прибутки від винокуріння йшли до царського скарбу⁶⁵.
 5. Передбачалося скоротити чисельність реєстрових козаків. Шведський дипломатичний агент Д. Олівеберг доповідав королю Карлу X Густаву про вимогу Москви скоротити кількість реєстрових козаків до 40 тис., з них 12 тис. повинні перебувати на Запорозжжі⁶⁶; українські джерела говорять про скорочення війська до 10 тис., а стояти воно могло лише на Запорозжжі⁶⁷; комендант Кам'янця-Подільського Гумецький повідомляв коронного гетьмана С. Потоцького про вимоги царського посла скоротити кількість реєстрових козаків до 12 тис., про це повідомляє й польський хроніст Й. Ерлич⁶⁸; німецькомовний «летючий листок», базуючись на інформації від 6 січня 1658 р. з Кенігсберга, повідомляє про вимоги скоротити чисельність козаків до 10 тис., крім яких гетьман не може мати щорічно більше 10 тис. військ на платні⁶⁹.
- Козаки, які залишаться поза реєстром, повинні бути переведені в міщан та холопів, а хто не хоче бути міщанином – у драгунів та

Юрій Хмельницький.
Портрет з літопису
С. Величка. 1720 р.

солдатів⁷⁰. За іншими даними – у «пашенних» селян, «до своїх плугів та землеробства»⁷¹. Виписані з реєстру втрачають усі козацькі привілеї.

6. Гуменецький пише про намір Москви поставити над кожним козацьким полком полковника «московитина», а також зафіксувати положення про непередачу у спадок козацького статусу⁷².

7. Щоб стрільцям у Києві було відведено землі «на лавку, на пашню і самим на життя»⁷³.

8. Щоб Бихів, який піддався Війську Запорозькому, присягнув царю й у місто була впущена московська залoga⁷⁴.

9. Щоб обраного київського митрополита обов'язково посилали на посвячення до святішого московського патріарха, а не до константинопольського⁷⁵.

10. Польські джерела також наводять пункт про те, щоб гетьманом обрали того, кого запропонує цар, а Ю. Хмельницького було відправлено в Москву для навернення «в істинну віру грецького обряду»⁷⁶.

Д. Олівєберг доповідав у Швецію, що Москва вимагає призначити гетьманом не І. Виговського, а Ю. Хмельницького⁷⁷, а папський нунцій у Варшаві П. Відоні сповіщав Рим про заперечення царських послів щодо можливості «призначення» Виговського «віце-генералом» при «генералі» Ю. Хмельницькому⁷⁸.

Не виключено, що вищенаведена реконструкція містить певні перебільшення окремих положень оригінального тексту, зафіксовані, проте, у тогочасних документах.

Зрозуміло, що козацька старшина та Виговський були вкрай незадоволені почутим від царського посланця⁷⁹. Згідно з деякими джерелами, послу в різкій формі одразу була дана відповідь. Єрлич говорить, що посла було зневажено, а в очі йому заявлено, що Хмельницький, який присягав цареві, уже помер, а з ним померла і присяга⁸⁰. Цитований вище «летючий листок» наводить таку відповідь Виговського послам: «Ідіть скажіть вашому царю, що якщо ми його так далеко впустили в нашу країну, то ми ж виженемо його звідти»⁸¹.

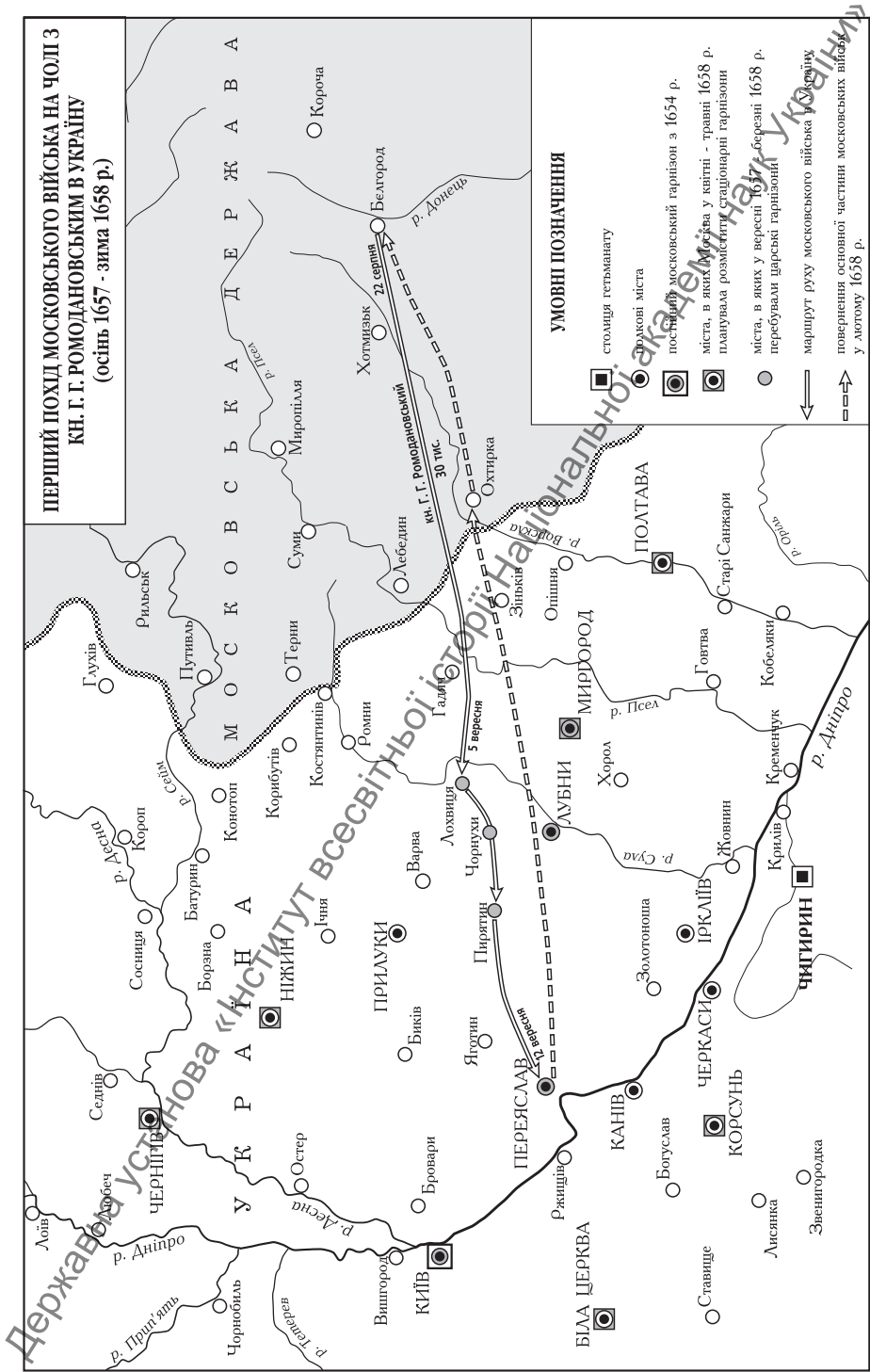
Звістка про обрання гетьмана на Чигиринській раді викликала велике незадоволення в Москві, де безпідставно чекали від «малоросіян» особливого чолобиття про дозвіл на обрання собі нового гетьмана. На загальне невдоволення самим фактом обрання гетьмана без участі Москви наклалося повідомлення ображеного А. Матвєєва про те, що обраний гетьманом І. Виговський «зрадник і добра від нього не буде...»⁸².

Теза про те, що Виговський був таємним прихильником Польщі і прихованим ворогом Москви, дуже популярна в російській і, частково, українській історіографії. Проте ще в 1928 р. С. Наріжний у спеціальній статті, присвяченій «московській службі» Виговського, переконливо, на підставі джерел довів безпідставність подібних тверджень. Його висновки цілком протилежні: будучи писарем у часи гетьманування Б. Хмельницького, Виговський мав з Москвою надзвичайно довірливі стосунки, а його діяльність жодного разу не викликала будь-яких нарікань царського престолу⁸³.

Не встигнувши на вибори гетьмана (зрозумівши з атестації, яку дав Артамон Матвєєв Іванові Виговському, що новий гетьман не збирається йти на поступки, Москва вирішила здійснити дипломатичний тиск на український уряд, застосувавши тактику ігнорування рішень Чигиринської ради. Затягуючи офіційне визнання результатів гетьманських виборів, Москва тим самим ніби ставила під сумнів гетьманський статус Виговського, що дестабілізувало обстановку в Україні.

З того, що чули Павло Тетеря з товаришами в Москві⁸⁴ (вони повернулися в Україну на початку вересня), з промов В. Кікіна та А. Матвєєва в Чигирині перед зібраною там старшиною вимальовувалась перспектива нового порушення договору 1654 р. Причому плани російського престолу щодо заведення в Україні воєводської «управи», зменшення козацького війська, обмеження економічних і політичних привілеїв старшини, підпорядкування української церкви московському патріарху та узалежнення гетьмана від себе підкріплювались ігноруванням результатів гетьманських виборів у Чигирині, приходом в Україну військ на чолі з Г. Ромодановським (5 вересня – до Лохвиці, 12 вересня – до Переяслава⁸⁵), підготовкою до відправлення у Військо князя О. Трубецького та агітаційними розмовами І. Желябузького й В. Кікіна з рядовими козаками та міщанами проти гетьмана та старшини.

Перспектива антистаршинських заворушень серед нижчих прошарків українського суспільства та цілком реальна можливість силового пресингу з боку царських військ на тлі незалагоджених відносин

з Кримом і Польщею дуже стривожила й роздратовувала козацьку старшину.

Певно, що на нарадах у Чигирині на початку вересня були прийняті такі рішення. По-перше, активізувати діалог з головними контр-агентами української зовнішньої політики: завершити переговори зі шведами укладенням союзу, провести переговори про ненапад з турками та про відновлення старого союзу з татарами, продовжити контакти з Річчю Посполитою з метою утримати поляків від агресивних дій щодо України та укладання союзу з татарами проти козаків. По-друге, негайно дати широкий розголос проекту нових «статей», надісланих з Москви, з метою проведення агітаційної кампанії на Лівобережжі, де почала виявлятися тенденція покори Москві. По-третє, для обговорення нової політичної ситуації та прийняття всім Військом узгодженого рішення гетьману скликати наприкінці вересня в Корсуні загальновійськову раду. Тоді ж було вирішено зібрати козацьке військо, але, як вважає М. Грушевський, не стільки через звістку про збір поляків під Тернополем, як про це Виговський сповістив київського воєводу⁸⁶, а радше для того, щоб не опинитися безпорадними перед можливими «маніфестаціями» московських військ⁸⁷.

Виговський наказав розіслати копії «статей» усім полковникам, єпископам, в усі монастирі⁸⁸. Особливу активність щодо оповіщення населення про нові «пункти» виявив миргородський полковник Г. Лісницький, який, мріючи про гетьманську булаву, хотів отримати від цієї кампанії політичні дивіденди. З його листа до сотників Миргородського полку чітко видно, які альтернативи обговорювались у Чигирині: «Попустити його царській величності, чи при перших статтях стояти, про те нам оголосить, до чого схиляється одноголосно»⁸⁹. Це питання обговорювалось як на полковій, так і на сотенних радах Миргородського полку. «А на тих статтях, які поставив з небіжчиком Хмельницьким не тримає цар» і хоче змінити умови договору про перебування України під царською верхністю – так оцінив зміну у ставленні Москви до України Г. Лісницький на полковій раді⁹⁰.

Для посилення впливу «статей» на населення деякі їх положення були явно гіперболізовані. Так, ніжинський протопіп М. Филимонович доносив у Москву, що «старшина... так поспільство страшить, що вже як цар візьме й Москва у свої руки, то невільно буде селянам у чоботах і в суконних жупанах ходити; і в Сибір або на Москву будуть загані; для того й попів своїх нашла, а наших туди ж поженуть»⁹¹. Очевидним перебільшенням була чутка про те, що цар вимагав відправити

Олексій Михайлович.
Портрет в Титулярнику.
1672 р.

Ю. Хмельницького «з награбованими його батьком скарбами в Москву»⁹².

Царські «пункти» стали відомі повсюди в Україні й викликали незадоволення та обурення не лише у старшини, а й серед простого козацтва та міщанства⁹³, оскільки фактично відкидали більшість положень договору 1654 р., які гарантували права й вольності Війська Запорозького. Козацька верхівка сприйняла їх як явний замах на свої права й на свій добробут. «Пункти» зачіпали інтереси всіх верств населення України: і старшини (присилка воєвод та призначення полковниками «московинів» обмежила б їхню владу), і козаків (скорочення чи-

сельності реєстрового війська, збір на царя податків з ранд, доходи з яких заміняли козакам жалування, і городян (безкоштовне утримання воєвод), і селян (відновлення сплати більшості довоєнних податків), і духовенства (підпорядкування московському патріарху), а тому в цілому були сприйняті як спроба наступу уряду Олексія Михайловича на соціальні завоювання мас.

Проте єдності в українському суспільстві щодо нового курсу Москви не було. Козацька маса далеко не завжди поділяла старшинські погляди на відносини з Москвою. Низи, насамперед люмпенізовану частину козацтва, навпаки, приваблювала звістка про прислання князя О. Трубецького «для того, щоб на государя... цей край відбирав і владу государеву установив»⁹⁴. Чернь сподівалась, що цар та його воєводи позбавлять гетьмана й полковників влади та значення («як би скоріше кінець був з панями нашими начальниками»⁹⁵), оскільки вони, «залюбивши володарювання, не хочуть його відступитись», наївно розраховуючи, що влада Москви буде «праведнішою» за старшинську. Так, М. Филімонович, один з найвідданіших прихильників Москви та її найактивніший агент, закликаючи російське керівництво прискорити встановлення «повної влади» царя над Військом Запорозьким, запевняв бояр, що цьому в Україні ніхто противитись не буде окрім старшини, «оскільки того дійсно всі бажають і в усьому чернь однодушно рада»⁹⁶.

Павло Ян Сапега.
Портрет XIX ст.

Але навіть і ця чернь виявила побоювання, щоб «звичаїв тутешніх і побут воеводи,... як у церковному устрої, також і в міському, не розоряли й до Москви звідси насильством не гнали й не брали»⁹⁷.

Ситуація неврегульованості відносин із царським престолом для гетьманського уряду ускладнювалась і непростю зовнішньополітичною обстановкою. Польський король наполегливо схиляв хана йти «з ним разом... на черкаси» (його посол із цією пропозицією прибув до Бахчисарая ще 8 серпня)⁹⁸. Бажаючи схилити Порту відправити в похід на Україну васальних її кримського хана, волоського

й мултянського господарів та інших, поляки повідомили султана про те, що нібито між козаками й царськими військами були сварка та бій. У результаті султан наказав кримському ханові й сілістрійському паші разом з поляками, волохами та мултянами, тільки-но почнеться у Війську усобиця, йти в похід на Україну⁹⁹. Самі поляки в цей час збирались до походу під Кам'янцем-Подільським¹⁰⁰.

Окрім того, україноздатне переходом Пінського повіту під зверхність Війська Запорозького, керівництво Великого князівства Литовського намагалось повернути статус-кво в цьому регіоні. 31 серпня вийшов універсал литовського гетьмана П. Сапеги, у якому той закликає обивателів Пінського повіту збиратись у Пінську для активної боротьби з козацьким військом¹⁰¹.

Деяку стурбованість українського уряду викликала й непевна позиція Валахів та Мултянії, куди «для укріплення їх» Виговський терміново відправив свого підписка Остафія¹⁰², оскільки, за інформацією брацлавського полковника М. Зеленського, волохи «достеменно» мають разом із ханом йти в Україну¹⁰³.

Хоча хан на пропозицію поляків і відповів, що зараз йти не може, але запевнив, що «піде взимку, як стане Дніпро» і прийде звістка, що «польський король на підйомі»¹⁰⁴. Загроза татарського вторгнення в Україну залишалась, проте, цілком реальною, оскільки на початку серпня частина орди на чолі з ханом, повернувшись із походу проти

угорців, стояла між Тягинею та Білгородом, а частина (близько 6 тис. осіб) – під Чорним лісом, неподалік від Чигирини¹⁰⁵, готуючись спільно з поляками напасти на Уманський, Брацлавський та Вінницький полки¹⁰⁶. Згідно із султанським наказом, готувався до походу в Україну й сілістрійський паша, який «Дунай перейшовши з багатьма турецькими людьми», стояв у Тягині¹⁰⁷. Зрештою, не наважившись на відкриту конфронтацію з Військом Запорозьким, 26 серпня хан повернувся в Бахчисарай¹⁰⁸.

Проте вже 29 серпня він був змушений терміново вийти до Перекопу, оскільки до нього підходило військо із 7 тис. запорозьких козаків. Запорожжя не було налаштоване миритися з Кримом, воно прагнуло відплатити за нещодавні напади татар на українське прикордоння. Три тисячі запорожців залишились під Перекопом, а чотири – пішли на Ногайський улус. У результаті бою під Перекопом із загоном Калги-царевича козаки, втративши до 100 осіб, відійшли. Але та частина козаків, яка ходила на ногайців, повернулася з успіхом. За деякими даними, ці козаки звільнили 5 тис. осіб «руського полону» й захопили біля 5 тис. татарського ясиру¹⁰⁹. Після того як ханське військо відбило козаків від Перекопу, хан 5 вересня повернувся до своєї столиці¹¹⁰.

Але запорожці не припинили атак як на Кримське ханство, так і безпосередньо на територію Туреччини, зокрема Очаківський еялет імперії. Джерела повідомляють, що приблизно у вересні – жовтні 1657 р. «Війська Запорозького декілька сот ходили під кримські улуси і були під Очаковом і під Перекопом, і над татарами пошук учинили й під Перекопом посади попалили, і повернулись назад здорові» та що черкаси «ходили під Очаків і під інші місця після Михайла тричі, і здобичі їм жодної не було»¹¹¹.

Подробиці походу на Очаків вітчизняні джерела не повідомляють, але є свідчення турецького мандрівника Евлії Челебі, який восени 1657 р. відвідав Сілістрійський (Очаківський) еялет Османської імперії й перебував серед захисників Очакова, коли його штурмували козаки¹¹². Специфіка джерела не дозволяє встановити точної дати семиденної битви під стінами міста. Сучасний автор із Очакова Г. Громовий зазначає, що штурм очаківської фортеці тривав 6–13 вересня, проте не розшифровує у своїй роботі, звідки він узяв саме ці дати¹¹³. В усякому разі, на нашу думку, ця подія відбулась у вересні чи першій половині жовтня 1657 р.

Згідно зі свідченнями Челебі, мутасариф Очаківського еялету Мелек Ахмед-паша, довідавшись про появу козаків, негайно відправив на

оборону Очакова Юсуфа кутхуду з 19 тис. турків і буджацьких татар. Окрім того, в останній день бою на допомогу їм нібито прийшло з Акермана ще 48 тис. турків¹¹⁴. Сили козаків склали: 10 тис. козаків, які на чолі з якимось гетьманом Андрієм ішли сухоходом, 3 тис. запорожців на 150 чайках, а крім цього ще 43 тис. кардаш-козаків, які нібито пливли на тих самих чайках. На п'ятий день бою, повідомляє Челебі, до козаків нібито надійшла допомога – 40–50-тисячне військо¹¹⁵.

За повідомленням Челебі, після підходу допомоги з Акермана, козаки були розбиті, хоча й були близькі до взяття фортеці. За сім днів боїв під Очаковом загинуло 14–16 тис. козаків. Окрім того, турки захопили 166 чайок, 70 гармат, 360 знамен, 6900 полонених козаків, 11060 інших полонених, 6060 відрубаних козацьких голів, 5400 коней, 6070 гвинтівок, 70 старшин і сина якогось краківського короля Холандія¹¹⁶. У листопаді 1657 р. полонених і трофеї продемонстрували на вулицях Стамбула¹¹⁷.

Зрозуміло, що Челебі, бажаючи звеличити перемогу, до якої був причетний, значно перебільшив сили ворога та його втрати. На наш погляд, було б правильно ділити всі цифри, які наводить Челебі на 10, в усякому разі ті, які стосуються козаків. Тоді отримуємо кількість козацького війська під Очаковом – близько 11 тис. осіб, цифра цілком реальна, але гіпотетична. Узагалі ж користуватися таким тенденційним джерелом, як «Книга Мандрівки» Евлії Челебі, для встановлення реальних кількісних параметрів битви під Очаковом практично неможливо.

У будь-якому разі, самовільні напади не підконтрольних центральному українському урядові козаків на турецькі й татарські володіння могли до краю загострити і без того непрості відносини Війська Запорозького з його південними сусідами – Кримським ханством і Оттоманською Портою.

Перспектива спільного польсько-татарсько-турецького походу в Україну в цій ситуації загрожувала самим основам існування козацької держави. Тому гетьман Виговський на початку вересня

Мухаммед IV.
Гравюра із *Theatrum*
Europaeum 1672 р.

пообіцяв турецькому посланцю чаушу Агмету заборонити козакам ходити на море у відповідь на обіцянку султана не допомагати військами полякам та іншим ворогам козаків*. До турецького султана Мухаммеда IV був посланий Ф. Коробка із завданням схилити Порту не ходити війною в Україну та заборонити це хану¹¹⁹.

Бажаючи випередити зимовий похід татар в Україну та хоча б на деякий час убезпечити південний кордон, Виговський 10 вересня відправив до кримського хана Мухаммед-Гірея IV листа з повідомленням про своє обрання гетьманом і пропозицією відновити розірваний союз та перебувати у «приятстві і присяжному братстві»¹²⁰. У цьому Виговський фактично продовжує курс свого попередника, який через своїх спеціальних послів пропонував хану бути «у братській дружбі й любові, як і раніше» ще у квітні 1657¹²¹, оскільки, як сказали посланці Хмельницького 4 квітня ханському візиту Сефер-Кази азі, «і як гетьман бив чолом у підданство великому государю московському і з того часу й по цей час від великого государя їм ніякої допомоги й заступництва та оберігання немає»¹²².

З польським посланцем К. Беневським, який був затриманий у Чигирині й перебував там деякий час під домашнім арештом¹²³, урешті-решт було домовлено про українсько-польський кордон та продовження перемир'я до Трійці – 30 травня. Для козаків демаркаційна лінія проходила по р. Случі, а для поляків – р. Горині. Територія між обома річками повинна була залишитись нейтральною¹²⁴. За деякими непідтвердженими даними, згідно з цією домовленістю у другій половині вересня були виведені козацькі залоги із міст Корець і Пінськ¹²⁵, хоча інші джерела повідомляють, що Пінськ залишився під протекторатом козаків¹²⁶. На початку жовтня Беневський виїхав з України¹²⁷.

Про перебування в Україні й наміри Беневського Виговський неодноразово повідомляв як самого царя, так і його воєвод¹²⁸, та, знаючи болісну реакцію Москви на будь-які самостійні зовнішні зносини Війська Запорозького, гетьман вирішив урівноважити такі свої

* Заради об'єктивності зазначимо, що реальна загроза того, що поляки розпочнуть якісь більш-менш серйозні військові дії проти Війська Запорозького, була все ж досить низькою, адже основні контингенти польських військ були задіяні у війні зі шведами: у вересні Ян Казимир на чолі польського війська та допоміжних цісарських частин прибув під контрольовану шведами фортецю Торунь і взяв місто в облогу, а інша частина польських військ на чолі з руським воєводою С. Чернецьким і підляським воєводою П. Опалінським тоді ж, у вересні, здійснила рейд у шведську Померанію (повернулися 23 листопада)¹¹⁸.

незалежницькі дії більш поступливою позицією в білоруському питанні. З цією метою 11 вересня він видав універсал жителям Старого Бихова про принесення присяги на «вічне підданство» царю¹²⁹, чого перед тим тривалий час домагався російський уряд. А 29 вересня між могильовським воєводою С. Змеєвим і полковником І. Нечаєм у Могильові був укладений договір, згідно з яким чітко встановлювалися місця, де могли бути розквартировані козацькі застави. Очевидно, тоді ж була досягнута домовленість і про те, щоб «селян у козаки не писати й не приймати», а козаки «пашнями й пустими волоками не володіли»¹³⁰.

Щоб відчуті себе впевненіше у відносинах з Москвою, Виговський хотів надати своїй позиції санкцію народної волі та спростувати закиди в самочинстві. Тому на 25 вересня він скликав загальновійськову раду в Корсуні (розпочалась близько 1 жовтня), яка повинна була обговорити вимоги московського царя, зафіксовані в присланих у Військо «пунктах»¹³¹. На раді гетьман зробив точно розрахований політичний демарш. Заявивши, «що, які де пункти від... великого государя, прислані до них, і в тих де пунктах написано, що давнішні їхні вольності відняти; і він де гетьманом в неволі бути не хоче», Виговський відмовляється від гетьманства. Старшина запевняє гетьмана, що «як у них перед цим було вільно, так б і зараз, і за те почнуть стояти всі разом одностайно, щоб нічого у них не відібрати»¹³². Отримавши вотум довіри своїй позиції, Виговський приймає гетьманську булаву назад.

Констатувавши, що «проти попереднього договору царська величність до нас не встояв», на раді було принципово вирішено: «...царській величності воль своїх не уступимо й воєвод його царської величності не хочемо»¹³³, і «за гетьмана й за попередні свої вольності стояти разом»¹³⁴. Частина полковників, у першу чергу правобережних, зайняла різко антимосковську позицію. Полковники брацлавський М. Зеленський та кальницький І. Богун заявили на раді, що «бути нам у царської величності не можна тому: хоча він, государ, до нас і милостивий, тільки начальні його государеві люди до нас не добрі й намовляють государя на тому, щоб привести нас у всяку неволю і скарб наш у нас відняти»¹³⁵. Після ради деякі правобережні полковники писали листи у свої полки, а також у полки лівобережні, у яких грізно застерігали: «...а коли ви у царської величності... почнете бути на теперішньому новому договорі в неволях, і ми, з'єднавшись із татарами, підемо на вас війною»¹³⁶.

Капітан А. Чернишов, посланий на раду, доповідав київським воєводою, що там було багато й інших «непристойних речей»¹³⁷, а К. Беневський привіз у Варшаву інформацію про розлад між

«московитами» та козаками, аж до готовності останніх збройно виступити проти «московитів»¹³⁸. Польський посол до московського царя С. Медекша, проїжджаючи через Білорусію, повідомив короля, що довідався від козаків у Жодино про готовність білоруського полковника І. Нечая «бити Москву»¹³⁹. Виговський, як розповідав згодом полтавський полковник М. Пушкар, хотів, щоб полковники на раді присягнули йому, заявивши, що він государю не присягав, «а присягав Хмельницький», і висловив відкрите незадоволення перспективою поширення в Україні московських мідних грошей¹⁴⁰, що могло б підірвати фінансову систему козацької держави. Але в плани гетьмана не входив розрив з Москвою. Тому на раді він сердито відповів М. Зеленському та І. Богуну, що своїми словами вони чинять непотрібну смуту у Війську, оскільки «нам від царської величності відступити і помислити не можна»¹⁴¹.

Як повідомляє Д. Олівеберг у своєму донесенні шведському королю, стосовно трьох основних положень царських «пунктів» на раді була прийнята така декларація:

1. Скоротити кількість козаків з 300 до 40 тис., оскільки всі вони нарівні билися за свободу, неможливо й небезпечно, через непередбачувані наслідки, те ж стосується й позбавлення їх козацьких привілеїв.

2. Козаки не можуть виділити міста під царські гарнізони, оскільки тоді самі втратять вигідні точки опори для протистояння наскокам татар.

3. Поважаючи покійного гетьмана, вони все ж вважають за доцільне обрати гетьманом не його сина, для якого «тягар відповідальності на посту занадто ранній та обтяжливий», а зрілого мужа, такого, як пан Виговський, якого вони хочуть мати за гетьмана одногласно¹⁴².

Рішення Корсунської ради необхідно оцінювати не стільки з точки зору підтвердження гетьманських повноважень Виговського, як це традиційно робиться в історіографії, скільки як вступ довіри гетьманові та схвалення й підтримку його політичного курсу щодо Москви, спрямованого на захист української державності та оборону козацьких вольностей.

Старшина та гетьман прекрасно розуміли, що про настрої, які панували на Корсунській раді, та про її рішення Москва буде знати і без офіційного повідомлення з боку українського уряду. Тому, щоб дати царському уряду час і можливість скоординувати свою позицію стосовно України, виходячи з реальної обстановки в ній, на раді було

вирішено надіслати царю листа, витриманого в дусі згоди та бажання залагодити суперечності. У посланні царю, відправленому в Москву з корсунським осавулом Ю. Міневським, рада запевняла монарха у вірності козаків своїй присязі про підданство царю та просила «гетьмана нашого, спільно старшиною та черню обраного, підкріпити й затвердити» жалуваною грамотою, аналогічною даній Гетьманові Б. Хмельницькому¹⁴³. Посланці також повинні були «бити чолом і милості просити... щоб... великий государ їх пожалував, давні вольності їхні відняти не велів», обіцяючи від присяги цареві ніколи не відступати¹⁴⁴.

Д. Олівеберг, бажаючи точно сповістити про настрої, які панували серед козаків на раді, у повідомленні шведському королю про козацького посла до царя дещо підсилив формулювання тексту козацької грамоти царю: «...якщо московський князь захоче тримати попереднього договору, укладеного з небіжчиком Хмельницьким, то вони також будуть його виконувати, якщо він захоче в ньому щось змінити, вони самі потурбуються про своє добро і свою гарну репутацію»¹⁴⁵.

Підтримка, яку одержав Виговський на раді, дала йому можливість провести важливі для України міжнародні переговори.* 6 жовтня в Корсуні уповноваженими комісарами обох сторін був узгоджений і підписаний договір про військовий союз між Військом Запорозьким та Швецією, підготовлений ще при Б. Хмельницькому. Положення цього договору, внаслідок змін у міжнародній обстановці, так ніколи й не були реально втілені в життя в повному обсязі, проте український уряд упродовж осені 1657 – весни 1658 рр. був упевнений, що здобув сильного союзника на півночі, і це надавало гетьманові більшої впевненості в діалозі з Москвою. Нас цей договір цікавить як цінний документ, у якому відображено загальне бачення українським урядом рівня стосунків Війська Запорозького із сусідніми державами та місця й ролі самої козацької держави у Східній Європі.

У договорі закріплювалися положення про постійний оборонний союз між козаками і Шведським королівством проти спільних ворогів, за винятком «московського князя», проти якого «Військо не піднесе зброї», бо пов'язане з ним тісним союзом і буде зберігати вірність йому непорушно.

* Посол Карла X Густава Густав Лілієнкрон з 9 червня перебував у Чигирині, чекаючи остаточного рішення українського уряду стосовно шведсько-українського союзу.

Карл X Густав

Згідно з договором шведський король повинен публічно оголосити визнання Війська Запорозького «разом з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підлеглий народ». Карл X визнає існуючі кордони Війська та зобов'язується допомогти приєднати козакам на заході землі не лише до Вісли, а й до кордонів Пруссії, а в Литві дасть їм воєводства Берестейське та Новгородське аж до р. Березини. (Це положення договору ясно свідчило про бажання Виговського утримати в межах козацької держави всі історичні українські землі.) Швеція може укласти мирний договір з

поляками не інакше, як за умови визнання останніми Війська Запорозького самостійною державою та зречення всіх своїх претензій щодо козаків. Гарантом цього мають виступити король і уряд Швеції¹⁴⁶. На переговорах козаки пропонували Лілієнкрону прийти на допомогу шведам проти Речі Посполитої із 40-тисячним військом за умови, що Карл X повернеться у Пруссію¹⁴⁷.

Цей договір засвідчив як повну несумісність українських і московських зовнішньополітичних пріоритетів і орієнтирів, так і принципово різне бачення офіційними Чигирином і Москвою майбутнього Східної Європи. Тому цілком справедливим є висновок Е. Кобзарьової про те, що цей договір був перемогою шведської дипломатії в Україні над російською¹⁴⁸, адже Військо Запорозьке уклало союз із державою, яка перебувала у стані війни з Росією, хоча Москва на той час уже дозрівала до розуміння необхідності припинити цю безперспективну війну.

На Корсунській раді Виговський також запропонував козакам відновити союз із татарами¹⁴⁹. Точно не відомо, чи було на раді прийняте рішення із цього питання, проте відомо, що після ради гетьман відправив до хана свого посланця з мирними пропозиціями. Найвірогідніше за все, цим посланцем був якийсь Трунчин¹⁵⁰.

Зазначене посольство було вкрай необхідним, адже за інформацією, яка надходила до українського уряду у вересні, поляки, збираючи війська під Тернополем, Глинянами та Зборовом, відправили до хана у Крим нового посланця з метою схилити його йти разом з поляками в Україну «по першому зимовому шляху, як на річках зміцніє лід»¹⁵¹.

Постанова Корсунської ради про підтвердження гетьманських повноважень І. Виговського була урочисто освячена єпископом А. Барановичем 17 жовтня в Києві у Братському монастирі. Відчувши додаткову впевненість у своїх силах після освячення свого статусу церквою, Виговський зробив спробу врегулювати стосунки з Москвою через київського воєводу. У розмові з А. Бутурліним Виговський підкреслив свої давні заслуги перед царським престолом, зокрема, що «гетьмана Б. Хмельницького на те привів, що йому під твоєю государською високою рукою з усім Військом Запорозьким бути» і що за те «до нього милість і жалування було велике». Далі Виговський дипломатично заявив, що, незважаючи на його обрання гетьманом, у царських грамотах його продовжують «писати писарем» і тепер він остерігається царського гніву, що без царського указу обраний гетьманом.

Гетьман висловив також стурбованість зміною позиції Москви щодо умов перебування Війська Запорозького під царською зверхністю: за договором 1654 р. цар гарантував козакам збереження їхніх вольностей, а як видно з присланих у Військо «пунктів», хоче «вольностей своїх їм відбити, чого не робив навіть польський король»¹⁵².

Бутурлін порадив не ображатись на царя за титулування, заспокоюючи гетьмана, що царської милості й жалування «буде до нього вище попереднього». Воєвода пояснив, що гетьманова «несправність» перед царем у тому, що Військо обрало гетьмана на місце Хмельницького, не повідомивши про це Москву¹⁵³.

Незадоволена була офіційна Москва й виборами митрополита, які відбулися 18 жовтня в Софійському монастирі. Київський воєвода відмовився бути присутнім на них, мотивуючи свою відмову тим, що не має на те царського указу. Оскільки на жодній з кандидатур виборщики не зупинились, то вибори перенесли на грудень. Бутурліну ж Виговський, як і раніше, пообіцяв лише повідомити Москву про те, кого оберуть митрополитом¹⁵⁴.

Для зміцнення своїх позицій серед киян Виговський під час перебування в місті видав універсали: міщанам – про звільнення їх від обов'язку давати підводи всім, окрім царських, гетьманських і військових посланців; про надання київським бондарям, теслям, стельмахам, столярям, токарям та іншим ремісникам права об'єднуватись в бондарський цех; про поновлення та підтвердження грамот київського бондарського цеху на цехові права, привілеї і статuti, які згоріли під час пожежі 1651 р.; про підтвердження прав власності ковальського цеху на сіножать на Оболоні¹⁵⁵ та київському Межигірському монастирю –

Олексій Михайлович.
Французька гравюра XVII ст.

про підтвердження надання монастирю у володіння Вишгорода та сіл Петрівці й Мощони¹⁵⁶.

У Москві досить швидко оцінили ситуацію в Україні. Інформація, яка надходила звідти, свідчила про зростання занепокоєння та невдоволення серед широких кіл козацтва й міщанства можливістю реалізації положень царських «пунктів», про посилення антимосковських настроїв серед найзаможнішої частини козацтва і старшини, про стійку підтримку козаками й міщанами прагнення гетьманського уряду відстоювати суверенні права України та протидію Війська Запорозького планам російського престолу.

Зокрема путивльський воєвода М. Зюзін у відписці від 13 жовтня повідомляв царя, що на Корсунській раді на обговорення ставилось навіть питання про те, що «закликає нас хан кримський на тому лише: бути нам підданими його, а податків йому ніяких не давати; і про те була у гетьмана і старшини рада». Боярин прямо рекомендував царю, щоб з князем О. Трубецьким, якого Москва планувала вислати у Військо, «відписати, що таких пунктів не було, які гетьман затіває»¹⁵⁷.

Тому в середині жовтня царський уряд, з огляду на міцні позиції Виговського та його поступки щодо білоруського питання (його лист жителям Старого Бихова про присягу царю Москва наказала активно використати воєводі С. Змєєву при приведенні бихівців у «вічне підданство»¹⁵⁸), вирішив скорегувати свою позицію.

Відтак Москва визнала законність обрання Виговського гетьманом і відклала виконання своїх вимог до більш слушного часу. Наслідком цих рішень стала відправка до Чигириня стряпчого Д. Рогозіна з царською грамотою від 18 жовтня. У грамоті Москва вперше титулує Виговського гетьманом і сповіщає про рішення не посилати князя О. Трубецького у Військо, лицемірно пояснюючи цей крок турботою про місцеве населення: «...щоб Малої Росії жителям від того приходу в підводах і в кормах великих збитків не учинити»¹⁵⁹.

Більше того, царський уряд вирішив заперечити сам факт вислання у Військо проекту нового договору. 30 жовтня Олексій Михайлович

обговорював з О. Трубецьким і Ф. Ртищевим текст царської грамоти, у якій категорично спростовується будь-яка інформація про висилку в Україну нових статей та порушення питання про них під час переговорів з П. Тетерею в Москві¹⁶⁰. А 8 листопада в Посольському приказі гетьманським посланцям Ю. Міневському та його товаришам було заявлено: «Такі сварні слова, ніби від великого государя... бояри прислані будуть у Військо Запорозьке для ламання прав і вольностей їх, вносив ворог Божий, ...а у государя... і в думці не було». Підігруючи царському уряду, який потрапив у двозначну ситуацію, посли сказали, що винний у розісланні статей Г. Лісницький, який «гетьманства собі шукав» і через те він у гетьмана в опалі¹⁶¹.

Два перші місяці гетьманування І. Виговського були надзвичайно важливими, оскільки вони створювали певний клімат у російсько-українських відносинах і задавали спрямування й тон їх подальшому розвитку. На жаль, після смерті Хмельницького ці відносини через необґрунтовані претензії, висунуті московським керівництвом України, розвивались у бік поглиблення непорозумінь та прихованого невдоволення один одним.

У цілому гетьманській партії до середини осені вдалося втримати відносини з Московською державою на рівні, який існував за життя Хмельницького, відстояти самостійність і не піти на поступки з ключових питань під російським тиском. Проте рівновага ця була настільки хиткою, що будь-які зміни внутрішньополітичної ситуації чи міжнародної обстановки могли її легко порушити.

Неоднозначне ставлення в цьому контексті було в гетьманського уряду й до князя Г. Ромодановського та його товариша А. Ляпунова, які стояли, відповідно, у Переяславі та районі Чорнухи – Пирятин, розмістивши своїх ратних людей у навколишніх містечках і селах Переяславського та Кропивнянського полків¹⁶². Це військо, за деякими даними, налічувало близько 30 тис. осіб¹⁶³. До підтвердження своєї політичної лінії та свого статусу на Корсунській раді гетьман Виговський протягом семи тижнів послідовно ігнорував присутність на українській території царських військ. Проте, розуміючи, що подальше неконтрольоване перебування воєвод у Війську стає загрозливим, та бажаючи спрямувати силу царських «ратей» у потрібний урядові бік, Виговський з Києва вирушив до Переяслава для зустрічі з воєводою.

Під час зустрічі в Переяславі 26 жовтня Ромодановський дорікав гетьманові за те, що той не відповів на жодне з його численних послань і не виділив його ратним людям «запасів і кінських кормів», як

того вимагав царський уряд, унаслідок чого в багатьох «коні від безкорм'я попадали», а ратних людей з воєводою залишилося лише 15 тис. осіб, оскільки інші через голод порозбігалися. Виговський вибачався перед воєводою тим, що «на гетьманстві не утвердився довгий час» і що до Корсунської ради не всі «йому були слухняні». І запевнив Ромодановського, що його ратні люди отримають «запаси й кінські корми» у дворах, визначених для постою¹⁶⁴.

Підкресливши стабілізуючий вплив присутності московських військ на внутрішньоукраїнську ситуацію, гетьман намагався спрямувати Ромодановського з військами за Дніпро – «стояти проти неприятелів ляхів і татар» разом з трьома козацькими полками¹⁶⁵.

Цим ходом гетьман хотів прибрати царські війська подалі від Запорожжя, де розпочався антигетьманський заколот, щоб мати вільний простір для дій, гарантувати себе від можливих недружніх акцій воєводи, відрізвавши його від Росії й розквартирувавши на традиційно неприхильному до Москви Правобережжі, й отримати додаткову гарантію безпеки південно-західних кордонів Війська, на які (зокрема на Брацлавський полк) у другій половині жовтня здійснили декілька розвідувальних наїздів татари.

Сам хан з 20-тисячним військом, як повідомили полонені, стояв наготові, чекаючи, поки стануть ріки та між козаками учиниться сум'яття¹⁶⁶. За свідченням полтавських козаків, у 20-х числах жовтня на Орелі дійсно стояла велика татарська орда¹⁶⁷. Проте, як повідомили татарські розвідники, узяті в полон уже 3 листопада, кримський хан казав своїм людям, що «з козаками хоче миритися»¹⁶⁸. Інший татарський розвідник, узятий у полон 18 листопада під Уманню, дещо прояснив ханську позицію, повідомивши, що «ми, сподіваючись поміж вас на заміщення, чекаємо до часу, оскільки прийшли листи через Трунчина від пана гетьмана всього Війська Запорозького про перемир'я до хана кримського»¹⁶⁹.

Гетьманські резони царський воєвода чудово розумів, тому відповів гетьманові, що без царського указу за Дніпро «з ратями» не піде, пообіцявши, проте, відписати про все государю.

Неоціненним подарунком Москві став антигетьманський заколот, який у другій половині жовтня спалахнув на Запорожжі й порушив з такими труднощами досягнутий статус-кво у стосунках із царським престолом і дав йому нові козирі в боротьбі за ліквідацію самотійності козацької держави.

§ 2.2. Розпалювання Москвою соціальних суперечностей в Україні з метою посилення військово-політичного контролю над нею в листопаді 1657 – травні 1658 рр.

Питання про народне повстання під час гетьманства І. Виговського досить детально та різнопланово розроблене в історіографії¹⁷⁰, тому ми будемо торкатися його лише в аспекті впливу на еволюцію російської політики щодо України в цей період.

Потрібно зазначити, що повстання в часи І. Виговського було викликане не стільки посиленням феодального гноблення з боку старшини, як це традиційно подавала радянська історіографія, скільки деформованою соціальною структурою козацької держави. Переважна більшість покозаченого населення, з якого вагома частина за роки війни з поляками звикла жити за рахунок військової здобичі, не мала засобів до існування. Заворушення та бунти на цій підставі почалися ще за Б. Хмельницького. Незаперечний авторитет голови держави та головнокомандувача давав йому змогу утримувати ситуацію під контролем, але незавершеність державного будівництва й невирішеність найважливіших соціальних протиріч, породжених епохою козацьких воєн, далися взнаки після його смерті. Цю концепцію аргументує у своїй роботі Т. Яковлева¹⁷¹.

На зміну вищого керівництва Війська козацька маса покладала надії, сподіваючись на поліпшення власного становища. Гетьман Виговський бачив своє завдання в розбудові ієрархічної структури українського суспільства, без якої неможливий розвиток самостійної держави. Провідну роль у державі повинна була відігравати нова еліта – «козацька аристократія».

Зрозуміло, що подібне бачення гетьманським оточенням майбутнього не влаштовувало козацький загаль. Тому перші ж досить незначні, навіть у порівнянні із здійсненими Б. Хмельницьким¹⁷², кроки гетьмана, спрямовані на зміцнення позицій старшини (віддання в оренду деяких рібних промислів і продажу вина¹⁷³), та очевидна орієнтація Виговського на аристократичну, а не на демократичну частину суспільства викликали розчарування й вибух невдоволення серед посполитих і рядових козаків. Немаловажним фактором тут був і винесений з досвіду польського панування опозиційний до держави як визискувача світогляд, який і далі існував у широких народних масах. Рядове козацтво хотіло мати державу, яка ґрунтувалася на принципах козацької вольниці, а не козацького аристократизму.

Формальним приводом до початку заколоту на Запорозжжі стала неучасть запорожців у Корсунській раді, а тому й невизнання обраного там гетьманом І. Виговського. Запорозжжя було незадоволене втраченою за гетьмана Б. Хмельницького ролі політичного центру України. Для відновлення свого впливу на загальноукраїнські справи воно вирішило скористатися сприятливою ситуацією.

Не сприймаючи політичного ладу, який формувався на козацькій території у процесі становлення Української держави, прагнучи перенести на городову Україну січові порядки, вважаючи вибір гетьмана прерогативою Запорозжжя, яке, на її думку, і було справжнім джерелом влади, та обороняючи власні, у першу чергу матеріальні, інтереси (заборона ходити чайками в походи на татар¹⁷⁴ конче необхідна державі для нормалізації відносин із Кримом, боляче ударила по інтересах запорожців, які, як дуже точно підмітив С. Беневський, проклинають Виговського особливо тому, що вони не маючи річок і полів, не можуть обійтися без грабунків на морях і наскоків на поля татарські, а тому забороняти їм це – значить бажати їхньої погибелі¹⁷⁵), Січ протиставляла себе гетьманському уряду й городовій старшині в цілому.

Засуджуючи намагання городової старшини зосередити всю владу в своїх руках і ставлячи корпоративні політичні інтереси Січі вище загальнодержавних, Запорозжжя відмовило погодитись на зміни в гетьманському уряді, зроблені без його участі або проти його волі. Своїми діями Січ у той час об'єктивно стала на перешкоді подальшого формування й усталення владних структур Української держави. Критикуючи новозаведені в Україні порядки, запорожці не пропонували ніяких альтернатив у межах ідеї незалежності України. Фактично вони починали виступати деструктивною, руйнівною щодо української державності, силою.

Шукаючи допомоги у своїй боротьбі з гетьманським урядом, запорожці звернулися за підтримкою до Москви. 21 листопада в російську столицю прибули запорозькі посланці (М. Стринжа (Іванов) з товаришами), які від імені січового товариства звинуватили гетьманський уряд у намірах зрадити царя, оскільки він, як за життя Б. Хмельницького мав, так і при І. Виговському має дипломатичні зносини чи союзні договори з іноземними державами.

Як зазначає В. Горобець, державні устремління гетьманського уряду, передусім у зовнішньополітичній сфері, викликали різкий спротив січового товариства і служать об'єктом для демонстрації нелояльності офіційного Чигиринського уряду до Москви¹⁷⁶. Посланці особливо підкреслювали

те, що Січ не зноситься ні з якими іноземними державами, не має намірів цього робити й що такого не було навіть при поляках.

Звертаючись із проханням до царя послати у Військо свою «ближню людину» і скликати раду для нового обрання гетьмана, оскільки Виговський запорожцям і черні «не любий», посланці згоджувалися на те, щоб «без волі великого государя... самим нам гетьманів не перемінювати», щоб в українських містах були поставлені царські гарнізони, які повинні утримуватися за рахунок стації з тих же міст, щоб воеводи «міськими всякими справами відали», а «полковники б тільки відали військові діла», а також щоб Москва отримала можливість безпосередньо контролювати збір усіх поборів і податків у Війську й одноосібне право платити з них жалування козакам¹⁷⁷.

Приїзд посольства на чолі з М. Стринжею (Івановим) засвідчив готовність Запорозжя йти на всілякі поступки політичним планам царського уряду як ціну підтримки останнім автономного становища Січі у Війську Запорозькому й дав нарешті Москві можливість включити один з головних механізмів реалізації нового політичного курсу щодо України – безпосередні стосунки з впливовою опозиційною центральною українській владі політичною силою. Перед царським престолом відкрилися широкі можливості з проведення політики політичного шантажу стосовно гетьманського уряду. Почала складатися слушна нагода для нового висунення політичних претензій до України. Московська дипломатія негайно скористалась новими сприятливими обставинами, що виникли з приїздом запорожців, посиливши тиск на гетьманських посланців. Так, на початку третього тижня переговорів з гетьманськими посланцями на чолі з Ю. Міневським російську сторону раптом стурбувала відсутність підписів на грамоті, присланій з Корсунської ради, хоча послі пояснили, що так раніше завжди було й ніяких проблем у попередніх посольствах із цього приводу не виникало¹⁷⁸.

Офіційна Москва зігнорувала гетьманське звернення від 29 жовтня до ближнього боярина Б. Морозова, привезене гетьманським посланцем С. Почановським, з проханням переконати царя покарати «посланців від свавільників»¹⁷⁹, так само, як і прохання, звернене безпосередньо до самого царя, дати указ князю Ромодановському, щоб той з ратними людьми, «порадившись із нами, разом на ворогів ішов, де потрібно буде, і міжусобну брань заспокоїв»¹⁸⁰.

Керівник Посольського приказу А. Іванов, навпаки, намагався приховати від гетьманських послів сам факт перебування в Москві посланців від заколотників¹⁸¹. Прагнучи використати соціальні та політичні

Алмаз Іванов.
Малюнок барона Августина
Майєрберга. 1661 р.

суперечності в Україні для зміцнення своїх позицій, Москва вирішила підтримати політичні претензії Січі, фактично визнавши Запорозжя самостійним суб'єктом українсько-російських відносин. Рішення про відправлення у Військо царського арбітра – окольничого й оружейничого Б. Хитрово, згідно з проханням запорожців, було прийняте з нечуваною для московської бюрократії швидкістю – у той же день, 21 листопада. 29 листопада про це вийшов уже офіційний указ¹⁸².

Тим самим своїми діями царський уряд активно підтримав згубну для Української держави тенденцію до децентралізації влади. Якщо у грамоті,

виданій за результатами посольства Ю. Міневського (від 30 листопада), ідеться про направлення у Військо ближнього окольничого й оружейничого Б. Хитрово лише для проведення досить формальної процедури передання царської жалуваної грамоти на гетьманство І. Виговському¹⁸³, то з грамоти, адресованої кошовому Запорозької Січі Я. Барабашу¹⁸⁴, та відповіді на гетьманське звернення від 29 жовтня стає зрозумілим, що Москва фактично підтримала основну вимогу заколотників. Цар повідомляв і Барабаша, і Виговського, що метою скорого приїзду Хитрово є заспокоєння усобиці, для чого він наказав скликати раду в Переяславі, на яку в досить категоричній формі пропонував з'їхатись усі старшині й черні¹⁸⁵.

Запорозьких послів було обдаровано царським «жалуванням», видано «проїзний лист» до полковників, сотників та іншої місцевої влади з наказом пропускати послів без усяких затримок¹⁸⁶.

Позиція судді-мироотворця, який стоїть над обома партіями, давала царю додаткові важелі впливати на ситуацію. Пов'язання питання формального підтвердження (жалуваною грамотою) І. Виговського на гетьманстві з проблемою «заспокоєння» бунтів, головною вимогою яких було проведення ради для переобрання гетьмана, об'єктивно послаблювало позиції гетьманського уряду й посилювало позиції заколотників. Москва чудово розуміла, що, хто б не був обраний таким широким колом виборців, як того вимагали запорожці, він змушений

Юрій Хмельницький.
Гравюра Бонаціани.
1670 р.

буде зважати на царистські настрої частини суспільства в питанні зовнішньополітичних орієнтацій. Підтримуючи у Війську прояви безпосередньої демократії – вирішення питань державної ваги загальною козацькою радою, яка по суті була неорганізованими стихійними зборами, монархична Москва тим самим ускладнювала українському уряду можливості послідовно проводити свою політичну лінію, оскільки ставила його в залежність від мінливих настроїв козацької ради. Очевидно, що Москва розраховувала через своїх представників впливати на настрої рядових козаків, а отже, і на прийняття вигідних їй рішень.

На початку грудня з України до Москви повернулися Д. Рогозін та спеціально послані на розвідку в «черкаські міста» Д. Мжецький і П. Рижка, які привезли інформацію про погрози полтавських і миргородських козаків відмовитись виконувати накази старшини, про те, що Виговського у Війську не люблять і багато хто хотів би, щоб гетьманом був Ю. Хмельницький, що чернь і міщани засвідчують свою відданість царю та бажання мати царських воєвод¹⁸⁷ як гарантів стабільності. Очевидно, що ці повідомлення лише переконали царський уряд у правильності обраної стратегії і стали додатковою підставою для висунування Чигирину жорстких вимог через посланого невдовзі в Україну окольничого Б. Хитрово.

Зі свого боку, папський нунцій у Варшаві П. Відоні, знаючи з донесення С. Беневського про розлад між козаками та московитами, намагався посилити ворожнечу між ними, заявляючи в середині листопада царським послам у Варшаві, що «влада Москви для України є ярмом» і що в разі спроб царського престолу накинати козакам свої порядки вони, у свою чергу, «можуть послати озброєну армію проти московитів, і що вони добиваються, щоб і татари їм допомагали»¹⁸⁸.

Окрім того, в останніх числах листопада двоє жителів м. Глухова повідомляли прикордонного хотмиського воєводу І. Сухотіна, що гетьман Іван Виговський і полковники і сотники і осавули і попи і всі товсто-багаті люди окрім чорних з'єдналися з ляхами, хочуть государя...

зрадити і хочуть де ляхи з татарами воювати государеву землю по теперішньому зимовому шляху як буде дорога»¹⁸⁹. Регулярними були й повідомлення воєвод прикордонних від Поля російських міст (Валки та ін.) про те, що протягом другої половини листопада біля цих міст регулярно бачили татарські загони чисельністю 300–200 осіб¹⁹⁰.

Таким чином, у світлі всіх цих загрозливих сигналів перед Москвою почала вимальовуватись украй не вигідна для Росії перспектива можливого антиросійського польсько-татарсько-українського союзу в умовах незавершеної російсько-шведської війни. Тому як превентивний захід 19 грудня белгородському воєводі була надіслана царська грамота з наказом відписати в усі міста по Белгородській смузі й за смугою до воєвод, щоб у містах жили з великою обережністю й «від приходу воїнських людей оберігались міцно» і сторожі міцні денні й нічні по місту та по від'їжджих сторожах тримали постійно¹⁹¹.

Готуючись до тривалої боротьби та воєнних дій в Україні, Білорусії та Прибалтиці, Москва розпочала вишукувати додаткові можливості для поповнення армії і здійснила ряд заходів щодо організаційного укріплення тих своїх прикордонних районів, що межували з Україною. Улітку 1657 р. царський уряд вирішив офіційно прийняти технічно збудовану ще в 1635–1653 рр. Белгородську смугу – укріплену лінію на півдні Московської держави. Для цього в інспекційну поїздку по смузі був відправлений один із керівників Розрядного приказу думний дяк С. Заборовський. З осені 1657 р. здійснювалися заходи, які повинні були забезпечити організаційну єдність Белгородської смуги: проводилась інтенсивна підготовка до формування Белгородського полку (складання розбірних списків ратних людей почалося ще наприкінці літа¹⁹² й посилено проводилось восени¹⁹³) і перетворення Белгорода на центр нової військово-адміністративної одиниці – Белгородського розряду. Адміністративна влада белгородського воєводи поширювалася на 38 міст Белгородського полку. У його підпорядкування передавалися рухома армія, створена в основному з полків нового строю, і «служилі люди міської служби», які складали гарнізони міст та охороняли смугу¹⁹⁴.

Військово-адміністративна реформа на півдні Росії, яка передбачала створення й постійну дислокацію великого військового з'єднання – Белгородського полку, була тісно пов'язана з більш жорсткою позицією Москви щодо України й повинна була забезпечити реалізацію стратегічних планів царського уряду на південно-західному напрямі, тобто щодо України й Криму.

Ян Казимир.
Портрет другої половини
XVII ст.

Посилення тиску Москви на позиції гетьманського уряду підштовхнуло Виговського до активніших намагань урегулювати досить напружені стосунки з Річчю Посполитою, спричинені гострим конфліктом через уведення в листопаді в межі нейтральної території між річками Горинь і Случ на Волині та Поділлі (у міста Полонне, Костянтинів, Заслав, Меджибіж, Острог, Гощу, Степань, Межиріч, Корець) козацьких гарнізонів¹⁹⁵, зайняттям поляками Пінська¹⁹⁶, а також інформацією про наміри литовців на початку зими «приходити» на Чернігів, Чорнобиль та Бориспіль, а поляків разом з татарами – на Брацлав¹⁹⁷.

Ще в середині листопада Чигирин майже вороже зустрів польського посланця Д. Воронича, який, знаючи про бунт на Запорозжжі, пропонував Чигирину від імені короля мир з Польщею, і на пропозицію повернутися в підданство Польщі, гетьман відповів послу, що згоден «миритися..., а не піддатися» й лише після російсько-польського примирення¹⁹⁸. А вже наприкінці листопада – у грудні Виговський вважає за потрібне підкреслити в листах до Польщі своє толерантне ставлення до короля та Речі Посполитої в цілому (пише, що завжди сприяв тому, «щоб взаємні незгоди могли закінчитися бажаним миром») та бажання не давати жодних підстав до ворожнечі. Папський нунцій у Варшаві П. Відоні у своєму донесенні в Рим від 19 листопада навіть повідомляв, що козаки нібито висловлювали готовність «у будь-який момент вторгнутись у Московію, як тільки буде віддано наказ»¹⁹⁹.

Гетьманські посланці козаки Федоренко й Демко²⁰⁰, а також грек Ф. Томкевич²⁰¹ у січні 1658 р. везли полякам ввічливі заяви щодо бажання згоди, «об'явлення» вірності й покірності королю²⁰² та розпливчасті пропозиції «вірності підданства»²⁰³, які, проте, були більше схожі на звичайні акти чемності та спробу утримати поляків від ворожих дій щодо Війська, аніж на конкретні політичні пропозиції. У гетьманських листах до польських урядовців здебільшого містилися заклики дотримуватись перемир'я та обіцянки чинити так само зі

Андрій Лещинський.
Гравюра В. Гондіуса. 1652 р.

свого боку, а також звичні для того-часного дипломатичного і приватного листування туманні вияви відданості адресату. Зносини з поляками на рубежі 1657/1658 рр. були для гетьмана лише запасним варіантом, дипломатичною грою, яка спиралась на бажання підстрахуватися на випадок відкритого конфлікту з Москвою²⁰⁴.

Так, головним завданням Ф. Томкевича було з'ясувати повноваження С. Беневського, чи дійсно поляки бажать згоди з козаками й чи готові вони підтвердити козакам усі їхні вільності та надати 6 тис. козаків шляхетське достоїнство²⁰⁵.

Подальше розгортання та конкретизація стосунків гетьмана з поляками щодо можливостей укладення союзу залежали в першу чергу від того, яку політику щодо України буде проводити Москва. Не заперечуючи в принципі можливості угоди з Польщею («у моєму старанні не буде... нестачі, якщо будуть вимагати обставини», «вільному народу з вільним найзручніший союз»²⁰⁶) та вважаючи свої зносини з поляками своєрідною попередньою підготовкою до неї²⁰⁷ (з'ясовує повноваження Беневського на ведення переговорів від імені Речі Посполитої²⁰⁸), Виговський, проте, у листі до архієпископа гнєзненського А. Лещинського від 22 грудня досить чітко формулює своє тодішнє бачення союзницьких пріоритетів: «Проте за невірний мир ніколи не хотіли б проміняти своєї безпеки... До цього часу ні один з наших союзників не показав благородства, залишаючись вірним нам, за виключенням царя..., який не позбавляє нас попередньої своєї милості»²⁰⁹. Імовірно, «остаточне вирішення наших справ»²¹⁰ з поляками гетьман пов'язував з результатами місії Б. Хитрово, спеціально підкресливши в листі Лещинському, що перемир'я, укладене з С. Беневським, є свідомим добровільним актом, зробленим «не через побоювання, не за примусом чиїмось, бо вільних ніхто не може примусити до рабства, ні накласти ярма на шию не звиклу до нього», а задля «благоденства» обох народів²¹¹.

Про те, що гетьман у зносинах з поляками послідовно відстоював державні інтереси України, свідчать гострі характеристики, які давали

Павло Ян Сапега.
Гравюра 1667 р.

Виговському польські й литовські урядовці^{212*}, і дії гетьмана щодо утримання територій Пінсько-Турівського та Волинського полків. Зокрема Д. Воронич повідомляв Варшаву, що у другій половині листопада на південь Білорусії, під Мозир, було відправлено два козацькі полки, а Пінський повіт гетьман має намір повернути силою²¹³. Про намір увести козацький гарнізон у Пінськ С. Беневського повідомляв і сам Виговський у листі від 19 грудня²¹⁴. За інформацією П. Сапеги від 30 грудня 1657 р. і 5 січня 1658 р., козаки, всупереч перемир'ю, перейшли через Горинь і зайняли «майже більшу частину Пінського тракту»²¹⁵.

Чауські козаки на чолі зі Станішевським наприкінці грудня 1657 – у січні 1658 рр. стояли на залогах навіть у районі Слуцька²¹⁶. На неодноразові вимоги С. Беневського відвести козацькі гарнізони за р. Случ у грудні 1657 – січні 1658 рр. гетьман відповідав відмовою²¹⁷.

В Україні тим часом ситуація все більше ускладнювалась. Наприкінці грудня 1657 р. повстав Полтавський полк на чолі з М. Пушкарем²¹⁸. Цьому не в останню чергу сприяла й позиція Московської держави. Прикордонні російські воєводи, зокрема колонтаївський, охтирський, белгородський та вольнський, таємно «намовляли» Пушкаря до виступу проти гетьмана, обіцяючи «в усіх потребах посилкувати»²¹⁹. Белгородський воєвода князь С. Львов і колонтаївський Д. Протасов таємно утримували у в'язницях схоплених і присланих Пушкарем вірних гетьману козаків²²⁰.

Запорозький посол до царя М. Стринжа, побоюючись бути заарештованим за наказом гетьмана, спокійно сидів у Путивлі під захистом воєводи й відсилав на Запорожжя та в міста України підправлені копії царської грамоти, у яких «умислом»²²¹ оголошувалось, що цар не ви-

* Так, наприклад, гетьман Великого князівства Литовського П. Сапега, у зв'язку із зайняттям козаками територій у басейні річки Горині, висловлював надію, «що цей восковий ніс, який втягує корисне для себе, розтане, коли по волі Божій, поверне до нас жадане сонце. Нехай хизується... своїм щастям, настане час, він буде змушений приборкати свою неперебориму злість, недоступну ні для яких переконань».

знає Виговського гетьманом й у своїй грамоті дає наказ скликати нову раду для виборів гетьмана та полковників за участі всієї «черні» Війська Запорозького²²². Стринжа писав, що для виконання цього царського наказу в Україну йде Б. Хитрово з 10 тис. царського війська²²³, а також, що Виговський привласнив собі чотири річні жалування, нібито вислані царем у Військо ще раніше²²⁴, що було явною провокацією. Вислання царської грамоти надало опозиції важливу моральну підтримку і спровокувало новий виток ескалації напруження в Україні. Заколотники вміло скористались нею для поширення повстання на «волюсть».

Розгортанням антигетьманського повстання та суперечностями з Москвою могли реально скористатись татари й поляки. Незважаючи на раніше висловлене ханом бажання миритись із козаками, про що йшлося вище, татарські загони в середині листопада продовжували, вірогідно з розвідувальною метою, «підбігати» під прикордонні міста Уманського та Чигиринського полків²²⁵. Сам хан, мабуть, обдумував гетьманські пропозиції, зондуючи водночас позицію Польщі. Другого грудня до Варшави прибуло татарське посольство, яке від імені хана заявило королю, «що зараз є час і нагода до ліквідації козаків»²²⁶. Виговський чудово знав, що хан, «довідавшись про бунти і свавільні задуми в Запорогах», вислав у степ, у поля білгородські, Калгу-султана з наказом, як розпочнеться між козаками «міжусобна брань», зробити напад на Україну²²⁷.

Очевидно, навіть отримавши мирні пропозиції гетьмана, хан не виключав, за умови, якщо «звістка прийде, що польський король на підйомі», послати Калгу-султана з 40-тисячним військом на Україну²²⁸. Тому десь у 20-х числах листопада гетьман відправив до хана спеціальне посольство на чолі з Ф. Бутом та А. Процуною²²⁹, щоб «Мехмед-Гірей цар на нього писаря, і на запорозьких черкас війною не ходив». Козацькі послі запропонували хану для укладення союзу прислати свою людину у Військо, а потім іти разом з гетьманом на Запорожжя, тому що московський цар «низовим черкасам жалування посилає, щоб їм промисел учинити над ним, писарем, і над його черкасами, щоб його писаря розорити й під государеву руку в підданство підвести»²³⁰.

Московські посланці Я. Якушкін і Г. Михайлов, які перебували у грудні в Бахчисараї, довідались у кримського візира Сефер-Казі-аги, що Виговський прислав до хана своїх послів тому, що отримав інформацію, що Мухаммед-Гірей «збирається за їх воровство і грубість іти на них війною... і щоб Мухаммед-Гірей цар на нього, писаря, і на запорозьких черкас війною не ходив». Маметша-князь казав послан-

цям, що «для того де прислав писар гінців своїх трьох чоловік, що їм бути з кримським царем по попередньому своєму договору, як було при Хмельницькому, разом». За словами Маметші, гетьманські посланці казали, що «він писар, із запорозькими черкасами, які йому, писарю, слухняні від московського государя відкладеться»²³¹.

Бажаючи утримати татар від нападу на Україну (щоб у такий «непевний час зла не зробили»²³²), ураховуючи інформацію про спроби повстанців дійти згоди з татарами проти гетьмана²³³ та будучи незадоволеним прихованою підтримкою повстанців Московою, гетьман на початку 1658 р. зва-

Сефер-Казі-ага.

Гравюра середини XVII ст.

жився на укладення договору з татарами, «щоб йому бути з кримським царем у дружбі», як було за Б. Хмельницького (щоб хан «на нього війською не ходив і воїнських людей не посилав, жив з ним у згоді і в любові»), і «промисел чинити» над козаками, які від гетьмана «відкладуться»²³⁴. Москва, таким чином, своїми діями мимоволі прискорила відновлення вкрай не вигідного їй українсько-татарського союзу. Окрім того, як повідомив 22 лютого Д. Олівеберг папського нунція у Варшаві П. Відоні, одним із пунктів договору було те, «що вони розірвуть дружбу із московитами і що будуть готові до війни з ними на першу вимогу»²³⁵.

Мурзі Карач-бею, який, за різними даними з 600, 500 чи 400 татарамі²³⁶, на початку січня прибув до Чигирин для укладення договору²³⁷, Виговський сказав, що укладає з татарами договір тому, що йому стало відомо: «...посилає де великий государ з Москви до них у черкаські міста воєводу. Він де, писар, у воєвод під началом бути не хоче, хоче тими черкаськими містами володіти сам так же, як володів гетьман Богдан Хмельницький»²³⁸. Для підтвердження серйозності своїх намірів Виговський пообіцяв ханським послам Карач-бею, Селім-азі та Шейен-бею: «...і який де полон кримський у черкасах, і той де полон... розшукавши весь віддають»²³⁹. Про незадоволення гетьмана московською політикою щодо України («не сподобалось ярмо московське») як про причину укладення союзу з татарами повідомив у січні 1658 р. королю

С. Беневський²⁴⁰. Польський дипломат точно підмічає, «що козаки не можуть бути в дружбі з обома народами разом, тобто з Москвою і татарами», відзначаючи, що «дружба з Москвою вірно їм набридла; вони хотіли б дружити з ханом, принаймні цього бажають козаки, які живуть по селам. Запорожці ж зовсім не бажають дружби з татарами»²⁴¹.

Тим часом надії на якусь реальну допомогу від шведів ставали все примарнішими навіть теоретично: у січні 1658 р. Карл X Густав перейшов по кризі Зундську протоку й раптово напав на Данію²⁴². Таким чином, Швеція на початку 1658 р. була у стані війни з трьома державами: Річчю Посполитою, Росією й Данією, що виключало можливість будь-якої дієвої допомоги Війську Запорозькому*.

Нова антигетьманська хвиля, яка почала підніматися у Війську після акції М. Стринжі, малозрозуміла позиція Москви щодо повстанців та, очевидно, інформація про швидкий приїзд у Військо царського посланця Б. Хитрово, дуже стурбувала гетьманський уряд. Адже повстанці стояли поряд із залогами князя Ромодановського й, на думку гетьмана, вели переговори про спільні дії проти нього²⁴³. Тому гетьман, як свідчить С. Беневський, передавши ханським послам зміст угоди й наказавши чекати себе під пристойним, хоча й надуманим приводом (відкопати скарби Хмельницького в Гадячі²⁴⁴), призупинив переговори з татарами й терміново вирушив у бік московського кордону.

Метою цього вояжу було прозондувати у відносно лояльного до Виговського путивльського воєводи М. Зюзіна ситуацію та позицію Москви, а також, очевидно, спробувати перехопити Б. Хитрово й порозумітися з ним без широкої ради. Десь у 10-х числах січня шляхи гетьмана й царського посла перетнулися в с. Гоголевому під Миргородом. На пропозицію гетьмана віддати йому царську жалувану грамоту Хитрово відповів відмовою²⁴⁵.

Зазнавши невдачі з Хитрово, гетьман разом з полковниками Г. Лісницьким та І. Богуном 18 січня зустрівся в Константинові з путивльським воєводою М. Зюзіним. Виговський висловив невдоволення тим, що цар не зважаючи на його застереження, що запорожці «свавільники» і «вори», і не «розшукавши поміж нас»²⁴⁶, наділив їх грамотою й відпустив у «Запороги», навіть не повідомивши про це гетьманський уряд, що призвело до поширення «бунту».

Црагнути повернути царську прихильність і довіру, гетьман просив воєводу доповісти царю про його, гетьмана, вірність і бажання

* Щоправда, дансько-шведська війна тривала недовго – 26 лютого 1658 р. був підписаний шведсько-данський мирний Ротшільдський договір.

Діонісій Балабан

му», щоб там цар «показав милість свою і тоді не одному мені буде явна государська милість, але й усім їм»²⁴⁸. По суті Виговський прагнув отримати царське привселюдне підтвердження свого гетьманського статусу.

Воєвода запевнив гетьмана в царській прихильності, у тому, що цар запорозьким послам не повірив «ні в чому», а наказав з'ясувати обставини та вирішити всі справи Б. Хитрово, і радив Виговському робити все з Хитрово «по царській волі»²⁴⁹. Очевидно, у той же день Зюзін вимагав від гетьмана, щоб новообраний київський митрополит Д. Балабан* не звертався до константинопольського патріарха за благословенням, а зачекав поки гетьман переговорить про те в Москві, а московський патріарх обмінюється листами з константинопольським²⁵¹.

Ця зустріч, незважаючи на те, що пройшла вона в досить дружній атмосфері, ще раз підтвердила той факт, що Чигирин і Москва, безперечно бажаючи дійти згоди з неврегульованих питань двосторонніх відносин і тісно з ними пов'язаної внутрішньополітичної кризи в Україні, по-різному бачили не лише шляхи, а й результати такого врегулювання.

* Обраний у грудні 1657 р. київським митрополитом луцький єпископ Діонісій Балабан, за влучною характеристикою О. Красковського, «належав до числа тих православних ієрархів, які, будучи віддані православ'ю, у той же час любили шляхетську свободу й взагалі устрій Польщі. Вони бажали знищення унії..., але легальним порядком, не вдаючись до підданства Москві»²⁵⁰.

приїхати в Москву з делегацією в кількості 500 осіб, щоб особисто доповісти царю про всі «государеві і військові справи», але лише після того, як поїде Б. Хитрово. Підігруючи панславістським настроєм царя, гетьман просив повідомити його про те, що він (гетьман) постійно схиляє валхів і сербів служити царю²⁴⁷. Виговський також просив воєводу таємно сповістити царя та патріарха про його план урегулювання ситуації. Під час побачення в Москві гетьман хотів запросити їх «бути у свою вотчину Київ... на порадування й на підтвердження всьому Війську Запорозько-

Зустріч виявила і старанно приховувану взаємну недовіру сторін. Гетьман, зокрема, прямо заявив Зюзіну, що побоюється їхати до Москви через чутки про можливість його арешту там і заслання до Сибіру²⁵², а Беневський одночасно повідомляв короля, що цар «поганої думки» про Виговського²⁵³. Зюзін, хоча й зустрів гетьмана досить привітно, проте відмовив йому в очній ставці із запорозькими послами, які тоді ще перебували в Путивлі під захистом воєводи²⁵⁴.

Із розростанням бунту Виговський також намагався заручитися прихильністю духовенства й купецтва стратегічно важливих міст Лівобережжя та Києва. Саме так, на нашу думку, можна розцінювати серію гетьманських універсалів ігуменам чернігівських (від 29 грудня 1657 р. і 19 січня 1658 р.), глухівського (від 1 і 30 січня 1658 р.) і київського (від 7 січня 1658 р.) монастирів про підтвердження їхніх прав на володіння різними земельними угіддями²⁵⁵ тощо, а також універсал купцям-грекам від 9 лютого про дозвіл на вільну й безмитну торгівлю на всій території Війська Запорозького²⁵⁶.

Інструкція, за якою Б. Хитрово мав діяти в Україні, свідчить, що Москва не збиралась відмовлятися від своїх колонізаційних намірів. Хитрово наказувалось отримати згоду на введення російських гарнізонів у Чернігів, Ніжин, Переяслав та інші міста й побудову в них оборонних укріплень. Він мав переконати всіх в Україні, що з прибуттям воєвод «дома ваші будуть цілі, а не розорені». Утримання своїх «осадних ратних людей» та видатки на військові витрати Москва планувала покривати за рахунок збору з місцевого населення подимного та податку з оренд.

Хитрово повинен був вимагати, щоб козаки не приходили в Білорусію в ті міста й повіти, де на залогах стояли царські воєводи (зокрема у Віленський, Троцький, Ошмянський, Лицький, Борисівський, Мінський, Оршанський, Гродненський, Слонимський, Волковиський та Новогородоцький повіти) і відступили в «черкаські міста» з Бихова й Чаус, що фактично означало виведення козацьких військ з Білорусії та втрату її для Війська. За інструкцією, Війську заборонялося приймати втікачів з Московської держави й наказувалось віддавати їх назад воєводам. Виговському докорялося за те, що в листі до царя називав себе «вільним підданим» замість просто «підданим», а в листах до хана він узагалі не згадував, що є царським підданим. Окольник також повинен був висловити невдоволення Москви тим, що вона до того часу не має чіткої інформації про доходи, які збиралися в містах і місцевостях Війська Запорозького²⁵⁷. На думку А. Яковліва, пун-

Ян Казимир.
Гравюра 1649 р.

кти інструкції Хитрово були другим проектом договору, який Москва запропонувала Виговському²⁵⁸.

Мету місії Хитрово досить точно визначив С. Беневський, який доповідав Яну Казимиру, що через Хитрово «цар домагався того ж самого, чого вимагав при мені, через першого посла Кікіна, тобто необмеженої верховної влади»²⁵⁹.

Повстання, яке розросталося в Україні, дало царському уряду можливість відчутися впевненіше у стосунках з гетьманським урядом. Перехопивши ініціативу у двосторонніх відносинах, Москва нав'язала гетьман-

ському уряду свою процедуру та своє бачення врегулювання ситуації. Усупереч козацьким традиціям, не узгодивши з гетьманом, Хитрово сам з Путивля та Лубен розіслав запрошення старшині та полковникам з'їхатися на раду до Переяслава на 25 січня. Розуміючи, що гетьман в обставині бунтів не зможе наполягати на своєму, Хитрово ігнорував його прохання скликати раду «деінде», а не в Переяславі²⁶⁰.

Хитрово прибув до Переяслава 25 січня. Того самого дня гетьман вирушив з Миргорода до Чигирина, щоб завершити переговори з ханськими послами. Перед від'їздом він відправив під Полтаву на залоги 1,5–2-тисячний загін на чолі з І. Богуном та І. Сербіним для блокування дій Пушкаря²⁶¹ й відписав путивльському воєводі, що не може їхати до Москви, «не приборкавши тієї сваволі», проте пообіцявши, на прохання Зюзіна, відписати до новообраного митрополита київського Д. Балабана, щоб той поки що не посилав до константинопольського патріарха по благословення, а зачекав, поки московський патріарх обміняється листами із цього приводу з константинопольським патріархом²⁶².

Розбивши того ж дня загін Богуна та Сербіна, Пушкар негайно відправив до царя нових посланців – Д. Герасимова та Є. Маркова (прибули до Путивля 28 січня)²⁶³ та розіслав листи московським прикордонним воєводам, як, наприклад, змієвському І. Ржевському та путивльському М. Зюзіну, з повідомленням про «зраду» гетьманом царя, його з'єднання з ляхами й ордою та про наміри спалити Полтаву,

Мухаммед IV
Портрет в Титулярнику
1672 р.

а потім «іти війною з татарами під государеві українні міста, зараз, зимою, поки Дніпро стоїть»²⁶⁴.

Прибувши до Чигирини в останніх числах січня²⁶⁵, очевидно, у досить невтішних роздумах після своєї поїздки на Лівобережжя, Виговський завершив переговори з ханськими послами укладенням союзу. Перед від'їздом послів гетьман, як і обіцяв, передав їм 50 полонених татар і вручив 700 єфимків²⁶⁶.

Одночасно з ханськими послами до Чигирини прибув «від турського султана... чауш, а прислав де того чауша до писаря турський цар і велів з ними черкасами помиритись і війною на них ходити не велів, а той де чауш до черкас

присланий від турського царя по його писаревій присилці, що він, писар, прислав у Царгород до султана... черкас своїх для того, щоб султан... на них кримському царю війною ходити не велів, і по їхньому де листу і проханню султан... послав у Крим до Магмет-Гірея... того чауша свого, а для відомості тому чаушу велів заїхати до них, черкас», — читаємо у статейному списку російських послів у Крим Я. Якушкіна та Г. Михайлова²⁶⁷.

Очевидно, цьому рішенню Порти сприяло й польське посольство, яке було у Стамбулі одночасно з гетьманським. Звертаючись із проханням сприяти Варшаві, польські послы разом з тим застерігали султана, що якщо цар московський з'єднається з Військом Запорозьким і з волохами, і з мулянами, і з греками, «які в утисках живуть в турській землі», то тоді вони спочатку «зіб'ють нас», а потім будуть воювати Туреччину²⁶⁸. Аргументи поляків справили на султана потрібне враження: у першій половині січня коронний стражник Яскольський доповідав у Варшаву, що султан не лише обіцяє дотримуватись давньої своєї приязні з поляками, а й зміщає свого підданого трансільванського князя Ракоці, який без султанської згоди розпочав війну проти Речі Посполитої²⁶⁹.

У Порти в січні 1658 р. справді виникли певні ускладнення, але не у Причорномор'ї, а в Подунав'ї. Пов'язані вони були із зайняттям Абердем Ракоці II 25 січня 1658 р. трону князя Трансильванії всупереч

волі турків²⁷⁰. Позиція Війська Запорозького в цій справі мала суттєве значення і для Трансільванії, і для Туреччини, адже вирішувалося питання: чи продовжуватиме офіційний Чигирин підтримку по-анти-турецькому налаштованого трансільванського князя, чи ні. Як показали наступні події, Порта й Чигирин, очевидно, порозумілися з цього питання, оскільки в той час для гетьмана Виговського прихильне ставлення Стамбула, з огляду на його вплив на кримського хана, було набагато важливішим, ніж підтримка з боку ослабленого Ракоці. Сторони погодилися на такий компроміс: Туреччина відштовхуватиме кримського хана до більш активної підтримки гетьмана Виговського, а козаки не підтримуватимуть трансільванського князя.

Союз Кримського ханства та Війська Запорозького мав одним зі своїх найвагоміших зовнішньополітичних наслідків відмову Мухамед-Гірея дати царю шертну грамоту, у якій би козаки згадувались як царські піддані. Хан заявив царському посланцю Я. Якушкіну, що готовий дати шерт, але таку, яка давалася царю Михайлу Федоровичу, без згадки про черкас, тому що запорозькі черкаси люди вільні, остаточно ще не визначилися («на мере де не стало») і в царської величності ще не утвердилися²⁷¹. Зрозуміло, що російські посланці такої шерті прийняти не могли, тому Москва залишилась без офіційного підтвердження ханом російсько-кримських «приятельських» відносин. Інакше кажучи, хан ухилився від жодних офіційних зобов'язань щодо Москви, а це на мові реальної політики означало, що від збройного виступу проти Росії його нічого не утримувало.

Яку інструкцію щодо гетьмана отримав Хитрово в Москві, Виговський точно не знав. Тому, щоб запобігти можливій загрозі з цього боку й отримати додаткові козири під час розмови з Хитрово, гетьман зробив випереджувальний хід. Він відправив до Переяслава ченця П. Ласка з повідомленням про відмову від гетьманства. Петроній представив справу так, ніби Хитрово хоче в обхід звичаїв, без вільних виборів, призначити козакам гетьмана. Такі перспективи викликали загальне обурення козаків, а один з них прямо заявив Хитрово: «...а ні цареві, а ні тобі воєводу, козаки нічого не зробили, щоб ви наше право обрання гетьмана з рук у нас видерли. Виговський голову смажив, нас з тяжкої неволі лядської визволяючи, всі при нім умирали, і з ним жити готові»²⁷². Отримавши таким чином чітку підтримку не лише собі персонально, але й пересвідчившись у бажанні старшини й простих козаків відстоювати свої політичні права, Виговський «для загального добра»²⁷³ скорився волі Москви й 7 лютого приїхав до Переяслава.

Тим часом Пушкар 8 лютого відправив до царя нове посольство на чолі з П. Яковенком з повідомленням про те, що Виговський і його прихильники, «забувши страх Божий і присяжне вічне підданство вашій царській величності, государю нашому, інших собі царів знайшли... і таємно із Карач-беєм у Чигирині присяг»²⁷⁴. Звернення і Хитрово, і Виговського прибути на раду й перед усіма об'явити гетьманські неправди Пушкар проігнорував²⁷⁵.

Незрозумілі зносини Пушкаря й Ромодановського, очевидно, мали дати зрозуміти гетьманові, що в разі непоступливої позиції Москва може звернутися до більш поступливого козацького лідера. Тому Виговський, щоб отримати офіційну підтримку царя та нейтралізувати М. Пушкаря, змушений був формально погодитись на основні вимоги Москви, оголошені Хитрово.

Гетьманські відповіді були записані, і Виговський скріпив їх своїм підписом²⁷⁶. Гетьман дав згоду на виведення козацьких військ з Бихова та на введення царських воєвод в українські міста, обумовивши, що конкретні міста, у яких вони мають стояти, будуть визначені під час його відвідин Москви; обіцяв провести «розшук» утікачів з Росії, але також після побачення з царем. Гетьман пообіцяв негайно відправити послів до шведського короля з тим, щоб переконати його укласти мир із царем, та підтвердив готовність по царському указу воювати проти Швеції, Польщі й інших ворогів царя. Виговський також пообіцяв виконати декілька інших дрібних вимог. Проте наприкінці він зробив одне загальне застереження щодо всіх пунктів, пов'язавши їх остаточне узгодження й виконання зі своєю поїздкою до Москви: «...якось ми постановили незабаром пресвітлі царської величності оглядаючи очі, так про ті статті поговоримо»²⁷⁷. З огляду на цю обставину, Хитрово перед присягою гетьмана і старшини на вірність царю і врученням Виговському булави, бунчука й царської грамоти на гетьманський «уряд»²⁷⁸ узяв з гетьмана обіцянку протягом восьми днів поїхати до Москви на побачення з царем²⁷⁹.

Гетьман дійсно мав намір поїхати до Москви. 18 лютого, завершивши переговори з Хитрово й отримавши з його рук царську жалувану грамоту на гетьманство, Виговський, очевидно з метою закріпити цей свій успіх у боротьбі з опозицією, відправив у Москву свого посланця Ф. Гаркушу з листом до царя та найавторитетніших московських урядовців і вельмож. Повідомляючи бояр Б. Морозова, Я. Черкаського, Оз. Грубецького, І. Милославського, окольничого Ф. Ртищева та думного дяка А. Іванова про свій намір «незабаром поспішати, щоб

Ілля Милославський.
Малюнок
барона Августина
Майєрберга. 1661 р.

самому віддати підданство моє і земне його царській величності чолобиття», гетьман просив московських урядовців поклопотатись перед царем про «гетьманську справу»²⁸⁰. Він навіть розпочав формувати делегацію: віддав наказ полковникам вибрати з кожного полку по 20 «кращих» козаків для поїздки.

Проте вирушити до Москви гетьман планував лише після того, коли Б. Хитрово, згідно з домовленістю, пришле Пушкаря до нього в Чигирин²⁸¹. Власне заради цього гетьман Виговський і пішов на поступки Москві. Згадана гетьманська справа, від вирішення якої залежала його поїздка до Москви, про що прямо заявили Ф. Гаркуша з товаришами в Москві, полягала в тому, що, як писав Виговський царю, хоча він при митрополитові Д. Балабані, при царському посланцеві Б. Хитрово й усьому зібранні присягу царю учинив, але полтавський полковник М. Пушкар не слухає Хитрово. Зібравши свій полк, він розсилає по інших козацьких полках листи, нібито сорок тисяч ратних людей за царським указом при ньому, та розпочинає ворожі дії проти гетьманського уряду. Тому гетьман просить Олексія Михайловича врегулювати це «непорозуміння»²⁸².

Перебуваючи в Переяславі, царський посол також здійснив активну, але безрезультатну спробу схилити нещодавно обраного митрополитом Д. Балабана до підпорядкування київської митрополії московському патріархату. При цьому він посилався на царську резолюцію на статті Б. Хмельницького 1654 р. Балабан, у свою чергу, дипломатично відповів воєводі, що «від початку святого хрещення київський митрополит... благословення приймає від... константинопольських патріархів, а без повеління та без благословення... константинопольського патріарха він благословення

Яків Черкаський.
Гравюра початку XIX ст.
із зібрання П. Бекетова

прийняти й посвятитись на київську митрополію від... Никона патріарха не сміє». Щоб не гнівити царя відкритою відмовою, Балабан запевнив воеводу, що бажає царю «всілякого добра» й має намір наприкінці лютого (у перший тиждень великого посту) послати до государя про затвердження його на кафедрі і про клопотання в константинопольського патріарха дозволу посвятитись від московського патріарха²⁸³.

Дії гетьмана під час переговорів з Хитрово в Переяславі слід розглядати як політичний маневр, оскільки поступки Москві мали умовний характер, а гетьман залишив собі простір для дій. Перш за все Виговський хотів отримати політичну й військову допомогу царського уряду в боротьбі з опозицією, а вже потім вести мову про наповнення конкретним змістом та реалізацію взятих на себе зобов'язань. Досить обґрунтовано видається й думка М. Харшина²⁸⁴ про те, що дії Д. Балабана на переговорах із Хитрово також були своєрідним політичним маневром. Очевидно, що Балабан розумів нереальність реалізації своєї пропозиції, оскільки не міг не знати про повну залежність вселенського владики від султанської влади та про тогочасні напружені відносини Туреччини з Росією.

Результати місії Хитрово частина духовенства небезпідставно сприйняла як посилення позицій Москви в Україні. Тому в березні до Москви виїхали намісник Києво-Печерської лаври А. Устрицький та ігумени київського «больницького» й лубенського Мгарського монастирів Сильвестр і В. Загоровський для того, щоб випросити в царя підтвердження своїх прав на спірні з козаками маєтності й одночасно «засвітити» свою відданість царському престолу²⁸⁵. Москва щедро задовольнила супліки духовенства, чітко підтримавши його інтереси проти козацьких. Цей епізод наочно ілюструє один з елементів стратегії царського уряду стосовно козацької влади в Україні, який полягав у підтримці всіх незадоволених нею з метою послабити владу козацької адміністрації.

Гарантією свого впливу на ситуацію в Україні царський уряд убачав у збереженні опозиційних гетьманові сил. Тому цар спеціально застерігав гетьмана, щоб після примирення, яке мав здійснити Б. Хитрово, «він йому Мартину і його полку, які було проти нього збунтувались, надалі того не мстив, а жив з ними в любові»²⁸⁶. Граючи на протистоянні ворогуючих таборів, Москва отримувала змогу добиватись від гетьманської адміністрації поступок, необхідних їй для реалізації своїх політичних планів щодо України. Саме тому, затвердивши Виговського на гетьманстві від імені царя, Хитрово поїхав у Лубни, де

5 березня, замість того, щоб змусити коритися затвердженому Московою гетьманові, він запевнив лідера повстанців М. Пушкаря в царській милості, привів його до присяги на вірність царю та обдарував разом із М. Стринжею й деякими іншими ватажками повстанців від імені царя привезеними грошми й соболями²⁸⁷. 8 березня до Миргорода прибули послані Хитрово три хоругви ратних людей на чолі з головами Я. Яциним, І. Аладьїним і К. Литвиновим, при яких за указом окольничого відбулася рада, на якій миргородці скинули вірного гетьманові наказного полковника О. Козла та обрали «бунтівника» С. Довгала²⁸⁸.

Соціальна нестабільність, викликана наявністю тисяч «показачившихся», цілком влаштовувала Москву, хоча доводити ситуацію в Україні до соціального вибуху також не входило у плани царського уряду. Наказ обом сторонам конфлікту розпустити війська по суті означав, що Москва хотіла зберегти сили Пушкаря в недоторканності як протиполягу Виговському.

Наприкінці січня – у перших числах лютого 1658 р., очевидно, вважаючи справу залагодженою й не бажаючи ставити себе у двозначне становище в разі, якщо гетьман звернеться за підтримкою для збройного придушення повстання, князь Ромодановський за порадою Хитрово²⁸⁹ виводить свої війська з України. 8 лютого 1658 р. він був уже в Белгороді²⁹⁰. У деяких містах були залишені залоги з людей полку Л. Ляпунова²⁹¹ та путивльські ратні люди, які прийшли з Хитрово²⁹².

Приїзд Хитрово не вніс жодного заспокоєння у відносини в Україні. Навпаки, на думку гетьманського уряду, він спровокував конфлікт у Війську на ще більше загострення й поширення та вихід назовні²⁹³. Гетьманові стало зрозуміло, що Москва потайки прихильна до його ворогів і що його сподівання на її дієву допомогу проти повстанців безпідставні. Більше того, Виговський почав розмірковувати: «...якщо... Богдан Матвійович... Пушкаря до нього не прислав, і те де знатно, що Пушкар війну зачинає по указу великого государя»²⁹⁴. У лютому 1658 р. С. Беневський, відзначаючи скрутне становище гетьмана й те, що він «зневірівся зовсім у московській дружбі»²⁹⁵, писав, що в гетьмана «з Московою кожен день ростуть відмінності, тиск яких він тільки тому терпить, що не довіряє перемир'ю та боїться нападу від нас і від Орди»²⁹⁶.

Справді, незважаючи на укладений договір, позиція татар не була визначеною. 16 лютого кошовий отаман Пашко повідомляв гетьмана про те, що має певну звістку, що орда прийшла до перевозу, а від Фізбута, який приїхав з Криму, є інформація про те, що султан іде на Русь зі своїми ордами²⁹⁷.

Наприкінці січня – у лютому почали різко ускладнюватись відносини з Річчю Посполитою. Місія Ф. Томкевича (перебував у Варшаві до початку березня²⁹⁸) викликала великий резонанс у польській правлячій верхівці, оскільки подала надію на можливість мирного врегулювання «козацького» питання, яке після проведення шляхтою Горинського повіту на початку 1658 р. сеймику, на якому було визнано протекторат гетьмана Виговського, у край загострилося²⁹⁹. Хоча сеймик і був негайно розігнаний, а його рішення не втілені в життя, проте ситуація на польсько-українському кордоні загрожувала вийти з-під контролю уряду.

На зібраному 11 лютого сеймі була заснована комісія для переговорів з гетьманським урядом про укладення миру³⁰⁰. Комісарами були призначені Ю. Любомирський, маршалок великий коронний, С. Беневський, каштелян волинський, та К. Євлашевський, каштелян смоленський. За повідомленням російського інформатора Я. Мейна, який був у Варшаві на сеймі, «посла... козацького відпустив король з Варшави з тим, чого вони просили і король те їм усе обіцяв». Переговори планувалося провести у квітні в Дубні на Волині³⁰¹. Для посольських потреб сейм виділив Беневському 13 тис. злотих, найбільшу суму з усіх посольських рахунків, затверджених на цьому сеймі³⁰². Тоді ж на сеймі було прийняте рішення про необхідність укладення миру зі шведами й початку військових дій проти Росії, якщо Москва й надалі посилено домагатиметься обрання царя польським королем.

Юрій Любомирський.
Гравюра 1670 р.

Під час зібрання до Варшави надійшло послання кримського хана, у якому Мухаммед-Гірей повідомляв Яна Казимира про свій союз із козаками та наміри спільно з ними воювати Москву й запрошував поляків узяти участь у цій кампанії. Тоді ж Варшава отримала й офіційну відповідь Порти на своє посольство. Султан заявляв, що «не можна їм, полякам, мати собі за приятеля водночас його, турчина, й Москву. Треба, щоб поляки поклали на вагу свого розуму ті обидві приязні, московську й турецьку, і вибрали собі одну, найпотрібнішу, та й учинили незабаром до нього про те відповідь»³⁰³. Таким чином,

Станіслав Потоцький.
Гравюра 1670 р.

можемо констатувати, що вже десь у січні–лютому 1658 р. почав намічатися вкрай не вигідний для Москви збіг позицій Речі Посполитої, Туреччини й Війська Запорозького стосовно «російського питання» та контури можливого союзу.

Проте, незважаючи на такий обнадійливий для Речі Посполитої розвиток подій, Ян Казимир все ж не виключав можливості спрямування козацько-татарського союзу проти Польщі. Ураховуючи цю обставину, а також будучи вкрай незадоволеним діями козаків у прикордонних районах та бажаючи демонстрацією сили підштовхнути Виговського до початку

реальних переговорів про союз, він 30 січня видав універсал про збір солдатів для походу на Україну³⁰⁴. Коронний гетьман С. Потоцький за наказом короля збільшив кількість солдатів у своїх військах на Волині й на початку лютого виїхав у Сокаль, щоб на місці оцінити ситуацію³⁰⁵.

Восьмого березня 1658 р. волинські дворяни на сеймику в Луцьку дали згоду на збір акцизу та чопового на утримання війська, згідно з присланим до них королівським універсалом, водночас, проте, обираючи делегатів до коронного гетьмана С. Потоцького та литовського гетьмана П. Сапегу з тим, щоб вони приборкали своїх жовнірів від сваволі³⁰⁶, що свідчить про значну кількість військ, сконцентрованих на Волині. 4 квітня волинські дворяни прийняли додаткову постанову про утримання в межах воєводства розквартированих коронних військ, зокрема про обов'язкову для всіх обивателів воєводства сплату подвійного подимного і здачу певної кількості хліба на їх утримання³⁰⁷.

За повідомленням австрійського посла у Варшаві імператорові Леопольду І Габсбургу від 4 березня, загальна кількість польських військ, які на чолі з гетьманами С. Потоцьким, Ю. Любомирським та П. Сапегою просувалися в бік України, становила приблизно 30 тис. чол.³⁰⁸ Проте насправді коронного війська й Галичині й на Волині, поблизу кордону з Військом Запорозьким, було не більше 17 тис. чол. (10 тис. кавалерії та 7 тис. піхоти), окрім тисячі солдат у гарнізонах прикордонних міст³⁰⁹.

організація державного розшуку селян-утікачів. Наприкінці 50-х рр. XVII ст. хвиля втеч селян і холопів досягла великого розмаху, оскільки у зв'язку з важкими війнами Росії з Польщею і Швецією, з одного боку, посилилась експлуатація кріпосних селян, а з іншого – послабився контроль за ними, через те що феодали змушені були масово відлучатися в полки³¹⁵. Численні втечі кріпаків надзвичайно турбували дворян і дітей боярських, котрі складали кістяк царського війська і стали серйозним деморалізуючим чинником для основи війська, який суттєво знижував боєздатність царських полків. Наприкінці 1657 р. дворяни галицьких, замосковних і українних міст, які перебували у війську з 1654 р., подали царю чолобитні про те, що значна частина селян втекла від них, пограбувавши маєтки й забравши із собою «животи й пожитки» своїх панів³¹⁶.

Тому, щоб заспокоїти дворянство й зупинити невчасно зрослий під час війни рух селян і холопів, уряд Олексія Михайловича спочатку в лютому 1658 р. розіслав заповідні грамоти, які забороняли приймати втікачів у селах і містах, а слідом за ними, у березні, віддав накази про централізований розшук селян, які втекли від своїх поміщиків з 1654 по 1658 рр.³¹⁷ Державний розшук кріпаків-утікачів у поєднанні з каральними екзекуціями проводився в 1658 р. по всій країні: у Нижегородському та Арзамаському повітах, у Галичі, Вологді та Казані з містами³¹⁸. Як цілком слушно характеризує дії царського престолу А. Маньков, розшук 1658 р. був «великим заходом внутрішньої політики уряду Олексія Михайловича, спрямованим на зміцнення тилу і на посилення диктатури дворянства в середині країни в період війни»³¹⁹.

У рамках підготовки до війни на заході в березні у прикордонних з Україною районах розпочалося формування Белгородського полку, яке проводили дяки С. Заборовський та С. Титов³²⁰.

Зовнішні зносини уряду І. Виговського з іншими державами восени 1657 – взимку 1658 рр., безумовно, були продовженням політики Б. Хмельницького. Якщо він формально й порушував «Березневі статті» 1654 р., то змістовно в дипломатичному листуванні та зносинах він ураховував умови укладеного з Росією союзу. Про це досить аргументовано пише Т. Яковлева³²¹. Можна впевнено стверджувати, що до середини зими 1658 р. гетьман, незважаючи на постійно підтримувані контакти з поляками й татарами, зберігав досить чітку орієнтацію на Москву, вважаючи її своїм головним союзником. Але приїзд Хитрово переконливо засвідчив, що інтереси Московської держави та Війська Запорозького відмінні й узгодити їх без принципових поступок однієї

зі сторін не можливо, а отже, потрібно визначатись, чи капітулювати перед інтеграційними планами царського уряду, чи будь-якими засобами відстоювати здобутки державного будівництва попередніх років, які були поставлені під загрозу.

Гетьман обрав другий варіант, оскільки від середини зими 1658 р. почав простежуватися перегляд зовнішньополітичної орієнтації українського уряду. Вимушений політичними обставинами, Виговський пішов на зближення з Польщею, убачаючи, очевидно, у цій ситуації в ній менше зло. Для врегулювання прикордонних непорозумінь* та з'ясування попередніх умов, необхідних для початку переговорів, на початку березня на Волинь (у район Корця, Острога, Межириччя) відправив П. Тетеря³²³, який, як писав С. Беневський П. Сапезі, оголосив там «добрі наміри»³²⁴ гетьманського уряду.

Попередні умови, викладені Тетерею Беневському, були такі:

1. Річ Посполита повинна укласти договір зі Швецією, оскільки якщо Москва випередить у цьому Польщу, то козаки не повірять у перевагу останньої.

2. Варшава через своїх послів до хана повинна посприяти, щоб татари виступили на захист Виговського проти повстанців, не очікуючи воєнної пори, як хан попередньо обіцяв у листі до гетьмана.

3. Коронне військо повинне бути готовим допомогти Україні, але до офіційного прохання про допомогу воно має бути розташоване на квартирах і в жодному разі не просуватись до Горині³²⁵.

Також на цих переговорах було продовжено козацько-польське перемир'я, про що в Межиричі Тетерею та Беневським був підписаний відповідний договір³²⁶.

Не виключено, що до посилення дипломатичної активності гетьманського уряду на польському напрямі доклав зусиль і посол бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма Олександр Ахіллес Мейн, який на початку березня прибув до Чигирина з поздоровленням Виговському у зв'язку з обранням його гетьманом і завданням сприяти примиренню Війська Запорозького та Речі Посполитої³²⁷.

Тоді ж гетьман вирішив, що настав час почати практичне втілення союзу з татарами. На початку березня до хана приїхав посланець Виговського сотник Дементій з тим, щоб просити допомоги проти повсталих і «государевих московських людей» і захисту від них

* Тетері було наказано звестись із коронними гетьманами, щоб вони, згідно з умовами перемир'я, «заціпок ніяких не чинили»³²².

Фрідріх Вільгельм

українських міст. Гетьманський посол обґрунтував прохання тим, що повстанці «відклалися» від гетьмана, їздили в Москву до царя й цар послав на гетьмана своїх ратних людей, які взяли три черкаських міста³²⁸.

На короткий час – лютий – квітень 1658 р. – гетьманському уряду, очевидно, вдалося встановити контроль над Запорозжям. В усякому разі з початку лютого кошовим там був лояльний до гетьмана Пашко Савич³²⁹, а в березні – вірний гетьману старшина Джулай з наказом «з кримським Магмет-Гіреєм... бути в раді» й на кримські улуси війною не ходити³³⁰.

Про погіршення українсько-російських відносин та прохання гетьмана до ханського уряду сповістити поляків про його прагнення стати під польське крило повідомляв канцлеру коронному Стефану Корицінському кримський візир Сефер Казі-ага³³¹. Протягом лютого–березня Бахчисарай наполегливо намагався схилити Варшаву не укладати мирного договору з Москвою, а приєднатися до козацько-татарського союзу, який разом уже веде боротьбу з Москвою, обіцяючи в такому разі «допомогати королю проти будь-якого не приятеля»³³². У випадку неприязності поляків до цього проекту Сефер Казі-ага погрожував: «А хто б залишився в приятстві з Москвою, той нашим неприятелем став би»³³³. За деякими даними, у середині березня до гетьмана вже прибула 10-тисячна орда³³⁴.

Навесні царський уряд продовжував практику одночасного підтримання контактів як з опозицією, так і з гетьманським урядом. Посли Пушкаря, П. Яковенко з товаришами, які перебували в Москві з 19 лютого до 6 березня з черговим повідомленням про «зраду» Виговського і про його союз із татарами, були люб'язно прийняті, вислухані та обдаровані соболями³³⁵. У цей же час у Посольському приказі паралельно йшли переговори з гетьманськими посланцями Ф. Гаркушею та М. Яцківським³³⁶.

Посольство П. Яковенка спонукало царя послати до Пушкаря спеціального посланця – піддячого Ф. Байбакова (14–27 березня перебував у таборі повстанців), який повинен був з'ясувати, яка сила

стоїть за ним («розвідати таємно, скільки з полковником запорозьких черкас») і чи хочуть козаки бути «у гетьмана в послуху». Байбаков запевнив лідера повстанців, що гетьманові послана царська грамота з наказом ні в якому разі надалі не «мстити» повстанцям, а Пушкареві посланці будуть відпущені з Москви без затримки. Запевнивши Пушкаря таким чином у царській прихильності, Байбаков пропонував йому, згідно з рішенням Переяславської ради, визнати Виговського гетьманом і підкоритись йому³³⁷.

Місія Байбакова засвідчила, що Москва й далі трактувала Пушкаря та його козаків як політичну силу, з якою царський уряд рахувався, вважав їх своїми вірними та лояльними підданими й готовий був надалі продовжувати з ними зносини, минаючи гетьмана. Повертаючись назад, підданий взяв із собою нових посланців опозиції: від М. Пушкаря – І. Іскру, а від С. Довгала – П. Ольшанського з товаришами, а також з новими доносами на гетьмана.

З огляду на неспокійну обстановку в Україні у 20-х числах березня, гарнізони прикордонних з Україною міст Белгородського полку були приведені у стан підвищеної бойової готовності. Новий белгородський воєвода князь А. Хілков у відписці від 21 березня наказував чугуївському воєводі І. Бунакову приготувати чугуївців до походу, ужити заходів для охорони міста й фортеці, постійно проводити розвідування «про неприятелів», а на випадок виступу в похід місто залишити обложному воєводі³³⁸. Подібні накази отримали й інші прикордонні воєводи.

Гетьман не залишав надії отримати допомогу московських ратних людей для знешкодження опозиції, а тому підтримував активні контакти з Москвою. Спочатку він послав до Москви вже згаданого М. Филімоновича, а 19 березня написав царю листа, у якому повідомляв про направлення до нього Г. Лісницького³³⁹. Лісницький повинен був запевнити царя, що козаки непорушно тримаються своєї присяги Москві і якщо вони хотіли його зрадити, то зрадили б уже давно, оскільки неодноразово отримували відповідні запрошення й від поляків, і від турків. Пояснюючи укладення союзу з татарами вкрай загрозовою обстановкою на західному кордоні Війська, Лісницький мав особливо акцентувати увагу бояр на тому, що цей союз спеціально укладений таким чином, «щоб ніколи на царя, його милість, руки не піднімали». Гетьманському посланцеві наказано спростувати ряд звинувачень опозиції як брехливі і просити царя таких оббріхувачів «карати на місці»³⁴⁰.

Стефан Георгіци

та Валаського князівств Стефан Георгіци та Костянтин Щербан відповідно. Новими воєводами Порти призначила: у Молдавію – Юрія II Дику (Георге Гику), а у Валахію – Михне III Раде. Ця обставина, безсумнівно, посилила позиції Бахчисарая в Подунав'ї, що тоді було на руку гетьманові Виговському, але аж ніяк не могла порадувати Москву³⁴¹.

Тому цілком закономірно, що основні надії щодо допомоги в приборканні повстання гетьман покладав усе ж таки на хана, до якого приблизно на Пасху (11 квітня) знову прибув посланець Виговського сотник Жгулай з проханням іти разом з гетьманом на козаків, очолюваних Пушкарем і Барабашем³⁴². Приїзд Байбакова та його контакти з повстанцями, очевидно, остаточно переконали гетьмана, що від поїздки до Москви слід ухилитися. Тому гетьман на пораду правобережних полковників (у 10-х числах березня в Чигирині відбулася старшинська рада, після якої і було послано Г. Лісницького)³⁴³ у супровідному листі ще раз підтвердив царю, що не може особисто виїхати в Москву для побачення з ним через напад повстанців на чолі з І. Донцем на Чигиринський полк³⁴⁴ і загрозу від поляків, які почали концентруватись на Волині. В останніх числах березня, з огляду на загрозливу ситуацію на кордонах гетьман наказав привести козацькі полки у стан бойової готовності³⁴⁵.

На початку квітня царський уряд прийняв рішення безпосередньо розпочати підготовку до введення воєвод в українські міста та розвідування фінансових і податкових можливостей Війська Запорозького. До цього кроку його остаточно підштовхнула інформація, привезена

На початку весни 1658 р. татарсько-турецький фактор у регіоні дійсно посилювався. Це було пов'язано не лише з укладенням татарсько-козацького союзу, а й з подіями в дунайських князівствах. Через не санкціоновану султаном допомогу Дьєрдю Ракоці Цу його спробі захопити польський трон у 1657 р., а потім відмову виконати наказ турецького візира Кепрюлю Мехмет-паші виступити проти Ракоці, обтяжену наступною відмовою негайно прибути до Стамбула для з'ясування ситуації, у березні 1658 р. Портою були зміщені воєводи васальних Туреччині Молдавського

з України Ф. Байбаковим, про те, що повстанці переконані, що гетьман у Переяславі «присягав царю не по правді», і що якби «полковники й усе військо і чернь Виговському хоч трохи піддалися, і він би де присягу не учинив», а зараз з татарами, поляками й шведами збирається, розгромивши їх, «іти на Київ і государевих ратних людей висікти і ляхів, і шведських людей у Київ посадити, і зробивши те все, іти... на російські міста», й що лише спротив Пушкаря утримав гетьмана від того, щоб посікти полк князя Г. Ромодановського³⁴⁶. Певну роль у прийнятті такого рішення зіграло також прохання від імені гетьмана та Війська Запорозького послати в Україну царських комісарів для складення реєстру, а з ними – служилих людей, «щоб бунтів... ніхто починати не наважувався»³⁴⁷, висловлене гетьманським посланцем Г. Лісницьким.

Для гетьманського уряду (очевидно, це рішення було прийняте в середині березня на раді в Чигирині³⁴⁸), як слушно вважає Т. Яковлева³⁴⁹, обмеження кількості козаків 60-тисячним реєстром було шляхом до стабілізації внутрішньої ситуації в країні, запобігання подальших повстань та зміцнення державної влади.

Для Москви це була можливість обмежити «козацьку сваволю» рамками реєстру, знову зробити українське суспільство станово замкнутим, наблизивши його тим самим до становища російського суспільства, а також чудова нагода пов'язати вирішення вищезгаданого прохання гетьманського уряду з реалізацією власних інтеграційних планів стосовно України.

Тому вже 3 та 4 квітня вийшли царські укази про призначення воевод у Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів та Миргород³⁵⁰ (див.: *Додаток 5*), а 6 квітня – указ про призначення боярина В. Шереметєва головою нової московської адміністрації в Україні*. Шереметєву, зокрема, було наказано після приїзду у Військо негайно зайнятися оформленням 60-тисячного козацького реєстру. Для договору щодо процедури складання реєстру він повинен був запросити до себе в Київ гетьмана зі старшиною. Усім, хто залишався за межами козацького реєстру, наказувалося «бути в попередніх своїх чинах»³⁵². Боярин повинен був збройно протистояти татарам у разі приходу їх

* Принагідно зазначимо, що, наприклад, у Миргороді все ще стояли царські ратні люди на чолі з Я. Яциним, залишені в місті ще Б. Хитрово. Хоча, як скаржився С. Довгаль путивльському воеводі, більшість ратних людей цієї залоги повтікали в Путивль, а залишилось лише близько 30 осіб³⁵¹.

в Україну, діяти жорстко й рішуче, не узгоджуючи в цьому питанні своїх дій з гетьманським урядом, а обмежуючись простим інформуванням. Усіх людей, які приходитимуть до Києва, наказано реєструвати в приказі, у ратуші чи в полковника, попередньо з'ясувавши їхню особу³⁵³.

Проте основну частину наказу Шереметєву складала інструкція про розвідування податково-фінансових можливостей українського населення (традиційних за польського правління обсягів, форм і строків сплати та адресацію грошових і натуральних податків, відкупів, оренд, натуральних повинностей по кожному полку та повіту окремо) та збирання пов'язаної з цією сферою статистичної інформації про Військо (кількість міст і містечок у кожному полку, селянських дворів – у кожному повіті, маєтностей, оренд, млинів та інших угідь, з яких збирали податки). Шереметєв повинен був також постійно збирати інформацію про «зради» та «воровство» у Війську, а також вісті про сусідні держави³⁵⁴.

У разі персональних звернень на місцях стосовно спірних питань з відкупів боярину було наказано самостійно приймати рішення, лише консультуючись із місцевою владою, що порушувало договір 1654 р., який не давав Москві повноважень утручатися в компетенцію місцевих органів влади у Війську.

Поділяємо думку, висловлену свого часу М. Грушевським³⁵⁵, що в наказах Шереметєву та воєводам, яких готували до відправлення в Україну, знайшли відображення деякі концептуальні моменти обдуманого ще з 1654 р., а поставленого на реалізацію після смерті Б. Хмельницького московського плану опанування Україною. Царський уряд прагнув витіснити козацькі порядки, адміністрацію та установи з міст і всіляко обмежити той вплив на міське життя, який козацтво здобуло під час війни.

Козацтво планувалося звести до становища війська, яким воно і було за польських часів, а адміністративний апарат передати в руки міщанства, котре прихильно ставилося до самодержавної царської влади, оскільки вбачало в ній гаранта стабільності, необхідної торговим людям. Здійснювати адміністративні функції міщанство повинно було під безпосереднім контролем царських воєвод – комендантів найбільших українських міст. Щоб прихилити міщанство на свій бік, Москва ладна була скасувати порядки, які не задовольняли міщанську верству, та підтримати ті, які її влаштовували. Головна тенденція тут полягала в підтримці Москвою тих змін, які сприяли розвиткові

міщанської верстви та обмежували козацьку. Так, на випадок майнових суперечок з козацькою адміністрацією Шереметеву було наказано висловлювати підтримку представникам міської влади й заявляти, «що вони про те про все договір учинять на раді; а що у них відійшло неправдою, повернуть їм назад»³⁵⁶. Підтримка міської влади проти козацької адміністрації була ще одним із засобів примноження кількості союзників престолу в Україні та розхитування основ влади козацької держави.

З інструкції Шереметеву видно, що Москва була невдоволена тим, що гетьманський уряд продовжував ігнорувати 5-ту статтю договору 1654 р., яка обмежувала можливості зовнішніх зносин Війська Запорозького, і стурбована гетьманськими зносінами з Польщею. Москва не відкидала й можливості нелояльних дій гетьманського уряду щодо царського престолу. Це підтверджується (крім уже звичних нагадувань про необхідність негайно повідомляти Москву про всіх іноземних послів до Війська та затримувати послів ворожих Москві держав) спеціальним пунктом інструкції (у попередніх наказах царським послам в Україну він не фігурував): терміново повідомляти царя, якщо «гетьман і полковники почнуть робити всупереч волі й указу царської величності», а також наказом Шереметеву послати до гетьмана дворянина із сотнею стрільців і «водити бути при гетьманові»³⁵⁷, очевидно, у ролі московського наглядача.

Готуючись до війни з поляками, не завершивши війну зі Швецією, Москва в той час була об'єктивно зацікавлена в установленні спокою в Україні й військовій підтримці з боку гетьманського уряду³⁵⁸. Найкращим варіантом для Москви було примирення опозиції й гетьманського уряду за умови збереження сил опозиції в недоторканності та встановлення контролю за гетьманською адміністрацією. Саме на вирішення цієї проблеми і були спрямовані царські грамоти від 6 квітня до Пушкаря та інших полковників, відправлені у Військо зі стольником І. Опухтіним. У грамотах цар знову запевнив Пушкаря в гарантіях недоторканності його самого і його прихильників від гетьмана, якому послана царська грамота не «мстити» повстанцям, та закликав полковників і гетьмана бути готовими за царським указом виступити проти поляків³⁵⁹.

Опухтін одержав завдання передати гетьману царське бажання, щоб разом із царськими послами він спорядив у Вільно на переговори з поляками своїх послів, наголосивши, що царські послы запросять їх із собою в «з'їдже шатро» (Москва врахувала вкрай негативну

реакцію Війська на недопущення козацьких представників до переговорів з поляками в 1656 р.), та прохання зробити для з'їзду креслення українсько-польського кордону. Стольник призначався постійним царським резидентом при гетьманові. Він мав відстежувати ситуацію в Україні та, очевидно, стежити й за самим гетьманом. Вважаючи за потрібне через Опухтіна ще раз заперечити факт вислання у Військо будь-яких «пунктів», які б обмежували давні права й вільності козаків, царський уряд водночас підтверджував свій намір, висловлений ще А. Матвєєвим, увести свої гарнізони в основні українські міста й наполягати на виконанні царської резолюції на статтях Б. Хмельницького 1654 р. стосовно спрямування в царську скарбницю грошових і хлібних доходів, що збираються у Війську³⁶⁰.

Постійне загострення ситуації у Війську Запорозькому вимагало дієвого втручання Москви в українські справи, якщо вона прагнула реально впливати на Україну, що, у свою чергу, вимагало термінового врегулювання відносин зі Швецією, з якою активні військові дії навесні 1658 р. вже не велися, але не велися й переговори про мир. Тому 11 квітня 1658 р. цар відновив переговори з послами Карла X, Густавом Белке з товаришами, які з березня 1655 р. утримувалися в Москві як полонені. 25 квітня послів повідомили, що Олексій Михайлович відпускає їх до Карла X й посилає на з'їзд своїх великих послів. З 20 травня було укладено перемир'я, з'їзд було призначено на 12 червня поблизу Нарви³⁶¹. У контексті вищесказаного цілком справедливим є висновок Е. Кобзарєвої про те, що саме поширення сепаратистських щодо Москви настроїв в Україні, а отже й загострення російсько-польських протиріч, стали головною причиною відмови Росії від продовження збройної боротьби зі Швецією³⁶². Додатковою причиною відмови була вкрай несприятлива для Росії зовнішньополітична ситуація, переконаність Москви в існуванні «єдиного ворожого фронту європейських держав проти неї», як охарактеризував тодішню міжнародну обстановку в регіоні у своїй праці О. Вайнштейн³⁶³.

Перемир'я знаменувало собою не лише закінчення російсько-шведської війни, яка затягнулася, а й те, що в керівних колах Росії взяла гору партія, яка вважала, що зараз головні інтереси Росії лежать не на північному, а на південному заході. Таким чином, саме в цей час вектор російської зовнішньої політики перемістився з Балтики в Україну³⁶⁴, боротьба за остаточне приєднання якої на довгі десятиліття стала головною зовнішньополітичним пріоритетом царського уряду. Лише за Петра I, коли Україна вже була міцно інкорпорована до складу

Яків Барабаш.
Портрет XIX ст.

Російської держави, Москва знову поставила на порядок денний своєї зовнішньої політики балтійське питання.

Розростання соціального конфлікту в Україні, де повстанці почали вбивати заможних козаків та громити їхнє майно, про що 21 квітня повідомили в Москві гетьманські посланці П. Бережецький та І. Богун³⁶⁵ заважало підготовці Росії до війни з Річчю Посполитою та її планам розпочати незабаром перепис доходів в Україні, а тому підштовхнуло російський престол до активізації зусиль щодо врегулювання ситуації у Війську. Москва, щоправда, не збиралась карати посланця Пушкаря

І. Искру, як того вимагав гетьман³⁶⁶, той був прийнятий і відпущений досить увічливо й дружелюбно. Проте в Посольському приказі посланців опозиції наполегливо намагались переконати, що Виговський – законно обраний і підтверджений царем гетьман, за яким «до зради причин... ніяких не об'явилось», а тому потрібно його слухати³⁶⁷.

У відповідь на наполегливі прохання гетьмана дезавувати грамоти, поширювані М. Стринжею серед населення про те, що цар підтримує повстанців і «дав вільне обрання на Запорозжжі, кого хочуть гетьманом», «бо інакше бунту не приборкати миром», передані гетьманськими послами Г. Лісницьким та П. Бережецьким³⁶⁸, і застереження, висловлене М. Филімоновичем, що у противному разі 11 задніпровських полків можуть відлучитися від Війська й з'єднатися з поляками³⁶⁹, цар 22 квітня наказав послати до Пушкаря стольника І. Алфімова, а до Барабаша на Запорозжжя – дворянина Н. Волкова із царськими «заспокоїливими» грамотами³⁷⁰. Крім того, Москва у другій половині квітня віддала наказ звільнити з в'язниць російських прикордонних міст (Белгорода, Колонтаєва, Охтирки) усіх присланих туди М. Пушкарем гетьманських козаків³⁷¹.

Демонструючи таким чином підтримку гетьмана, царський уряд водночас прискорив підготовку до відправлення воєвод та військ в Україну. Збираючи війська, воєводи іноді навіть були змушені повністю залишати окремі ділянки українсько-російського кордону без російських ратних людей. Як повідомляв царя новопризначений

харківський воєвода І. Офросімов, «і в прихід воїнських людей того наряду і зілля, і ядер, і свинцю мало, від воїнських людей оберігатись нічим, да і стріляти, государ, з гармат... нікому, пушкарів у Харківському немає». Відкликаючи російських ратних людей із прикордонних гарнізонів, белгородський воєвода князь А. Хілков ішов на ризик, оскільки, як доповідав у Москву той самий Офросімов: «...і в Харківському, государ, немає жодного чоловіка тих черкас, які б тобі, великому государю, хрест цілували, усі, государ, збірід, мужики сільські..., а черкаси... люди самовільні, ні в чому твого государевого указу не слухають...»³⁷².

У другій половині квітня у драгунських, рейтарських та солдатських полках Белгородського полку, які готувалися до походу в Україну, відбулася роздача грошового жалування³⁷³, у травні його отримали дворяни, діти боярські й козаки в Севську, Рильську, Путивлі, Брянську, Трубчевську, Рославлі та інших найближчих до українського кордону містах³⁷⁴. 21 квітня призначені воєводами царські люди отримали офіційний наказ про свою відправку в Україну³⁷⁵, а київському воєводі А. Бутурліну було відіслано наказ про виділення 600 солдат для корсунського та білоцерківського воєвод³⁷⁶. Між 26 та 30 квітня С. Заборовський та С. Титов отримали аналогічний указ виділити 1000 солдатів із числа новоприборних у Белгородському полку на службу в Ніжин, Миргород, Чернігів і Полтаву³⁷⁷.

26 квітня всі шість воєвод отримали інструкції й таємні «пам'яті», як діяти в Україні. Воєводам було наказано відремонтувати оборонні укріплення ввірених їм міст і перебрати на себе сторожову й караульну служби на міських укріпленнях, включно з контролем за міськими воротами, які на ніч ведено було зачиняти. Воєвод спеціально застерігали «ні в які тамошні справи без государевого указу не вступати», з місцевими жителями «ні в чому не сваритись», а «в дворах стояти обережно і смиренно». До обов'язків воєвод належало «провідувати» про поляків, татар та інших ворогів і про все негайно доповідати В. Шереметєву в Київ³⁷⁸.

Воєводи повинні були таємно розвідати, скільки і яких у кожному полку міст, хто збирає в них мито та відкупні гроші, на кого і скільки всіх податків збирають на рік, яким правом зараз користуються, якими були функції й повноваження польських «урядів», скільки поборів раніше збиралося на короля і «про інші всякі вісті і звичаї, як у них робилось при королєві, і які справи їм були любі або не любі..., і чи в них подковники які справи і звичаї ввели нові, і якщо що ввели нове, і те їм чи любо чи не любо, і що не любо...»³⁷⁹.

Цілком очевидно, що ці «провідування» були необхідні царському урядові для планування рівнів, форм та процедур обкладання податками українського населення в майбутньому.

У грамоті, відправленій Пушкарєві через призначеного в Полтаву воєводу стольника О. Чирикова, Москва ще раз підтвердила свою прихильність до лідера повстанців та послідовне ігнорування в цьому питанні вимог гетьмана покарати Пушкаря. Пушкарєві не дуже переконливо пропонувалося припинити бунти проти гетьмана, але досить однозначно було наказано «все робити, порадившись... з стольником нашим... і нашим государським ділом промишляти спільно»³⁸⁰. Таким чином, Москва вважала корисним і необхідним залучити його до реалізації своїх планів в Україні, фактично проігнорувавши те, що Пушкар не припинив війни проти гетьмана.

Охоронна позиція Москви щодо Пушкаря найбільш яскраво проявилася під час перебування І. Алфімова у травні 1658 р. в Миргороді та Полтаві. Винісши догану С. Довгалю, М. Пушкарю та Я. Барабашу за пролиття крові й наказавши припинити бунти і згадки про раду та жити з гетьманом «у згоді і в любові, а в послуху», Алфімов водночас заспокоїв Пушкаря, повідомивши, що для оберігання й захисту його від помсти з боку родичів «побитих людей», а насправді – від гетьманських військ, цар «указав послати в Полтаву свого... воєводу; і ви того воєводу прийміть, і двори йому дайте і всіляку допомогу чиніть...»³⁸¹.

Проте сподівання Москви врегулювати конфлікт миром з кожним днем ставали дедалі примарнішими, тому що приблизно у другій декаді квітня хан вирішив задовольнити гетьманське прохання про надання допомоги, передане вже згадуваним Жгулаєм. Частина татар на чолі з Карач-беєм була відправлена до гетьмана в Чигирин, а інша частина, близько 20 тис. осіб (за іншими даними – 50 тис.³⁸², що є сумнівним), на чолі з Нураддин-султаном пішла в напрямі на Полтаву³⁸³. Очевидно, свою роль тут відіграв і написаний на прохання гетьмана Виговського лист Яна Казимира до Мухаммед-Гірея з проханням негайно направити в Україну війська на допомогу гетьманові³⁸⁴.

Ян Казимир.
Гравюра В. Гондіуса. 1648 р.

У другій половині квітня гетьман Виговський остаточно впевнився в тому, що Москва не збирається допомагати йому проти повстанців. Більше того, вона веде подвійну гру щодо нього, протестуючи по-москвофільськи налаштованому Пушкарєві. Розмова з царським посланцем І. Опухтіним 1 травня, очевидно, лише підтвердила підозри гетьмана. Тоді Опухтін повідомив Виговського, що цар, згідно з його проханням, поданим М. Филимоновичем, наказав бути в Ніжині, Чернігові, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні та Полтаві воєводам з ратними людьми, з повноваженнями «відати... міськими фортецями, і облогами, і обложними людьми...»³⁸⁵. Малоімовірно, що честолюбивий Виговський мав намір передати в руки московського уряду контроль над шістьма найважливішими центрами Війська, що значно обмежувало б його владу. Більш імовірно, що так своєрідно царський уряд інтерпретував гетьманське прохання прислати «воєвод з ратними людьми» для боротьби з повстанцями.

Стольник зробив усе від нього залежне, щоб утримати гетьмана від розгрому Пушкаря до приходу царських воєвод. Активно намагаючись відрадити гетьмана від походу на повстанців, Опухтін наполегливо пропонував Виговському ще раз звернутися з листом до царя, який цього разу неодмінно покарає «свавільників», а до царського указу категорично вимагав з татарами за Дніпро не ходити³⁸⁶. Опухтін уперше закинув гетьманові, що саме його нелояльна поведінка призвела до бунту.

Під час розмови гетьман прямо заявив російському послу, що вважає, що цар «мене не пожалував, тих бунтівників і самовольців прибократи не велів; а йому..., Пушкарю, дані його царської величності грамоти, і він до тих... грамот докладаючи всяку брехню бунтує...»³⁸⁷. Виговського дуже тривожила поширювана повстанцями інформація про те, що нібито царське військо, яке стоїть у Белгороді, «має іти до них на допомогу»³⁸⁸, а також спроби Пушкаря розширити зону повстання.

Полтавський полковник, закликаючи до себе всіх незадоволених, розсилав по полках листи, у яких повідомляв, що «велено де йому Мартину, по указу його царської величності, іти війною на гетьмана Івана Виговського й на начальних людей і побивати до смерті, а інших наказано спіймавши, відіслати до його царської величності, а царська величність накаже їх зіслати до Сибіру», а також, що «царська величність його, Мартина, пожалував, дав йому на допомогу своїх государевих ратних людей, також і гармат і знамена»³⁸⁹.

Подальше зволікання з прийняттям адекватних ситуації політичних рішень і здійсненням рішучих заходів загрожувало остаточним

перехопленням політичної ініціативи Москвою та повною втратою гетьманським урядом контролю не лише над розвитком ситуації, а й над територією Лівобережжя.

Поки союз із Москвою не зачіпав основ політичного й суспільного ладу козацької держави, не загрожував реальною втратою контролю над стратегічно важливими територіями Лівобережжя та півдня Білорусії, а головне – не обмежував владних повноважень і незалежності нової української еліти, до того часу старшина вважала корисним та необхідним зберігати вигідні союзні відносини з Росією. Вона безболісно погодилась дотримуватися певних ритуальних дій щодо царського престолу й робила символічні, часто лише словесні, поступки Москві. Але перспектива втратити виборені в тяжкій війні з поляками «волі» та реальну владу, перетворившись із царських холопів на словах у справжніх царських холопів на ділі (позбавлених усяких політичних прав і залежних виключно від ласки самодержця), яка почала вимальовуватися крізь усобицю, підтримувану Москвою, не могла сподобатись по-державницькому налаштованій старшині на чолі з гетьманом Виговським.

Як слушно зазначав Д. Дорошенко³⁹⁰, люди, виховані в поняттях політичної свободи, за таких політичних розкладів воліли краще мати справу з конституційним польським королем, який представляв Польщу з її шляхетською свободою та розвинутим політичним життям, аніж із самодержавним московським царем, який представляв державу суворого монархізму, релігійного фанатизму та нетерпимості до інако-

думства. Із середини весни та частина українських урядових кіл, яка найбільше не сприймала московського деспотизму, почала дедалі більше схилитися до ідеї федеративного зв'язку з Річчю Посполитою, а гетьман вирішив задіяти свої тривалі контакти з польським урядом.

21 квітня Виговський написав листа польському комісарові С. Беневському, у якому повідомляв, що «нашої угоди наближається час» і для ведення подальших двосторонніх переговорів він споряджає П. Тетерю³⁹¹. По відношенню до Москви ці таємні переговори були сепаратними.

Павло Тетеря.
Портрет XVIII ст.

Тоді ж гетьман нарешті наважився власноручно приборкати повстанців, оскільки подальше наростання безладдя та атмосфера громадянської війни почали руйнувати новонароджені державні структури, надзвичайно послаблюючи владу гетьманського уряду та роблячи козацьку державу безпомічною перед зовнішньою загрозою. Тим більше, що з приходом у 20-х числах квітня Карач-бея* з 12–15 тис. татар³⁹³, відпала необхідність чекати непевної допомоги царських воєвод. Повідомлення про 40 тис. татар з Карач-беєм вважаємо сумнівними, оскільки і Виговський, і Пушкар, які повідомляють про це³⁹⁴, були зацікавлені в перебільшенні сил загону перекопського воєводи. Козаків з гетьманом було 10 тис. осіб³⁹⁵. Тому Виговський, залишивши царського посланця в Чигирині під домашнім арештом, 4 травня вирушив у похід проти Пушкаря³⁹⁶.

5 травня гетьман знову написав Беневському, підтверджуючи, що «теперішній час є найзручнішим, найкращим і найсприятливішим для подальших переговорів» і що він висилає до нього для ведення розмов у справах Ф. Томкевича. Очевидно, розмова з Опухтіним утвердила гетьмана в думці, що в росіян «слова солодкі, але самі в собі стріли»³⁹⁷. Головним завданням Томкевича була його місія до шведського короля, якому він повинен був запропонувати укласти мир із Польщею, а не з Росією³⁹⁸.

Підозрілість та недовіру до росіян посилювала не зовсім зрозуміла для гетьманського уряду концентрація та доукомплектація Белгородського полку, що перебував з Україною (на 20 травня в Белгороді був призначений збір усіх служилих людей, записаних С. Заборовським і С. Титовим в «розбірні списки»)³⁹⁹. Про те, що ці полки росіяни готували для походу на козаків, від «язиків» знав навіть хан, який 4 травня, повідомляючи короля про вислання татарського війська до гетьмана й закликаючи його також надіслати свої війська в Україну, писав про цю новину Яну Казимиру⁴⁰⁰. Повстанці ж постійно розголошували, що ця рать збирається йти їм на допомогу⁴⁰¹.

Хоча гетьманській дипломатії і вдалося залучити на свій бік і Варшаву, і Бахчисарай як своєрідних взаємних стимуляторів активності у справі підтримки незалежного від Москви курсу українського уряду (у цьому питанні інтереси трьох сторін збігалися), проте стосунки

Довідавшись про наближення Карач-бея, Виговський вислав йому назустріч на Цибульник сотників Р. Ракушку та Л. Бута, у присутності яких перекопський воєвода присягнув на союз із Виговським і на вірність гетьманові³⁹².

з поляками для гетьмана також не були безхмарними. Найбільш радикально налаштована частина польської шляхти весь час намагалася погрозами збройної інтервенції та грубим тиском (у Дубно було зібрано кварцяне військо) підштовхнути Виговського до більшої поступливості на переговорах. На що гетьман, відстоюючи позиції свого уряду, також погрожував, у разі застоювання силових дій щодо Війська з боку поляків, «зі свого боку... промишляти на захист нашої невинності»⁴⁰². Найбільш розсудливі польські політики, як, наприклад, маршалок коронний Ю. Любомирський, не підтримували ейфорії королівського двору щодо можливості швидкого укладання союзу з козаками. Любомирський слушно вважав, що підштовхнути гетьмана до такого кроку, при тому що «чернь, полюбивши північну Русь, стійко стоїть за неї»⁴⁰³, можуть лише надзвичайні обставини.

Наприкінці квітня – на початку травня 1658 р. несподівано активізувався ще один український союзник-стимулятор – Карл X Густав. Відправляючи 14 квітня шведському представникові в Померанії Андрію Гюльденкло наказ про початок переговорів з поляками щодо миру, шведський король пропонував своєму посланцеві подумати, якою мірою можуть бути взяті до уваги інтереси козаків під час зазначених переговорів⁴⁰⁴. В інструкції про ведення переговорів, надісланій Гюльденкло 22 квітня, шведський король зокрема зазначав: «...спробуйте, щоб козаки обов'язково дістали можливість безпечно відправити своїх послів для участі в цих переговорах з поляками й відстоювати там свої інтереси, бо потенція козаків має більше значення ніж самих поляків... Зрозуміло, що якщо козаки не будуть включені в трактат відповідно до умов укладеного зі мною договору, то Польща перебуватиме у постійному хвилюванні, а я створю собі більші ускладнення з козаками, аніж може принести мені користі замирення з поляками, бо козаки можуть з'єднатися з Москвою і шкодити мені»⁴⁰⁵.

Підтекст цього «заступництва» шведського короля за козаків перед поляками цілком очевидний: шведи, як і поляки й татари, праг-

Юрій Любомирський.
Травюра Д. Фалка. 1653 р.

нули використати у своїх інтересах козаків проти Москви. На жаль, ми не маємо інформації, чи дійсно обговорювалось українське питання на польсько-шведських переговорах і чи були якісь домовленості щодо нього, але вважаємо, що якщо це питання шведською стороною ставилось, то сама його постановка мала змусити поляків дещо скоригувати свою позицію щодо Війська Запорозького й діяти більш обережно і менш різко, що в принципі і сталося.

Поділяємо тут думку В. Герасимчука⁴⁰⁶, що, незважаючи на погіршення відносин з Росією та поживалення переговорного процесу з Варшавою, Виговський усе ж не мав наміру негайно укласти союз із поляками. Усілякі обіцянки та знаки прихильності Речі Посполитій слугували Виговському інструментом, за допомогою якого йому ледве вдавалось утримувати польську воєнну партію від спроб порушити західний кордон України під час загострення ситуації на Лівобережжі. Гетьмана більше влаштовувало затягування суворо конфіденційного переговорного процесу з поляками та зволікання з підписанням будь-яких зобов'язуючих документів. Очевидно, Виговський не полишав думки про можливість домовитися з Москвою, прекрасно усвідомлюючи, що союз із поляками однозначно непопулярний серед українського населення й у разі реалізації загрожуватиме його власному статусу. Укладання формального союзу з поляками – це крайній вихід для гетьмана.

Донесення про прихід орди на допомогу гетьманові, яке в Москві отримали 3 травня⁴⁰⁷, разом з інформацією віленського воєводи князя М. Шаховського про успішне завершення попередніх переговорів гетьманських послів з поляками та його ж повідомленням про те, що в разі примирення козаків з поляками «у короля з тобою великим государем одразу би буде, а миру ніякого не буде...»⁴⁰⁸, викликали занепокоєння царського уряду, оскільки ці події ставили під серйозну загрозу здійснення головних зовнішньополітичних планів Олексія Михайловича щодо Речі Посполитої та України.

Тому в першій половині травня 1658 р. царський уряд різко активізував свою діяльність на західному та південно-західному напрямках. Для проведення політичної лінії Москви в сусідніх країнах в нових, несприятливих умовах потрібні були відповідні люди. У першу чергу кадрові зміни торкнулися воєвод, які безпосередньо займались українськими справами. Головна тенденція в цих змінах полягала в заміні воєвод дружельбно або нейтрально налаштованих до козаків, на воєвод, які ставилися до козаків і гетьмана вороже чи упереджено. Спочатку

Олексій Михайлович.
Гравюра початку 1880-х рр.
з гравюри Х. Вортмана
1744 р.

6 квітня на місце занадто толерантного до козаків київського воєводи А. Бутурліна був призначений В. Шереметев, який козаків узагалі не любив⁴⁰⁹, потім 1 травня замість князя А. Хілкова, який за два місяці перебування на воєводській посаді нічим не встиг себе проявити, белгородським воєводою був призначений жорстокий і грубий князь Г. Ромодановський⁴¹⁰. 5 травня вийшов царський указ про арешт і відправлення в кайданах у Москву боярина М. Зюзіна за занадто близькі стосунки з гетьманом Виговським. На його місце путівльським воєводою було призначено стольника князя Г. Долгорукого⁴¹¹.

Того ж дня з Москви до Києва виїхав боярин В. Шереметев, який затримався через вивих руки. З боярином їхав стрілецький голова І. Зубов із 425 стрільцями. Обоз складався із 70 возів. У Севську до Шереметева за наказом приєдналася тисяча комарницьких драгунів на чолі з полковником В. Егліним⁴¹².

Для остаточного з'ясування позицій з поляками та вирішення питання стосовно «мирної постанови» та обрання царя польським королем Олексій Михайлович 7 травня відправив у Вільно своїх великих послів на чолі з ближнім боярином князем М. Одоєвським (з Москви вирушили 11 травня)⁴¹³. Дипломатичні зусилля потребували демонстрації військової сили. Тому в той же день у Вільно «для оберігання... государевих великих і повноважних послів» був відправлений боярин князь Ю. Долгорукий. Його військо налічувало близько 8,5 тис. чол.⁴¹⁴

Здогадуючись, що попереднім посольствам не вдалося виконати поставлених перед ними завдань, цар відправив до гетьмана своїх чергових посланців – стольника П. Скуратова, а слідом за ним і В. Кікіна. Незважаючи на зростаючу невпевненість у лояльності гетьмана щодо себе, Олексій Михайлович прагнув залучити Виговського до здійснення своїх зовнішньополітичних планів. Гетьману було наказано підготувати два–три полки для відправки в район Слуцька. Вони повинні були б діяти спільно з військом князя Г. Ромодановського, який готувався виступити на Вільно в разі відмови поляків від російських про-

позицій на мирних переговорах⁴¹⁵. Водночас Москва продовжувала наполегливо проводити свою політичну лінію стосовно конфлікту в Україні. З одного боку, вона запевняла Виговського в тому, що цар, як і раніше, має «государську милість» до нього, а з іншого – наказувала Скуратову переконати гетьмана зачекати реакції Пушкаря та Барабаша на царські грамоти, послані до них з І. Алфімовим і Н. Волковим, а до того не вдаватися до жодних наступальних дій щодо повстанців⁴¹⁶.

Про те, наскільки Москва насправді була невпевнена у Виговському, що, однак, до певного часу старанно маскувалося формальними заявами про царську прихильність, свідчить прагнення царського уряду нав'язати гетьманові свого резидента, до обов'язків якого входило наглядати за ситуацією у Війську й за самим гетьманом. Протягом одного місяця (з 6 квітня до 11 травня) «помешкати» в гетьмана в ролі резидента було наказано щонайменше чотирьом особам: дворянинові, якого повинен був призначити В. Шереметєв, стольникам І. Опухтіну, П. Скуратову й, нарешті, В. Кікіну⁴¹⁷.

Тим часом гетьманські війська, переправившись через Дніпро в районі Бужин – Максимівка – Кременчук⁴¹⁸, рухались у бік Полтави за маршрутом Манджелика (14 травня)⁴¹⁹ – Говтва (14–17 травня)⁴²⁰ – Полуозеро (Полузір'я) (20–21 травня)⁴²¹ – Жуковці⁴²².

На середину травня 1658 р. незадоволення гетьманського уряду політикою Москви стосовно України зросло до того, що гетьман Виговський відкрито заявив про це царському послу П. Скуратову у Говтві. Гетьман сказав стольникові, що вважає спроби царя «втихомирити» повстання висланням грамот не лише не ефективними, а й такими, що порушують договір 1654 р., який гарантував козакам збереження всіх свобод, оскільки «в наших правах так належить: не повинен полковнику й нікому дати грамоту окрім гетьмана: усе розсудить сам гетьман, а ви де учинили всіх гетьманами, подавали Пушкарю та Барабашу грамоти, і від тих де грамот бунти почалися». Виговський, зокрема, звинувачував Б. Хитрово, який не лише не привів Пушкаря до гетьмана, «але і більше йому дозволив, давши йому соболю да відпустивши». Подібним чином Виговський висловився й щодо дій самого царського уряду, сказавши, що той більше вірить повстанцям, ніж гетьманові, а їхніх посланців замість того, щоб видати йому, вільно приймає й відпускає, обдарувавши грошима та соболями.

Більше того, гетьман заявив Скуратову, що готовий приборкувати повстанців «вогнем і мечем» і на російській території, якщо вони туди відійдуть, а також буде битися з усяким, хто стане на їх захист, не виключаючи й царських воєвод.

Станіслав Потоцький.
Гравюра Я. Горчина. 1667 р.

Оцінюючи позицію царського уряду щодо ситуації в Україні в цілому, Виговський з жalem констатував, «що краще стоїте за одного Пушкаря, ніж за нас і за все Військо... які вірні», і що Пушкар «праведний зі своїми злостями..., а я нікого меншого не зачепивши і пальцем, обвинувачений»⁴²³.

Велике враження на гетьмана справив і арешт М. Зюзіна, одного з небагатьох царських воєвод, який підтримував нормальні стосунки з Виговським⁴²⁴. Цей акт був розцінений ним як один із симптомів повороту Москви до прове-

дення більш жорсткої політики стосовно Війська.

Не без впливу цих чинників Виговський, будучи уже біля Полтави, ще раз підтвердив свою прихильність до курсу на союз із Польщею. 20 травня він написав листа С. Потоцькому, у якому наполегливо просив утримувати війська від ворожих дій щодо козаків, зокрема від переходу лінії, встановленої перемир'ям, наголошуючи, що «ми поклали початок з'єднанню і сподіваємось, що це з'єднання утвердиться за допомогою переговорів і посольств, а не шаблею і військом»⁴²⁵. А 20, 25 і 27 травня поспіль надіслав три листи С. Беневському, у яких повідомляв, що він зрікається царської приязні й що Тетеря отримав усі повноваження на ведення переговорів та укладення договору з поляками; висловив сподівання, що справа не обмежиться «малими обіцянками» через ворожнечий настрій литовців, і заявив навіть про готовність у союзі з поляками й татарами йти на Москву⁴²⁶. Однією з умов, яку виставив гетьман перед поляками, була умова задоволення його особистих інтересів та інтересів його соратників⁴²⁷. Окрім того, гетьман наполягав на дотриманні перемир'я, яке з українського боку повинен був забезпечувати П. Тетеря, якому дані повноваження страчувати його порушників «смертю... за найменшим доказом»⁴²⁸.

Саме тоді, коли гетьманське військо стояло під Полтавою, 18 травня розпочалося повстання українських селян Долинського староства у Прикарпатті, що було на руку гетьманові, оскільки частково відвертало увагу польської влади від спірних прикордонних справ⁴²⁹.

Те, що Москва ще більше утвердилась у своїх намірах взяти ситуацію в Україні під свій контроль і здійснити примирення за своїм сценарієм, засвідчив наказ від 11 травня В. Кікіну, який споряджався у Військо. Стольник повинен був повідомити гетьмана, що цар посилає до Києва та інших міст Війська своїх воєвод, які мають забезпечити порядок і спокій, і що лише після їх прибуття й виключно за царським указом можна проводити розшуки і страти бунтівників. Гетьманові заборонялося самому, а тим більше з татарами, ходити на повстанців, «щоб кров християнська не пролилась». Проаналізувавши наказ, можна дійти висновку, що Москва в цей час вважала цілком реальною можливість відкрито підтримати повсталіх, але лише тоді, коли вона переконається, що за ними стоїть більшість «козаків і черні».

Результатом здійснення цього варіанту розвитку подій також повинно було стати введення царських воєвод, але тепер уже не під приводом приборкання повстання, а під приводом захисту «православних християн» від татар. Тому Кікіну належало довідатись, скільки полковників і полків підтримують або готові підтримати Пушкаря, і чи немає ворожнечі між лівобережними і правобережними козаками, і «гетьмана... Виговського чи всім військом люблять»⁴³⁰.

Проте політична підтримка російським керівництвом повстанців широко не афішувалась. Так, наприклад, прикордонні царські воєводи офіційно щодо цього не були проінструктовані. Тому вони, з одного боку, просили Москву дати чіткі вказівки, чи задовольняти неодноразові прохання М. Пушкаря та Я. Барабаша про пряму допомогу військами (13 травня із запитом про це звертався до царя князь А. Хілков⁴³¹, 20 травня – князь Г. Ромодановський⁴³², а 30 травня – С. Заборовський⁴³³). А з іншого – на власний розсуд надавали повсталім опосередковану допомогу. Так, наприклад, прикордонні белгородський і сумський воєводи не лише дозволяли лідерам повстанців (зокрема І. Донцю) вільно пересуватись російською територією, а й давали їм супровід⁴³⁴.

Слід зазначити, що вже після відправки Кікіна до гетьмана в Москві, з огляду на вибухонебезпечну ситуацію в Україні, усе ж наважились на арешт лідерів повстанців. Наприкінці травня путивльському воєводі було відправлено наказ «переловити» черкас М. Пушкаря, Я. Барабаша, С. Довгаля, І. Донця, М. Стринжу, Я. Чернігівця, С. Ляха та Ф. Дяденкова. Проте цей запізнілий захід уже не міг ні зупинити війни, ні вберегти повстанців.

Розгром гетьманом Виговським у союзі з татарами основних сил повстанців під Полтавою 30–31 травня 1658 р. та загибель М. Пушкаря

зруйнували всі плани царського уряду, які ґрунтувалися на грі на суперечностях між гетьманською та опозиційною партіями. Москва втратила один з найдієвіших важелів впливу на гетьманський уряд. Окрім того, ці події затримали відправку царських воєвод в Україну, оскільки А. Бутурлін і С. Заборовський, які повинні були дати ново-призначеним воєводам ратних людей, не ризикнули цього зробити, зважаючи на вкрай непевну ситуацію в Україні⁴³⁵.

До цього додалися неодноразові повідомлення представників повстанці, що їх царський уряд отримував у другій половині травня – на початку червня, про наміри татар і гетьмана після їх розгрому йти на російські міста⁴³⁶. У тому, що татари мали намір здійснити напади на російські прикордонні міста, зокрема Воронеж, Козлов, Тамбов, сумнівів немає: це однозначно засвідчує статейний список С. Хомицького, який у той час перебував на Дону й мав об'єктивну інформацію про плани татар⁴³⁷. Але щодо намірів Виговського брати участь у цьому поході існують великі сумніви. Навряд чи такий досвідчений політик, як Виговський, наважився б піти на загострення стосунків з Москвою за існування гострих, а головне, нерозв'язаних внутрішніх проблем. Очевидно, мова могла йти лише про наміри добити ті загони пушкарівців, які відійшли на Слобожанщину, але аж ніяк не про напади на російські міста.

Підсумовуючи аналіз російської політики щодо Війська Запорозького та російсько-українських відносин за неповний рік, який минув із часу смерті гетьмана Б. Хмельницького, необхідно наголосити на таких важливих моментах.

Основним протиріччям в українсько-російських стосунках часів гетьманування І. Виговського була відмінність у намірах сторін. З одного боку, існувало бажання гетьманського уряду зберегти існуючий формальний рівень входження України до складу Московської держави, з другого – рішуче прагнення Москви кардинально змінити такий не вигідний для неї стан речей.

Смерть Хмельницького стала своєрідним сигналом до початку реалізації російськими правлячими колами давно виношуваних та обговорюваних планів фактичного, а не лише формального приєднання Війська Запорозького до Московської держави і встановлення реальної влади царського уряду в Україні. Основні практичні завдання політики Москви стосовно України в цей період полягали у звуженні владних повноважень гетьманського уряду щодо внутрішнього життя країни через їх перерозподіл на користь царських воєвод та інших українських станів, у першу чергу міщанства; у стимулюванні згортан-

ня самостійного зовнішньополітичного курсу та жорсткому підпорядкуванні дій українського уряду інтересам російського престолу; у підготовці до запровадження власної фінансової політики в Україні.

Москва не була зацікавлена у продовженні започаткованої Б. Хмельницьким тенденції щодо створення авторитетної, відповідальної та сильної гетьманської влади, а тому всіма силами сприяла послабленню й розхитуванню влади наступника Богдана – гетьмана І. Виговського.

Головними інструментами для реалізації своєї централістичної політики в Україні Москва вважала інститут воєвод, який прагнула запровадити в найбільших українських містах, і практику безпосередніх зносин з окремими регіонами і станами України, ігноруючи гетьмана. Для зміцнення своїх позицій в Україні царський уряд намагався також використовувати класові суперечності. Воєводи з гарнізонами повинні були на практиці забезпечити встановлення політичного контролю Москви над українською територією.

Царський уряд, уміло використовуючи певні прорахунки гетьмана Виговського у внутрішній політиці, активно намагався нав'язати йому свої правила гри і тримати ініціативу двосторонніх відносин у своїх руках. Спочатку Москва довго розігрувала карту з визнанням гетьманських повноважень Виговського, потім почала загравати з лідерами антигетьманської опозиції, фактично сприяючи загостренню суперечностей і підштовхуючи їх таким чином до розпалювання громадянської війни в Україні. Така тактика, з одного боку, дала можливість змусити гетьмана піти на певні поступки (у лютому 1658 р. на раді в Переяславі), а з іншого – сприяла послабленню всієї системи державної влади в Україні. Москва намагалась прихилити на свій бік, обнадіяти чи підтримати вимоги всіх незадоволених центральною гетьманською владою та козацьким устроєм.

Царський уряд був твердо зацікавлений у врегулюванні конфлікту в Україні таким чином, щоб антигетьманська опозиція не постраждала, а збереглась як вагомий важіль впливу на гетьманський уряд, тому всі свої миротворчі зусилля він спрямовував саме на це. Пушкарівщина була на руку Москві, бо створювала можливості для активного втручання останньої у внутрішні справи Війська Запорозького. До кінця весни Москва так і не виробила чіткого ставлення до уряду І. Виговського, а через те її політика щодо нього була не завжди послідовною, а почасти і розмитою. У цілому в ситуації, що склалася, царський уряд схилився до замороження конфлікту в Україні, що рішуче йшло врозріз із інтересами правлячої української еліти, яка

шукала найбільш ефективного способу забезпечення свого панівного становища та реалізації свого бачення майбутнього України. Московський же сценарій вів лише до послаблення її влади.

Повстання Пушкаря – Барабаша дало царському уряду неоціненний урок того, що можна успішно користуватися внутрішнім розладом в Україні, її соціальними антагонізмами для проведення своєї політики, і переконало російське керівництво в дієвості такої політичної лінії щодо козацької держави.

Тому військова перемога Виговського над Пушкарем означала не тільки перемогу гетьманської партії над опозиціонерами, а й, як слушно зазначав О. Терлецький, «перемогу української державності над розкладовими елементами»⁴³⁸. За великим рахунком це була політична поразка Москви та її прихильників в Україні, яка послабила вплив російського престолу на українські справи. Похід проти Пушкаря в Москві розцінювали як відкрити непокору і протидію царській волі з боку гетьманського уряду.

Перемога над Пушкарем мала суперечливі наслідки. З одного боку, завдяки твердій позиції гетьмана та по-державницькому налаштованої частини старшини українському уряду на деякий час удалося нейтралізувати зусилля Москви в її бажанні встановити військово-політичний контроль над Україною, а також сповнити страхом і змусити «впасти в сумніви великі»⁴³⁹ тих козаків, які жили на Слобожанщині й постійно підживлювали опозиційні настрої у Війську. З іншого – за це було заплачено великими людськими жертвами*, деморалізацією народу та зменшенням з його боку довіри й поваги до гетьманського уряду. Очевидно, слід погодитися з оцінкою російського історика І. Грекова⁴⁴², що військове придушення повстання Пушкаря швидше ослабило, особливо в більш віддаленій перспективі, політичні позиції уряду Виговського. Навіть військовий розгром опозиції не міг уже знівелювати того факту, що розв'язана нею за підтримки Москви безперспективна громадянська війна відкрила шляхи для безпосереднього збройного втручання в українські справи інших держав, у першу чергу Російської.

Роздратування та взаємне невдоволення гетьманського й царського урядів один одним, яке ґрунтувалося на різному баченні майбутнього та конфлікті інтересів, наприкінці весни 1658 р. досягло конфронтаційної межі.

* За різними даними, у цій війні загинуло від 30⁴⁴⁰ до 50⁴⁴¹ тис. осіб.

Розділ 3

ВОЄННІ ДІЇ ТА ПОЛІТИЧНІ КОНТАКТИ МІЖ СТОРОНАМИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ 1658–1659 рр.

§ 3.1. Переростання суперечностей та політичного протистояння між Україною та Московською державою у війну в червні–серпні 1658 р.

Перемога гетьманських військ над опозицією поставила Росію на початку червня 1658 р. перед загрозою втратити можливість ефективно впливати на ситуацію в Україні. Тут потрібно зазначити, що всі попередні роки в керівних колах Російської держави точилася боротьба між прихильниками двох напрямів російської зовнішньої політики. Затягнутим прихильником війни зі Швецією був дуже впливовий при дворі думний дворянин А. Ордин-Нащокін, а одним з ідеологів антипольського зовнішньополітичного курсу був тодішній керівник Посольського приказу думний дяк А. Іванов. До його позиції більше схилявся і сам цар.

Проте, незважаючи на принципове рішення царя укласти мир зі Швецією, А. Ордин-Нащокін, який разом з боярином князем І. Прозоровським був призначений послом на шведський з'їзд, поки зберігалась надія на мирне врегулювання з Річчю Посполитою, намагався проводити свою лінію, постійно затягуючи переговори зі шведами. Суперечки про місце переговорів, взаємні закиди в незговірливості та в небажанні почати переговори тривали до вересня².

Ще однією гранню відмінностей у підходах стосовно України серед правлячих кіл Московської держави була позиція московського патріарха, широковідомий конфлікт якого із царем саме влітку 1658 р. досяг найбільшого напруження (10 липня Никон залишив патріарший

*Патріарх Никон.
Портрет другої половини
XVII ст.*

престол і виїхав з Москви у Вознесенський монастир). Никон, як і вся московська світська й духовна верхівка, активно підтримував плани можливого просування Росії на південь до Чорного моря, але в той самий час виступав за мир із Річчю Посполитою, війну з якою вважав непотрібною³. У той час коли Олексій Михайлович усе більше схилявся до рішучих дій в Україні, а його ставлення до гетьмана ставало дедалі холоднішим, Никон, навпаки, на початку червня 1658 р., доручив ігумену Мгарського монастиря В. Загоровському, який тоді перебував у Москві, після повернення у Військо негайно поїхати в Чигирин, передати Виговському патріарше благословення й дізнатися, чим гетьман невдоволений⁴.

Поясненням подібної позиції патріарха може бути висловлена Г. Вернадським думка про те, що Никон бажав дістати підтримку з боку українського духовенства в освітній діяльності церкви в Московії, зокрема у проведенні церковної реформи, суть якої полягала у виправленні накопичених за XV – першу половину XVII ст. відмінностей у московському церковному обряді порівняно з грецьким і південноруським (українським) ритуалом. А шлях до цього патріарх убачав саме в мирному об'єднанні України та Московії⁵.

Посилення впливу польського й татарського чинників в Україні, яке на початку червня 1658 р. стало очевидним, різко суперечило зовнішньополітичним планам Московської держави. Усі дії гетьмана, які йшли врозріз із ними, почали кваліфікуватись як зрада. Так, уже в травні 1658 р. С. Заборовський і С. Титов доповідали в Москву, що гетьман Виговський зрадив, оскільки разом з татарами «прийшов війною під Полтаву»⁶.

Четвертого червня Москва отримала надзвичайно важливу відписку київського воєводи. У ній А. Бутурлін повідомляв, що поляки й литовці збираються неподалік від Києва з метою йти на допомогу гетьманові й татарам, а також що в Україні існують велике незадоволення всіх верств населення гетьманською політикою та бажання українського населення дістати підтримку царських воєвод з військом

проти поляків і татар. Окрім того, воєвода доповідав про серйозне незадоволення приходом татар частини полковників і їх відмову йти разом з гетьманом на Пушкаря⁷.

З огляду на вказані обставини Москва вирішила для відстоювання власних інтересів та недопущення посилення впливу в регіоні третіх держав задіяти в Україні резервні військові контингенти зі складу новостворюваного Белгородського полку. Відправлений дещо раніше князь В. Шереметєв 3 червня виступив із Севська в Україну із загоном чисельністю в 1608 ратних людей при 524 возах з припасами та 8 пищалях⁸.

Комплектування Белгородського полку здійснювалося наприкінці травня – на початку червня. Прибувши 29 травня в Белгород, Ромодановський негайно розпочав підготовку до походу в Україну. Уже 30 травня чугуївському воєводі І. Бунакову було відправлено наказ вислати в Белгород для походу всіх пушкарів, ковалів і теслярів, оскільки у старих солдатських полках багато несправних рушниць, у нових солдатських і драгунських полках під гармати потрібно робити станки, а в Белгороді необхідні майстри відсутні⁹. Окрім цього, Бунакову наказали також негайно вислати в Белгород усіх коней з возами, узятих у 1657 і 1658 рр. у государів резерв, і доповісти про наявність у Чугуєві пороху, свинцю, інших гарматних припасів, грошової казни тощо¹⁰. Очевидно, що аналогічні розпорядження отримали й інші воєводи.

8 червня С. Заборовський і С. Титов як представники царського уряду офіційно передали в Белгороді під командування Г. Ромодановського Белгородський полк у складі 19 252 осіб¹¹ (див.: Додаток 6). Згідно із царським наказом це військо розподілялось таким чином: з Г. Ромодановським у похід в Україну йшло до 15 тис. осіб, до В. Шереметєва в Київ – 2 329 осіб, з Л. Ляпуновим у Белгороді залишалося 4 431 осіб. Причому реально з Ляпуновим було 3 381 осіб, інших 1 050 потрібно було ще набрати. Крім того, 1 300 солдатів Ляпунову за наказом належало відправити у Гродно¹² (див.: Додаток 7).

За два дні перед цим, 6 червня, Г. Ромодановському були послані царська грамота й наказ стосовно його походу, який, зокрема, вимагав, щоб окольнічий повернув гродненську експедицію, якщо він встиг уже її вислати¹³, і йшов в Україну, у «черкаські міста, які по цей бік Дніпра, для оберігання від приходу польських людей і кримських татар і для заспокоєння свавільників»¹⁴.

Царська грамота-інструкція Ромодановському відбиває три важливі моменти тогочасного ставлення Москви до гетьманського уряду. По-перше, російський престол остаточно все ще не визначився у своєму ставленні до гетьмана, але вже був готовий усунути його, якщо він продовжуватиме відстоювати позиції, які не узгоджувалися з московськими планами. По-друге, статті наказу свідчили, що Москва для захисту своїх інтересів в Україні ладна застосовувати збройні сили проти гетьманського уряду. По-третє, Москва продовжувала наполягати на завершенні конфлікту в Україні «внічию»: повстанці повинні слухатися гетьмана, а гетьман – вибачити їхній бунт. Основні ідеї всіх десяти запропонованих Ромодановському сценаріїв поведінки, розроблених для застосування залежно від обставин, що можуть скластися в Україні, полягали в такому. Передусім, Москва хотіла домогтися від Виговського, щоб він відправив татар у Крим. Це зрозуміло, бо їхня присутність надавала гетьманові більшої сили, послаблюючи вплив Росії й посилюючи вплив її ворогів – татар. Залежно від того, чи виконає гетьман цю вимогу, воевода й повинен був діяти.

Якщо після приходу окольного протистояння гетьманських і повстанських військ під Полтавою ще триватиме, а гетьман відмовиться відпустити татар, Ромодановському належало відкрито «за нього... Пушкаря з товаришами стояти, і їх не видавати». Якщо ж гетьман виконає всі вимоги царського уряду, відпустить татар і приїде до окольного, то останньому слід було заарештувати головних лідерів повстання (М. Пушкаря, Я. Барабаша, М. Стринжу, І. Донця, Я. Чернігівця, С. Ляха) і наполегливо переконувати гетьмана, щоб він їм вибачив, «і надалі б їм тих їхніх провин не згадував, і за теперішній їхній непослух і супротив нічого їм не мстив», і страти їхньої та негайного суду на козацькій раді не вимагав. Лише в разі рішучої підтримки гетьманських вимог переважною більшістю старшин, козаків і черні окольного повинен був заарештувати всіх указаних гетьманом керівників повстання й дозволити вирішити питання їхнього покарання на раді, не чекаючи щодо цього царського указу. Якщо ж вимоги гетьмана підтримуватиме меншість, Ромодановському було наказано їх ігнорувати й «вчитувати» гетьманові, не стримуючись¹⁵.

Якщо повстанці будуть приборкані до приходу Ромодановського, а Виговський повідомить, що татар він відпустив і царські війська йому тепер не потрібні, то окольний мусить проігнорувати це гетьманське побажання та, трактуючи самовільне приборкання й покарання повстанців як недотримання присяги царю, заявити гетьманові,

що надалі приборкувати будь-які заворушення у Війську він повинен лише з допомогою царських військ¹⁶.

У разі відмови Виговського відпустити татар Ромодановський повинен звинуватити гетьмана в порушенні присяги, яку він давав при Б. Хитрово, зокрема у відступі від обіцянок «бути по їх государській волі й повелінню без усяких хитань і сумнівів», «в усяких справах покластися в усьому на волю великого государя», самостійно не зсилатись і не мати ніяких справ з татарами та поляками. За наказом, діяти околичному треба було залежно від ситуації на місці, зокрема співвідносити форму висловлення, зміст і кількість московських претензій до гетьмана з рівнем його підтримки Військом¹⁷.

Коли виявиться, що Виговський не має реальної сили й авторитету у Війську, а на його дії буде багато скарг від старшини й черні з вимогами скликати раду для переобрання гетьмана, то Ромодановському було наказано дати козакам «раду нову повну». При цьому Ромодановський повинен був наказати козакам затримати Виговського та його найближчих прихильників до рішення ради¹⁸.

Якщо ж гетьман татар не відпустить і піде на Правобережжя, то околичному прямо наказувалось «для оберігання черкаських міст, які по цей бік Дніпра, від приходу польських людей і гетьмана і кримських татар стояти в м. Прилуках» або де зручно. Наказ вимагав, щоб у разі надходження інформації про плани гетьмана вирушити в новий похід на неприборкані лівобережні міста або послати на них татар околичний, оголосивши Виговського зрадником, провів мобілізацію всіх прихильних до Москви козаків і наказав їм негайно йти до себе на з'єднання і «проти його гетьмана й татар стояти». Околичний повинен був обнадіяти антигетьманську партію присиланням бояр і воєвод з додатковими військами¹⁹.

Оскільки не виключалось і досягнення згоди з гетьманом, то наказ передбачав, щоб Ромодановський після договору просив у Виговського військ для гродненського походу. Самому Ромодановському до царського указу переходити Дніпро не дозволялось²⁰.

Для того щоб не було відмінностей у позиціях Г. Ромодановського та В. Шереметева на їхніх переговорах з Виговським, київському воєводі була надіслана копія наказу Ромодановському. Шереметеву також було наказано вимагати в гетьмана відпустити татар і приїхати до Києва на розмову. Якщо гетьмано виконає ці вимоги, то Шереметеву на зустрічі з ним належало закріпити дипломатичні здобутки своїх попередників. Він повинен був «говорити гетьману про справи

по наказу і статтям Б. Хитрово... приміряючись до тих статей, які послані до тебе зараз, тому що гетьман попередні свої обіцянки порушив». У разі невиконання гетьманом царських вимог щодо відмови від допомоги татар і поїздки до Києва та наявності в нього планів нового походу на Лівобережжя наказ Шереметєву вимагав розцінювати це як зраду. Воєвода повинен був відіслати в козацькі полки листи, за змістом аналогічні листам Ромодановського, та над «гетьманом і над татарами промишляти», оберігаючи Київ і правобережні міста²¹.

Накази князям Г. Ромодановському та В. Шереметєву засвідчили посилення конфронтації у двосторонніх українсько-російських відносинах і те, що царський престол тепер був згоден підтримувати гетьмана Виговського лише за умови його повної покори політичній волі Москви.

У той час коли Г. Ромодановський поспішно збирався в Україну з офіційною метою приборкати «свавільців», їхні лідери із залишками своїх загонів після розгрому під Полтавою спокійно перебували у прикордонних російських містах: Я. Барабаш спочатку в Колонтаєві²², а потім разом із С. Ляхом та С. Довгалем – в Охтирці²³, І. Донець – у Сумах²⁴. На Слобожанщині ж перебував і А. Клименко (Климов)²⁵.

Слід зазначити, що Барабаш почував себе на Слобожанщині дуже впевнено. Коли охтирський воєвода М. Телегін намагався його заарештувати й «посилав, щоб його взяти й він Якушка учинився сильний і посильних черкас хотів порубати». Більше того, князь Ромодановський у конфлікті Телегіна та Барабаша, коли охтирські козаки за наказом воєводи роззброїли п'яних барабашівців, оскільки ті, «напившись п'яними, почали ганятись за охтирськими черкасами з пищалями і з шаблями», став на бік барабашівців і навіть з подачі ватажка повстанців скаржився в Москву на охтирського воєводу, що той нібито пограбував козаків Барабаша²⁶.

Київський воєвода А. Бутурлін, хоч і не наважився відсилати на місце призначення прибулих до Києва білоцерківського й корсунського воєвод, але відписав козацьким полковникам у Білу Церкву²⁷ та Корсунь²⁸ про їх прибуття до Києва.

Ця інформація надзвичайно стривожила гетьмана Виговського й підштовхнула його до більш активного діалогу з поляками. У розмові з П. Скуратовим дорогою з Полтави до Чигирина гетьман виклав свої основні претензії до царського уряду. Виговський заявив, що він просив військо для придушення повстання, а не воєвод з гарнізонами в українські міста. Воєвод він не просив і не допустить, оскільки, по-

перше, царський уряд почав їх розсилати без гетьманської на те згоди та в обхід гетьмана, по-друге, «у Києві... государеві люди й не перший рік, а по цей час із черкасами без перестану киями б'ються», а по-третьє, зі «свавільниками» він і сам справився, тому царське військо йому не потрібне, тим більше, що є підозра, що прихід воєвод призведе до нових бунтів. Окрім того, гетьман закинув російській владі те, що царські ратні люди зі Змієва та Колонтаєва воювали на боці Пушкаря, а прикордонні воєводи не видають українському урядові заколотників, які повтікали в Росію. І. Богун, що був присутній при розмові, прямо погрожував воєводам збройним опором^{28a}.

На початку червня 1658 р. українська владна еліта почала відкрито висловлювати своє незадоволення політикою царського уряду, спрямованою на рішуче поширення впливу Москви в Україні й послаблення гетьманської влади. Сам Виговський досить влучно сформулював суть планів Москви: «Вам де потрібен такий гетьман, щоб взявши за хохол водити», – заявив він Скуратову²⁹.

По дорозі в Чигирин Виговський відправив на Волинь до С. Бєневського на переговори щодо союзу з поляками П. Тетерю³⁰ (прибув до Межиріччя 20 червня³¹), а у Варшаву на сейм – посольство на чолі з генеральним обозним Т. Носачем (прибули 23 червня³²). Очевидно, тоді ж гетьман послав мошенського сотника Степана до кримського хана, запрошуючи його з військом прибути під Умань «для війни»³³, та викликав до себе для консультацій стосовно союзу з Річчю Посполитою командувача козацькими військами на півдні Білорусії полковника І. Нечая³⁴. Отримав на початку червня нові гетьманські інструкції й турівсько-пінський полковник К. Виговський, який контролював спірні з поляками та литовцями території на Берестейщині³⁵.

Тим часом царський престол у першій половині літа 1658 р. змушений був притримувати реалізацію своїх експансіоністських планів щодо України в повному обсязі. Москва не наважувалась на різкі кроки стосовно гетьмана Виговського, оскільки Олексій Михайлович вважав, що в нього збереглися деякі шанси бути обраним польським королем.

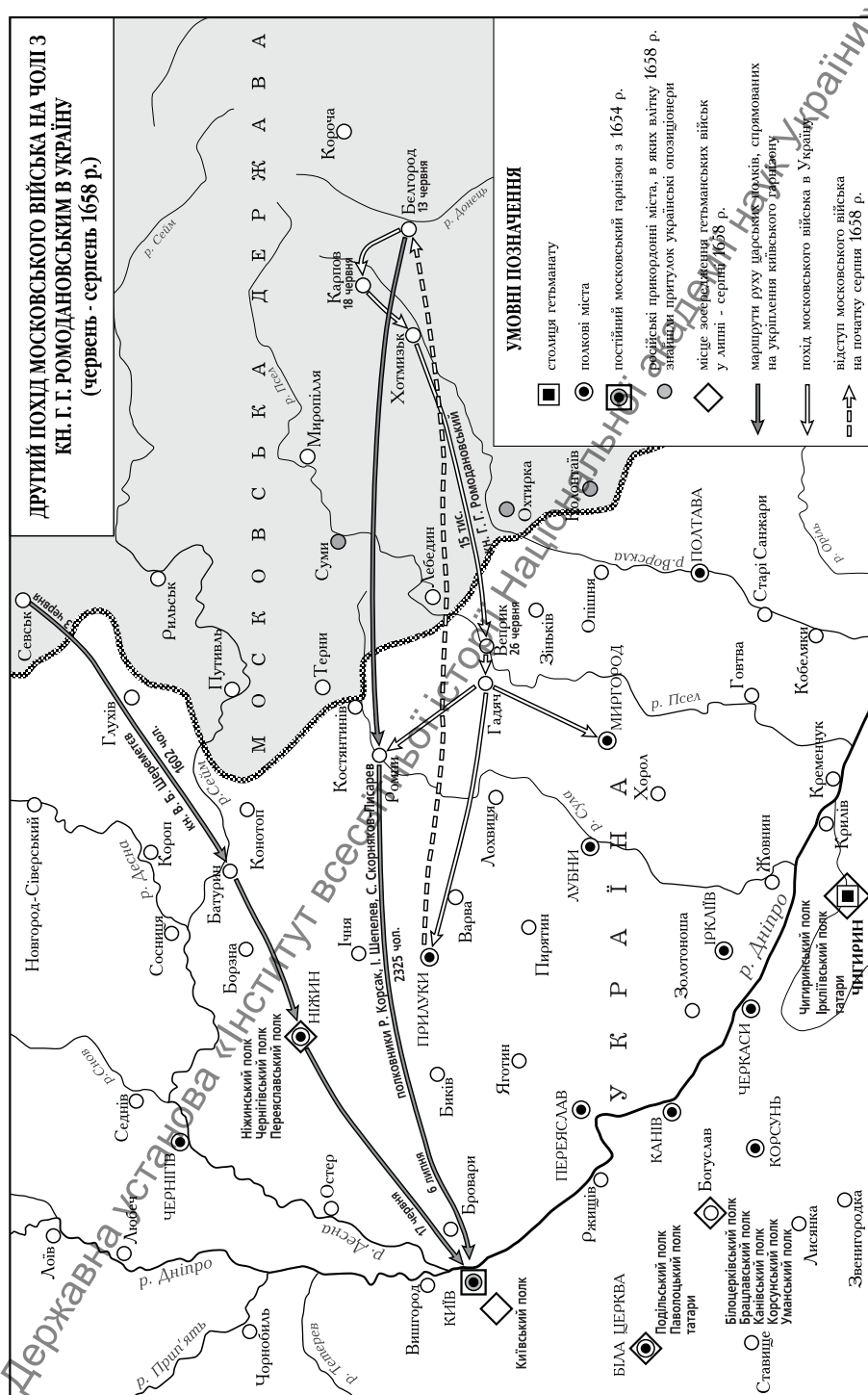
Дійсно, частина литовської шляхти вагалася щодо цього питання й за певних умов могла б і підтримати царську кандидатуру. В усякому разі саме так заявив у червні 1658 р. в Москві посланець литовських гетьманів і частини сенаторів Адам Сакович. Головними вимогами литовських магнатів було те, щоб цар не укладав договору зі шведами й поляками, а також «запорозьких черкас утвердити, щоб вони від

царської величності нікуди не відійшли і були б з Литвою в з'єднанні. Щоб царська величність був ласкавий гетьманів і все поспільство литовське тримати у підданстві по їхніх вольностях і правах, як інші государі держави тримають, вільностей і прав не порушують»³⁶.

У Москві усвідомлювали, що її політика щодо України є предметом пильної уваги правлячих кіл Речі Посполитої, одна частина знаті якої спостерігала за діями Москви в Україні, оцінюючи свій можливий майбутній статус як царських підданих, інша частина прагнула використати можливі помилки і промахи російського уряду в Україні. Адже, як цілком слушно зауважував І. Греков, активний виступ проти Виговського став би додатковим приводом для активізації тих кіл правлячого класу Речі Посполитої, які вимагали посилення східної експансії³⁷. Тому напередодні сейму Речі Посполитої, що мав розглянути питання про російську кандидатуру на польський престол, царський уряд прагнув продемонструвати своє толерантне ставлення до Виговського й, по можливості, бути максимально обережним у своїх діях в Україні.

Очевидно, саме ці резони, що наклались на невизначену ситуацію в Україні, змусили Москву утриматися від реалізації деяких своїх планів. 6 червня белгородський, а 8 червня київський воєводи одержали царський наказ не посилати в українські міста призначених туди воєвод, а чекати особливого розпорядження³⁸. Тоді ж, 7 червня, путивльський воєвода отримав царський наказ заарештувати всіх головних керівників повстання, про що вже 9 червня було повідомлено весь Путивльський повіт³⁹. У Путивлі у в'язницю «до твого великий государ указу» були посаджені Я. Дзук та Г. Єрмолаєв.

Проте щодо введення військ на територію України та підтримки антигетьманських сил позиція Росії була незмінною. 13 червня князь Г. Ромодановський, відписавши гетьманові, що, згідно із царським наказом, він іде «для приборкання свавільників» у Військо, і наказавши Виговському відпустити татар і їхати до нього на розмову «про царські справи» до Прилук⁴⁰, на чолі царських військ виступив із Белгорода. 18 червня від Карпова воєвода з ратними людьми спішним маршем розпочав останній перехід у «черкаські міста»⁴¹. Дорогою Ромодановський узяв із собою Я. Барабаша, який прибув до його війська з 200 козаками, а заарештованих раніше пушкаревого писаря С. Аяха та бунтівного миргородського полковника С. Довгаля звільнив з в'язниці й перевів під домашній арешт⁴².

Тим часом 17 червня князь В. Шереметєв вступив до Києва* і прийняв справи в А. Бутурліна. З його приходом чисельність київського гарнізону зросла з 2 045 до 3 647 ратних людей при 62 пищалях⁴⁴.

Згідно із царським наказом, Шереметєв одразу після прибуття до Києва послав до Виговського стряпчого Я. Крекшина із запрошенням приїхати до Києва з полковниками та іншою старшиною для «великого государя всяких справ і військових і для договору»⁴⁵.

Прибувши 16 червня (за іншими даними – 15 червня⁴⁶) до Чигирин⁴⁷, Виговський, зважаючи на обставини, що склалися, вирішив залишити в себе в аманатах мурзу Маметша Сулешева з 10 татарами як певну гарантію непорушності українсько-татарського союзу⁴⁸. 23 червня гетьман відпустив царського посланця І. Опухтіна з грамотою в Москву, на знак увічливості запевнивши його, що козацьке військо готове за царським указом іти на Варшаву й що на вільнську комісію від Війська Запорозького обрані П. Тетеря та А. Жданович, але поїдуть вони вже прямо у Вільно, чого насправді тоді вже не планувалося. У листі до царя Виговський пояснив, що не зміг відправити своїх людей разом з росіянами з Москви, як те вказував зробити цар, через повстання Пушкаря. Гетьман увічливо, але наполегливо просив царя не посила-ти в Україну Ромодановського з військами, оскільки повстанців він (гетьман) приборкав, а орду відпустив. Виговський висловив також подив і незадоволення діями нового київського воєводи, який, не зустрівшись із гетьманом, «багато нових справ починає: казни невідомо якої питає та воєвод без ради з нами по містах насилає», і просив царя утримати Шереметєва від подібних дій, оскільки недобре його ставлення до козаків відоме в Чигирині по його діяльності в Білорусії⁴⁹. Окремим листом гетьман застерігав і самого Ромодановського від вступу в Україну з військом⁵⁰.

Запевняючи царя у своїй готовності виконувати його накази, Виговський прагнув, незважаючи на те, що насправді доручив П. Тетері вести таємні переговори з поляками про союз, зберегти, наскільки це дозволяли в такій ситуації обставини, добросусідські відносини з Росією та уникнути відкритої конфронтації з нею. Проте, з іншого боку, відправивши своїх послів не разом з російським посольством у Вільно на переговори (росіяни прибули туди 20 червня), а у Варшаву на

* Він розмістився там само де і його попередник, – на Старокиївській горі. Старокиївська фортеця мала тоді 3 000 сажнів (близько 6 км) в окружності і була обнесена острогом і земляним валом з воротами для проїзду та вежами⁴³.

Олексій Михайлович.
Німецька гравюра XVII ст.

Олексій Михайлович. Німецька гравюра XVII ст.

У самій Варшаві представники Москви категорично наполягали на висланні козацьких депутатів із сейму⁵². Однак, незважаючи на підписання П. Тетерею 25 червня в Гощі на переговорах із С. Беневським проекту договору з Польщею⁵³ та оголошення Т. Носачем на сеймі офіційної пропозиції укласти договір між Україною та Річчю Посполитою, той же Носач іменем свого уряду зажадав від сейму прийняття рішення про надання корони польських королів Олексію Михайловичу⁵⁴. Очевидно, офіційний Чигирин прагнув у такий спосіб показати Москві, що намагається в міру можливого враховувати у своїй зовнішній політиці російські інтереси і сподівався таким чином пом'якшити негативну реакцію царського престолу на його зносини з поляками.

Проте в самій Україні гетьман почав проводити політику рішучої та послідовної протидії всім експансіоністським планам Москви. Після прибуття до Чигирина він стратив ряд промосковськи та нелояльно до нього налаштованих старшин, зокрема корсунського полковника Т. Оникієнка, переяславського І. Колюбаку та 12 сотників різних міст за таємне листування з М. Пушкарем⁵⁵ та відмову йти проти нього⁵⁶. Анікеєнко був страчений, очевидно, і через прихильне ставлення до царського указу про призначення в Корсунь воєводою О. Болтіна⁵⁷. Гетьман також ігнорував царський указ про прийняття воєвод. Під різними приводами він відмовлявся від особистих зустрічей з російськими офіційними особами на їхній (або контрольованій ними) території. Зокрема, ще в дорозі до Чигирина говорив П. Скуратову, що не може поїхати до Москви, оскільки побоюється нових бунтів у Війську⁵⁸, а в листі київському воєводі повідомляв, що не може з ним зустрі-

* Надзвичайний сейм у Варшаві розпочався 30 червня й завершився 20 серпня 1658 р.

тися, оскільки отримав від волоського володаря інформацію, що турки невідомо для чого переправилися через Дунай⁵⁹. Після повернення до Чигирин не дав Скуратову ні відпуску, ні аудієнції.

Не лише гетьман не бажав приїжджати до Києва: у другій половині червня з нього таємно виїхав до Чигирин київський митрополит Д. Балабан⁶⁰, незадоволений діями воєводи. Очевидно, разом з митрополитом в Чигирин поїхали й ігумени Михайлівського та Кирилівського монастирів, забравши із собою монастирські скарбниці⁶¹.

Тим часом російські війська вступили на територію України. 26 червня князь Ромодановський прийшов під Ведрик⁶² і спустошив місцевість навколо нього⁶³. Разом з російськими військами йшов Барабаш зі своїми прихильниками. 29 червня до Чигирин прибули гінці з Гадяча та інших міст і повідомили, що люди Барабаша при потуранні воєвод почали розоряти лівобережні міста, займатися грабунками і вбивствами⁶⁴. У спійманого посланця Барабаша був відібраний універсал, у якому той називався гетьманом і закликав козаків під свої знамена. Окрім того, посланець розповів, що нібито князь Ромодановський дав Барабашеві булаву та бунчук, а його людям видав царське жалування по 6 руб. на людину⁶⁵. За іншими даними, Виговський довідався, що окольничий наказав Барабашеві бути в його полку лише з реєстровими козаками, розпустивши інших по домівках⁶⁶.

Прихід російського війська став своєрідним каталізатором переростання українсько-російського конфлікту інтересів у відкрите збройне протистояння. Український уряд активізував підготовку до збройної протидії намаганням Москви реанімувати свій вплив в Україні, оскільки наявність у російському таборі лідерів нещодавно розгромленої опозиції та потурання їхнім свавільним діям з боку російського командування на чолі з князем Г. Ромодановським призвели до того, що опозиція знову почала піднімати голову. Під загрозу були поставлені досягнуті такою дорогою ціною внутрішньополітична стабілізація та зменшення впливу царського престолу в Україні.

Тому наприкінці червня 1658 р. гетьман наказав полковникам «збиратись з усіма людьми»⁶⁷ й іти до нього в Чигирин, а в міста й містечка направив універсали про зміцнення міської оборони⁶⁸. Київському полковникові П. Яненку для нейтралізації російського гарнізону в Києві було наказано, «зібравшись, стояти близько Києва до указу», остерігаючись російських ратних людей. Ханові Виговський надіслав повторне запрошення прибути до нього⁶⁹. Татари, які вже прибули, збиралися під Чорним лісом біля Чигирини⁷⁰.

Білоруському полковникові І. Нечаю, який за гетьманським листом прибув до Чигирин наприкінці червня (у Петрів піст), Виговський передав свої та королівські універсали (останні до Чигирин привіз, очевидно, посланець С. Беневського Стралковський⁷¹) із закликами до білоруської шляхти, полковників, міщан, а також козаків збиратися «на королівське ім'я». Очевидно, в українському уряді тоді обговорювалася можливість спільних з поляками дій у Білорусії проти росіян, бо Виговський на зустрічі обіцяв Нечаєві утрудні прибути до Бихова з козацьким військом і татарами з тим, щоб, з'єднавшись із польським військом у районі Шклов – Орша – Толочин, іти разом під Могильов і Смоленськ⁷².

Водночас Виговський намагався розрядити ситуацію мирним шляхом. Щоб уникнути сутичок із царськими військами, він наказав ряду своїх залог залишити лівобережні міста й відступити за Дніпро⁷³. 30 червня він послав до Ромодановського козаків з вимогою видати йому лідерів повстанців⁷⁴.

Тим часом російські воєводи своїми непередуманими діями все більше нагнітали напруження та конфронтацію. 6 липня до Києва з Белгорода прибули 1 000 рейтарів на чолі з підполковниками І. Шепелевим і С. Скорняковим-Пісаревим і 1 325 драгунів полковника Р. Корсака. Про поспішність, з якою Москва нарощувала свою військову присутність у Києві, свідчить заява командирів новоприбулих частин про те, що їхні рейтари і драгуни «не навчені і вчити їх було ніколи, тому що вони перед відправкою дані їм незадовго»⁷⁵. Таким чином, чисельність київського гарнізону зросла до 6 075 осіб (див.: Додаток 8)⁷⁶.

Прибулий до Чигирин посланець князя Ромодановського рейтар А. Покушелєв передав гетьманові вимогу воєводи приїхати до нього, згідно із царським указом, на розмову й підтвердив, що Барабаш дійсно йшов разом з російським військом⁷⁷. 14 липня в Чигирині отримали звістку, що барабашівці пограбували прилуцького полковника, а в Ромнах гетьманські козаки билися з колишнім пушкаривцем А. Клименком, і загинуло 200 козаків⁷⁸. Окрім того, стало відомо, що «в інших містах государеві ратні люди полку... князя Григорія Григоровича багатьох людей побивають і всіяке розорення і грабунок чинять»⁷⁹.

Після прибуття до Прилук окольничий самоуправно призначив прилуцьким полковником замість П. Дорошенка відданого росіянам Я. Воронченка та засудив до страти на шибениці кількох відданих гетьманському уряду сотників⁸⁰.

Ситуація на Лівобережжі внаслідок цього дедалі більше дестабілізувалася. З одного боку, Ромодановський прикривав дії Барабаша, що призвело до поширення на Лівобережжі думки про те, що російські війська отримали наказ «міста розоряти й сікти», та до масових втеч за Дніпро всіх тих, хто побоювався грабунків і помсти з боку люмпенізованого «гультьяйства з винокурень і буд», яке становило більшість у загонах Барабаша⁸¹. Це завдавало великих збитків економіці, оскільки люди не мали змоги заготовляти сіно та збирати з полів збіжжя, яке почало перестояюватись⁸².

*Петро Дорошенко.
Італійська гравюра 1674 р.*

З іншого боку, окольнічій активно посилював військову присутність російських військ у містах Лівобережжя. Так, наприкінці червня він послав російську залогу в Гадяч та укріпив існуючу ще від часу візиту в Україну Б. Хитрово російську залогу в Миргороді. Довідавшись про це, гетьман наказав миргородському полковникові О. Козлу, щоб він «полк свій збирав, а московським людям не піддавався і бився з ними, як з неприятелями», обіцяючи незабаром підійти на допомогу з ордою⁸³. За деякими даними, ніжинському полковникові Г. Гуляницькому до 11 липня вдалося зібрати під Ніжином до 5 тис. сіверських козаків⁸⁴ для протистояння росіянам.

Слід зазначити, що, вступивши на територію Війська з основними силами Белгородського полку, Ромодановський залишив позад себе на російському покордонні дуже непевну ситуацію. Так, 20 липня в Москву надійшла відписка харківського воєводи І. Офросімова, у якій той повідомляв царя, що «від'їжджі сторожі» навколо Харкова «стоять порожні й посилати... по тих сторожах нікого, і в місті... люди свавільні й неслухняні, прийшовши до приказної ізби всім містом у від'їжджих сторожах мені... відмовили», а тому, констатував воєвода, «бачивши... їх черкаські сумніви... на них в обложний час надії тримати не можна, а без російських... ратних людей бути не можна»⁸⁵.

Дії російських воєвод український уряд однозначно розцінював як ворожі щодо Війська Запорозького. Так, 13 липня Виговський у листі до Шереметева, надісланому в Київ з посланцем останнього –

Я. Крекшиним, застерігав боярина, що прихід «великих ратей» у Київ не обійдеться без утисків «убогих людей», як це сталося за Дніпром з приходом князя Ромодановського, коли «багато хто доми й убожество своє залишивши на той бік Дніпра посходили...»⁸⁶. Виговський наполягав на царському указі про арешт і видачу йому Барабаша, обіцяючи в такому разі бути слухняним царській волі й вірним присязі. Гетьман заявляв, що інакше «по неволі з Барабашем буде битися», оскільки той, як і Пушкар, мав намір «черкаські міста розорити й дома грабувати», і погрожував походом проти воєводи⁸⁷. Крекшину гетьман у розмові сказав, що зустрінеється з воєводою, але не в Києві, а в 5–6 верстах від нього «малими людьми» й лише після старшинської наради, яка незабаром повинна була зібратися в Чигирині. Причиною відмови від зустрічі в Києві була недовіра гетьмана до воєводи та побоювання ворожих акцій з боку російських ратних людей.

У середині липня, за даними М. Грушевського – 20 липня⁸⁸, у Чигирині відбулася старшинська рада, на якій було обговорено ситуацію, що склалась у країні у зв'язку з приходом російського війська⁸⁹. Поспішне введення російських військ в Україну під приводом боротьби зі свавільцями, після того як гетьман розгромив повстанців і відновив спокій у країні; наявність у війську князя Ромодановського лідера опозиції Я. Барабаша з його загонами; невмотивоване подвійне збільшення київського гарнізону; відсутність реакції царя на гетьманські звернення, послані з В. Кікіним після розгрому Пушкаря; відверте самоуправство, образлива й жорстока поведінка В. Шереметева щодо київських міщан, козаків і духовенства; розсилка по містах Лівобережжя російських залог без будь-яких узгоджень з українським урядом; безцеремонні дії воєводи, насильства та грабунки з боку російських солдат; зверхнє, неповажне та образливе ставлення до гетьмана; категоричні вимоги і Г. Ромодановського, і В. Шереметева, які вважали себе вищими за гетьмана, щоб Виговський прибув для обговорення не названих воєводами «государевих справ» саме там, де воєводи вважають за потрібне, та відмова зустрічатися з гетьманом у запропонованих ним місцях⁹⁰.

Ці та інші дії центрального уряду й російських воєвод були розцінені гетьманською адміністрацією як початок агресії Московської держави проти Війська Запорозького⁹¹. Головними цілями таких дій московського командування, на думку зібраної в Чигирині старшини, було усунення від влади непокірного волі Москви гетьмана І. Виговського та поставлення на його місце прихильного до Москви

й залежного від неї Я. Барабаша, а також звуження владних повноважень гетьманського уряду шляхом уведення в міста, де були козацькі полковники, царських воєвод і призначення бажаних Москві козацьких старшин без узгодження їхніх кандидатур з гетьманом. Окрім того, Виговський вважав, що воєводи отримали завдання захопити його в полон⁹².

На раді старшина, за свідченням брацлавського полковника І. Сербіна, категорично висловилася проти уведення царських воєвод в українські міста. Тоді ж був вироблений план дій. Суть його полягала в тому, щоб, зібравши козацьке військо й закличавши на допомогу орду, примусити російське командування або загрозою застосування сили, або й силовими методами видати Чигирину Я. Барабаша із соратниками, відмовитись від розсилки в українські міста воєвод з гарнізонами та вивести всі російські війська з України, зокрема й із Києва. Командування видворенням Г. Ромодановського з Лівобережної України взяв на себе гетьман Виговський, а вислати воєводу з Києва він доручив своєму братові Д. Виговському, наказавши силових методів без гетьманського наказу не застосовувати⁹³. По суті, реалізація цього плану означала повернення Війську Запорозькому статусу незалежної держави під номінальною зверхністю московського царя.

За свідченням овруцького полковника В. Виговського, гетьман також планував, ставши на російському кордоні з військом, просити у царя відмовитися від ідеї посилки російських воєвод в українські міста, а також видати йому Барабаша й інших лідерів опозиції. У разі небажання Москви виконати ці умови гетьман хотів «великого государя українні міста воювати»⁹⁴. За деякими даними, гетьман сказав полковникам на раді, що цар хоче переписати в усієї старшини майно й узяти четвертину на царя, а також заборонити в Україні ходити в гарному одязі й чоботях, а щоб усі ходили лише в каптанах і постолах⁹⁵. Приєднуємося до думки М. Грушевського⁹⁶, що Виговський мав намір лише знищити повстанські кадри, які після розгрому Пушкаря осіли під захистом царських воєвод на Слобожанщині в безпосередній близькості від кордону й постійно загрожували підняти нове повстання*, а не вести військові дії безпосередньо проти Росії.

* Опозиційно налаштована до гетьманської влади взагалі й до Виговського персонально Слобожанщина у якій проживало до 100 тис. осіб (1657 р.), була сама по собі досить серйозною проблемою для центрального українського уряду⁹⁷.

Людвіка Марія Гонзага.
Гравюра В. Гондіуса. 1649 р.

Таким рішучим діям гетьманського уряду сприяли, очевидно, і результати місії П. Тетері та сеймові ухвали, які засвідчили готовність польського уряду йти на політичні поступки. Гетьман Виговський розумів, що стратегічна мета Москви – отримати Україну в повне спадкове володіння – і що, «якщо зараз під керівництвом моїм Україну не приєднати, важко буде це здійснити пізніше»⁹⁸. З іншого боку, гетьман усвідомлював усю небезпеку повномасштабної війни з Росією. Тому, пишучи 19 липня польській королеві Людвіці Марії про своє бажання привести Військо Запорозьке до з'єднання з Річчю Посполитою та прохаючи допомоги проти Москви, Виговський зазначав, що оголошення війни росіянам може призвести до небажаних наслідків, оскільки простий народ у своїй більшості прихильний до царя⁹⁹.

Тим часом у Москві, проаналізувавши лист гетьмана та вісті, привезені І. Опухтіним, а також відписки П. Скуратова та князів В. Шереметєва й Г. Долгорукого, очевидно, зрозуміли, що наробили зайвого «сумнительства», яке може штовхнути гетьманську партію на рішучу боротьбу, і вона остаточно поховає всі надії Олексія Михайловича на корону польського короля.

Більше того, на першу половину липня 1658 р. почала вимальовуватися вкрай не вигідна для Москви політична комбінація. Успішно ведучи переговори з козаками про союз, Ян Казимир у червні відправив свого посла – капітана Себастьяна Маховського – і до султана з пропозицією обновити «приятельські» (союзні) відносини між Портою та польською короною. В останніх числах червня – перших числах липня султан у листі-відповіді обіцяв Яну Казимиру підтримувати, як і його посередники, приятельські стосунки з Польщею, а краї та підданих короля взяти під свою опіку і обороняти від неприятелів¹⁰⁰. Великий візир Мохаммед Кепрюлю у своєму листі до Яна Казимира наголошував на тому, що зараз для Польщі добрі стосунки з Портою є дуже корисними й забезпечать їй охорону від неприятелів¹⁰¹. Підтекст цих переговорів, у зв'язку з тим, що офіційна Варшава не бажала йти назустріч претензіям Олексія Михайловича на польську корону, був очевидним:

Мухаммед IV.
Гравюра XVII ст.

король хотів здобути собі та своїм, як планувалося, майбутнім підданним – козакам – на випадок відкритого розриву з Москвою сильного союзника – кримського хана, васала турецького султана. Про польсько-турецькі переговори про «згоду» в Москві знали щонайменше вже в другій декаді липня.

У цьому ж контексті слід розглядати й завершення офіційного оформлення союзних відносин Польщі із своїми західними сусідами. На липневому сеймі були нарешті ратифіковані договори з Данією, Імперією і Бранденбургом, підписані 1657 р.¹⁰², які убезпечували Річ Посполиту із заходу й давали їй свободу маневру в російському і шведському напрямках.

Не відповідала російським інтересам і активізація Османської імперії в Подунав'ї, де вона намагалася підкорити Трансильванію. Проти Дьєрдя Ракоці II спішно збирались війська, які повинен був очолити сам великий візир. Своєрідну розвідку боєм провів у червні 1658 р. паша Була Ахмед Сейді, увірвавшись зі своїм загоном у князівство. Хоча трансильванському князю й удалося розбити військо Ахмеда Сейді при Ліппі 26 червня та відкинути його від кордону, у результаті чого загинуло й потрапило в полон до угорців понад 6 тис. осіб, проте це була лише тимчасова перемога, яка лише спонукала турків до негайної організації великого походу на Трансильванію¹⁰³.

Тому 13 липня князю Г. Ромодановському було надсилано терміновий наказ повернутися до Белгорода, а військо вислати до Городка¹⁰⁴. 26 липня з Москви до гетьмана спішно виїхав піддячий Я. Портомоїн з царською грамотою, у якій московський уряд запевняв гетьмана

й усе Військо Запорозьке запевняє, що князі В. Шереметєв і Г. Ромодановський були послані з військами в Україну проти свавільників на гетьманське прохання, передане Г. Лісницьким ще на початку квітня, а не для війни з гетьманом. Грамота підтверджувала царську милість і закликала не вірити польським вигадкам¹⁰⁵. Окрім того, на піддядчого покладалась розвідувальна місія: «...роздивитись і розвідати про всілякі тамошні вісті й записати істинно і ту записку берегти в себе міцно»¹⁰⁶. Побачивши, як гостро Виговський реагує на перебування Барабаша в російському війську, царський уряд наказав Ромодановському відіслати його до Києва на військовий суд¹⁰⁷, але не видав гетьманові.

Проте ці дії Москви були явно запізнілими й не могли вже ні виправити становища в Україні, ні вплинути на рішення польського сейму. У Варшаві на сеймі 16 липня був оголошений протест 13 єпископів і папського нунція П. Відоні проти схваленої сеймом постанови про вибір Олексія Михайловича спадкоємцем польського престолу. Протест був підтриманий більшістю сейму та королем, який заявив, що цар може бути обраний польським королем лише після прийняття католицтва¹⁰⁸. Практично це означало відмову задовольнити претензії Москви й поворот Польщі до курсу на продовження збройної боротьби з Росією, що підтверджувалося рішенням сейму укласти мир зі Швецією і спрямувати всі сили проти Росії¹⁰⁹. Москва, зі свого боку, після того як російські послы більше місяця прочекали у Вільно польських комісарів, також була готова відновити воєнні дії проти поляків у Литві. Про те, що терпіння Москви вичерпується, свідчить царський наказ, згідно з яким князь Ю. Долгорукий 7 серпня вирушив із Вільно у військовий похід під Ковно і Гродно¹¹⁰.

Одночасно із цим польський король Ян Казимир відхилив прохання гетьмана І. Виговського пропустити до Швеції його посланця Ф. Томкевича*, про що повідомив гетьмана листом від 15 липня¹¹². Поляки не хотіли сприяти становленню постійного українсько-шведського політичного діалогу, навіть якщо це були посередницькі зусилля, спрямовані на переконання шведського короля укласти мир із Польщею. Очевидно, що вони не бажали бути чимось зобов'язаними

* Відмовивши Ф. Томкевичу у проїзді до Швеції, король, проте, належним чином відзначив його заслуги у справі українсько-польського зближення – 16 липня львівському міщанинові за заслуги перед Річчю Посполитою було дароване шляхетство та герб Беліна¹¹¹.

Ян Казимир.
Малюнок Д. Шульца,
гравюра В. Гондіуса. 1649 р.

в цьому сенсі козакам і побоювалися навіть потенційної можливості якихось сепаратних домовленостей і спрямування українсько-шведського союзу проти Речі Посполитої, прецедент чого мав місце у першій половині 1657 р. під час походу А. Ждановича на Польщу.

Тим часом в Україні поширювалися чутки, що кримський хан за гетьманським листом відклав свій похід в Угорщину й ішов на допомогу Виговському¹¹³. 17 липня донці бачили, як понад 1,5 тис. азовських татар пішли по кримському боку «в Русь»¹¹⁴, а 18 липня Я. Крекшин, повернувшись до Києва, повідомив воєводу, що в 6–10 верстах від Чигирини вже кочують близько

15 тис. татар із жінками й дітьми¹¹⁵. Тоді ж, 17 липня, князь Ромодановський відписав царю, що хан з ордою «перелазять Дніпро і хоче приходити на твої государеві раті на мене з полком»¹¹⁶.

Хоча ситуація на південному кордоні ускладнювалась, але регулярних російських військ у прикордонних районах не вистачало, тому у відповідь на цитоване трохи вище прохання харківського воєводи прислати російських служилих людей Олексій Михайлович наказав передати харківським козакам, щоб вони виконували накази воєводи, «а якщо їх недоглядом і необережністю до Харкова воїнські люди придуть і несподівано їх поб'ють, а жінок і дітей в полон візьмуть і те їм розорення учиниться самим від себе»¹¹⁷.

Близько 21–24 липня Виговський прямо заявив посланцю князя Ромодановського Г. Косагову, який приїхав закликати гетьмана прибути до окольного в Прилуки на зустріч, що якщо Ромодановський найближчим часом не видасть йому Барабаша з 15 товаришами, а «стане за нього стояти», і не відійде з ратними людьми під Путивль, то він, гетьман, буде з ним, окольным, і з Барабашем битися¹¹⁸. У листі київському воєводі від 24 липня, привезеному в Київ черговими посланцями Шереметева до Виговського полковником Р. Корсаком і капітаном С. Яблонським, гетьман повідомив про свою відмову приїхати до Києва під тим приводом, що отримав аналогічне запрошення від Ромодановського про зустріч у Прилуках, і висловив жаль, що ро-

сіяни, як видно з їхніх дій, більше вірять Барабашу, аніж йому, гетьманові, а також невдоволення тим, що Ромодановський «з багатьма ратями на Задніпру... такий довгий час стоїть і барабашевій сваволі багатьом людям образи і кривди чинити дозволяє», і подив: для проведення яких розмов був потрібен прихід до Києва такого великого війська¹²⁰.

Самим же посланцям Шереметєва Виговський висловлював невдоволення тим, що київський воєвода запрошував переяславського обозного до себе в Київ без гетьманського відома¹²⁰. Виговський заявив Р. Корсаку та С. Яблонському, що царю він не зрадник і служив йому вірою і правдою й надалі готовий служити, що саме він, бажаючи «козацьких вольностей прибавити, а не убавити» намовив свого часу Б. Хмельницького й усе Військо бути під царською рукою, але добровільно, «а не через шаблю»¹²¹. Але якщо Москва й далі буде проводити лінію на підтримку лідерів антигетьманських сил, раніше М. Пушкаря, а зараз Я. Барабаша, та планувати переведення козаків у драгунів і солдатів, то тоді, погрожував гетьман, по-перше, «поляки і шведи з царем миритися не будуть», а по-друге, «я де і до іншого [государя – А.Б.] передамся... а в неволю не дамся. Наша де вольність велика». Виговський висловив твердий намір виступити в похід проти Барабаша та битися з ним і його заступниками, у першу чергу з князем Ромодановським, та погрозу заслати своїх людей від Путивля, відрізавши царські й повстанські війська від Московії¹²².

Виговський тоді вже, очевидно, перестав сподіватися на можливість зміни позиції Москви щодо України, оскільки 25 липня в листі твердо запевняв Яна Казимира, що бажає бути лише під його керівництвом і захистом і буде всіма силами намагатися «всю Русь» і все Військо Запорозьке привести в його підданство й висловив готовність хоч зараз сісти на коня й разом з нібито готовим до війни 100-тисячним військом виступити проти неприятелів короля, а «Москви особливо»¹²³. Насправді ж гетьманські послы у Варшаві обмежилися зобов'язанням допомогти Речі Посполитій 6-тисячним козацьким військом та тисячею найманців¹²⁴.

У другій половині липня – на початку серпня козацьке військо активно готувалося до походу. У Богуславі наказано було збиратися Білоцерківському, Брацлавському, Уманському, Корсунському та Канівському полкам. У районі Ніжина збиралися Ніжинський, Чернігівський і Переяславський полки¹²⁵. У Чигирині, очевидно, збиралися Чигиринський та Іркліївський полки, а також татари, які мали йти за Дніпро¹²⁶. Подільський та Паволоцький полки, мабуть, отримали

наказ, зібравшись, іти під Київ – у Васильків чи в Білу Церкву¹²⁷, а татари, які повинні були діяти проти київського воєводи, – у Білу Церкву¹²⁸. Київський полк стояв у версті від Києва окопавшись¹²⁹ і посилювався пішими козаками, посланими гетьманом. Київський полковник наказав ставити новоприбулих козаків на посаді в міщанських дворах¹³⁰. Білоруський полк І. Нечая також отримав наказ бути наготові. У Ніжині, Борзні, Лухмані та інших містах згідно з гетьманським наказом укріпляли оборонні споруди¹³¹.

Наприкінці липня 1658 р. гетьман наказав «побивати» тих росіян, які їздитимуть із барабашевими посланцями по містах¹³² і затримувати по всіх містах російських солдат і гінців¹³³. Так, зокрема, були заарештовані й ув'язнені розвідники князя Ромодановського: у Чигирині – 10¹³⁴, а в Крилові – 6 осіб. Окрім того, у Чернігові було страчено 8 царських ратних людей, які йшли з Путивля в Полоцьк, а 2 особи відправлено в Чигирин у в'язницю¹³⁵. Окрім того, українським торговим та іншим людям було заборонено їздити за російський кордон, так само, як і росіянам в Україну. Усіх прибулих у Військо росіян затримували¹³⁶. Київський воєвода втратив постійний зв'язок з Московською державою.

Готуючись до вигнання воєводи з Києва, Виговський, щоб прихилити на свій бік городян, 26 липня підписав охоронну грамоту київським міщанам про звільнення їх від повинності надавати підводи та корми військовим посланцям і гінцям¹³⁷ та рекомендував міщанам тимчасово з сім'ями й пожитками залишити Київ, щоб не постраждали від очікуваного приходу під місто козацьких і татарських військ¹³⁸.

На початку серпня київські міщани почали залишати Київ, переїжджаючи на дніпровські острови¹³⁹ та в Печерський монастир, а ченці з острахом запитували росіян, де знаходиться Соловецький монастир, бо чекали, що будуть туди заслані¹⁴⁰. Окрім того, очевидно, щоб «укріпити» прихильне до нього київське духовенство у правильності вибору, Виговський у першій половині серпня підтвердив універсалом маєтності київського монастиря Святого Миколи Пустинного¹⁴¹.

Тим часом у перших числах серпня князь Ромодановський почав, згідно з безнадійно запізним царським указом, відступ з Прилук та виведення своїх основних військ з України¹⁴². Відступаючи, військо околичного поводило себе, як у завойованій країні: «...і його де полку государеві ратні люди, ідучи на дорозі, у селах і в селищах багатьох людей били і грабували, і всіяке насильство і грабунок чинили, і в полях хліб весь потолочили»¹⁴³.

Карл X Густав.
Гравюра із *Theatrum*
Europaeum 1693 р.

Прибулому 9 серпня до Чигиринна царському посланцю Я. Портомоїну гетьман заявив, що він вирушає в похід на Лівобережжя «вишукувати... свавільників», щоб запобігти переходу їх за Дніпро. А якщо росіяни будуть їх укривати в царських містах або полках чи «почнуть за тих свавільців стояти або... якісь зачіпки в черкаських містах чинити», то «він, гетьман, за тих свавільників із государевими ратними людьми почне битися». У відповідь на заяву Портомоїна, щоб він не сумнівався в царській милості, гетьман сказав, що неод-

норазово просив царя допомогти йому приборкати повстанців, але допомоги чомусь не було, а коли він сам розбив Пушкаря і свавільники почали втихомирюватися, раптом в Україну вступив Ромодановський із царським військом, який знову їх збурив, прийнявши до себе в полк нового лідера опозиції Я. Барабаша з його загонами¹⁴⁴.

Очевидно, десь на початку серпня у ставку гетьмана Виговського прибув шведський посол Микола Кеніг. Зміст цих переговорів нам не відомий, але навряд чи в результаті їх Виговський міг бути серйозно обладієний суттєвою підтримкою свого шведського союзника, адже Карл X знову спрямував свою енергію на Ютландський півострів. Одним з питань, яке за сприяння гетьманського уряду належало вирішити шведському посольству, було звільнення із татарського полону шведського генерал-майора І. Ріддерг'ельма та інших шведських офіцерів, які перебували у хана в полоні з вересня 1656 р.¹⁴⁵

11 серпня гетьман Виговський, посадивши під арешт двох царських посланців – Ф. Тюлюбаєва і Я. Портомоїна¹⁴⁶, разом із Чигиринським, Корсунським та Іркліївським козацькими полками та 20 тис. татар¹⁴⁷ (за іншими даними, татар було лише 7 тис.¹⁴⁸) на чолі з калгою Кази Гіреєм і мурзами Мамет Ширин-беєм, Ураком Тудараковим, Булатом Ураковим і Карач-беєм¹⁴⁹ вирушив за Дніпро*. Татарам перед

* Свою союзникові кримському хану, який за наказом султана готував війська для походу на Трансильванію, гетьман на допомогу відправив Уманський полк¹⁵⁰. У цей період Чигирин, зайнятий внутрішніми проблемами, очевидно, повністю переглянув свою політику щодо Трансильванії. Як повідомляв один із тогочасних «летючих листків» від 18 серпня (грунтуючись на інформації, отриманій

Остан Гоголь. (?)
Портрет другої половини
XVII ст.

походом було заявлено, що росіяни повоювали і розорили покордонні українські міста й що тепер вони (татари) йдуть «проти великого государя ратних людей очищати черкаські міста разом»¹⁵³.

Своєму братові Д. Виговському гетьман наказав, ставши з Білоцерківським, Паволоцьким, Брацлавським, Подільським полками й татарами мурз Каплана та Мансира під Києвом, веліти київському воєводі разом з російським гарнізоном відступити на Москву. У разі відмови Шереметева виконати цю вимогу Д. Виговський повинен був обложити Київ, унеможливити виходи росіян

з Києва в дозори та вилазки в навколишні міста й, відібравши воду, залишити росіян у спокої, чекаючи на прихід гетьмана або відступ росіян через нестатки. У разі відступу царського війська Д. Виговському було наказано укріплення, зведені в Києві росіянами, «розорити й розкидати»¹⁵⁴. Таким чином, Д. Виговський повинен був заблокувати російський гарнізон у Києві й не вступати в бій до того часу, поки в гетьмана не проявиться ситуація на кордоні.

Першим під Київ, у Васильків, прийшов подільський полковник О. Гоголь з 20 тис. левенців з Валахії. Про це, явно перебільшивши кількість військ, 11 серпня сповістив князя Шереметева київський вїйт з бурмистрами¹⁵⁵. 16 серпня передові загони татар, які разом з Д. Виговським йшли від Білої Церкви, пограбували й побили біля Києва російських «робітних людей», посланих по ліс для київських укріплень. Того ж дня до Києва підійшли і стали від міста у двох верстах за р. Либіддю полковники білоцерківський І. Кравченко, брацлавський

із Гданська, незважаючи на вдалі дії Ракоці проти турків, «турське військо звідусіль збирається, так що Ракоці дуже побоюватися став, не чекає, що йому можна буде проти турків стояти через те, що козаки від нього відстали й між ними міжусобиця велика»¹⁵¹. Підтвердженням того, що козаки брали участь у поході на боці турків і татар є, наприклад, лист від 20 серпня якогось «баш-аяна» до Михайла Германа з міста Сибіу з проханням надіслати посла для мирних переговорів, оскільки за їх спиною стоїть військо з татар, козаків, молдаван та волохів під командуванням Аскерхана¹⁵².

І. Сербін та подільський О. Гоголь. Згодом під Київ прибули ще полковники паволоцький І. Богун і піхотний Саблінський. Нарешті 23 серпня до Києва підійшов Д. Виговський з 1,5 тис. татар на чолі з Каплан-мурзою й рештою козацького війська¹⁵⁶. Усе військо разом складало до 20 тис. осіб¹⁵⁷.

Київський полк П. Яненка, напередодні таємно отримавши від київських міщан додатково сім гармат, стояв зі своїм полком на Щекавиці¹⁵⁸. За свідченням І. Сербіна, саме він порадив Д. Виговському піти на приступ, обіцяючи відрізати гарнізону дніпровську воду та надати добру артилерійську підтримку, після чого росіяни нібито вимушені будуть швидко здатися¹⁵⁹.

Спокусившись можливістю швидко здобути перемогу, Д. Виговський без гетьманського наказу вирішив штурмувати Київ. Того самого дня, 23 серпня, він наказав татарам відігнати від Києва кінські табуни драгунів і переслідувати російські сторожові сотні, а київському полковникові – «на посаді на торгу... государевих людей побивати... і посад... запалити». Д. Виговський з козаками й татарами від Либеді на вал і Золоті ворота, а П. Яненко з протилежного боку – від посаду з Киселевої гори – одночасно почали штурм міста. Але росіяни, завдавши козацько-татарському війську немалих втрат, відбили його від міських стін. Відкинутий від Золотих воріт, Д. Виговський став обозом біля Печерського монастиря¹⁶⁰.

У ніч з 23 на 24 серпня козаки Д. Виговського почали копати шанці у двох місцях проти Печерських воріт, щоб відрізати гарнізон від дніпровської води. Зранку 24 серпня Шереметєв послав на шанці, у яких засіло 300 козаків І. Сербіна та 500 козаків І. Богуна й І. Кравченка¹⁶¹, і на обоз Д. Виговського князя Ю. Борятинського з рейтарами та полковника М. Фанстадена з солдатами. У бою козацько-татарське військо було розбите, багато козаків, тікаючи, потонуло в Дніпрі. Росіянам дістався обоз з усіма гарматами, знаменами, військовою печаткою, бунчуком, литаврами та ін.¹⁶²

Під час цього бою Київський полк пішов на штурм нового валу з боку Щекавиці. На допомогу Г. Сафонову, який керував тут обороною, устиг підійти князь Борятинський з рейтарами. Спільними зусиллями вони завдали поразки козакам Київського полку. Розгром довершило взяття московськими стрільцями та солдатами М. Фанстадена обозу П. Яненка на Щекавиці з усіма гарматами та знаменами. Під час втечі багато київських козаків потонуло в Почайні¹⁶³.

У цілому росіяни взяли в полон у боях біля Києва щонайменше 152 козаків, захопили 12 гармат та 48 знамен¹⁶⁴. Кількість убитих козаків не відома. Росіяни, згідно з відпискою Шереметєва в Москву, утратили вбитими та пораненими 21 осіб¹⁶⁵. Як розповідав згодом брацлавський полковник І. Сербін, Д. Виговський після розгрому його військ втік з одним-двома челядниками на коні до Дніпра, відтак човном спустився до Трипілля, а з Трипілля на підводах через Корсунь приїхав у Білу Церкву, де негайно розпочав збір військ. Білоцерківський полковник І. Кравченко прийшов у Білу Церкву пішки, павлоцький полковник І. Богун прийшов у Торчицю босий, у самій сорочці, О. Гоголь з левенцями, не довідавшись дороги на Білу Церкву, вийшов аж під Овруч, а сам Сербін з трьома челядниками прийшов у Брацлав. Багато татар у топких місцях на Либіді потопили коней і сідла з в'юками й утікали піші.

Причиною цієї дошкульної поразки козацького війська були не продумані, авантюрні дії Д. Виговського, котрий примусом повів на штурм добре укріпленого міста з великим російським гарнізоном козаків, які вважали, що битва з росіянами велася лише в інтересах старшини, а тому билися з великою неохотою. Поєднання цих факторів і зумовило трагічні наслідки походу. Замість того щоб заблокувати Шереметєва в Києві, Д. Виговський, навпаки, дав йому на певний час свободу дій.

Царський престол у середині серпня, очевидно, усе ще покладав певні надії на те, що йому вдасться вплинути на позиції гетьманського та польського урядів, спрямувавши їх у необхідний Москві бік. Тому в середині серпня до гетьмана з Москви відправили дяка В. Кікіна з наказом розпустити війська й татар і послати двох полковників з полками на північний кордон Війська, наказавши їм стати під команду князя Ю. Долгорукого, якщо на з'їзді у Вільно між російськими та польськими комісарами не буде досягнуто згоди. Гетьманові було запропоновано також про всі непорозуміння з князями Г. Ромодановським і В. Шереметєвим писати царю¹⁶⁶.

Тим часом князь Ромодановський, який відступив у Росію, згідно з царським наказом, послав 14 серпня з Белгорода в Київ Я. Барабаша в супроводі 100 осіб дітей боярських, 100 драгунів і 10 донських козаків на чолі з Я. Левшиним¹⁶⁷, а через декілька днів – й іншого лідера повстанців, С. Ляда, у супроводі 100 «дніпровських солдат» на чолі з А. Кишкиним¹⁶⁸. Князю Ю. Долгорукому у Вільно було послано наказ із рекомендацією в разі остаточного припинення мирних переговорів з поляками залучити до військових дій проти них білоруських козаків Д. Мурашки¹⁶⁹.

Ян Лещинський.
Гравюра Й.М. Лерха. 1674 р.

Проте 24 серпня біля містечка Гоголів козаки Я. Виговського Кривого, брата гетьмана¹⁷⁰ (за іншими даними – полковника Джулая¹⁷¹) захопили російський конвой з Барабашем і, пограбувавши, відправили всіх пішки, «в одних сорочках», у Переяслав. Лише Барабаша та Левшина везли на возах¹⁷². У Переяславі росіян закували в кайдани й кинули у в'язницю¹⁷³.

Повернення в середині серпня військової експедиції з-під Ковна і Гродна¹⁷⁴ в надії на продовження переговорів не могло змінити для Росії ситуації на краще. Причини, які все ж підштовхнули поляків на початок переговорів з росіянами, гранично відверто виклав

познаньський воєвода Ян Лещинський у листі до С. Беневського від 26 липня. Він зазначав, що слід було «розпочати трактати спочатку з козаками, але з переговорами з Москвою не можна було зволікати через Литву, яка в разі затримки з нашого боку погрожувала сама домовитися з Москвою, і навіть литовське військо було тієї ж думки... Відкладати трактати з Москвою було неможливо, але комісарам наказано, щоб вони або зволікали, або ж включили до вимог відновлення козацької свободи, демонструючи, що ми маємо отримати суміжні з нами території, яких нас було позбавлено і якими ми ніколи не поступались Москві»¹⁷⁵.

Керуючись саме такими резонами, сейм і король дали польським послам на чолі з віленським єпископом Я. Завішею та полоцьким воєводою Я. Красінським, які в другій половині серпня нарешті прибули у Вільно, інструкції затягувати переговори, чекаючи на результати місії С. Беневського, котрий 12 серпня виїхав зі Львова до гетьмана Виговського з повноваженнями підписати угоду про українсько-польський союз¹⁷⁶. Зокрема польські комісари повинні були вимагати, щоб Україна після укладення вічного миру між Річчю Посполитою та Московською державою залишилася «при Речі Посполитій як провінція, що належала до Корони Польської та Великого князівства Литовського, як залишалася і раніше, і щоб тепер військо й гарнізони без будь-якої шкоди були звідти виведені»¹⁷⁷.

Ян Казимир.
Гравюра. 1656 р.

Окрім того, згідно із секретною інструкцією Яна Казимира від 14 серпня, вони повинні були зв'язатися з І. Нечаєм і прихилити його на бік Речі Посполитої¹⁷⁸. Інструментами прихилення мали виступити надання І. Нечаю та його дружині Стефаниді Хмельницькій у довічне володіння міст Чауси, Черехов та Бобруйськ та двох війтовств (17 серпня дане рішення короля схвалив сейм) та оголошення сеймом 18 серпня амністії усім прибічникам Нечая¹⁷⁹.

Про те, що результати російсько-польських переговорів у Вільно прямо залежали від результатів українсько-польських переговорів («а кажуть

поляки: як де черкаси... до них не підуть, буде з... боярами мир у них. А передадуться до них Виговський із черкасами і миру в них не буде») у серпні доповідав у Москву мінський воєвода Б. Аладьїн¹⁸⁰. Підштовхуючи козаків до остаточного розриву з Москвою ще до укладення українсько-польського договору, польська королева Людвіга Марія вже 30 серпня відправила І. Нечаю наказ виступити з військами в поле¹⁸¹.

У Москві усвідомлювали, що в Україні склалась обстановка, несприятлива для реалізації її планів. Тому 27 і 28 серпня в Белгород і Київ були відправлені укази про відіслання назад, у Москву, воєвод, ще призначених у квітні в українські міста¹⁸².

Примирливий жест з відправкою Я. Барабаша та С. Ляха в Київ на військовий суд був запізнілим, оскільки вже не міг поліпшити українсько-російських відносин і спинити гетьманський похід на Лівобережжя. Вузол українсько-російських протиріч та взаємних образ на той час затягнувся настільки міцно, що розв'язані вони могли бути лише збройними методами. Передчасний штурм Д. Виговським Києва, який прискорив переростання дрібних сутичок у повномасштабні військові дії, по суті був лише відповіддю на дії військ князя Г. Ромодановського на Лівобережжі, які своїми провокаційними та відверто ворожими акціями стосовно гетьманського уряду й розв'язали українсько-російську війну 1658–1659 рр.

§ 3.2. Підготовка до війни та перебіг воєнних дій у серпні 1658 – першій половині січня 1659 рр.

Вирушаючи в похід за Дніпро, гетьман Виговський мав твердий намір знищити головні центри опозиції, у першу чергу за московським кордоном на Слобожанщині, де в новостворених містах і слободах оселились опозиційні гетьманській владі козаки, оскільки з досвіду приходу князя Г. Ромодановського старшина переконалася, що Москва охоче й активно використовує потенціал цього проантигетьманського налаштованого регіону для підризу владної структури Війська Запорозького.

Окрім того, військова демонстрація на кордоні повинна була засвідчити рішучість українського уряду відстоювати своє бачення подальшого розвитку українсько-російських відносин, яке, як пояснили царському посланцеві В. Кікіну представники гетьманської адміністрації, полягало в тому, що «тепер буде Велика Росія Великою Росією, а Мала Росія Малою Росією, оскільки й у Малій Росії військо непереможне»¹⁸³. Можливо, завдаючи превентивного удару, український уряд хотів утримати Москву від нових спроб увести свої війська на територію Війська Запорозького. Адаже те, що князь Ромодановський у Белгороді «стоїть у зібранні й підсиляє людей царської величності під військо і язиків бере»¹⁸⁴ свідчило, що його відступ був тимчасовим маневром і що царський уряд готував до нових воєнних дій.

Позиція гетьманського уряду з роз'ясненням причин, які спонукали його до війни з Росією, були викладені у спеціальному маніфесті до «володарів Європи», написаному, очевидно, Ю. Немиричем. У цьому документі говорилося, що «не з іншої якої причини ми прийняли протекторат великого князя Московського, а лише на те, щоб за угодою, що укладена завдяки зброї й не раз пролитій крові, ми могли зберегти і примножити наші вільності для нас і наших нащадків», а тепер стало очевидним, що росіяни, приєднавши Військо, «заповзято турбуються... зробити нас союзниками по рабству»¹⁸⁵. У маніфесті були перераховані всі основні претензії українського уряду до Москви, починаючи з 1654 р., головною з яких була та, що росіяни готували для України «спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозю свою зброю, – рабське ярмо». Саме «в ім'я своєї свободи», констатується в документі, український уряд змушений розпочати законну оборону й шукати допомоги в сусідів. Провина за розпочату війну в маніфесті покладалася на царський уряд: «Ми хотіли бути вірні великому князеві, але нас змусили стати до зброї»¹⁸⁶.

Переправившись через Дніпро, гетьман з основним військом просувався до кордону за маршрутом: Кувичинці (19 серпня)¹⁸⁷ – Дубни¹⁸⁸ – Снітин (25 серпня)¹⁸⁹ – Комишня (31 серпня)¹⁹⁰ – Липова Долина (3 вересня)¹⁹¹. У дорозі до гетьманського війська приєдналися Черкаський, Переяславський¹⁹², Прилуцький та Ніжинський полки¹⁹³. Загонами найманих сербів, очевидно, командував Ю. Немирич.

Татари, які йшли попереду й діяли здебільш автономно, були закликані на умовах, що вони можуть «брати в полон тих козаків, які живуть у Сумах і в інших... нових містах, і царської величності в українних містах людей»¹⁹⁴.

23 серпня передові загони кримських і ногайських татар і козаків підступили до російського прикордонного міста Недригайлів, з-під якого відігнали стада худоби. Крім цього с. Вільшанка Недригайлівського повіту було розорено, «багатьох людей побили і поранили і хліб всякий потравили», потолочили і поцалили¹⁹⁵.

Окрім того, ногайські, азовські та кубанські татари за наказом кримського хана повинні були одночасно з кримцями, які діяли безпосередньо з Виговським*, напасти на російські міста з півдня¹⁹⁷. В останніх числах серпня – на початку вересня міста Белгородської смуги зазнали значного тиску з боку татар, які спустошили околиці Хотимизька, Вольного, Воронежа, Козлова, Усмані, Тамбова та інших прикордонних міст¹⁹⁸. У деяких місцях, як, наприклад, під Воронежем 7 вересня, російські гарнізони, ослаблені відправкою більшості служилих людей у Белгород до князя Ромодановського, не могли достатньою мірою протистояти татарам, і ті проривалися через захисні укріплення смуги у внутрішні райони країни¹⁹⁹.

* Інша частина військових сил Кримського ханства, разом з військами нових волоського та молдавського воєвод у складі майже 100-тисячної турецької армії, яку очолював сам візир Мохамед Кепрюлю, вторглась у Трансільванське князівство. Відбулося це в останніх числах серпня 1658 р., після того як Дьєрдь II Ракоці не з'явився за наказом великого візира в його табір 23 серпня. Захопивши фортеці Ене, Лугом, Караншебеш, Торда, Коложвар, турки пройшли через усю країну до Надьбанї, спустошивши її вогнем і мечем й розграбувавши столицю Ракоці Аюлафегервар і Надьєньед (Аюд). 14 вересня 1658 р. візир змістив Ракоці і призначив князем Трансільванії Аюша Барчаї, який у жовтні був офіційно обраний державним зібранням. Установивши покірну собі місцеву владу, османи за наказом великого візира 20 вересня залишили князівство, убивши й забравши в полон до 100 тис. жителів¹⁹⁶.

На р. Сенчі, поблизу Комишні, близько 30 серпня відбулася козацька рада, де, як розповів на допиті й на тортурах у севського воєводи Є. Козлова козак Савка, «приговорили де всі черкаси, що їм іти війною під Путивль, під Севськ, під Суми, під Недригайлів»²⁰⁰. 30 серпня в Чигирині закували в кайдани й посадили до в'язниці царських посланців Я. Портомоїна та Ф. Тюлюбаєва²⁰¹.

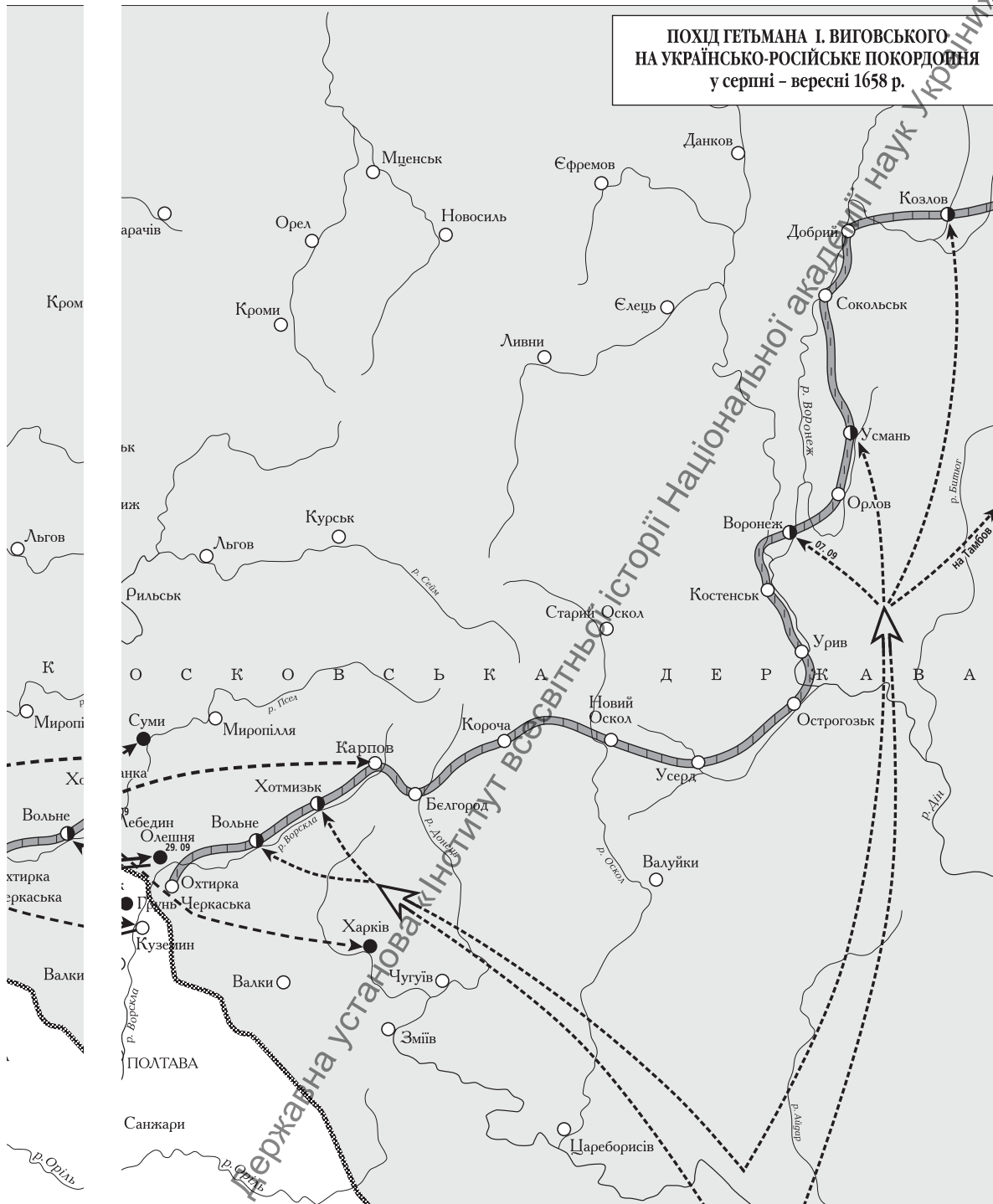
Сіверські козаки на чолі з ніжинським полковником Г. Гуляницьким та чернігівським полковником О. Силичем наприкінці серпня стояли біля Чернігова на Десні²⁰². Вони й розпочали військові дії на рильському та сіверському напрямках. Особливою активністю тут вирізнялися глухівські козаки. В останніх числах серпня – на початку вересня вони вчинили ряд нападів на російські прикордонні села Севського, Рильського та Путивльського повітів: Шелигіно, Старикове, Козино, Крупець, Поповкіно, Хотивиж²⁰³ та ін. Ці напади, як розповів на допиті в рильського воєводи Ф. Хитрова полонений глухівський козак, здійснювалися з метою відігнати худобу та коней на стацію Ніжинському полку, який готувався до походу в Росію²⁰⁴.

Ніжинський полк повинен був переправитися через р. Сейм на Білі Береги, а Чернігівський – через р. Клевень (було наказано готувати перевози²⁰⁵) із загальним напрямом наступу на Путивль – Рильськ. Тоді ж розпочалася концентрація українських військ біля кордону. У Кролевець прийшло 700 кінних козаків (прихід піхоти очікували), а в Глухів – 600²⁰⁶.

На початку вересня біля м. Мглин, на північ від Стародуба, білоруський полковник І. Нечай, який також розпочав військові дії проти росіян на півдні Білорусі²⁰⁷, розбив загін А. Дашкова, посланий з Белгорода в Литву, і захопив у бою 5 гармат²⁰⁸. Підпорядкований Нечаєві лідер повсталих білоруських селян і козаків Д. Мурашка в перших числах вересня, проігнорувавши царський наказ «бути на... великого государя службі», здійснив спробу захопити контрольований росіянами Мінськ. Він зайняв неукріплений посад, проте, не наважившись штурмувати мінський замок, 8 вересня за розпорядженням Нечая із загonom пішов до Старого Бихова²⁰⁹.

Через декілька днів після цього Нечай розсилає литовський і білоруський шляхті свої та королівські універсали щодо необхідності розпочати спільні дії щодо вибиття московських загонів з території Великого князівства Литовського²¹⁰.

На думку білоруського дослідника Г. Сагановича, у разі наступу литовських військ на московські частини в західній і центральній час-

тині Білорусії перед І. Нечаєм стояло завдання блокувати переправи через Дніпро, щоб тим самим унеможливити надходження допомоги царським військам з території Московської держави²¹¹.

Війська, очолювані гетьманом, повинні були діяти південніше сіверських козаків у напрямі: Недригайлів – Кам'яне – Олешня – Суми – Белгород²¹², обходячи Белгородську смугу з півночі. 1 вересня приходили татари і козаки, «багато людей із полків Івана Виговського під Кам'яне війною і на бою убили 2 чол., кінські стада та худобу відігнали». Очевидно тоді ж татари напали на Олешню, де «всяких чинов людей в полон побрали»²¹³. Крім того, на початку вересня козаки, серби й татари з гетьманського табору здійснили ряд нападів на південні райони Путивльського повіту, під час яких «багато сіл повоювали, людей побили й у полон забирали, і скарб і коней і всяку худобу і хліб забирали і двори палили»²¹⁴. Аналогічним чином діяли виговці і проти тих українських міст, які орієнтувалися на Москву. Наприклад, значного розорення зазнала по-промосковському налаштована Черкаська Грунь²¹⁵.

Тим часом 31 серпня в табір гетьмана одночасно прибули царський посланець дяк В. Кікін і польські комісари С. Беневський та К. Євлашевський²¹⁶. Кікіну гетьман відмовив у відправці двох полків на допомогу князю Ю. Долгорукому, оскільки князь Г. Ромодановський «багато... образ і велике розорення і вбивства і грабунок у Війську Запорозькому вчинив... права наші споконвічні... дані... від королів польських і великих князів литовських, рушив...»²¹⁷. Від імені української владної еліти Виговський висловив царському посланцю твердий намір відстоювати порушені російськими воєводами Ромодановським і Шереметєвим давні права війська Запорозького, як це вони робили «і при королях польських». Гетьман заявив дякові, що «того й у думці нашій немає, що нам не упоравшись із неприятелем своїм... розійтись по домах», пообіцявши не лише не відпустити татар, а й турків для походу на князя Ромодановського та на російські прикордонні міста «на відплату образ своїх» закликати²¹⁸.

Незважаючи на таку жорстку риторику гетьмана щодо Москви, зберігалися шанси укладення договору Війська Запорозького саме з росіянами, а не з поляками. В усякому разі писар С. Беневського К. Перетяткович згадував, що ще 5 вересня Беневський запросив його до себе й, ридаючи перед образом Пресвятої Богородиці, почав казати, що ми вже загинули, оскільки «дяк, московський комісар, схилив на бік царя усе військо Запорозьке» і мова зараз іде про їх долю.

Очевидно, що гетьман і старшина до останньої миті вагалися щодо формального укладення союзу, і лише наполягання підкупленого польськими комісарами Карач-бея на таємній нараді, який із 40-тисячним татарським військом стояв за півмилі від козацького табору, змусили гетьмана та полковників відкинути свої сумніви²¹⁹.

Як відомо, 6 вересня 1658 р. в гетьманському таборі під Гадячем був підписаний Гадяцький договір, згідно з яким на підвладній гетьманові українській території утворювалося так зване «князівство Руське» як третя складова частина Речі Посполитої. Козаки зрікалися протекції московського царя, на доказ чого з корогів були зняті російські герби і знаки²²⁰.

Проблема Гадяцької угоди досить ґрунтовно й різнобічно досліджена історіографією²²¹. У нашій роботі вона розглядатиметься лише в контексті розвитку українсько-російських відносин. Вітчизняні дослідники, на жаль, мало уваги приділяли впливу «російського фактора» на перебіг самих переговорів під Гадячем, а він, на нашу думку, був досить вагомим у прийнятті гетьманським урядом остаточного рішення щодо підписання угоди з поляками.

Перший момент полягав у тому, що В. Кікін у розмовах з гетьманом засвідчив перед козаками зміцнення в російських владних колах переконання в тому, що «Малую Росію, відторгнуту гілку, до природного кореня, до Великої Росії приєднав Бог», та підтвердив посилення давнього бажання російського престолу об'єднати всіх православних християн під владою московського царя²²². Кікін запевнив козацьку старшину, що Москва для захисту цієї «богоугодної» справи готова в разі потреби послати в Україну «бояр і воєвод... з багатьма кінними й пішими людьми»²²³.

Другий момент полягав у тому, що саме під час переговорів з поляками в гетьманський табір надійшла інформація про те, що київський воєвода нібито першим напав на військо Д. Виговського під Києвом і розбив його. Очевидно, Д. Виговський, зобразивши таким чином перебіг подій, прагнув уникнути відповідальності за свої недолугі дії під Києвом. Проте одночасно з цією недостовірною інформацією дійшли достовірні вісті про те, що в останніх числах серпня за наказом Шереметєва був спалений і вирубаний Бориспіль, а полковник Р. Корсак мордував і брав на тортури «багатьох добрих людей» в містечках Броварі, Гоголів, Світильне та ін.²²⁴

Проводячи ці акції, Шереметєв, очевидно, намагався відшукати сліди відбитого виговцями Я. Барабаша та повернути Москві цю силь-

ну карту в її грі з гетьманом. Тоді ж, наприкінці серпня, київський воєвода розіслав по навколишніх містах листи, у яких прямо називав гетьмана зрадником і закликав козаків та міщан не слухати його і сподіватися на захист царських військ. Один з листів, у Трипіллі²²⁵, потрапив до рук гетьманського уряду. У відповідь на це гетьман вирішив послати на допомогу Д. Виговському Ніжинський і Переяславський полки та 3 тис. татар²²⁶.

Третім моментом було те, що Я. Барабаш, 3 вересня привезений у гетьманський табір, на допиті заявив старшині, що він був відісланий до Києва з метою заманити туди І. Виговського й там заарештувати його²²⁷. Хоча ця заява 5 вересня була спростована листом ніжинського наказного полковника, який доповів, що в перехопленій царській грамоті київському воєводі містився наказ віддати Барабаша гетьманові²²⁸, проте в контексті ще раніше перехопленої на Дніпрі царської грамоти тому ж таки Шереметеву, у якій воєводі давався наказ схопити неблагонадійного гетьмана та полковників (за доданим списком) і відправити до Москви²²⁹, та повідомлень російських перебіжчиків, які сказали, що князь Ромодановський отримав царський указ «промисел чинити над гетьманом і над всією старшиною»²³⁰ та забезпечити скорочення чисельності козаків до 10 тис.²³¹, заява Барабаша все рівно справила сильний вплив на козаську раду під Гадячем.

Навіть якщо це була польська інтрига, як вважав М. Костомаров²³², що, як пише Т. Яковлева²³³, відіграла вирішальну роль у схваленні старшини й частини козацтва до угоди з Польщею, проте вона лягла на сприятливий ґрунт невдоволення української еліти зазіханнями Москви на її владу та «військові вольності». Адже, як доповідав у перших числах вересня путивльський воєвода в Москву, гетьманські дворові люди були переконані, що царські воєводи були прислані, «щоб їхні вольності перевести», і заявляли, що «їхнє де військо вільне, звикло жити в вольності, без воєвод»²³⁴.

Про те, що, відправляючи свої війська в похід на російські прикордонні міста, український уряд прагнув лише вберегти Військо Запорозьке від поширення впливу Москви, а не мав проти Росії якихось далекосяжних ворожих планів, передовсім свідчать положення самого Гадяцького договору. Так, на вимогу української сторони в текст договору, підписаного під Гадячем, були внесені пункти про те, що Військо Запорозьке не братиме участі у війнах Речі Посполитої з Московською державою та, якщо це буде можливо, підтримуватиме братерські відносини з Московією²³⁵.

Криштоф Зігмунд Пац.
Портрет Д.Шульца.
1670–1677 р.

Непоступлива позиція польських комісарів на переговорах з ряду пунктів, яка свідчила про загрозу нератифікації сеймом Речі Посполитої основних спірних положень угоди, утримала гетьмана Виговського від дій, спрямованих на повний розрив з Москвою*. Тому, пославши разом з польськими комісарами під Торунь до короля та до коронного гетьмана С. Потоцького І. Ковалевського, П. Тетерю та Г. Каплонського²³⁶ з проханням негайно прислати 1–5 тис. найманого війська в Білу Церкву²³⁷, Виговський 7 вересня відпустив В. Кікіна до царя, застерігши, що чекатиме царського указу щодо вимог українського уряду стосовно повстанців «три тижні

і чотири дні». У разі відсутності указу в зазначений строк гетьман пообіцяв, що козаки неодмінно будуть битися з князем Ромодановським та «із зрадниками своїми з черкасами, які поселились в нових містах»²³⁸.

Поляки, у свою чергу, навпаки, розраховували на випадок, коли не вдасться домовитися з Москвою, до чого, власне, і йшло, вести війну з Росією насамперед силами, що були в розпорядженні Виговського. Зокрема, литовський канцлер Криштоф Пац 1 вересня в листі до комісарів писав: «Спершу воювати в Україні через Виговського... у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який його королівській милості 20 тис. війська запропонував...»²³⁹.

Цілком поділяємо оцінку Гадяцької угоди, дану провідними вітчизняними істориками²⁴⁰, як договору, підписаного в інтересах української шляхетсько-старшинської еліти, і як такого, що ніс для

* Тим більше, що на допомогу союзних шведів сподіватися точно не доводилось, оскільки Карл X у 20-х числах серпня 1658 р., висадившись на Ютландському півострові, відновив війну з Данією. Коли на допомогу данцям, які рішуче і вдало оборонялися, прийшли Імперія, Голландія, Польша і Бранденбург, справи шведів, незважаючи на підтримку їх Англією і Францією, стали кепськими. Військові дії тривали до осені 1659 р. і завершилися підписанням Швецією та Данією в січні 1660 р. миру за умовами попереднього Ротшильдського договору 1658 р. Фактично шведи програли цю війну, і від цього часу припинилось їх верховне панування в Балтійському морі.

української державності більш суттєві обмеження, ніж Переяславська угода 1654 р. Але в ситуації, коли і Варшава, і Москва прагнули звести нанівець українську державність і нав'язати Україні свою модель розвитку, не зовсім правильно, на нашу думку, оцінювати Гадяцьку угоду лише з точки зору збереження в ній тих чи інших елементів державності порівняно з Переяславською угодою 1654 р.

За великим рахунком Гадяцька угода була геополітичним вибором гетьманського уряду І. Виговського. Підпис гетьмана на угоді свідчив про рішення українського керівництва: якщо в ситуації, що склалася, у кожному разі доведеться поступатися частиною суверенітету, то краще це зробити на користь держави, яка належить до європейської цивілізації, ніж азійської. Як писав свого часу І. Франко, «московська «плеть» була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою»²⁴¹. Гетьманський уряд І. Виговського не уявляв собі існування України за межами європейської цивілізації й не бажав потрапляти під вплив іншого цивілізаційного центру – Москви.

Незалежним підтвердженням цієї думки є слова сербського публіциста Ю. Крижанича, великого прихильника Москви, який через рік, улітку 1659 р., проїжджаючи зі Львова до Москви, так охарактеризував загальну налаштованість українського населення: «Хоча черкаси сповідують віру православну, але... взяли собі в голову, що жити під православним царством Російським гірше турецького мучительства і єгипетської роботи. Такі диявольські переконання прищеплюють їм духовні і грецькі митрополити, як нам не від одного з них доводилось чути»²⁴².

Позиція гетьманського уряду знайшла повне схвалення й підтримку католицьких країн на Заході, зокрема у Франції й Німеччині, оскільки керівництво цих країн боялося повного занепаду Речі Посполитої та посилення Московської держави після приєднання України й переходу до Москви ролі гегемона у Східній Європі²⁴³.

Українська негативна реакція російського престолу на підписання козаками угоди з поляками, яку нескладно було передбачити, гетьманський уряд вирішив протиставити збереження за собою військової ініціативи на російсько-українському кордоні та рішучість у відстоюванні своїх інтересів. Не покладаючи великих надій на виконання вимог гетьманського уряду, переданих з В. Кікіним, і не бажаючи підірвати свого авторитету нездійсненими погрозами, Виговський

прийняв рішення штурмувати російські прикордонні фортеці Кам'яне та Олешня. Очевидно, військовою акцією на російській території проти опозиційних сил і царських воєвод, які їх підтримували, гетьман розраховував, з одного боку, суттєво підірвати базу антигетьманського руху та деморалізувати повстанців, а з іншого – мабуть, сподівався в такий спосіб підштовхнути Москву до більшої поступливості. Для облоги Кам'яного Виговський навіть мав благовидний привід. За чутками, кам'янський воєвода переховував гетьманську булаву, яку М. Пушкар взяв у гетьмана в бою під Полтавою. «І той воєвода, – як свідчив Г. Грабянка, – на безчестя гетьманові, булаву не хоче повернути»²⁴⁴.

8 вересня (за іншими даними – 10 вересня²⁴⁵) перейшовши кордон, до Кам'яного підійшов авангард козацько-татарського війська. Після невеликого штурму місто було заблоковане й узяті в щільну облогу. 14 вересня сюди ж підійшов гетьман з обозом та основною частиною козацького війська (точно відомо, що з Прилуцьким, Ніжинським і Чигиринським полками²⁴⁶), а також із загонами Нураддин-солтана Карач-бея та Маметши Сулешева²⁴⁷. Спаливши повністю посад, козаки викопали навколо фортеці шанці й поставили не далі як за 3 сажні (7 м) від неї тури для гармат. Три дні гармати прямою наводкою обстрілювали місто, у результаті чого міські мури в багатьох місцях були розламані, зруйнована соборна церква, а захисники фортеці зазнали відчутних втрат. 19 вересня о першій годині дня, як свідчив у своїй відписці кам'янський воєвода П. Карпов, «був на Кам'яне приступ жорстокий: честик усіх висік, і московських воріт половину просік, місто й вежі в багатьох місцях підкопали». Проте росіянам удалося, завдавши козацько-татарському війську великих втрат, відстояти Кам'яне²⁴⁸.

Паралельно з облогою Кам'яного козаки і татари з 10 по 19 вересня «кінні й піші люди приступали до Лебязого [Лебедина. – А.Б.], посад випалили, багатьох лебединських черкас побили і в полон побрали і стада відігнали»²⁴⁹. Козацько-татарські загоны досить далеко заглиблювались на російську територію. Так під Суми також «приходи були безперервні», повідомляв Москву сумський воєвода У. Шамордін²⁵⁰. 20 вересня татари і козаки приходили у Хотмизький повіт й «між Карпова і Хотмизька села повоювали»²⁵¹.

Окрім козацько-татарські загоны доходили навіть до Харкова, оскільки харківський воєвода І. Офросімов доповідав у Москву, що

«в обложний час, як... сиділи в облозі від Виговського і від татар, вистріляно з вістової гармати 4 пуда»²⁵².

Військову демонстрацію гетьман поєднував з активними зносинами з путивльським воєводою. 10 і 19 вересня в листах він повідомляв князя Г. Долгорукого, що чекає незабаром царської реакції на свої пропозиції, а тому наказав татарам і козакам під Путивль та інші російські міста не йти і наполягав на видачі повстанців²⁵³.

Під час гетьманського походу за московський кордон Д. Виговський спішно збирав війська у Білій Церкві під Києвом. Йому вдалось повернути Каплана та Мансира мурз з 500 татарами, які відступили від Києва під Богуслав, пообіцявши їм у разі взяття Києва віддати російських воєвод і ратних людей. З Богуслава до Києва на розвідку було послано 200 татар і козаків, які взяли 26 «язиків»²⁵⁴. 4 вересня до Києва підійшов посланий з-під Білої Церкви Д. Виговським наказний полковник Половець із 300 черкасами й татарами. Після взяття Половцем 30 росіян як «язиків» київський воєвода, у свою чергу, послав по «язиків» до Трипілля підполковника С. Скорнякова-Писарева з рейтерами. У Трипільї російські рейтери розбили загін козаків, які збиралися йти під Київ²⁵⁵.

Перебуваючи біля Кам'яного та Олешні, гетьман наказував Д. Виговському при нагоді ще раз спробувати вибити воєводу з Києва. Або принаймні наїздами з Білої Церкви та захопленням «язиків» турбувати росіян і наполягати на виході їх з Києва²⁵⁶.

Тим часом під Кам'яним загострилась ситуація в самому гетьманському війську. Притримування великого походу на Росію призвело до того, що татари почали «промишляти» і брати ясир у самій Україні. Це, у свою чергу, спричинило деморалізацію та падіння воєнного духу серед козаків, які почали залишати військо й повертатися додому на захист своїх осель. І так не дуже схильні воювати з росіянами, прості козаки в таких умовах почали ремствувати на дії старшини, котра, як вони вважали, у своїх інтересах вела їх воювати з Росією.

Після того як у призначений день, 17 вересня, у гетьманський табір не прибули на підкріплення роменські, сміловські та козаки з інших міст²⁵⁷, а невдоволення походом «з великим шумом» гетьманові висловили вже деякі полковники та сотники, І. Виговський віддав війську наказ відступити з-під Кам'яного до Веприка (був тут 24 вересня)²⁵⁸. Уже після відступу основних сил гетьманського війська з-під Кам'яного виговці 24 вересня зробили ще одну, також невдалу, спробу оволодіти цим містом²⁵⁹.

Після невдачі під Кам'яним гетьман здійснив спробу оволодіти іншим російським прикордонним містом – Олешнею. В усякому разі документи фіксують його особисту присутність під містом 29 вересня²⁶⁰. Проте оборонці Олешні витримали два штурми й міста не здали²⁶¹. Загалом же від нападів козацько-татарських загонів найбільше постраждали Олешенський, Вольновський, Хотмизький і Карповський повіти.

Усвідомивши, що його вторгнення в межі Росії виявилось невдалим і навряд чи виконало функцію демонстрації спроможності гетьманського уряду зібрати в кулак усі сили й застосувати їх для захисту інтересів Війська Запорозького, Виговський змінив тактику. Тепер він почав підкреслювати свою лояльність до царського престолу та демонструвати примирливі жести.

27 вересня путивльський воєвода отримав листа від Виговського, у якому той обіцяв Г. Долгорукому невдовзі відпустити всіх затриманих у Війську царських посланців і ввічливо просив воєводу видати йому двох бунтівників – братів І. та С. Залог²⁶². Окрім того, гетьманські посланці повідомляли, що гетьман чекав царського посла й суворо наказав у міста «його... приймати і проводити до нього, гетьмана, у табір із честю». Татар, які нападуть на українські міста, Виговський наказав «побивати і брати в полон»²⁶³.

З-під Веприка І. Виговський перейшов під інше місто Полтавського полку – Зіньків (точно відомо, що гетьман був там 29 вересня²⁶⁴), а незабаром, очевидно, просунувся ще трохи в бік Куземина²⁶⁵. Повільно рухаючись уздовж російсько-українського кордону на південь, гетьман чекав царської відповіді на вимоги гетьманського уряду, передані в Москву з Б. Кікіним²⁶⁶.

Штурм Д. Виговським Києва, арешт російських посланців в Україні, напади козаків на російські прикордонні міста й села, прихід регулярних гетьманських військ під російське місто Кам'яне і його штурм, а головне – інформація про підписання козаками союзу з поляками були однозначно розцінені в Москві як зрада. Відкинувши можливість поступок українському урядові, на що сподівався І. Виговський, та незважаючи на вкрай складне зовнішньополітичне становище Росії (ще не було підписано миру ні зі Швецією, ні з Річчю Посполитою), російський уряд почав підготовку до встановлення своєї влади над Україною збройним шляхом.

Це рішення було викликане тим, що, по-перше, опанування козацької держави було на той час головним зовнішньополітичним

пріоритетом Москви; по-друге, події в Україні явно посилювали головного геополітичного конкурента Росії у Східній Європі – Річ Посполиту. По-третє, для такого рішення була й вагома економічна причина. Випущені царським урядом мідні гроші з вересня 1658 р. почали різко падати в ціні як через появу в Росії «воровських» грошей, так і через категоричну відмову українців брати їх у московських ратних людей²⁶⁷, про що ще в травні доповідав у Москву київський воєвода А. Бутурлін²⁶⁸. Таким чином, позиція гетьманського уряду входила у пряме протиріччя з планами російського уряду у фінансовій сфері.

Готуючись до воєнних дій на півдні, Москва ще 4 вересня послала на Белгородську смугу в Тамбов для захисту південного кордону від нападів татар князя О. Лобанова-Ростовського з полком²⁶⁹. Воєводам сусідніх з Тамбовом міст, зокрема Козлова, було наказано відправити всіх служилих людей у розпорядження Лобанова-Ростовського в Тамбов²⁷⁰. 9 вересня на службу до Севська був призначений стольник князь Ф. Куракін з окольничими князями С. Пожарським та С. Львовим²⁷¹.

Між 9 і 14 вересня в Москві відбулося засідання боярської думи, на якій було прийнято рішення про часткову мобілізацію та збір війська для походу в Україну. На 25 вересня ратним людям із замосковських міст був призначений збір у Москві, а нижньогородцям, коломничам, арзамасцям, рязанцям, каширянам, тулякам – у Севську. На 1 жовтня зібратись у Москві було наказано ратним людям з дальніх міст – Галича, Костроми, Вологди, Білозерська. Сіверським воєводам наказали, зібравши повітових людей у міста в облогу, «жити з великою обережністю, щоб воїнські люди тих міст не повоювали...» Окрім того, було прийнято рішення відправити до гетьмана кількох царських посланців з метою переконати його залишатися вірним присязі царю. Князю Ромодановському було наказано на випадок походу гетьманських військ війною «на... государеві міста, у яких... черкаси поселилися» «за черкаські міста стояти й над кримськими людьми і над черкасами всякими промислами промишляти... дивлячись по тамошній справі». Белгородський воєвода також повинен був запевнити слобідських козаків у російській допомозі й наказати їм, щоб «сидіти в містах мужньо й міцно, татарам і черкасам не здавались»²⁷². Тоді ж, очевидно, Ромодановському було послано наказ розпочати набір на службу в Белгородський полк усіх «охочих», по-антигетьманському налаштованих козаків²⁷³.

Ромодановський звільнив з в'язниці авторитетного серед опозиціонерів І. Донця, дав йому знамено й відправив разом з карповським рейтаром А. Покушеловим в Охтирку з наказом писати до С. Довгала, на Запорожжя, у Полтавський полк, а також у гетьманські полки, щоб усі вірні царю козаки йшли до нього в полк і були впевнені в царській милості, а на гетьманські злі зрадницькі спокуси не спокушались. З аналогічним наказом щодо Ніжинського і Прилуцького полків – «так же писати й у полки черкас збирати» – до Путивля був посланий козацький сотник Н. Ковалевський. Як доповідав Ромодановський у Москву, «а в тих, государ, полках багато хто тобі пам'ятаючи присяги свої хочуть служити»²⁷⁴.

У зв'язку з рішенням боярської думи був уточнений наказ князю Ф. Куракіну з товаришами. Тепер, за наказом від 12 вересня, цар посилав їх «на свого государевого зрадника, на гетьмана Івашку Виговського, і на запорозьких черкас, які зрадили». Для виконання цього розпорядження Куракіну в Севськ було відправлено 5 стрілецьких приказів на чолі зі стрілецькими головами: полковником А. Лопухіним, С. Скорняковим-Писаревим, В. Філософовим, М. Спиридоновим та З. Волковим²⁷⁵. 16 вересня вийшов царський указ про відправку в Тамбов князю О. Лобанову-Ростовському бойових припасів (20 пудів пороху, 30 пудів свинцю і 2 тис. штук кременя)²⁷⁶.

Самому гетьманові в другій половині вересня була надіслана царська грамота, у якій замість очікуваного І. Виговським указу про видачу йому лідерів повстанців містилися звинувачення в захопленні 220 російських ратних людей на чолі з Я. Левшиним, які везли до Києва для видачі йому Я. Барабаша, та спробі Д. Виговського вибити з Києва царського воєводу. Гетьману було обіцяно прощення всіх провин і царську милість, якщо він ударить чолом про прощення та повернення Війська Запорозького у вічне підданство царю, відступить з російських прикордонних міст, розпустить козацьке військо, відпустить від себе татар, припинить практику прийому та відправлення іноземних послів без царського повеління, відпустить затриманих російських посланців і пообіцяє «про все писати й робити все з нашого царської величності повеління»²⁷⁷.

Приблизно в тих же числах київському воєводі була послана царська грамота з наказом говорити киянам, щоб вони не відступали від присяги царю, оскільки «з давніх літ Москва й Київ під єдиною державою російських монархів»²⁷⁸. Для нас ця грамота дуже важлива, оскільки наочно демонструє тісний зв'язок ідеологічних концепцій росій-

ської самодержавної монархії і практичної політики царського уряду щодо України, підкріпленої саме цими концепціями.

Проте в Москві розуміли, що вимоги, висунуті гетьману в обмін на царське прощення, були для Виговського неприйнятними, оскільки їх виконання означало відмову від його політичного курсу на відстоювання самостійності й фактичної незалежності Війська Запорозького від царського престолу. Тому Москва, яка на той час принципово вже визначилась у своєму ставленні до гетьманського уряду Виговського, вирішила офіційно оприлюднити свою позицію і план дії щодо України.

23 вересня вийшла царська грамота, адресована найбільш антигетьманськи налаштованому Полтавському полку. У ній гетьмана офіційно названо царським зрадником. Головними «зрадами» оголошено ті дії гетьмана, які мали на меті поставити перешкоду поширенню російського впливу в Україні (закликання татар, розгром Пушкаря, спроба вибити російського воєводу з Києва тощо). Уся діяльність Виговського на посаді гетьмана зображалася як суцільний ланцюг «зрад», клятвopoрушень, обманів, «злочитрих вимислів» і невиконаних обіцянок, спрямованих на те, щоб «церкви Божі до кінця розорити, і вас єдиновірних православних християн з-під нашої... високої руки відігнати й учинити у вічному поневоленні в ляхів і в татар».

Звинувативши гетьмана Виговського у двох найтяжчих для Москви гріхах – розоренні християнської віри й непослуху царській волі – та пообіцявши всім жителям Полтавського полку й усього Війська Запорозького тримати їх на давніх правах і вольностях, Олексій Михайлович закликав козаків відступити від Виговського, обрати іншого гетьмана й, узгодивши свої дії з царськими воєводами, разом з ними розпочати військові дії проти Виговського²⁷⁹.

Того ж дня, 23 вересня, вийшли грамоти аналогічного змісту, адресовані Чигиринському²⁸⁰ та, очевидно, іншим полкам і на Січ «кошовому війську»²⁸¹. У царських грамотах, датованих тим самим числом, у Харків²⁸² Острогозьк²⁸³ та інші слобідські міста оголошувалося про «зраду» гетьмана Виговського й наказувалося місцевим козакам не вступати у зносини з виговцями й чинити збройний опір гетьману та його однодумцям. Грамоти в полки Війська Запорозького були відправлені з дяком Н. Великосельським до князя Ромодановського в Белгород²⁸⁴.

У вештательних статтях, адресованих вже всім жителям України, які на початку жовтня розіслав київський воєвода князь В. Шереметєв, у деяких своїх положеннях ішли далі царської грамоти від 23 ве-

ресня. Зокрема, у них чітко прописана теза про те, що гетьман Виговський здавна носив зраду у своєму серці, а татар закликав для того, щоб «Військо Запорозьке православних християн підвести під ярмо ляске». Найбільший інтерес у цьому документі становлять два моменти. Перший полягає в цілеспрямованому провокуванні незадоволення серед козаків діями гетьманського уряду. Шереметєв звинувачував Виговського в тому, що він «для своєї користі» не виплачував козакам жалування зі спеціально призначених на те поборів, закріплених в одній зі статей договору 1654 р.²⁸⁵

Навряд чи воєвода не розумів, що гетьманському уряду не вистачить ніяких коштів на виплату жалування всім «козакам», які на нього претендували. На складання ж офіційного козацького реєстру не пішов навіть Б. Хмельницький, оскільки «виписики» неодмінно підняли б бунт. Це була одна з найгостріших проблем тогочасного українського суспільства. Піднімаючи її й лицемірно обнадіюючи козаків своєю підтримкою, російський уряд підготував їх на виступ проти гетьмана.

Другий момент полягав у тому, що в цьому документі ще раз підтверджувалася стратегічна важливість України для реалізації геополітичних планів Москви: «...ми... єдиної православної християнської віри й одного государя нашого... російського монарха люди, і почнемо стояти і збирати всіх православних християн разом...»²⁸⁶.

Таким чином, царську грамоту від 23 вересня, у якій містився заклик усунути небажаного Москві главу Української держави й оголошувалось про початок воєнних дій царських воєвод проти гетьманських військ, слід розглядати як офіційне оголошення Москвою війни проти Української держави та її уряду, фактично розпочатої ще влітку.

У Білорусії, у першу чергу в підконтрольній козакам її південній частині, Москва всілякими засобами намагалася утримати на своєму боці місцеву шляхту і примусити її виступити проти козацьких частин, відколоти від козаків білоруських селян і розгромити гетьманські війська, які там перебували.

Для цього 21 вересня в Могильов проти повсталих білоруських селян і козаків полку І. Нечая було послано сильний каральний загін на чолі зі стольником князем Г. Козловським²⁸⁷. Стольник спішно виступив з Москви 24 вересня, маючи під своїм командуванням 539 драгун²⁸⁸. Він отримав наказ, узявши в Смоленську усю смоленську шляхту (3 роти), козаків (1 роту) та 8 рот солдатів (800 осіб), а в Мо-

гильові – вітебську шляхту, разом з осадним могильовським воєводою С. Змеєвим раптово з двох боків напасти на полк І. Нечая та розгромити його²⁸⁹.

У наказі (тут ми погоджуємося з оцінкою цього документа А. Мальцевим²⁹⁰) були гранично чітко і ясно сформульовані основні принципи політики царського уряду щодо шляхти та селян на приєднаній території Білорусії. Москва відкрито проголосила себе захисницею інтересів білоруської шляхти й виступила за збереження та зміцнення в Білорусії кріпосного права. Козловському було наказано запевнити шляхту в тому, що царю «те потрібно, щоб у всілякому спокої та багатстві жили [ви], а не мужики ваші», і що він через те розгнівався на козаків, «що вони вас, шляхту, вірних його государевих слуг розоряють», а також закликати шляхтичів іти разом з російськими військами на «розорителів». Стольник повинен був розіслати в міста й села грамоти із суворою заборобою будь-кому вписуватись у козаки і приставати до Нечая чи місцевих повстанських лідерів. Білоруським селянам російський уряд наказував жити на своїх місцях і слухати шляхту, «тому що по государевому указу дані ті села й селища їм, шляхті». У разі відмови селян виконувати ці розпорядження Москви, Козловському наказувалось «на них... ходити й села та містечка палити й розоряти»²⁹¹.

Гадяцька угода суттєво прояснила й перспективи російсько-польських відносин. 15 вересня була складена нова інструкція польсько-литовським комісарам у Вільно. Їм було наказано вести переговори й водночас збирати відомості військово-політичного характеру, які могли б знадобитися на випадок початку військових дій проти Росії²⁹².

Російсько-польські переговори, які нарешті розпочалися 16 вересня²⁹³, через тиждень після укладення козацько-польського союзу, уже не могли вплинути на позицію Москви стосовно України, оскільки було очевидно, що після Гадяча поляки ні на які поступки царському престолу вже не підуть, що й підтвердили польські комісари, які відкинули можливість вибору царя на варшавський трон при живому королі й вимагали укладення миру з Росією на умовах Поляновського договору 1634 р.²⁹⁴ За великим рахунком переговори на той час узагалі вже втратили сенс.

Польща готувалась до війни на сході. Так, наприклад, 18 вересня волинське дворянство асигнувало потрібне подимне на утримання військ на Волині, дозволивши жовнірам з осіб, які противляться сплаті, брати утричі більше²⁹⁵. Тому звістку про укладення українсько-поль-

Криштоф Зігмунд Пац.
Гравюра Й. Франка. 1674 р.

ського союзу в польському таборі під Торунем зустріли з великим піднесенням, адже він давав полякам якщо не військові, то політичні дивіденди. Зокрема, литовський канцлер К. Пац 29 вересня писав з-під Торуня референдарію литовському: «Завтра його королівська милість і все військо вчинить тріумф з приводу підписаного миру з козаками, щоб шведи бачили, що вже хоч одного, але могутнього збули неприятеля»²⁹⁶.

Про те, що деякі пункти Гадяцької угоди, насамперед ті, які стосувалися унії та виборів католиків на керівні посади у Великому князівстві

Руському, одразу ж викликали ремствування ряду впливових польських можновладців, від гетьманських послів Ковалевського, Тетері та Каплунського приховали. Посли були прийняті прихильно й, щедро обдаровані*, відпущені²⁹⁸. Однак на спеціальному засіданні, на якому Беневський і Євлашевський доповідали королю й сенаторам про підписану угоду, було прийняте рішення про схвалення парафованої угоди про союз із козаками у принципі та про переобговорення неприйнятних для поляків пунктів. Досягти бажаних поступок Варшава планувала, використовуючи тактику задоволення матеріальних, майнових, посадових тощо претензій старшини²⁹⁹.

Активне незадоволення підписаною з козаками угодою висловлювала й римська курія. Папський нунцій П. Відоні чинив постійний тиск на короля й вище керівництво Речі Посполитої. Він сам і разом з польськими католицькими єпископами неодноразово вносив протести проти договору з козаками та на захист унії, якій цей договір загрожував. Зокрема, відомі його офіційні протестації, датовані 14 вересня, 25 жовтня, 1, 5, 7, 8 листопада 1658 р.³⁰⁰

Слід також зазначити, що сподівання, які Ян Казимир і магнати покладали на союз із Військом Запорозьким, були різними. Зокрема,

* Принагідно зауважимо, що це було найдорожче для польської скарбниці козацьке посольство в 1658 р. Видатки на його утримання та обслуговування склали майже 10 тис. злотих²⁹⁷.

Афанасій Ордин-Нащокин.
Парсуна XVII ст.

Каплунський свідчив, що король прагнув використати Військо Запорозьке для зміцнення своєї монаршої влади, знищивши за допомогою козаків шляхетські вольності, для чого часто листувався з Виговським³⁰¹.

Нарешті 2 жовтня на раді senatorів в обозі під Торунем Ян Казимир заявив, що результати переговорів між польськими та російськими уповноваженими ніякого значення мати не можуть. Він доручив гетьману великому литовському П. Сапезі розпочати з І. Нечаєм спільні воєнні дії проти російських військ на території Білорусії³⁰². Підійшовши до Вільно (литовський польний гетьман В. Гонсевський

27 вересня, а П. Сапега – 4 жовтня), гетьмани негайно розпочали блокування міста й військ князя Ю. Долгорукого³⁰³.

Коли безперспективність переговорів з поляками стала зрозумілою всім, навіть А. Ордину-Нащокіну, який заради примарної надії на угоду з Польщею затягував початок переговорів зі шведами, тоді російські та шведські послы наприкінці вересня нарешті змогли домовитися про місце з'їзду – ним було обрано с. Валіесар поблизу Нарви³⁰⁴. Саме там 5 жовтня російський уряд паралельно розпочав переговори про мир зі Швецією³⁰⁵. 9 жовтня Віленський з'їзд був перерваний через непоступливість сторін та провокаційні дії поляків і литовців, а 11 жовтня російські війська на чолі з князем Ю. Долгоруким біля с. Верки поблизу Вільно вщент розбили військо гетьмана В. Гонсевського. Сам гетьман з багатьма полковниками та солдатами потрапив у полон³⁰⁶. Таким чином, у Білорусії та Литві відновилися воєнні дії між двома основними претендентами на українські землі – Річчю Посполитою та Московським царством.

Паралельно із вищезазначеними подіями князь В. Шереметєв наприкінці вересня відновив військові дії під Києвом. Довідавшись, що в Мотовилівці (за 30 верст від Києва) за наказом Д. Виговського збиралися з військами овруцький полковник В. Виговський, Шереметєв послав розгромити князя Ю. Борятинського цей загін. Овруцький полковник, ухилившись від бою, відступає до Білої Церкви (до Д. Ви-

Вінцент Гонсевський.
Гравюра Я. Шолленберґера.
Середина XVII ст.

говського), а Борятинський, узявши в Мотовилівці «язиків», пішов до Василькова (25 верст від Києва). Довідавшись про ці події, Д. Виговський тієї ж ночі послав на воєводу свого брата К. Виговського, полковників І. Сербіна та В. Виговського й Мансира мурзу з 2 тисячами своїх кращих козаків і татар. Уранці в бою під Васильковом козацько-татарський загін зазнав поразки. У російський полон потрапили обидва полковники, 5 козацьких сотників, багато козаків і 50 татар³⁰⁷. Убитими в цьому кровопролитному бою козаки й татари разом втратили близько 1 тис. чол.³⁰⁸ К. Виговському з Мансир мурзою й

небагатьма людьми вдалось врятуватися втечею.

Росіяни, згідно з відпискою київського воєводи, втратили 2 рейтарів убитими, 17 пораненими та 1 полоненим, хоча ці цифри видаються сумнівними. Довідавшись, що за ним іде Д. Виговський з усім своїм військом, князь Борятинський наказав посікти всіх полонених, залишивши лише обох полковників, 5 сотників і 10 кращих татар³⁰⁹.

Проте за свідченнями В. Виговського, він з Мотовилівки не відступав, а приготувався до оборони, тому князь Борятинський, спаливши посад, вирушив до Києва. За його ж інформацією, князя Борятинського біля Василькова наздогнало 3-тисячне козацько-татарське військо, у бою загинуло лише 300 козаків і татар, а в полон потрапили лише 2 козацьких полковники та 9 татар³¹⁰.

Як повідомив на допиті І. Сербін, з Д. Виговським у Білій Церкві залишились білоцерківський, паволоцький та два піхотних полковники з полками – усього 5 тис. козаків і 500 татар³¹¹. Д. Виговський продовжував збирати людей. Отримавши обіцяні гетьманом Переяславський (6 тис. козаків) та Корсунський полки, він не пізніше 7 жовтня став між Васильковом і Мотовилівкою³¹², прагнучи заблокувати київський гарнізон.

Більш успішними були дії козацьких військ у Білорусії. У вересні – на початку жовтня 1658 р. І. Нечаєві разом з прибулим до Кричева від гетьмана Виговського 2-тисячним козацьким загоном на чолі з пол-

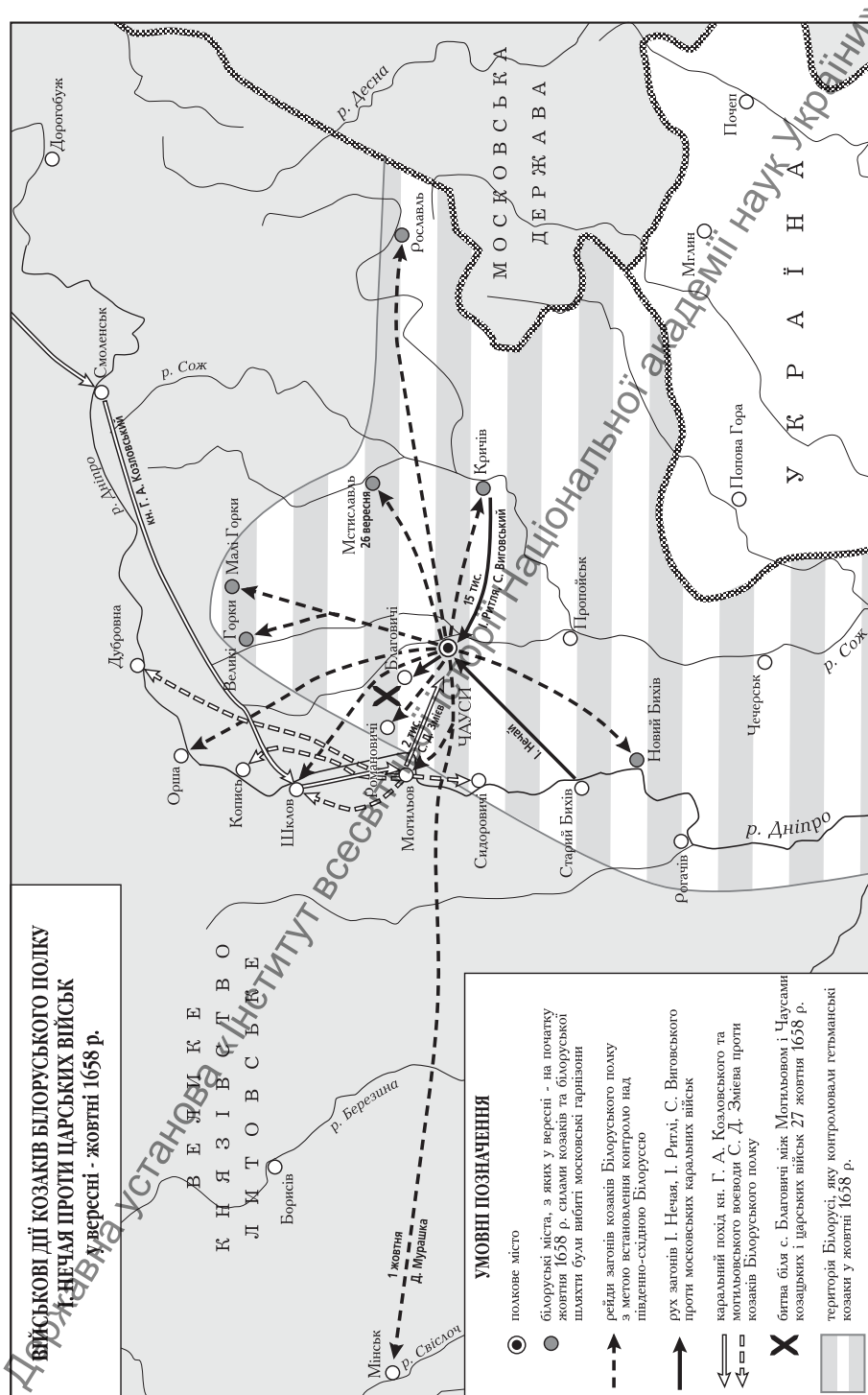
ковником І. Ритлею (Ритаром) та С. Виговським³¹³ і спільно з кричевською, мстиславською, оршанською та вітебською шляхтою, загонами якої розпочали військові дії проти росіян, та міщанами вдалося вибити російські гарнізони та оволодіти Новим Биховом³¹⁴, Кричевом, Мстиславлем, Рославлем і деякими іншими містечками³¹⁵.

Зокрема, у Мстиславлі після двох штурмів міста військом І. Ритлі в ніч з 24 на 25 та з 25 на 26 вересня та здачі росіян весь російський гарнізон зі 120 солдатів і 3 офіцерів був перебитий³¹⁶. Відомо також, що рославльський воєвода М. Киреевський після взяття міста був відправлений до гетьмана Виговського³¹⁷.

Розбивши російські залоги в низці сіл Могильовського, Дубровенського та Оршанського повітів³¹⁸ і перекривши дороги, козаки перервали сполучення південно-східної частини Білорусії з Росією³¹⁹. На початку жовтня, за повідомленням князя Ю. Долгорукого, дороги з Вільно на Смоленськ і Полоцьк також були перекриті загонами шляхти та козаків³²⁰, що надзвичайно ускладнювало зв'язок Москви з російськими воєводами в західних районах Білорусії.

1 жовтня Нечай розіслав у повіті Східної та Південної Білорусії свої універсали, наказуючи старшині свого полку і проводирям шляхетських ополчень стягнути всі військові сили до Білиничів для наступного удару на Могильов³²¹. Взяття Могильова, одного з найбільших міст Білорусії, було важливим і в стратегічному, і в психологічному відношеннях, оскільки, безперечно, сприяло б послабленню опору інших населених пунктів Білорусії, контрольованих росіянами. Більшість проводирів повітових шляхетських ополчень вирішила не виступати проти Росії до приходу польських військ. Проте до Нечая приєдналися хоругви вітебського шляхтича полковника С. Тихоновецького, оршанського шляхтича ротмістра Суликовського, кричевські і мстиславські шляхтичі³²². У листуванні з російськими воєводами в жовтні Нечай уже відкрито іменував себе королівським підданим³²³.

З 1 жовтня загонами козаків і шляхти мінського й деяких інших повітів, чисельністю до 1 тис. осіб, був обложений Мінськ. Як повідомляли російські послы, які поверталися з-під Вільно, шляхтичі «стоять у мінському посаді; черкаси приїжджають до них кожен день і говорять, щоб Мінськ взяти; міщани мінські в місто в осаду не пішли й розійшлися усі в польські міста». Окрім того, послы свідчили, що «польські й литовські люди Сапегина полку, присяжна шляхта і черкаси по дорозі від Вільна до Мінська, біля Мінська й до Борисова заїжджають зайняті царськими військами місця»³²⁴.

*Петро Дорошенко.
Копія XIX ст. з портрету
невідомого художника
з Волоколамського монастиря*

Тим часом, оскільки 2 жовтня закінчився термін, до якого Виговський обіцяв Кікіну чекати на царську відповідь щодо вимог гетьманського уряду, гетьман відійшов з прикордонних районів Війська спочатку до Дубен, звідки відпустив Калгу-царевича з татарським військом у Крим, залишивши при собі лише 2 тис. татар «для оберігання»³²⁵, а потім під Батачку (8 жовтня)³²⁶. 2 і 8 жовтня він послав гінців до Путивля, щоб з'ясувати, що чути про В. Кікіна³²⁷, і написав примирливі листи до путивльського воєводи та царя, у яких запевняв, що й у думці не мав наступати на російські міста й ламати присягу, пояснюючи, що в порубіжних слободах приборкував українських свавільників, які знову почали піднімати голову. Виговський повідомляв росіян, що, приборкавши свавільників, він розпустив свої й татарські війська та повертається додому, чекаючи реакції Москви на свої послання. У листі до путивльського воєводи від 8 жовтня гетьман досить чітко сформулював свою позицію: «Я не є його царської величності недоброзичливець, але вольності наші готовий боронити»³²⁸.

Відступивши з прикордонних районів і розпустивши вірні війська (прилуцький полковник П. Дорошенко, наприклад, 8 жовтня був уже у Прилуках³²⁹), Виговський дуже помилився в розрахунках, оскільки спростив завдання царським воєводам, які тим часом готувалися до вторгнення.

Позиція Москви щодо гетьманських вимог на той час була вже сформульована – це відомі царські грамоти від 23 вересня. 6 жовтня князь Ромодановський відправив з Белгорода дяка Н. Великосельського із цими грамотами в Охтирку з наказом розіслати їх по козацьких полках³³⁰. Окрім грамот, у деякі слобідські міста Ромодановський за наказом царя повинен був вислати для «підкріплення» і боєприпаси. Так, уже 9 жовтня харківський воєвода отримав царську грамоту, у якій повідомлялося, що Ромодановському наказано вислати в Харків 50 пудів пороху, а також наряд, свинець і ядра для відсічі виговцям, що й було зроблено воєводою³³¹.

Відсутність офіційної реакції Москви на гетьманські звернення та зростання невдоволення діями гетьмана навіть серед прихильників змусили Виговського згадати про Швецію, котра, як уже згадувалося, не могла йому допомогти. 8 жовтня в листі до шведського короля Карла X Густава гетьман висловив жаль з приводу незастосування умов союзного договору зі Швецією в реальній політичній практиці, повідомляючи, що йому не вистачає сил для гідної протидії Москві³³². А 11 жовтня Ю. Немирич написав до брата короля герцога Адольфа Іоанна про необхідність примирення з поляками та надання шведської військової допомоги гетьманському уряду³³³.

10 жовтня Виговський був уже на перевозі через Дніпро в Максимівці³³⁴, а 11 жовтня – у Чигирині. У столиці гетьман дізнався, що офіційно оголошений зрадником і що в Севську в похід проти нього збираються царські війська, а посланці М. Пушкаря та Я. Барабаша, які були затримані в Москві, отримавши царське жалування та підвищення в чинах, відпущені в Україну³³⁵. З огляду на ці обставини гетьман наказав полковникам Г. Гуляницькому та П. Дорошенкові прикрити північно-східну частину українського кордону з боку Севська, Рильська та Путивля, ставши відповідно у Глухові й Новгороді-Сіверському Ніжинського полку та Корибутові Прилуцького полку³³⁶.

Відпускаючи 18 жовтня піддочого Я. Портомоїна в Москву, гетьман заявив йому, що в разі вступу російського війська на українську територію він з допомогою закликаних польських, шведських, волоських, татарських і турецьких ратних людей «почне проти государевих ратних людей стояти й з ними битися»³³⁷.

З піддочим гетьман знову послав листи до царя та путивльського воєводи. У листі до Олексія Михайловича Виговський висловив жаль, що оголошений Москвою єдиним зрадником, знову пояснює, що двічі ходив за Дніпро для приборкання сваволі, а не для зради, а інцидент під Києвом трапився без його відома й указу. Прохаючи утримати війська від походу та обіцяючи чекати царського указу в Чигирині, гетьман застерігав царя, що інакше «багато хто іншого государя шукати буде»³³⁸. Князя ж Г. Долгорукого Виговський запевнив, що захищатиме своє життя й вольності військові навіть проти царського гніву³³⁹.

Для Росії Виговський однозначно був зрадником і небажаною політичною фігурою. Тому в першій половині жовтня 1658 р. Москва активно готувалася до війни проти гетьманського уряду на всіх фронтах. 1 жовтня Москва прийняла рішення направити в Смоленськ окольного князя І. Лобанова-Ростовського³⁴⁰. Він повинен був

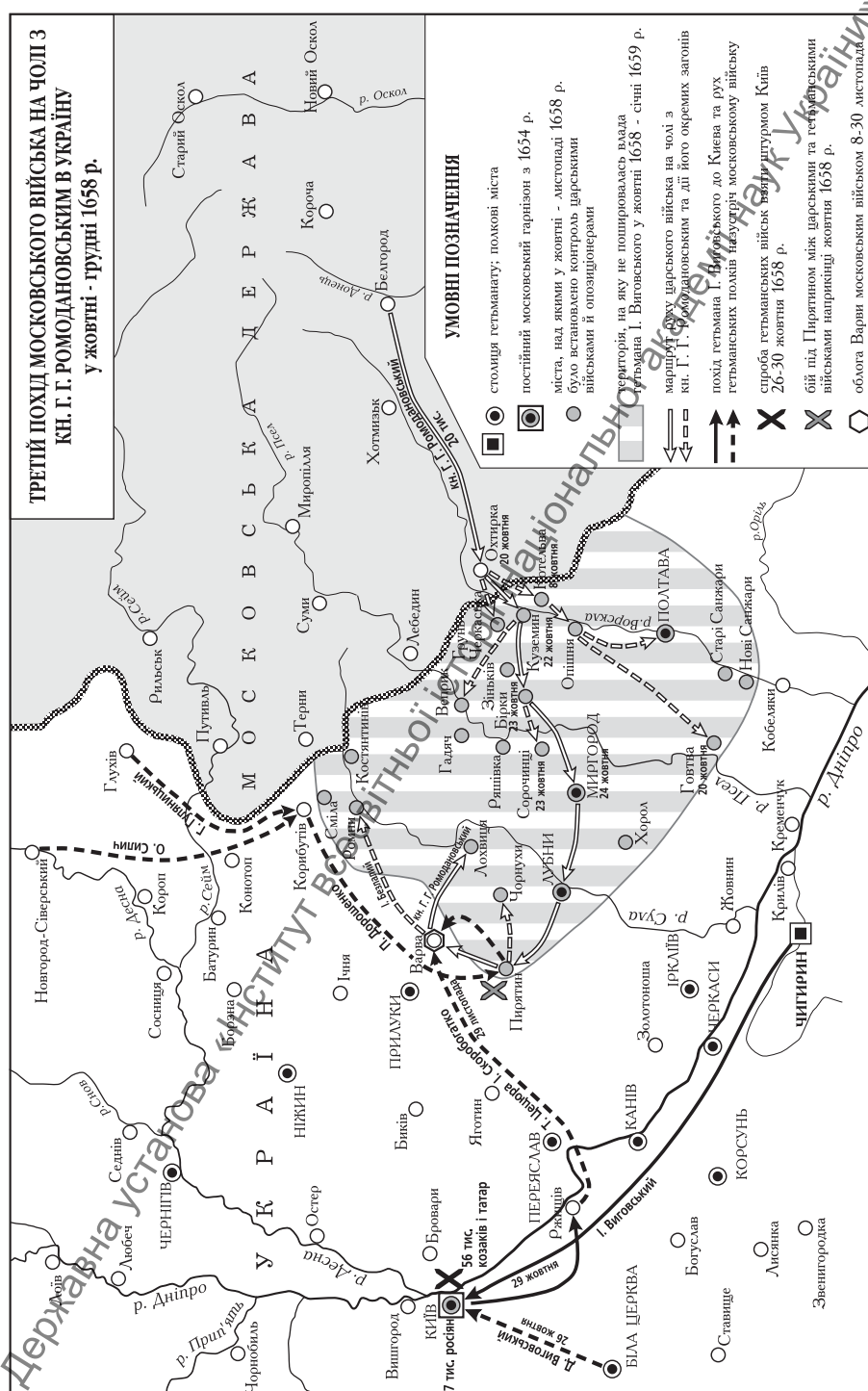
командувати угрупованням, яке формувалось. Князь Г. Козловський, посланий у Білорусію раніше, повинен був діяти під його началом. Невдовзі після отримання царських наказів від 16 і 18 жовтня іти «промишляти» над козаками І. Нечая, окольничий на чолі драгунської шквадрони у 523 особи вирушив на Смоленськ³⁴¹. Наказ від 18 жовтня, зокрема, рекомендував смоленському воєводі захопити козацького сотника й лідера повсталих білоруських селян Д. Мурашку, підступно запросивши його нібито для переговорів³⁴².

Продовжуючи реалізацію курсу на залучення до боротьби з гетьманським урядом усіх незадоволених ним козацьких лідерів, цар близько 5 жовтня послав до Путивля указ відправити С. Ляха в полк князя Ромодановського, що було виконано вже 8 жовтня. 10 жовтня вийшов аналогічний царський указ щодо Я. Дзуки та Г. Єрмолаєва – звільнити з в'язниці, видати по 5 рублів і віддати в полк присланого Ромодановським Н. Ковалевського³⁴³.

У Москві було вирішено у першу чергу послабити гетьманський контроль над територією одного з найбільших козацьких полків – Полтавського. 8 жовтня охтирський воєвода М. Телегін, готуючи плацдарм для основних російських військ, прийшов на територію полку й поставив на кордонах Куземинської, Котельвянської і Грунської сотень заслін від гетьманських військ, що складався з охтирських козаків. Окрім того, на прохання місцевих козаків у прикордонній Котельві був поставлений гарнізон охтирських козаків. Охтирський сотник П. Степанов за сприяння охтирського воєводи, а також І. Донець «свого зібрання з черкасами» між 8 і 15 жовтня здійснили похід до Полтави з метою спіймати вірного гетьманові полтавського полковника Ф. Гаркушу. У результаті цієї акції Гаркуша залишив Полтаву³⁴⁴. Тими ж днями Н. Великосельський їздив з Охтирки «Полтавського полку в міста Куземин, Котельву й твої великого государя друковані грамоти в багато полків із черкасами посилав, привівши їх до віри і давши їм твого, великого государя, грошового жалування»³⁴⁵.

Обраний у результаті походу Степанова – Донця опозиційно налаштованими до гетьмана козаками новим полтавським полковником, К. Пушкар звернувся за військовою підтримкою до белгородського воєводи. Князь Ромодановський негайно, 19 жовтня, відправив під Полтаву йому на допомогу стряпчого Г. Косагова та А. Покушелова із загном рейтарів та І. Донця з його козаками³⁴⁶.

Наступного дня, 20 жовтня, 20-тисячне військо³⁴⁷ Ромодановського вступило з Охтирки в Україну³⁴⁸. У його полки були «взяті» всі хар-

ківські козаки, «які володіли конем і рушницею», а також загони сумських і охтирських козаків³⁴⁹. Охтирськими козаками в цьому поході командував охтирський полковник І. Гладкий³⁵⁰, харківськими – харківський отаман О. Воропай³⁵¹. 21 жовтня Ромодановський отримав від Г. Косагова звістку про розгром козаків під Говтвою, захоплення міста і приведення до присяги царю говтвянських козаків і міщан³⁵².

Ромодановському належало вирішити два головних завдання: установити військовий контроль Росії над південною та центральною частинами Лівобережжя та забезпечити переобрання на місце І. Виговського підконтрольного Москві гетьмана. 22 жовтня околицьний прибув до Куземина, де довідується про те, що миргородський полковник О. Козел послав з Миргорода на Сорочинці проти росіян загін чисельністю 500 осіб. Ромодановський негайно наказав претендентові від опозиції на посаду миргородського полковника С. Довгалю розбити той загін і послав йому на допомогу сотенних голів П. Хитрого й В. Пальчикова зі стрільцями та полковника В. Фангалена з 5 ротами рейтарів. У Борках 23 жовтня Ромодановський отримав звістку, що послані ним війська завдали поразки загону О. Козла біля Сорочинців і переслідували його до Миргорода, а загони І. Донця, А. Покушелева та О. Воропая в той самий день зайняли Миргород і «в місті багато будинків розорили і пограбували, а людей... нікого не сікли»³⁵³. Того ж дня Г. Косагов доповів околицьному про встановлення контролю над Веприком³⁵⁴.

24 жовтня Ромодановський вступив у Миргород. Козаки, налаштовані опозиційно до гетьмана, пересвідчившись у серйозності намірів та рішучості дій російського командування й відгукуючись на заклики воєводи приєднатися до нього, почали відкрито переходити на бік росіян. Сам воєвода про це так доповідав царю: «І як я, холоп твій, у черкаські міста вступив і черкаси... всього Полтавського полку й інших різних полків, у які розіслав твої, великого государя, грамоти дяк... Никифор Великосельський, бачачи до себе твою, великого государя, милість... багато хто прийшли до мене... в полки і безперервно ідуть»³⁵⁵. Околицьний наказав козакам Полтавського й Миргородського полків бути під началом вірних Москві полковників – К. Пушкаря та С. Довгала. Козаки інших полків, вірні цареві, були в полках І. Донця та А. Покушелева. Окрім того, з Дону й Запорожжя прийшло служити царю 2 тис. козаків. Всіх козаків у війську Ромодановського, згідно з його відпискою царю, було до 30 тис.³⁵⁶

Петро Дорошенко.
Фламандська гравюра
кінця XVII ст.

З Миргорода, залишивши там на прохання миргородців дворянина В. Чернишова «для розправ»³⁵⁷, російське військо 26 жовтня вирушило на Переяслав³⁵⁸, де, очевидно, планувалося провести перевибори гетьмана. Весь шлях від Миргорода до Лубен козаки Лубенського полку здійснювали постійні «під'їзди під російське військо»³⁵⁹. Лубенський полковник П. Швець був налаштований дати бій князю Ромодановському і «проти... ратних людей виїжджав із знаменами». Проте, побачивши значну чисельну перевагу військ противника, він був змушений без бою залишити Лубни і спішно відступити, зруйнувавши за собою мости.

Місто залишила і більшість жителів³⁶⁰. Лубни та Лубенський Мгарський монастир були повністю розграбовані та спалені козаками й російськими ратними людьми³⁶¹. Ромодановському в Лубнах удалося вберегти від спалення лише Святотроїцьку церкву, а в монастирі від пограбування – тільки центральний собор³⁶².

З Лубен воєвода послав до Переяслава своїх посланців, які повинні були передати всій полковій старшині та черні, що лише в тому разі, коли вони покинуть гетьмана Виговського і з'єднаються з росіянами, він може обіцяти, що від його війська «січі і грабунку їм ніякого не буде»³⁶³.

Тоді ж Ромодановський дізнався, що наказний гетьман війська Запорозького Г. Гуляницький і полковники П. Дорошенко та О. Силич, які повинні були прикривати північно-східну частину українського кордону, за наказом Виговського рушили зі своїми полками від кордону проти нього³⁶⁴. Гетьманські та російські війська зішлись біля м. Пирятин Лубенського полку, проте бій не виявив переможця. Тому російські війська після бою увійшли в Пирятин, а козацькі полковники відступили до м. Варви Прилуцького полку³⁶⁵.

Із Варви Г. Гуляницький послав суворі нагадування ніжинському наказному полковникові Г. Кобилецькому про необхідність укріплення Ніжина та про збір до міста людей з усіх навколишніх сіл і містечок для оборони, оскільки «неприятель жорстокий і немилосердний,

Москва наступає безбожна зі свавільниками, де нікому не спускають, все мечем і вогнем розоряють, церкви Божі палять і монастирі, священиків і іноків і інокінь усіх під меч без усякого милосердя пускають, а зверх того над... дівчатами й попадами розорення роблять, груди урізують, і малим дітям не спускають, образам святим очі видуплюють і гірше... від поган чинять»³⁶⁶.

У Пирятині Ромодановський дав перепочинок своїм військам і дозволив дейнекам та слобідським козакам, які були в його війську, здійснювати напади на навколишні українські міста й села та спустошувати, грабувати й руйнувати їх «не без убивств людей». Більше того, за наказом Ромодановського І. Донець на чолі полку російської піхоти здійснив каральну експедицію на м. Чорнухи, де, як пише С. Величко, злупив до голого тіла всіх тамтешніх жителів³⁶⁷. Особливо великих успіхів у «вимучуванні» грошей з місцевих обивателів та «схиленні» їх до присяги царю досяг охтирський отаман Д. Зікович³⁶⁸.

Для посилення російського військового тиску на гетьманський уряд та підтримки дій князя Ромодановського 27 жовтня стольникові князю Ф. Куракіну було наказано, залишивши в Севську 650 драгунів для оборони міста й повіту, з рештою війська стати обозом на самому українсько-російському кордоні в м. Охтирці³⁶⁹.

Незважаючи на успішне розгортання наступу, Москва, очевидно, розуміла, що швидкої перемоги в Україні не буде, тому у другій декаді жовтня в російські міста були розіслані царські грамоти з наказом воєводам оповістити місцевих світських і духовних феодалів про можливу незабаром потребу царського війська в їхніх людях, а отже, їм належало забезпечити готовність необхідних людей на государеву службу на першу ж вимогу³⁷⁰.

Фактично одночасно з початком росіянами активних воєнних дій на Лівобережній Україні царські воєводи в Білорусії в першій половині жовтня також активізували боротьбу з козаками. Князь Г. Козловський, взявши у Смоленську близько 2,5 тис. чол. (5 рот драгунів, 7 рот солдатів, 1 роту козаків і загін шляхтичів), вирушив з ними на Могильов. Воєнні дії проти козацьких загонів він розпочав уже в Смоленському повіті³⁷¹. Могильовський воєвода С. Змєєв у цей час громив козацькі загони на північ від Могильова в районі Сидоровичів, Шклова, Копишів та Дубровни³⁷². Козацькі частини, очевидно, чинили затятий опір, оскільки князь Ю. Долгорукий, який на початку листопада відійшов від Вільно через Борисів до Шклова, повідомляв у Москву, що «шкловський повіт, біля міста Шклова, села попалені, і кінських

кормів не має від війни черкаських полковників Нечая та Мурашки з черкасами»³⁷³. Оршанський воєвода М. Полуектов у той самий час скаржився царю, що козаки Нечая «в могильовському і дубровенському і оршанському повітах стрільців і солдатів... багатьох побили до смерті, а інших попалили»³⁷⁴.

Довідавшись про те, що Змеев з військом пішов з Могильова, І. Нечай зробив спробу раптово захопити місто. У нічному штурмі йому вдалося запалити Костинську браму, проте під тиском гарматного вогню козацькі війська змушені були відступити від Могильова³⁷⁵.

Повернувшись у Могильов, Змеев, згідно з царським розпорядженням, вирушив до Чаус на з'єднання з Козловським. Ставши табором за 5 верст від міста³⁷⁶, воєводи, однак, не наважилися штурмувати добре укріплену резиденцію білоруського полковника, оскільки, як стверджував Козловський у відписці в Москву, у них було лише «пішого строю приступних людей дві тисячі чоловік»³⁷⁷. Довідавшись про прихід російського війська до Чаус, Нечай разом із загонами вітебської шляхти полковника С. Тихоновецького та білоруськими козаками Д. Мурашки й Саприки³⁷⁸ від Старого Бихова, а І. Ритар (Ритля) та С. Виговський від Кричева направилися до Чаус. Усього у війську Нечая було близько 8 тис. шляхтичів і козаків і майже 7 тис. селян, озброєних бердишами та рогатинами³⁷⁹.

27 жовтня Нечай об'єднаними силами завдав удару по війську Козловського і Змеева. Відбиваючись від противника, росіяни відступили до Могильова. Біля с. Петровичі і Благовичі козакам удалося притиснути росіян разом з обозами до грузьких берегів річки й оточити воєвод. Перейшовши у відчайдушний наступ проти чисельнішого війська білоруського полковника, російське військо в короткому бою розбило Нечая. Утративши 6 знамен, 2 пищалі й до 1000 убитими, козаки, шляхтичі та селяни безладно втікали³⁸⁰. Не маючи достатніх сил для продовження рішучих наступальних дій, воєводи обмежилися «ізгоном, пожегом і всякими промислами» проти Чаус³⁸¹, чекаючи підкріплення. Проте ця поразка не завадила козакам, які розташувалися в Романовичах, Зверовичах та інших селах Смоленського й Горського повітів, перерізати дороги Смоленськ – Могильов, Смоленськ – Чауси, Чауси – Могильов³⁸². Після цих подій війська князя Ю. Долгорукого відійшли до Смоленська³⁸³.

Доручивши Ніжинському, Прилуцькому та Чернігівському полкам зв'язати боєм військо князя Ромодановського з метою ускладнення його просування далі вглиб Лівобережжя, гетьман вирішив вибити

російський гарнізон із Києва, що значно зміцнило б його тили, оскільки позбавило б незадоволену діями уряду частину населення можливості приєднатися до Шереметєва, а Москву – сильного форпосту в центрі України. Вирішенню цього завдання сприяло фактичне відрізання київського гарнізону від Росії, починаючи від середини серпня. За деякими даними, гетьман, вирушаючи до Києва, заявив, що «хоча б... у нього всіх людей поб'ють, а не взявши йому Києва, геть не відступити»³⁸⁴. Інформацію про обстановку й настрої в місті гетьманові таємно повідомляли печерський архімандрит І. Гізель та ігумен Межигірського монастиря В. Лебедевич³⁸⁵.

Першим до Києва, «зібравшись із козацькими полками й татарами», 26 жовтня підійшов Д. Виговський. Провівши того ж дня розвідку боєм у районі Золотих воріт, він окопався біля Печерського монастиря, трохи далі від місця розташування свого серпневого обозу. Наступного дня козацько-татарське військо вирушило на штурм Києва. Проте князь Шереметєв, щоб не допустити атакуючих до міста, послав війська проти них за міські стіни. У результаті бою козаки, зазнаючи відчутних втрат, відступили у свій табір. Татари з бою втекли за р. Либідь в лісі³⁸⁶. Гетьман був розгніваний діями брата, заявивши, що «брат його Данилка вчинив нерозумно, що не вмів себе біля війська свого остерегти»³⁸⁷.

29 жовтня до Києва з військом підійшов сам гетьман Виговський. Згідно з відпискою київського воєводи В. Шереметєва, усього з Іваном та Данилом Виговським було близько 50 тис. козаків і 6 тис. татар. Київський гарнізон, доповнившись на початку осені 1658 р. 800 солдатами Трубчевського полку та 2 сотнями дворян, дітей і людей боярських, нараховував на той час близько 7 тис. ратних людей. Половину цих військ на чолі з князем Ю. Борятинським та І. Чаадаєвим Шереметєв визначив для відкритого бою з Виговським, а другу половину розставив на 2199 сажнях міських стін і валів з розрахунку: в острозі – 3 сол. на сажень, на валах – 3 сол. на два сажні (див.: *Додаток 9*)³⁸⁸.

За деякими пізнішими повідомленнями, «і як Виговський прийшов під Київ з військом, архімандрит печерський зустрів з честю і молебень служили собором за зрадників»³⁸⁹. Проте за іншими даними,

Інокентій Гізель
Гравюра 1844 р.

Гізель, навпаки, іноді допомагав Шереметєву, видаючи в борг з лаврської скарбниці гроші на утримання царських ратних людей³⁹⁰. Позиція Гізеля в цих подіях через відсутність інших джерел залишається для нас не до кінця з'ясованою.

30 жовтня біля Печерських воріт у бою зішлись російські й козацькі війська. Росіянам поступово вдалося відтіснити козаків до їхнього обозу (вони навіть взяли два шанці та чотири знамена в обозі), де запеклий бій тривав до ночі. Натиск росіян, для яких здача Києва загрожувала втратою життя й волі, був настільки сильним, що відбити його козаки змогли лише за підтримки безперервного гарматного та пищального вогню з обозу³⁹¹.

Козацьке військо було настільки деморалізоване раптовою поразкою, що гетьман не наважився відновлювати бій. Наступного дня, 31 жовтня, щоб якось вийти зі скрутного й небезпечного становища та утримати воєводу від подальших рішучих дій, Виговський послав до Шереметєва переяславського полковника Т. Цецюру й військового осавула І. Скоробагатенка просити про зустріч. На зустрічі, що відбулася біля міста, гетьман бив перед Шереметєвим чолом царю і просив його «провину їхню віддати і кров та війну уйняти», пояснюючи свій прихід до Києва підступами ворогів. Пообіцявши Шереметєву незабаром послати в Москву із чолобитною царю білоцерківського полковника І. Кравченка, а до самого воєводи прислати полковників для принесення присяги на вічне й вічне підданство царю, Виговський того ж дня відступив від Києва, розпустив військо й відпустив більшість татар³⁹².

Ромодановський, довідавшись про поразку Виговського під Києвом, вирішив розвинути успіх російської зброї в Україні. «Дуже обдерши Пирятин та пошкодивши його вогнем», він «перед самим Михайлом» (8 листопада) вирушив до Варви на Гуляницького³⁹³. У Пирятині він залишив воєводою С. Дурново, який, проте, просидів воєводою не більше місяця³⁹⁴. Прикметно, що козаків нещодавно пограбованих Чорнух також включили до війська князя Ромодановського, яке йшло до Варви³⁹⁵, очевидно, прагнучи закріпити пролитою в бою з гетьманськими частинами кров'ю їхню належність до промосковського табору.

Неочікувана київська поразка й цей несподіваний крок Ромодановського зруйнували всі гетьманські плани. Замість швидкого взяття Києва і спільного з військом Г. Гуляницького наступу проти Ромодановського, як це планувалося, гетьман на деякий час виявився виключеним з активних дій, а його найвірніший соратник зі своїми полками — під загрозою оточення і знищення.

Головним для гетьмана в цій критичній ситуації було утримати князів Ромодановського й Шереметева від рішучих дій, військо, яке збиралося в Севську, – від зимового походу в Україну та зберегти вірні гетьманському уряду боєздатні частини від розгрому. З цією метою, а також щоб виграти час до прибуття очікуваної допомоги із Польщі, Виговський почав переговори з київським воєводою. 9 листопада з містечка Кодаки* до Києва приїхала представницька делегація старшини: полковники подільський О. Гоголь, кальницький А. Безштанко, білоцерківський І. Кравченко, корсунський наказний полковник О. Привіцький, військовий осавул Ф. Вовк та декілька сотників, яка присягою в Софійському соборі у присутності Шереметева підтвердила все те, що обіцяв гетьман Виговський, виступаючи від Києва. Після присяги І. Кравченко з товаришами та російським майором Г. Булгаковим відбув з гетьманською чолобитною до царя в Москву. За повідомленням Шереметева в Москву, гетьман навіть написав листи всім полковникам, зокрема І. Нечаю та Г. Гуляницькому, про припинення військових дій проти росіян³⁹⁶, що, найвірогідніше, було дезінформацією.

З Кодаків Виговський відійшов ще далі на південь по Дніпру – до Ржищева, а звідти повернувся до Чигириня.

На підтвердження свого миролюбства Виговський 18 листопада прислав до Києва взятого в полон начальника барабашевого супроводу Я. Левшина³⁹⁷ та дозволив жителям навколишніх містечок і сіл возити до Києва припаси для росіян³⁹⁸. Проте в більш важливих речах, як, наприклад, у можливості київського воєводи вільно зноситись із Москвою, гетьманський уряд стояв непорушно, затримуючи гінців Шереметева, посланих до Путивля без гетьманських проїжджих³⁹⁹. Це підтверджує й відписка путивльського воєводи в Москву від 17 листопада, у якій він повідомляв про відсутність у нього зв'язку з Шереметевим, оскільки гінцям із Путивля у Київ «ніякими засобами проїхати не можна» через перепони козаків⁴⁰⁰.

Під Варвою тим часом події розвивались у протилежному напрямі – у бік ескалації конфлікту. Довідавшись про рух війська Ромодановського проти себе, Гуляницький 7 листопада послав ніжинському наказному полковникові Г. Кобилецькому грізний наказ: негайно збирати в Ніжин людей з усіх навколишніх містечок і сіл, а також із Борзни для оборони, а «неслухняним шию утинати... без жодного милосер-

* Зараз с. Кодаки Васильківського району Київської області.

дя», погрожуючи самому Кобилецькому «жорстоким покаранням» у разі прояву м'якотілості⁴⁰¹.

Очевидно, населення не горіло бажанням битися з росіянами, тому, якщо вірити інформації московського симпатика – ніжинського протопопа М. Филімоновича, старшина «нічим іншим, лише смертю, або мечем людей посполитих і чернь воювати з його царською величністю примушують»⁴⁰².

В облозі у Варві, яка тривала три тижні, з Г. Гуляницьким були Ніжинський, Чернігівський і Прилуцький полки⁴⁰³. Після київської поразки Виговського взяття Варви, а отже й розгром найбільш боєздатного на Лівобережжі угруповання гетьманських військ, мало б для українського уряду катастрофічні наслідки. У цьому разі він утрачав не лише залишки ініціативи на лівому березі Дніпра, а й контроль над більшістю цієї території, адже вже на час боїв під Варвою гетьманський уряд утратив контроль над територіями на схід від лінії Ромни – Лохвиця – Пирятин – Лубни – Хорол – Говтва – Нові Санжари*.

Це розуміло й російське керівництво. Тому для посилення війська Ромодановського прикордонні російські воєводи направляли до Варви спеціальні військові загони. Наприклад, чугуївський воєвода І. Бунаков відправив під Варву загін чисельністю 300 дітей боярських на чолі з О. Маренком і Р. Борисовим⁴⁰⁴. Центральний російський уряд на початку листопада, зі свого боку, також посилив свої окупаційні війська в Україні (саме так охарактеризував їх свого часу К. Маркс⁴⁰⁵), пославши Ромодановському в товариші стольника П. Скуратова із загоном⁴⁰⁶. Допомогали прикордонні воєводи за наказом царя й відданим Москві опозиціонерам. Так, 27 листопада путивльський воєвода на прохання роменського сотника К. Войтенка послав у Ромни 5 пудів пороху та 5 пудів свинцю для посилення оборони міста проти виговців⁴⁰⁷.

Зоною напруження залишалась і Слобожанщина. Незважаючи на те, що слобідські козаки були в полках князя Ромодановського, ставлення до них з боку окремих російських командирів було вкрай недружелюбним. Так, уже згадуваний О. Маренко з товаришами, як скаржився царю харківський воєвода І. Офросімов, походючи 17 листопада повз Харків, «харківських черкас багатьох побили й у домах їхніх одяг і зброю пограбували й на полі зустрічаючи коней у багатьох

* Зокрема, над містами Борки, Веприк, Гадяч, Говтва, Зіньків, Константинів, Котельва, Куземин, Лохвиця, Лубни, Лютенька, Миргород, Нові Санжари, Онішня, Пирятин, Полтава, Ромни, Ряшівка, Сміле, Сорочинці, Старі Санжари, Хорол, Черкаська Грунь, Чорнухи.

черкас повідбирали й волів... порізали і свиней... і пасіки з бджолами багатьох черкас розорили... і хліб немолочений і сіно в багатьох черкас потравили». Посланого воєводою харківського отамана Т. Лавринова з 5 козаками росіяни «побили і з коней збили й коней і рушниці в них повідбирали, і з рушниць по них стріляли і зрадниками... тих харківських черкас називали й нахвалялись на харківських черкас, як підемо назад з війська, будемо вас зрадників полонити вогнем і мечем; і від того, государ, їхнього розорення й від нахвальних слів харківські черкаси впали в сумніви великі...»⁴⁰⁸.

З іншого боку, слід зауважити, що слобідські козаки з неохотою корилися владі царських воєвод, що, зрозуміло, Москву не могло влаштовувати. Так, уже після завершення боїв під Варвою й повернення слобідських козаків додому, новопризначений охтирський воєвода А. Арсєнев скаржився царю, що «полковник Охтирський Іван Гладкий проти твого, великого государя, указу чиниться сильний, під суд до мене, холопа твого, не ходить і напившись п'яним, ходить по корчах гуляючи, мене, холопа твого, і черкас і всяких чинів людей судить і б'є і в залізі тримає не по провині... і проти твого, великого государя, указу чиниться сильний...»⁴⁰⁹. Тобто ситуація на Слобожанщині була неоднозначною. Вороже ставлячись до гетьмана Виговського, слобідські козаки не бажали й міцної царської влади: отаманщина, яку Москва підтримувала в Україні, в умовах війни почала потроху поширюватися на російську Слобожанщину.

Не маючи достатньо сил розгромити гетьманське військо у Варві, князь Ромодановський вирішив дотримуватися давнього правила – «поділяй і володарюй»: він запропонував козацькому війську, яке було з ним, обрати альтернативного Виговському гетьмана для Лівобережної України. Наказним, через обмежений склад ради, гетьманом⁴¹⁰ обрали значного військового товариша Івана Безпалого. За одними даними, вибори під Варвою відбулися на Пилипівку⁴¹¹ (14 листопада), за іншими – наприкінці місяця⁴¹².

Затвердивши іменем царя цей акт, Ромодановський таким чином остаточно прояснив, що одним з головних інструментів царського престолу в опануванні козацькою територією є підлив законної, але небажаної для Москви влади гетьмана І. Виговського, розкол українського суспільства і створення лояльного до Москви й альтернативного Чигирину центру влади в Україні, який повинен допомогти росіянам інтегрувати до складу Росії більш схильне до цього Лівобережжя. І. Безпалий був маріонетковим, кишеньковим гетьманом, який мусив

допомагати російським воєводам вирішувати покладені на них Москвою завдання. Він, як пише С. Величко, «тримався боку Ромодановського та інших російських князів, як вовк кожуха, боячись хоч трохи віддалитись набік, щоб не потрапити до рук Виговського»⁴¹³.

Таким чином, саме з подачі й за підтримки російських воєвод у 1658 р. вперше була здійснена спроба формально закріпити відмінності в орієнтаціях Лівобережної і Правобережної України за допомогою обрання окремого гетьмана. Саме під Варвою була оформлена традиція багатогетьманства, яка за активної підтримки Росією розколу українського суспільства на промосковську та незгодну з нею частини, стала однією з причин Руїни і втрати Україною державності.

У цей же час польський король Ян Казимир, бажаючи укріпити гетьмана Виговського в його політиці щодо Польщі, зробив йому два символічні пожалування: надав у власність Барське староство* та додав до герба Виговських абданк королівського, який має на голові золоту корону», на якій сидить голуб і тримає у дзьобі оливкову гілочку**. Хоча збіг цих надань у часі з виборами альтернативного гетьмана опозицією і є випадковим, але дуже симптоматичним актом, оскільки наочно ілюстрував прагнення і Москви, і Варшави оволодіти Україною, розколовши її й тим чи іншим чином прив'язати до себе її лідерів. Зрозуміло, що кожен престол обґрунтовував свої дії інтересами вітчизни.

Слід також зазначити, що Янові Казимиру вистачило розважливості своїм універсалом від 7 листопада заборонити шляхті Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств повертатись у свої маєтки на території Війська Запорозького аж до отримання щодо цього додаткових розпоряджень короля та гетьмана запорозького⁴¹⁶. У разі хоча б спроби здійснити подібне, поза всяким сумнівом, піднялось би величезне повстання «черні», яке змело б уряд Виговського.

Ян Казимир.
Гравюра 1649 р.

* Грамота від 7 листопада 1658 р.⁴¹⁴

** Грамота від 23 листопада 1658 р.⁴¹⁵

Виторгувавши собі перепочинок після поразки під Києвом, Виговський став приводити в порядок свої війська й намагатися прихилити на свій бік вороже до нього налаштованих полтавчан, роз'яснюючи їм у листах, що, допомагаючи російським воєводам, які наступають на військові вольності, вони добровільно йдуть у неволю⁴¹⁷. Окрім того, гетьман намагався зміцнити свої позиції на північному сході Війська – у Чернігові та Батурині. Згідно з гетьманськими універсалами від 16 листопада, чернігівському полковникові заборонялося втручатись у міське самоврядування, примушувати міщан продавати товари, насильно залучати до робіт і т. ін.⁴¹⁸, а Батуринському, Крупницькому монастирю були підтверджені права власності на с. Обмочів та озеро⁴¹⁹.

З кінця листопада й до 20-х чисел грудня Виговський зробив своєю тимчасовою ставкою м. Ржищів. Наприкінці листопада він послав до Варви на допомогу Гуляницькому наказного гетьмана І. Скоробагатенка та переяславського полковника Т. Цецюру з волохами, сербами й татарами. Вони намагалися силою примусити росіян відступити. «І у твоїх де великий государю ратних людей і в черкас були з ними бої великі безперервно»⁴²⁰, – доповідав царю князь Ф. Куракін, отримавши відписку Ромодановського.

Пересвідчившись, що російське військо засіло міцно, а сил розбити його бракує, старшина змінила тактику. 29 листопада в обоз до околичного приїхав Т. Цецюра, який просив воєводу, а через нього – царя, простити козакам їхні провини й цей бій, що стався нібито через сварку, відступити з-під Варви і прислати їм бояр та вчинити польну раду про гетьмана й царські справи. Після приведення Цецюри, Скоробагатенка та іншої старшини до присяги на вічне підданство царю⁴²¹ і пред'явлення Ромодановському грамот київського воєводи, які підтверджували укладення козаками з ним миру й відправку до Москви гетьманських посланців із чолобитною⁴²², околичний згодився розвести війська.

30 листопада Гуляницький зі своїми полками виїхав із Варви, здав місто росіянам і присягнув царю⁴²³. Після цього Ромодановський з військом попрямував до Лохвиці, а козаки й татари відійшли у протилежний бік. У ніч з 1 на 2 грудня на російське військо на марші напав татарський загін ногайського мурзи Урака чисельністю 600 осіб. У бою татари зазнали значних втрат, загинув і сам мурза⁴²⁴. Того ж дня росіяни вступили в Лохвицю. Ставкою І. Безпалого стали Ромни. У Миргород з миргородським полковником С. Довгалем «для оберігання» були відправлені В. Чернишов воєводою та три капітани з драгунами

полку Я. Інвалта⁴²⁵, а в Полтаву – М. Зінович воєводою й решта драгунського полку на чолі з полковником Я. Інвалтом⁴²⁶.

Військові дії жовтня – листопада 1658 р. в Південній Білорусії та Лівобережній Україні продемонстрували російському керівництву, що для встановлення повного контролю Москви над цими територіями наявних там сил не достатньо. Для цього потрібні додаткові військові контингенти.

Стосовно Білорусії ця обставина стала зрозумілою Москві дещо раніше, оскільки козаки фактично контролювали там територію Мстиславського воєводства, південну частину Мінського, велику частину Вітебського та Новогородоцького, а також окремі частини Полоцького та Смоленського воєводств⁴²⁷. 9 листопада⁴²⁸ на допомогу російським воєводам у Білорусії із завданням установити реальний контроль над цією територією, очистивши її від козаків І. Нечая та його прихильників, із Смоленська вирушив спеціально присланий для цього царем князь І. Лобанов-Ростовський із військом.

Військо князя Лобанова-Ростовського рухалося за маршрутом Малі Горки – Радомль – Чауси. 16 листопада до Чаус на з'єднання з військом князя Г. Козловського пішов і могильовський воєвода С. Змеев зі своїми частинами. Цим вирішив скористатися І. Нечай. 17 і 22 листопада він двічі штурмом намагався оволодіти Могильовом, але козаки були відбиті гарматним вогнем⁴²⁹.

Довідавшись про рух війська Лобанова-Ростовського до Чаус, Нечай вирішив залишити свою колишню резиденцію й почав стягувати сили до добре укріпленого Старого Бихова. За його наказом сотні Д. Мурашки, Драня та Рибалки залишили Чауси й відійшли на південь до Пропойська⁴³⁰. Полк С. Аскірки (1 тис. осіб), присланий П. Сапегою займав позицію у Бобруйську, прикриваючи переправу через Березину⁴³¹.

Війська Козловського та Змеева без бою зайняли Чауси. Спаливши посад і місто, розкопавши міський вал і засипавши рів, вони вирушили на Кузьмичі, де 25 листопада зустрілися із військом Лобанова-Ростовського⁴³². Більш вдалим були дії козаків і шляхтичів під Мінськом, який вони взяли наприкінці листопада після прибуття регулярних литовських військ на чолі з полковників О. Полубенським⁴³³.

Згідно з наказом царя, Лобанов-Ростовський здійснив ще одну спробу владнати конфлікт мирним шляхом. Він надіслав Нечаяві листа з вимогою, щоб той «повинну прислав, а сам би приїхав до воєвод».

Аналогічні звернення були послані міщанам і шляхті⁴³⁴. Проте білоруський полковник 2 грудня відкинув пропозицію російських воєвод про здачу. У відповідь на це Лобанов-Ростовський направив до Старого Бихова і Кричева численні загони, які спустошили околиці цих міст⁴³⁵.

На початку грудня ситуація в Білорусії для російського престолу вкрай ускладнилася, оскільки, крім козаків Нечая, проти нього виступила полоцька та вітебська «новоприсяжна» шляхта.

У м. Лукомлі стояли оршанські, полоцькі і вітебські хоругви полковників С. Лукомського, Ф. Слонського та К. Лисовського – разом «тисяча польських людей і воровських козаків». Туди ж прийшли 12 хоругв (біля 2 тис. осіб) полковника С. Кмітича, посланого гетьманом П. Сапегою⁴³⁶. У м. Глибокому стояло військо чисельністю 3 тис. осіб полковника О. Полубенського і 3 тис. полковника Воловича⁴³⁷. У м. Нереші стояли хоругви козаків на чолі з оршанським шляхтичем ротмістром Суликовським та козацьким сотником П. Прудником і за наказом І. Нечая записували у військо козаків⁴³⁸. Повсталі планували ще до католицького Різдва (25 грудня), дочекавшись гетьманів Сапегу й Виговського, йти до Полоцька та Вітебська⁴³⁹.

Зважаючи на такі обставини, Москва наказала Лобанову-Ростовському та іншим російським воєводам у Білорусії розгромити повстання шляхти та козаків Вітебського, Полоцького та сусідніх повітів⁴⁴⁰. 3 грудня посланий до вітебського воєводи військовий загін на чолі з ротмістром П. Побединським розсіяв у Нереші хоругви Суликовського та Прудникова⁴⁴¹. 14 грудня невдало спробу розгромити угруповання Слонського, Лукомського, Лисовського і Кмітича біля містечка Бешенковичі здійснив прибулий у Вітебський повіт із Смоленська загін московських стрільців на чолі із стольником О. Сукіним і стрілецьким головою В. Пушечниковим⁴⁴². 16–20 грудня стрільці Пушечникова спалили села Биково, Мощани та Городець Вітебського повіту, у яких особливо активно проявили себе повсталі білоруські селяни й вітебська шляхта загону Я. Юндола⁴⁴³.

31 грудня все військо князя Лобанова-Ростовського несподівано прибуло до Лукомля. Не вчинивши серйозного опору, загони Слонського, Лукомського та інших шляхтичів втекли з р. Березину. За деякими даними із загону С. Кмітича залишилось лише 200 осіб⁴⁴⁴. За наказом воєводи, Лукомль, Черех, Обчуга та інші населені пункти були спалені, «щоб зрадникам притулку не було»⁴⁴⁵. На початку січня князь Г. Козловський, згідно з царським указом від 12 грудня, виру-

шив з каральною експедицією проти повсталієї білоруської шляхти та селян у Вітебський і Полоцький повіти⁴⁴⁶. У Полоцький же повіт 1 січня князь Лобанов-Ростовський послав роту рейтарів на чолі із Є. Куликовським⁴⁴⁷.

Одночасно з ним смоленський воєвода П. Долгорукий з аналогічним завданням послав у Смоленський і Горський повіти солдатів на чолі з полковником Є. Франзбековим, який вибив козаків І. Ритаря з Малих і Великих Горок і відкинув їх із Горського повіту до Мстислава⁴⁴⁸.

Активні наступальні дії російських військ у Білорусії зі збільшенням їхньої кількості почали давати результати. Польсько-литовські частини й козацькі загони були змушені відійти з Вітебського та Полоцького повітів, що, у свою чергу, призвело до того, що шляхта цих повітів з кінця січня 1659 р. почала масово визнавати свою провину перед російським престолом і присягати царю⁴⁴⁹.

Гетьман І. Виговський через загострення ситуації в Україні зміг послати в Білорусію полковникові І. Ритарю додатково лише 300 козаків з наказом перерізати шляхи на Могильов, перехоплювати вантажі, які йдуть туди з Росії, розоряти населені пункти, жителі яких зберегли вірність царю, а також будь-що утримати Мстиславль⁴⁵⁰.

Пересвідчившись, що у князя Ромодановського недостатньо військ для встановлення контролю над Україною й що швидкої перемоги не буде, та враховуючи успішний перебіг російсько-шведських мирних переговорів (19 листопада був укладений прелімінарний договір⁴⁵¹), російський уряд розпочав підготовку до великої війни в Україні.

13 листопада 1658 р. вийшов царський указ про взяття на царську службу даточних людей з усієї держави (даточний з 25 дворів), крім Новгородського та Белгородського полків⁴⁵² (останній і так був безпосередньо задіяний у війні в Україні). По суті це була часткова мобілізація. Воєводи прикордонних міст південного заходу Московської держави отримали накази відремонтувати укріплення доручених їм міст. Найбільші роботи були розгорнуті на Тамбовській захисній смузі, яка не реконструювалася з 1647 р. Наприкінці 1658 р. на Лисих горах було розпочате будівництво двох острогів. 50-кілометровий земляний вал між Кузьминою Гаттю й Лисими горами зміцнювався дубовим острогом із 6-метрових колод. На ньому споруджувалося 4 нові та перебудовувалося 5 старих веж⁴⁵³.

Перспектива тривалої війни за Україну, яка вимальовувалась, була оцінена московською владою настільки серйозно, що остання

Микола Ян Пражмовський.
Портрет Я. Бартошевича
першої половини XIX ст.

нарешті вирішила розпочати роботи з упорядкування стін московського кремля, уперше після завершення їх будівництва в 1495 р.⁴⁵⁴

Прагнучи швидше розв'язати собі руки на шведському фронті, Олексій Михайлович 25 листопада й 7 грудня відправив своїм послам на шведському з'їзді укази погоджуватися на союз із Швецією й іти на поступки. На випадок зятятої незговірливості шведів цар дозволяв послам укласти договір на умовах Столбовського миру⁴⁵⁵. Тобто заради України Москва була готова відмовитися від усіх завоювань останніх років на Балтиці й повернутися до статус-кво початку XVII ст.

Війська, яке було в розпорядженні гетьмана Виговського, вистачало лише для підтримання статус-кво. Власних сил, достатніх для вигнання росіян за межі України, у гетьманського уряду не було. Тому Виговський звертався по допомогу до всіх, хто міг її надати. На початку грудня він послав до кримського хана військового писаря І. Грушу, а до польського короля та турецького султана – колишнього київського полковника А. Ждановича* з проханням допомогти військами, обіцяючи татарам союз, а туркам і полякам – підданство⁴⁵⁷. 5 грудня він написав листа коронному канцлеру М. Пражмовському з проханням прислати «скільки-небудь кінного війська» для утримання ситуації в Україні під контролем⁴⁵⁸.

Паралельно із цим на Волинь прибули гетьманські емісари Орел та декілька інших старшин. Перейшовши через Горинь, вони почали самостійно, без згоди та відома польських властей, вербувати на Волині «воїнських людей» до гетьманського війська⁴⁵⁹. Щоб заспокоїти стурбованих цими діями поляків, гетьман навіть пообіцяв волинському воєводі князю М. Чарторийському прислати наприкінці грудня до

* Чи їздив Жданович до Польщі, чи гетьман лише збирався його послати до короля, нам точно не відомо. Проте достеменно відомо, що після посольства Тетері – Ковалевського – Каплонського Польщу в листопаді–грудні 1658 р. відвідали гетьманські посольства на чолі з Василем Кропивницьким та Іваном Мазарані й Доровичем⁴⁵⁶.

Станіслав Ян Яблоновський.
Портрет кінця XVII ст.

Луцька комісарів для вчинення суду над своїми «панами військовими»⁴⁶⁰.

На початку грудня Виговський, як впливає з донесення київського воєводи в Москву, мав у своєму розпорядженні не більше 6 тис. татар⁴⁶¹. Для того щоб утримати в руках ситуацію в підконтрольних йому лівобережних полках, гетьман вдався до розстрілів і страт у цих полках прихильників Москви⁴⁶².

Не чекаючи приходу допомоги з-за кордону, гетьман намагався перехопити ініціативу на головному фронті військових дій в Україні – проти війська князя Ромодановського. Невдовзі після приходу Ромодановського в Лохвицю козацьке військо взяло місто в об-

логу. Воєвода зробив спробу прорвати оточення, але, «залишивши не менше тисячі трупів на полі бою... повинен був знову повернутися в голодне місто», – повідомляв гетьман Виговський польський уряд 17 грудня⁴⁶³.

12 грудня за наказом Виговського полковники І. Богаченко, Ф. Джулай та Ф. Гаркуша здійснили спробу взяти штурмом Нові Санжари. Утративши близько 200 осіб, опозиціонерам спільно з невеликим загonom росіян вдалося відстояти місто⁴⁶⁴. 16 грудня гетьманське військо на чолі з наказним гетьманом І. Скоробагатенком зробило спробу вибити козаків Безпалого з Ромен, але зазнало невдачі. 20 грудня Канівський, Черкаський, Чигиринський, Корсунський, Переяславський полки на чолі з переяславським полковником Т. Цецурою та І. Скоробагатенком і 2 тис. татар дали бій війську князя Ромодановського під Лохвицею⁴⁶⁵. Узяти місто їм не вдалося, але вони продовжували тиснути на росіян. Як свідчив 4 січня 1659 р. путивльський воєвода, татари та козаки під Лохвицею й Ромнами «чинять велике розорення і бої бувають часті»⁴⁶⁶.

Близько 20 грудня у Ржищів до гетьмана прибули послані коронним гетьманом С. Потоцьким 45 рот солдатів (3,8 тис. осіб) на чолі з коронним обозним А. Потоцьким. За наказом Виговського вони перейшли Дніпро й розташувалися таким чином, щоб охопити Київ другою зі сходу. У Баришівці став сам А. Потоцький з полковниками

С. Яблоновським і Лончинським та 1,5-тисячним загоном; у Борисполі – староста житомирський Є. Тишкевич і полковник Дружкович з 1 тис. поляків; у Гоголеві – каштелян краківський Я. Потоцький і полковник М. Шенберк, також із 1-тисячним загоном. Неподалік від них став полковник Ружич із 300 волохами. Гетьман дозволив цим військам брати стацію, але «в війну ніде їм ходити не велів»⁴⁶⁷.

На більше за тих обставинах (Річ Посполита вела війну й з Московським царством, і зі Швецією) Виговський не міг розраховувати, оскільки, судячи з усього, вище польсько-литовське керівництво саме розраховувало широко використовувати козацькі війська в кампанії 1659 р. Зокрема великий гетьман литовський П. Сапега, розробляючи стратегічні плани на літо 1659 р., покладав надії на те, що основний тягар війни винесе українська армія, оскільки сили литовців були вкрай ослаблені, а воєвода познанський Ян Лещинський у листі, написаному наприкінці грудня, допускав можливість отримати від Виговського 20 тис. піхоти проти шведів⁴⁶⁸.

У грудні 1658 р. військові дії на території Війська Запорозького відбувалися не лише в районі Лохвиця – Ромни, а й на сіверських землях. Новопризначений брянський воєвода стольник П. Годунов здійснив похід на контрольовані козаками І. Нечая Рославль⁴⁶⁹ і разом з промосковськи налаштованими козаками І. Іскри брав в облогу м. Почеп Ніжинського полку⁴⁷⁰.

Глухівські козаки, побоюючись розорення міста військом князя Ф. Куракіна, яке стояло в Севську й, згідно з царським наказом, повинне було йти на з'єднання з військом князя Ромодановського, відправили в Севськ до Куракіна своїх посланців – С. Чорного та О. Заруцького. За рішенням козацької ради Глухова вони просили воєводу не йти на них війною, висловили бажання глухівчан бути царськими підданими і присягнули за місто. У відповідь на це Куракін послав до Глухова 50 стрільців на чолі з полковником і стрілецьким головою А. Лопухіним та майором О. Золотилівим. Проте поки йшли переговори, у Глухові, очевидно, взяли гору противники угоди з Москвою. Тому прибулих стрільців роззброїли, більшу частину з них розстріляли*, а Лопухіна із Золотилівим відправили до гетьмана⁴⁷¹.

Довідавшись про такий розвиток подій, князь Куракін з військом вступив на територію України й взяв Глухів в облогу. Однак запекла оборона міста й відмова козаків здати Глухів⁴⁷² змусили Куракіна зня-

* За іншою інформацією, їх від страти «випросив» глухівський протопіп І. Шматковський.

Вінцент Гонсевський.
Портрет Д. Шулца.
1662 р.

ти облогу. Спустошивши Глухівський повіт⁴⁷³, він вирушив під Лохвицю на з'єднання з військами князя Ромодановського⁴⁷⁴, а глухівські козаки знову почали напади на Севський повіт⁴⁷⁵.

Одночасно з відправленням в Україну нових військових контингентів, Москва турбувалася і про матеріально-технічне забезпечення частин противників гетьмана Виговського. Зокрема, з Путивля в Ромни для посилення позицій наказного гетьмана І. Безпалого в середині грудня знову прислали військові припаси, цього разу 7 пудів пороху та 7 пудів свинцю⁴⁷⁶.

Чолобитна до царя від імені війська Запорозького з проханням простити козакам їхні провини перед престолом і скликати взимку раду для врегулювання конфлікту в Україні,

привезена І. Кравченком з товаришами, їхня, очевидно самотійна, заява від імені черні, «що Виговського за гетьмана надалі мати собі не хочуть і щоб його перемінити», та інформація, що Виговський обіцяв покласти на раді при царських послах булаву⁴⁷⁷, спонукали Москву ще раз спробувати залагодити конфлікт з українським урядом на свою користь політичним шляхом.

Продовжуючи збір військ для великого походу в Україну, Олексій Михайлович водночас послав 21 грудня наказ київському воєводі зустрітися з гетьманом Виговським у Києві і «про наші великого государя справи переговорити, якими б заходами уособицю заспокоїти»⁴⁷⁸.

У російського уряду для вирішення українського питання руки остаточно розв'язалися 26 грудня⁴⁷⁹, коли в Москві нарешті отримали повідомлення від князя І. Прозоровського про підписання 20 грудня в с. Валієсарі, поблизу Нарви, російсько-шведського перемир'я на 3 роки, за яким до Росії тимчасово переходили 30 завойованих ліфляндських міст. Швеція взяла на себе зобов'язання не допомагати полякам ні людьми, ні фінансами, ні дипломатично. Більше того, проектувався навіть російсько-шведський союз проти Польщі⁴⁸⁰.

Піднесенню бойового духу та войовничості московитів сприяло те, що наступного дня, 27 грудня, у Москву доставили взятих під

Верками в полон князем Ю. Долгоруким литовського польного гетьмана Гонсевського з його офіцерами і триумфально провели вулицями Москви пішими⁴⁸¹.

Для гетьманського уряду Виговського цей договір був надзвичайно не вигідним, оскільки тепер Швеція розв'язала собі руки для війни з Польщею, що, у свою чергу, зменшило ймовірність одержання додаткової допомоги Чигирину від Яна Казимира.

Через два дні після отримання цього повідомлення, 28 грудня, з Москви в Україну виїхало нове посольство на чолі з майором Г. Булгаковим і піддячим Ф. Байбаковим. Царська грамота, яку везли послы, була відповіддю на посольство І. Кравченка. У ній повідомлялося, що, згідно з проханням гетьманських посланців, цар наказав скликати взимку військову раду в Переяславі при князях О. Трубецькому, В. Шереметєві, Г. Ромодановському та ін. Гетьманові наказувалося розпустити козацьке військо, вивести з України всі іноземні війська, негайно послати до Москви нове посольство з повинною, а йому самому в лютому 1659 р. приїхати до Переяслава на раду, де «мають бути заспокоєні усобиці і сварки». Облога князя Ромодановського в Лохвиці у грамоті однозначно розцінювалась як відхід від угоди, укладеної під Києвом, і як клятвопорушення⁴⁸².

Посольство Булгакова–Байбакова було особливим, оскільки, окрім офіційної, воно повинно було виконувати ще й пропагандистську та розвідувальну функції. Пропагандистська функція посольства полягала в тому, що послы мусили всіма можливими засобами підкреслювати, що вони послали з грамотою царем не стільки до гетьмана й уряду, скільки до рядових козаків і «черні». З цією метою послам було заборонено віддавати царську грамоту Виговському одному чи при невеликому зібранні; її можна було віддати лише у присутності всієї старшини та рядових козаків. Під час передачі текст царської грамоти обов'язково мав бути зачитаний уголос для всіх присутніх. Так само Булгаков повинен був наполягти на зачитуванні вголос і листів І. Кравченка до старшини, привезених його гінцями із царським посольством⁴⁸³. У листах Кравченко просив гетьмана і старшину негайно вислати до Москви нове посольство з повинною за підписами всієї старшини та черні Війська Запорозького, застерігаючи, що інакше на Україну впаде царська опала й розорення від московських військ⁴⁸⁴.

Окрім того, Булгакову було наказано розвідати, чи є Виговський авторитетним серед «черні» і старшини; чи хочуть його мати далі за гетьмана; які полковники з гетьманом у раді, а які – ні, і яких більше; чи є зго-

да між лівобережними і правобережними козаками й чи немає між ними ворожнечі; чи щиро Виговський приносив царю провину, чи підлещувався; чи були в гетьмана після відправки посольства Кравченка зносини з іншими державами; яка обстановка під Лохвицею й у Києві та ін.⁴⁸⁵

Очевидно, у Москві не полишали надії зняти українсько-російські протиріччя, замінивши небажане для неї українське керівництво руками самих українців, і розраховували на перемогу на раді в лютому 1659 р. опозиційних Виговському сил.

Тому одночасно з відправкою Виговському царської грамоти про раду посланцеві альтернативного гетьмана І. Безпалого сотникові В. Андрєєву в Москві 26 грудня теж вручили грамоту про призначення ради в Переяславі на 1 лютого 1659 р.⁴⁸⁶, а також іншу грамоту – про послання Безпалому військ⁴⁸⁷. У грудні ж із Москви для посилення табору опозиції був відпущений до князя Ромодановського під Лохвицю ще один авторитетний опозиціонер – колишній соратник М. Пушкаря І. Іскра⁴⁸⁸.

Продовжували лінію царського уряду на організацію широких кіл невдоволених мас до боротьби з гетьманським урядом І. Виговського й грамоти, розіслані київським воєводою в перших числах січня 1659 р. в навколишні українські міста. У цих грамотах Шереметєв звинувачував гетьмана в тому, що він без козацької ради й усупереч царській волі закликав до України «ворогів Божих і християнських неприятелів» – татар і поляків, які не лише зараз стацією розоряють селян і міщан, а козакам чинять утиски, а й планують незабаром, повернувшись до своїх маєтків, козаків розорити й «узяти в неволю на гіркі і нестерпні муки». Шереметєв закликав козаків перебити прибулих поляків, обіцяючи зі свого боку допомогу⁴⁸⁹.

Проте розвиток подій в Україні змусив російський уряд підкорегувати свої плани в бік форсування підготовки до великого вторгнення на територію України. 29 грудня в Москві отримали відписку князя Ромодановського про те, що гетьман Виговський, знехтувавши присягою царю, з козаками та закликаними татарами знову йде «на твої українські міста війною». Будучи тепер убезпеченим з боку Швеції, російське керівництво негайно прискорило збір військ для походу князя О. Трубецького. Грамоти про «зраду» Виговського й термінову відправку перерахованих в указі категорій служилих людей до Севська (до 1 лютого 1659 р.) і до Москви («безстроково») були негайно розіслані воєводам у міста. Уже 5 січня грамоту такого змісту отримали у Ржеві⁴⁹⁰, 10 січня – в Арзамасі⁴⁹¹, 17 січня – в Єпіфані⁴⁹².

У зв'язку з тим, що князь Ф. Куракін пішов з військом до Лохвиці, 6 січня в Севськ «для оберігання від зрадників черкас» полковим воеводою був призначений стольник князь В. Хілков⁴⁹³.

Реально наприкінці грудня 1658 – на початку січня 1659 рр. Москва мала у своєму розпорядженні в головних прикордонних містах, розташованих поблизу північно-східного кордону Війська Запорозького, такі військові сили: у Брянську 3 265 осіб (з них власне ратних людей – не більше 2,7 тис.), у Путивлі – 1 237 осіб (з них власне ратних людей – біля 600 чол.), у Рильську – 570 осіб⁴⁹⁴.

На тлі всіх цих подій російський уряд наприкінці 1658 р. повністю припинив роботи над новою монетною системою країни, яка повинна була забезпечити єдиний грошовий обіг в Україні та Московщині. Як цілком слушно зауважує І. Спаський, це пояснюється «не лише внутрішніми вадами самої системи, але й тим напрямом, у якому розвивалися події в Україні»⁴⁹⁵.

На початку січня 1659 р. Олексій Михайлович наказав повідомити гетьманську опозицію про відправку в Україну князя О. Трубецького з військом для «промислу» над зрадниками та Виговським, а князю Куракіну дав дозвіл посилати опозиціонерам на власний розсуд порох і свинець⁴⁹⁶.

Ці заходи російського уряду лише посилили недовіру гетьманської адміністрації до Москви та утвердили її в думці, що мирними засобами врегулювати ситуацію вже неможливо. Так, Г. Гуляницький 5 січня в Конотопі заявив царському посланцю Г. Булгакову, що прислані царем ніби для приборкання усобиці війська насправді прибули, щоб «бунти вчиняти» й розлад вносити, закликаючи козаків на свій бік, що вони разом зі свавільниками палять і руйнують міста й чинять нехристиянську наругу над селянами, «гірше бусурманів турків і жидів», і що козакам «краще де бути в турка, аніж у москалів»⁴⁹⁷. Тому, зважаючи на ці обставини, а також на прихід князя Куракіна з військом у Лохвицю, вірити росіянам не можна.

Оцінюючи поточну ситуацію, Гуляницький сказав, що «зараз де вже миру бути важко», оскільки й царський, і гетьманський уряди зібрали значні війська, «і то де зрозуміло, що не до миру». На думку гетьманського уряду, єдина можливість відвернути велику війну – це виведення всіх російських військ з української території; лише це, за словами Гуляницького, було б сприйняте гетьманською адміністрацією як дійсне підтвердження задекларованого Москвою бажання привести Україну до миру і спокою⁴⁹⁸.

Те, що гетьманський уряд вважає, що бунти у Війську почалися за прямою вказівкою з Москви й через відкрите підбурювання з боку російських воєвод (у першу чергу київського), а головною причиною війни є прихід князів Шереметева й Ромодановського з військами в Україну та їхнє небажання залишити її, підтвердив на прийомі 13 січня Булгакову й сам гетьман Виговський, який 10 січня прибув до Переяслава, ідучи на Лохвицю. Він заявив посланцям, що ніякого клятвopушення не чинив, оскільки присягав царю лише на підданство, «а не на тому, щоб бути московським воєводам в містах і щоб москалям панувати; ніколи того не буде». Російський варіант врегулювання ситуації через раду в Переяславі Виговський відхилив як неприйнятний, тому що в такому разі він утрачав політичну ініціативу; формально він послався на нібито відомі йому наміри російських князів схопити його на раді і стратити⁴⁹⁹. Поламана була й розроблена в Москві церемонія зачитування листів полковника І. Кравченка до війська: щоб не баламутити рядових козаків, листи в Булгакова були просто конфісковані до всіх офіційних церемоній⁵⁰⁰.

Ситуація на театрі воєнних дій на початку січня перебувала у стані хиткої рівноваги. З одного боку, російське військо в Лохвиці посилилося з приходом туди князя Ф. Куракіна і вдало чинило опір козацьким приступам, а під Києвом Шереметеву 6 січня навіть вдалося розбити загони Я. Потоцького та М. Шенберка й відігнати їх за Бровари⁵⁰¹.

З іншого боку, гетьманські війська також здобули певні успіхи. Козацькі загони продовжували турбувати своїми нападами російські прикордонні повіті. Так, 2 січня загін чисельністю 300 козаків, напавши на с. Пруд усього за версту від Путивля⁵⁰², висік частину його жителів, а частину забрав у полон. 12–13 січня в бою поблизу с. Піски гетьманські війська на чолі з І. Скоробагатенком та Т. Цецурою знищили загін І. Іскри, що йшов у Лохвицю до російських воєвод із сумськими, гадяцькими та веприцькими козаками, які пристали до нього вже в Україні, а також дали відсіч посланим з Лохвиці на допомогу Іскрі російським частинам⁵⁰³. Київський воєвода, незважаючи на свою вдалу вилізку проти польських полковників, продовжував залишатися без прямого й регулярного зв'язку з Росією, а його військо – у великій скруті (почався падіж коней) через відмову українців брати в російських ратних людей мідні гроші та відновлення Виговським заборони продавати росіянам припаси⁵⁰⁴.

Прибуття А. Потоцького із загонами поляків і найманців та очікуваний прихід Селім-Гірея салтана та Карач-бея з 15 тис. татар⁵⁰⁵ закликаних, як свідчили пізніше полонені татари, на умовах, «які черкаси Пушкарева та Безпалого полку йому гетьману не здадуться й тих де черкас із жінками та з дітьми й з усіма їх животами їм татарам у полон, а міста і села палити й розоряти»⁵⁰⁶, мали, на думку гетьманського уряду, схилити шальки терезів у боротьбі з царськими воєводами на його бік.

Підбиваючи деякі підсумки, необхідно зазначити, що у вересні 1658 р. російський та український уряди остаточно визначилися у своїх політичних позиціях. Гетьманський уряд, підписавши Гадяцьку угоду з поляками, тим самим оголосив про вихід Війська Запорозького з-під влади московського царя, а царський уряд, у свою чергу, оголосивши гетьманському уряду війну, засвідчив рішучість будь-що утримати під своєю владою українські землі.

Силами військ Г. Ромодановського й В. Шереметева в Україні та Г. Козловського й С. Змєєва в Білорусії Москві вдалося в жовтні завдати гетьманським військам ряд відчутних поразок (найбільші – під Києвом 30 жовтня та поблизу с. Петровичі біля Могильова 27 жовтня) і встановити частковий контроль над деякими регіонами Війська Запорозького (передусім над південною частиною Лівобережжя).

Підтримка сил, опозиційних гетьманському урядові, стала офіційною позицією російського уряду. Він усіма силами намагався залучити до боротьби з гетьманом Виговським спільно з російськими воєводами усіх козацьких лідерів, незадоволених політикою центральної української влади.

У грудні 1658 р. гетьманському урядові вдалося перехопити ініціативу: основні російські окупаційні війська виявилися заблокованими в Лохвиці, однак йому залишилися непідконтрольними території на схід від лінії Ромни – Лохвиця – Хорол – Говтва – Нові Санжари.

Проте сил достатніх для вирішальної перемоги, у жодної зі сторін на початку січня 1659 р. не було. Тому й гетьманський, і царський уряди для перелому ситуації на свою користь узимку 1658–1659 рр. активно готувалися до уведення в бій нових великих сил.

Російський уряд проводив часткову мобілізацію, а український – закликав на допомогу іноземні війська (татарські та польські)*. Наро-

* Принагідно зауважимо, що активне підштовхування Варшавою кримських татар до активних дій у союзі з гетьманом Виговським проти Москви обійшлося

щення військового угруповання в Білорусії (прихід князя І. Лобанова-Ростовського з військом) уже дозволило росіянам міцно заволодіти там ініціативою й почати витіснити козаків І. Нечая з контрольованих ними районів.

Протягом осені–зими 1658 р. сторони здійснили ряд спроб розв'язати суперечності політичними засобами й не доводити конфлікту до великої війни, але всі ці спроби зазнали краху, оскільки умови примирення, які висувала кожна зі сторін, по суті означали політичну капітуляцію протилежної сторони й відмову її від своєї політичної позиції.

Головна стратегічна мета уряду гетьмана І. Виговського, для досягнення якої він не був перебірливим у засобах, полягала, як писав А. Потоцький польському королю в січні 1659 р., у тому, «щоб не бути ні під владою вашої королівської милості, ні під владою царя»⁵⁰⁹.

Відправка в Україну царського війська під командуванням князя Г. Ромодановського та підготовка до відправки військ на чолі з князем О. Трубецьким означали, що від цього часу сила стала основним козирем у царській грі.

§ 3.3. Генеральний наступ московської армії на Україну та завершення воєнних дій (середина січня – початок серпня 1659 р.)

Поза всяким сумнівом, у московського уряду було розуміння того, що сила Війська Запорозького значно ослабла в результаті повстань та усобиць, які тривали від середини 1657 р.^{*}, і що багато хто в Україні вже був готовий визнати будь-яку владу, котра встановить порядок і дасть гарантію стабільності⁵¹¹. Проте для переходу на бік Росії основних мас тих, хто вбачав у царській владі гарантію від сва-

польській скарбниці в 1658 р. у суму понад 700 тис. злотих, які були витрачені на численні посольства, подарунки, хабарі тощо⁵⁰⁷. Для порівняння зазначимо, що витрати на дипломатичні зносини Речі Посполитої з іншими країнами в 1658 р. склали: зі Швецією – 30 тис. злотих, з Австрією – 35 тис. злотих, Туреччиною – 22 тис. злотих, Данією – 15 тис. злотих. На посольство до Росії кошти в 1658 р. взагалі не виділялися⁵⁰⁸. Ці дані красномовно свідчать про те, якої ваги надавала в той час Варшава залученню татар до воєнних дій проти Росії.

^{*} Як влучно висловився А. Потоцький у вже згадуваному листі до короля: «...тепер вони вже самі поїдають один одного: одне містечко воює проти іншого, син грабує батька, а батько сина»⁵¹⁰.

волі та безладдя, розростання яких вона ж майстерно провокувала, потрібен був серйозний аргумент – вступ в Україну великого царського війська, як доповідав у січні 1659 р. в Москві київський воєвода В. Шереметєв⁵¹². Показово, що аналогічну пораду королю давав і А. Потоцький: «Зрештою, хто раніше прийде з військом, той точно й оволодіє ними»⁵¹³.

З огляду на ці обставини, а також на активізацію вірних гетьманові частин під Лохвицею та на українсько-російському кордоні, 13 січня 1659 р. Олексій Михайлович наказав князю Ф. Трубецькому вирушати до Севська, де до 1 лютого, згідно з попередніми царськими указами, повинні були зібратися мобілізовані ратні люди. Товаришем Трубецького було призначено князя Ф. Куракіна. Зібравшись у Севську з військом, Трубецькой мав іти до Переяслава умовляти козаків принести царю чолобитні про свої провини. У разі виконання козаками цієї вимоги Трубецькому було наказано привести їх до присяги на вірність царю й забезпечити обрання іншого гетьмана. У разі ж непослуху козаків боярин з товаришем мав наказ «іти на них війною»⁵¹⁴.

15 січня Трубецькой вирушив з Москви на Севськ⁵¹⁵. Щоб мати можливість зосередити всі сили в Україні, Москва була ладна припинити військові дії в Литві та Білорусії й відновити мирні переговори з поляками. Для цього в січні 1659 р. до Варшави було відправлено посольство на чолі з І. Желябужським та піддячим К. Мініним⁵¹⁶, яке від імені царя пропонувало полякам мир і запрошувало польських комісарів прибути в Москву для його укладення. Тоді ж, у січні, у Москву було відправлена й польського гінця з пропозицією відновити переговори в одному з литовських чи білоруських міст та проханням обов'язково звільнити Гонсевського, без якого як польського комісара вести переговори не можливо. Проте ці переговори завершилися безрезультатно: сторони не хотіли йти на поступки одна одній навіть у питанні місця досольського з'їзду⁵¹⁷.

Уряд І. Виговського розумів, що зовнішньополітична обстановка (російсько-шведський мир) і ситуація в самій Україні (зростання незадоволення серед народних мас діями старшини) складаються на користь Росії. Тому лише активні наступальні дії козацьких військ могли принести успіх у боротьбі з російською армією. Про те, що Виговський активно готувався «виступити до кордонів своєї країни, не чекаючи нападів московитів», повідомило у Варшаві відправлене в січні 1659 р. козацьке посольство⁵¹⁸.

Стефан Чернецький.
Гравюра 1670 р.

Перше, що спробував зробити гетьман Виговський, – це відновити частково втрачений контроль над тими частинами Полтавського, Миргородського та Лубенського полків, які були розташовані поблизу російського кордону і в окремих містах яких уже стояли російські гарнізони. 16 січня, забравши з-під Києва всіх полковників, які були під командою А. Потоцького, окрім Ружича, з їхніми загонами (разом 3 тис. осіб)* та захопивши 30 гармат, гетьман Виговський вирушив з Переяслава на Лохвицю⁵¹⁹, яка на цей час стала місцем дислокації основних сил російського окупаційного війська на Лівобережжі.

Ураховуючи зростання в народі промосковських настроїв унаслідок агітації, Виговський у день свого виступу з Переяслава відправив до Яна Казимира своїх послів Я. Слізку й Г. Ольшанського з проханням про додаткове підкріплення та обіцянками надати Польщі козацьке військо в разі потреби⁵²⁰. У гетьманському таборі в середині січня циркулювали чутки, що їм на допомогу йдуть С. Чернецький і С. Маховський з 30 тис. військом, а також, що з П. Тетерею прибуде польське військо⁵²¹. На цю дезінформацію піймався Шереметєв, який певний час думав, що в Білій Церкві стоїть С. Чернецький з 2-тисячним загonom⁵²².

З Польщі ж у цей час до Переяслава приїхав С. Беневський з пропозицією гетьманському уряду змінити ті пункти Гадяцької угоди, які не влаштовували офіційну Варшаву й не могли бути затверджені на вальному сеймі навесні. Беневський супроводжував гетьмана в його поїзді до Чернух, проте, не добившись бажаної відповіді, повернувся до Польщі⁵²³. Цей епізод, на нашу думку, досить точно ілюстрував усю специфіку тогочасних українсько-польських союзницьких відносин: обидва уряди ждали отримати один від одного військову допомогу, але жоден не хотів платити за це політичними поступками стосовно майбутнього статусу Війська у складі Речі Посполитої.

* Прибули в Переяслав 13 січня.

Михайло Ханенко.
Копія XIX ст. з літопису
С. Величка

Проте деякі бажані полякам наслідки цей візит усе ж мав. Зокрема, 26 січня з табору під Лохвицею гетьман видав універсал, яким негайно відкликав з Волині всіх старшин, посланих туди на вербування охочих до гетьманського війська, а також наказав усім козацьким загонам, які ще залишалися між річками Случчю й Горинню, відійти за Горинь і не чинити перешкод поміщикам вступати у володіння їхніми маєтностями в тій місцевості⁵²⁴.

Польські вимоги підштовхнули гетьманський уряд до активізації зносин з Портою. Українське керівництво, очевидно, хотіло в такий спосіб учинити певний тиск як на Варшаву (щоб та не наполягала на своїх вимогах), так і

на Москву (щоб царський престол пом'якшив свої позиції стосовно Виговського). 13 січня гетьман заявив Булгакову, що краще бути в турецькому, ніж у московському підданстві⁵²⁵. Окрім того, Виговський розраховував на військову підтримку Порти. У січні-лютому в Стамбул до султана поїхало козацьке посольство на чолі з Германом і Стоматенком з пропозицією прийняти Військо у підданство та допомагати один одному військами на випадок війни чи нападу ворогів⁵²⁶.

Вирушаючи в похід під Києвом гетьман залишив: в Острі – київського полковника Н. Яненка, у Гоголеві – полковника Ружчича, у Трипільлі – уманського полковника М. Ханенка, у Мотовилівці – полковника Корсунця, у Макарові – паволоцького полковника І. Богуна та брацлавського – Бирла. Ці війська, що стояли навколо Києва, отримали наказ блокувати там російський гарнізон та ізолювати його від решти України, здійснюючи на нього постійний тиск («тісноту») і не даючи росіянам можливості поповнювати свої припаси, у першу чергу «кінські корми» тощо. Лише Д. Виговському гетьман наказав стати трохи далі від Києва – у Білій Церкві – і збирати війська для нового підтурму. Усіх військ у Д. Виговського й полковників під Києвом було до 30 тис. козаків та 700 поляків у Ружчича⁵²⁷.

Заходи Виговського щодо блокади Києва були цілком обґрунтованими. Князь Шереметєв не збирався бути стороннім спостерігачем

подій. Незабаром після виступу гетьмана з Переяслава на Лохвицю воєвода для розширення сфери життєвих інтересів київського гарнізону здійснив спробу оволодіти Борисполем, козаки якого напередодні спільно з поляками Ружича не дозволили людям Шереметєва збирати за Дніпром фураж і взяли в полон 18 царських ратних людей. Проте посланий Шереметєвим 2-тисячний загін на чолі з князями Ю. Борятинським та І. Чаадаєвим не наважився штурмувати Бориспіль. Діставши відсіч, росіяни спалили посади й повернулися до Києва⁵²⁸.

Не виключено, що гетьманський уряд, знаючи, що проти нього збирається велике російське військо на чолі з князем О. Трубецьким, вирішив спробувати не лише видворити російських воєвод з їхніми загонами з України, а й утримати Трубецького від вступу в Україну, примусивши його зосередити свою увагу виключно на обороні російських рубежів.

Мабуть, саме з такою метою 14 січня 3-тисячний козацько-татарський загін здійснив пробний штурм укріплень Путивля. Оскільки це була своєрідна розвідка боєм і козаки не мали на меті в той день взяти Путивль штурмом, то путивльський гарнізон без особливих зусиль відбив козаків від надовб⁵²⁹. Проте сам факт спроби козаків штурмувати путивльські укріплення, очевидно, повинен був дати Москві зрозуміти, що в крайньому разі гетьманський уряд готовий і до перенесення військових дій на російську територію. Реальність такого розвитку подій підтвердила й інформація, отримана князем Г. Долгоруким від утікача з козацького полону путивльця А. Кобилякова, який розповів, що бачив з Гуляницьким, котрий стоїть біля російського кордону, багато козаків і татар і що той сказав йому, «що буде війною під Путивль гетьман... Виговський незабаром»⁵³⁰.

У січні 1659 р. тривала запекла боротьба між гетьманським урядом і Москвою за контроль над українськими прикордонними містами. 17 січня Г. Гуляницькому без бою здалося м. Сміле. Довідавшись про це, путивльський воєвода одразу ж виконав прохання жителів сусіднього до-промосковськи налаштованого Константинова про допомогу й послав туди загін ратних людей чисельністю 200 осіб, а також порох і свинець⁵³¹.

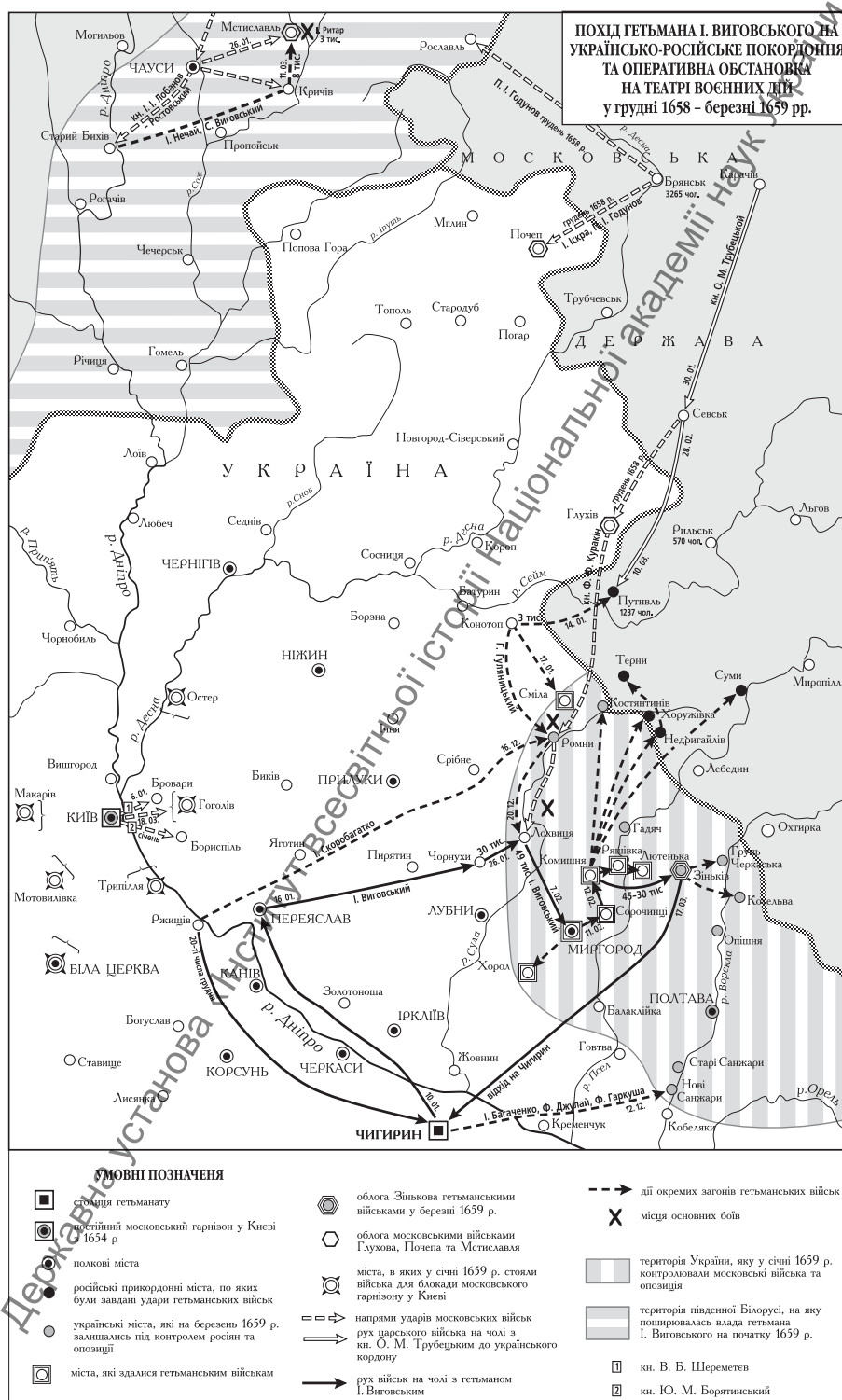
Перебуваючи в дорозі на Лохвицю, гетьман Виговський відпустив у Росію царських посланців Г. Булгакова та Ф. Байбакова, а разом з ними й узятих у полон у Глухові полковника А. Лопухіна й майора Осолотилова⁵³². У листі до царя від 21 січня, посланому з Булгаковим, Виговський уперше на найвищому рівні чітко сформулював офіційну

позицію гетьманського уряду стосовно відносин з Москвою в нових умовах. Гетьман повідомляв царя, що лише після двох приходів князя Г. Ромодановського з військом в Україну, які провокували нові заклоти опозиціонерів проти гетьманського уряду, і впевнившись у явному небажанні російського престолу «жити як раніше» (тобто зберегти той статус відносин між Військом і Москвою, який існував за Б. Хмельницького), гетьманський уряд був змушений, «укріпивши собі добре вольності віри православної та церков східних, і те застерігши, щоб з вашою царською величністю до приборкання й докою приставали», «прихилитись» до Речі Посполитої. Гетьман просив царя сприяти цьому повідомленню без гніву й не намагатись змінити щось силою, застерігаючи, що в разі приходу царських ратей неодмінно проллється велика кров серед православних на радість неприятели⁵³³. Звільнення полонених, очевидно, мало символізувати прагнення гетьманського уряду до мирного врегулювання, яке, на думку українського керівництва, настане з виводом усіх російських військ з території України.

Прибувши в Чорнухи, Виговський близько 29 січня* 1659 р. відправив до Лохвиці Ю. Немирича й І. Скоробагатенка з 30 тис. татар і поляків. «Лохвицьким» військом тоді вже командував князь Ф. Куракін, оскільки Ромодановський повернувся в Белгород. Гетьманські війська тричі йшли на приступ міста, але були відбиті. За повідомленням С. Величка, найбільш вдалою для гетьманського війська була перша битва, найзапекліша й найтриваліша («з ранку до полудня»). Війська зішлись за містом, де Немиричу «через невинність вождів» удалося примусити ретируватися з поля бою кінноту, яка, утікаючи, порушила стрій російської піхоти й подушила стрільців⁵³⁴. Про великі бої під Лохвицею гетьман опозиціонерів І. Безпалий 31 січня та 2 лютого повідомляв князя О. Трубецького, який 30 січня прибув до Севська. Сам же Безпалий, згідно з його ж повідомленням боярину, повсякденно бився під Ромнами з Ніжинським, Прилуцьким і Чернігівським полками на чолі з Г. Гуляницьким⁵³⁵.

У Білорусії ситуація була протилежною. Тут царське військо на чолі з князем І. Лобановим-Ростовським, продовжуючи наступ, 26 січня взяло в облогу Мстиславль, у якому закріпилося більше 3 тис. шляхтичів і козаків. Кривавий бій у перший день облоги на посаді, а також інформація від перебіжчиків про те, що замок не готовий до облоги (не було достатньо запасів продовольства та води), утримали

* У неділю блудного сина.

воеводу від прямого штурму. Він вирішив взяти місто «ізмором». Тим більше, що І. Ритар, сподіваючись на швидку допомогу від Нечая та Виговського, відмовився здати місто⁵³⁶.

Незважаючи на сприятливий перебіг воєнних дій у Білорусії, російський уряд почав відчувати серйозні проблеми з розгортанням свого подальшого наступу в центральних районах України. У першу чергу це стосувалося збору військ для походу князя О. Трубецького. За набором від 13 листопада 1658 р. було зібрано 18 тис. даточних людей⁵³⁷. Причому, оскільки людські ресурси Російської держави були виснажені попередніми війнами з Річчю Посполитою і Швецією й необхідної кількості даточних набрати було неможливо, то на місцях часто відступали від визначеної норми – 1 чол. з 25 дворів. Так, у Новгородському розряді набирали 1 чол. з 10 дворів⁵³⁸, а в Устюзі – навіть 1 чол. з 4 дворів⁵³⁹. У даточні часто забирали непридатних до військової служби людей – занадто молодих «кробят», покалічених і старих. Але навіть такі заходи не могли на потрібному рівні компенсувати втрати діючої армії, тому що дуже часто зібрані даточні люди просто розбігалися (як до розміщення їх по полках, так і з полків). В окремих випадках такі втечі набували масового характеру. Так, наприклад, відомо, що повністю розбігся набір даточних, зібраних у Новгородській області⁵⁴⁰. Усього, за нашими підрахунками, у війську князя О. Трубецького були даточні ратні люди, зібрані щонайменше із 68 міст Росії (див.: Додаток 10).

На початку 1659 р. почала відчуватися нестача срібних грошей у царській скарбниці, через те що населення притримувало їх, не довіряючи мідним грошам. Тому спочатку в лютому, а потім і 18 квітня вийшли царські укази, які зобов'язували усіх, хто має нові срібні великі монети (надкарбовані єфимки (талери) і четвертини) обов'язково здати їх до Приказу Великої казни в Москві за «указною ціною», тобто обміняти їх на звичайні срібні копійки⁵⁴¹. Фактично ці укази означали офіційну відмову царського уряду від уведення в країні нової монетної системи з єфимком в основі, а також були спробою повернення до скарбниці срібних монет, украй необхідних для збору війська, яке готувалося до походу в Україну.

Виснаження фінансових ресурсів Росії в попередніх війнах призводило до падіння дисципліни в діючій армії, оскільки війська в основному жили за рахунок населення зайнятого ними краю. Причому грабунками та мародерством російські ратні люди займалися не тільки на території Війська Запорозького, а й у межах Російської держа-

ви – на Слобожанщині. Так, 16 січня 1659 р., щоб поскаржитись особисто головному воєводі (місцевий нічого не міг вдіяти) на вбивства і грабунки російськими ратними людьми харківських козаків, до Белгорода прибув харківський отаман Т. Лавринов⁵⁴².

На власні російські проблеми в цей період наклались і зовнішні. У перших числах лютого 1659 р. в Москві довідалися про успішний початок нового походу гетьманських військ у прикордонні з Росією райони: захоплення Смілого, спробу штурму Путивля. Окрім цього, з повідомлення Шереметева з Києва про те, що «навесні чекають гетьману допомоги від багатьох держав»⁵⁴³, Ф. Леонтьєва з Тамбова – про те, що «відомо йому учинилось, що війські люди татарови великим зібранням ідуть... під Тамбов і під Козлов»⁵⁴⁴, гетьманської грамоти, привезеної Г. Булгаковим, та з інших джерел перед російським урядом почала вимальовуватися досить реальна перспектива великої війни в Україні.

Велику активність у створенні антиросійської коаліції в той час проявив кримський двір. Мухаммед-Гірей не лише послав гетьманові Виговському на допомогу свої війська, а й здійснював тиск на Яна Казимира, щоб той відновив активні воєнні дії проти Росії в Литві, роз'єднавши таким чином російські сили. Хан погрожував польському королю в разі відмови його від спільних дій розривом дружніх стосунків⁵⁴⁵. Кримський візир Сефер-Казі-ага одночасно із цим просив канцлера коронного М. Пражмовського сприяти припиненню польсько-шведської війни і створенню союзу Речі Посполитої та Швеції проти Росії, оскільки, на його думку, об'єднаними силами ці держави зможуть приборкати Росію. Зі свого боку, кримський двір готувався до спільних з козаками військових дій проти Москви й відправив до турецького султана прохання послати йому навесні на допомогу війська сім'єстрійського паші, а також молдавські та волоські війська⁵⁴⁶.

Мухаммед IV.
Мініатюра з турецького
рукопису XVII ст.

Яків Черкаський

Іван Милославський

Малюнки барона Августина Маєрберга. 1661 р.

Загроза переростання українсько-російської війни у велику війну держав регіону проти Росії не могла не стурбувати царський престол. На нашу думку, російський уряд у такій ситуації завагався. З одного боку, Розрядний приказ повторно розіслав у міста наказ про збір і негайну відправку у військо Трубецького в Севськ і Москву зазначених в царському указі категорій служилих людей (в Єпіфані, наприклад, повторну грамоту отримали 15 лютого⁵⁴⁷), а грамота з Посольського приказу (отримана в Севську 18 лютого) зобов'язувала Трубецького надавати допомогу гетьманові І. Безпалому «гарматами і зіллям і свинцем»⁵⁴⁸. Але з іншого боку, Москва, не бажаючи бути втягнутою у велику війну, була готова піти на певну корекцію своїх планів щодо України з тим, щоб мирним шляхом повернути Військо Запорозьке під царську зверхність.

7 лютого Трубецькому з Москви було послано таємний наказ, схвалений на вузькій нараді ближніми царськими боярами Б. Морозовим, князем Я. Черкаським, князем М. Одоєвським, І.Д. Милославським, І.А. Милославським, у якому царський престол декларував свою готовність заради досягнення вищезазначених цілей усі гетьманські «досадительства» царю і хресного цілування «преступлення» піддати забуттю («і ті його провини віддати та обнадіювати його государевою милістю, що провини його й надалі у великого государя згадувані не будуть, усе покрите буде государевою милістю») і піти на широкі поступки вимогам гетьманського уряду.

Москва уповноважувала Трубецького укласти з гетьманом Виговським нові статті про підданство царському престолу. Бояринові дозволялося в разі потреби переписати на царське ім'я статті угоди Війська Запорозького з польським королем, якщо «в тих статтях не буде самих високих і затійних пунктів, які не до честі государевого імені й на тих статтях договір учинити». Трубецькой мав повноваження задовольнити всі прохання Виговського, які стосувалися матеріальних інтересів самого гетьмана (збільшення кількості міст на гетьманську булаву) або його родичів чи друзів-полковників (надання їм шляхетських вольностей, додатково урядів, каштелянств, староств і т. ін.). У крайньому разі Трубецькой міг погоджуватися на повне виведення російських гарнізонів і військ з козацьких міст. Москва наполягала лише на декількох умовах: мирному, договірному розв'язанні внутрішньоукраїнського конфлікту за посередництва її представників, відмові гетьмана від практики закликання татар і спільній присязі всієї старшини, а по можливості – і черні, на вірність царю після укладення договору. Зі свого боку царський уряд обіцяв надалі за свавільників не вступатись. Переговори про нові статті Москва планувала розпочати після розведення військ і виведення з України татар⁵⁴⁹.

Очевидно, саме для полегшення зносин з Виговським і більш успішного проведення переговорів, якщо до них дійде справа, замість раніше призначених «злих» В. Шереметєва та Г. Ромодановського, 8 лютого товаришем Трубецькому було призначено «доброго» окольничого А. Бутурліна⁵⁵⁰, який, будучи київським воєводою до Шереметєва, зажив в Україні репутації зваженого та більш-менш лояльно налаштованого до козаків царського вельможі. 18 лютого Трубецькому з Москви була відправлена грамота, у якій наказувалося не розсилати в полки надіслані йому 2 лютого з Москви 18 царських грамот про раду в Переяславі, «щоб тими грамотами більшої сварки не вчинити». Але так бояринові належало діяти лише в разі, якщо військо стоїть за Виговського, а татари перебувають при ньому. Якщо ж татари пішли у Крим і чернь Виговського не любить, тоді дестабілізаційний вплив царських грамот на українське населення для Москви навіть бажаний⁵⁵¹.

Таємний наказ Трубецькому, на нашу думку, проілюстрував здатність російського уряду до певної гнучкості в політиці щодо України для досягнення своїх стратегічних цілей. Проте, оскільки поступки по суті мали тактичний характер і були продекларовані під тиском обставин, Москва могла в будь-який момент відмовитися від них.

Одночасно з таємним наказом Трубецької 14 лютого вже в Севську отримав також офіційний наказ, у якому був викладений бажаний для Москви розвиток подій в українсько-російських відносинах та відповідні рекомендації воєводі. За цим сценарієм Трубецької повинен був із самого початку продемонструвати гетьманському уряду, що саме він (Трубецької) господар становища: козацьку раду гетьман, за наказом боярина, мусить скликати саме в Переяславі, як того бажала Москва, а конкретне місце проведення ради Трубецької після прибуття до Переяслава повинен обрати сам. У разі відмови Виговського скликати раду Трубецькому належало розіслати від себе в полки відповідний наказ⁵⁵².

Вичитавши на раді про всі «зради» і провини гетьмана І. Виговського та полковника І. Нечая, зокрема про зв'язки з поляками з метою відмежуватися від Москви й передати Військо Запорозьке «в неволю ярма латинського ляхам», і категорично заперечивши існування в російського уряду після смерті Богдана Хмельницького будь-яких планів щодо обмеження козацьких вольностей (уведення російських гарнізонів, обмеження козацького реєстру 10 тисячами, збір податків на царя), а тим більше надсилання з Москви у Військо будь-яких статей після 1654 р., Трубецької повинен був забезпечити бажаний для російського престолу сценарій затвердження нового гетьмана в разі підтримки козаками і полковниками цієї ідеї. Боярину належало відібрати у Виговського гетьманську булаву й після обрання нового гетьмана та принесення ним присяги на вірність царю вручити булаву новому гетьману. Новий гетьман обов'язково повинен був особисто їхати на поклон до Москви за царською жалованою грамотою на гетьманство. Лише коли на неможливість поїздки гетьмана до Москви «всім військом... почнуть стояти затято», Трубецькому дозволялося віддати гетьманові вже заготовлену царську підтверджувальну грамоту на місці⁵⁵³.

Боярину було наказано вимагати від нового гетьмана: негайного складання спільно з російськими представниками 60-тисячного козацького реєстру з поверненням «виписчиків» до їхнього попереднього стану; згоди на введення в українські міста російських воєвод з гарнізонами та утримання їх за рахунок місцевих податків, надання призначеним воєводам «на прокорм» сіл в Україні; виведення козацьких залог із тих українських міст, у яких вони не стояли до початку повстання проти поляків у 1648 р., а також окремо наголошувалося на виведенні козацьких військ із Новгорода-Сіверського і Старого Бихова;

Іван Виговський.
З літопису С. Величка 1720 р.

передачі в повне управління царським воєводам міст Новгорода-Сіверського, Чернігова, Стародуба, Почепи і Старого Бихова з повітами, оскільки вони «здавна бували Московської держави, а до Польщі прилучені тимчасово»; страти полковника І. Нечая за зраду; заборони приймати втікачів з Росії; присяги, що без царського указу не буде зноситися з послами із сусідніми державами. Окрім того, козакам заборонялося приходити в ті повіти, де на залогах стояли російські воєводи, і без царського указу переобирати гетьмана. Гетьман, обраний у разі смерті попереднього, обов'язково мусив осо-

бисто їхати до Москви для складання присяги царю й отримання там жалуваної грамоти. Трубецькому також було наказано сприяти прийняттю на раді «вічного пункту» про те, що гетьман не може на свій розсуд призначати і знімати полковників, що лише рада має такі повноваження⁵⁵⁴.

Очевидно, що в разі реалізації цього сценарію розвитку подій не лише гетьманський уряд повністю втрачав контроль над значною частиною сіверських земель. Війська та різко зменшувалася сфера його впливу на іншій території війська, а й усе Військо втрачало свій статус фактично незалежного державного утворення й переходило під реальний, а не лише формальний, як було раніше, контроль з боку російського уряду.

Князь Трубецькой отримав повноваження на власний розсуд, залежно від того, як будуть складатись обставини в Україні й навколо неї, вибирати із запропонованих йому сценаріїв.

Тим часом гетьман Виговський, залишивши під Лохвицею Ю. Немирича із завданням зв'язати під містом сили князя Ф. Куракіна, вирушив приводити до покори українських союзників царського престолу. Під час цього походу Виговський мав у своєму розпорядженні 40 тис. кримських і ногайських татар, посланих Мухаммед-Гіреєм, на чолі з Селім-Гірей царевичем та Іслам-Гірей-мурзою, близько 3 тис. полків і найманців та 6 тис. козаків Уманського, Чернігівського й Корсунського полків⁵⁵⁵.

7 лютого, на четвертий день облоги, як пізніше розповідав царським боярам тимчасовий миргородський воєвода В. Чернишов «по спокусливим листам зрадника Івашки Виговського і за намовлянням миргородського протопопа Пилипа» миргородський полковник С. Довгаль без бою здав гетьманському війську Миргород. Видавши гетьманові загін російських драгунів, С. Довгаль з усім Миргородським полком приєднався до гетьманського війська⁵⁵⁶. З Миргорода Виговський вирушив у бік російського кордону. 11 лютого він був у Сорочинцях⁵⁵⁷, 12 лютого – у Комишні⁵⁵⁸. Загони гетьманських військ зайняли Рясівку, Лютеньку та інші міста і спільно з татарами проводили каральні акції в прихильних до Москви й опозиційних гетьманові містах, містечках і селах сусідніх з Росією Полтавського, Лубенського та Миргородського полків. Міста, які здавалися гетьману без бою, як, наприклад, Миргород чи Хорол, Виговський не зачіпав⁵⁵⁹.

За свідченням полонених татар, у гетьмана з кримським ханом був договір «на тому, які черкаси Пушкарева та Безпалого полку йому гетьману не здадуться й тих де черкаси із жінками й дітьми та з усіма їхніми животами віддавати їм татарам у полон, а міста й села палити й розоряти»⁵⁶⁰. У період з 11 по 21 лютого татарські й козацькі загони приходили війною як під зорієнтований на Москву український Конstantинів, так і під російські прикордонні міста Недригайлів, Хоружівку, Терни, Суми та ін.⁵⁶¹ Зокрема штурмувати Суми й розоряти Сумський повіт гетьман послав татар після того, як сумський полковник Г. Кондратьєв відмовився переслати іншим слобідським полковникам та розіслати в слободи гетьманський універсал із закликом до слобідських козаків переходити на бік гетьмана. Причому зробив він це в навмисно образливій формі: «Кондратьєв, у присутності всієї полкової старшини, розірвав універсал Виговського, заявивши посланцю, що Виговський або від природи дурний, або одурів по смерті Богдана, звелів сказати Виговському, що слобожани не гетьманці й за безчестя вважають рівнятися з ними після їхньої зради царю і присязі..., а тоді з ганьбою вигнав посланця»⁵⁶².

З огляду на те, що ряд міст по-антигетьманськи налаштованого регіону, «скуштувавши» грабунків та утисків з боку російських військ (на грабунки в Москву скаржилися сотники навіть найбільш відданих царському престолові українських міст – Черкаської Груні, Зінькова, Нових і Старих Санжар⁵⁶³), добровільно здалися гетьманським військам або не вчинили їм серйозного опору та виникла загроза хитань навіть у Ромнах, де стояв І. Безпалий, князь Трубецької наказав

Куракіну послати в Ромни «для оберігання» міста загін російських військ. Вважаючи, що присланого князем Куракіним з Лохвиці в Ромни приказу московських стрільців стрілецького голови В. Філософова недостатньо, Трубецькой 19 лютого із Севська додатково послав у Ромни полковника І. Мевса із 600 драгунами, 2 пищалями, 3 бочками пороку та 20 пудами свинцю⁵⁶⁴.

20 лютого до Севська прибув царський посланець до гетьмана Виговського піддячий Г. Старков. Щоб полегшити організацію майбутніх очікуваних переговорів Трубецького з Виговським, цар у своїй грамоті пропонував Виговському відпустити татар і з'їхатися з боярином у вказаному ним місці⁵⁶⁵.

Відпустивши 22 лютого Г. Старкова у Військо, князь Трубецькой, з огляду на несприятливий для Росії розвиток ситуації в Україні, 28 лютого вирушив з усім своїм військом із Севська на Путивль, поближче до театру військових дій⁵⁶⁶.

Наприкінці лютого, після відходу частини татар у Крим з полоном і поповнення козацького війська місцевими козаками, військо І. Виговського, за різними даними, налічувало: 30 (20) тис. козаків, 15 (5) тис. татар, 3 (5) тис. поляків і найманців⁵⁶⁷. Із цими військами гетьман вирушив до Зінькова, у якому засіли послані І. Безпалим наказний гетьман І. Силка, полковник С. Вербовський, військовий суддя опозиціонерів П. Потимський з козацьким військом⁵⁶⁸, рота солдатів полку Я. Крафарта та «охочі люди» стрілецького приказу К. Ієвлева⁵⁶⁹.

Узятий в облогу Зіньків зазнавав частих «жорстоких приступів». Одночасно із цим на початку березня Виговський відправив загони козаків і татар штурмувати віддані Москві Черкаську Грунь і Котельву. У Груні на той час стояли полк Я. Крафарта та частина стрілецького приказу К. Ієвлева⁵⁷⁰, завдяки присутності яких, як свідчив пізніше в Москві грунський сотник Л. Мишкін, опозиціонерам і вдалося відстояти місто⁵⁷¹.

4 березня до гетьмана під Зіньків прибув Г. Старков. У відповідь на пропозицію Москви припинити воєнні дії, розпустити війська і татар та розпочати переговори з князем Трубецьким Виговський заявив, що готовий це зробити, але лише після повного виведення російських військ з усіх українських міст і гарантій невступу на територію Війська подків князя Трубецького. Адже, як показала практика, російські війська поведуться в Україні, як на завойованій території («ті його государеві ратні люди багато міст і сіл у Малій Росії випалили й людей посікли та багатьох попалили й у полон беруть, а животи їхні грабу-

ють і всіляке насильство чинять»), а воєводи провокують антигетьманські бунти й підтримують повстанців. Гетьман погоджувався відвести свої війська з «гарячих точок» і чекати реакції Москви на свій лист стосовно виведення російських військ з України, якщо «росіяни на міста й села Ніжинського та Переяславського полків не підуть, і з Лохвиці на села рейди робити не будуть». Інакше, заявив Виговський, він спільно з татарами й турками буде воювати проти московських воєвод, які зазіхнули на спокій і вольності Війська⁷⁷².

Погрози гетьмана були цілком реальними, оскільки водночас, 5 березня, кримський хан Мухаммед-Гірей і його візир Сефер-Казі-ага звернулися з листами відповідно до польського короля та коронного канцлера, у яких висловлювали сподівання на більш діяльну підтримку Польщею їхньої спільної з козаками боротьби з царським престолом і просили послати в Україну додаткову кількість піхоти й артилерії⁷⁷³.

Між 4 і 9 березня до Варшави на сейм, який мав розпочати свою роботу 12 березня* й розглянути Гадяцьку угоду, були відправлені з-під Зінкова іркліївський полковник М. Пацкевич та військовий осавул Г. Лісовський, які повинні були повідомити короля й канцлера про маршрут основної делегації й вимагати, щоб угода не ратифіковувалась до її прибуття⁷⁷⁴.

Готовність гетьманського уряду І. Виговського йти на певні поступки Польщі викликала в частини еліти Речі Посполитої надії на досягнення поступок і з принципових питань. Так, київські й чернігівські дворяни в інструкції від 1 березня своїм послам на сейм категорично наполягали на тому, щоб договір Речі Посполитої з козаками не порушував жодних прав київського та чернігівського дворянства (фактично вони наполягали на поверненні втрачених маєтностей та інших «добр» у зазначених воєводствах)⁷⁷⁵. А холмський уніатський єпископ Я. Суша в той самий час у довгелезному листі від 8 березня активно намагався переконати гетьмана Виговського в доцільності поширення унії на все Військо Запорозьке⁷⁷⁶.

Росіяни, зі свого боку, незважаючи на всі їхні миролюбні декларації, також не збиралися відмовлятися від своїх інтеграційно-окупаційних планів. 4 березня з Москви в Україну була послана царська грамота, у якій військо повідомлялося про зміну товаришів у князя Трубецького⁷⁷⁷, про що йшлося вище. Власне кажучи, ця грамота під-

* Звичайний сейм у Варшаві тривав з 12 (22) березня до 20 (30) травня 1659 р.

тверджувала те, що принципова позиція Москви стосовно відправки в Україну Трубецького з військом є незмінною.

Сам Трубецькой, прибувши 10 березня з військом до Путивля, 12 березня відписав київському воєводі, що незабаром піде в черкаські міста «великого государя ділом... промишляти»⁵⁷⁸. Отримавши 16 березня з-під Зінькова відписку Г. Старкова та гетьманський лист з проханням роз'яснити свої наміри й повноваження, боярин 19 березня написав: у Зіньків жителям, «щоб... великому государю служили і проти зрадника Івашки Виговського й черкас і татар стояли міцно та мужньо й на спокусливих листи... не спокушались»^{579*}; а гетьманові – що отримав від царя всі повноваження на заспокоєння в Україні міжусобиці та щоб Виговський повідомив його про місце з'їзду для укладення відповідного договору. Для початку переговорів Трубецькой, згідно із царським наказом, висунув гетьманові попередню умову, аналогічну тій, яку висував росіянам Виговський; щоб саме протилежна сторона першою припинила воєнні дії й вивела з Лівобережжя хоча б частину своїх військ (у даному разі мова йшла про татар).

У цьому листі російська сторона вперше офіційно визнала, що між Московською державою та Військом Запорозьким іде війна: «А як татар відпустиш, і по указу великого государя... про затримання війни відпишу я... в черкаські міста до воєвод і війну велю затримати»⁵⁸¹.

Воєнні дії тривали й у районі Києва. 18 березня біля містечка Гоголів зійшлися послані за «кінськими кормами» рейтарський полк С. Скорнякова-Писарєва та стрілецькі прикази І. Зубова і Д. Грекова з Переяславським полком Т. Цецюрі й загоном Ружича. У бою росіяни взяли в полон 26 осіб, а потім спалили Гоголів як одне з головних місць концентрації гетьманських сил проти Києва, а також «щоб у гетьмана... Виговського в полках замішання вчинити»⁵⁸².

17 березня гетьман Виговський, утративши під Зіньковом, за деякими даними, до третини свого війська, був змушений зняти облогу й, відпустивши Г. Старкова до князя Трубецького з усною пропозицією з'їхатись для переговорів під Ромнами, повернутися до Чигирини⁵⁸³.

* Слід зазначити, що зінківці оборонялись затято. Так, у травні 1659 р. зінківський тип Григорій Іванов, перебуваючи в Москві з чолобитною про допомогу розореним гетьманськими військами церквам, заявив: «...і я, богомолець твій, на приступі під Зіньковим, обороняючи себе й місто, убив твоїх государевих зрадників чоловік із шістдесят і більше, і від того часу я, богомолець твій, без твого государевого указу та без благословення архієрейського служити в церкві Божій не смію»⁵⁸⁰.

Павло Ян Сапега.
Гравюра 1663 р.

Пропозицією про переговори Виговський прагнув, з огляду на невдачу під Зіньковом, затримати вступ основних російських військ в Україну з тим, щоб краще підготуватися до відсічі «миротворчій» агресії. Що йому, власне, і вдалося.

У результаті цього походу гетьман не зміг домогтися вирішальної переваги над силами опозиціонерів і російськими військами на Лівобережжі. Хоча більшість міст Полтавського, Миргородського та Лубенського полків і підкорилися гетьману, проте Зіньків, Лохвицю, Гадяч, Полтаву, Черкаську Грунь, Опішню, Ромни, Константинів, Котельву, Нові і Старі Санжари взяти

не вдалося, оскільки в більшості з цих міст стояли російські війська. Такий стан справ був доброю основою для продовження реалізації Москвою своїх планів стосовно України.

Перебіг українсько-російських зносин у лютому й особливо в березні 1659 р. засвідчив, що обидві сторони почали практикувати ведення подвійної дипломатії. Декларовані в офіційних двосторонніх зносинах наміри та обіцянки суттєво розходилися з реальними політичними цілями та діями урядів. Хід воєнних дій в Україні й сама логіка розвитку подій сприяли постійному зменшенню потенціалу поступливості і прояву доброї волі сторін. Обидва супротивники у листуванні між собою уникали відкрито говорити, що між ними йде війна, і регулярно позначали наміри до мирного врегулювання, що, проте, не перешкоджало їм висувати взаємоне прийнятні вимоги, продовжувати вести воєнні дії й готуватися до ще більшої війни.

Одночасно з намаганнями гетьманських військ оволодіти Зіньковом, І. Нечай та С. Виговський у Білорусії здійснили спробу розблокувати Мстиславль, який війська князя І. Лобанова-Ростовського тримали в облозі з 26 січня. Зібравши близько 10 тис. чол.⁵⁸⁴ (за іншими даними, 8 тис.: 6 тис. власного війська і 2 тис. присланих гетьманом литовським П. Сапегою⁵⁸⁵) у районі Кричева (власне військо Нечая, загони Д. Мурашки, Саприки, Драня та прислані Сапегою гусарські

і драгунські хоругви, а також наймана угорська й німецька піхота на чолі з полковниками С. Аскиркою і С. Кмітичем), Нечай і С. Виговський 11 березня підійшли до Мстиславля. У жорстокому бою військо білоруського полковника було розбите⁵⁸⁶. Лобанов-Ростовський доповідав у Москву, що козацько-польське військо втратило вбитими близько 3 тис. осіб, а російське військо лише 2 осіб вбитими і 37 пораненими⁵⁸⁷, проте достовірність цих даних викликає великий сумнів. Після розгрому І. Нечай і С. Виговський відійшли до Старого Бихова, а Мурашка, Саприка та С. Аскирка – у район Мінська.

Через декілька тижнів після цього, усвідомивши, що допомоги від гетьмана не буде, Мстиславль 7 квітня здався росіянам*. Мстиславльських і кричевських міщан, а також смоленську шляхту, які разом з козаками І. Ритара більше двох місяців обороняли місто, воєводи привели до присяги на вірність царю⁵⁸⁹. У результаті цих подій російські воєводи міцно взяли у свої руки контроль над розвитком ситуації в Білорусії й остаточно закріпили за собою ініціативу в регіоні.

Тим часом 25 березня до Варшави прибула наступна козацька делегація на чолі з двоюрідним братом гетьмана Ф. Виговським і Г. Лісницьким. Уже під час перших (25–26 березня) церемоніальних зустрічей – аудієнції в короля та неофіційних переговорів з польськими державними діячами – Ф. Виговський, як зазначають польські джерела, продемонстрував непохитну, безкомпромісну позицію щодо неможливості перегляду релігійних статей угоди⁵⁹⁰.

Гетьман Виговський, повертаючись до Чигирина, залишив на Лівобережжі в районі Конотопа наказного сіверського гетьмана Г. Гуляницького з Ніжинським і Чернігівським полками та 500 татарами, прилуцького полковника П. Дорошенка з його полком – у Срібному, а І. Скоробагатенка, із чигиринськими козаками й невеликим татарським загоном – між Зіньковом і Лохвицею⁵⁹¹. На нашу думку, ці війська отримали завдання відрізати «лохвицьке» військо від основного опозиційного центру на півдні з тим, щоб не дати йому змоги посилитись військами, які можуть прийти з повсталих українських міст, зберігши таким чином існуючий баланс сил на Лівобережжі до вирішальних дій. Окрім того, ці війська своєю активністю повинні були хоча б тимчасово зв'язати у прикордонних районах армію князя Трубецького, якщо той вступить в Україну.

* 7 квітня рейтарський ротмістр Д. Бердяєв уже закінчив перепис гармат, зброї, боєприпасів, знамен тощо, які дісталися росіянам у місті⁵⁸⁸.

Петро Дорошенко.
Італійська гравюра XVII ст.

Князь Куракін, у свою чергу, намагався запобігти таким діям гетьманських військ, пославши в Гадяч охтирського полковника І. Гладкого з його козаками⁵⁹².

Ще одна частина гетьманського війська – поляки та найманці під командуванням А. Потоцького – після повернення гетьмана до Чигирина стала в м. Лисянці Корсунського полку⁵⁹³.

Повернувшись до Чигирина, Виговський надіслав підканцлеру коронному Б. Лещинському листа, у якому змалював внутрішню нестабільність в Україні, побоювання простого люду щодо підписаної

угоди і просив, щоб король віднайшов способи для прискорення завершення роботи сейму й вирушив з військами в Україну, «як раніше те обіцяв зробити»⁵⁹⁴.

На традиційному передпасхальному з'їзді старшини в Чигирині, який відбувся, очевидно, одразу після повернення гетьмана з-під Зінькова (Пасха – 3 квітня), українське керівництво обговорювало свої подальші дії. Було прийнято три рішення.

Перше: у правобережні полки розіслати гетьманські універсали з роз'ясненням простому народу причин війни з Росією й закликати до підтримки рішення гетьманського уряду привести Лівобережну Україну «до з'єднання й єдності... військовою зброєю», а на Лівобережжя послати приватні листи до по-прогетьманськи налаштованих полковників із запевненнями скорого відправлення їм на допомогу гетьманських військ та переконаннями бути твердими в обраній ними політичній позиції⁵⁹⁵.

Друге: ще раз спробувати вибити російський гарнізон з Києва, що на тлі певних успіхів на Лівобережжі могло б значно зміцнити позиції гетьманського уряду в його боротьбі з російськими воєводами на східному прикордонні Війська. Допомогати козакам під Києвом, за даними В. Шереметева, повинні були колишній молдавський воєвода С. Георгієвич з турецьким військом та угорський король, які після Пасхи мали з'єднатися під Кам'янцем-Подільським і разом іти на Київ⁵⁹⁶.

Мухаммед IV.
Гравюра XVII ст.

Окрім того, Виговський міг реально розраховувати на військові сили Кримського ханства. Як писав йому із Сурена перекопський воєвода Карач-бей⁵⁹⁷, кримський хан Мухаммед-Гірей прийняв рішення тієї весни здійснити великий похід проти Москви й активно готувався до нього. Він розіслав наказ ногайським, кабардинським, темрюцьким мурзам і калмикам збирати війська та бути готовими до походу, тільки-но підніметься трава, і чекав на прибуття допоміжних військ від турецького султана Мухаммеда IV. Планувалося, що власне кримські війська підуть в Україну до гетьмана Виговського, а ногайські та інші мурзи бу-

дуть атакувати міста Белгородської захисної смуги на схід від р. Дону⁵⁹⁸. За іншою інформацією, хан планував «іти... війною спочатку по смузі і бувши в... українних містах по смузі, хоче іти до Виговського». Пунктом, з якого, за цією інформацією, планувалося розпочати власне сам рейд на смугу, був Цареборисів. Як розповіли російським воєводам полонені татари, Мухаммед-Гірей збирався вирушити в похід у перших числах червня, незалежно від того, чи встигнуть прибути до нього турецькі частини⁵⁹⁹.

Приблизно в той же час до Чигирини повернулися гетьманські послы до султана разом з послом Мухаммеда IV валахом Астаматі (пробув у Чигирині до 18 квітня)⁶⁰⁰. Турецький посол повідомив гетьмана, що султан приймає його в підданство й що гетьман на підтвердження своєї пропозиції повинен у присутності султанових послів присягнути в цьому. Будучи готовий заради підтримки його в боротьбі з Москвою на союз будь з ким, «Виговський де при тих... послах і присягав і взяв у них султанове жалування каптан да чалму. І при тих же послах на себе одягав лише каптан, а чалму на голову не клав». Проте, «як йому в нього й на яких статях з усім військом бути» у підданстві⁶⁰¹, гетьман обіцяв незабаром прислати до султана своїх великих послів*. Головним, на нашу думку, у цій політичній комбінації для Чигирини було заручитися прихильністю Порти з тим, щоб

* Не виключено, що одним із цих послів був Остафій Гіновський, який у цій ролі їздив до Порти від Війська Запорозького у першій половині 1659 р.⁶⁰²

вона зі свого боку впливала на васального їй кримського хана бідніш активно допомагати гетьманові в боротьбі з Росією.

Третє: очевидно, саме на цьому з'їзді були ухвалені так звані пункти «Виконання Гадяцького пакту», на затвердженні яких на сеймі повинні були наполягати українські дипломати. Ці нові «пункти» доповнювали й конкретизували положення Гадяцької угоди, які стосувалися захисту православ'я в Україні, а також захисту інтересів козацької старшини, української шляхти, православного духовенства, а також частково – простих козаків. Зокрема, посли мали домогтися згоди сейму на те, щоб усі кафедри від архієпископських до звичайних парафіяльних «як у королівстві, так і у Великому князівстві Литовському, по містах, містечках, селах і селищах, як королівських, так і вотчинних шляхетських, так далеко, як поширена мова народу руського, повернуті були не уніатам», а уніатам було заборонено обіймати будь-які кафедри, архимандрії, игуменства й церкви «так далеко, як далеко поширений народ руський». Погоджуючись на відновлення адміністративної структури, яка існувала в Україні до початку революції, гетьманський уряд, проте, наполягав на включенні безпосередньо до складу князівства Руського Волинського, Руського та Подільського воєводств, безпосередньому підпорядкуванні гетьманові всіх військ, які перебуватимуть на території князівства Руського, і праві гетьмана вести війну на власний розсуд. Окрім того, у «пунктах» спеціально зазначалося, що положення, внесені до тексту договору під Гадячем у вересні 1658 р., не можуть бути змінені в бік зменшення обсягу записаних у ньому прав і вольностей⁶⁰³. Не зупиняючись на цих пунктах детальніше, оскільки вони були докладно розглянуті в роботах Т. Яковлевої. Повезли їх на сейм талановиті дипломати – брат гетьмана К. Виговський і Ю. Немирич.

Тим часом переговори щодо ратифікації сеймом Гадяцької угоди стали затягуватися, оскільки і в Сенаті, і в Посольській ізбі почали вимагати скасування чи переформулювання ряду статей, на що козацькі посли на чолі з Ф. Виговським не погоджувались. Значних зусиль для такої непоступливості сейму доклав папський нунцій П. Відоні, який постійно прищеплював Яну Казимиру й депутатам думку про згубність поступок для справи унії та релігії⁶⁰⁴.

Урешті-решт, 2 квітня до гетьмана Виговського було терміново направлено посланця К. Перетятковича з посланням від Яна Казимира й усієї Речі Посполитої та грамотою на Київське воєводство із завданням схилити гетьмана погодитися на поправки сейму до Гадяцької угоди⁶⁰⁵.

Німецькомовний «летючий листок» за квітень 1659 р.
з текстом українсько-польського договору (Гадяцькі статті
у козацькій редакції до їх затвердження сеймом)

Характеризуючи загальнополітичну ситуацію в Україні на той час, очевидно, можна стверджувати, що царистська агітація воєвод не мала дієвого впливу на українське населення за межами Полтавщини та Миргородщини, оскільки у своїй відписці царю від 29 березня київський воєвода скаржився, що, незважаючи на його заклики, українці не йшли до нього на з'єднання, над поляками не «промишляли», у багатьох боях козаки виступали разом з поляками та билися з росіянами, «і черкасам, государ, вірити ні в чому не можна, що не кажуть, в усьому брешуть»⁶⁰⁶.

Ян Казимир. Літографія XIX ст. з портрета М. Бакіореллі. 1768–1771 рр.

Москва розуміла, наскільки небезпечною може бути за таких обставин втрата ініціативи, тому продовжувала посилювати свою військову присутність у районах майбутніх боїв. 22 березня в Тамбов і Козлов – очікувані головні об'єкти весняної атаки ногайських татар – були послані нові, досвідченіші обложні воєводи, відповідно стольники І. Полєв та І. Лихарєв⁶⁰⁷. 26 березня до Брянська прийшов О. Опухтін з 509 рейтарами⁶⁰⁸, який мав наказ іти в полк князя Ф. Куракіна⁶⁰⁹, а князь О. Трубецькой того ж дня з військом вирушив з Путивля в Україну⁶¹⁰.

Вступ російського війська на чолі з князем Трубецьким на українську територію (29 березня військо вступило в м. Константинів) означав, що Москва відкинула застереження гетьманського уряду й була готова відстоювати належність України до Російської держави навіть у великій війні.

Під час наступу російське командування намагалось врахувати деякі уроки зимової кампанії. У першу чергу воно прагнуло не збурювати проти себе місцеве населення. Тому прибулому 30 березня до Константинова на нараду наказному гетьманові опозиціонерів І. Безпалому Трубецькой не лише наказав терміново підготувати до виступу підпорядковані йому війська й розгорнути агітацію за перехід на бік Москви вірних гетьманському уряду міст («і які... черкаські міста у зраді по неволі зрадника і клятвопорушника Івашки Виговського і його радників...», і він би в ті міста й містечка до всяких жителів

писали й на словах наказували та під государеву самодержавну високу руку їх закликали...»), а й суворо заборонив його козакам займатися грабунками, насильствами, убивствами та розоренням українських міст і сіл. Аналогічна заборона під страхом смертної кари була оголошена й у російських полках⁶¹¹.

У цей же час царська дипломатія здійнила останню спробу утримати Крим від безпосередньої участі в українсько-російському конфлікті. На початку квітня 1659 р. до Бахчисараю вийшли московські посланці І. Опухтін та Ф. Байбаков. Вони мали цим же безнадійне в тих умовах завдання: вказати хану на порушене шерті, категорично вимагати, щоб татари залишили межі України й запропонувати Мухаммед-Гірею IV направити своїх послів у Москву для підтвердження шерті⁶¹².

Кінець березня та перша половина квітня минули у дрібних сутичках та боях між гетьманськими військами, з одного боку, і російським військом та загонами опозиціонерів – з іншого. Г. Гуляницький з Кочетова та Новгорода-Сіверського послав сіверських козаків напасти на села прикордонних Путивльського, Севського та Рильського повітів⁶¹³. 5 квітня в с. Бесідовка біля Константинова відбувся бій між козаками Острогозького полку з табору князя Трубецького та гетьманськими козаками⁶¹⁴. Між 10 і 20 квітня гетьманські війська спустошили околиці Старих і Нових Санжар, у яких стояв полтавський полковник К. Пушкар з 15 тис. війська, а полтавці, у свою чергу, спалили вірне гетьманові м. Кобеляки⁶¹⁵.

Вожді антигетьманської опозиції І. Безпалий, К. Пушкар та інші своїми діями демонстрували повну відсутність державницького інстинкту та готовність до безмежних поступок царизму, аж до відмови від державницької програми Б. Хмельницького, заради досягнення невідповідної таким втратам мети – усунення від влади І. Виговського та тієї старшини, яка його підтримувала. Керівники-опозиціонери були виразниками настроїв люмпенізованих мас, які були згодні радше потрапити під необмежену владу московського самодержця й зазнавати образ від його воєвод, аніж жити під владою власної еліти. 7 квітня І. Безпалий, а 15 квітня К. Пушкар направили в Москву своїх посланців з аналогічними проханнями: прислати в підконтрольні їм міста додаткові загони російських військ, гармати, порох. Їх не дуже бентежили навіть грабунки й насильства з боку російських ратних людей. Щоб уникнути таких явищ хоча б у тих містах, які в боях з гетьман-

ськими військами вже довели свою відданість Москві, лідери повстанців по-холопськи просили в царя охоронні грамоти для цих міст⁶¹⁶.

Простоявши майже два тижні в Константинові й довідавшись, що Виговський, не зустрівшись із ним, повернувся до Чигирин, а козаки Гуляницького не припинили нападів на російські прикордонні повіти, князь Трубецької відіслав накази князю Куракіну в Лохвицю, а І. Безпалому в Ромни негайно йти до нього на з'єднання й 10 квітня виступив на Конотоп⁶¹⁷.

Завдяки своєму розташуванню Конотоп був стратегічно важливим містом, ключем до всього українського прикордоння в районі Путивля, тим більше, що саме в ньому стояв найбільш боєздатний на Лівобережжі підрозділ гетьманських військ. Узявши Конотоп, Трубецької фактично ставав господарем усієї центральної частини українсько-російського покордоння. Проте це було непростим завданням, оскільки місто було добре укріплене. У 1654 р., під час приведення до присяги на вірність царю жителів Конотопа, місто, за описом стольника М. Дмитрієва, мало такі укріплення: «Місто Конотоп стоїть на річці Конотоп. Біля посаду до річки Конотоп зроблений насип земляний, на насипу огорожено острогом дубовими колодами; у тому острозі зроблено четверо проїжджих воріт; на воротах і по острозі веж немає. Біля того острога з двох боків зроблений рів до річки Конотоп. У тому острозі поставлені дві церкви дерев'яні... Та в тому ж острозі, на площі, стоять у станку на колесах чотири пишталі залізні чавунні, да біля того міста над річкою Конотоп зроблено інше місто, біля того міста з трьох боків до річки Конотоп зроблений вал земляний, а біля того міського валу зроблений рів до річки Конотоп, а земляний вал у багатьох місцях обвалився; да в тому земляному місті зроблений панський двір над річкою Конотоп; біля того двору зроблений насип земляний, на насипу огорожено стоячим острогом; у тому острозі веж і обломів і дорасов немає. Біля того острогу, під земляним насипом, зроблений рів з трьох боків, а з четвертого боку під тим острогом, над річкою Конотопом, рову немає, бо біля тієї річки під стіною гора. Та від земляного ж валу до річки Конотоп і по тій річці, біля того дворового острогу, до того ж земляного валу зроблений відвідний стоячий острог до води, як у час облоги по воду ходити. Та в тому земляному місті і дворовому острозі зроблені ворота проїжджі й через рови зроблений був міст, і той міст весь згнив і обвалився. А в тому земляному місті й у панському дворі жилих дворів немає, лише стоять у тому дворі панські хорони»⁶¹⁸. Не викликає сумніву, що, очікуючи

збройного протистояння з російськими військами, українське командування привело оборонні споруди міста в належний стан.

12 квітня поблизу м. Смілого на російський обоз напали гетьманські козаки й татари. Досить легко, силами лише рейтарського полку А. Фанстробеля, відбивши нападників, росіяни вступили у Сміле. 13 квітня до них приєдналися козаки Безпалого, які напередодні, згідно з наказом боярина, повернули в царське підданство жителів м. Красного⁶¹⁹. Того ж дня, 13 квітня, спішно рухаючись із Лохвиці до Конотопа, князь Ф. Куракін наказав князю С. Пожарському здійснити каральну акцію в місті Срібному, де стояв прилуцький полковник П. Дорошенко. Оволодівши містом після бою, Пожарський, за свідченням Величка, «тамтешніх жителів одних вирубав, а інших забрав у полон»⁶²⁰. Простоявши у Смілому декілька днів, 16 квітня військо князя Трубецького вирушило на Конотоп.

Якраз саме тоді, коли московські окупаційні війська заглиблювались на територію України, у Варшаву 10 квітня прибуло нове посольство Війська Запорозького на чолі з К. Виговським і Ю. Немиричем⁶²¹. А 13 квітня на спільному засіданні парламенту Ю. Немирич проголосив свою відому промову перед депутатами та королем Речі Посполитої. Розуміючи специфічність і деяку умовність подібних дипломатичних промов, усе ж мусямо констатувати, що у своїх головних положеннях і термінології ця промова досить чітко пояснювала, які концептуальні причини спонукали керівництво країни переглянути свої зовнішньополітичні орієнтації. Тому для розуміння позиції, ціннісних пріоритетів і прагнень козацької старшини в тій ситуації для нас особливо важливими є такі слова Немирича: «Держава вашої величності в усьому світі славиться свободою й подібна царству Божому, де як вогненним духам, так і людському роду, даються божеські й людські закони, із збереженням їхньої вільної волі без найменшого порушення, на всі часи зі створення світу. Нехай інші країни і держави славяться своїм теплим кліматом, зосередженням земних багатств, надлишком золота, дорогоцінних перлів і каменів, розкішним життям, нехай красуються перед цілим світом подібно до коштовних каменів, оправлених у золоті персні: їхні народи не знають справжньої свободи; забуваючи, що обдаровані від Бога вільною волею, вони живуть ніби в золотій клітці, і повинні залишатись рабами чужої сваволі та бажання. У цілому світі не можна знайти такої свободи, як у польській короні. Ця неоцінима, незрівнянна свобода – і ніщо інше – прихилиє нас тепер до з'єднання з вами...» «Ми стільки років служи-

Юрій Немирич

ли холодній монархії, то ж зрозуміло, що ми шукаємо іншої долі та краю. Це справа вищих сил: когось підняти над кимсь іншим... Сьогодні ж ми заявляємо перед високим тронм його величності як посланці нашого світлого гетьмана та всього запорозького козацтва, щоб віддати його величності вільні народи під його руку... Ми народились вільними, вільними виховувались та з'єднуємось із вами також вільними... Отож, з'єднання наше буде нехай неподільним на умовах рівноправності народів, релігій, мов, прав...»⁶²².

Вилучивши з довгої промови Немирича характерні для того часу кучеряві, велеречиві дипломатичні слова, доходимо висновку, що головна причина, яка змусила гетьмана й частину старшини звернути свої погляди знову до Польщі, полягала в небажанні міняти свій традиційний вільний статус на статус государевих холопів та в чіткому усвідомленні керівництвом козацької держави того, що під царською рукою, на відміну від королівської, з «обвиклими» вольностями доведеться розпрощатися.

Виступ Немирича став у Варшаві сенсацією, він одразу поширився в рукописних копіях по країні, був опублікований у країнах Західної Європи. Менш приємною для сейму несподіванкою стало пред'явлення послами Війська Запорозького пунктів «Виконання Гадяцького пакту», які свідчили, що Чигирин має намір добиватися ратифікації Гадяцького договору в незмінному стані. Переговори щодо пунктів по унії знову почали затягуватись.

Паралельно із цими переговорами українські дипломати навесні 1659 р. у пошуках союзників намагалися налагодити більш тісні контакти також і з Імперією та Бранденбургом. Ці відносини могли мати певні перспективи, оскільки Відень був зацікавлений у налагодженні контактів із Чигирином у контексті курсу на посилення свого впливу на Варшаву й, відповідно, послаблення там впливу Франції. За деякими даними, саме від імператора виходила ініціатива австрійсько-українського зближення. Уряд Леопольда I ще напередодні варшавського сейму 1659 р. наказував своєму послові у Варшаві Ф. Лізоля налагодити

ORATIONES
 Ober
Reden/
 Derer eine von dem Herrn
NIEMIERYCZEN
 Rjorvischem Podkomorzi
 Als
Abgesandtem der Zaporovvischen Koza-
fen und GroßFürstenthumbs Rußlandt/
 den 23. Aprill dieses lauffenden
 Jahres.
 Die andere von dessen Herrn Bruder
Steffan NIEMIERYCZEN
 Obr. über die Reuteren/ Commandanten des Schlos-
 ses Krakaw/ und Abgesandtem von der/ nach
 Außländischer Art dienendem Polni-
 schen Kriegs-Heer;
 Auf diesem so wehrendem ReichsTage
Vor Ihr. Königl. Maytt. und ganzem
 Senat, gehalten worden.

ANNO M DC LIX.

Німецькомовний «летючий листок»
 з промовою Ю. Немирича на сеймі 23 квітня 1659 р.

ти контакти з українськими послами й розвідати їхні плани. Зустрічі рекомендувалось проводити з Ю. Немиричем та братом гетьмана полковником К. Виговським⁶²³.

Окрім контактів з австрійськими дипломатами, українські представники вели переговори й із бранденбурзькими послами. Зокрема, Ю. Немирич запевнив у Варшаві бранденбурзького посла в тому, що козаки підтримуватимуть зусилля курфюрста щодо забезпечення польської корони представникові династії Габсбургів, стосовно чого між Бранденбургом та Австрією існувала спеціальна домовленість⁶²⁴.

Леопольд I Габсбург.
Гравюра XVII ст.

Поки українські дипломати вели складні переговори з поляками та іншими потенційними союзниками, воєнні дії в Україні вступили у вирішальну стадію. 18 квітня російське військо увійшло в село Підлипне, розташоване в 3 верстах від Конотопа⁶²⁵. За різними даними, у місті тоді перебували два (Ніжинський і Чернігівський⁶²⁶ або Чернігівський і Кальницький⁶²⁷), три (Ніжинський, Чернігівський і Кальницький⁶²⁸), що найбільш імовірно, або й чотири⁶²⁹ козацькі полки та близько 7 тис. татар, що стояли в с. Попівці⁶³⁰ (за 3 версти від Конотопа).

Два рейтарські полки (стольника В. Змєєва та А. Фанстробеля) та стрілецькі сотні 19 квітня змусили татар без бою спішно відступити з Попівки, не давши їм змоги з'єднатися з Гуляницьким. Бажаючи завадити цьому, з Конотопа вийшли козаки й почали шикуватися на полі в бойові порядки. Проте через деякий час, очевидно зваживши на значну чисельну перевагу московитів, повернулися в місто, не вступивши в бій з посланими проти них стрільцями. Таким чином, 20 квітня російські війська підступили до самого Конотопа. Зустрінуті гарматним і рушничним вогнем, росіяни стали біля міста обозом і почали вести до фортеці панці та ставити в них гармати. Наступного дня, 21 квітня, до Конотопа з-під Лохвиці підійшов князь Ф. Куракін зі своїми полками*. Після того як він за наказом Трубецького став обозом з іншого боку міста, Конотоп опинився в суцільній облозі⁶³².

* У Лохвиці для охорони міста князь Куракін залишив більшу частину стрільців приказу К. Ієвлева⁶³¹.

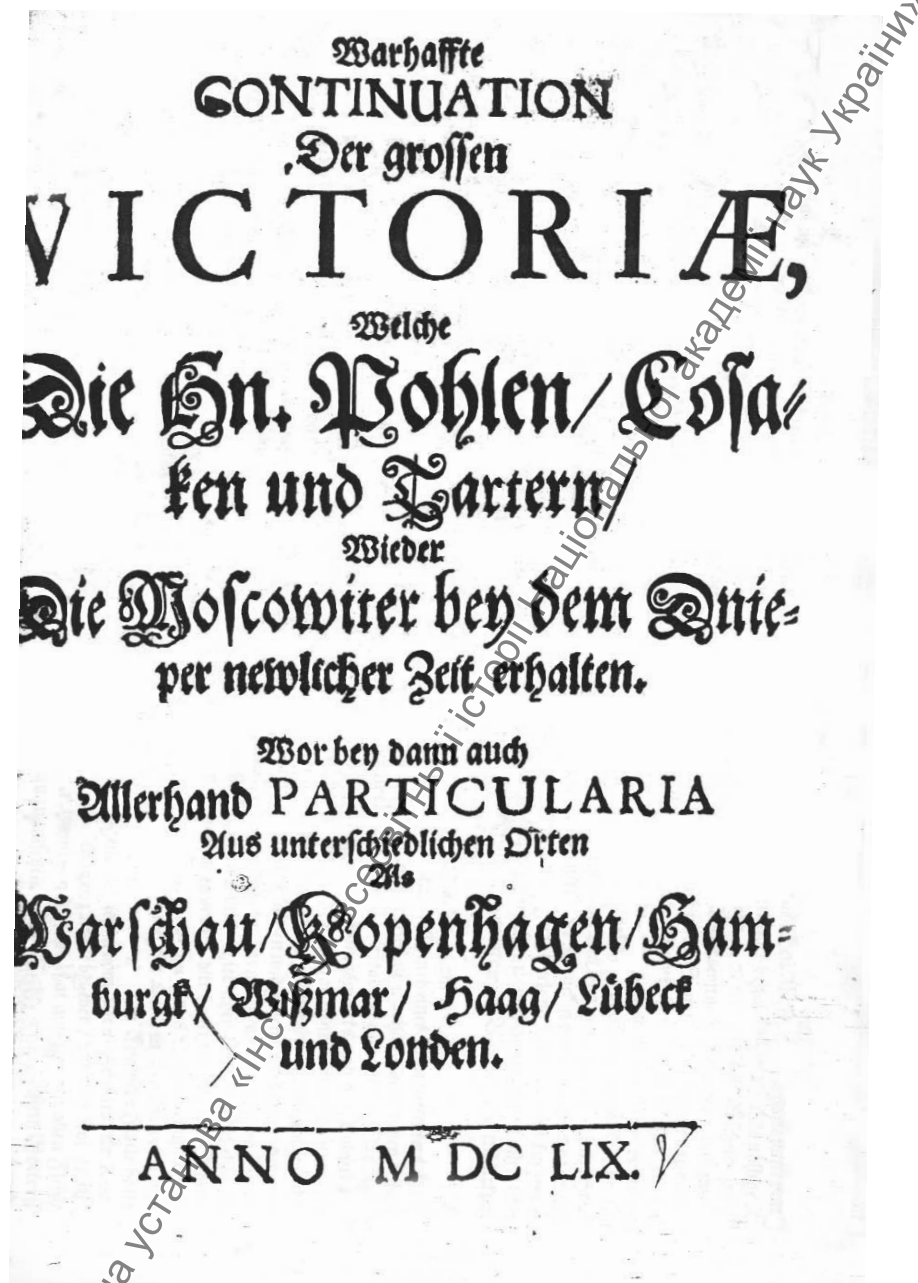

Фрідріх Вільгельм.
Портрет в Титулярнику
1672 р.

У джерелах наводяться різні дані щодо чисельності російських військ, які облягли Конотоп: про 200-тисячне російське військо повідомив у Варшаві татарський посол, і про 150-тисячне – гетьман Виговський (писав у Францію наприкінці червня секретар польської королеви П'єр де Нуайє⁶³³); про 180 тис. російського війська під Конотопом пише у листі з Білих Берегів під Путивлем від 13 липня польський шляхтич з гетьманського війська⁶³⁴; у липні в листі до жителів м. Гадяча Виговський писав уже про 200 тис. військ, що були з Трубецьким⁶³⁵; про 100-тисячне російське військо говорили сучасники подій козацький літописець Самовидець⁶³⁶, турецький літописець М. Наїма⁶³⁷, а також Сефер-Казі-ага у січні 1660 р. московським послом у Криму І. Опухтіну та Ф. Байбакову⁶³⁸; про 80-тисячне повідомляли тогочасні німецькі «летючі листки», також посилаючись на інформацію учасника подій, який прибув до Варшави з-під Конотопа⁶³⁹; про 60-тисячне – польський літописець І. Єрлич⁶⁴⁰, а про 30-тисячне – В. Коховський⁶⁴¹. Ще більші розбіжності зустрічаються в літературі (див.: Додаток 11). Але до цих даних потрібно ставитися з певною обережністю, оскільки вони походять з ворожого росіянам табору, а російських документальних джерел, які б наводили узагальнюючу цифру чисельності російських військ під Конотопом, віднайти не вдалося. Знайдені під час пошукової роботи в РДАДА уривки списків окремих категорій ратних людей деяких «конотопських» полків⁶⁴², на жаль, є фрагментарними й не наводять узагальнюючих цифр кількості всього війська князя Трубецького.

Точну інформацію, окрім дворянських кінних сотень, вдалося знайти лише щодо 10 стрілецьких приказів, 8 драгунських, 5 рейтарських, 6 солдатських полків (див.: Додаток 12), а це мінімум 35 тис. чол. та про 7⁶⁴³–10⁶⁴⁴ тис. козаків гетьмана І. Безпалого, які були у війську князя Трубецького під Конотопом.

Проте на підставі непрямих даних усе ж можна оціночно встановити приблизну чисельність російського війська під Конотопом. Як зазначалося вище (див.: Додаток 6), Белгородський полк під команду-

Німецькомовний «летючий листок»
«Правдива оповідь про Велику перемогу, яку поляки,
козаки та татари одержали над московитами...»
з європейськими новинами за 5–18 червня 1659 р.

Warschanden 17. Junii.

Est ein Pułkownik mit Schreiben an Ihre Königl. Maj. aus der Ukraine angelanget/berichtende/d; die Moskowiter mit ungefehr 80000. Mā in die Grohne Pohlen habē einfallen wollen/ wehren aber von den Kosaken und Tartern derogestalt bewillkommenet worden/das ihret bey 40000. auff der Wahlstadt/ und 15000. gefangen blieben; Die Tartern sollen bey 6000. und die Kosaken 4000. darüber eingebüßet haben. Daß aber diese Moskowitische Niederlage der Wahrheit gemäßen/ bezügen der hie anwesenden Kosaken einhellige Schreiben/ welche darüber nicht wenig erfreuet seynd.

Ein anders vom 18. dito.

Was vor diesem von der größten Niederlage der Moskowiter von den unsrigen/wie auch Kosaken und Tartern gemeldet/continuiert je mehr und mehr/ wie! dann newlicher Tage allhier sumtlig vernehme gefangene Moskowiter ankomen/welche den Verlust so wol gebliebener als Gefangener von ihrer seiten an die 10000. Mann rechnen/benebenst ihrer ganzen Artillerie, Die beyden Krieger Trubecki und Volkoruki seynd auch geblieben; und gehen nunmehr die Unrigen nebenst den Kosaken recta tieffer in Moskowien/ woselbst sie zweiffels ohne grauām hausern werden/weil also fast wieder keine Resistenz dazelbst zu vermuthen/nach demmahl durch diese Niederlage der Moskowiter beste Haupt Armee ruiniret werden: Die todten Körper sollen auff 6. Meilweges gestrewet gelegen haben/ und sol ein unglaubliches Blutbad gewesen sein. Von den Tartern seynd in dieser Schlacht ungefehr 6000. der Kosaken und Pohlen 4000. geblieben seyn; Laut des Wnhowsky eigenen Schreiben an Ihr. Königl. Majest.; welcher Zeitung wegen dann allhie bey Hoffe grosse Freude gespüret wird/und ist zu vermuthen/ daß der Moskowiter möglich besser Kauff als zuvor geben werde. Den

10. die,

ванням князя Г. Ромодановського влітку 1658 р. нараховував 19 тис. чол., проте ці війська в осінньо-зимовій кампанії 1658–1659 рр. зазнали втрат і тому під Конотопом Ромодановський, очевидно, мав у своєму розпорядженні не більше 15 тис. осіб. Війська, які були під командуванням князя Ф. Куракіна, набиралися здебільшого в містах Севського полку, значно меншого, ніж Белгородський, а тому не могли переважати за чисельністю Белгородський полк. На нашу думку, полки Куракіна та Ромодановського під Конотопом могли нараховувати максимум 25 тис. ратних людей. Про полк князя Трубецького відомо, що він отримав у липні 1659 р. 200 тис. руб. з наказом роздати жалування з розрахунку дворянам і дітям боярським по 20 руб., рейтарам по 10 руб., солдатам по 5 руб., драгунам і стрільцям по 3 руб. на одну людину⁶⁴⁵. Виходячи з того, що в тодішній російській діючій армії стрільці складали приблизно 41%, солдати – 20%, дворяни й діти боярські московські та городові – 17%, рейтари – 15%, драгуни – 6,6%⁶⁴⁶, та припустивши, що ця пропорція дотримувалась і в полку князя Трубецького, отримуємо чисельність полку Трубецького – близько 45 тис. ратних людей.

Таким чином, власне російського війська під Конотопом було, очевидно, близько 70 тис. осіб. Для порівняння зазначимо, що, розпочинаючи в 1632 р. Смоленську війну з Річчю Посполитою, Москва мала армію в 105 тис. осіб (власне діюча армія – 80 тис. осіб)⁶⁴⁷, на початку 1663 р. в діючій російській армії нараховувалося 92 тис. осіб, а в оборонній (гарнізони міст) – 400 тис. осіб⁶⁴⁸ і навіть через 20–30 років, після значного посилення, російська армія нараховувала не більше 164 тис. осіб (1681 р.), а під час Кримських походів і того менше – у 1687 р. – 113 тис. осіб, у 1689 р. – 117 тис. осіб⁶⁴⁹, тому оцінки чисельності російської армії під Конотопом у 90 і більше тисяч видаються нереалістичними.

16 квітня у той час, коли росіяни підходили до Конотопа та брали його в облогу, до Чигирин прибув польський посланець К. Перетяткович із пропозиціями польського сейму до гетьманського уряду внести ряд змін у статті Гадяцької угоди, оскільки в існуючому вигляді вони не задовольняють польську верхівку й не можуть бути ратифіковані. Гетьман Виговський потрапив у політичний цугцванг, оскільки в цій ситуації будь-яке рішення уряду могло лише погіршити ситуацію. Відмова виконати вимоги сейму при тому, що Чигирин уже був у стані війни з Москвою, загрожувала не лише втратою союзника, а й тим, що Варшава цілком могла скористатися ситуацією і спробувати віднови-

Олена Виговська.
Портрет початку
XVIII ст.

ти свій контроль над західними районами Війська. Згода на вимоги сейму викликала невдоволення тієї частини державницьки налаштованої старшини, яка лояльно ставилася до ідеї угоди з Польщею, оскільки її не приваблювали московські порядки, але й не бажала капітулювати перед польськими вимогами і втрачати ті влади й повноваження, котрі вона отримала в ході Визвольної війни.

Саме тому, отримавши від К. Перетятковича королівське послання, Виговський сказав свою знамениту фразу: «...ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз», після чого, за свідченням Перетятковича, сів на ліжку й заплакав. Проти

поступок полякам були не лише деякі полковники, а й мати, батько і брат Данило, які після ухвалення сприятливого для поляків рішення залишили гетьманську резиденцію⁶⁵⁰. Навіть дружина гетьмана Олена, як чув один гетьманський дворянин, виговорювала Виговському, що, мовляв, і сам пропадеш, і людей погубиш⁶⁵¹. Урешті-решт, після тривалого обговорення старшинська рада на засіданні 20 квітня за наполяганням гетьмана та після його погроз відмовитись від булави погодилася на зміни в угоді, запропоновані поляками⁶⁵².

Відправляючи до Варшави з Перетятковичем інформацію про ухвалені рішення, Виговський повідомляв Яна Казимира, що вирушає проти «шаленіючого на Задніпров'ї» російського війська і просив короля прислати йому допомогу⁶⁵³.

Лише рішуча та гучна перемога гетьманських військ над росіянами могла певною мірою амортизувати хвилю невдоволення, яка неодмінно повинна була піднятися після оприлюднення в Україні урізаного тексту договору з поляками, і дати гетьманові надію втримати країну на прозахідному шляху, а самому залишитися при владі.

Тим часом обложені в Конотопі козаки відмовились як здати росіянам місто, так і принести каяття царю й повернутися в його підданство. Замість письмової відповіді на лист воєводи обложенці кричали з міста, «що де вони сіли на смерть» і безперервно стріляли зі стін у шанці з гармат і ручної вогнепальної зброї. Пересвідчившись, що ні вмовляння, ні демонстрація сили на козаків не впливають, князь

Трубецькой віддав наказ стріляти по міських укріпленнях і по самому місту з усієї наявної в його війську артилерії. У відповідь козаки 26 квітня здійснили вилазку «багатьма людьми» на шанці полку Трубецького. У короткому бою під міськими стінами росіяни взяли полонених, які повідомили, що з Гуляницьким у місті лише 4 тис. козаків і місцевих жителів⁶⁵⁴.

Очевидно, покладаючись на свою величезну перевагу в живій силі, князь Трубецькой вирішив узяти місто штурмом. О 6 годині ранку 29 квітня⁶⁵⁵ на штурм Конотопа пішло 9 стрілецьких приказів і щонайменше 8 драгунських і 4 солдатські полки⁶⁵⁶. Загальна кількість царських військ, які йшли на штурм (беручи до уваги, що в середньому в солдатському полку налічувалося 1550 осіб, у драгунському – 1230 осіб, у стрілецькому приказі – 600 осіб⁶⁵⁷), склала близько 21 тис. осіб. Кількість козаків гетьмана І. Безпалого, які йшли разом з росіянами, невідома. У супроводі постійного обстрілу міста з гармат гранатами й вогненними ядрами росіяни почали «відшанців з усіх боків до міста приступати з драбинами і з “приметы”».

Жорстокий штурм тривав 5,5 годин. Росіянам удалося в багатьох місцях зійти на стіни міста із знаменами та барабанами і спалити вежу, проте козаки вчинили запеклий опір царським військам і збили їх зі стін. Після цього Трубецькой віддав наказ про відступ⁶⁵⁸. За інформацією секретаря данського посольства в Москві А. Роде, такому перебігу подій сприяло те, що козаки підірвали закладені ними міни, коли неприятель увірвався у фортецю, завдавши росіянам великих втрат та деморалізувавши їх⁶⁵⁹. Втрати в російських полках склали: 2594 осіб пораненими (зокрема 3 полковники і 2 стрілецьких голови), 386 осіб покаліченими та 514 осіб – убитими⁶⁶⁰ (див.: *Додаток 13*).

Трубецькой, бажаючи виправдатися перед царем за поразку, вдався до фальсифікації. Олексію Михайловичу повідомили, що в Конотопі нібито було 60 тис. козаків, але через те, що вони тримались тихо та обережно, то російські воєводи не знали справжньої кількості оборонців міста й готували штурм, орієнтуючись на 4 тис. захисників⁶⁶¹. Зазнавши невдачі під час штурму, росіяни розпочали регулярну облогу міста: «підступили до нього з траншеями і мінами і безперервно обстрілювали його бомбами і ядрами»⁶⁶².

Ситуація на обох фронтах – російському воєнному під Конотопом і польському дипломатичному у Варшаві – була тоді для гетьмана, мабуть, найвищою точкою напруження, оскільки змінити щось кардинально вже навряд чи було можливо, залишалося лише чекати.

Чекати приходу союзних татар і рішення польського сейму.

З прибуттям 28 квітня до Варшави К. Перетятковича з підписаним гетьманом виправленим текстом договору перед українськими дипломатами постала дилема, чи продовжувати налягати на пунктах «Виконання Гадяцького пакту», чи ні, адже підписана Виговським редакція договору суперечила деяким із цих пунктів. Тому до гетьмана негайно було відправлено посланця за інструкціями⁶⁶³.

Поки йшли ці останні з'ясування, до Варшави 30 квітня прибула основна делегація Війська Запорозького, очолювана військовим обозним Т. Носачем і супроводжуваним його військовим писарем І. Грушею. Після прибуття основної делегації в офіційний список для присяги на договорі було внесено 5 великих послів, 26 офіційних представників 13 козацьких полків (з них 17 сотників), 3 представники Коша Запорозької Січі, 22 «придворних» старшин і шляхтичів та 465 козаків – усього 521 чол. Окрім офіційної делегації Війська Запорозького на сейм також прибули як приватні особи переяславський полковник П. Тетеря, київський митрополит Діонісій Балабан й інші члени православної ієрархії (19 квітня) та уніатський митрополит Гавриїл Коленда і представники уніатської ієрархії (ще 5 березня)⁶⁶⁴.

Очікуючи рішення сейму і прибуття військ союзників, Виговський, окрім сподівання на стійкість гарнізону Конотопа, не полишав надій і на приєднання до його війська запорожців та козаків півдня Лівобережжя. У квітні й на початку травня він писав на Січ, в Остап'є, до Кременчука та інших міст із закликом до козаків приєднуватися до нього. Проте подібним спробам гетьмана активно протидіяли лідери опозиції, зокрема Ю. Хмельницький, який писав у козацькі міста, що його батько Б. Хмельницький царю не зраджував і він не буде й закликав козаків не йти до гетьманського війська⁶⁶⁵.

Наприкінці квітня остаточне рішення щодо участі у кампанії ухвалили у Бахчисараї. 27–28 квітня російські посланці І. Опухтін та Ф. Байбаков були заарештовані й посаджені у в'язницю Мангуп.

Павло Тетеря.
Портрет XIX ст.
з гравюри XVII ст.

Юрій Хмельницький.
Портрет XVIII ст.

З цього часу і до 1666 р. кримська і російська держави офіційно перебували у стані війни, а дипломатичні взаємини були фактично припинені.

Збираючи основні війська, кримський хан відправив на допомогу Виговському декілька татарських загонів, спочатку 3-тисячний загін на чолі з Карач-беєм і Ханмамет мурзою, потім 300 татар на чолі з Камбет мурзою. Очолювати татарські загоны до підходу основних сил мав Нуруддин царевич. Посланому слідом за ними царевичу Селім-Гірею з тисячним загonom, очевидно в ролі авангарду основних сил, хан наказав дочекатись його під Цареборисовом⁶⁶⁶.

Проте фактично весь травень ініціатива у воєнних діях як в Україні, так і в Білорусії належала росіянам. Не взявши Конотопа штурмом з ходу, царські воеводи розпочали облогу фортеці за всіма правилами тодішнього військового мистецтва: «промишляємо всякими промислами», – доповідали вони в Москву. Місто почали регулярно обстрілювати вогняними гранатами та валити до нього вал з тим, щоб установити на ньому гармати для прямого обстрілу⁶⁶⁷.

2 травня князь О. Трубецькой від Конотопа відправив у рейди проти гетьманських військ: на захід до Борзни – стольника П. Скуратова для захоплення «язиків» та розвідки боєм сил козацьких і татарських військ на чолі з В. Золотаренком⁶⁶⁸, а на південь у м. Хорол – воеводу В. Новосильцева з дворянськими сотнями, стрільцями К. Ієвлева та козаками П. Апостола «для оберігання від... татар і зрадників черкас»⁶⁶⁹. Під команду Новосильцева повинен був перейти і драгунський полковник Я. Інвалт з його драгунами, якому було наказано виступити з Полтави на з'єднання з угрупованням Новосильцева.

У дорозі на Борзну поблизу с. Красного на загін Скуратова напали козаки, послані з Батурина до Конотопа для захоплення «язиків». Відбивши цей напад, Скуратов підійшов до Борзни. «І з Борзни виходив проти них Васюта Золотаренко з черкасами з багатьма людьми і з татарами; і в государевих ратних людей з тими черкасами і з татарами був бій під містом, і Божою милістю... государеві ратні люди черкас

і татар побили й татарський бунчук взяли... і посади в Борзні випалили; а татари де під Борзною стоять по інший бік міста обозом». Після бою загін Скуратова повернувся під Конотоп⁶⁷⁰.

12 травня Трубецької послав до Борзни вже значну каральну експедицію на чолі з князем Г. Ромодановським: 5 солдатських, драгунських, 2 рейтарських полки, дворянську кінноту⁶⁷¹, а гетьман І. Безпалий – полковників Г. Донця та І. Силку з козаками. Кількість козаків, які були з В. Золотаренком, невідома, проте точно відомо, що татар з ним було близько 2 тис. осіб⁶⁷². Прийшовши до Борзни вдруге, царські воєводи застали татар у двох верстах від міста, у с. Стріленикові, а самого В. Золотаренка – під містом у посаді. У результаті бою «ратні люди зрадників черкас і татар багатьох побили, і язиків і знамена побрали, і обоз черкаський і татарський кіш взяли, і ганяли їх і побиwali на п'ятнадцяти верстах». Того ж дня після повернення росіян під місто «з Борзни виходили зрадники черкаси кінні й піші багато людей і вчинили з государевими ратними людьми бій, і государеві ратні люди зрадників черкас багатьох побили, а решта закрилась у місті». Лише після двох запеклих боїв під містом та спустошення його околиць російські війська «місто Борзну штурмом взяли й висікли і випалили»⁶⁷³. Окрім самої Борзни, росіяни поцалили та розорили й інші населені пункти Борзнянської сотні, зокрема с. Оленівку⁶⁷⁴. Російські війська в цьому поході втратили не менше 86 людей убитими та 193 – пораненими (див.: Додаток 14).

У місті було взято в полон багато жінок і дітей козацьких і міщанських, яких після повернення Ромодановського під Конотоп вислали у вірні Москві українські міста. Жінки, діти й родичі козацької старшини були відправлені в Путивль⁶⁷⁵. Таким чином, російське командування вперше в історії українсько-російських відносин застосувало виселення українців з їхніх рідних домівок як засіб залякування й тиску на населення з метою примусити його коритись російській владі.

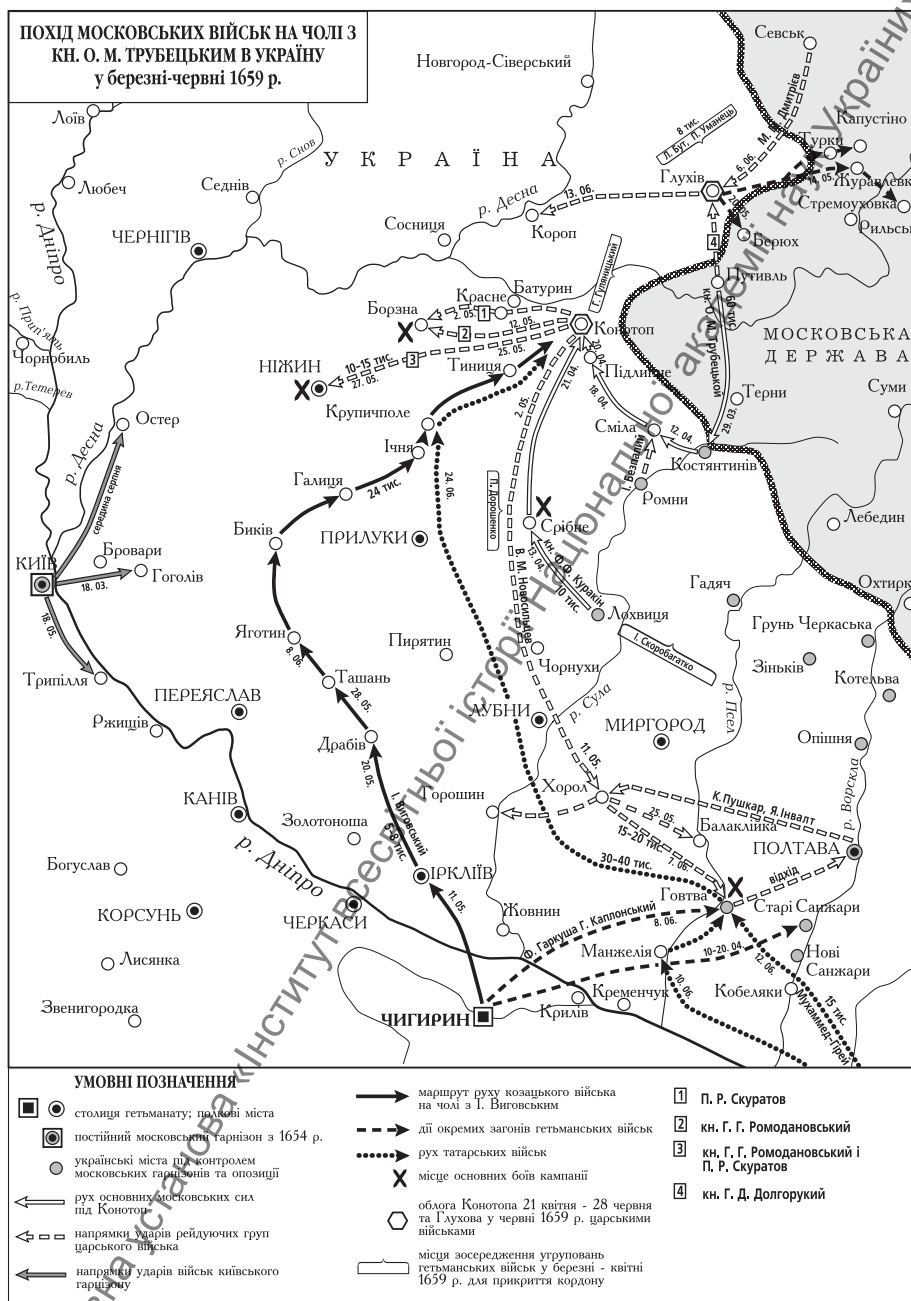
Київський воєвода В. Шереметєв у той самий час готував перевози й пороми на Дніпрі в районі Києва для переправи військ Трубецького на правий берег та, подібно до Трубецького, також проводив акції залякування в околицях Києва. Зокрема, близько 18 травня він узяв штурмом і спалив м. Трипілля⁶⁷⁶.

Не менш рішуче проти козацьких військ діяли російські воєводи й у Білорусії. На початку травня, за три тижні після капітуляції Мстиславля, росіянам здався і Кричев⁶⁷⁷. Як і у випадку зі здачею Мстиславля, захисники Кричева – кричевські міщани та жителі Могильов-

ського і Мстиславльського повітів – були приведені до присяги на вірність царю⁶⁷⁸. 20 травня князь О. Борятинський завдав поразки 2-тисячному гарнізону Рославля (були спалені посади, узято в полон рославльського сотника О. Волика та багато інших захисників міста)⁶⁷⁹, а 14 травня російські частини на чолі з воєводою Змеєвим підійшли до Старого Бихова. Відбивши вилазку оборонців міста, Змеєв став біля стін Бихова обозом. 17 травня, після підходу до міста військ князя Лобанова-Ростовського, росіяни взяли в облогу і повністю блокували ставку І. Нечая й центр козацької влади в Білорусії – м. Старий Бихів з його 4-тисячним гарнізоном⁶⁸⁰. Блокада цього міста-порту дала можливість російському уряду досить швидко та без перешкод сплавляти військові вантажі і продовольство Дніпром до Києва. Фактично ці події означали програш Чигирином білоруської кампанії.

Українське командування, очікуючи приходу союзних військ, зі свого боку, намагалось посіяти паніку в російських прикордонних районах та ускладнити зв'язок Трубецького з Путивлем, а також між Путивлем, Рильськом і Севськом. З цією метою глухівський наказний полковник А. Бут та глухівський сотник П. Уманець посилали великі козацькі загони за російський кордон. 14 травня тисячний загін глухівських козаків «повоював» села Капустіно, Жоровлевка, Турки, Канигіно, Стремоухово між Рильськом і Севськом «і багатьох повітових людей у тих селах побили й у полон побрали, і кінські табуни й худобу відігнали», а 20 травня тисячний козацький загін спалив с. Берюх Путивльського повіту. Села Сулешове та Погаричі від подібної долі врятував вчасний підхід путивльського воєводи з ратними людьми. Водночас із цими загонами в Севський і Рильський повіти також був посланий 3-тисячний загін кінних козаків. У самому Глухові на той час стояло 8 тис. козаків⁶⁸¹, що справляло додатковий психологічний тиск на російських прикордонних воєвод, які відправили свої головні сили з князем Трубецьким в Україну, особливо на рильського воєводу князя І. Волконського, у розпорядженні якого було лише декілька сот умовно боєздатних ратних людей⁶⁸².

Під Конотопом козаки гетьманського війська разом з татарами також намагалися тримати росіян у напруженні, не даючи їм змоги почуватися вільно. Так, 8 травня вони здійснили напад на обоз князя Кубакіна. Якщо судити зі статейного списку князя Трубецького, то не дуже вдалий: «...і Божою милістю... великого государя ратні люди татар і черкас багатьох побили, і ганяли й побивали на двадцяти ве-

рстах, а в язиках взяли трьох чоловік татар і черкашеніна»⁶⁸³. У бою росіяни втратили 6 людей убитими і 34 пораненими⁶⁸⁴.

Сам Виговський десь після 3 травня⁶⁸⁵ почав повільно рухатися зі своїм військом із Чигирин на північ у Ніжинський полк, де розгорталися основні події. При собі гетьман мав Нурадин-султана з 3 тис. татар⁶⁸⁶. 11 травня він був під Ірклієвом, звідки послав листи кримському ханові та Карач-бею мурзі з проханням швидше виступати у похід⁶⁸⁷. Очевидно, Виговського не залишали надії врегулювати конфлікт з Москвою малою кров'ю, в усякому разі приблизно 16 травня він говорив посланцю ніжинського полковника В. Золотаренка мринському сотникові Ф. Завадському, що обдумує, «як би раз чи двічі ударившись з військом московським мир учинити»⁶⁸⁸.

Приблизно 18 травня, щоб відлякати Трубецького від походу на Ніжин, Виговський послав туди наказного гетьмана І. Скоробагатенка та Нурадин-султана з невеликим татарсько-козацьким загonom. У самому Ніжині тоді стояли козаки Переяславського, Черкаського, Корсунського та інших полків, а у двох верстах від міста – 6 тис. татар⁶⁸⁹.

Прибуття Скоробагатенка до Ніжина було дуже вчасним, оскільки переяславський полковник Т. Цецюра таємно готував ґрунт для того, щоб «в раду чернечу вдарити вибравши час і негайно до князя Григорія Григоровича про те дати знати, щоб про те знаючи, давав князь Ромодановський допомогу». Як повідомив пізніше на допиті в росіян взятий у полон писар Скоробагатенка З. Шийкевич: «А ту раду з тієї причини хоче вчинити, щобачить спустошення землі через Виговського від орди й від ляхів, і що від його царської величності відступив без вагової причини Виговський». За словами Шийкевича, лише прибуття Скоробагатенка змусило Цецюру відкласти свої таємні плани на більш сприятливий час.

Але, що характерно, навіть задумуючи заколот проти гетьмана і сподіваючись на підтримку росіян, таємний лідер заколотників Т. Цецюра прагнув обставити це таким чином, щоб Москва «не казала, що взяла нас через шаблю», тобто він також не бажав безоглядно віддаватися під владу царських воєвод⁶⁹⁰. Прибуття Скоробагатенка стабілізувало обстановку в Ніжині. Прибулі з ним гетьманські челядники, а також люди дружини сіверського наказного гетьмана Г. Гуляницького змогли заспокоїти та утримати козаків, міщан і чернь ніжинську від переходу на бік росіян.

20 травня Виговський був під Драбовом⁶⁹¹, а 28 травня – під Ташанню⁶⁹². 8 червня вже з Яготина⁶⁹³ гетьман відправив до Старого Бихова листа своєму братові С. Виговському, а бихівцям – універсал, «укріплюючи їх та обнадіюючи... стояти міцно й сидіти в Бихові, а не здаватися», обіцяючи скоро прислати війська⁶⁹⁴.

У цей час кримський хан Мухаммед-Гірей IV вирушив з основним своїм військом із Криму на з'єднання з гетьманом. За пізнішими свідченнями московських посланців І. Опухтіна та Ф. Байбакова – 19 травня⁶⁹⁵, а за розповіддю толмача московського посольства Т. Фролова, якого хан узяв із собою у похід, – 20 травня⁶⁹⁶.

Поки Виговський з військом повільно рухався в напрямі Ніжинського полку, у Варшаві 5 травня⁶⁹⁷ українські дипломати нарешті отримали гетьманську інструкцію щодо подальших дій. Їм було наказано вилучити з договору всі вимоги, неприйняті для сейму, не баритися з ратифікацією договору й, не затримуючись, повертатися назад⁶⁹⁸. Тепер остаточній офіційній процедурі укладення договору нічого не заважало. 12 травня українсько-польська угода про союз була ратифікована. Козацькі делегати, зі свого боку, а король і вищі урядовці – зі свого, клятвенно (присягою) заверили один одного у примиренні, а козаки також дали клятву вірності та послуху королю⁶⁹⁹.

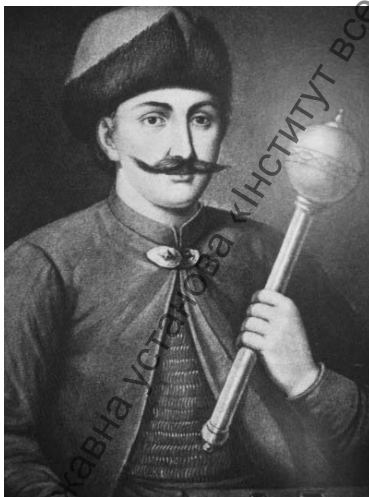
Щоб підсолодити пілюлю не поступливості Польщі у справі унії, Ян Казимир в останній день роботи сейму, 20 травня, видав грамоту «дворянам, старостам, чиновникам і всьому рицарству, обивателям і всім іншим людям будь-якого стану і статусу», у якій рекомендував панству в тих регіонах Литви й Польщі, «куди лише мова руська досягає», надавати законного статусу «грецькій релігії», щоб вона перебувала «при всій своїй безпеці, охороні і повазі» й «не відчувала... ні від яких конфесій утисків і зазіхань», суворо застерігаючи від порушення щойно ратифікованих пунктів та обіцяючи «без всякого зволікання» карати порушників⁷⁰⁰.

30 травня українські дипломати та рядові члени делегації отримали так звані «гонорари» від Речі Посполитої у грошовій і товарній формі⁷⁰¹. Окрім того, цього ж дня вийшла королівська грамота про пожалування К. Виговському посади підскарбія Великого князівства Руського. Для нас у цьому документі важливим є задекларована королю позиція про фактичну фінансову самостійність Великого князівства Руського, оскільки К. Виговському надавалась влада «управляти, по його... розумінню й за правилами економії, усіма приходами, маєтками..., митами і всякими іншими, без виключення, державними дохо-

дами у трьох воєводствах: Київському, Брацлавському й Чернігівському..., встановлювати комори і прикоморки, призначати і звільняти митних писарів і зборщиків по своїй волі..., абсолютно таким способом, за тим же правом і звичаєм, як завідують і управляють скарбом Коронним і Литовським підскарбій коронний і підскарбій Великого князівства Литовського». Ян Казимир також оголошував, що «ми не маємо наміру... приєднувати згадану вище управу ні до підскарбства коронного, ні до підскарбства Великого князівства Литовського, але підскарбство Великого князівства Руського на вічні часи буде окремо належати Великому князівству Руському»⁷⁰². Крім того, К. Виговський отримав у вічне володіння Лисянське староство в Київському воєводстві⁷⁰³.

Королівськими грамотам, у першу чергу поступками у фінансовій сфері, Ян Казимир прагнув укріпити українську політичну еліту в її більш прихильному ставленні до союзу з Польщею. Надання фактичної самостійності Великому князівству Руському в цій сфері повинно було, очевидно, в очах старшини вигідно відтіняти «лібералізм» Варшави порівняно з гегемоністськими зазіханнями царського престолу. Окрім того, у другій половині травня ряд українських старшин і шляхтичів отримали від короля персональні грамоти з різноманітними наданнями: гетьман І. Виговський отримав у власність Барське та Любомльське староства⁷⁰⁴; Ф. Виговський – м. Стеблів із сімома навколишніми селами в Корсунському старостві⁷⁰⁵; Г. Лісницький – м. Ольшану

в тому ж старостві⁷⁰⁶; Д. Виговський – м. Смілу в Білоцерківському та маєтності В'язівку і Тарасівку в Корсунському староствах⁷⁰⁷; Ю. Немирич – посаду канцлера Великого князівства Руського; С. Немирич – посаду «генерала артилерії» Великого князівства Руського⁷⁰⁸; кременчуцькі «обивателі» (шляхтичі) підтвердження їхніх давніх прав і вольностей⁷⁰⁹; Федір, Северин та Степан Сулими, С. Зарудний, В. Золотаренко, П. Тетеря, Я. Сомко, П. Верещака, І. Ковалевський, Г. Каплонський, І. Богатирович, І. та Ф. Чекаловські, Я. Рудницький, Г. Лісовський, К. Соколовський, Д. Солонина, М. Папкевич,

Іван Виговський.
Портрет XVIII ст.

Г. Поривай, З. Сурта, Д. Олівеберг, Яків та Ян Пекулицькі, В. та К. Іскрицькі, К. Андрієвич, отець М. Гунашевський, А. Романченко, В. Митченко, Я. Мазарак, А. Мазепа, О. Федькович, М. Булига, К. Слоневський, Т. Цецюра, В. Войткевич, Б. Калениченко, С. Деревський, Ф. Томкевич, Ю. Папара та інші – привілеї на різноманітні маєтності або грамоти на шляхетство, або те й те одночасно. Отримали королівські привілеї також і деякі монастирі⁷¹⁰.

Це посольство було найдорожчим з прийнятих Варшавою за період з квітня 1659 р. по червень 1661 р. Загальні витрати на його прийом і забезпечення склали 76 532 злотих, з яких 56 389 злотих було витрачено готівкою, а на 20 140 злотих козацьким посланцям було роздано відрізів дорогого сукна⁷¹¹.

Заслужено була оцінена на сеймі й посольська діяльність С. Беневського, для компенсації витрат якого під час дипломатичної місії з кінця 1657 р. до початку 1659 р. було асигновано найбільшу суму, виділену на посольські витрати, – 40 тис. злотих. Це рівно удвічі більше, ніж отримав тоді ж «на трактати московські» Я. Красінський, підскарбій великий коронний⁷¹².

За деякими даними, на сеймі також було прийняте рішення про те, щоб частини польського війська на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким посприяли козакам у війні з росіянами⁷¹³. Очевидно, ці війська повинні були компенсувати 6-тисячний козацький загін, відправлений на прохання Варшави у травні під м. Торн⁷¹⁴. Але, як показав час, уряд Виговського так і не дочекався від зайнятих війною з Швецією поляків допоміжних військ чи якоїсь іншої дієвої військово-політичної допомоги.

Більше того, перебуваючи сам у складній ситуації, гетьман розпорядився поставити полякам військові припаси. Так, наприклад, 27 червня Ю. Прокопович засвідчив перед кременецьким міським судом, що має повноваження від гетьмана Виговського на перевезення і продаж до складів корони 100 бочок поташу та 400 бочок шмальцугу⁷¹⁵.

Як і будь-який політичний компроміс, Гадяцька угода мала своїх противників. Найбільшими противниками ратифікації

Станіслав Потоцький.
Портрет
середини XVIII ст.

Гадяцької угоди в Речі Посполитій були католицькі та уніатські єпископи. Тому в останній день сейму, 20 травня, вони відправили велике послання до папи з протестом проти поступок православним і заявили на сеймі офіційний протест проти прав і свобод, наданих православним за Гадяцькою угодою⁷¹⁶. Тим більше, що за наполяганням козацьких послів ще до завершення сейму православним у Любліні повернули зайнятий уніатами храм⁷¹⁷.

Неприйняття Гадяцької угоди такою впливовою в Речі Посполитій силою, як католицький єпископат, загрожувало невиконанням польським урядом ряду зобов'язань, які випливали з угоди. Цієї загрози не могли не розуміти українські урядовці. Тому перед від'їздом із Варшави* Юрій Немирич, один з керівників української делегації, провів конфіденційні переговори із цісарським послом Ф. де Лізоля. Немирич заявив австрійському послу, що козаки раді щирій згоді з поляками, але побоюються, що внутрішні суперечності в Речі Посполитій можуть зламати угоду, тому обережність підказує козакам підстрахуватися на всякий випадок. Найкращим варіантом для Війська Запорозького в цьому разі була б протекція цісаря⁷¹⁹. Немирич намагався переконати австрійського посла, що користь від такого альянсу очевидна не лише для України, а й для Габсбургів, оскільки Військо Запорозьке може надавати Імперії дієву підтримку в боротьбі за польський трон, а також підтримувати цісаря в інших справах⁷²⁰.

Не виключено, що Лізоля під час переговорів з Немиричем, ухиляючись від конкретних обіцянок, але й не бажаючи відштовхувати потенційного союзника, обіцяв гетьманові від імені імператора Леопольда I титул князя Священної Римської імперії⁷²¹. Хоча, за великим рахунком, як справедливо зазначає В. Горобець, ці експромтні переговори все ж були свідченням глибокого політичного цейтноту, у якому перебував гетьманський уряд напередодні вирішальної битви з російськими військами.

У другій половині травня в росіян почали виникати серйозні проблеми з підготов-

Леопольд I Габсбург.
Портрет з Титулярника
1672 р.

* Усі українські дипломати відбули з Варшави до 11 червня⁷¹⁸.

кою до вирішальної битви за Україну. По-перше, з-під Конотопа з полків воєвод почалась масова втеча ратних людей, що свідчило про падіння бойового духу у війську. За вибірковими даними, з-під Конотопа лише з полків князя Ромодановського втекло не менше 1 тис. осіб⁷²². По-друге, як з'ясувалося, белгородський обложний воєвода Л. Ляпунов за хабарі відпускав зі служби ратних людей⁷²³, що зменшувало й так україні виснажені людські резерви Белгородського розряду. По-третє, нові накази про додаткові набори у драгуни дітей боярських та інших категорій служилих людей, навіть у пропорціях від сім'ї з трьох – одного, а з чотирьох – двох, не давали очікуваних результатів, оскільки ті, хто ще залишився в містах, ухилялися від набору, тікали⁷²⁴. По-четверте, прикордонні воєводи не могли примусити «повітових людей» відремонтувати укріплення міст і зібратися в міста в облогу навіть під загрозою очікуваного приходу татар, про що в Москву доповідали, зокрема пронський, рязький та шацький воєводи⁷²⁵.

Тому московський уряд ужив заходів, які, на його думку, могли б виправити ситуацію. По-перше, у головні міста південно-західного покордоння – Севськ, Брянськ і Белгород – 12 і 22 травня були послані нові, більш діяльні полкові та обложні воєводи, відповідно – стольники М. Дмитрієв, князь О. Лобанов-Ростовський і князь О. Звенигородський з товаришами⁷²⁶. По-друге, 28 травня Олексій Михайлович видав указ для війська князя Трубецького про те, що надалі українців, які потраплять у полон під час бою чи взяття міст, російські ратні люди віддавати воєводам не зобов'язані, а можуть залишати собі*. Мабуть, таким чином Москва хотіла стимулювати власне військо до активніших дій, спрямованих на захоплення української території. По-третє, 1 червня цар наказав Війську Донському здійснити напад на Крим, «щоб кримського хана похід на наші українні міста війною вам своїм походом на Крим перешкодити»⁷²⁸. По-четверте, для роз'єднання татарських сил Москва через своїх лазутчиків пустила чутку, що росіяни збираються прийти під Азов**.

* «А які вери, зрадники черкаси... учиняться неслухняними, й учнуть надалі в містах сидіти і його, великого государя, з ратними людьми битися: і боярину й воєводам над цими наказано промишляти, скільки милосердний Бог допомоги подасть. А де... надалі в боях, і в посилках, і в обозах, і в містах приступом та ізгоном... ратні люди зрадників черкас і татар, і всяких людей у полон візьмуть: і боярину й воєводам тих полонеників у ратних людей брати й у черкаські міста відпускати не велено тому, що вони взяті були за боєм»⁷²⁷.

** Проте татари досить швидко розібралися, що це дезінформація, і прислані до Азова 6 мурз із 5 тис. татар також були відправлені на російські прикордонні міста⁷²⁹.

Василь Дворецький.
Малюнок Ф. Балиєрова
1751 р. з оригінала другої
половини XVII ст.

Очевидно, саме через вищевикладені проблеми князь Трубецької не скористався порадою київського наказного полковника В. Дворецького, даною останнім за дорученням київського воєводи, та ніжинського протопопа М. Филімоновича, які в листах, отриманих боярином 21 травня, пропонували йому вирушити через Ніжин на Київ з основними силами, залишивши під Конотопом частину війська. Дворецький та Филімонович запевняли, що князь В. Шереметев готовий до спільних дій: «...на Дніпрі чекають всі судна, пороми й перевозів багато готових»⁷³⁰; окрім того, на лівому березі Дніпра вже було зосереджено 1 тис. російських ратних людей, які, тільки-но стане відомо

про прихід Трубецького в Ніжин, негайно підуть на з'єднання з ним⁷³¹, а в Ніжині лише чекають слушного моменту, щоб здатися воєводі. Такий похід, писали вони, необхідний для того, щоб не дати гетьманові з'єднатися з ордою, прихід якої очікували в найближчі тижні.

Боярин учинив навпаки: сам з основним військом залишився під Конотопом*, а до Ніжина «над татарами і над зрадниками черкасами промишляти» 25 травня послав князя Г. Ромодановського та П. Скуратова з їхніми полками. За наказом І. Безпалого до експедиції приєдналися і козаки полку І. Донця. До ніжинців було відправлено листа, «щоб вони великому государю в провинах своїх повинну принесли й були під... великого государя самодержавною високою рукою у вічному підданстві як і раніше, не допускаючи себе до такого ж розорення, яке вчинилося над борзенцями за їх затятість»⁷³³, який, проте, не дав очікуваного результату.

27 травня в полі біля Ніжина відбулися три запеклі бої, у яких втрат зазнали як росіяни, так і козаки на чолі з наказним гетьманом І. Скоробагатенком, а також татари. Спочатку ніжинські козаки здійснили вилазку з міста на російські війська, у результаті чого, як пізні-

* Росіяни активно готувались до нового штурму, для чого вели підкопи під міські стіни. Зокрема відомо, що 25 травня «для підкопної справи» було придбано 30 свічок, а 27 травня – ще 50⁷³².

ше доповідали воєводи князю Трубецькому, «був бій великий і... на вилазці зрадників черкас багатьох побили й у місто вбили, і язиків спіймали». Потім, оскільки «з іншого боку міста Ніжина за річкою Острядь стояли ляхи й серби, і волохи, і черкаси й татари багато людей», князь Ромодановський «велів... ратним людям за річку Острядь через переправу перебиратись». За переправою «учинився бій великий, і милістю Божою... ляхів і сербів, і волох, і зрадників черкас і татар побили і язиків побрали, і ганяли й побивали їх на десяти верстах»⁷³⁴. Перегрупувавшись, цей же загін козаків на прохання ніжинців учинив повторний бій з росіянами, але, будучи частково розсіяним, знову змушений був відступити. Але, очевидно, ці перемоги росіян не були дуже значними, оскільки так і не наважившись на штурм міста, військо князя Ромодановського, пограбувавши Ніжинський Пустинно-Тригорський монастир, з якого, за свідченням ігумена, «дзвони й усі книги церковні та навчальні побрали й до Москви повезли»⁷³⁵, та околиці міста⁷³⁶, 1 червня повернулося під Конотоп⁷³⁷. За даними Самовидця, Скоробагатенку допомагав Мамсир мурза з 12 тис. татар⁷³⁸, але це, мабуть, завищена цифра.

Недооцінка Трубецьким важливості захоплення Ніжина, куди він послав недостатньо сил, на нашу думку, була однією з головних помилок російського командування в цій війні. Адже в разі оволодіння Ніжином та з'єднання військ київського гарнізону й армії Трубецького угруповання гетьманських військ у районі Глухова виявилось би відрізнаним від центральних та південних районів Війська. У цьому випадку гетьманський уряд фактично втратив би зв'язок з північними районами Лівобережжя, які його підтримували, що могло катастрофічно вплинути на подальший перебіг кампанії. Причиною таких дій Трубецького деякі автори вважають особисту неприязнь між ним і Шереметєвим⁷³⁹.

Після невдачі під Ніжином Трубецькой 4 червня для отримання інформації про місце перебування та сили гетьмана під приводом передачі запрошення «до розмови» послав до нього донських козаків Є. Савіна з товаришами. Того ж дня боярин разом з гетьманом Безпалим надіслав листи на Січ з проханням до запорожців громити татар на переправах та із запрошенням іти на з'єднання з російськими військами до Конотопа⁷⁴⁰.

Тим часом путивльський і севський воєводи розпочали активні військові дії проти прикордонних міст Ніжинського полку. У перших числах червня князь Г. Долгорукий з 1100 ратними людьми підступив

до Глухова й почав вести до міста шанці; 6 червня до міста підійшов і М. Дмитрієв зі своїм військом, після чого місто опинилося в облозі. Проте місницькі чвари із севським воєводою, недостатність сил та постійні вилазки «глухівських сидільців» до його табору змусили Долгорукого піти на переговори з глухівським наказним полковником А. Бутом. 15 червня, домовившись до одержання царського указу утримуватися від взаємних нападів, російські війська відступили за кордон. Однак під час цього походу росіянам вдалося 13 червня схилити м. Короп до відновлення присяги царю⁷⁴¹. У середині червня активував й київський гарнізон: у результаті походу вгору по Десні росіяни спалили посади м. Остра⁷⁴².

А в цей час на півдні Білорусії воєвода С. Змеєв швидким рейдом змусив полковника С. Аскирку, який стояв у Бобруйську з 10 хоругвами шляхтичів, драгунів, козаків і татар, чекаючи підкріплення, щоб іти на виручку обложеному Старому Бихову, спішно відступити у Слуцький замок. Зруйнувавши табір Аскирки і спаливши декілька сіл в околицях Бобруйська, Змеєв 21 червня повернув під Старий Бихів, становище якого після цього стало критичним⁷⁴³.

Іншим районом запеклих боїв був південь Лівобережної України. 11 травня в м. Хорол від Конотопа прийшов В. Новосильцев з ратними людьми. За його наказом дворянські сотні спочатку «взяли... місто Горошин і висікли й випалили», а потім 25 травня спільно з козаками П. Апостола пробували штурмом оволодіти м. Балаклійкою, під час якого дістав поранення стрілецький голова К. Ієвлев. Утративши 20 осіб пораненими та 10 – убитими, росіяни відступили. За 4 версти від Балаклійки росіяни зазнали нападу козацьких полковників Черкеса, Ф. Гаркуші та Ілляша з 3 тис. козаків і татар, від якого на превелику силу відбилися⁷⁴⁴.

7 червня В. Новосильцев, який після підходу на допомогу йому від Конотопа І. Сидки, а з Полтави – К. Пушкаря та драгунського полку Я. Інвалта, за різними даними, мав у своєму розпорядженні 10–17 тис. ратних людей і 5 тис. козаків⁷⁴⁵, вирішив узяти штурмом м. Говтву Чигиринського полку. Штурм тривав до другої години ночі, але росіяни не змогли захопити фортеці. 8 червня до Говтви підійшли гетьманські полковники Г. Каплонський, Ф. Гаркуша та Берник з козаками й татарами та після триденних боїв узяли обози В. Новосильцева й К. Пушкаря в облогу⁷⁴⁶.

Тим часом 10 червня кримський хан, переправившись через р. Оріль, вступив зі своїм військом у межі Полтавського полку й одра-

зу, за свідченням Наїми, послав у район Говтви (під Манжелію, за 20 км від Говтви вниз по р. Псел) 15-тисячний загін на чолі з Ферраш-Беком⁷⁴⁷. 12 червня полковники Г. Каплонський та Ф. Гаркуша з 1,3 тис. козаків та мурзи Карач-бей, Сеїт Кази, Мустафа, Марташ та Хан з 3,5 тис. татар за підтримки говтвянських козаків атакували обози росіян під Говтвою. У результаті бою росіяни відкинули від табору козаків і татар, що наступали, і взяли в полон 30 осіб. За російськими даними, козаки й татари втратили 200 осіб, окрім того, росіяни порубали всіх полонених, крім одного татарина, оскільки «берегти нікому»⁷⁴⁸. Після приходу того ж дня до Говтви основних сил татар військо Новосильцева у тригодинному бою було розбите. За свідченням Наїми, урятуватися вдалось лише 1 тис. російських ратних людей⁷⁴⁹. Серед полонених, узятих у цьому бою, був й І. Силка, якого татари невдовзі передали гетьманові⁷⁵⁰.

Урятувався від погрому й К. Пушкар, якого через декілька днів Мухаммед-Гірей у листі з-під Говтви намагався переконати перейти на його та гетьмана бік і воювати проти росіян. Хан закликав К. Пушкаря не сподіватися «на їхні обманні обіцянки й подачки, оскільки вони здавна звикли світ обманювати, а нерозважливих убогих людей до себе приймати»⁷⁵¹. Ще з дороги хан послав до Варшави* свого посла із закликом до Польщі вислати армію проти Москви та діяти узгоджено з татарами й козаками, які вже виступили в похід⁷⁵².

Поляки, морально підтримуючи союзників, намагались вести сепаратні переговори з Москвою. 15 червня прибулий до Москви польський посол Я. Лосовський намагався переконати росіян «повз шведів» утвердити мир із Річчю Посполитою. Але оскільки обидві сторони не були готові йти на поступки й не довіряли одна одній, то переговори закінчилися безрезультатно. Посольства у відповідь Москва не надіслала⁷⁵³.

Тим часом доловні російські війська посилили тиск на конотопський гарнізон і готувалися до нового штурму. Фактично безперервний обстріл міста з гармат став особливо нестерпним з 5 червня, коли за порадою перебіжчика князь Трубецькой наказав установити 30 гармат за р. Єзуч і на височині навпроти Конотопа, бо, як свідчили самі росіяни, «як почали спершу з гармат у місто бити в ті місця, на які вказав перебіжчик, і з тих де місць багато людей почало втікати й побігли врозтіч і зрозуміло де те, що від тої гарматної стрілянини вчинилась

* Прибув 15 червня.

їм тіснота велика». 9 червня вал, який росіяни будували для штурму фортеці, уже був «у довжину... як з лука стріляти доброму стрільцю... угору сажнів з 3, а від міста з 25 сажнів». Окрім того, «для приступного часу тури зробили й на примет дров навозили добрих багато»⁷⁵⁴. Хоча обложенці, як пише Самовидець⁷⁵⁵, і завдавали росіянам на приступах відчутних втрат та на вилазках носили землю з їхнього приступного валу в Конотоп «і з того собі вал прибильшували» проте становище їх було критичним.

У листі від 14 червня до гетьмана, прохаючи несподіваної допомоги, сіверський гетьман Г. Гуляницький так змалював стан обложеного міста: «...удень і вночі й однієї години вільної не маємо від наступаючого на нас неприятеля, якому вже і вдіяти нічого не можемо, бо вже й сил наших не стає, такі тяжкі й борзо важкі до нас кожного дня і ночі приступи та добування до нас чинять, і всіма в рів уже вкопали, воду від нас віднято й місто різними промислами палять кулями огнистими, пороху та куль уже не маємо, чим боронитися, живності в козаків немає ж, коні всі пали...»⁷⁵⁶.

Як розповіли 17 червня на допиті впутівльського воєводи «вихідці» з Конотопа, у місті «їдять коней і всяку живність, а що де в міщан було запасів, і козаки де в них відняли і стережуть їх міцно, щоб 3 і 2 чоловіки разом не сходились, побоюються від них здачі... і з водою де у них дуже сутужно, багато людей з безводдя й від тісноти пухнуть і помирають... і в місті хлібних припасів немає»⁷⁵⁷. «Конотопські сидільці» під час розмови з Гуляницьким погодились утримувати місто лише до Петрова дня (29 червня), а потім здати фортецю Трубецькому⁷⁵⁸.

Одночасно з Конотопом твердо стояв і обложений росіянами на півдні Білорусії Бихів. Так, 27 червня князь І. Лобанов-Ростовський повідомляв царя, що «з Бихова до наших шанців бувають щоденні вилазки багатьма кінними й пішими людьми, і на тих вилазках... ратні люди бихівських сидільців побивають, шляхту й міщан і козаків багатьох... і побито на боях від твоїх людей всяких чинів людей бихівців більше 100 чоловік, а Нечайки брат рідний... на бою посічений по голові; а твоїм ратним людям від бихівців втрати бувають же...»⁷⁵⁹.

Тим часом героїчний опір захисників Конотопа* й пасивна вичікувальна тактика князя Трубецького, зумовлена ослабленням війська

* За пізнішими свідченнями Якіма Сомка (1662 р.), які, проте, викликають у нас великі сумніви, Гуляницький тому так затято відстоював Конотоп, що побито гетьман Виговський сказав йому: «...а якщо того не зробить, і він жінку і дітей його накаже стратити»⁷⁶⁰.

Яким Сомко.
Портрет першої половини
XIX ст.

через втечі ратних людей та небажанням доводити справи до великої польової битви (яких, як зазначають російські військові історики⁷⁶¹, російські полководці в XVII ст. намагались уникати через недостатню виучку та низькі морально-вольові якості російського війська під час активних наступальних дій), дали змогу гетьманові Виговському дочекатись своїх союзників – кримських татар. Блокувавши всі спроби Трубецького добути достовірні відомості про себе (послані з цією метою донці були посаджені під домашній арешт), Виговський нав'язував царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах.

19 червня до Виговського приєднався Карач-бей з 20 тис. татар. Він передав гетьману полоненого І. Силку, загін якого розбив під Готвою напередодні⁷⁶².

Дочекавшись вістей, що війська Мухаммеда-Гірея на підході, Виговський вирушив із с. Бикова (зараз смт Новий Биків Бобровицького району Чернігівської обл.), де він стояв обозом, прямо на Конотоп⁷⁶³. Пройшовши Галицю та Ічнію, гетьман зупинився на Крупичполі, розташованому у 10 верстах на північ від Ічні. З гетьманом тоді було 16 тис. козаків при 10 полковниках, 5 тис. татар з Нураддин-султаном і 3 тис. поляків, сербів та волохів з А. Потоцьким, С. Яблоновським та Ю. Немиричем⁷⁶⁴. Хоча Т. Фролов, московський посол, якого хан узяв з собою у похід, пізніше розповідав у Посольському приказі, що «з Виговським черкас, і болгар, і угорців, і мултян було з 40 000»⁷⁶⁵.

24 червня на Крупичполі прибув кримський хан із кримськими, білгородськими, ногайськими, азовськими татарами й темрюцькими черкасами⁷⁶⁶. Повідомлення М. Маркевича про те, що їх очолював не безпосередньо сам хан, а друга особа в ханстві – Калга-султан⁷⁶⁷, документально не підтверджується.

Про події на Крупичполі нам відомо з чотирьох джерел: літопису сучасника подій Самовидця, протоколів допитів у Москві учасників зустрічі на Крупичполі двоюрідного брата гетьмана Ю. Виговського та дядька гетьмана Іллі Виговського, заарештованих росіянами пізніше, свідчень донських козаків, які були послані до гетьмана й перебу-

Станіслав Ян Яблоновський.
Гравюра Ж. Марієта 1691 р.

вали тоді в гетьманському таборі, а також розповіді Т. Фролова. Самовидець так описує зустріч союзників і їхню домовленість: «І там гетьман Виговський з усією старшиною, а полковники і сотники з усією черню присягали хану кримському на тому, щоб його не відступати, там же і хан з султанами й усіма мурзами присягав козакам, щоб їх не відступити в тій війні, як ударяться з військами московськими»⁷⁶⁸. Аналогічними були свідчення й донських козаків⁷⁶⁹.

На відміну від Самовидця, який зображає договір Виговського з ханом угодою на одну конкретну воєнну кампанію, Виговські на допитах у Москві подавали угоду як довгостроковий військовий договір із зобов'язаннями сторін надавати союзнику військову допомогу в його війні з будь-яким неприятелем: «...на кого хан війною піде, і їм іти з ним, а хану з ордою тому ж допомагати гетьману проти всякого неприятеля; договір був підкріплений присягою з обох боків і потім хан, роздавши запорозькій старшині халати, пішов разом з гетьманом під Конотоп»⁷⁷⁰. У подібному стилі оповідав про ці події й Т. Фролов: «І з Виговським зійшлись до Конотопа за 2 дні по цей бік Дніпра. І тут хан з Виговським договір учинили. І Виговський хану присягав на тому, щоб йому з усіма черкасами бути у нього в підданстві і в з'єднанні вічно і на всякого недруга стояти разом. І після договору і присяги хан на Виговського, та на 12 чол. полковників поклав кафтани»⁷⁷¹. Татарський літописець, на жаль, про зустріч Виговського з ханом згадує лише однією фразою: «Гетьман, повідомлений про це [про прибуття Мухаммед-Гірея. – А.Б.], поспішив приєднатися до хана зі своїми військами та був удостоєний його уваги»⁷⁷².

Свідчення Виговських та Фролова щодо довгострокового характеру угоди між гетьманом і татарами, очевидно, відповідають дійсності, оскільки, по-перше, гетьман був залежним від кримського хана, без військ якого він не мав достатньо сил для вирішальної битви з Трубецьким, а по-друге, хотів мати постійного воєнного союзника, хай навіть такого ненадійного, як кримці, адже поляки, зайняті ще з 1655 р. війною зі шведами, суттєвої збройної допомоги гетьманові надати не могли. Щодо процедури самої присяги, то, наприклад,

М. Костомаров змальовує її дещо інакше. Він пише, що спільної присяги всіх козаків не було: гетьман зі старшиною присягали від усієї України, полковники – за свої полки, сотники – за свої сотні⁷⁷⁷. Крім цього, О. Рігельман повідомляє, що договір між козаками й татарами був підтверджений після присяги ще й письмово: «...і в тому письмово між собою затвердили»⁷⁷⁴. Щоправда не зовсім зрозуміло з яких джерел узято ці подробиці.

Таким чином, підтвердивши взаємною присягою договір про спільні дії в цій війні проти московських військ та про надання один одному військової допомоги проти будь-якого неприятеля в майбутньому, козаки й татари рушили до Конотопа, до якого від Крупичполя було два–три денних переходу⁷⁷⁵. Донські козаки свідчили пізніше в Москві щодо цього переходу: «Хан кримський з ордою пішов під Конотоп своїм обозом наперед з усією ордою, а Виговський із черкасами йшов позаду і, не дійшовши до Конотопа дня за два, Виговський з козаками пішов наперед хана»⁷⁷⁶. Чисельність татар, які були з Виговським і ханом, джерела називають різну. Одні говорять про 30 тис.⁷⁷⁷, польський посланець до Виговського К. Перетяткович – про 40 тис.⁷⁷⁸, московський толмач Т. Фролов – про 60 тис.⁷⁷⁹.

Не дійшовши 22 верст до Конотопа, союзники зупинилися біля с. Тиниці в низині р. Борзни (зараз село Бахмацького району Чернігівської обл.). Звідси вони для розвідки та захоплення «язиків» відправили козацько-татарський загін до переправи через річку Куколку, що, як пише О. Лазаревський, у літописах неправильно називається Соснівкою⁷⁸⁰. Переправа знаходилась біля с. Соснівки, яке лежить за 12 км на південний захід від Конотопа. Самовидець повідомляє, що союзники, прийшовши на переправу в селі Соснівці, «немал през цілий день мали потребу, де язика взяли, а люд московський не достав язика. І на тій переправі в млі добрій від Конотопа заставу отпраовали і там того дня розійшися»⁷⁸¹. Щодо чисельності розвідувального загону, то в татарському літописі йдеться про те, що «близько ста чоловік були визначені для захоплення язиків з неприятельської армії, яка знаходилась біля вказаної фортеці»⁷⁸². Зі «статеиноґо списку» князя Трубецького дізнаємося, що бій козацько-татарського загону на переправі біля с. Соснівки 27 червня відбувся з «московськими сторожовими сотнями»⁷⁸³.

«Новгородський Хронограф» інформував про зустріч роз'їздів досить дипломатично: «І як будучи від міста Конотопа за сорок верст, і того нечестивого бусурмана царя хана передові вістові малі полки

об'явилися, і про те учинилась відомість у полках князя Олексія Микитовича Трубецького з товаришами, що під'їжджі малі люди татарські поблизу їхніх полків за переправою за 12 верст»⁷⁸⁴.

Інший козацький літописець – С. Величко – повідомляє, що бій відбувся біля с. Шаповалівки, яка лежить на тій же р. Соснівці, але на 2 км ближче до Конотопу. За Величком, під Шаповалівкою була розгромлена «значна партія московського війська»⁷⁸⁵.

Проте О. Лазаревський, найавторитетніший дослідник історії Конотопщини, узагалі висловлює сумніви з приводу того, чи вже існувала сама Шаповалівка під час зазначених подій⁷⁸⁶. Після бою козаки й татари з «язиками» відійшли від Соснівки. Полонені розповіли про розташування царських військ під Конотопом і сказали, що росіяни не чекають нападу неприятелів.

Князь О. Трубецькой, довідавшись таким чином про прихід Виговського, послав «проти тих зрадників черкас і татар до села Соснівки до переправи»⁷⁸⁷ окольних князів Г. Ромодановського, С. Пожарського і С. Львова⁷⁸⁸ з ратними людьми їхніх полків, посиливши їх стрільцями, рейтарами і драгунами зі свого полку та полку князя Куракіна⁷⁸⁹. Гетьман І. Безпалий послав з воєводами дві тисячі своїх козаків на чолі з полковниками Г. Івановим і М. Козловським⁷⁹⁰.

Зовсім по-іншому описується цей епізод у «Новгородському Хронографі». Довідавшись про появу поблизу його табору татарських роз'їздів, Трубецькой наказав «обоз кріпити всякими засобами і служивим велів бути у великій оосторожі». Прихильником негайної атаки татарських загонів виступив князь Пожарський: «У той же час окольний князь... Пожарський почав говорити князю Олексію Трубецькому: «Я де їду зі своїм полком і провідаю, скільки людей, багато чи мало, а що побачу проти себе, і вчиню з ними брань, і я де бій татарський знаю, які вони на бранях». Той же князь Семен Пожарський, зібравшись із усім полком, що під його регіментом, і пішов проти нечестивого. А говорить князь Олексію Трубецькому: «Як буде нам сутужно, і в той час мені по тому допомогу учини». Той же князь Олексій Трубецькой утримував його, щоб він не їхав, дождав би про єдине місце. Він же його не послухав і пішов із своїм полком проти нечестивого варвара». Очевидно, що відправка царських військ до переправи усе ж не обійшлася без суперечок і місницьких чвар між воєводами⁷⁹¹.

Щодо кількості військ, які виступили проти Виговського до Соснівської переправи, то у джерелах існують розбіжності. Сам гетьман (в листі від 1 липня) та інший учасник битви, польський полковник

Т. Карчевський (в листі від 10 липня), називали цифру 15 тис.⁷⁹², при цьому Виговський підкреслював, що це чисельність лише тієї частини військ, яка стояла на переправі, інша ж стояла віддалік. Самовидець говорить про 20–30 тис.⁷⁹³, С. Величко пише про кільканадцять тисяч⁷⁹⁴, польські джерела повідомляють про 40–50 тис. росіян⁷⁹⁵, зокрема, польський шляхтич з війська Виговського у листі від 13 липня з Білих Берегів говорить, що московської кінноти і піхоти під Соснівкою нараховувалось 40 тис. чол.⁷⁹⁶, турецький літописець Наїма – про 50 тис.⁷⁹⁷, писар С. Беневського К. Перетяткович у своїх спогадах наводить цифру 60 тис. чол.⁷⁹⁸ Ці війська склались як з кінних, так і з піхотних полків, про що свого часу повідомляв козацький літописець Ф. Софонович: «Там же війська московські, не сподіваючись татар вийшли кінно і з піхотою з табору противко Виговського»⁷⁹⁹.

Вітчизняні історики, які, пишучи про Конотопську битву, наводили цифровий матеріал, найчастіше називають цифру 30 тис. – це В. Антонович, М. Костомаров, Д. Дорошенко, М. Марченко, Ю. Мицик, О. Апанович, В. Шевчук. Хоча, наприклад, дореволюційний польський історик Н. Павліщев та український радянський історик А. Олійник вважають, що чисельність військ Пожарського становила 10 тис. осіб. Сучасний російський автор І. Бабулін пише про 7 тис. чол.

Найвірогідніше, що вони були послані Трубецьким до переправи рано-вранці наступного дня після сутички роз'їздів, для того щоб остаточно покінчити з Виговським. Росіяни або не чекали, що з Виговським будуть татари, як вважає Ф. Софонович, або, навпаки, як пише Г. Грабянка, хотіли «його з ордою розірвати»⁸⁰⁰. Сам Трубецький у своєму «статейному списку» із цього приводу нічого не уточнює.

Російські війська першими підійшли до Соснівки. Про це недвозначно повідомляв сам гетьман Виговський коронному обозному в листі від 1 липня 1659 р.: «і звідти ми пішли... й зупинились біля Соснівської переправи, і застали там... московитів»⁸⁰¹, Т. Карчевський: «заступили ми в милі від Конотопу на переправі Москву»⁸⁰², а також Самовидець: «І там прийшовши гетьман Виговський Соснівки ку переправи, застав великії війська його царської величності»⁸⁰³. Наїма говорить, що зранку в день бою «відкрилась військова рада, на якій було визначено: зробити спершу напад на неприятелів, які займають берег вказаної річки»⁸⁰⁴.

Гетьман Виговський надавав майбутній битві принципового значення. Перед боєм він сказав посланцям Трубецького: «...коли він перед великим государем винний, то його Господь Бог і поб'є, а буде

винний інший хто, і над тим також воля Божа»⁸⁰⁵. За повідомленням деяких джерел, зокрема доносом ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Антонія на різних духовних осіб⁸⁰⁶ та інформацією одного з «летючих листків»⁸⁰⁷, під час Конотопської епопеї за гетьмана Виговського та козацьке військо служили молебні, за першою інформацією – у всіх київських монастирях, а за другою – навіть у всіх українських церквах.

28 червня рано-вранці гетьман Виговський, як повідомляє Самовидець, «військо, вишикувавши козацьке і польські корогви, просто на Соснівку рушив, а хан з ордами на Пусту Торговицю рушив з людом перебраним до бою»⁸⁰⁸. Свідчення відомих нам джерел підтверджують слушність думки О. Лазаревського про те, що царські війська розташувалися на конотопській стороні Соснівської переправи по берегу Соснівки⁸⁰⁹. Отже, коли гетьман Виговський прийшов у Соснівку, то його від московських військ відділяло річечко річки.

Основні сили татарського хана, відокремившись від військ Виговського, пішли на південь уздовж берега Соснівки до урочища Пуста Торговиця, розташованого за 7 км на схід від Соснівки в улоговині річища колишньої р. Торговиці, яка являла собою дуже заболочений яр завширшки від півкілометра до кілометра, з досить високими берегами⁸¹⁰. Переправившись там через річку на конотопський бік, Мухамед-Гірей чекав розпалу битви Виговського з Ромодановським і Пожарським.

«Статейний список» Трубецького, на відміну від свідчень І. Виговського, говорить, що першими, близько другої години дня, до переправи прийшли виговці, а лише після цього Трубецькой вислав туди свої війська. Незалежно від того, чи раніше виговців росіяни прийшли до Соснівки, чи пізніше, вони, як свідчить той же документ, не знали ні чисельності, ні складу військ противника: «...а чи багато людей і цар чи царевич, чи мурзи і зрадник Івашка Виговський з ними, і про те достовірно було невідомо»⁸¹¹.

Щодо того хто першим розпочав бій і на якому боці Соснівки дані учасників подій розходяться, зокрема наказний козацький гетьман І. Безпалий, два полки якого брали безпосередню участь у битві у листі в Москву від 15 липня писав, що росіяни першими атакували війська союзників на переправі: «...від обозу відійшли 7 верст і, перейшовши переправу, на татар і на німців ударили сміливо без опаски, тому, що тут об'явилось людей не дуже багато, а більше й не чекалось, і хотіли тих людей знести»⁸¹². Цю ж версію повторює й «Новгородсь-

кий Хронограф»: «І як будучи біля переправи, і в той час за переправою малі люди показалися, і той князь Семен Пожарський поїде за переправу і ополчися проти нечестивих, маючи малі люди тут»⁸¹³

Проте всі джерела союзників одностайні: козаки й найманці першими розпочали бій, переправившись з боєм на конотопський бік Соснівки й «бавлячи» росіян, поки татари не зайшли їм з тилу. Про це пише гетьман Виговський: «...ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, що боронила одну переправу. Друга частина сьояла наготові. Її наші драгуни відбили від переправи, а потім наша кіннота переправилася й затримала їх герцери»⁸¹⁴; Т. Карчевський: «заступили ми в милі від Конотопу на переправі Москву..., яких піхота козацька і драгунія обстріляли від переправи, немала частина цього війська була переправлена через ту переправу, котрі тільки бавили військо те московське, аж поки хан обійшов на іншій переправі в тил оним»⁸¹⁵; невідомий польський шляхтич з війська Виговського у листі від 13 липня: «...над переправою була сутичка з московитами. Їх відбили від переправи пан капітан Закжевський з полком ... пана Ленчинського, коронного полковника, з ... паном Яном Косаковським, найманим капітаном з литовського війська»⁸¹⁶. Потрібно зазначити, що, за версією Наїми, першими розпочали атаку також козаки Виговського, а не росіяни⁸¹⁷.

Щодо опису ходу битви, то свідчення джерел є дуже лаконічними. Самовидець: «...і на кілька годин у тої переправи великий бій був. Але хан з ордами з тилу від Конотопу ударивши, оних зламав...»; Ф. Софонович: «А татари, переправившись Конотоп в вершинах за Соснівкою, долинами зайшли ззаду (бо спереду до греблі соснівської і йшло військо козацьке) разом несподівано з обох сторін вдарили на московське військо»; Г. Грабянка: «...де mocno ударившись любо і довго з собою битву заводили...»; С. Величко: «Він мало від неї [Соснівки. – А.Б.] віддалився, коли наче міцний вихор з пустелі чи сильна злива з темної хмари, так несподівано вибухли із засідки численні козацькі й ординські війська Виговського й міцним нестерпним пориванням на православних християн і, не давши їм анітрохи справитися, зараз же з усібіч розгромили їх до решти»; «Літописець» Дворецьких: «Москва, обезпечившись на його фальшиві листи, далеко в поле комодинком вийшли від табору, а він з ордами долинами, криємо зайшовши, напав зрадецько»; Наїма: «...смертоносні стріли бризкали, як дощ, на стан неприятельський... лише годину тривав бій, як неприятелі почали тікати»⁸¹⁸. І. Безпалий у своєму листі від 15 липня цареві

так описує битву: «...військо Виговського із татарами вашої царської величності з військом зійшлися за Конотопом в п'яти верстах у селі Соснівка, не малий задор і бій за переправою з обох сторін учинили і... ті неприятелі безвісно під'їзд вашої царської пресвітлої величності, з усіх боків обступивши, побили, мало насилу хто втік»⁸¹⁹. Виговський: «орда ж, примчавши з тилу, так їх змішала, що майже не ставши до ладу, вони почали втікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори милі аж до Конотопа, встеляючи густим трупом поле; і мало хто з них утік до таборів, ствердили взяті нами «язики»⁸²⁰. Т. Карчевський у листі до надвірного хорунжого К. Паца повідомляє, що «як прут прийшов хан їм у тил, одразу конфузія стала між ними так що почали втікати. Насіли на них татари так, ледве хто міг утекти до табору, майже всі там загинули»⁸²¹.

Досить цікавим є опис битви в «Новгородському Хронографі», оскільки там згадуються декілька важливих епізодів, про які інші джерела не повідомляють: «Той же бусурманин злочестивий бисть неподаліку поприщ за 5 верст і увідавши про це [атаку Пожарського за переправу. – А.Б.], і пустив свої численні полки, і по них і сам ідоша. І стялися між собою, і бисть бій великий з полудня й до вечора. Той же князь Семен Пожарський багатьох варвар посікаше й хоробрість свою велику простягаши. І прийде же день над вечір, окаянні же варвари бусурмени підстрелиша під князем коня, і не встиг на іншого всісти. Тих же татарове нападаюча сила й ухватиша його, і поведоша пред нечестивого царя хана... Якийсь полковник був з ним, князем, рейтарський, і відійшовши трохи зі своїми рейтарами й укріпився, і учини з ними, татари, бій великий на три дні, але не возмогша його татарове жива взяти. На третій же день не було в тому полку ні хліба, і знемігши від гладу, і зілля не було. І по цьому татарове напавши міцно на них, усіх посікаша, а інших списами ізбодаше, ні один же тих звільнився смерті, але всі мечем умроша. І як бій був із царем ханом, і посилав звістку до боярина князя Олексія Трубецького з товаришами, і він про це відмовив: «Своєю де волею їхав, тако і промишляй, і я йому допомагати не буду», а сам пішов обозом до міста Конотопа»⁸²².

Для розуміння причин «занепаду з государевої сторони ратним людям» важливими є свідчення посланців Безпалого в Москві, які розповіли, що в розпалі бою «на них прийшли ззаду хан з усіма татарами й черкасами, звідки їх не чекали й з того боку де їх і не побоювались, тому що з того боку, звідки вони зайшли, переправа – болото велике; в довжину того болота скільки верст, про те сказати не може-

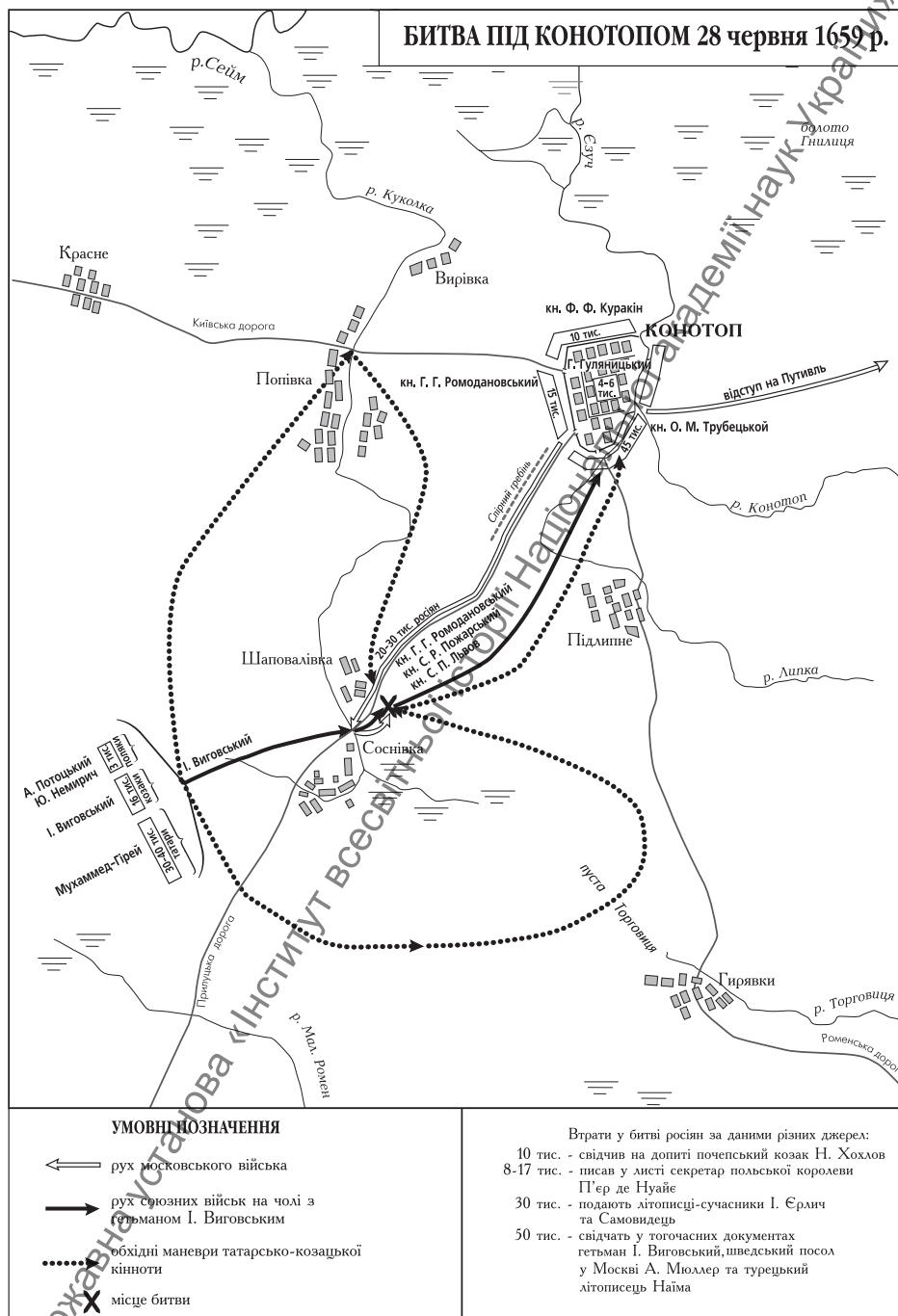
мо, а поперек з версту, тим то й підмануло, і вдарили татари й інші близько боярського обозу»⁸²³. Тут явно мова йде про болотисту Торговицю.

«Статейний список» Трубецького про перебіг битви повідомляє досить коротко: «...і був бій до вечерні, а по вечерні татарови многіє люди і черкаси обійшли государевих ратних людей, спірним гребенем від села Попівки, і почали побивати й у полон брати, і в обози вбили»⁸²⁴. Очевидно були праві О. Лазаревський та М. Петровський⁸²⁵, які трактували дане свідчення як підтвердження другого обхідного маневру виговців. Причому це був досить сміливий маневр, оскільки татарський загін, який його здійснив, мав пройти лівим берегом Соснівки до с. Попівки й переправившись там, завдати удару по військах Ромодановського та Пожарського від «спірного гребеня», тобто валу, який знаходився в районі перехрестя доріг – старої Прилуцької, яка йшла із Соснівки на Конотоп, і путівця із с. Підлипного в Попівку, тобто всього в декількох кілометрах від Конотопа, де стояв Трубецькой з військами.

Про те, що татари здійснили два флангових обхідних маневри, свідчать принаймні два очевидці бою. Вже згадуваний польський шляхтич у листі від 13 липня писав: «На правому крилі й на лівому переправилася орда і захопила тил цієї переправи у московитів, які боронили ту переправу. Маючи вільний шлях до Конотопа, військо вдарило вважай в очі московитам і за Божим благословенням розгромило всіх до єдиного московитів»⁸²⁶. Про два обхідних маневри згодом свідчили й вже згадувані донські козаки: «І як вони з государевими ратними людьми зійшлися під Конотопом біля переправи і вчинили бій, а татари в той час, зайшовши з обох боків на государевих ратних людей вдарили й государевих ратних людей полки й сотні змішали»⁸²⁷.

Хочу підкреслити, що наведена у цій роботі реконструкція перебігу Конотопської (Соснівської) битви у ряді моментів відрізняється від моєї реконструкції 1998 р.⁸²⁸, оскільки ґрунтується на ширшому колі джерел і дещо відмінних висновках їх порівняльного аналізу.

Загалом хід битви можна реконструювати таким чином. Московські й козацько-татарські війська зійшлися на соснівській переправі. Виговський відряджає козацькі й польські частини на правий конотопський берег Соснівки зв'язати боєм московські полки, які стояли поблизу переправи. У той же час татари розділяються й переправляються через Соснівку вище й нижче місця боєзіткнення. Вибравши зручний момент, татари атакують московські війська у тил з двох

боків. Деморалізовані ударом росіяни починають спішно відступати, потім тікати, й стають легкою здобиччю татарської кінноти й козацької піхоти. Окремі полки організовують кругову оборону й, очевидно, чинять запеклий опір до вечора, проте жодна допомога з-під Конотопа не підходить. Можливо, одним із місць таких запеклих боїв були околиці хутора Саранівки, де, як писав у свій час О. Лазаревський, знаходяться «могилки, розсіяні біля урочища Городище. Тут же часто знаходять уламки шабель, кольчуг, ядра та інше»⁸²⁹.

Потрібно зазначити, що в описах Конотопської битви, даних Наїмою, С. Величком та В. Коховським, які не були очевидцями подій, є ряд малодостовірних сюжетів і фактів, які не підтверджуються іншими документальними свідченнями. Так, Наїма помилково називає місцем головної битви береги Десни чи Сейму⁸³⁰. С. Величко повідомляє про напад козаків Виговського на табір росіян під Конотопом, який нібито відбувся вранці в день генеральної битви; про те, що, оговтавшись від несподіванки, росіяни відбили козаків від боярського обозу, а побачивши їхню нечисленність, російське командування послало в наступ кінноту на чолі з князем С. Пожарським; про козацький відступ з метою заманити росіян у пастку за переправою; про погоню Пожарського за козаками, що відступали, та про ігнорування ним застережень взятих у бою козаків, які на допиті нібито повідомили Пожарського, що попереду стоїть численне військо, навмисне залишене Виговським з ханом, а також про запальну й пихату відповідь князя на ці застереження: «Давай, ханишка, давай Калгу і Нурадина, давай Дзяман-Сайдака і Шири-бея»⁸³¹. Подібним же чином описує даний сюжет і П. Гордон, який також не був очевидцем подій: «Вперед вони послали невеликий загін, щоб потривожити обложників. Князь Семен Пожарський, людина надзвичайно запальна, виступив проти цього загону з іншими офіцерами і кращою частиною кінноти і почав переслідувати їх через болото»⁸³².

В. Коховський говорить, що табір Трубецького був розташований між Десною та Сеймом; що орда в перший день напала безпосередньо на табір Трубецького, але була з успіхом відбита гарматним вогнем; що наступного дня Трубецькою з усім військом підійшов до самої переправи і його від Пожарського відрізав Гуляницький, який з 5 тис. козаків зруйнував міст і загатив річку; що спочатку було розбите головне російське військо на чолі з князем Трубецьким, а вже потім Пожарський – аж під Путивлем⁸³³. Подібно до В. Коховського описує події під Конотопом й інший польський хроніст XVII ст. – С. Твардовський⁸³⁴.

Крім С. Величка й П. Гордона, жоден документ не повідомляє про напад Виговського вранці 28 червня на табір царських військ під Конотопом. Лише в уже згадуваному листі І. Безпалого до царя досить нечітко повідомляється про якийсь «під'їзд» 28 червня, який нібито Виговський посилав під Конотоп: «28 червня Іван Виговський під ваше великого государя військо під'їзд свій посилає, і ми, великий государ цар, обернулись з боярами проти того під'їзду під'їзд свій військовий послали, з яким військо Виговського і з татарами вашої царської величності з військом зішлися за Конотопом в п'яти верстах в селі Соснівка...»⁸³⁵. Проте з листа жодним чином не випливає, що виговці з боєм відступали з-під Конотопа до переправи, як про це пише С. Величко, позаяк там говориться, що війська Виговського зішлися з царськими військами лише під Соснівкою. А «під'їзд», про який згадує Безпалий, слід трактувати як посланий союзниками на розвідку перед майбутньою битвою розвідувальний загін.

О. Лазаревський, проаналізувавши свого часу свідчення С. Величка щодо Конотопської битви, дійшов висновку, що літописець, «не будучи ознайомлений з місцевістю, описує битву, здається, більше за припущеннями, ніж за якимись відомостями»⁸³⁶. Проте авторитет С. Величка був настільки великий, що навіть такий відомий російський історик, як С. Соловйов, поклав його повідомлення в основу свого опису Конотопської битви.⁸³⁷ Так само некритично використовує повідомлення С. Величка, описуючи події під Конотопом, і сучасний російський історик Г. Санін, автор відповідного розділу в академічній «Історії зовнішньої політики Росії. Кінець XV–XVII ст.»⁸³⁸.

Найбільш популярною в історіографії й до сьогодні залишається «реконструкція» перебігу битви, зроблена в 1861 р. М. Костомаровим у праці «Гетьманство Виговського»⁸³⁹. Поєднавши у своєму описі недостовірні сюжети, взяті в С. Величка та В. Коховського, з достовірними даними, М. Костомаров представив досить яскраву, але, на жаль, викривлену картину битви під Соснівкою.

У творах небагатьох авторів, які намагалися в деталях описувати хід Конотопської битви після її «реконструкції» М. Костомаровим, виразно відчувається вплив костомаровської версії. Услід за М. Костомаровим ідуть український історик XIX ст. І. Левіцький⁸⁴⁰, автор офіційного російського видання «Русская военная сила»⁸⁴¹, а також сучасні дослідники: російський В. Каргалов⁸⁴² та українські – Ю. Мицик, О. Апанович, І. Бутич⁸⁴³. Версію В. Коховського повністю підтримує польський автор XIX ст. М. Краєвський⁸⁴⁴.

Після М. Костомарова лише О. Лазаревський у другому томі «Опису старої Малоросії» (1893)⁸⁴⁵ зробив самостійну, засновану на документах, реконструкцію перебігу битви, яка, на нашу думку, й до цього часу залишається найбільш ґрунтовною та адекватною реальним подіям. О. Лазаревський обґрунтовано розкритикував костомаровську версію битви як таку, що ґрунтується на недостовірних джерелах⁸⁴⁶. Близький до дійсності опис битви дають О. Рігельман⁸⁴⁷ а також офіційний російський історик першої половини XIX ст. В. Берх⁸⁴⁸. Проте й реконструкція О. Лазаревського вже потребує певних уточнень та доповнень з тих джерел, які були не відомі йому чи не враховані ним.

Заплутану й малодостовірну картину Соснівської битви знаходимо у другому томі «Історії Малоросії» (1842) М. Маркевича та в «Історії польського народу» (1866) польського автора Г. Шмітта. «Воєнний енциклопедичний Лексикон» (1855) у статті про Конотоп також плутає хронологію подій. За його описом виходить, що спочатку конотопські обложенці зробили вилазку, під час якої заволоділи укріпленнями росіян, а вже потім князь Трубецькой, довідавшись про наближення до міста Виговського з ханом, змушений був зняти облогу й іти назустріч Виговському, щоб відрізати від нього кримців, але не встиг⁸⁴⁹. Проте найменш відповідну до дійсної подає картину головної битви українсько-московської війни 1658–1659 рр. український історик Л. Олійник у своїй дисертації 1963 р. Він пише, що 28 червня Виговський атакував безпосередньо Конотоп, після чого Трубецькой наказав усім військам відступити до обозу, розташованого біля села Попівки. Після того як 30 червня виговці, безперервно атакуючи обоз, почали загрожувати царським військам оточенням, Трубецькой віддав наказ відступати до Сейму. При цьому, на думку Л. Олійника, російське командування припустилося серйозної помилки, оскільки Трубецькой, Ромодановський і Безпалий пішли на північний схід від Конотопа, а Пожарський – на північ, що й використали виговці. Коли Пожарський вийшов до р. Сейму, то там із засідки на нього наскочили козаки й татари. Причому, подаючи опис битви за Самовидцем, Л. Олійник поправляє останнього, замінивши р. Соснівку на р. Сейм, де, на його думку, і відбулась ця битва⁸⁵⁰.

Описуючи битву під Конотопом, Л. Олійник припустився принаймні трьох грубих помилок. По-перше, у його розповіді порушено хронологічну послідовність подій. Цитуючи документи, у яких хронологія викладена правильно⁸⁵¹, й замовчуючи з якихось причин окремі місця, він перекручує події так, що виходить, ніби спочатку Виговсь-

кий завдав удару по Конотопу, примушуючи царські війська відступати до московського кордону, і лише під час цього відступу розбив загін Пожарського, у той час як насправді все було навпаки: спочатку Виговський розбив Пожарського під Соснівкою, а тоді змусив Трубецького відступити до кордону. По-друге, Л. Олійник бездоказово і всупереч фактам говорить, що росіяни відступали з-під Конотопа у двох напрямках, двома окремими загонами, тоді як документи однозначно стверджують, що російські війська відступали всі разом і в одному напрямі. По-третє, щоб якось пояснити, чому, згідно з його версією, Виговський розбив Пожарського не під Соснівкою, як свідчать джерела, а на р. Сеймі, і Л. Олійник поправляє Самовидця, відповідно до своєї концепції, замінивши в його розповіді Соснівку (Куколку) на Сейм. Оскільки версія Конотопської битви Л. Олійника не підтверджується відомими джерелами, а посилання на нові він не робить, то її наукова цінність викликає великий сумнів.

Як згадувалося вище, битві з Трубецьким Виговський надавав принципового значення, тому після одержаної перемоги, за свідченням донців, Виговський прийшовши з того бою, ввечері стріляв з гармат, а посланцям Трубецького казав: «...государевих людей побив не він гетьман, побила їх воля Божа, так як писано: «Не хвалися сильний силою своєю, ні багатий багатством своїм, ні мудрий мудрістю своєю»⁸⁵².

Втрати союзників у битві склали: за донесеннями поляків з-під Конотопа, козаків загинуло 4 тис. осіб, татар – 6 тис. осіб⁸⁵³; за свідченням на допиті почепського писаря С. Межецького, козаків під Конотопом загинуло до 12 тис. осіб⁸⁵⁴.

Стосовно втрат росіян у битві, то практично всі джерела стверджують, що загинув весь загін князя Пожарського: С. Величко: «...зараз же з усібіч розгромили їх до решти»⁸⁵⁵; Ф. Софонович: «Де барзо много Москви побили, і в неволю людей значних побрали татарове»⁸⁵⁶; Г. Грабянка: «...жодного не маючи від своїх посилку, мусили в уход з вождем єдиним усі пасти»⁸⁵⁷; І. Безпалый у своєму листі в Москву: «І ті неприятелі безвісно під'їзд вашої царської пресвітлої величності, з усіх боків обступивши, побили, мало насилу хто втік... І на тому, государ, бою при кн. С.П. Львову і кн. С.Р. Пожарському всіх смертно побито, насилу, государ, через війська Виговського й татарські декілька десятків чоловік пробились у військо до табору»⁸⁵⁸; П. Гордон: «...врятувалось дуже небагато. Деякі полки були цілком знищені, а полковники їх убиті; між убитими знаходився полковник Джонстаун... і багато російських дворян з генералом Пожарським й іншими начальниками»⁸⁵⁹.

Конкретні цифри російських втрат у джерелах називаються такі: про 10 тис. загиблих росіян повідомив на допиті взятий 9 липня в полон почепський козак Н. Хохлов⁸⁶⁰; секретар польської королеви П'єр де Нуайє в листі у Францію від 31 липня повідомляв про 8 тис. убитих лише в бою та про страту татарами всіх взятих у полон росіян⁸⁶¹, а в листі від 6 серпня, посилаючись на другий лист Виговського у Варшаву, – уже про 17 тис. убитих⁸⁶²; про 30 тис. убитих говорять польський літописець Йоахим Єрлич⁸⁶³ та Самовидець: «...де за один час болей ніж на двадцять тисяч або тридцять люду його царської величності полягло»⁸⁶⁴; про 40–50 тис. убитих і полонених говорив 20 січня 1660 р. московським посланцем у Криму кримський візир Сефер-Казіага⁸⁶⁵; про 50 тис. убитих і полонених росіян на підставі інформації з Варшави повідомляє німецькомовний «летючий листок»⁸⁶⁶; цю ж цифру називають гетьман Виговський у листі до жителів Гадяча, тодішній шведський посол у Москві А. Мюллер та офіційний турецький літописець Мустафа Наїма: «Хорообрі воїни гнались за переможеними, били їх і брали в полон, так що з 50 тис. чоловік ні одна душа не могла врятуватись, щоб сповістити царя про біду, що трапилась з ними»⁸⁶⁷.

Знайти в архівах повний офіційний список втрат царських військ під Конотопом нам не вдалося. Віднайдені уривки списків по окремих полках⁸⁶⁸ через свою фрагментарність, на жаль, не дають змоги зробити узагальнення на їх підставі. У літературі також наводяться різні цифри (див.: *Додаток 15*).

Щодо втрат російської еліти у Конотопській битві деякі підрахунки провів І. Бабулін. Заданими родослівних дворянських книг він склав поіменний список російських дворян, які загинули під Конотопом. У списку 70 прізвищ, з них 20 князів, але це неповний список представників лише знатних дворянських родів. І. Бабулін у своїй роботі також заперечує загибель більшості московської царської гвардії. Порівнявши дані, які наводяться у роботі О. Новосельського, щодо загибелі під Конотопом 246 дворян (2 окольничих, 1 стольник, 3 стряпчих, 79 дворян московських і 163 жильців) з матеріалами огляду «государева полку» під час зустрічі у Москві 16 жовтня 1661 р. шведських послів, у якому традиційно було виокремлено «стольників, стряпчих, дворян московських і жильців Конотопського полку 717 чол.», Бабулін доходить висновку, що під Конотопом загинула лише чверть «царської гвардії», що, проте, також багато⁸⁶⁹.

Матеріали О. Новосельського, опубліковані РАН майже через тридцять років після смерті історика, заслуговують особливої уваги

також у контексті з'ясування загальних втрат російського війська під Конотопом. Згідно з наведеним у виданні документом (розписом боярина і воєводи князя О. Трубецького всяких чинов людей, які на боях, і на приступах, і в посилках побиті і в полон піймані в 1659 р., 28 червня, який зберігається в: РДАДА. — Ф. 123: Зносини Росії з Кримом. — Оп. 1. — 1658. — Стб. 14. — Арк. 8–15) «всього на конотопському великому бою і на відводі полку боярина і воєводи князя Олексія Микитовича Трубецького з товаришами московського чину, городових дворян і дітей боярських, і новохрещених мурз і татар, і козаків, і рейтарського строю начальних людей і рейтар, драгунів, солдат і стрільців побито і в полон піймано 4761 чол.». За уточненим підрахунком О. Новосельського — 4769 чол.⁸⁷⁰

За полками, згідно з даним документом, втрати розподілились наступним чином: полк О. Трубецького — 2873 чол. (з них 43 чол. «на відводі»), Ф. Куракіна — 225 чол. (з них 38 чол. «на відводі»), А. Бутурліна — 293 чол., Г. Ромодановського — 829 чол. (з них 25 чол. «на відводі»), С. Пожарського — 264 чол., С. Львова — 285 чол.

Майже аналогічні дані наводить і сучасний російський історик Н. Смірнов із посиланням на «Записну книгу убитих», яка зберігається в Стовбцях Новгородського столу (РДАДА. — Ф. 210. — Оп. 11. — Стб. 10. — Арк. 160–210, 221–273). Згідно з даними цього документа, щоправда без одного втраченого листка, загальні безповоротні втрати російського війська з 28 червня по 10 липня склали лише 4179 чол.

У нас немає підстав сумніватися у точності відтворення цих документів, але є підстави сумніватися у повноті даних самих документів. Наведені у них цифри не узгоджуються з даними інших російських авторитетних джерел. Навряд чи у нас також є підстави сумніватись у свідченнях про повну загибель, окрім кількох десятків людей, усіх військ, які вирушили до Соснівки, які у липні 1659 р. дав у Посольському приказі посланець І. Безпалого до царя С. Черкес. Також навряд чи мав підстави вводити в оману дяків Посольського приказу й Т. Фролов, який повідомив про 5 тис. полонених росіян, захоплених татарами.

Також розходяться дані щодо втрат серед одоєвських козаків і дворян полку А. Бутурліна у документах О. Новосильцева (13 козаків) та Н. Смірнова (дворян і дітей боярських — 21) з даними опублікованого поминальника церкви Гребневської Божої Матері, в якому згадується про 50 чол. одоєвських козаків і поміщиків, які загинули в битві під Конотопом.⁸⁷¹

У будь-якому випадку на сьогодні залишаються нез'ясованими загальні втрати російських полків під час конотопського походу, не лише під час битви 28 червня та відступу до Путивля, а й під час облоги Конотопу, походів під Борзну, Ніжин, Говтву, у постійних сутичках. Дані єдиного відомого нам джерела, яке оцінює загальні втрати росіян під час конотопського походу є явно завищеними. Цей вже згадуваний анонімний польський шляхтич, який у листі з під Путивля 13 липня зокрема писав: «воно втратило під час штурму Конотопа та різних роз'їздів, які нині проти нас б'ючися, 124 тисячі»⁸⁷².

Згідно з попередньою домовленістю між ханом і гетьманом, усі взяті в полон росіяни були віддані татарам. Кількість полонених царських ратних людей Л. Олійник, С. Соловйов і М. Павліщев⁸⁷³ оцінюють у 5 тис. осіб. Цю ж цифру називає у своїх свідченнях і Т. Фролов⁸⁷⁴. Тогочасні польські документальні джерела, досліджені Ю. Мициком, повідомляє про 15 тис. полонених, серед яких 50 воєначальників⁸⁷⁵. Татарський літопис говорить про 30 тис. полонених⁸⁷⁶. Натомість О. Новосельський, а слідом за ним й деякі інші російські автори оцінюють чисельність російських полонених у 1700 чол.⁸⁷⁷ Відомо, що в полон до татар потрапили воєводи С. Пожарський та С. Львов⁸⁷⁸.

Татарський літописець, описуючи долю полонених, так завершує свою розповідь: «Тому тепер ми повинні докласти всі старання, щоб зміцнити ворожнечу між росіянами й козаками, і абсолютно перекрити їм шлях до примирення, ми повинні не мріючи про багатство, яке пропонують полонені, наважитись перерізати їх усіх. Подібні слова, сказані з твердістю, дійсно повинні були привести до одностайності між татарами: надійшов наказ розпочати кровопролиття. Перед палатою ханською відрубали голови всім значним полоненим: після чого й кожен воїн нарізно віддав мечу полонених, які дістались на його долю»⁸⁷⁹.

Свідчення татарського літописця підтверджує й лист Виговського від 1 липня з під Конотопа до коронного обозного Андрія Потоцького, у якому гетьман пише, що полонені, які дістались татарам, були страчені за наказом хана⁸⁸⁰. Про це ж повідомляє й Т. Карчевський: «...і ті всі князі, яких згадав і інших багато старшин по тій битві на завтра, у день святого Петра руського, повішено»⁸⁸¹. Про те, що хан наказав стратити усіх полонених росіян окрім князя С. Львова та п'яти дворян і жильців, свідчив Т. Фролов⁸⁸². У шістнадцятій частині «Древней Российской Вивлиофики» (1791) М.І. Новикова також зна-

Лист кримського візиря Сефер-Казі-аги до великого коронного канцлера
М. Пращовського з інформацією про перебіг війни
та проханням про допомогу. Перша декада липня 1659 р.,
з-під Путивля

ходимо повідомлення, що Мухаммед-Гірей «яких ратних людей в полон побрав, всіх без милосердя велів посікти»⁸⁸³. Про таку сумну долю російських полонених говорять у своїх роботах В. Смірнов⁸⁸⁴ і С. Соловйов⁸⁸⁵. Зокрема, С. Соловйов пише: «...нешасних вивели на відкрите місце й різали як баранів: так домовились між собою союзники – хан Кримський і гетьман Війська Запорозького!» Проте, говорячи, що росіяни були страчені за домовленістю між гетьманом і ханом, Соловйов відступає від істини, оскільки з тексту татарського літопису чітко видно, що рішення щодо страти хан приймав самотньо, без відома гетьмана, виходячи зі своїх міркувань.

Точно відомо, що одразу страчений був князь С. Пожарський, який, як повідомляє С. Величко, вилаяв хана і п'янував йому межі очі, після чого той негайно наказав відрубати князю голову. За розповіддю Т. Фролова, який був очевидцем страти Пожарського, хан наказав убити князя за те, що той у минулі роки приходив на чолі російських військ під Азов на кримських татар⁸⁸⁶. За версією «Новгородського Хронографа», князя стратили за відданість православ'ю й відмову прийняти магометанство: «Він же... його, царя, викривавши і його варварське богомерзенне життя. Той же цар повелів його всяким мором від православної віри відігнати й у свою бусурменську віру привести. Той же князь... ні в чому не устрашился, сильно пострадавши і... укоряше: «О, злочестивий бусурмане й поганый єретичне, посланцю сатанинський і бісівський, предтеча Мехметів, предстатель і слуга диявольський, гонителю на церкві божій і розорителю і грабіжнику». І по цьому в такій незворушності кочину прийняв дуже добре. Той же злочестивий цар, не змігши докорів терпіти й паплюження, наказав його всіляко мучити різними муками. І після мук тих повелів йому голову відсікти, і кинути його тіло на пустому місці»⁸⁸⁷.

Особа князя Пожарського у зв'язку з його трагічною загибеллю стала для росіян у чомусь легендарною*, оскільки згодом про його «подвиг» була складена народна пісня, у якій він виступає як головна

* Світлий образ князя, який загинув від рук татарського ката, дещо затіняє інформація про нього барона А. Майєрберга, цісарського посла в Москві в 1661 р., який у своїй «Мандрівці в Московію» повідомляє, що полеглий у битві «князь Семен Романович Пожарський, нащадок Івана, другого сина Всеволода, князя Московського, людина обтяжена безчесними ділами і злочинами, яка крім того... здобула недобру славу вбивством жінки», що однак, за інформацією А. Майєрберга, не завадило Олексію Михайловичу урочисто зарахувати князя до мучеників «і на честь його тепер буває особливе служіння в церкві»⁸⁸⁸.

Gründliche v. Warhafft
RELATION
Von dem glücklichen Siege
und herrlichen
VICTORIA,
Welche der Höchste Gott
Königl. Maj: zu Polen
und Schweden ꝛ.ꝛ.ꝛ.
Durch den Dienst der getrewen Kosakischen
Armee/ bey der Stadt Konotop gegen die
Moscowiter verlihen hat.
Imgleichen
Was newlicher Tagen in Churland
zwischen
Den Königlichen Polnischen
und Schwedischen Trouppen
Notables fürgelauffen ist.
ANNO M. DC. LIX.

Німецькомовний «летючий листок»
«Правдива та ґрунтовна реляція про щасливу перемогу,
яку Великий Бог послав Польщі та Швеції за допомогою козацької армії
під м. Конотопом над московитами...»
та з європейськими новинами за 11 липня – 12 серпня 1659 р.

Extract Schreibens vom I/ II. Julii aus dem Kosackischen Lager bey Konotop.

Demnach die Moskowiter mit ungefähr 15000. Mann bey
Holza angezogen kommen/ist ihm der Tartarische Karagh
bey/nach gescheneet conjunction mit den Kosackischen
Troupen/derogestalt begegnet/dass die meisten derselben ins Graß
beissen müssen/und fast keiner entkommen ist; Die Officiere hat
man gefangen genommen/worunter sich auch der Siella befunden
(welcher der Dynskewischen defension Urtheber ist/und alsofort
an das Geschick geschmiedet worden. Wie gern nun hlerauff der
Kosackische Feldherr zum Entsatz der belägerten Stadt Konotop ei-
len wollen/so hat er dennoch die Ankunft des Tartarischen Chams
abwarten müssen/mit welchen Er den 29. Junii an den Paß Sos-
nowska gestellet / woselbst die Moskowiter abermahl mit 15000.
Mann gestanden / und solchen Paß verwehren wollen. Es hat
aber das Glück den Kosackischen Dragounern gedienet/dass sie den
Feind von dannen getrieben / und die Reutere hindüber gehen kön-
nen. Welche dann den Feind so lange mit Scharmupieren auf-
gehalten/bisß die Horden dazu gekommen / dem Feinde in den Rü-
cken gegangen und ihn also bald in solche Confusion gebracht / daß
er das Reiß aus hat nehmen müssen. Man hat ihm aber ganze
anderthalbe Meile bisß an Konotop nachgejaget / und wiewol sich
einige in die Wagenburg salviren/so haben doch die meisten herhal-
ten müssen/und sollen der Gefangenen Aussatz nach / Kntaj Poz-
sarski / Kntaj Feo Prokopowicz Lepunow / 300 Kntajen Dus-
tarlia / und alle Obristen / Rittmeister / Capitains von den Tar-
tern weggeschöhret seyn. Jedoch ist bald darauff von dem Cham
Befehl ergangen / sie alle mit einander nieder zu säbeln / also daß
vom Größten bisß zum Kleinsten keiner bey'm Leben erhalten ist.
Vom Kntajen Rodomanowski sagen etliche / daß er auff der
Wahl-

Wahlstadt geblieben/andere aber/dass ihn die Tatarschen Vorden heimlich versticket/aus Hoffnung statlicher ranson/ und dass der Cham etlicher massen deswegen connivire. Dass er aber nicht entkommen sey / ist dannenhero gnugsam abzunehmen/dass nach verlohner Schlacht seine Wagenburg ihre Stelle verlassen/ und sich mit dem Trubecki conjungiret ; So bald auch der Hulanicki Commendant in Konotop gewahr worden/dass solche Veränderung geschehen/und er der harten Belagerung befreyet / hat er auff die Wagenburg/so die Stadt vorbeymarchirte/einen Ausfall gethan/viel Wägen mit Proviant erobert/die flüchtige niedergeworfen/drey Feuer-Mörser/unter welchen einer sehr groß gewesen/vier grosse Stücker und eine gute Anzahl Artillerie-Wagen mit Granaten und Kugeln genommen/ und sich nebst seinen Leuten mit guter Beute versorget. Wie nun der Ritas Trubecki gesehen/dass alles verlohren/hat er gesucht den Fluß Konotop mit Wägen und Stücken zu passiren/hatte es auch schon so weit gebracht/dass etwas davon hindüber kommen/so bald aber der Herr Wphowski davon Rundschafft erlanget/ist er alsofort biß unter sein Lager gerückt/und hat sich in der Stille daselbst verschanzt/solches aber hat nicht so unvermerckt zugehen können / dass er davon nicht Rundschafft erhalten habe/deswegen er alle seine Bäder zusammengezogen und sich in solche Postur gestellt/dass man ihm nicht hat beyspringen können. Der Wphowski ist darüber in zimliche Gefahr gerathen / indem nicht allein seinem Pferde eine Stückerugel das Bein hinweg genommen/ sondern Ihme auch selbst den Reck auff dem Leibe zimlich vernichtet hat. Inmittelst wird man nun weiter sehen/wieder Feind seine Sachen anstellen werde/denn sein ganze Armee ist belagert. der Paß bey der Seyne drey Meile von hie ist von den Tattern retiniret/so da herumbliegen/und die Kosacken freyen auch nicht von hinten dem Feinde Abbruch zuthun.

Wari

Warschau vom 5. August.

Die Conföderation ist ganz gehoben / und hat der Herr Sobieski Charafz Koronny mit den fertigsten Vblern den Anfang gemacht / nach Preussen zu gehen / die übrigen werden ehltes folgen.

Abchrift eines Original Schreibens
vom Kosackischen Feldhern Wyhowski an den Polnischen General Quartiermeister Potocki de dato im Feld. Lager unter Konotop den 11. Julii 1659.

Durch Gottes Gnad und Schickung / hat sich der Moskowitzische Feind schlechter Werke an unterschiedlichen Orten zu nehmen; Als vorders erst unter Holsa, wie das mein Herr nicht kan unbewußt seyn / nach dem er ist mit 15000. Mann angezogen kommen / ist ihm der Tartarisch Karaz Bey so glücklich begegnet / daß die meisten der Moskowiter auffgerieben worden / und fast keiner entkommen; Die Vornehmsten sind gefangen worden / unter welchen sich auch der Stelka (so der Vhrheber ist der Zynskewischen defension) befunden / welchen man mit zugeschiedet / und sitzt auch bey mir biß auff diese Stunde an ein Stuck geschmiedet / daß ich aber etwas äumen müssen / ehe ich habe können den Succours nach Konotop bringen / ist daher entstanden / daß ich habe müssen warten auff des Tartarischen Chans Ankunft / hernach aber seyn wir als bald ins gesampft auffgebrochen / und haben Das den 29. Junii / ist gewesen der Tag Petri Vaul / gestellt bey dem Paß Sosnowka / da wir dann 15000. Moskowiter angetroffen / welche ein theil gedachten Paß gewehret / die andern aber in voller Schlacht stunden / da haben sie unsere Dragoner mit Brack vom Paß abgeschlagen / daß auch die Reuterey hat übergeben / welche dann den Feind mit stetigem Scharmupleten

ren auffgehalten/daß die Tartern unter dessen Zeit gehabt / ihm zu
in den Rücken zu kommen/da sie dann alsobald solche Confusion ge-
machtet/daß sie gang aus dem schick gekommen / und sich auff den
Lauff begeben müssen/und da ist des Jagens und Verfolgens kein
Ende gewesen gangen anderthalb Meilen biß an Konotop / die
meisten haben ins Graß gebissen, und etliche/ wiewol sehr wenig/
haben sich in die Wagenburg salviret/welche dann mehrentheils in
die schändte Dinstbarkeit der Gefangenen selbst Belegnen und
Aufsagen nach; unter denen sind vornemlich der Kniaz Pozarski,
Kniaz Lew Prokowicz Lepunow, zwey Kniazen Butarlin,
und alle Obersten, Rittmeister und Capitains/ weggeführt/wo-
selbst Sie auch nicht lange frey gehabt/ denn nach dem der Cham
solches Edict ausgegeben / hat man sie alle niedergesäbelt / und
nicht einen bym Leben erhalten. Vom Kniazen Rodomanow
ski wird zwar vorgegeben/als wann er todt auff der Wahlstadt
geblieben/oder daß Ihn die Tartern überkommen / in Hoffnung
reicher Ranzon/aber es sey gnug daßer nicht entkommen ist / wel-
ches auch daher abzusehe/daß nach verlohener Schlacht seine Wa-
genburg ihre Stelle verlassen/und sich mit dem Trubecki con-
jungiret; So bald auch der Hulanicki Commendant in Ko-
notop gewahr worden/daß solche Veränderung geschehen / und er
der harten Belagerung bestraget / hat er einen starcken Auffall ge-
than/auff die so die Stadt vorbeymarchirten mit solch gutem
Succes, daßer ein groß Theil der Wagen erobert / sehr viel stück-
tige niedergehauen/drey Mörser/unter welchen einer gar schreck-
lich groß/wie auch vier grosse Stücke und eine menge Artillerie-
Wagen mit Kugeln abgenommen/und in summa sich und seine
Vdieler mit zimlicher Beute versehen; Wit nun der Kalaz Tru-
becki gesehen/daß alles verlohren hat er gesucht den Fluß Konotop
mit Wagen und Stücken zu passiren/hatte auch schon etwas da-
von herüber gebracht/in dem ich dessen Kundschafft bekommen/bia
ich hart unter sein Lager gerückt/ und mich schleunig in aller stille
dar

selbst verschanzt/ es hat aber nicht so Eilenden zugehen/ daß er es
 nicht bald werden sollte/ dar auff er dann alle seine Macht zusam-
 men gezogen/ und sich in solche postur gestellet/ daß wir ihm nichts
 anhaben können/ da mich dann der Allerhöchste wunderbarlich vor
 grosser Gefahr behütet/ denn wie ich eben meine Völcker selbst an-
 frischete und anführte/ da ward dem Pferde das ich ritt/ ein Bein
 mit einer Stuckkugel abgeschossen/ nachmals ist mir auch der Rest
 auffm Leibe gleichmässig mit einer Canon-Kugel durchbohret wor-
 den. Ich aber bin zu Seiner Königl. Majest. meines and-
 rigsten Königs und Herrn und des Vaterlandes Diensten bisher
 gefristet geblieben/ So meinem Herrn ich alles zur eigentlichen
 Wissenschaft hinterbringen wollen.

Aus Warschau vom 7. Aug.

Ich kan dem Herrn nicht vorenthalten/ wie daß wir
 so erfreuliche Zeitung aus der Ukraine erhalten/ daß der
 Keussliche Feldherr Wihowski übermahl die Moscoviter
 biß auff's Haupt erlegt/ wobei auch gute Beute erobert/
 und viel vornehme Kniazen gefangen bekommen/ der Feld-
 Herr Wihowski aber ist in grosser Gefahr gewesen/ denn
 Ihm das Pferd unterm Leibe mit einer Stuckkugel erschos-
 sen worüber dann allhie nach gewisser einkommenden Zeit-
 ung grosse Freude entstanden/ und das Te Deum Lauda-
 mus in allen Kirchen gesungen worden. Gleich also bekom-
 men Ihre Königl. Majest. Zeitung aus Churland/ daß
 der Rittmeister Schwarzhoff nebenst dem blinden Leute-
 nant/ nicht allein die Stadt Mitau sondern auch das
 Schloß erobert hätten/ woron man die Gewisheit
 mit ehesten vernehmen wird. Von Ihrer Majestäten
 Aufbruch kan man noch biß dato nichts gewisses ver-
 nehmen.

діюча особа Конотопської битви й наділяється чудесними властивостями⁸⁸⁹.

Гірка доля більшості полонених, яких, очевидно, було страчено після бою, не викликає сумніву. Проте частину полонених татари приховали від страти, оскільки продаж полонених у рабство або відпуск за викуп складали основну частину доходу татар від їхніх походів в Україну. Це підтверджується документами, які містяться в п'ятій книзі «Донских дел». Так, татари Дюлюман Кармишпаєв і Салман Ончкеев, узяті в полон у середині квітня 1660 р. донськими козаками, на допиті в Москві повідомили: «А які государеві люди взяті під Конотопом в бою, і тих людей багатьох татари, зберівши під Конотопом, привезли в Крим, і зараз в улусах і в Криму тримають для окупу багатьох знатних людей...»⁸⁹⁰. Як довідався у 1661 р. А. Байцин, перекладач царського посольства до Криму на чолі з дяком І. Татариним, з-під Конотопу татари привели до Криму близько 400 полонених росіян⁸⁹¹. Проте далеко не всі ратні люди, узяті татарами під Конотопом у полон, були викуплені. Окремим «конотопським» бранцям удавалось «виходити» з татарського полону й у 1666⁸⁹², і в 1671⁸⁹³, і навіть у 1673 роках⁸⁹⁴.

Справу повернення полонених на батьківщину царський уряд узяв у свої руки. У вересні 1659 р. служилим людям, які в той час були з князем Трубецьким у Ніжині, оголосили про царську милість – викуп узятих у полон під Конотопом⁸⁹⁵.

Процес викупу йшов, мабуть, досить швидко, оскільки татари одного з улусів, спійманих в перших числах травня 1660 р., повідомили, що: «А які государеві люди взяті під Конотопом у полон, і які в них в улусі молоді люди і були, то тих усіх порозпродавали»⁸⁹⁶. Царський уряд тримав на контролі це питання й пізніше, про що свідчить відповідна інструкція 1661 р. царським посланникам у Крим Я. Якушкіну та Г. Михайлову⁸⁹⁷.

На нашу думку, втрати росіян у цій битві склали 10–15 тис. осіб убитими в бою та страченими після нього*.

* На початку 1667 р. за ініціативою гетьмана І. Брюховецького, «за християнським звичаєм, царя і віри заради, православних побитих від татар, чиї мощі під містом Конотопом лежать», розпочалося будівництво храму Чотиридесяти Мучеників⁸⁹⁸. Ця церква простояла до середини XVIII ст. У 1751 р. в Конотопі, замість старої дерев'яної, була збудована нова церква Святих чотиридесяти мучеників⁸⁹⁹.

Поразка російської зброї в битві під Соснівкою та перемога козацько-татарського війська мали у своїй основі три головні причини. Перша, більш загального плану, полягала в застарілих способах комплектування російського війська та ведення бойових дій. Як свідчить переважна більшість дореволюційних російських істориків, які займалися вивченням збройних сил Московської держави XVIII ст. (радянська історіографія цьому питанню приділяла недостатньо уваги), російські війська не відзначалися стійкістю у відкритому полі й віддавали перевагу оборонному способу дій під прикриттям укріплених міст, окопів, де вони виявляли надзвичайну стійкість, або облозі ворожих фортець, перед наступальним, для якого в них не вистачало дисципліни й запалу⁹⁰².

Бойові якості царської кінноти, яка в основному і була розгромлена в битві під Соснівкою, також оцінюються фахівцями як українські. Як пишуть російські історики, при першому зіткненні московська кіннота нападала досить хоробро, стрімко кидаючись на неприятеля безладним щільним натовпом, але довго не витримувала й коли, за словами В. Бочкарева, «неприятель одразу ж не починав втікати, вона втікає, безсоромно залишаючи піхоту на свавілля неприятеля». Коли ж утеча де-небудь починалася, «то їх не можна втримати ніякою вищою владою»⁹⁰³. Як свідчить В. Ключевський, іноземці були про московську помісну кінноту «якнайгіршої думки: вона билась набагато гірше піхоти; зробивши залп бачачи, що неприятель не похитнувся, вона швидко вдавалася до втечі, залишаючи піхоту без підтримки»⁹⁰⁴.

Низькі бойові якості царської кінноти зумовлювались її помісним устроєм, в першу чергу застарілим способом комплектування. Про це пише, зокрема, російський військовий історик П. Бобровський: «Вій-

Певну турботу царський уряд проявив і щодо полеглих. Так, у 1660/1661 р. до Конотопа, на місце колишнього бою з татарами й козаками, були послані православні священники для відспівування й поховання кісток загиблих у бою воїнів⁹⁰⁰. Проте чи то вони свою справу зробили не так, як слід, чи внаслідок природних причин, але вже в часи правління Івана й Петра Олексійовичів у 1684–1685 рр. жителі Рильська й Путивля повідомляли в Москву, що «тих загиблих ратних людей кістки по степу лежать не у збереженні, і через ті кістки всіляки люди їздять, і стада кінські і худоби гонять, а в землю тих кісток ніхто не збере і не збереже»⁹⁰¹.

Очевидно, не всі представники козацької влади переймалися долею вшанування своїх колишніх ворогів, як гетьман І. Брюховецький. Тому після спеціального указу Івана та Петра Олексійовичів гетьманові І. Самойловичу кістки московських ратних людей, котрі загинули в Конотопській битві, було поховано в землі.

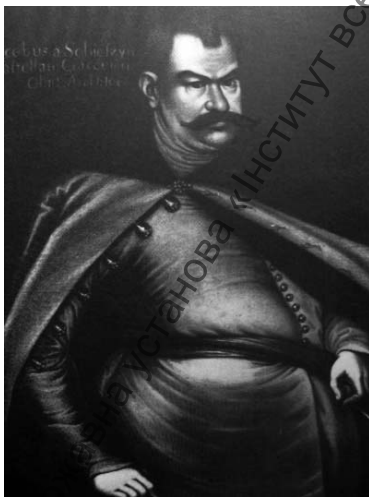
сько складене з помісних ратників, з людей, які не звичні до військових тягот, навпаки, більш схильні займатись хліборобством, у військовій справі не могло діяти успішно. Де воїн, будучи декілька місяців в поході, по закінченні війни звільнюється додому, там військо завжди залишається новонабраним, ненавченим, непристосованим до військової справи. А таким військом була помісна кіннота»⁹⁰⁵.

Усі російські війська, які мали помісний устрій, за мирного часу не отримували ніякої підготовки у військовій справі і вчилися застосовувати зброю, уже вийшовши на війну, що підтверджує, зокрема, записка 1701 р. селянина І. Посошкова «Про ратну поведінку», адресована тодішньому начальникові Ратного приказу Ф. Головіну. Як пишуть автори офіційної «Русской военной силы», «очевидно, що коли одиначні воїни не були навчені володіти зброєю, то про правильні і чіткі рухи і дії цілих мас не могло бути і мови. Помісні війська являли собою в бою не що інше, як безладний, малодисциплінований натовп; не далеко від них пішли і стрільці»⁹⁰⁶.

Таким чином, під Соснівкою об'єднаному війську союзників протистояло військо, набране здебільшого із не навчених військовій справі селян та поміщиків, яке погано вміло володіти зброєю та слухатись наказів полководців, не було здатне маневрувати залежно від зміни ситуації на полі бою, не додержувалося дисципліни, не могло тривалий час витримувати удари противника в чистому полі, а тому відчувало себе в ньому дуже незатишно, завжди прагнучи укритися за обозом.

Козацьку піхоту, що була тоді основним родом українських військ, на відміну від московських, як свідчать тогочасні військові фахівці, зокрема сеймовий комісар польської армії під час Хотинської війни 1621 р. Яків Собеський і французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував в Україні у 30-х рр. XVII ст., у той час вважали найкращою в Європі.

У бою козацька піхота здебільшого шикувалась у три шеренги. Стріляла тільки перша шеренга, друга після кожного пострілу подавала їй заряджені третьою шеренгою рушниці. Завдяки цьому козаки досягали великої

Яків Собеський.
Портрет 1646 р.

щільності та безперервності рушничного вогню під час бою. Водночас головним засобом у бою був прицільний, а не залповий вогонь⁹⁰⁷. Як вважає І. Крип'якевич, така тактика мала вирішальне значення в Соснівській битві, де, за його словами, «козацька піхота вогнем з рушниць знищила ворожу кінноту»⁹⁰⁸.

Стратегія концентрованого удару по ворогу була головною рисою козацького військового мистецтва. Перемоги козаки досягали переважно в польових битвах. Козацька стратегія мала яскраво виражений активний наступальний характер. У цьому Військо Запорозьке перевершувало феодальні армії Європи, які послідовно дотримувалися стратегії позиційної оборонної війни, відаючи перевагу обороні та облозі фортець і, по можливості, ухилялись від польових битв.

Для розуміння перебігу Конотопської битви надзвичайно цікавим є виклад О. Апанович загальних підходів козацької стратегії щодо проведення польових битв. Вона пише: «Вони намагалися нав'язувати противникові не вигідну для нього позицію. Запорозьке військо широко застосовувало резерв, за допомогою якого козаки морально пригнічували ворога і добивались перелому в битві на свою користь. Розробляючи стратегічні плани, козацькі полководці надавали великого значення фактору раптовості. До останньої хвилини приховуючи свої сили, запорізьке військо мало на меті захопити ворога зненацька, несподіваним наступом перемогти його»⁹⁰⁹.

Останні дослідження з історії воєнного мистецтва українського козацтва під час Національної революції 1648–1676 рр., зокрема І. Стороженка⁹¹⁰, серед основних причин блискучих перемог Війська Запорозького, очолюваного Б. Хмельницьким, над військами Речі Посполитої називають укладення гетьманом союзу з татарами. Включення тоді до складу повстанської армії, яка мала першокласну козацьку піхоту, високорухливої татарської кінноти дозволило Б. Хмельницькому не тільки ліквідувати польську оперативно-стратегічну перевагу в кавалерії, а й досягти співвідношення сил на свою користь,

Богдан Хмельницький.
Голландська гравюра.
1660-і рр.

оскільки польське військо не мало піхоти, рівноцінної козацькій. Поляки фактично були змушені відмовитися від наступальних дій своєї ударної сили – кавалерії, завдяки якій вони громили козацькі повстання 1591–1638 рр., і збільшувати свою оборонну та вогневу силу за рахунок використання возів та спішування кінноти. Б. Хмельницький, навпаки, отримав можливість швидко маневрувати військами, вести активні наступальні дії й нав'язувати противнику бій у вигідних для себе умовах. Таким чином, констатує І. Стороженко, наслідком українсько-татарського союзу були катастрофічні поразки поляків на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Батогом та інші.

Наступник Б. Хмельницького на гетьманському посту І. Виговський під час кампанії 1659 р. також досить повно використав ті воєнні переваги, які надавав Війську союз із Кримом. Російські ж воєводи, які протистояли армії Виговського під Конотопом, не врахували у своїх діях сумного «жовтоводського», «корсунського», «батозького» та іншого досвіду поляків, за що жорстоко поплатилися.

Тому другою причиною поразки російського війська необхідно назвати блискуче використання гетьманом Виговським, який виявив у цій битві неабиякі полководницькі здібності, усіх сильних якостей козацько-татарського війська та передового козацького військового мистецтва. Нав'язавши московським полководцям генеральну битву в невідповідних для російського війська польових умовах та застосувавши стратегію концентрованого удару по ворогу, гетьман Виговський, завдяки несподіваним обхідним маневрам і вчасному використанню прихованого резерву, завдав царському війську нищівної поразки.

Третя причина поразки росіян полягала в неприпустимих помилках царських полководців уже під час самої битви. Недооцінивши противника, воєводи не доклали потрібних зусиль як для розвідування місцевості, на якій передбачалося вести бойові дії, так і для з'ясування реальної чисельності військ противника. Окрім того, ідучи проти неприятеля, сил якого вони точно не знали, князі Пожарський і Ромодановський не вжили ніяких заходів, щоб убезпечити себе від можливого обходу з тилу.

Офіційною причиною поразки російських військ під Конотопом у Москві було визнано місництво воєвод. На цьому, зокрема, наголошується в «Соборному діянні про знищення государем царем Федором Олексійовичем місництва» 12 січня 1682 р.: «А в яких полках, після ратних походів батька нашого государева, блаженної пам'яті великого государя, були бояри і воєводи з місцями, і в тих полках між

боярами і воєводами через випадки отечества їх великі були незгоди й ратним людям тіснота і від тої їх незгоди великий занепад ратним людям вчинився, а саме під Конотопом і під Чудновим і в інших багатьох місцях»⁹¹¹.

Місництво – це певна ієрархія, заснована на знатності походження князів і бояр у Московській державі. Місництво виражало право служилих людей отримувати посади, грошове та помісне жалування, а також різні почесні привілеї за старшинством служби предків. Як пише радянський історик Ф. Калінічев: «Місництво вносило розлад у військовий побут і порушувало найелементарніші основи внутрішнього порядку, не кажучи вже про те, що воно заважало вірному розподілу службових сил в державі, особливо у війську... в умовах місництва часто доводилось не воєвод підбирати до полків, а полки до воєвод»⁹¹². Потрібно зазначити, що місництво воєвод, без сумніву, мало певний негативний вплив на результат Конотопської битви, але називати це головною причиною поразки росіян усе ж немає, на нашу думку, достатніх підстав. Проте для найбільш проникливих сучасників тих подій, зокрема прихильника Москви молдавського архімандрита Парфенія, не залишилися секретом істинні причини поразки росіян. У березні 1660 р. в листі до князя Шереметєва він закликав росіян: «Не спіте і пробудіться, щоб не так учинилось над вами, паки під Конотопом»⁹¹³.

Того ж дня, 28 червня 1659 р., оцінивши всю загрозовість ситуації, князь Трубецькой наказав усім військам залишити шанці під Конотопом і зібратись у його обозі. Таким чином, облога міста на 70-й день була знята*. Коли росіяни спішно збиралися в один табір, Гуляницький, як повідомляє Т. Карчевський, учинив з міста вилазку, під час якої завдав ворогам немалої шкоди⁹¹⁶. Росіяни в той же день розпочали будувати переправу через р. Конотоп і переправляти на протилежний, путивський бік вози, а Гуляницький захопив покинутий обоз князя Куракіна, який відступив до табору Трубецького, зокрема «три мортири... взяв... також дванадцять вогневих возів взяв, і продовольства для війська у великій кількості»⁹¹⁷.

* Втрати серед жителів міста під час облоги нам установити не вдалося. Прямі дані відсутні, а зіставлення даних переписних книг міста Конотопа 1654 р., коли до присяги царю було приведено 316 рядових козаків і старшин та 256 міщан⁹¹⁴, з даними наступного перепису Конотопа в 1666 р., коли було переписано 474 міщанські двори, у яких виявився 801 представник чоловічої статі, не дають змоги робити якісь висновки⁹¹⁵.

Гетьман Виговський послав козацькі й татарські загони перерізати всі дороги між Конотопом і Путивлем та на переправу через р. Сейм поблизу Путивля* з тим, щоб не дати можливості Трубецькому отримати допомогу з Путивля. Сам же гетьман з основними силами 29 червня підійшов до Конотопа і взяв в облогу табір росіян: козаки повели до обозу Трубецького шанці й розпочали безперервний гарматний обстріл позицій росіян. Довідавшись, що російське військо розпочало переправу через р. Конотоп, гетьман негайно переправив на путивльський бік річки «частину свого війська і татар велику частину» й перешкоджав негайній переправі росіян⁹¹⁹. У ніч на 30 червня, спішивши все своє військо, Виговський повів його на нічний штурм табору, який, проте, результату не приніс. В одній з атак ледь не загинув і сам гетьман: «його коня було поранено у ногу, а йому самому пошкодило всю одіж» осколками гарматного ядра. За іншою інформацією, «і сам Виговський у тих шанцях був, і в той час під ним застрілили коня з гармати, а його, Виговського, поранили з пищалі в ліву ногу». Нарешті, бажаючи врятувати війська, які в нього залишились, та вирватися з оточення, князь Трубецькой 2 липня почав відступ у бік Путивля⁹²⁰. Про бій 2 липня один із польських офіцерів написав: «орда дуже добре билася, брала участь у битві разом із польською та козацькою кіннотою і на ворожий вогонь і потужну артилерію відважно вела наступ»⁹²¹.

Козаки й татари протягом трьох днів безперервно всіма силами намагались розірвати кільце обозних возів росіян, постійно обстрілювали обоз із гармат**, проте ратні люди запекло оборонялись, і зро-

* Уже 30 червня в районі переправи відбулись два бої між посланими гетьманом козаками й татарами та стрільцями з Путивля. Відправлений 29 червня в полк князя Трубецького розвідувальний загін того ж дня повернувся в Путивль і доповів, що «проїхати їм до полків не можна, тому що зрадника Івашки Виговського черкаси і татари стоять в с. Бочки від Путивля в 20 верстах, а від Конотопа в 15 верстах, і боярина кн. Трубецького з товаришами табори обложили і дороги всі відняли»⁹¹⁸.

** Послані путивльським воєводою на розвідку троє селян зранку 4 липня доповіли воєводі, що бачили, як «ратні люди ідуть... обозом до Путивля, а кримський хан з татарами і зрадник Івашка Виговський до обозу приступають і чинять бої великі безперервно»⁹²². Ці дані підтверджують і свідчення вже згаданого польського офіцера: «14–15, а також 16 липня їх оточили у Козацькій Діброві від ранку до самої ночі. Цього дня мужно б'ючи з обох боків як з гармат, так і з рушниць, розгромили частину московського табору, але через великі ворожі сили, які стояли у добром порядку, не змогли їх зупинити, оточивши ворожий табір, або розірвати його в полі. До того ж не так з рушниць, як із потужних гармат безнастанно били, а мали їх у таборі, як кажуть «язики»,

бити цього союзникам не вдалось. Під час відступу особливо відзначився данець, полковник М. Бовман, котрий «як великого государя ратні люди йшли від Конотопа до Путивля, і в той час він, Микола, у відхідному бою своєю видумкою багатьох неприятелів татар і черкас побив, і всілякі промисли чинив, і великого государя ратних людей від неприятеля оберіг», за що незабаром був пожалуваний в генерал-порутчики⁹²⁴. Більше того, після завершення кампанії на його честь німецькою мовою був написаний вірш, у якому він прославлявся як герой Конотопської битви⁹²⁵. У безперервних атаках загинуло до 6 тис. козаків і татар та не менше 2 тис. росіян⁹²⁶ (за свідченням Т. Фролова під час відступу росіян до Сейма в нападках на обоз Трубецького загинуло 3 тис. козаків і 500 татар⁹²⁷); окрім того, за повідомленням «Новгородського Хронографу», близько 40 тис. російських ратних людей дістали поранення різного ступеня тяжкості⁹²⁸. 4 липня російські війська прийшли до р. Сейму і стали на Білих Берегах за 10 верст від Путивля⁹²⁹.

За наказом Трубецького путивльський воевода князь Долгорукий з товаришами «біля Путивля по надовоам і від'їзді караули учинили міцні проти попереднього з прибавкою і по річці Сейм на перевозах поставили голів з сотнями і наказали їм стерегти пильно без усяких послаблень, щоб воїнські люди через Сейм річку без відома не пройшли і над містом таємно і раптово зла якого не учинили»⁹³⁰. Ці заходи безпеки були цілком слушними, адже «як государеві люди прийшли до річки Сейм і Виговський з черкасами став обозом на полі поряд з обозом государевих людей, а хан з ордою стояв від нього за півверсти; і стояли вони на тому місці два дні, а з того місця перейшли вони 5 верст і стали під Путивлем на горі від Путивля в 10 верстах, і на тому місці стояли два дні»⁹³¹.

Побоюючись повністю втратити контроль над територією Лівобережжя, князь Трубецькой 4 та 11 липня написав таємні листи у вірні Москві Ромни, Дохвицю, Полтаву, Грунь Черкаську, Гадяч та Опішню. У цих листах він намагався применшити значення воєнної поразки під Конотопом, підбадьорити прихильників Москви та закликав місцевих жителів «ні в які роздуми не приходити», бути вірними царю й надалі, а гетьманським військам не здаватися⁹³².

Звістка про розгром російського війська під Конотопом та очікувані масові напади татар на російські міста була повною несподіванкою для Москви. Непередбачувана поразка справила деморалізуючий

80 штук, а 10 – розірвалося... Був ворожий табір такий великий, що не можна було його охопити оком»⁹²³.

вплив як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційні кола. Як писав С. Соловйов, «у траурному одязі вийшов Олексій Михайлович до народу і жах охопив Москву. Удар був тим важчий, що був раптовим; слідував він за такими блискучими успіхами. Ще недавно Долгорукий привів в Москву полоненого гетьмана Литовського, недавно чулись радісні розмови про торжество Хованського; а тепер Трубецькой, на якого покладалося найбільше надій... згубив таке велике військо! Після взяття стількох міст, після взяття столиці литовської, царствующий град затремтів за власну безпеку...»⁹³³.

Іван Хованський
Гравюра 1670 р.

У перших числах липня 1659 р. в Москві, як можна зробити висновок із записів у журналі, що його вів уже згадуваний шведський дипломат А. Мюллер, була паніка. Чутки в Москві говорили, що Трубецькой втратив понад 50 тис. осіб. Шведським посланцям заборонили виходити в місто через побоювання, щоб вони, почувши про невдачі росіян у війні й побачивши поранених і вбитих, яких чекали в Москві, не змінили свого наміру щодо проведення мирних переговорів. Тому російська дипломатія в останній день переговорів (7 липня) терміново пішла на максимально можливі поступки шведам. Вона згодилася повернути всіх шведських полонених на батьківщину, чого раніше не хотіла робити, і того ж дня, від гріха подалі, випровадила посланців Карла X додому. Як свідчить А. Мюллер, дорога на Москву була так забита, що кур'єрам не було можливості проникнути у Смоленськ⁹³⁴.

Охоплені панікою російські жителі втікали за 100–150 верст від Москви. «Тільки було через це велике сум'яття і страх, одні піші, інші же на конях, інші же діти малі на коровах і на волах. І через це багато паскудства було і душогубства, багато помирали з голоду». Лише на четвертий день після першого повідомлення надійшла інформація, що князь Трубецькому з основними силами вдалося пробитися в Путивль⁹³⁵. Панічні настрої в Москві, очевидно, посилила і грамота Мухаммед-Гірея до царя «з-під конотопського походу» з погрозами, відправлена з уже згадуваним Т. Фроловим⁹³⁶.

У такій нервовій обстановці в Олексія Михайловича одразу посилилися сумніви щодо політичної благонадійності патріарха Никона. Побоюючись «сумнівних» зв'язків Никона з гетьманом Виговським та українським духовенством, які особливо інтенсифікувалися з початком царської опали Никона й залишення ним патріаршества, Олексій Михайлович, як тільки до Москви дійшли звістки про поразку російських військ під Конотопом, наказав переглянути листування й речі патріарха Никона, які залишились у Москві, та обмежити доступ до нього сторонніх осіб у Воскресенському монастирі⁹³⁷.

Російська держава одразу почала готуватися до оборонних дій на власній території. Уже 5 липня вийшов царський указ про новий набір даточних людей у солдатську службу (другий за неповний рік) на тих же умовах, що й набір 13 листопада 1658 р., але поширений на нові категорії населення⁹³⁸. У той же день (5 липня) в Калугу до боярина князя Ю. Долгорукого і стольника князя Г. Козловського було відправлено наказ: «...зібравшись з ратними людьми, іти на допомогу до... князя Трубецького»⁹³⁹, а в прикордонні міста південної країни – накази воєводам «міських і повітових всяких чинів людей зібрати в місто в облогу... і жити... з великою обережністю... щоб воїнські люди... над містом якого дурна не учинили»⁹⁴⁰. 8 липня боярська рада прийняла рішення про те, щоб князь Трубецькой, «оскільки він від Конотопа відступив», перекрив своїми військами дорогу гетьманським військам на Путивль, ставши «проти Путивля по той бік річки Сейм»⁹⁴¹. Збираючи війська, Москва відправила в деякі російські міста царські грамоти з наказом вислати у прикордонні міста «всякого чина служилих людей через прихід в черкаські міста кримського хана і зрадника Івашки Виговського». Так, наприклад, у Каширу подібна грамота була відправлена 11 липня⁹⁴².

Паралельно з військовими заходами Москва прагнула відновити й певну психологічну, духовну рівновагу населення після поразки армії та повернути йому віру в непереможність «святої» справи захисту православних слов'ян. У 10-х числах липня в єпархії Російської православної церкви були розіслані царські грамоти, у яких єпископам пропонувалася повсюдно здійснити молебні про перемогу над ворогами. Так, архієпископу вологодському і великопермському Маркелу подібна грамота була надіслана 12 липня, а вже 29 липня – повторна, з додатковим розпорядженням, окрім повсюдних молебнів, ще й поститись усім вірним протягом Успенського посту⁹⁴³.

Таким чином, на початку липня 1659 р. Росія перейшла стосовно України з наступального в оборонний стан.

Украї загострилися в цей час і російсько-кримські відносини. Отримавши повідомлення про поразку під Конотопом, Москва з дороги (з прикордонного Нового Оскола) повернула російських послів у Крим Б. Ушакова й піддячого М. Микифорова та затримала татарських. У Тулі, куди були доставлені обидва посольства, кримські послі були посаджені у в'язницю «за неправду кримського Магмет-Гірея хана, як він приходив війною під Конотоп і великого государя воєвод і ратних людей побив», а потім заслані до Вологди, де перебували аж до початку весни 1661 р., коли були звільнені⁹⁴⁴. Російські послі у Криму сиділи у в'язниці до кінця січня 1660 р. Фактично арешт послів означав констатацію того факту, що Московська держава і Кримське ханство перебувають у стані війни. Такий статус російсько-кримських відносин тривав аж до 1670 р., коли Москві нарешті вдалося підписати мирний договір з Кримом⁹⁴⁵.

Не змігши остаточно розгромити російські полки під час їхнього відступу, союзники 4 дні простояли під Путивлем, проводячи активні консультації щодо подальших дій. Поляки й татари наполягали на продовженні походу вглиб російської території⁹⁴⁶. Проте залишати в тилу ряд непідконтрольних гетьманському уряду міст з російськими гарнізонами та опозиціонерами й йти в похід в іншу державу було б просто нерозумно. Тим більше, що наказний гетьман І. Безпальний проігнорував звернення до нього військової старшини від 1 липня* не піддаватися добровільно в неволю царю й не воювати на його боці проти своїх братів-козаків, а також застереження, що «сам Бог вже не допоможе, коли на свою власну кров наступати захочете»⁹⁴⁷, що означало: опозиція зброї складати не збирається. На нашу думку, у плани гетьманського уряду похід усього козацького війська на Росію не входив, хоча бажаних козаків він не утримував від участі в подібній акції татар.

Після вигнання з території Війська основних російських сил головним завданням гетьмана Виговського було звільнити від російських гарнізонів і союзних їм місцевих опозиціонерів підконтрольні їм міста. Тому, очевидно, було прийняте компромісне рішення: гетьман повинен був послати для підкріплення у прикордонні міста Ніжинського полку козаків Чернігівського полку з полковниками Шубою й Голубурдою та наказ готуватися до рейду в Севський і Брянський повіти Росії (1– 8 липня в Новгороді-Сіверському стояло 6 тис. коза-

* Підписане 11 полковниками, військовими судьями та обозним.

ків⁹⁴⁸, у Стародубі – 3 тис., Погарі й Почепі – по 2 тис.⁹⁴⁹), а хан – послати два загони татар (чисельністю 5 і 7 тис. осіб) «воювати польський і севський повіти»⁹⁵⁰.

Окрім того, Мухаммед-Гірей направив до Яна Казимира посланця з повідомленням про те, що татарсько-козацькі війська розбили і тримають в облозі військо князя Трубецького й що для остаточної перемоги над ними потрібна швидка допомога військами. Хан також повідомив польського короля, що відправив від себе та гетьмана посланця до шведського короля з метою сприяти припиненню польсько-шведської війни, щоб вивільнити коронні війська для активних дій проти росіян⁹⁵¹. Лист аналогічного змісту до коронного канцлера М. Пражмовського надіслав і кримський візир Сефер-Казі-ага⁹⁵².

Паралельно з перегрупуванням військ гетьман намагався в листах переконати своїх опонентів у правильності дій гетьманського уряду. Так, у листі від 5 липня до жителів м. Константинова Виговський наголошував «що краще жити в вільностях кров'ю добутих, ніж у залізній московській неволі»⁹⁵³.

Таким чином, головні козацько-татарські війська спочатку повинні були оволодіти вірними Москві містами Лубенського, Миргородського та Полтавського полків, і лише після того охочі козаки спільно з татарами могли йти за російський кордон. 7 чи 8 липня, відправивши перед цим під Київ А. Потоцького та Д. Виговського із завданням блокувати активність В. Шереметева в околицях Києва⁹⁵⁴ та відпустивши частину татаро-козаків у загони, війська союзників вирушили на південь. Лише після цього князь Трубецькой зі своїм військом 10 липня відійшов до Путивля⁹⁵⁵.

Протягом першої половини липня гетьманським військам без бою здалися Константинів, Ромни, Глинськ, Лохвиця та інші міста, причому в Ромнах і Лохвиці були видані російські гарнізони⁹⁵⁶. У Ромнах, привівши полонених росіян у табір, козаки «більше ста чоловік порубали». Виговський, довідавшись про те, «що государевих ратних людей почали побивати черкаси і тих черкас, які над государевими людьми шкоду чинили, велів переловити і чотирьох чоловік звелів повісити, а государевих людей взяв до себе в обоз і послав їх за Дніпро»⁹⁵⁷. Міста й села, які відмовлялися здаватись, були розорені, а їхнє населення, за деякими даними, переселене на правий берег Дніпра⁹⁵⁸. Навіть у московському оплоті в Україні – у Полтаві – 18 липня «незносна тривога... стала і розруха велика і бунти незносні»⁹⁵⁹. Полтавський полковник К. Пушкар готовий був здати Полтаву гетьманським

військам. Він послав у Говтву до гетьманських полковників Г. Каплонського та Гаркуші «із зрадливим листом» по па полтавського монастиря Єпіфанія. Проте лише своєчасне втручання російського воеводи в Полтаві М. Зіновича, який полковничого посланця перехопив, а самого К. Пушкаря після того заарештував, і страта двох «заводчиків» – Павла Перехреста й колишнього полкового осавула Мирона – завадили цьому. Замість К. Пушкаря 19 липня новим полтавським полковником було обрано Федора Жученка⁹⁶⁰. Із середини липня війська союзників узяли в облогу м. Гадяч, у якому, окрім 900 місцевих жителів, з полковником П. Апостолом було, за одними даними, 2 тис.⁹⁶¹, а за іншими – 4,5 тис. козаків⁹⁶².

18 липня, вважаючи, що головна мета кампанії досягнута – основні російські війська розбиті й відкинуті з української території, – гетьманський уряд запропонував царю «замирення» та обмін полоненими. Старшина запевняла Олексія Михайловича, що ні гетьман Виговський, ні вона кровопролиття не бажають, а зараз не бажають, а тому просила царя припинити кровопролиття і більше не посилати своїх ратей на них, оскільки, навіть за час тривалої війни з короною польською за вільності, Військо не бачило «такого в краях наших спустошення, яке зараз від православних ратей», і висловлювала готовність вислати для переговорів про врегулювання конфлікту своїх посланців. А щоб це звернення не видалось проявом слабкості, у листі спеціально підкреслювалась готовність Війська й далі зі зброєю «за вольності наші стояти»⁹⁶³.

Посланці, які привезли цей лист для царя та лист Трубецькому з пропозицією «про замирення договір учинити», повідомили боярина, що Виговський у розмовах казав, що цар їх «не за шаблею взяв, присягали йому добровільно», «а зараз за їх добровільною присягою лише розоряють», тому Військо було змушене «проти сили силою стояти», а якщо на українські міста російське військо знову піде, козаки будуть оборонятися⁹⁶⁴.

У грамоті-відповіді від 19 липня князь Трубецькой пропонував Виговському прислати в Путивль для переговорів 2–3 добрих і знатних людей⁹⁶⁵. Разом із цим боярин намагався утримати у своєму війську козаків Безпалого, які після поразки під Конотопом почали розходитися з полків наказного гетьмана. На 17 липня, після термінової роздачі царського жалування «по полтині, да по четвертині хліба чоловіку», частина козаків повернулася до Путивля – їх загальна чисельність склала 4,6 тис. осіб⁹⁶⁶.

Москва в цей час спрямовувала всі свої, у першу чергу дипломатичні, зусилля на те, щоб: 1) наслідки конотопської поразки суттєво не вплинули на її відносини із західними сусідами-противниками (Швецією та Польщею); 2) нейтралізувати ту перевагу, яку отримав гетьманський уряд І. Виговського в результаті перемоги під Соснівкою. Тому вже близько 17 липня з Москви терміново була відправлена секретна наказна пам'ять А. Ордину-Нащокіну, російському послу на переговорах зі шведами, про підписання мирного договору зі Швецією. У ній детально описано події, які відбулися під Конотопом, і поставлено вимогу негайно укласти мир зі Швецією⁹⁶⁷. Поспішність, з якою була відіслана ця грамота, та її тон свідчать про те, що в тодішній Москві справді мало місце деяке замішання.

Більше того, 20 липня в Польщу терміново, але ніби у відповідь на пропозицію Лосовського, було відправлено царських посланців І. Желябужського та К. Мініна з вимогою затримати війська, призначені для ведення бойових дій проти Росії, та укласти перемир'я до квітня 1660 р.⁹⁶⁸

Приблизно 24 і 28 липня донські козаки отримали наказ знову йти в похід у Крим, з тим щоб сприяти роз'єднанню гетьманських і татарських сил⁹⁶⁹, а 30 липня князю Трубецькому надіслано розпорядження роздати жалування козакам І. Безпалого⁹⁷⁰, щоб зберегти їх як покірну волі Москви противагу гетьманському уряду.

Окрім того, присилаючи свіжі полки і здійснюючи каральні акції, Москва намагалася піднести бойовий дух та відновити боєздатність військ, які відступили з України. Так, 20 і 26 липня вийшли царські укази про покарання (аж до повішання) тих ратних людей, які втекли з полків, та про повернення втікачів у війська⁹⁷¹, а 25 липня – указ князям Ю. та П. Долгоруким йти в Калугу, а звідти – на допомогу князю Трубецькому⁹⁷².

Окремі російські воєводи намагалися завадити процесові встановлення контролю гетьманського уряду над прикордонними районами Війська й за власною ініціативою здійснили декілька поодиноких акцій проти українських міст. Наприклад, 9 липня під місто Почеп «під'їжджали» російські ратні люди, послані брянським воєводою⁹⁷³, а 18 липня війська, послані недригайлівським воєводою, здійснили невдалий «прихід» під Константинів, який перед цим здався гетьманським військам⁹⁷⁴. Ці розрізнені й непідготовлені напади успіху не мали, оскільки були легко відбиті. Більш удалими були воєводські акції другої половини липня. Під час них, зокрема, війська, послані кня-

зем Трубецьким і путивльським воєводою князем Г. Долгоруким, «місто Короп взяли і випалили і висікли» (захоплених у полон жителів міста російські ратні люди, згідно з царським указом, залишили собі як трофеї)⁹⁷⁵, а війська київського воєводи спалили м. Гоголів і пограбували селища навколо нього. Напасти на Бориспіль – основну мету походу військ Шереметева – воєводі завадили рішучі дії А. Потоцького⁹⁷⁶. Проте ці напади були радше ситуативними, ніж спланованими діями воєвод.

Тим часом Москва нарешті виклала свою офіційну позицію в царській грамоті від 29 липня до старшини Війська Запорозького. Очевидно, розгром під Конотопом змусив царський престол здержати власні амбіції. У грамоті, витриманій у рівному, неконфронтаційному стилі, цар ні гетьмана, ні старшину прямо ні в чому не звинувачував, хоча цілком однозначно покладав на них провину в розв'язанні війни й заявляв, що посилав князя Трубецького в Україну для приборкання усобиці, а не для війни, і що коли є на те бажання Війська, то він також готовий «усобицю і даремне кровопролиття заспокоїти», для чого пропонував старшині вчинити з'їзд з князем Трубецьким, якому надані відповідні повноваження, або відправити посланців у Москву до нього⁹⁷⁷. Князю Трубецькому водночас було послано наказ вступити в переговори з гетьманським урядом і робити царську справу за указом і відповідно до обставин⁹⁷⁸.

Тоді ж, у 20-х числах липня, спрацювали зусилля російського командування, спрямовані на роз'єднання сил союзників. Хан під Гадячем довідався, що донські козаки здійснили похід у Крим і на Тамань (близько 1,5 тис. козаків із 6 червня по 16 серпня), під час якого «між Темрюком і Таманню багато сіл і поселень попалили і розорили», а на кримському узбережжі під Керчю та від Кафи до Буликлеї «посади, і села, і селища випалили і спустошили, і багатьох кримських людей побили, і в полон жінок і дітей їх побрали» близько 2 тис. чол.⁹⁷⁹, а І. Сірко із запорозькими козаками здійснив напад на Акерман та повоював ногайські улуси, які кочували поблизу Самарника⁹⁸⁰. Довідавшись про напад Сірка, хан сердито сказав Виговському: «Ти мене закликав до себе на допомогу, а без мене козаки ногайські улуси розоряють»⁹⁸¹.

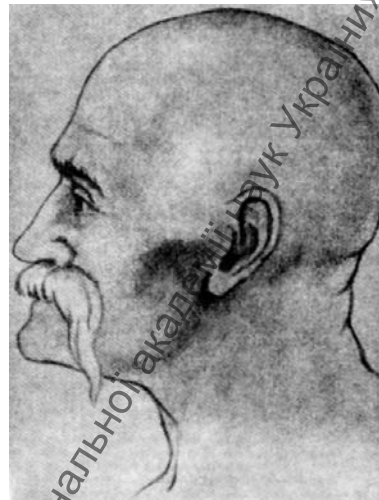
Проте замість того, щоб негайно повернутись у Крим, як розраховували російські воєводи, хан прийняв рішення вторгнутись у внутрішні райони Росії. 26 липня 20 тис. татар та 10 тис. козаків вирушили з-під Гадяча в похід⁹⁸². З гетьманом біля міста залишилися 3 козацькі

полки (6 тис. осіб), 2 тис.⁹⁸³ (за іншими даними – 10 тис.⁹⁸⁴) татар та близько 1,3 тис. поляків і німців⁹⁸⁵.

Не маючи змоги утримувати хана, гетьман на два тижні розпустив козацькі війська, з тим щоб охочі могли приєднатися до походу татар на Росію. За даними російських джерел, Виговський відправив з татарами у похід «білгородського» (насправді білоцерківського) полковника І. Кравченка з 4 тис. козаків⁹⁸⁶. Висловимо припущення, що таким чином Виговський прагнув, по-перше, посилити татарський удар по російських повітах, а по-друге, піднести бойовий дух свого війська та закріпити кров'ю антимосковське налаштування своїх козаків. Планувалося, що наприкінці першої декади серпня козацьке військо знову збереться, і, як повідомив Трубецького московський стрілець С. Микулін, який прийшов з Батурина, гетьман, «зібравшись, хоче приходити під Путивль і під інші государеві міста»⁹⁸⁷. Чи справді саме такими були подальші плани Виговського, чи іншими, за відсутності інших достовірних джерел установити важко.

В останніх числах липня татарські загони увірвалися в межі Белгородського розряду із заходу, з території України, де не було серйозних оборонних укріплень. Шлях татар у російських кордонах за формою нагадував дугу: Орловський, Мценський (3 серпня), Черньський, Новосильський, Ливенський, Єфремовський, Єлецкий, Чернавський та Воронежський повіти⁹⁸⁸. Деякі татарські загони відокремлювались від основних сил на південь – до повітів, розташованих поблизу Белгородської смуги (Курський (1 серпня), Старооскольський, Обоянський, Воїновський, Лебединський, Усманський, Сокольський, Яблоневський, Сумський, Хотимський, Карповський, Белгородський (31 липня)⁹⁸⁹), або на північ (Болховський, Тульський (5 серпня)⁹⁹⁰). Татари розоряли села й поселення, не намагаючись штурмувати міста.

Пройшовши за нашими підрахунками територією принаймні 24 повітів, татари за зведеними даними Белгородського столу убили 379 осіб, близько 25,5 тис. взяли у полон, спаливши приблизно 5 тис. дворів⁹⁹¹. Деякі дослідники називають до 10 тис. спалених дворів⁹⁹².

Іван Сірко.
Графічний портрет
Г.В. Лебединської
за черепом

Непевною обстановкою у прикордонних районах одразу почали користуватися місцеві кримінальні елементи. Так, наприклад, 8 серпня цар послав боярину й воеводі князю Ю. Долгорукому наказ ужити термінових заходів, оскільки: «Відомо великому государю учинилось, коширського, коломенського повітів і інших місць повітові люди, по вістям татарським втікають в міста в осаду, і тих повітових людей, воровські люди страхали воїнськими людьми, і ясаком кличуть татарським, по дорогах грабують і в селах розоряють»⁹⁹³.

Тим часом на початку серпня тривав процес мирного врегулювання конфлікту. 1 серпня гетьман листом повідомив боярина, що готовий прислати в Батурин для переговорів 2–3 осіб⁹⁹⁴. 6 серпня на р. Сеймі відбувся обмін полоненими: 66 російських ратних людей на 30 осіб з борзнянського полону⁹⁹⁵. Проте основна частина цього полону була відведена в московські міста, де їх згодом і намагалися розшукати родичі⁹⁹⁶.

7 серпня князь Трубецькой відправив гетьманові царську грамоту від 29 липня і власний, дуже дипломатичний лист. Замовчуючи всі звинувачення Виговського на адресу Москви й ні в чому конкретно йому не дорікаючи, боярин пропонував призначити місцем зустрічі Путивль⁹⁹⁷.

2 серпня, утративши під Гадячем 2–3 тис. людей⁹⁹⁸ і не змігши взяти міста, гетьман Виговський розпустив свої війська й повернувся до Чигирина*. 11 польських хоругв на чолі з Ю. Немиричем були відправлені гетьманом на постій у Ніжин, Переяслав і Чернігів¹⁰⁰⁰. На півдні Лівобережжя гетьман залишив лише полк Г. Каплонського в 5 верстах від Полтави, проте й він незабаром відійшов до Говтви, а тоді за Дніпро¹⁰⁰¹.

У першій половині серпня І. Сірко після вдалого «повоювання» татарських улусів підступав навіть до Чигирина, але після бою повернувся на Запорозжя¹⁰⁰².

Напади татар на південні повіти змусили Російську державу сконцентрувати головну увагу на останніх, відсунувши питання встановлення безпосереднього контролю над територією Війська Запорозького на другий план. У Москві, очевидно, зробили висновок про можливий похід татарсько-козацького війська на саму столицю.

* Трубецькой, у свою чергу, негайно після відходу гетьманських військ «послав у місто солдатський полк і царського жалування гадяцьким сидільцям по рублю на людину»⁹⁹⁹.

Іван Сірко.
Скульптурна
реконструкція
Г.В. Лебединської
1970-ті рр.

3 серпня за царським наказом Трубецької послав князів Ромодановського та Куракіна з їхніми полками в Белгород для «оберігання... українних міст і смуги» від татар¹⁰⁰³. 4 серпня, «по кримським вістям, указав государ на Москві робити місто земляне і по місту острог». Оскільки необхідної кількості лісу не було, Олексій Михайлович наказав «загородних слобод хороми ламати і тим город будувати». Сам цар з боярами часто бував присутнім на роботах. Навколишні жителі з сім'ями й пожитками наповнювали Москву, поширювалися навіть чутки, що государ від'їжджає за Волгу в Ярославль.

6 серпня в 6 головних монастирів, які стояли біля Москви, цар послав обложних воєвод¹⁰⁰⁴. 8 серпня він наказав

вислати на велику засічну смугу, зокрема на Тульські, Виневські та Рязанські засіки, додаткові контингенти солдатів і стрільців¹⁰⁰⁵. Того ж дня вийшов царський указ про запровадження смертної кари для селян-утікачів з Поволжя, якщо вони вчинили грабунок і підпал господарського майна. Це була своєрідна плата дворянам і дітям боярським понизових міст «за їх до цього до великого государя, велику службу, за кров і за рани», а також своєрідний аванс державної турботи, який належало відпрацювати у війську у скрутну годину, яка нібито тоді вже й почала проявлятися¹⁰⁰⁶.

Більше того, Олексій Михайлович, незважаючи на вкрай напружені стосунки з московським патріархом Никоном, запропонував останньому, з огляду на татарську небезпеку, переселитись на деякий час з неукріпленого Воскресенського до більш надійного Колязінського монастиря¹⁰⁰⁷. Проте Никон, приїхавши в Москву, за деякими даними, дозволив собі відкрито критикувати курс уряду на війну з Річчю Посполитою та гетьманом Виговським, заявивши, що «свята кров християнська через дрібниці проливається»¹⁰⁰⁸.

Нарешті, 16 серпня Трубецької отримав царську грамоту з повідомленням про те, що йому на допомогу від Брянська рухається окольничий князь П. Долгорукий. Трубецькому було наказано відійти з усім

Патріарх Никон.
Портрет в Титулярнику
1672 р.

військом, яке він мав у своєму розпорядженні, і стати обозом між Путивлем і Севськом або Рильськом і Путивлем, «або де пристойніше, і укріпитись валом земляним і оберігати великого государя українні міста від татар і від черкас». Натомість у Путивль Москва наказала перейти із Севська князю Т. Козловському з його полком¹⁰⁰⁹.

15–16 серпня, досхоchu пограбувавши південні повіти Московської держави, татари з півночі подолали захисну смугу між Верхньососенськом і Новим Осколом і спішним маршем попрямували у Крим. Донські козаки К. Петров з товаришами, які їхали в Москву з Дону, так розповіли у столиці про шлях відходу татар,

який вони бачили: «А як де вони йшли валом, і того де валу розкопано і виїжджено між Верхньососенськом і Новим Осколом на три версти, і біля того валу ясиру і коней мертвих багато, а знати, що йшли швидким ходом»¹⁰¹⁰.

Слід також згадати, що 28 серпня Олексій Михайлович відправив Ордину-Нащокіну новий наказ з вимогою до квітня 1660 р. домогтися підписання миру зі Швецією, ідучи шведам на ті поступки, на які раніше Москва не погоджувалась¹⁰¹¹.

Таким чином, можна зробити декілька висновків.

1. Українсько-російська війна закінчилась розгромом основних сил царського війська, які вторглись на українську територію, і вигнанням їх за межі України.

2. Основні військові дії завершилися приблизно 4 липня (військо князя Грубецького відступило до р. Сейму), а війна в цілому – на початку серпня 1659 р. Винятком була лише облога росіянами козацького гарнізону у Старому Бихові, яка тривала аж до 4 грудня 1659 р.¹⁰¹²

3. Воєнна перемога козацько-татарського війська в Україні була беззаперечною, але не повною, оскільки в руках опозиціонерів і ро-

сійських гарнізонів залишилися Київ, Гадяч, Полтава, Черкаська Грунь та декілька інших міст.

4. Воєнна кампанія на півдні Білорусії в межах українсько-російської війни завершилась локальною перемогою російських військ.

5. Російська держава внаслідок розгрому своїх військ під Соснівкою й татарсько-козацького походу у внутрішні райони країни на початку серпня змушена була відсунути з розряду першочергових завдання встановлення повного військово-політичного контролю над територією Війська Запорозького. У цілому її політика щодо України перейшла з наступальної позиції в оборонну.

6. Розпуск гетьманом І. Виговським своїх військ і накази з Москви князю Трубецькому відправити частину полків у Белгород, а самому з основними силами відступити від кордону в район Севська свідчили про те, що сторони на даному етапі вимушені були змиритися з існуючим станом речей і не планували в найближчому майбутньому відновлення воєнних дій.

7. Розпочаті з другої половини липня переговори щодо місця з'їзду представників сторін для «приборкання кровопролиття» та «згоди» свідчили, що Москва під тиском воєнних невдач готова піти на переговори з урядом гетьмана І. Виговського і враховувати позицію української сторони.

§ 3.4. Підсумки та наслідки війни

Події наступних двох місяців (середина серпня – середина жовтня 1659 р.) після фактичного завершення українсько-російської війни досить ґрунтовно вивчені в історичній науці¹⁰¹³ й не мають прямого відношення до предмета нашого дослідження, оскільки вони пов'язані переважно із внутрішньоукраїнськими політичними та соціальними проблемами. Проте з іншого боку, ці безпосередньо не пов'язані з війною події мали вирішальний вплив на остаточні результати та підсумки війни.

Традиційна й найпоширеніша в історіографії точка зору на ці події полягає в тому, що український народ, незадоволений угодою гетьмана Виговського з Польщею, розривом з Росією, спустошенням країни найманцями, каральними заходами самого гетьмана та загрозою повернення польських панів, підняв повстання, у результаті якого замість Виговського гетьманом було обрано Ю. Хмельницько-

го, а Україна добровільно повернулася під владу царя. Проте відомі нам документи не підтверджують тези про масове народне повстання проти гетьмана І. Виговського. Вірні гетьманові війська в Переяславі, Чернігові, Ніжині та інших містах у другій половині серпня були перебиті за наказами козацьких полковників¹⁰¹⁴. Таким чином, мова може йти радше про старшинський заколот чи зміну політичної орієнтації старшини, ніж про народне повстання.

Юрій Хмельницький.
Портрет першої чверті
XVIII ст.

Головною причиною переходу на бік Москви лівобережної старшини у другій половині серпня – вересні (тут ми приєднуємося до висновку Т. Яковлевої¹⁰¹⁵) був не страх перед перспективою відновлення війни з Москвою, а те, що після ратифікації польським сеймом набув чинності Гадяцький договір. Якщо перший варіант договору, підписаний у вересні 1658 р. під Гадячем, очевидно, в основному задовольняв більшість старшини або не викликав у неї різкого спротиву, про що свідчить участь практично всіх полковників у воєнних діях проти Росії, то остаточний варіант угоди вже не задовольняв ні інтересів, ні політичних амбіцій старшини (передусім лівобережної). Не отримавши очікуваного обсягу «вільностей» (гарантовані цією угодою вольності були меншими, ніж декларовані Переяславськими статтями 1654 р.), та частина старшини, яка не належала до чітко по-пропольськи налаштованої, вирішила, що в такому разі краще залишитись у підданстві московського царя, який, як вони очікували, міг забезпечити мир в Україні, ніж далі сповзати в безкінечну громадянську війну. Окрім того, дехто з найбільш авторитетної козацької старшини (у першу чергу переяславський полковник Т. Цецяра) вирішив скористуватися з падіння авторитету гетьмана І. Виговського через угоду з поляками й за підтримки Москви оволодіти гетьманською булавою. Платою за підтримку була відмова від прозахідної політики й повернення в підданство царю.

Присягнувши царю й закликавши в Україну російські війська¹⁰¹⁶, старшина тим самим перекреслила всі перемоги козацької зброї в цій війні*. По суті більшість лівобережної старшини відмовилась від-

*Петро Дорошенко.
Портрет другої половини
XIX ст. з гравюри
кінця XVII ст.*

стоювати реальну незалежність Війська Запорозького від експансіоністських зазіхань Москви й погодилась на російську військову присутність у лівобережних полках і встановлення Москвою фактичного, а не лише юридичного контролю над країною.

Таким чином, здобувши військову перемогу над Московією, але не будучи задоволеною тим варіантом українсько-польського договору, на якому наполягла Варшава, українська еліта протягом наступного місяця, переосмисливши, а точніше, недооцінивши ситуацію, здійснила фатальний, згубний для державності крок – вона фактично відмовилася від своєї перемоги. Результатом цього стало усунення І. Виговського від влади та обрання

гетьманом Ю. Хмельницького.

Весь парадокс і трагізм цієї ситуації полягав у тому, що 14 статей, запропонованих 14 жовтня козацькими полковниками на чолі з П. Дорошенком від імені Ю. Хмельницького і свого князя Трубецькому для прийняття й затвердження на раді фактично повністю відповідали політичній програмі Б. Хмельницького та І. Виговського: номінальна зверхність царя за повної свободи дій гетьманського уряду, як у межах України, так і поза ними, зведення до мінімуму васальних зобов'язань перед Москвою.

* Слід відзначити, що поразка під Конотопом настільки сильно вплинула на російських ратних людей, що коли 1 вересня за царським указом на допомогу князю Трубецькому підійшов окольничий П. Долгорукий зі свіжими полками й наказом знову «іти в черкаські міста», та військо Трубецького ледь не збунтувалося, не бажаючи йти знову в Україну. Зокрема, п'ятидесятник П. Антонов, очевидно один з лідерів невдоволених, говорив про великого государя «несамовиті слова»¹⁰¹⁷. Як повідомив пізніше царю А. Матвеев: «...ратні люди, які не захотіли йти за Сейм в черкаські міста, учинили бунт, і привели його, боярина, за епанчу, і я, холоп твій, з стрільцями його боярина відбив...»¹⁰¹⁸.

Старшина прагнула таким чином узаконити свої стосунки із царським престолом: ст. 2 – «аби воєвод по містах не посилено, тільки в одному самому Києві»; ст. 3 – заборона подавати будь-які листи цареві від імені Війська Запорозького без гетьманського підпису та військової печатки; ст. 4 – гетьман повинен бути один для двох берегів Дніпра; ст. 5 – гетьман обирається лише козаками, без будь-якої сторонньої участі, а цар повинен постфактум лише затвердити вибір своєю грамотою; ст. 6 – верховна влада в українських містах та у Старому Бихові належить козацьким полковникам; ст. 7 – вільний прийом іноземних послів без будь-яких обмежень, Москва інформується лише про факт прибуття посольства; ст. 8 – під час укладення царем угод із сусідніми державами, особливо з поляками, татарами і шведами, повинен обов'язково бути присутній комісар від Війська з правом голосу; ст. 10 – підтвердження Москвою всіх прав, вольностей і надань із часів князів руських і королів польських; ст. 12 – київська митрополія є підлеглою константинопольському патріарху; ст. 13 – київський митрополит повинен обиратися вільно духовенством і старшиною; ст. 14 – вільне існування шкіл «всяких мов» для дітей; ст. 11 – загальна амністія, без будь-яких обмежень¹⁰¹⁹. Проте, як говорить давнє латинське прислів'я, «хто відмовився від свого права, не може скаржитись на його порушення»: раз дозволивши російським військам стати в українських містах, старшина, як показали наступні події, назавжди позбавила себе статусу верховної влади на українських землях.

Остаточні політичні результати війни, які разюче дисонували з безпосередніми воєнними результатами, були закріплені в Переяславських статтях 17 жовтня 1659 р. Перш за все Москва в односторонньому порядку змінила і фальсифікувала ряд формулювань базового в українсько-російських відносинах договору – «Березневих статей» 1654 р. Так, у представленому на раді в Переяславі в жовтні 1659 р. тексті договору 1654 р. з'явилися положення про обов'язкову поїздку новообраного козацького гетьмана в Москву до царя для остаточного затвердження (ст. 4); про те, що київський митрополит і все українське духовенство повинні бути під «благословенням» московського патріарха (ст. 8); про повну заборону зовнішніх зносин Війська Запорозького (ст. 9)¹⁰²⁰, хоча в дійсності «Березневі статті» 1654 р. забороняли зсилатися лише з Портою та Варшавою¹⁰²¹.

Головні ж політичні результати війни були відбиті у статтях-додатках до статей 1654 р. Згідно зі статтями 1 і 2, гетьман зобов'язувався

негайно посилати козацькі полки туди, куди вкаже цар, а згідно зі статтею 4, гетьманові заборонялося самостійно вести війни та допомагати полками будь-якій сусідній державі. Це означало, що український уряд утрачав право вільно використовувати власні війська на ті цілі, які він вважав потрібними, а Москва отримувала у своє розпорядження додаткові військові контингенти, що значно посилювало її військовий потенціал у боротьбі за геополітичне панування на сході Європи та у православному світі. Стаття 3 забороняла вести будь-які розмови, які б могли посварити Військо Запорозьке й царський престол та поширювати негативну інформацію про Московську державу. Порушників чекала смерть.

Стаття 5 закріплювала уведення російських гарнізонів у Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав і Умань. Окрім того, за київським, чернігівським і брацлавським воєводами закріплювалося володіння маєтностями, які раніше належали до цих воєводств. За рахунок доходів із цих територій повинні були утримуватися місцеві російські гарнізони. Статтями 6 і 15 козацьким залогами не дозволялось перебувати в містах і містечках Білої Русі, будь-кому в тій місцевості під страхом смерті заборонялось називатися запорозьким козаком. Усі козаки мали бути виведені з Білої Русі в Ніжинський, Київський чи Чернігівський полки, а ті, хто не висловить такого бажання, могли залишитись у Білорусії без права називатися козаком. Ці дві статті закріплювали реальний контроль Москви над Лівобережною Україною та півднем Білорусії, фіксували усунення Війська Запорозького як політичного конкурента від боротьби за володіння Білорусією й ліквідовували білоруське козацтво.

Стаття 7 кардинально обмежувала владні повноваження як гетьмана, так і козацької ради в «кадрових» питаннях, оскільки забороняла раді переобирати гетьмана без царського указу, а гетьманові – змінювати полковників та іншу старшину без згоди ради. Окрім того, згідно зі статтею 8, іноземцям, навіть новоохрещеним, заборонялося бути полковниками чи іншими «начальними людьми» у Війську, а гетьманові, згідно зі статтею 12, заборонялося на власний розсуд «на горло карати без висланого на суд від царської величності» полковників та іншу старшину.

Стаття 17 дозволяла царським послам і посланцям, які проїжджали українськими містами, без узгодження з гетьманським урядом брати в тих містах «з міщан корми і підводи».

Особливо показовими щодо справжніх цілей Москви, яких вона прагнула домогтись у цій війні та будь-що закріпити у договорі й реальному житті, були статті 18 і 19, що передбачали за відмову або ухиляння від присяги царю «страчувати смертю», а за порушення або ігнорування статей договору – «карати на горло».

Остаточні політичні результати війни закріплювались і рядом «символічних» статей: повернення росіянам знамен і гармат, захоплених під Конотопом (ст. 14), звільнення полонених ворожючих сторін (ст. 13), видача всіх Виговських із сім'ями царю як зрадників та довічна заборона представникам цієї родини бути в будь-якому статусі у Війську (ст. 9), заборона «радникам» І. Виговського Г. Гуляницькому, Г. Лісницькому, С. Богдановичу, А. Ждановичу, Ф. Лободі та Г. Гапоновичу обіймати до їхньої смерті будь-які керівні посади у Війську та, нарешті, заборона страчувати без царського указу І. Безпалого, Т. Цецюру, В. Золотаренка, А. Силича та «начальних людей» їхніх полків у разі провини, навіть після вироку військового суду, «тому що вони царській величності служили»¹⁰²².

Московські урядовці під час укладення цього договору погодились лише на одну «поступку»: не наполягати на передачі московській адміністрації під безпосереднє управління сіверських міст (Чернігова, Новгорода-Сіверського, Почеп, Стародуба та інших) і то лише під загрозою виникнення у зв'язку з цим нових бунтів на Україні¹⁰²³.

Таким чином, можемо зробити висновок: незважаючи на те, що у війні з Москвою, завдяки старанням прозахідного угруповання старшини, була здобута воєнна перемога, яка фактично повертала Військо Запорозьке з-під впливу світу-економіки «Московія» у європейський світ-економіку, більшість українського суспільства, для якого такий розвиток подій асоціювався з поверненням польського режиму, не сприйняла цих змін. Наслідком цього несприйняття стала фактична політична капітуляція Війська Запорозького перед експансіоністським тиском Москви.

Тоді ж, у жовтні 1659 р., Москва оголосила своє офіційне тлумачення події, у якому повністю знімала із себе будь-яку провину за війну, переклавши її на своїх опонентів. По гарячих слідах подій царський престол намагався закріпити у свідомості сучасників вигідне трактування подій і негативне ставлення до дій та особи гетьмана І. Виговського. Ця позиція за суттю, а часто й за формою, не змінювалась протягом наступних трьох століть. Досить повно й лаконічно вона була викладена в листі до полоцької шляхти: «...по його,

королівської величності, принадним підсилкам, ворог Божий і клятвопорушник Іван Виговський, будучи гетьманом Війська Запорозького, забувши страх Божий і хресне своє цілування, і нашу, великого государя, до себе превелику милість поставивши в презирство, нам, великому государю, зрадив, і учинився у його королівської величності у підданстві. Також і Малую Росію, Військо Запорозьке, всіх православних християн, злим своїм наміром і спокусою хотів від нас, великого государя, з підданства відвести, і догоджаючи його королівській величності, учинив було у Війську Запорозькому міжусобицю, і привів на православних християн кримського хана і татар, і велике розорення, і невинне кровопролиття учинив. І таким своїм злим наміром, і смертною спокусою, багатьох полковників і черкас в своє одностудство вже було і привів. І зараз, за милістю Божою, все те учинилось по іншому, і злі їх задуми розорились...»¹⁰²⁴.

Дещо більш розгорнуто трактував Олексій Михайлович ці події у грамоті Ніжинському полку від 31 жовтня того ж року. Спочатку він зазначав, що «ми, великий государ, для союзу єдиної православної християнської віри, і через те, що спрадавна Мала Русь від предків наших великих государів в благочесті була під єдиною державою до Великої Росії, вас єдиновірних, православних християн пожалували, під нашу, царської величності велику руку у вічне підданство прийняли», і нагадував, що нібито саме послані царем війська «від гніту латинського вас звільнили».

Після такого концептуального ідеологічного вступу з обґрунтуванням права Москви на володіння Україною цар дав розширене тлумачення розглядуваних подій, у якому дії Виговського зображаються як найвищий прояв чорної невдячності до свого московського благодійника: «І як гетьмана Богдана Хмельницького не стало, і ви обрали гетьманом писаря пана Виговського, і прислали до нас, великого государя, бити чолом, щоб ми, великий государ, пожалували на підтвердження гетьманства його веліли дати нашу... жалувану грамоту, і ми, великий государ, по чолобитній всього війська Запорозького, послали нашу... жалувану грамоту зі стольником нашим і оружейничим... з Богданом Матвійовичем Хитрово з товаришами, і веліли віддати тому нашому новообраному гетьману на раді. І пан Виговський при тому нашому... окольничому... і при всьому освяченому соборі, віру учинив і хрест цілував і обіцяв з клятвою, що без нашої, царської величності, відома ні з якими государями не зсилатись, а від якого государя посли до нього прислані будуть, і йому про те

відомо чинити нам, великому государю, і після того незабаром почав він зсилатись з поляками і з кримським ханом, і прошукувати зраду. І які війська Запорозького з вас наші, царської величності, піддані, пам'ятаючи своє хресне цілування і нашу... до себе милість, учали його у тій зраді викривати, і він за те почав міжусобицю, і привів на вас кримських татар і ляхів, і велике вам спустошення починив. І ми, великий государ... государ християнський, жалуя про вас, православних, єдиновірних християн, і чуючи про міжусобицю вашу і певинне кроворозлиття, послали до нього багато наших... грамот, щоб він міжусобицю припинив, і на єдиновірних православних християн, ворогів хреста Христова бусурман не наводив, і розорення і в полон розкрадання бусурмани християнам не чинили. І він своїм злим умислом бажаючи догодження ляхам учинити, наші, царської величності, грамоти поставив у презирство і від злої своєї справи не відстав, і хотів вас від нашої царської величності милості відлучити, і хресним цілуванням злочинцями учинити, і... в... поневолення і віри християнської в розорення під гніт латинський ввести, багато звад про нас, великого государя, вам вміщуючи, щоб то ми... хотіли права ваші і вільності викорінити, чого ми... ніколи учинити не мислили і не мислимо. І після того, послали ми... наших, царської величності, бояр і воєвод не для війни, а бажаючи міжусобицю заспокоїти. І він гетьман і проти нас, великого государя, учинив війну і послав брата свого Данила Виговського під Київ багато кровопролиття учинив. А після того і сам він з усім військом і з кримськими татарами під Київ приходив, і під Києвом з боярином нашим... з Василем Борисовичем Шереметєвим, учинив договір, велів за себе і за все військо полковникам учинити присягу на тому, що він провину свою нам, великому государю, приносить і військо все хотів розпустити і кримських татар відпустити. І полковники по тому його договору, за нього і за все військо хрест цілували. І після тієї присяги з-під Києва же прислав він до нас... посланців своїх, білоцерківського полковника Івана Кравченка з повинною, а під Варву до окольничого... князя Григорія Григоровича Ромодановського, прислав наказного свого гетьмана Івана Скоробатка з товаришами, і вони під Варвою з окольничим нашим учинили договір. Хрест цілували за себе і за Гуляницького і за все військо, яке було під Варві що їм бути під нашою, великого государя, високою рукою у підданстві, як і раніше, і на наших... ратних людей війною не приходити. І ті всі присяги поставив він, Виговський, в ніщо, почавши всяке зло робити, гірше колишнього. І як наші... ратні люди по

договору за хресним цілуванням пішли від Варви і люди, які були у Варві, на наших, великого государя, ратних людей, чого від них не чекали велів ударити і під Лохвицю черкас і кримських татар прислав. А після того, з'єднавшись з кримським ханом і з ляхами, приходив на наших, великого государя, ратних людей під Конотоп, невинне кровопролиття учинив велике»¹⁰²⁵.

Ще деякі уточнення офіційного трактування події знаходимо в царській грамоті Війську Донському від 11 листопада 1659 р. У грамоті, зокрема, говориться, що, з огляду на те, що гетьман Виговський «своїї злої справи не припинив... послали ми, великий государ... князя Олексія Микитовича Трубецького з товаришами, не для війни, а хочучи ту уособицю заспокоїти. І він, гетьман, і проти нас, великого государя почав війну, і нам, великому государю, зрадив, і учинився у польського короля в підданстві...»¹⁰²⁶.

Тенденційність цього трактування, яка, на нашу думку, межує зі свідомою фальсифікацією суті подій, очевидна: замовчування «невигідних» та гіперболізація потрібних фактів, приховування ряду власних неблаговидних дій і справжніх цілей, свідоме перекручування та явні перебільшення в зображенні подій, демонізація особи гетьмана тощо.

Головний урок Конотопської битви для українського керівництва полягав у наочному підтвердженні правильності вперше сформульованої ще Б. Хмельницьким концепції про стратегічну важливість союзу із Кримом для становлення Української держави. Виступ татар на боці гетьманського уряду, по-перше, знівелював чисельну перевагу царської раті, а по-друге, дав Виговському суто військову стратегічну перевагу, оскільки під одним командуванням була об'єднана одна з найкращих у Європі піхот – козацька й одна з найкращих у Європі кіннот – татарська. За обома цими вирішальними компонентами російське військо значно поступалося війську союзників, що в поєднанні з полководницькою майстерністю гетьмана Виговського й зумовило результати битви.

Складно сказати, чи наважився б гетьманський уряд вступати у відкритий збройний конфлікт з Російською державою, не уклавши попередньо союзу з татарами, але фактом є те, що татарські війська брали участь практично в усіх битвах українсько-російської війни на боці гетьманського уряду, що татарська кіннота була важливою складовою розгрому царських військ під Конотопом і що лише після спровокованого Москвою відходу татар у Крим Росія змогла схилити шальки терезів в Україні у свій бік.

На нашу думку (і це підтверджують події перших років війни проти поляків 1648–1654 рр. та українсько-російської війни 1658–1659 рр.), союз Війська Запорозького та Кримського ханства був непереможним альянсом у Східній Європі. Він громив і королівські, і магнатські, і царські війська. Але тільки-но союз із Кримом унаслідок різних причин розривався, Військо Запорозьке одразу опинялось у критичному стані, оскільки не мало достатньо ресурсів для самостійного довготривалого протистояння експансіоністському тиску двох своїх сусідів – великих на той час держав Східної Європи, які боролися за панування в цьому регіоні – Речі Посполитої та Московського царства. Союз із татарами, на наш погляд, мав ту важливу політичну перевагу, що Бахчисарай, на відміну від Москви чи Варшави, не мав ні планів, ні можливостей інтегрувати Україну до складу своєї держави, а задовольнявся лише відносно невеликими, хоча часом і обтяжливими компенсаціями. Можливо, історія Східної Європи й Української держави розвивалась би зовсім в іншому руслі, якби гетьманським урядам Б. Хмельницького та І. Виговського вдалося більш тривалий час задіювати союз із татарами в інтересах України.

Хоча результати Конотопської битви, як виявилось, не мали для української сторони далекосяжних політичних наслідків, проте, як показало порівняння з іншими битвами того періоду, за своїми масштабами та кількістю жертв ця битва належить до найбільших битв, що відбулися на території України в XVII ст. (див.: *Додаток 16*).

Можливо, найбільш позитивним результатом цієї війни для України був повний провал спроби реорганізації грошового обігу України за московським сценарієм, що дещо загальмувало процес утягнення країни у відсталий московський фінансово-економічний простір. Як констатує І. Спаський, «Москва тимчасово була вимушена змиритись з існуючим станом, коли в межах однієї держави роздільно діяло дві системи обігу і коли законоположення, які стосувались російського обігу, на Україні не мали сили»¹⁰²⁷. Крім того, Москва була змушена відкласти на майбутнє введення такої бажаної для неї системи збору податків з українських земель до царської скарбниці.

Для Московської держави розгром під Конотопом мав досить сумні наслідки. Як пише С. Соловйов, «цвіт московської кінноти, яка здійснила щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув в один день... Ніколи після того цар московський не був вже в змозі вивести в поле таке сильне ополчення»¹⁰²⁸. Під Конотопом, як слушно зауважує відомий радянський дослідник історії XVII ст. О. Сахаров, «загинула краща

частина помісної кінноти»¹⁰²⁹. Саме конотопська поразка поклала початок ряду невдалий для Московської держави битв, у результаті яких помісна дворянська кіннота, яка до того складала основу військової організації, назавжди зникла з історичної арени. З 1661 р. і до кінця тринадцятирічної війни Росії та Польщі за Україну (1654–1667 рр.) дворянської кінноти вже не зустрічаємо на театрі воєнних дій. У наступних війнах із Туреччиною і Кримом, як зазначає П. Бобровський, ми бачимо лише незначні частини цієї кавалерії, до того ж погано організованої і зле озброєної¹⁰³⁰.

Проте царський уряд зміг узяти для себе уроки з військового розгрому на соснівських полях. Ця поразка стала головним поштовхом для московського керівництва до розуміння тієї обставини, що дворянське помісне військо – з огляду на появу нових видів зброї, зміну способів ведення війни, зокрема заміну кінних загонів численною армією піхоти в арміях своїх європейських сусідів, з чим Москва зіткнулась в останніх війнах зі Швецією, Польщею й Туреччиною, – не може далі бути ні надійним гарантом безпеки держави, ні інструментом, придатним для здійснення її зовнішньополітичних планів. Тому процес заміни загонів іррегулярного дворянсько-помісного ополчення регулярним військом, який розпочався з початком війни за Україну, у 1659 р. дістав потужний стимул для свого прискорення. У новій обстановці, суттєво перебудувавши, згідно з вимогами часу, спосіб комплектування війська й на нових засадах організувавши його поповнення, царський уряд приступив до створення нової армії – національного регулярного війська на основі періодичних наборів даточних людей з населення всієї країни¹⁰³¹.

Як пише радянський дослідник збройних сил Московської держави другої половини XVII ст. Ф. Калінічев, «вже в період війни 1654–1667 рр. завдяки трьом проведеним наборам даточних, Російська держава мала можливість створити і створила цілком сучасну і національну за своїм складом армію з твердою основою її комплектації»¹⁰³². Насправді таких наборів за вказаний період було шість (кожен рік з 1658 по 1663 рр.¹⁰³³), але ніде в радянській історіографії ми не знайдемо згадки про те, що два перші набори (оголошені 13 листопада 1658 р. та 5 липня 1659 р.¹⁰³⁴) з усіх наборів даточних людей, які проводилися під час російсько-польської війни 1654–1667 рр. за Україну і які, за словами Ф.І. Калінічева, стали основою для створення російської національної регулярної армії, були проведені у зв'язку з українсько-російською війною 1658–1659 рр. Тому навряд чи можна переоцінити значення українсько-російської війни 1658–1659 рр. в цілому і значен-

ня Конотопської битви зокрема для процесу становлення російської національної регулярної армії, адже багато в чому під тиском саме цих подій Москва, нарешті, серйозно почала усвідомлювати необхідність її реформування.

Одним із найважливіших для Москви уроків цієї війни був урок дієвості союзу Чигирин та Бахчисарая. Розгром на конотопських полях показав російському престолу, що цей союз може реально стати на заваді реалізації його зовнішньополітичних планів, і спрямував російську політику в русло активної протидії будь-яким козацько-татарським союзам.

За великим рахунком, Переяславські статті 1659 р. фіксували втрату Україною незалежності¹⁰³⁵ й давали старт її поступовому підпорядкуванню світу-економіці «Московія».

Остаточна політична перемога царського престолу в цій війні дозволила йому реалізувати цілий ряд важливих зовнішньополітичних завдань:

1. Установити реальний військово-політичний контроль над Лівобережною Україною (уведення воевод у деякі міста), приєднавши Військо Запорозьке тепер уже не лише формально, а й фактично.

2. Дістати безпосередній доступ до українських людських, матеріальних і фінансових ресурсів.

3. Отримати можливість безпосередньо впливати на призначення гетьмана та іншої старшини.

4. Домогтися формальної згоди козацької старшини не проводити самостійної, а тим більше відмінної від московської зовнішньої політики.

5. Витіснити козацьку владу з південних районів Білорусії та позбавитись від Війська Запорозького як конкурента у впливі на ці території.

6. Послабити геополітичні позиції Речі Посполитої у східно-європейському регіоні й наблизити власні кордони до тих європейських держав, які лежать «за Польщею», що зменшувало залежність росіян від поляків у торгівлі з цими державами.

7. Розпочати реалізацію геополітичних планів щодо об'єднання всіх «руських» та православних земель в одній державі.

У більш узагальненому вигляді головні наслідки війни полягали в тому, що політична перемога в ній Москви, окрім усього іншого, означала: перемогу тенденції, спрямованої на згортання в суспільно-

му господарстві України нового типу відносин – буржуазних, більш прогресивних, ніж феодальні, що панували в Московії (як слушно зауважує В. Борисенко, почалось укріплення підвалин феодального суспільства, що захитались, а ті елементи капіталізму, які вкорінились на українському ґрунті в попередні роки визвольної боротьби, або зникли, або деформувались, або пристосовувались до пануючих порядків¹⁰³⁶); розчинення суспільних і державних інститутів козацької держави в загальноімперських органах управління; початок поступового, але невідворотного процесу втрати Україною своїх етнічних рис; заповнення суспільно-політичного поля козацької України самодержавною стихією¹⁰³⁷.

На нашу думку, саме політична поразка України у війні з Московською державою в 1659 р. започаткувала процес, як влучно висловився В. Вернадський, «поступового поглинення й перетравлення Росією України як чужорідного політичного тіла»¹⁰³⁸. Результати цієї війни засвідчили сумний факт відсутності сприятливих зовнішньополітичних умов для подальшого розвитку прогресивних змін у соціально-економічній сфері України, які відбулись у перші роки Визвольної війни. Поразка у війні із самодержавною Росією і встановлення нею контролю над Лівобережною Україною означали втрату для козацької держави в принципі перспектив на подальший самостійний державний, а тим більше буржуазний розвиток, оскільки це суперечило самим основам російської монархії. Єдино можливою тенденцією для України від цього часу могла бути лише поступова реставрація феодально-кріпосницьких порядків. Модернізаційні суспільні процеси в українському суспільстві були значною мірою пригальмовані або й зовсім згорнуті – відтепер Україна мусила чекати, доки метрополія також доросте до них.

У геополітичному плані головні наслідки українсько-російської війни 1658–1659 рр. полягали в тому, що встановлення реального контролю Москви над Лівобережною Україною та витіснення козаків із Білорусії сприяли різкому посиленню ваги Російської держави в загальноєвропейських справах і перетворенню її в основну військово-політичну силу на Європейському Сході.

ПІСЛЯМОВА

Українсько-російська війна 1658–1659 рр. була невід’ємною складовою частиною одночасно й системи українсько-російських відносин другої половини XVII ст., і тогочасного загальноєвропейського процесу. Для України ця війна була частиною великої Визвольної війни українського народу 1648–1676 рр.¹, а для Росії – частиною четвертої регулярної російсько-польської війни 1658–1667 рр.²

Глибинні пласти передумов цієї війни прямо пов’язані зі складними геополітичними процесами в Європі XVII ст. Ці передумови мають декілька рівнів. Перший рівень пов’язаний з активізацією зусиль Москви щодо віднайдання Російською державою своїх природних кордонів і виходу до них. У Москві таким кордоном на південному заході вважали Чорне море, вийти на узбережжя якого було неможливо, не встановивши попередньо військово-політичного контролю над територією Війська Запорозького.

Другий рівень передумов війни пов’язаний із цивілізаційним протистоянням між Росією і Європою того періоду. Наслідком цього були, з одного боку, фактична політична та економічна блокада Росії європейськими державами, а з іншого – активні намагання Москви прорватися крізь тричленний бар’єр (Швеція, Річ Посполита та Османська імперія)³, який міцно відгороджував її від технічних здобутків Заходу та обмежував прибутки від торгівлі. Московія прагнула стати головною військово-політичною силою на сході Європи й тим самим примусити європейські країни рахуватися з нею.

Третій рівень передумов війни пов’язаний з давніми претензіями Москви на роль історичної спадкоємиці Київської Русі та єдиного

центру об'єднання всіх руських, усіх православних і навіть усіх слов'янських земель, які з новою силою ожили при дворі Олексія Михайловича в 50-х рр. XVII ст.

Четвертий рівень передумов війни полягав у відмінності соціально-економічних укладів, які панували в Україні та Росії в середині XVII ст., що було відображенням поділу європейських країн на пробуржуазні і профеодалні. Наявність у межах російських кордонів території з генетично чужим соціально-економічним та політичним устроєм було для Російської держави неприйнятним явищем, оскільки це становило загрозу для самих основ російської монархії як шкідливий приклад «вольностей» та альтернативи розвитку.

Підготовку до встановлення реального військово-політичного контролю над територією Війська Запорозького та навіть окремі заходи в цьому напрямі Москва почала здійснювати вже наприкінці гетьманства Б. Хмельницького. Його смерть лише прискорила реалізацію Москвою її експансіоністських планів щодо України.

Основні завдання, які царський престол мав намір вирішити стосовно України мирними чи воєнними засобами, були такими:

1. Реалізувати своє бачення угоди 1654 р., приєднавши Україну не лише формально, а й фактично, установивши військово-політичний контроль над її територією шляхом уведення російських гарнізонів у головні українські міста й отримання можливості безпосередньої участі в «кадрових» змінах на владному Олімпі козацької держави.

2. Покласти край існуванню самостійної, відмінної від московської, політики українського уряду і припинити не відповідну з інтересами Росії практику односторонньої допомоги Війську Запорозькому з боку Москви.

3. Звужити владні повноваження гетьманського уряду щодо внутрішнього життя країни через перерозподіл їх на користь царських воєвод та інших, окрім козацтва, українських станів, у першу чергу міщанства.

4. Забезпечити собі прямий доступ до українських матеріальних, фінансових та людських ресурсів.

5. Витіснити козацьку владу з південних районів Білорусії, де вона почала укріплюватись і складала конкуренцію російській.

6. Послабити геополітичні та економічні позиції Речі Посполитої як «вічного ворога» й основного конкурента в боротьбі за панування у Східній Європі.

7. Почати реалізацію планів щодо об'єднання всіх «руських», а також інших православних земель в одній державі.

Перед Україною в цій ситуації стояли більш скромні завдання: відстояти своє право належати до європейського світу, не дати російському престолу розпочати процес інтеграції Війська Запорозького у світ «Московія», зберегти право проводити самостійну, незалежну від Москви зовнішню і внутрішню політику, захистити свої «вольності», тобто право організовувати власне життя на основі традиційних для України демократичних, республіканських цінностей, та продовжувати розвивати свою економіку в межах європейського, а не азійського (східного) способу виробництва⁴, залишившись у європейському «світі – економіці»⁵.

Після смерті гетьмана Б. Хмельницького Москва одразу ж почала намагатися нав'язати українському керівництву свою політичну волю: взяти під свій контроль вибори гетьмана та митрополита, змусити українську сторону погодитися на введення воєвод і підписати нові «статті» з рядом суттєвих обмежень прав і вольностей Війська. Дипломатичний тиск, зокрема ігнорування обрання І. Виговського гетьманом, підкріплювався військовим: наприкінці серпня 1657 р. в Україну терміново було відправлено князя Г. Ромодановського з військом. Лише після одностайної підтримки учасниками Корсунської ради (жовтень 1657 р.) політичного курсу нового гетьмана щодо Москви, спрямованого на захист української державності та оборону козацьких вольностей, Москва перестала ігнорувати нові реалії, які склалися в Україні.

Не змігши з наскоку нав'язати гетьманському уряду свою волю, царський престол змінив свою тактику стосовно України. Російський уряд тепер вдався до своєрідного політичного шантажу: він активно підтримував безпосередні зносини з опозиційними центральній українській владі політичними силами й фактично став на їхній бік у суперечці щодо законності гетьманських виборів. Зайнявши зручну позицію судді-миротворця у внутрішній усобиці, а насправді своїми діями лише порушуючи спокій, збурюючи ситуацію та розпалюючи громадянську війну, Москва отримала додаткові важелі впливу на ситуацію в Україні.

Дестабілізація в суспільстві та послаблення авторитету гетьманської влади, які виникли в результаті таких дій з боку Москви, створили зручне тло для висунення останньою нових вимог до українського

уряду стосовно політичних поступок, що й зробив Б. Хитрово на раді в Переяславі в лютому 1658 р. Маючи певні ілюзії щодо можливості та бажання царського престолу приборкати повстанців в Україні, гетьман під тиском Москви погодився на її основні вимоги: виведення козацьких військ із Бихова й уведення в українські міста царських воєвод. Проте подальші дії російських воєвод переконливо засвідчили, що інтереси Московської держави та Війська Запорозького не можливо узгодити без принципових поступок, тому І. Виговському потрібно було визначитися, чи капітулювати перед інтеграційними планами царського уряду, чи будь-якими засобами відстоювати здобутки державного будівництва попередніх років. Очевидно, гетьман вирішив обрати другий варіант, оскільки із середини зими 1658 р. почав простежуватися перегляд зовнішньополітичної орієнтації українського уряду: було підписано договір дружби з татарами, а Виговський по trochu почав схилитися в бік Польщі, мабуть, убачаючи в ній менше зло в цій ситуації.

Тим часом російський престол з квітня 1658 р. почав готуватися до уведення своїх воєвод з гарнізонами в головні українські міста й до збору інформації про фінансові можливості Війська. Російський варіант урегулювання конфлікту полягав у «примиренні» повстанців і гетьманської влади, тобто в «заморожуванні» конфлікту та збереженні в Україні сили, яка завжди може знову дестабілізувати обстановку і спираючись на яку Москва розраховувала поступово обмежити владні повноваження козацької адміністрації й установити реальний контроль над територією України.

З рештою, пересвідчившись у другій половині квітня в тому, що Москва веде подвійну гру, явно протегуючи повстанцям, і зважаючи на реальну загрозу втратити контроль над стратегічно важливими територіями Лівобережжя України та півдня Білорусії, гетьман Виговський вирішив силою придушити повстанський рух.

Розгром військом гетьмана Виговського в союзі з татарами основних сил повстанців під Полтавою в останні дні травня 1658 р. та загибель їхнього лідера М. Пушкаря зруйнували всі плани царського уряду, основою яких була гра на протиріччях між гетьманською та опозиційною партіями. Москва втратила один із найдієвіших важелів впливу на гетьманський уряд, окрім того, це завадило вже підготовленому уведенню воєвод. За великим рахунком, це була політична поразка Москви та її прихильників в Україні. Проте в тій ситуації навіть військовий розгром опозиції вже не міг ліквідувати того факту, що розв'язана

нею громадянська війна відкрила шляхи для безпосереднього збройного втручання в українські справи інших держав, у першу чергу Росії.

Конфлікт інтересів призвів до переростання влітку 1658 р. проти-річ і політичного протистояння між Московською державою та Військом Запорозьким у збройний конфлікт. У червні в Україну під приводом «приборкання» вже приборканих «свавільників», а насправді, щоб не втрачати контролю над країною, прибули князі В. Шереметєв (до Києва) і Г. Ромодановський (до Прилук) з військами. Поводження росіян на українській території, як на окупованій (грабунки, убивства прихильників гетьмана, самовільна заміна прилуцького полковника, розсилка російських залог в українські міста), присутність у полках Ромодановського лідерів недобитої опозиції та немотивоване й не-узгоджене подвійне збільшення київського гарнізону український уряд розцінив як виклик собі й початок відкритої збройної агресії з боку Росії.

У відповідь на ворожі дії росіян гетьманський уряд вирішив військовою акцією (демонстрацією) на російській території проти опозиціонерів та їхніх московських союзників змусити російське командування видати українській владі лідерів опозиції й вивести російські війська з території України. Результатом цього стали похід гетьманських військ у район українсько-російського кордону в серпні – вересні 1658 р. для приборкання повторно збурених опозиціонерів та невдала спроба Д. Виговського видворити російський гарнізон з Києва. Події кінця червня – початку вересня 1658 р., таким чином, можна вважати фактичним початком воєнних дій між сторонами без оголошення війни.

Офіційно війна була оголошена сторонами одна одній у вересні 1658 р., коли гетьманський уряд підписав Гадяцький договір з Польщею, який фіксував відмову Війська Запорозького від підданства царю, і видав маніфест до володарів європейських держав з поясненням причин війни з Росією, а царський престол 21 вересня видав грамоту із закликом усунути небажаного Москві главу Української держави й оголошенням про початок воєнних дій царських воевод проти гетьманських військ.

Регулярні воєнні дії під час цієї війни можна умовно розділити на три етапи. Перший етап охоплює події кінця вересня – середини грудня 1658 р. На початку цього етапу гетьманському уряду вдалося взяти під свій контроль ряд міст на півдні Білорусії. Російським військам, зі свого боку, вдалося 29–30 жовтня завдати поразки гетьманським

військам під Києвом, оволодіти рядом міст у південній та центральній частині Лівобережжя та взяти в облогу козацькі війська під Варвою.

Проте з кінця жовтня ситуація змінилася: посланим у Білорусію князям Г. Козловському, а потім і І. Лобанову-Ростовському вдалося зупинити наступальні дії козацьких загонів, завдати поразки війську І. Нечая під Могильовом 27 жовтня й захопити резиденцію білоруського полковника – м. Чауси. В Україні ж гетьман Виговський, щоб уникнути розгрому, змушений був укласти під Києвом перемир'я з росіянами. Воно зберегло гетьманські війська і сприяло зняттю князем Г. Ромодановським облоги Варви та відступу його до Лохвиці. У цілому події осені 1658 р. засвідчили, що жодна із сторін не має в Україні сил, достатніх для остаточної перемоги, хоча успіхи росіян були очевидними: під їхнім контролем опинилась близька до кордону південна частина Лівобережжя, де знову підняли голову підтримувані Московою опозиціонери.

Другий етап війни охоплював події від середини грудня 1658 р. до другої половини березня 1659 р. Використавши перемир'я для перегруповування сил, гетьманські війська в середині грудня 1658 р. блокували головні російські сили в Лохвиці з тим, щоб змусити їх залишити Україну. У січні 1659 р. Виговський вирушив у новий великий похід на Лівобережжя з метою відновити частково втрачений контроль над тими частинами Полтавського, Миргородського й Лубенського полків, які були розташовані поблизу російського кордону та в окремих містах яких уже стояли російські гарнізони.

Російським воєводам, у свою чергу, у другій половині грудня 1658 – січні 1659 рр., вдалося розгромити ряд загонів білоруської шляхти, які діяли разом з козаками І. Нечая, а в березні – і війська самого Нечая під Мстиславлем та міцно оволодіти ініціативою в цьому регіоні.

На Лівобережжі у другому періоді війни воєнна ініціатива, навпаки, перейшла до гетьманського уряду. Виговському вдалося відновити контроль над більшістю територій трьох вищезгаданих полків. Уся зима й перша половина березня 1659 р. пройшли в постійних сутичках гетьманських козаків і російських військ у прикордонних районах та періодичних – під Києвом. Проте Виговський усе ж не зміг повернути собі контроль над десятьма містами півдня Лівобережжя, у яких засіли російські гарнізони та загони опозиціонерів.

Протягом усього цього періоду сторони, з одного боку, активно готувалися до перелому ситуації на свою користь воєнними засобами – введенням у бій нових великих сил (росіяни провели для цього частко-

ву мобілізацію, а українці закликали на допомогу іноземні війська), а з іншого – практикуючи подвійну дипломатію, постійно позначали наміри до мирного врегулювання конфлікту.

Ключовою подією третього етапу війни (кінець березня – початок серпня 1659 р.) був похід російських військ під командуванням князя О. Трубецького в Україну. Узявши після невдалого штурму в облогу Конотоп, князь Трубецькой намагався вислаттям окремих експедиційних загонів (до Борзни (двічі), до Ніжина та в район міст Хоролу – Говтви) поширити сферу російського впливу на Лівобережжі. Однак іти з основними силами у глиб країни на з'єднання з київським гарнізоном князя В. Шереметева Трубецькой остерігався.

Паралельно з Трубецьким у цей час проти гетьманських козаків активно діяли київський воєвода (у районі Києва) та путивльський і севський воєводи (на сіверських землях). Проте розпорошення російських сил, неузгодженість дій воєвод і, як наслідок, втрата часу, дали змогу українському командуванню дочекавшись приходу союзних йому татар, нав'язати росіянам генеральну битву на вигідних для себе умовах.

Головні причини поразки царських військ під Конотопом полягали в низькій боєздатності російських ратних людей у польових наступальних битвах, грубих прорахунках російського командування в ході самої битви та блискучому використанні Виговським стратегії концентрованого удару в поєднанні з вдалим використанням прихованого резерву та обхідного маневру.

Розгром у Конотопській битві частини російського війська та відхід його головних основних сил за межі України дозволяють зробити висновок, що основні воєнні дії завершилися на початку липня 1659 р. беззаперечною, але не повною перемогою козацько-татарського війська в Україні. Неповною вона була тому, що на білоруському театрі воєнних дій перевага була на боці росіян, а в самій Україні їм же вдалося втримати у своїх руках чи в руках українських прихильників Москви міста Київ, Гадяч, Полтаву, Черкаську Грунь та декілька інших. Спустошливий татарський рейд у внутрішні райони Росії наприкінці липня – на початку серпня 1659 р. і поразка під Конотопом змусили Москву перейти з наступального стану стосовно України в оборонний. Переговори, які розпочалися між царським і гетьманським урядами в липні, засвідчили, що сторони на даному етапі вимушені погодитися з існуючим станом речей і готові вести розмову про мирне врегулювання конфлікту.

Проте в наступні два місяці внаслідок політичної переорієнтації на Росію більшості старшини, що зумовлювалось її невдоволенням остаточним варіантом ратифікованої польським сеймом Гадяцької угоди, воєнні результати війни були перекреслені принесенням старшиною присяги царю й закликанням в Україну російського війська. Таким чином, можемо констатувати, що стався дещо парадоксальний випадок: військова перемога у війні й політична капітуляція після неї.

Остаточні політичні результати війни були зафіксовані в жовтні 1659 р. в Переяславських статтях. У підсумку Росія досягла більшості з поставлених нею на початку війни цілей: увівши війська в головні міста України, вона встановила реальний військово-політичний контроль над Лівобережжям та отримала прямий доступ до його матеріальних, фінансових і людських ресурсів; отримала можливість безпосереднього впливу на призначення гетьмана та іншої старшини, суттєво урізавши владні повноваження гетьмана й козацької ради в «кадрових» та інших питаннях; домоглася формальної згоди козацької старшини не проводити самостійної, а тим більше відмінної від московської зовнішньої та внутрішньої політики; витіснила козацьку владу з Білорусії, позбавившись у цьому регіоні небезпечного конкурента.

У більш широкому європейському контексті наслідки війни означали послаблення геополітичних позицій Речі Посполитої й посилення у Східній Європі впливу та ваги Росії, яка розпочала реалізацію давно виношуваних геополітичних планів щодо об'єднання всіх «руських» та православних земель у єдиному величезному православному царстві. Окрім того, європейський світ-економіка втрачав єдину на сході Європи країну з пробуржуазним типом суспільних відносин.

Для України основними наслідками війни були втрата нею незалежності, початок процесу інтеграції її соціально-економічного простору з європейського світу-економіки у світ-економіку «Московія» і втрата в принципі перспектив для подальшого самостійного державного, а тим більше – буржуазного розвитку.

За соціально-політичним змістом українсько-російську війну 1658–1659 рр., згідно з прийнятим у науці визначенням, що «війни, спрямовані на загарбання і підкорення інших країн, обмеження їх суверенітету, нав'язування своєї волі з територіальних проблем, питань суспільного та політичного ладу, на насильницьке утримання у покорі поневолених народів, є несправедливими»⁶, можна класифікувати для Росії як несправедливу. Для України це була справедлива війна – війна проти експансії (агресії) з боку сусідньої держави.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

ПРИМІТКИ

Вступ

¹ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 234–235, 256.

² Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 78–80; Мьшук Ю. А. «Летописец» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники: Сборник статей. 1984 г. – М., 1984. – С. 229.

³ Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 2. Warszawa, 1853. – S. 5–34.

⁴ Historya panowania Jana Kazimierza z Klimakterow Wespazyana Kochowskiego. – Poznań, 1859. – Т. I. – S. 318–323, 339–349; Т. II. – S. 20–28.

⁵ Мюллер Й.-Й. Исторична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месіра Готфріда Вейса з Торуні у Пруссії. – КС. – 1996. – № 4/5. – С. 80.

⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 112–120.

⁷ Величко С. Літопис. – Т. 1. – К., 1992. – С. 217–259.

⁸ Краткая летопись малых России с 1506 по 1776 год. Издана В.Г. Рубаном. – СПб., 1777. – С. 56–67.

⁹ Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1888. – С. 18–19.

¹⁰ Мазуринский летописец // ПСРА. – Т. 31. – М., 1968. – С. 170.

¹¹ Новгородский Хронограф XVII в. // Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 304–306.

¹² Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 гг. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. – М., 1892. – Ч. 2 (1661–1684 гг.). – С. 129.

¹³ Казем-Бек М.А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // ЖМНП. – СПб., 1835. – № 6. – С. 354–359.

¹⁴ Миллер Г.Ф. Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846. – С. 12; Заульский С. Описание о Малой России и Украине. – М., 1847. – С. 9–10; Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. – М., 1847. – С. 82–84.

¹⁵ Краткое Историческое описание о Малой России до 1765 года с Дополнением о Запорожских козаках и Приложениями, касающимися до сего описания... // ЧОИДР. – М., 1848. – № 6. – С. 29.

¹⁶ *Мальгин Т.* Российский ратник, или общая военная повесть о государственных войнах, неприятельских нашествиях, уронах, бедствиях, победах и приобретениях от древности до наших времен по 1805 год. – М., 1825. – С. 391.

¹⁷ *Ригельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 270–293; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України. – К., 1994. – С. 224–230; *Історія Русів.* – К., 1991. – С. 192–200.

¹⁸ *Манкиев А.И.* Ядро российской истории. – М., 1791. – С. 402–404; *Новиков Н.* Древняя Российская Вивлиофика. – Ч. XVI. – М., 1791. – С. 240–241; *Подробная летопись от начала России до Полтавской баталии.* – Ч. 3. – СПб., 1799. – С. 4.

¹⁹ *Левашов П.* Картина или Описание всех нашествий на Россию татар и турков, и их тут браней, грабительств и опустощений, начавшихся в половине десятого века и почти непрерывно через восемь сот лет продолжавшихся. – СПб., 1792. – С. 99; *Глинка С.* Русская история. – Ч. 6. – М., 1824. – С. 103, 122.

²⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2. – К., 1893. – С. 183, 206–211, 311; *Лазаревский А.* Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 305–310, 326–328; *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 6. – Чернигов, 1874. – С. 279–285, 293, 328–333; *Лазаревский А.М.* Села Конотопского уезда // ЗЧГСК. – Кн. 2. – Вып. 3–4. – Чернигов, 1869. – 347 с.

²¹ *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. – Т. 89. – Львів, 1909. – С. 46–90; *Коренець Д.* Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р.1657–58 // ЗНТШ. – Т. 38. – Львів, 1900. – С. 1–20; *Будзиновський В.* Гадяцькі постулати і гетьман Виговський. – Львів, 1907.

²² *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. – Т. 59. – Кн. 3. – Львів, 1904. – С. 1–40.

²³ *Срезневский И.И.* Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Х., 1839. – С. 34–35; *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). – Т. 1. – Х., 1905. – С. 79, 92; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С. 68; *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка (1651–1765 гг.) – Х., 1895. – С. 49–51; *Альбовский Е.* Харьковские казаки: Вторая половина XVIII ст.: (по архивным источникам). – СПб., 1914. – С. 64–77; *Головинский П.* Слободские казачие полки. – СПб., 1864. – С. 79–82, 236; *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. III. – М., 1857. – С. 30–32, 261, 281, 314, 533.

Карпов Г.Ф. Дионисий Балабан митрополит киевский: Из истории отношений киевской церковной иерархии к московскому правительству: 1654–1661 гг. // Православное обозрение. – М., 1874. – Первое полугодие. –

С. 116–135; *Харлампович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1. – Казань, 1914. – С. 171–175; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. – Кн. 1. – М., 1899. – С. 99–137; *Красковский А.* Борьба против унии в Западной России и единство Русского народа в 1648–1668 гг. – Витебск, 1914. – С. 70–101.

²⁵ *Барсуков А.* Род Шереметевых. – Кн. 5. – СПб., 1888. – С. 4–198.

²⁶ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – К., 1990. – С. 233; *Яворницький Д.* Иван Дмитриевич Сірко: Славний кошовий атаман війська запорозьких низових козаків // *Іван Сірко: Збірник.* – К., 1992. – С. 14–17.

²⁷ *Фотинський О.А.* Юрій Немирич // Вольнский историко-археологический сборник. – Вып. 1. – Житомир, 1896. – С. 16–29; *Фотинський В.* Генерал артилерії Великого кн. Руського // ЗНТШ. – Т. 87. Ч. 1. – Львів, 1909. – С. 37–47.

²⁸ *Коренець Д.* Повстання Мартина Пушкаря // Науковий Збірник, присвячений професорові Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 257–287; *Срезневский И.* Выговский и Пушкар // Сын Отечества. – 1834. – Т. 46. – № 47. – С. 258–269; *Срезневский И.* Мартин Пушкар // Очерки России. – Кн. 1. – СПб., 1838. – С. 201–218; *Сторожевский Н.К.* Мартын Пушкар, первый полтавский полковник. – Житомир, 1890. – 27 с.

²⁹ *Востоков А.* Судьба Выговских и Ивана Нечая // КС. – Т. 28. – № 1. – 1890. – С. 35–46.

³⁰ *Маркевич Н.А.* Гетьманство Барабаша // Русский вестник. – 1841. – № 5.

³¹ *Эйнгорн В.* Иван Андреевич Шматковский протопоп глуховский и его сношения с московским правительством (1653–1673 гг.). – Б. м., 1892. – С. 3–4.

³² *Бобровский П.О.* Переход России к регулярной армии. – СПб., 1885. – С. 115–119.

³³ *Макарий, митрополит.* История Русской церкви. – Т. XII. – Кн. III. – СПб., 1883. – С. 346; *Форстен Г.В.* Сношения Швеции и России во второй половине XVII века (1648–1700) // ЖМНП. – СПб., 1898. – Май. – С. 57, 62–64.

³⁴ Историческое описание земли Войска Донского. – Т. 2. – Новочеркасск, 1872. – С. 335–337.

³⁵ *Арицын Н.С.* Повествование о России. – Т. III. – Кн. VI. – М., 1843. – С. 133.

³⁶ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен: Тома 11–12 // Сочинения: В 18 кн. – Кн. 6. – М., 1991. – С. 7–53.

³⁷ *Болицын Н.С.* Русская военная история. – СПб., 1878. – Ч. 2. – С. 623–628; Русская военная сила: История развития военного дела от начала Руси до нашего времени. – Т. 1. – М., 1897. – С. 374–377; *Баиов А.* Дом Романовых

и русское военное искусство: Очерк 3-й // Журнал Императорского Русского Военно-Исторического Общества. – Кн. 3. – СПб., 1913. – С. 29.

³⁸ Голицын Н.С. Указ соч. – С. 624.

³⁹ Сестренцевич-Богущ С. История царства Херсонеса Таврического. – Т. 2. – СПб., 1806. – С. 318–319; Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 569; Пичета В.И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче // Три века. – Т. 2. – М., 1912. – С. 125–129; История русских войн. – СПб., 1915. – Вып. 1. – С. 220; Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен: Т. 1 и 2 // Избранные произведения: В 4 кн. – Кн. 1. – М., 1966. – С. 506.

⁴⁰ Попов А. История о Донском войске. – Ч. II. – Х., 1816. – С. 100–101; Берх В. Царствование царя Алексея Михайловича. – Ч. 2. – СПб., 1831. – С. 68, 160; Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича. – М., 1854. – С. 84–85; Турчинович О. Обзор истории Белоруссии с древнейших времен. – СПб., 1857. – С. 223; Глинка С. Указ. соч. – Ч. 6. – С. 103.

⁴¹ Барсуков А. Указ. соч. – С. 191.

⁴² Шмитт Г. История польского народа. – СПб., 1866. – С. 288–296; Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. Ч. 2 // Сочинения: В 3 т. – Т. 2. – СПб., 1878. – С. 258–262; Krajewski M. Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacyi w roku 1668. – Т. 1. – Warszawa, 1846. – 338 s.

⁴³ Lukaszewicz J. Jerzy Niemiric, podkomorzy kijowski, owrucki i krzemieniecki // Biblioteka Warszawska. – 1860. – Т. 2. – С. 355–370.

⁴⁴ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993. – С. 221–231; Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 2. – М., 1842. – С. 4–46; Кулиш П. Выговщина // Основа. – СПб., 1861. – Ноябрь–декабрь. – С. 1–12; Костомаров Н. Гетманство Выговского // Основа. – СПб., 1861. – Апрель. – С. 1–66; Июль. – С. 67–113; Волк-Карачевский В.В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. – К., 1899. – С. 1–48.

⁴⁵ Маркевич Н. Указ. соч. – С. 5.

⁴⁶ Кулиш П. Указ. соч. – С. 2.

⁴⁷ Волк-Карачевский В.В. Указ. соч. – С. 4–5.

⁴⁸ Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1885. – С. 56–58.

⁴⁹ Герасимчук В. Выговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. – Т. 87. – С. 18–36; Т. 88. – С. 23–50; Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657–58 // ЗНТШ. – Т. 38. – С. 1–20.

⁵⁰ Грінченко Б. Іван Виговський, його життя й діла. – К., 1909. – С. 16–87; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 304–310; Терлецький О. Історія Української держави. – Т. 3. – Львів, 1924. – С. 147–156.

⁵¹ Грушевський М. Виговський і Мазепа // Літературно-науковий вісник. — Т. XLVI. — Кн. VI. — К.; Львів, 1909. — С. 419–420.

⁵² Будзиновський В. Наші гетьмани. — Львів, 1907. — С. 82.

⁵³ Иловайский Д.И. История России. — М., 1905. — Т. 5. — С. 200–203.

⁵⁴ Фотинський О.А. Указ. соч. — С. 16–17.

⁵⁵ Пичета В.И. Указ. соч. — С. 125–128.

⁵⁶ *Gewlik M.* Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1909. — Rocz. 23. — Z. 1/2. — S. 78–125; *Kubala L.* Zarwanie ugody Hadziackiej // Przegląd Narodowy. — Warszawa, 1920. — R. IX. — T. XVIII–XIX. — S. 525–548; *Prochaszka A.* Wychoński, twórca unii hadziackiej i jego rodzina // Przewod. Naukowy i Literacki. — Lwów, 1920. — Rocz. XLVII. — T. XLVI. — S. 18–33, 111–125, 209–221, 305–323, 399–411; *Rawita-Gawronski Fr.* Posolstwo Bieniewskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej. — Lwów, 1907.

⁵⁷ *Наріжний С.* Гетьманство Івана Виговського // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. — Прага, 1929. — С. 159–187; *Наріжний С.* «Московська служба» Івана Виговського // ЗНТШ. — Т. CXIX. — Львів, 1928. — С. 117–139; *Наріжний С.* Конотопська перемога // Париж, 1928. — № 19. — С. 12–17.

⁵⁸ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 53–60.

⁵⁹ *Гермайзе О.* Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського Інституту Народної Освіти. — Кн. III. — К., 1928. — С. 166–169.

⁶⁰ *Лоський І.* Юрій Немирич, канцлер Великого князівства Руського // Поступ. — Львів, 1928. — № 8.

⁶¹ *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть: (Досліди над літописом Самовидця). — Х., 1930. — С. 235–255; *Петровський М.* Українські діячі XVII віку // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1929. — Кн. XXIV. — С. 77–103.

⁶² *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 284–297; *Крип'якевич І.П.* Історія України. — Львів, 1990. — С. 202–210.

⁶³ *Грушевський М.* Історія України-Русі. — Т. X. — Ч. 1. — К., 1936. — 380 с.

⁶⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. — К.; Торонто, 1995. — С. 5.

⁶⁵ Там само. — С. 20–22.

⁶⁶ Там само. — С. 88.

⁶⁷ *Петровский Н.* Военное прошлое украинского народа. — М., 1939. — С. 68–69; *Марченко М.* Борьба России и Польши за Украину (1654–1664 гг.). — К., 1941. — С. 38–42; *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна. — Х., 1954. — С. 95–96; *Григорьев И.Б.* Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской Рады (1657–1659 гг.) // Воссоединение Украины с Россией: 1654–1954: Сборник статей. — М., 1954. — С. 307–356; *Сахаров А.М.* Очерки истории СССР: XVII век. — М., 1958. — С. 175–176; *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х

роках XVII ст. – К., 1960. – С. 132–186; *Апанович О.М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст. – К., 1961. – С. 116–146; *Олійник Л.В.* Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654–1667): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1963. – С. 164–172.

⁶⁸ Цит. за: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 20.

⁶⁹ *Рубинштейн Н.* Классовая борьба на Украине в XVII веке // *Борьба классов.* – 1936. – № 4. – С. 44.

⁷⁰ *Сахаров А.М.* Указ. соч. – С. 176.

⁷¹ *Слюсарський А.Г.* Назв. праця. – С. 96.

⁷² *Новосельский А.А.* Исследования по истории эпохи феодализма (Научное наследие). – М., 1994. – С. 61, 65, 68.

⁷³ *Шевченко Ф.П., Смолий В.А.* Восстание под предводительством Пушкаря и Барабаша // *Вопросы истории.* – 1981. – № 2. – С. 180–183.

⁷⁴ *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С. 152–157, 278–281.

⁷⁵ *Мальцев А.Н.* Россия и Белоруссия в середине XVII века. – М., 1974. – С. 117–121, 234–235, 246–254; *Абеледарский Л.С.* Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVII в. – Минск, 1978. – С. 181–196; *Артюшевский О.П.* Совместная антикрепостническая борьба трудящихся масс России, Украины и Белоруссии: Вторая половина XVI–60-е годы XVII ст. – К., 1987. – С. 108–112.

⁷⁶ *Мишко С.* Гадяцький договір // *Вільна Україна.* – Детройт, 1959. – Ч. 23–24. – 28 с.; *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К., 1993. – С. 37–39; *Брик М.* Юрій Немірич на тлі історії України. – Льюссер, 1974. – С. 58–69; *Сенютович-Бережний В.* Рід і родина Виговських // *Український історик.* – 1970. – Ч. 1–3; *Pernal A.* The Union of Hadiach in Light of Modern Polish Historiography // *Millenium of Christianity in Ukraine 988–1988.* – Winnipeg, 1989; *Kot St. Georges Niemiricz.* W 300-lecie ugody Hadiackiej. – Paris, 1960; *Kaminski A.* The Cossack Experiment in Szahta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Hadiach Union // *HUS.* – 1977. – Vol. 1. – № 2. – June. – S. 178–194; *Koscialkowski W.* Ugoda hadziacka // *Alma Mater Vilnesisi.* – London, 1958; *Kwiatkowski W.* Unia hadziacka – źródłem do zglebienia pzychiki dwóch narodow: polskiego i ukraińskiego // *Pamiętnik Kijowski.* – London, 1959. – Vol. 1. – S. 97–125.

⁷⁷ *Pernal A.B.* An Analysis of Disbursements for Diplomacy during the Ratification of the Hadiach Union Treaty at the Warsaw Diet of 1659 // *HUS.* – Cambridge, Mass., 1993. – Vol. XVII. – № 1/2. – S. 72–109.

⁷⁸ *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – S. 123; *Wimmer J.* Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655–1660 // *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660.* – Warszawa, 1973. –

S. 98; *Podhorodecki L.* Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 199–200; *Tazbir J.* Politiczne meandry Jerzego Nimiryusza // PH. – Warszawa, 1984. – T. LXXV. – Z. 1. – S. 23–27; *Tazbir J.* Prawdziwe oblicze Jerzego Nimiryusza // PH. – Warszawa, 1960. – T. LI. – Z. 4. – S. 721–726; *Tazbir J.* The Political Reversals of Jurij Nemyrych // HUS. – Cambridge, Mass., 1981. – Vol. V. – № 3. – S. 306–319.

⁷⁹ Див.: *Сергіичук Б.В.* Новітня турецька історіографія про українське козацтво // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 288.

⁸⁰ *Каргалов В.В.* Полководцы XVII в. – М., 1990. – С. 309–318, 340–343; *Похлебкин В.В.* Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах и фактах: IX–XX вв. – Вып. II. – Кн. 1. – М., 1995. – С. 456–458.

⁸¹ *Кобзарева Е.И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1998. – С. 182.

⁸² История внешней политики России: Конец XV–XVII век: (От свержения ордынского ига до Северной войны). – М., 1999. – С. 314.

⁸³ *Малов А.В.* Русско-польская война 1654–1667 гг. – М., 2006. – С. 24.

⁸⁴ История внешней политики России: Конец XV–XVII век. – С. 318.

⁸⁵ Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 47–57.

⁸⁶ Там же. – С. 48–55.

⁸⁷ *Бабулин И.* «Дикие танцы» на конотопском поле // Рейтар. – 2006. – № 1.

⁸⁸ *Саганович Г.* Невядомая війна 1654–1667 гг. – Мінск, 1995. – 144 с.

⁸⁹ *Горобець В.М.* Білорусь-козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь: (1655–1659). – К., 1998. – 98 с.; *Горобець В.М.* Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь: (1654–1659 рр.) // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 24–39; № 2. – С. 26–39.

⁹⁰ *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 26–28; *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 25–26; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 107–109; *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва: (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна: Збірник наукових праць. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 88–108; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст.: (1648–1676 рр.). – К., 1999. – 352 с.

⁹¹ *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 3–24; № 2. – С. 3–25.

⁹² Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна козацька: XV–XVIII ст. – Ч. 1 – К., 1993. – С. 106–110; Борисенко В. Українська держава у другій половині XVII ст. // КС. – 1994. – № 5. – С. 3; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 415–417.

⁹³ Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – 84 с.; Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 220–228; Мицик Ю. Конотопська битва 1659 року // КБ. – С. 14–21; Путро О. Іван Виговський // Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 300–309; Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 79–91; Апанович О. Гетьман І. Виговський – тактик і стратег: (в річницю Конотопської битви 1659 р.) // Українське слово. – 1995. – 13, 20 липня; Бутич І. Конотопська битва // КБ. – С. 32–36.

⁹⁴ Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. – Т. 4. – К., 1992. – С. 72–93; Мицик Ю. Листи гетьмана І. Виговського // КБ. – С. 82–85.

⁹⁵ Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. // ПС. – 1998. – № 4. – С. 2–3.

⁹⁶ Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – 533 с.; Горобець В.М. Українсько-російські відносини на переломі: 1657–1658 рр. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1994. – С. 19–25; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII–першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 20–33; Горобець В. Виговський і Москва: політичні ілюзії й історичні реалії: (у пошуках передумов Руїни) // На чолі козацької держави: (до 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького: Збірник наукових праць. – Рівне, 1996. – С. 164–188; Горобець В. Битва під Конотопом року 1659: (Політичні аспекти воєнного протистояння України та Росії в середині XVII ст. // Розбудова держави. – 1996. – № 7. – С. 55–59.

⁹⁷ Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1994. – 456 с.; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – 447 с.

⁹⁸ Герасименко Н.О. Історичні події на Україні 1657–1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С.В. Величка. – К., 1999. – 97 с.

⁹⁹ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 35–38; Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. – К., 1992. – С. 20–25.

¹⁰⁰ Путро О. Назв. праця. – С. 307.

¹⁰¹ Мельник А.Г. Боротьба за українську державність: (XVII ст.). — К., 1995. — С. 121–122.

¹⁰² Чухліб Т.В. Конотопська битва 1659 р. в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі // КБ. — С. 86–93.

¹⁰³ Шевчук В. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — С. 88–105; Шевчук В. Битва під Конотопом у російській пісні «Под городом под Конотопом» // КБ. — С. 134–138.

¹⁰⁴ Харшин М.В. Київська митрополія другої половини XVI–XVII століть: історико-політичний аналіз: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — С. 135.

¹⁰⁵ Сарбей В.Г. Про марксів конспект розвідки М. Костомарова «Гетьманство Виговського» // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 226–244.

¹⁰⁶ Молодь України. — 1995. — 29 червня. — С. 4; Українське слово. — 1995. — 29 червня; Паїк В. Україна в минулому й сьогодні: (історичні й географічні карти). — Львів, 1998. — План № 61.

¹⁰⁷ Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — 342 с.

¹⁰⁸ Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. — К., 1996. — 616 с.; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до XVIII ст. — К., 1997. — 312 с.; Історія України / Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. та ін. / Під. ред. В.А. Смолія. — К., 1997.

¹⁰⁹ Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 170–173; Зінченко А.А. Історія дипломатії від давнини до нового часу. — К., 2005. — С. 542–545; Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — К., 2006. — Т. 1. — С. 373–376, 498–501.

¹¹⁰ Герасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. — Львів, 1994. — 153 с.; Корд В. Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда 1659 г., составленное посольским секретарем Андреем Родде // Голос Минувшего. — 1916. — № 7–8. — С. 354–390; Сапунов А. Витебская старина. — Т. IV. — Витебск, 1885; Мицик Ю. Листи гетьмана І. Виговського // КБ. — С. 82–85; Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — 120 с.; Мицик Ю. З незнаних листів Івана Виговського // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. Вип. 4. — Чернівці, 2007. — С. 63–72; Kubala L. Wojny dynskie i pokój Oliwski 1657–1660 // Szkice historyczne. — Lwów, 1922. — Ser. VI; Томашевський С. Ватиканські матеріали до історії України: Том 1 // Жерела до історії України. — Т. XVI. — Львів, 1924; Бантиш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — 336 с.; Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и редактированные Д.И. Багалием. — Т. 2. — Х., 1890.

¹¹¹ Смирнов Н.В. «Как под Конотопом упадок учинился...» (мифы и реальность) // Труды по русской истории. Сборник статей в память о 60-летию И. В. Дурова. — М., 2007. — С. 334–353.

¹¹² Гуров В.В. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины. – Х., 1884; Новиков Н. Древняя Российская Вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российских касающихся. – Ч. III. – М., 1788; Ч. XVI. – М., 1791; Бутич І. Універсали Івана Виговського Лубенському Мгарському Преображенському монастиреві // ЗНТШ. – Т. ССХХV. – Львів, 1993; Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. – Т. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 327–350; Оляничин Д. Два листи гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до Курфюрста Бранденбургського Фрідріха Вільгельма // Хліборобська Україна. – Кн. 5. – Відень, 1924–1925. – С. 377–384; Маркевич О. Грамота московського уряду до донських козаків про українські справи 1659 р. // ЗНТШ. – Т. 18. – Кн. 1. – Львів, 1897. – С. 1–6; Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 83–90.

Розділ 1

¹ Гумилев А.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1994. – С. 294–333, 385–387; Гумилев А.Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990. – С. 29–32.

² Гумилев А.Н. Этногенез и биосфера Земли. – С. 168, 132.

³ История СССР с древнейших времен до наших дней: В двух сериях в двенадцати томах. – М., 1966. – Первая серия. – Т. 2. – С. 105, 142.

⁴ Гумилев А.Н. Указ. соч. – С. 141, 149, 168.

⁵ Зимин А.А. Витязь на распутье: Феодальная война в России XV в. – М., 1991. – С. 203.

⁶ Гумилев А.Н. От Руси к России: Очерки этнической истории. – М., 1992. – С. 164, 294.

⁷ Гумилев А.Н. Там же. – С. 197, 294.

⁸ Там же. – С. 200–201.

⁹ Там же. – С. 197, 200–201.

¹⁰ Гаджиев К.С. Геополитика. – М., 1997. – С. 18, 27; Гаджиев К.С. Введение в политическую науку. – М., 1997. – С. 297, 298, 300, 304–305.

¹¹ Цит. за Щекин Г.В. Социальная философия истории. – К., 1996. – С. 27.

¹² Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т. 1. – М., 1993. – С. 128–129.

¹³ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – СПб., 1995. – С. 70–78.

¹⁴ Тойнби А.Дж. Постигание истории. – М., 1991. – С. 77–92.

¹⁵ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 295–353.

¹⁶ Гумилев А.Н. Этногенез и биосфера Земли. – С. 141, 149, 374–380.

¹⁷ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XVI–XVIII вв. – Т. 3. – М., 1992. – С. 14.

¹⁸ Гумилев Л.Н. Указ. соч. – С. 141, 168; Бродель Ф. Указ. соч. – С. 14, 18–19.

¹⁹ Цит. за: Щекин Г.В. Указ. соч. – К., 1997. – С. 155.

²⁰ Гумилев Л.Н. Указ. соч. – С. 282–284.

²¹ Бродель Ф. Указ. соч. – С. 61–62; Гумилев Л.Н. Указ. соч. – С. 168.

²² Гумилев Л.Н. Указ. соч. – С. 132.

²³ Солонин Ю.Н. Цивилизация и понимание истории: (Оценке «Науки о цивилизации» Феликса Конечны) // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 1993. – Серия 6. – Вып. 1. – № 6. – С. 13–16.

²⁴ Гумилев Л.Н. От Руси к России. – С. 135, 164.

²⁵ Бродель Ф. Указ. соч. – С. 18, 19, 48, 60–62.

²⁶ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Тома 9–10 // Сочинения: В 18 кн. – Кн. 5. – М., 1990. – С. 119, 120.

²⁷ Там же. – С. 229.

²⁸ Чижевський Д. Нариси з історії філософії України. – Мюнхен, 1983. – С. 24; Олянич Д. Пам'ятки із минулого українського духово-культурного життя в Кенігсберзі // Науковий збірник в 30 річницю наукової праці проф., д-ра Івана Огієнка. – Варшава, 1937. – С. 103–104.

²⁹ Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С. 62–63, 84–85.

³⁰ Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // КС. – 1993. – № 3. – С. 82–83; Gmiterek H. Miodzież Kłajowszczyzny w Akademii Zamojskiej (1595–1784) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 3/4. – Український археографічний збірник. – Т. 6/7. – К., 1999. – С. 233, 234, 240.

³¹ Історія української еміграції. – К., 1997. – С. 155.

³² Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. – К., 1984. – С. 99; Митюров Б.Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI–XVII вв. – К., 1968. – С. 45, 51; Литвинов В. Ренессансний гуманізм в Україні: Ідеї гуманізму епохи відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. – К., 2000. – С. 13–40.

³³ Наливайко Д. Назв. праця. – С. 85; Феномен Петра Могили / В. Климов, А. Колодій, А. Жуковський та ін. – К., 1996. – С. 13.

³⁴ Яковенко Н. Назв. праця. – С. 82–83; Паславський І.В. Назв. праця. – С. 16–18.

³⁵ Митюров Б.Н. Указ. соч. – С. 38–41.

³⁶ Яковенко Н. Назв. праця. – С. 82–83; Яковенко Н. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 63.

- ³⁷ Макарий, митрополит. История русской церкви. – Т. XI. – Кн. II. – СПб., 1882. – С. 404.
- ³⁸ Наливайко Д. Назв. праця. – С. 241.
- ³⁹ Феномен Петра Могили. – С. 138.
- ⁴⁰ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1897. – С. 44.
- ⁴¹ Феномен Петра Могили. – С. 37.
- ⁴² Там само. – С. 106, 107.
- ⁴³ Там само. – С. 109.
- ⁴⁴ Паславський І.В. Назв. праця. – С. 11–13, 15.
- ⁴⁵ Феномен Петра Могили. – С. 139; Литвинов В. Назв. праця. – С. 388.
- ⁴⁶ Паславський І.В. Назв. праця. – С. 13–14.
- ⁴⁷ Там само. – С. 54.
- ⁴⁸ Там само. – С. 56.
- ⁴⁹ Там само. – С. 56–57; Вишенський І. Твори. – К., 1959. – С. 56.
- ⁵⁰ Паславський І.В. Назв. праця. – С. 58, 60.
- ⁵¹ Там само. – С. 66–70.
- ⁵² Там само. – С. 46–47.
- ⁵³ Феномен Петра Могили. – С. 95.
- ⁵⁴ Паславський І.В. Назв. праця. – С. 82–84.
- ⁵⁵ Там само. – С. 96, 97, 98.
- ⁵⁶ Там само. – С. 99.
- ⁵⁷ Там само. – С. 110.
- ⁵⁸ Наливайко Д. Назв. праця. – С. 242–243.
- ⁵⁹ Українське бароко та європейський контекст. – К., 1991. – С. 6, 10.
- ⁶⁰ Литвинов В. Назв. праця. – С. 256.
- ⁶¹ Там само. – С. 306.
- ⁶² Там само. – С. 307.
- ⁶³ Паславський І.В. Назв. праця. – С. 111.
- ⁶⁴ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 60.
- ⁶⁵ Там само. – С. 97.
- ⁶⁶ Там само. – С. 108–109.
- ⁶⁷ Там само. – С. 151.
- ⁶⁸ Там само. – С. 160.
- ⁶⁹ Там само. – С. 284–285.
- ⁷⁰ Там само. – С. 152.
- ⁷¹ Там само. – С. 153.
- ⁷² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С. 262.
- ⁷³ Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі: (IX – середина XVII ст.) – К., 1992. – С. 51.

⁷⁴ *Васильевский В.* Древняя торговля Киева с Регенсбургом // ЖМНП. – 1888. – Июль. – Ч. 258. – С. 143.

⁷⁵ Там же. – С. 140–141.

⁷⁶ Цит. за: *Сидоренко О.Ф.* Назв. праця. – С. 55.

⁷⁷ Там само. – С. 67.

⁷⁸ *Джиованни дель Пано Карпини.* История монголов. *Гильом де Рубрук.* Путешествие в восточные страны. – М., 1957. – С. 82.

⁷⁹ *Сидоренко О.Ф.* Назв. праця. – С. 95–99.

⁸⁰ Там само. – С. 149–150.

⁸¹ Там само. – С. 148.

⁸² Там само. – С. 99.

^{82a} *Кривонос В.* З історії українсько-італійських зв'язків в середині XIV–XV ст. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. – Львів, 1998. – С. 144–151.

⁸³ *Сидоренко О.Ф.* Назв. праця. – С. 157, 167, 177.

⁸⁴ Там само. – С. 180.

⁸⁵ Там само. – С. 186–187.

⁸⁶ Там само. – С. 188.

⁸⁷ *Скоблик В.П.* Історія Русі-України XI–XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин: (особливості тоїмбанської інтерпретації) // УІЖ. – 1998. – № 5. – С. 26.

⁸⁸ *Наливайко Д.* Назв. праця. – С. 517.

⁸⁹ *Борщак І.* Ідея соборності України в Європі у минулому: За невиданими документами і стародавніми працями // Хроніка 2000. – Вип. 31–32. – К., 1999. – С. 123.

⁹⁰ Там само. – С. 518, 522.

⁹¹ *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М., 1988. – С. 185.

⁹² *Наливайко Д.* Назв. праця. – С. 159–160.

⁹³ Там само. – С. 165.

⁹⁴ Там само. – С. 177.

⁹⁵ Там само. – С. 163.

⁹⁶ Там само. – С. 166.

⁹⁷ Див., наприклад: *Сварник І.І.* Дипломатичні зносини Запорозької Січі із Західною Європою наприкінці XVI ст. // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 95–96.

⁹⁸ *Наливайко Д.* Назв. праця. – С. 178.

⁹⁹ Там само. – С. 182, 183, 228, 231.

¹⁰⁰ Там само. – С. 198.

¹⁰¹ Там само. – С. 209.

¹⁰² Там само. – С. 259–260.

¹⁰³ *Шевальє П.* Історія війн козаків проти Польщі. – К., 1960. – С. 31.

¹⁰⁴ *Наливайко Д.* Назв. праця. – С. 324.

- ¹⁰⁵ Там само. – С. 261, 295–296.
- ¹⁰⁶ Там само. – С. 312.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 325.
- ¹⁰⁸ *Стариков Е.Н.* Общество – казарма от фараонов до наших дней. – Новосибирск, 1996. – С. 200; *Семенникова А.И.* Указ. соч. – С. 120; *Залізник Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 218.
- ¹⁰⁹ История внешней политики России. – М., 1999. – С. 68, 71.
- ¹¹⁰ *Гумилев А.Н.* От Руси к России. – С. 132, 135.
- ¹¹¹ *Кучкин В.А.* Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. – М., 1984. – С. 105.
- ¹¹² *Зимин А.А.* Витязь на распутье. – С. 200–203.
- ¹¹³ Там же. – С. 159, 209–210.
- ¹¹⁴ Московский летописный свод конца XV века / ПСРЛ. – Т. 25. – М.; Л., 1949. – С. 284.
- ¹¹⁵ *Греков И.Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – М., 1963. – С. 178.
- ¹¹⁶ ПСРЛ. – Т. 6. – СПб., 1853. – С. 238–239; Т. 12. – СПб., 1901. – С. 220; Т. 20. – Ч. 1. – СПб., 1910. – С. 353.
- ¹¹⁷ Там же. – Т. 8. – СПб., 1859. – С. 228.
- ¹¹⁸ *Кивимяэ Ю.Ю.* Нарва и Ивангород в торговой политике России и Ливонии 1492–1558 гг. // Русское централизованное государство: Образование и эволюция: XV–XVIII. – М., 1980. – С. 69.
- ¹¹⁹ *Греков И.Б.* Указ. соч. – С. 290.
- ¹²⁰ *Зимин А.А.* Россия на рубеже XV–XVI столетий: (Очерки социально-политической истории). – М., 1982. – С. 226, 230.
- ¹²¹ Иосиф Волоцкий. Просветитель. – Казань, 1896. – С. 488–489.
- ¹²² *Золотухина Н.М.* Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. – М., 1985. – С. 55.
- ¹²³ *Похлебкин В.В.* Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. – Вип. I. – М., 1995. – С. 121–123.
- ¹²⁴ Див.: *Гальперин Г.Б.* Форма правления русского централизованного государства XV–XVI вв. – Л., 1964. – С. 23.
- ¹²⁵ *Кизеветтер А.А.* Иван Грозный и его оппоненты // Русская мысль. – 1895. – Декабрь. – С. 88; *Милюков П.* Очерки по истории русской культуры. – СПб., 1904. – С. 148, 149, 192–197, 290–292.
- ¹²⁶ Очерки истории СССР, конец XV – начало XVII вв. – М., 1955. – С. 118.
- ¹²⁷ *Форстен Г.В.* Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях: (1544–1648). – Т. 1. – СПб., 1893. – С. 86.
- ¹²⁸ Там же. – С. 190.
- ¹²⁹ Там же. – С. 549.
- ¹³⁰ Цит. за: *Альшиц Д.Н.* Начало самодержавия в России. Государство Ивана Грозного. – Л., 1988. – С. 81.
- ¹³¹ Там же. – С. 78.

- ¹³² Похлебкин В.В. Указ. соч. – Вып. II. – Кн. 1. – С. 15–16.
- ¹³³ Тойнби А.Дж. Постигание истории. – М., 1991. – С. 562, 564; Гумилев Л.Н. От Руси к России. – С. 229, 298; Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 208.
- ¹³⁴ Каспэ С.И. Империи: генезис, структура, функции // Полис. – 1997. – № 5. – С. 40–41.
- ¹³⁵ Там же. – С. 41.
- ¹³⁶ Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – М., 1976. – С. 406.
- ¹³⁷ Гумилев Л.Н. От Руси к России. – С. 236–237.
- ¹³⁸ Похлебкин В.В. Указ. соч. – Вып. II. – Кн. 1. – С. 397; Поршнев Б.Ф. Указ. соч. – С. 8–19.
- ¹³⁹ Бродель Ф. Указ. соч. – С. 18–20.
- ¹⁴⁰ Шаскольский И.П. Об основных особенностях русско-шведской торговли XVII в. // Международные связи России в XVII–XVIII вв.: (экономика, политика, культура). – М., 1966. – С. 13–14; Шаскольский И.П. Важная предпосылка борьбы России за Балтику в XVII – начале XVIII в. // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. – М., 1972. – С. 369, 370.
- ¹⁴¹ Шаскольский И.П. Важная предпосылка борьбы России за Балтику в XVII – начале XVIII в. – С. 369.
- ¹⁴² Платонов С.Ф. Москва и Запад в XVI–XVII веках. – Л., 1925. – С. 19.
- ¹⁴³ Шаскольский И.П. Указ. соч. – С. 371–372.
- ¹⁴⁴ Шаскольский И.П. Об основных особенностях русско-шведской торговли XVII в. – С. 11.
- ¹⁴⁵ Толстой Ю.В. Первые сорок лет сношений между Россией и Англией: 1553–1593 гг. – СПб., 1875. – С. 109–110.
- ¹⁴⁶ Рогинский З.И. Миссия лорда Колпера в Москву: (из истории англо-русских отношений в период английской буржуазной революции XVII в. // Международные связи России в XVII–XVIII вв.: (экономика, политика, культура). – М., 1966. – С. 92.
- ¹⁴⁷ Шевченко Ф.П. Назв. праця. – С. 49–54, 400–404, 407–408; Сидоренко О.Ф. Назв. праця. – С. 120–127.
- ¹⁴⁸ Шевченко Ф.П. Назв. праця. – С. 49, 52, 54.
- ¹⁴⁹ Акты Литовско-Русского государства // ЧОИДР. – Кн. 4. – 1899. – № 62.
- ¹⁵⁰ Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. – К., 1959. – С. 31–37.
- ¹⁵¹ Там само. – С. 80, 88–90.
- ¹⁵² Там само. – С. 91.
- ¹⁵³ Там само. – С. 92–93, 95.
- ¹⁵⁴ Там само. – С. 97.
- ¹⁵⁵ АЗР. – Т. 4. – С. 185–186.
- ¹⁵⁶ Сидоренко О.Ф. Назв. праця. – С. 129.

- ¹⁵⁷ ВУР. – Т. 1. – С. 155.
- ¹⁵⁸ Там же. – С. 160.
- ¹⁵⁹ Сидоренко О.Ф. Назв. праця. – С. 130–131; ВУР. – Т. 17, 154, 163, 178, 212, 242, 401, 449–455.
- ¹⁶⁰ Раздорский А. Торговые связи Курска с Украиной в XVII веке (по материалам курской таможи) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 174–184.
- ¹⁶¹ Сидоренко О.Ф. Назв. праця. – С. 131; ВУР. – Т. 1. – С. 160, 406, 431, 432, 473, 474, 481, 483.
- ¹⁶² Форстен Г.В. Указ. соч. – С. 148.
- ¹⁶³ Там же. – С. 17.
- ¹⁶⁴ Там же. – С. 20.
- ¹⁶⁵ Там же. – С. 44–45, 87.
- ¹⁶⁶ Рюсов Б. Ливонская хроника // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. – Т. 3. – Рига, 1880. – С. 282.
- ¹⁶⁷ Форстен Г.В. Указ. соч. – С. 129, 138, 140, 554.
- ¹⁶⁸ Там же. – С. 141–144.
- ¹⁶⁹ Там же. – С. 542.
- ¹⁷⁰ Там же. – С. 556–561, 566.
- ¹⁷¹ Там же. – С. 591–592, 604–607.
- ¹⁷² Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в. – М., 1973. – С. 126.
- ¹⁷³ Шаскольский И.П. Столбовский мир 1617 г. и торговые отношения России со Шведским государством. – М.; Л., 1964. – С. 81–83; Шаскольский И.П. Важная предпосылка борьбы России за Балтику в XVII – начале XVIII в. – С. 370.
- ¹⁷⁴ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 5. – С. 458.
- ¹⁷⁵ Феномен Петра Могилы. – С. 134.
- ¹⁷⁶ Румянцев В.С. Русская школа XVII века // Вопросы истории. – 1978. – № 6. – С. 216–218; Сахаров А.М. Русская духовная культура XVII века // Вопросы истории. – 1975. – № 7. – С. 109; Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 5. – С. 472.
- ¹⁷⁷ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 5. – С. 540.
- ¹⁷⁸ Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. – М., 1973. – С. 317.
- ¹⁷⁹ Костомаров Н.И. Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий и их преемники // Исторические произведения: Автобиография. – К., 1989. – С. 346.
- ¹⁸⁰ Платонов С.Ф. Указ. соч. – С. 33.
- ¹⁸¹ Пушкарев Л.Н. Общественно-политическая мысль России: Вторая половина XVII века: Очерки истории. – М., 1982. – С. 161.
- ¹⁸² Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 5. – С. 325–326.

- ¹⁸³ Елистратов В.С. Россия как миф // Россия и Запад: диалог культур. – М., 1994. – С. 4–15.
- ¹⁸⁴ Черная Л.А. Русская культура переходного периода от Средневековья к Новому времени. – М., 1999. – С. 59.
- ¹⁸⁵ Лихачев Д.С. Семнадцатый век в русской литературе // Памятники литературы Древней Руси: XVII век. – Книга первая. – М., 1988. – С. 26.
- ¹⁸⁶ Зимин А.А. Россия на рубеже XV–XVI столетий. – С. 230.
- ¹⁸⁷ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1989. – С. 534, 541.
- ¹⁸⁸ Рогов А.И. Основные особенности развития русско-польских культурных связей в эпоху Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М., 1976. – С. 66.
- ¹⁸⁹ Казакова Н.А. Западная Европа в русской письменности XV–XVI веков: Из истории международных культурных связей России. – Л., 1980. – С. 124.
- ¹⁹⁰ Там же. – С. 217–218.
- ¹⁹¹ Черная Л.А. Указ. соч. – С. 55.
- ¹⁹² Казакова Н.А. Указ. соч. – С. 218–219.
- ¹⁹³ Там же. – С. 221.
- ¹⁹⁴ Там же.
- ¹⁹⁵ Переписка князя А.М. Курбского с царем Иоанном Грозным. – СПб., 1914. – С. 135.
- ¹⁹⁶ Ключевский В.О. Западное влияние в России XVII в.: (Историко-психологический очерк) // Вопросы философии и психологии. – 1897. – Кн. 1 (36). – С. 152.
- ¹⁹⁷ Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI в. – М., 1983. – С. 22, 33, 36.
- ¹⁹⁸ Черная Л.А. Указ. соч. – С. 41–42, 44, 52, 114.
- ¹⁹⁹ Там же. – С. 61–62.
- ²⁰⁰ Там же. – С. 101.
- ²⁰¹ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 5. – С. 168.
- ²⁰² Там же. – С. 157.
- ²⁰³ Цветаев Д. Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразований. – М., 1890. – С. 11, 12, 330, 332, 344.
- ²⁰⁴ Описание путешествия в Москву Николая Варкоча, посла римского императора, в 1593 году // ЧОИДР. – 1874. – № 3. – С. 33–34.
- ²⁰⁵ История о великом княжестве Московском, которую собрал, описал и обнародовал Петр Петрей де Ерлезунд. – М., 1867. – С. 428.
- ²⁰⁶ Цветаев Д. Указ. соч. – С. 349–350.
- ²⁰⁷ Там же. – С. 350.
- ²⁰⁸ Там же. – С. 332–334.
- ²⁰⁹ Там же. – С. 335–336.
- ²¹⁰ Петрей П. История о великом княжестве Московском // О начале войн и смут в Московии. – М., 1997. – С. 458–459.

- ²¹¹ Цветаев Д. Указ. соч – С. 351–352.
- ²¹² Там же. – С. 83.
- ²¹³ Костомаров Н.И. Назв. праця. – С. 314, 346, 348.
- ²¹⁴ Платонов С.Ф. Указ. соч. – С. 79–80.
- ²¹⁵ Казакова Н.А. Указ. соч. – С. 7–8.
- ²¹⁶ Похлебкин В.В. Указ. соч. – Вып. 1. – С. 188–199, 222–223.
- ²¹⁷ Люкс А. «Государство правды»: Россия и Запад на пороге нового времени // Родина. – 1990. – № 7. – С. 14.
- ²¹⁸ Барбаро и Контарини о России. – Л., 1971. – С. 228.
- ²¹⁹ Алпатов М.А. Указ. соч. – С. 242.
- ²²⁰ Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578–1582). – СПб., 1889. – С. 27.
- ²²¹ Петрей П. История о великом княжестве Московском. – С. 440, 452.
- ²²² Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – Вып. 4. – М., 1898. – С. 185.
- ²²³ Поршнев Б.Ф. К вопросу о месте России в системе европейских государств в XV–XVIII веках // Ученые записки Академии общественных наук. – М., 1948. – Вып. II. – С. 10.
- ²²⁴ Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – С. 47–48.
- ²²⁵ Там же. – С. 408.
- ²²⁶ Там же. – С. 47–48; Поршнев Б.Ф. К вопросу о месте России в системе европейских государств в XV–XVIII веках. – С. 12–13.
- ²²⁷ Похлебкин В.В. Указ. соч. – Вып. II. – Кн. 1. – С. 389.
- ²²⁸ Там же. – С. 408.
- ²²⁹ Білер Г., Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 р. – К., 1998. – С. 17, 23, 26.
- ²³⁰ Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 257.
- ²³¹ Цымбурский В.А. Как живут и умирают международные конфликтные системы: Судьба балтийско-черноморской системы в XVI–XX веках // Полис. – 1998. – № 4. – С. 53–58.
- ²³² Гаджиев К.С. Введение в политическую науку. – М., 1997. – С. 299.
- ²³³ Похлебкин В.В. Указ. соч. – Вып. II. – Кн. 1. – С. 397; Поршнев Б.Ф. Указ. соч. – С. 18–19.
- ²³⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст.: (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С. 68.
- ²³⁵ Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV–XV века. – Ч. 2. – М., 1951. – С. 116.

- ²³⁶ *Ловменський Х.* Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – М., 1972. – С. 270.
- ²³⁷ Вологодско-Пермская летопись // ПСРА. – Т. 26. – М.; Л., 1959. – С. 184.
- ²³⁸ *Зимин А.А.* Витязь на распутье. – С. 97.
- ²³⁹ *Мец Н.Д.* Монеты великого княжества Московского (1425–1462) // Нумизматический сборник. – Вып. 3. – М., 1974. – С. 60–63.
- ²⁴⁰ *Потин В.М.* Венгерский золотой Ивана III // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – С. 283.
- ²⁴¹ *Синицына Н.В.* Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции: (XV–XVI вв.). – М., 1998. – С. 81, 85.
- ²⁴² Псковские летописи. – Т. 2. – М.; Л., 1955. – С. 284.
- ²⁴³ Никаноровская летопись // ПСРА. – Т. 27. – М.; Л., 1962. – С. 130.
- ²⁴⁴ *Алексеев Ю.Г.* Государь всея Руси. – Новосибирск, 1991. – С. 75, 83.
- ²⁴⁵ *Лакиер А.* История титула Государей России // ЖМНП. – СПб., 1847. – Ч. LVI. – С. 105–106.
- ²⁴⁶ *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської унії. – С. 78.
- ²⁴⁷ *Греков И.Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – М., 1963. – С. 99.
- ²⁴⁸ *Дьяконов М.* Власть московских государей: Очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI века. – СПб., 1889. – С. 99, 101, 103.
- ²⁴⁹ *Дмитриева Р.П.* Сказание о князьях Владимирских. – М.; Л., 1955. – С. 82.
- ²⁵⁰ Там же. – С. 85, 165.
- ²⁵¹ Там же. – С. 86.
- ²⁵² Там же. – С. 109.
- ²⁵³ Там же. – С. 123, 124, 130.
- ²⁵⁴ Там же. – С. 132.
- ²⁵⁵ *Альшиц Д.Н.* Указ соч. – С. 87.
- ²⁵⁶ Там же. – С. 88–89.
- ²⁵⁷ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. – Л., 1979. – С. 122–123.
- ²⁵⁸ *Похлебкин В.В.* Указ. соч. – С. 391–392.
- ²⁵⁹ *Костомаров Н.И.* Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий и их преемники. – С. 314.
- ²⁶⁰ *Дьяконов М.* Указ. соч. – С. 54.
- ²⁶¹ Там же. – С. 64.
- ²⁶² *Алпатов М.А.* Указ. соч. – С. 152–153, 156, 158.
- ²⁶³ *Греков И.Б.* Указ. соч. – С. 206–208; *Попов А.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян. – М., 1875. – С. 394–395.

- ²⁶⁴ Греков И.Б. Указ. соч. – С. 231.
- ²⁶⁵ Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – Л., 1940. – С. 173–176.
- ²⁶⁶ ПСРЛ. – Т. 4. – СПб., 1848. – С. 498–503.
- ²⁶⁷ Греков И.Б. Указ. соч. – С. 182.
- ²⁶⁸ Немчинов І.Г. Міф та ідеологія як головний механізм «русской идеи» // Нова політика. – 1995. – листопад-грудень. – С. 60–61.
- ²⁶⁹ Тихонюк І.А. «Изложение пасхалии» московского митрополита Зосимы // Исследования по источниковедению истории СССР XIII–XVIII вв. – М., 1986. – С. 45–61.
- ²⁷⁰ Памятники литературы Древней Руси: Середина XVI в. – М., 1985. – С. 198–233.
- ²⁷¹ Синицына Н.В. Указ. соч. – С. 187.
- ²⁷² Там же. – С. 59.
- ²⁷³ Послание монаха псковского Елизарова монастыря Филофея дьяку М.Г. Мисюрю Мунехину с опровержением астрологических предсказаний Николая Булева и с изложением концепции «Третьего Рима» // Синицына Н.В. Указ. соч. – Приложение № 1. – С. 342.
- ²⁷⁴ Дьяконов М. Указ. соч. – С. 86–87.
- ²⁷⁵ Плюханова М.Б. Сюжеты и символы Московского царства. – СПб., 1995. – С. 42.
- ²⁷⁶ Там же. – С. 46.
- ²⁷⁷ Дьяконов М. Указ. соч. – С. 69.
- ²⁷⁸ СГГД. – М., 1819. – Ч. 2. – С. 97.
- ²⁷⁹ Чаев Н.С. «Москва – Третий Рим» в политической практике московского правительства XVII в. // Исторические записки. – Т. 17. – М., 1945. – С. 19.
- ²⁸⁰ Синицына Н.В. Указ. соч. – С. 306.
- ²⁸¹ Поздеева И.В. Русские литургические тексты как источник изучения русской государственной идеологии XVII в.: (к постановке вопроса) // Исследования по истории общественного сознания эпохи феодализма в России. – Новосибирск, 1984. – С. 28, 34.
- ²⁸² Джеймс М. Геополитические импликации этнополитики // Політична думка. – 1995. – № 1. – С. 92.
- ²⁸³ Дьяконов М. Указ. соч. – С. 150–156, 159–161.
- ²⁸⁴ Там же. – С. 156.
- ²⁸⁵ Пресняков А.Е. Российские самодержцы. – М., 1990. – С. 56.
- ²⁸⁶ Ловменский Х. Указ. соч. – С. 275.
- ²⁸⁷ Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 172.
- ²⁸⁸ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. – Т. 1. – СПб., 1882. – С. 50.

²⁸⁹ *Базилевич К.В.* Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века. – М., 1952. – С. 293–294.

²⁹⁰ Сб. РИО. – Т. 35. – СПб., 1882. – С. 61–66.

²⁹¹ Там же. – С. 81.

²⁹² *Русина О.В.* Назв. праця. – С. 154.

²⁹³ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. – Т. 1. – С. 125.

²⁹⁴ *Базилевич К.В.* Указ. соч. – С. 442.

²⁹⁵ Сб. РИО. – Т. 41. – СПб., 1884. – С. 288.

²⁹⁶ Там же. – С. 302–304.

²⁹⁷ *Кром М.М.* Меж Русью и Литвою: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – С. 97.

²⁹⁸ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 294–295; Т. 41. – С. 318.

²⁹⁹ *Русина О.* Сіверська земля у складі Великої князівства Литовського. – К., 1998. – С. 195; *Кром М.М.* Указ. соч. – С. 93–98.

³⁰⁰ *Базилевич К.В.* Указ. соч. – С. 468–469.

³⁰¹ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 380.

³⁰² Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. – Т. 1. – С. 354.

³⁰³ Сб. РИО. – Т. 41. – С. 457.

³⁰⁴ Там же. – Т. 35. – С. 380.

³⁰⁵ Там же. – С. 399–400.

³⁰⁶ *Базилевич К.В.* Указ. соч. – С. 527.

³⁰⁷ АЗР. – Т. 2. – С. 53.

³⁰⁸ *Кром М.М.* Указ. соч. – С. 199–219, 221–225, 227.

³⁰⁹ Сб. РИО. – Т. 59. – СПб., 1887. – С. 427.

³¹⁰ *Мишко Д.І.* Назв. праця. – С. 111–112.

³¹¹ Там само. – С. 112–113.

³¹² Там само. – С. 113.

³¹³ Там само. – С. 116.

³¹⁴ Там само. – С. 118, 120.

³¹⁵ АЮЗР. – Т. 2. – СПб., 1861. – С. 151.

³¹⁶ Сб. РИО. – Т. 59. – С. 583–584, 613.

³¹⁷ *Форстен Г.В.* Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях. – Т. 1. – С. 331.

³¹⁸ *Греков И.Б.* Указ. соч. – С. 350.

³¹⁹ *Мишко Д.І.* Назв. праця. – С. 122–126.

³²⁰ Там само. – С. 127–128.

³²¹ *Флоря Б.Н.* К истории развития легенды о дарах Мономаха // Славяне и их соседи. – Вып. 8. – М., 1998. – С. 144–145.

³²² Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в. – С. 19.

³²³ Там же. – С. 87–88.

³²⁴ Там же. – С. 200.

³²⁵ РДАДА. – Ф. 96. – Оп. 1, 1632 р. – Од. зб. 6. – Арк. 136–175.

³²⁶ Пресняков А.Е. Указ. соч. – С. 114.

³²⁷ Каптерев Н. Сношения иерусалимских патриархов с русским правительством с половины XVI до конца XVIII столетия // Православный Палестинский сборник. – Т. XV. – Вып. 1. – СПб., 1895. – С. 155, 157.

³²⁸ Синицына Н.В. Указ. соч. – С. 310.

³²⁹ Фонкич Б.А. Греческое книгописание в России в XVII в. // Книжные центры Древней Руси: XVII в.: Разные аспекты исследования. – СПб., 1994. – С. 28–30.

³³⁰ Ключевский В.О. А.А. Ордин-Нащокин // Исторические портреты. – М., 1990. – С. 128–129.

³³¹ Матвеев П. Артамон Сергеевич Матвеев в Приказе Малой России и его отношение к делам и людям этого края // Русская мысль. – М., 1901. – Кн. VIII. – С. 21.

³³² Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 27.

³³³ Там само. – С. 28.

³³⁴ Там само. – С. 44–46.

³³⁵ Там само. – С. 47.

³³⁶ Там само. – С. 113, 118.

³³⁷ Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowczyzny do Korony w roku 1569. – Kraków, 1915. – S. 44.

³³⁸ Яковенко Н.М. Назв. праця. – С. 270–271.

³³⁹ Литвинов В. Назв. праця. – С. 345.

³⁴⁰ Яковенко Н.М. Назв. праця. – С. 270.

³⁴¹ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 8. – С. 57–58.

³⁴² Там же. – К., 1887. – Ч. 1. – Т. 7. – С. 233.

³⁴³ РИБ. – Т. 19. – 1903. – С. 1000.

³⁴⁴ Литвинов В. Назв. праця. – С. 337–338, 375.

³⁴⁵ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану: Друга половина XVI – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 71–73, 75, 87.

³⁴⁶ Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Л., 1908. – С. 119–120.

³⁴⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 328.

³⁴⁸ Volumina Legum. Prawa, konstytucyc y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych sejmiech koronnych. – Petersburg, 1859. – Т. III. – S.122.

³⁴⁹ Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 174.

³⁵⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 284–322.

³⁵¹ Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 285.

- ³⁵² Сас П.М. Назв. праця. – С. 223–228.
- ³⁵³ Величко С. Літопис. – Т. 1. – К., 1991. – С. 294.
- ³⁵⁴ Сас П.М. Назв. праця. – С. 162.
- ³⁵⁵ Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького: (1648–1657 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 16.
- ³⁵⁶ Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997. – С. 79, 90–91.
- ³⁵⁷ Литвинов В. Назв. праця. – С. 232.
- ³⁵⁸ Там само. – С. 356.
- ³⁵⁹ Яковенко Н. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини. – С. 66; Литвинов В. Назв. праця. – С. 338, 356.
- ³⁶⁰ Паславський І.В. Назв. праця. – С. 116–117.
- ³⁶¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. – С. 61.
- ³⁶² Литвинов В. Назв. праця. – С. 17, 287.
- ³⁶³ Там само. – С. 239–240.
- ³⁶⁴ Там само. – С. 256.
- ³⁶⁵ Wereszczyski J. Droga pewna // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Вып. 1. – С. 14–20; Сас П.М. Економічні засади проекту Задніпровського князівства Йосипа Верещинського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 3. – К.; Черкаси, 1994. – С. 75–78; Сас П.М. Проект Задніпрянської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 2. – Черкаси, 1992. – С. 59–61.
- ³⁶⁶ Литвинов В. Назв. праця. – С. 199.
- ³⁶⁷ Там само. – С. 21, 193, 230, 334, 337.
- ³⁶⁸ Українські гуманісти епохи Відродження: (Антологія) / Упорядник В. Литвинов. У 2 т. – Т. 2. – К., 1995. – С. 203.
- ³⁶⁹ Там само. – С. 251, 258.
- ³⁷⁰ Памятники полемической литературы в Западной Руси // РИБ. – Т. 4. – Кн. 1. – СПб., 1878. – С. 144.
- ³⁷¹ Українська поезія XVII ст.: (Антологія). – К., 1988. – С. 161.
- ³⁷² Литвинов В. Назв. праця. – С. 62.
- ³⁷³ Сас П.М. Назв. праця. – С. 97.
- ³⁷⁴ Феномен Петра Могили. – С. 150–152.
- ³⁷⁵ Литвинов В. Назв. праця. – С. 20, 290, 291, 301, 302, 304.
- ³⁷⁶ БЧ. Відділ рукописів. – Од. зб. 142. – Арк. 169.
- ³⁷⁷ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 225.
- ³⁷⁸ ВУР. – Т. 2. – С. 15.
- ³⁷⁹ Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. – К., 1995. – С. 29.
- ³⁸⁰ ВУР. – Т. 2. – М., 1953. – С. 118.

- ³⁸¹ Там же. – С. 154.
- ³⁸² *Смолій В.* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С. 14.
- ³⁸³ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. – С. 171.
- ³⁸⁴ *Смолій В.* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення. – С. 14.
- ³⁸⁵ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. – С. 124.
- ³⁸⁶ ВУР. – Т. 2. – С. 117.
- ³⁸⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – К., 1908. – С. 19.
- ³⁸⁸ *Степанков В.* Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі: (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – С. 37.
- ³⁸⁹ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 505.
- ³⁹⁰ *Владимирский-Буданов М.* О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655–1657 гг. // Доба Богдана Хмельницького. – С. 258.
- ³⁹¹ *Наливайко Д.* Очима Заходу. – С. 270.
- ³⁹² *Степанков В.С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького. – С. 22.
- ³⁹³ Документы об освободительной войне украинского народа. – К., 1965. – С. 44.
- ³⁹⁴ ВУР. – Т. 2. – С. 154.
- ³⁹⁵ Там же. – С. 187.
- ³⁹⁶ *Горобець В.* Білорусь козацька. – С. 15.
- ³⁹⁷ ДБХ. – С. 326, 332.
- ³⁹⁸ Там же. – С. 349, 353.
- ³⁹⁹ *Мищик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації. – С. 29–30.
- ⁴⁰⁰ ВУР. – Т. 2. – С. 117–118.
- ⁴⁰¹ *Мищик Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. – Днепропетровск, 1988. – С. 33.
- ⁴⁰² ВУР. – Т. 2. – С. 154.
- ⁴⁰³ *Смолій В.* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення. – С. 16.
- ⁴⁰⁴ *Степанков В.С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького. – С. 23.
- ⁴⁰⁵ Там само. – С. 26.
- ⁴⁰⁶ ВУР. – Т. 3. – М., 1953. – С. 25–26.

⁴⁰⁷ Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С. 86–87.

⁴⁰⁸ Жерела до історії України-Руси. – Т. 6. – Львів, 1913. – С. 138.

⁴⁰⁹ Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького. – С. 27.

⁴¹⁰ АЮЗР. – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 764.

⁴¹¹ ДБХ. – С. 592.

⁴¹² История Европы с древнейших времен до наших дней. В 8 т. – Т. 4. – М., 1994. – С. 95–96.

⁴¹³ Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. – 1991. – № 11. – С. 128–130; Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – С. 67–71.

⁴¹⁴ Борисенко В.И. Пути эволюции феодализма на Левобережной Украине во второй половине XVII в.: (социально-экономические проблемы): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К., 1990. – С. 10, 18–19.

⁴¹⁵ Борисенко В.И. Указ. соч. – С. 9–19; Степанков В.С. Назв. праця. – С. 131; Степанков В.С. Українська Національна революція XVII століття: проблеми хронологічних рамок // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1994. – С. 16; Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 65; Смолій В.А. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 10, 13; Брайчевський М. Нова концепція історії України // Старожитності. – 1991. – Ч. 11. – С. 11–12; Гуржій О. Лівобережне та Слобідське козацтво в загальній структурі феодального суспільства України: (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вид. 1. – К., 1993. – С. 138; Залізняка А. Назв. праця. – С. 214.

⁴¹⁶ Смолій В.А. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи. – С. 13.

⁴¹⁷ Наливайко А. Козацька християнська республіка: (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 186, 189; Степанков В.С. Українська Національна революція XVII століття. – С. 16; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. – Т. 88. – Львів, 1909. – С. 24.

⁴¹⁸ Барз М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М., 1991. – С. 18–19.

⁴¹⁹ Бинар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького: (1648–1657) // Визвольний шлях. – 1959. – Кн. 10. – С. 126.

⁴²⁰ Успенский Б.А. Литургический статус царя в русской церкви: приобщение св. Тайнам: (Историко-литургический этюд) // HUS. – 1995. – Vol. XIX. – Р. 700.

⁴²¹ Там же. – С. 688, 690, 695.

⁴²² Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 7. – С. 122.

⁴²³ Залізник Л. Назв. праця. – С. 219; Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. – Брянск, 1996. – С. 113; Павлова-Сильванская М.П. К вопросу об особенностях абсолютизма в России // История СССР. – 1968. – № 4. – С. 71–85.

⁴²⁴ Каспэ С.И. Указ. соч. – С. 35.

⁴²⁵ Березкин Ю.Е. Инки: Исторический опыт империи. – Л., 1991. – С. 43, 160, 209; Гацагова Л.С. Империя: идентификация проблемы // Исторические исследования в России: Тенденции последних лет. – М., 1996. – С. 338.

⁴²⁶ Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К., 1999. – С. 11.

⁴²⁷ Там само. – С. 47.

⁴²⁸ Там само. – С. 88–89.

⁴²⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. – С. 93.

⁴³⁰ Брайчевський М. Назв. праця. – С. 12.

⁴³¹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 96.

⁴³² Там же. – Т. 3. – СПб., 1862. – С. 201–203.

⁴³³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 14/1. – Од. зб. 168. – Арк. 165–168.

⁴³⁴ Шевченко Ф.П. Назв. праця. – С. 465.

⁴³⁵ Там само.

⁴³⁶ Там само. – С. 466.

⁴³⁷ АЮЗР. – Т. 10. – С. 367, 452, 476, 512.

⁴³⁸ Залізник Л. Назв. праця. – С. 208.

⁴³⁹ Там само. – С. 202.

⁴⁴⁰ Каспэ С.И. Указ. соч. – С. 38.

⁴⁴¹ Там же. – С. 39.

⁴⁴² Гаджиев К.С. Введение в политическую науку. – С. 306.

⁴⁴³ Цит. за: Каспэ С.И. Указ. соч. – С. 38.

⁴⁴⁴ ВУР. – Т. 3. – С. 561.

⁴⁴⁵ Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 року // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 314–315; Горобіш В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 6; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С. 447.

⁴⁴⁶ Субтельний О. Мазепинці. – К., 1994. – С. 11.

⁴⁴⁷ Вернадський Г.В. Московское царство. – Тверь; Москва, 1997. – С. 11, 12.

⁴⁴⁸ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 5. – С. 597, 601.

⁴⁴⁹ Выписки из писем патриарха Никона // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – Т. 2. – 1861 – С. 592.

⁴⁵⁰ Похлебкин В.В. Указ. соч. – Вып. II. – Кн. 1. – С. 448–449, 464.

⁴⁵¹ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 5. – С. 622.

⁴⁵² Спасский И.Г. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII века и реформы 1654–1663 гг. // Археографический ежегодник за 1959 г. – М., 1960. – С. 103, 151.

⁴⁵³ Там же. – С. 124–125, 146.

⁴⁵⁴ Там же. – С. 144–146.

⁴⁵⁵ Сахаров А.М. Русская духовная культура XVII века. – С. 107.

⁴⁵⁶ АЮЗР. – Т. 10. – СПб., 1872. – С. 673.

⁴⁵⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 9. – Кн. 2. – К., 1997. – С. 1032–1033.

⁴⁵⁸ Там само. – С. 1205, 1212.

⁴⁵⁹ АЮЗР. – СПб., 1892. – Т. 15. – С. 120–129.

⁴⁶⁰ Литинський В. Україна на переломі. 1657–1659 // Твори. – Т. 3. – Філадельфія, 1991. – С. 30–31; Горобець В.М. Назв. праця. – С. 7.

⁴⁶¹ Горобець В.М. Білорусь козацька. – С. 22–23.

⁴⁶² ПСЗРИ. – Т. 1. – СПб., 1830. – С. 337.

⁴⁶³ Горобець В.М. Білорусь козацька. – С. 34.

⁴⁶⁴ Там само. – С. 40.

⁴⁶⁵ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 5. – С. 635–636.

⁴⁶⁶ Там же. – С. 637.

⁴⁶⁷ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? // Україна. – 1991. – № 17. – С. 33.

⁴⁶⁸ Грушевський М.С. Назв. праця. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1350.

⁴⁶⁹ Lettres de Pierre des Noyers secretaire de la rein de Pologne Marie-Louise de Gonzague princesse de Mantoue et de Nevers, pour servit a L'histoire de Pologne et de Suide de 1655 a 1659. – Berlin, 1859. – S. 295–296.

⁴⁷⁰ АЮЗР. – Т. 3. – С. 576–580, 568.

⁴⁷¹ РИБ. – Т. VIII. – СПб., 1884. – С. 1240, 1271.

⁴⁷² Горобець В.М. Українсько-російські відносини на переломі: 1657–1658 рр. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1994. – С. 21.

⁴⁷³ АЮЗР. – Т. 3 – С. 509, 541–542, 595–597, 601–603.

⁴⁷⁴ Похилевич Д.А. Белорусское казачество // Наукові записки / Львівський державний університет ім. Ів. Франка. – Т. XLIII. – Львів, 1957. – Серія історична. Питання історії СРСР. – Вип. 6. – С. 169.

⁴⁷⁵ Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К., 1999. – С. 148.

⁴⁷⁶ Там само. – С. 106.

⁴⁷⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 17. – Од. зб. 86. – Арк. 8–12, 29–30.

⁴⁷⁸ АМГ. – Т. 2. – СПб., 1894. – С. 590–591.

⁴⁷⁹ АЮЗР. – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 723–724.

⁴⁸⁰ Там же. – С. 746.

⁴⁸¹ Там же. – С. 742.

⁴⁸² ВУР. – Т. 3. – С. 561.

⁴⁸³ АЮЗР. – Т. 11. – С. 744–745, 750.

⁴⁸⁴ Гвоздик-Прицак Л. Назв. праця. – С. 110.

⁴⁸⁵ Там само. – С. 112–114.

⁴⁸⁶ АМГ. – Т. 2. – С. 574–575.

⁴⁸⁷ Спасский И.Г. Указ. соч. – С. 142.

⁴⁸⁸ Гвоздик-Прицак Л. Назв. праця. – С. 116.

⁴⁸⁹ Смолий В.А. Україна і Росія в другій половині XVII–XVIII ст.: Самобутність та інтеграція // Українська Козацька Держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 6.

⁴⁹⁰ «Око всей великой России». Об истории русской дипломатической службы XVI–XVII веков. – М., 1989. – С. 6, 98; Загоревский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С. 64–65.

⁴⁹¹ Субтельний О. Назв. праця. – С. 9.

⁴⁹² Залізник А. Назв. праця. – С. 209–212.

⁴⁹³ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – Т. 3. – М., 1992. – С. 14, 18, 19, 48, 60–62.

Розділ 2

¹ АЮЗР. – Т. 11. – С. 759–760.

² Там же. – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 49.

³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – Ч. 1. – С. 19–20.

⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 272. – Арк. 152.

⁵ АЮЗР. – Т. 11. – С. 759–760.

⁶ Там же. – Т. 7. – СПб., 1872. – С. 190–191.

⁷ Синбирский сборник: Часть историческая. – Т. 1. – М., 1844. – С. 59–60.

⁸ АЮЗР. – Т. 11. – С. 763; Синбирский сборник. – С. 59.

⁹ Синбирский сборник. – С. 59–60.

¹⁰ Там же. – С. 57–59.

- ¹¹ ВУР. – Т. 3. – С. 568.
- ¹² РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 17. – Арк. 32–39.
- ¹³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 13.
- ¹⁴ Карпов Г.Ф. Дионисий Балабан митрополит киевский. – С. 116.
- ¹⁵ Огієнко І.І. Українська церква. – Т. 1 і 2. – К., 1993. – С. 171.
- ¹⁶ Харлампович К.В. Указ. соч. – С. 171–173.
- ¹⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 7.
- ¹⁸ Там же. – С. 8.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / Отв. ред. Г.Г. Литаврин. – Ч. 1. – М., 1998. – С. 230; История Венгрии: В 3 т. – Т. 1. – М., 1971. – С. 400.
- ²¹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х годов XVII століття: Причини і початок Руїни. – С. 235–236.
- ²² Там само. – С. 236.
- ²³ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – СПб., 1854. – С. 105.
- ²⁴ АЮЗР. – Т. 4. – С. 48.
- ²⁵ Там же. – Т. 11. – С. 763–764.
- ²⁶ Там же. – С. 764.
- ²⁷ Там же. – Т. 4. – С. 10.
- ²⁸ Там же. – Т. 11. – С. 795.
- ²⁹ Дневальные записки приказа Тайных Дел 7165–7183 гг. // ЧОИДР. – Кн. 1. – М., 1908. – С. 29.
- ³⁰ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 73.
- ³¹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 62.
- ³² Там же. – С. 10–11.
- ³³ Там же. – С. 5.
- ³⁴ Там же. – Т. 11. – С. 805–806.
- ³⁵ Там же. – С. 797.
- ³⁶ Там же. – Т. 11. – С. 798–799.
- ³⁷ Там же. – Т. 4. – С. 13–14.
- ³⁸ Літопис Самовидця. – С. 75; АЮЗР. – Т. 4. – С. 14, 56–57; див. також: Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.). – С. 92; Стецюк К.І. Назв. праця. – С. 132–133.
- ³⁹ ЦДАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Од. зб. 15204. – Арк. 113; ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7362–7380. – Арк. 19.
- ⁴⁰ АЮЗР. – Т. 11. – С. 804–805.
- ⁴¹ Там же. – С. 809–810.
- ⁴² Там же. – С. 804–805.

⁴³ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 75–76; АЮЗР. – Т. 11. – С. 695–696, 711–712, 731–732, 742–743, 753–754; РИБ. – Т. VIII. – С. 1242–1245, 1258–1259.

⁴⁴ АЮЗР. – Т. 4. – С. 15–16.

⁴⁵ Там же. – С. 17; Т. 7. – С. 179–180.

⁴⁶ Там же. – Т. 4. – С. 15–16.

⁴⁷ Там же. – Т. 7. – С. 179–180.

⁴⁸ Мальцев А.Н. Указ. соч. – С. 247.

⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф. 14. – Од. зб. 164. – Арк. 213.

⁵⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 22–23.

⁵¹ Синбирский сборник. – С. 59; АЮЗР. – Т. 15. – С. 86, 1892. – С. 87.

⁵² АЮЗР. – Т. 4. – С. 23.

⁵³ Там же. – С. 24, 34; Т. 15. – С. 87.

⁵⁴ Там же. – Т. 4. – С. 26.

⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 244. – Арк. 506–507.

⁵⁶ АЮЗР. – Т. 4. – С. 98.

⁵⁷ Каргалов В.В. Указ. соч. – С. 341.

⁵⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 87–88; Т. 4. – С. 29, 33, 38, 53; Т. 7. – С. 233; Акты Шведского Государственного Архива, относящиеся к истории Малороссии: (1649–1660 гг.) // Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – К., 1908. – С. 341–342; Latopisec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 2. – S. 5; ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 505–506.

⁵⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 33–34; Т. 15. – С. 87; Latopisec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 2. – S. 5.

⁶⁰ АЮЗР. – Т. 15. – С. 87; Т. 4. – С. 63, 71.

⁶¹ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 505; АЮЗР. – Т. 4. – С. 39; Т. 7. – С. 231.

⁶² АЮЗР. – Т. 15. – С. 87.

⁶³ Там же. – Т. 4. – С. 35, 39, 63, 71; Т. 7. – С. 228–229; ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 7362–7380. – Арк. 28–29.

⁶⁴ БЧ, Відділ рукописів. – Од. зб. 1657. – Арк. 546.

⁶⁵ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 44723.

⁶⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 341–342.

⁶⁷ АЮЗР. – Т. 15. – С. 46, 88, 90; Т. 4. – С. 34, 39, 62–63; Т. 7. – С. 187, 231; ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 505.

⁶⁸ БЧ, Відділ рукописів. – Од. зб. 1657. – Арк. 546; Latopisec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 2. – S. 5.

⁶⁹ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 44723.

⁷⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 34, 39, 42, 62–63, 71; Т. 15. – С. 90; Т. 7. – С. 231; ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 505.

⁷¹ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 44723; АЮЗР. – Т. 4. – С. 53.

⁷² БЧ, Відділ рукописів. – Од. зб. 1657. – Арк. 546.

- ⁷³ АЮЗР. – Т. 15. – С. 88.
- ⁷⁴ Там же. – С. 88; Т. 4. – С. 34.
- ⁷⁵ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 7362–7380. – Арк. 28–29; Ватиканські матеріали. – С. 233; БЧ, Відділ рукописів. – Од. зб. 1657. – Арк. 546; НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 44723; АЮЗР. – Т. 15. – С. 88.
- ⁷⁶ БЧ. – Од. зб. 1657. – Арк. 546; НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 44723; *Latopisec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*. – Т. 2. – S. 5.
- ⁷⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 341–342.
- ⁷⁸ Ватиканські матеріали. – С. 233.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ *Latopisec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*. – Т. 2. – S. 5.
- ⁸¹ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 44723.
- ⁸² История о невинном заточении Ближнего Боярина Артемона Сергеевича Матвеева. – М., 1785. – С. 54.
- ⁸³ *Наріжний С.* «Московська служба» Івана Виговського. – С. 117–139.
- ⁸⁴ Памятники... – Т. 3. – К., 1852. – С. 221.
- ⁸⁵ *Грушевський М.С.* Назв. праця. – С. 73.
- ⁸⁶ АЮЗР. – Т. 4. – С. 34.
- ⁸⁷ *Грушевський М.С.* Назв. праця. – С. 56.
- ⁸⁸ АЮЗР. – Т. 4. – С. 35; Т. 7. – С. 231.
- ⁸⁹ Там же. – Т. 15. – С. 88–89.
- ⁹⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 14/1. – Од. зб. 180. – Арк. 348–352.
- ⁹¹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 46, 89–90; Т. 4. – С. 33–34, 38–39.
- ⁹² *Latopisec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*. – Т. 2. – S. 5.
- ⁹³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 39.
- ⁹⁴ Там же. – С. 32.
- ⁹⁵ Там же. – С. 42.
- ⁹⁶ Там же. – С. 31–33.
- ⁹⁷ Там же. – С. 32.
- ⁹⁸ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 76, 102; АЮЗР. – Т. 11. – С. 811–814.
- ⁹⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 6.
- ¹⁰⁰ Там же. – С. 11.
- ¹⁰¹ Акты издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов. – Т. XXXIV. – Вильна, 1909. – С. 116–117.
- ¹⁰² АЮЗР. – Т. 4. – С. 15.
- ¹⁰³ Там же. – С. 4.
- ¹⁰⁴ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 76, 102.
- ¹⁰⁵ АЮЗР. – Т. 11. – С. 799, 814; Т. 4. – С. 5.
- ¹⁰⁶ Там же. – Т. 11. – С. 812, 814; Т. 4. – С. 3.
- ¹⁰⁷ Там же. – Т. 4. – С. 4, 9, 11.
- ¹⁰⁸ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 91–92.

- ¹⁰⁹ Там само. – Арк. 94.
- ¹¹⁰ Там само. – Арк. 93.
- ¹¹¹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 52, 80–81.
- ¹¹² Челеби Э. Книга Путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). – Вып. 1: (Земли Молдавии и Украины). – М., 1961. – С. 95–103.
- ¹¹³ Громовий Г. Турецька твердиня Очаків. – Очаків, 1994.
- ¹¹⁴ Челеби Э. Указ. соч. – С. 104, 105, 109, 140.
- ¹¹⁵ Там же. – С. 120, 132.
- ¹¹⁶ Там же. – С. 125, 127, 134, 137, 139, 142–143.
- ¹¹⁷ Там же. – С. 151–152, 160.
- ¹¹⁸ Величко С. Назв. праця. – С. 222, 223.
- ¹¹⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 24–25; Т. 11. – С. 801–802; РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 10–11.
- ¹²⁰ АЮЗР. – Т. 7. – С. 180–181, 186.
- ¹²¹ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 70, 81–82.
- ¹²² Там само. – Арк. 82.
- ¹²³ Томашевський С. Ватиканські матеріали. – С. 232.
- ¹²⁴ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 168, 171, 178, 238–231; АЮЗР. – Т. 7. – С. 210.
- ¹²⁵ АЮЗР. – Т. 4. – С. 35.
- ¹²⁶ Див.: Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 239.
- ¹²⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 36, 53, 66–67.
- ¹²⁸ Там же. – С. 5, 6, 11, 12, 13, 14, 15; Т. 11. – С. 814.
- ¹²⁹ Там же. – Т. 7. – С. 181; Т. 4. – С. 26.
- ¹³⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 17. – Од. зб. 86. – Арк. 55–63.
- ¹³¹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 34–35.
- ¹³² Там же. – С. 35; Т. 7. – С. 231.
- ¹³³ Там же. – Т. 4. – С. 39; Т. 7. – С. 231.
- ¹³⁴ Там же. – Т. 4. – С. 36.
- ¹³⁵ Там же. – С. 44.
- ¹³⁶ Там же. – С. 39; Т. 7. – С. 231.
- ¹³⁷ Там же. – Т. 4. – С. 36.
- ¹³⁸ Томашевський С. Ватиканські матеріали. – С. 233, 234–235.
- ¹³⁹ Stefan Franciska z Prösacza Medekszy... księga pamiętnicza. – Kraków, 1875. – S. 40–41.
- ¹⁴⁰ АЮЗР. – Т. 15. – С. 30.
- ¹⁴¹ Там же. – Т. 4. – С. 44.
- ¹⁴² Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 341–343.
- ¹⁴³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 37–38, 52.
- ¹⁴⁴ Там же. – С. 46.

- ¹⁴⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 341–342.
- ¹⁴⁶ Там же. – С. 333–337.
- ¹⁴⁷ Там же. – С. 348.
- ¹⁴⁸ Кобзарєва Е.И. Указ. соч. – С. 183.
- ¹⁴⁹ Historia Polska od śmierci Władysława IV az do pokoju Oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. przez wawrzynca Jana Rudawskiego. – Т. II. – Petersburg i Mohylew, 1855. – S. 359.
- ¹⁵⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 61.
- ¹⁵¹ Там же. – С. 34–35, 45.
- ¹⁵² Там же. – С. 44–45.
- ¹⁵³ Там же. – С. 46.
- ¹⁵⁴ Там же.
- ¹⁵⁵ ЦДІАК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 10–11; Державний архів м. Києва. – Ф. 1. – Оп. 2а. – Спр. 6. – Арк. 4.
- ¹⁵⁶ АЗР. – СПб., 1853. – Т. 5. – С. 100–101.
- ¹⁵⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 39.
- ¹⁵⁸ Там же. – Т. 7. – С. 182–183.
- ¹⁵⁹ Там же. – Т. 4. – С. 40–41.
- ¹⁶⁰ Там же. – Т. 7. – С. 190–191.
- ¹⁶¹ Там же. – Т. 4. – С. 53–54.
- ¹⁶² Там же. – С. 48, 64, 69.
- ¹⁶³ Там же. – С. 62.
- ¹⁶⁴ Там же. – С. 48, 49, 64.
- ¹⁶⁵ Там же. – С. 49.
- ¹⁶⁶ Там же. – С. 49, 50.
- ¹⁶⁷ Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. – Т. 2. – С. 81–82.
- ¹⁶⁸ АЮЗР. – Т. 4. – С. 62.
- ¹⁶⁹ Там же. – С. 61.
- ¹⁷⁰ Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря. – С. 257–287; Стецюк К.І. Назв. праця. – С. 132–186; Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва. – С. 88–108.
- ¹⁷¹ Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1994. – С. 80–83, 100–101, 121–136, 146–147.
- ¹⁷² Там же. – С. 80–81.
- ¹⁷³ АЮЗР. – Т. 7. – С. 187.
- ¹⁷⁴ Там же. – С. 186.
- ¹⁷⁵ Памятники... – Т. 3. – К., 1852. – С. 223.
- ¹⁷⁶ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації. – С. 26.
- ¹⁷⁷ АЮЗР. – Т. 7. – С. 184–189, 191–193; Т. 4. – С. 80, 81.
- ¹⁷⁸ Там же. – Т. 4. – С. 57.

- ¹⁷⁹ Там же. – С. 51.
- ¹⁸⁰ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 517.
- ¹⁸¹ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 365.
- ¹⁸² Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 111–113.
- ¹⁸³ Источники Малороссийской Истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – Ч. 1. – М., 1858. – С. 90–91.
- ¹⁸⁴ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 25. – Арк. 71–74.
- ¹⁸⁵ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 518–519.
- ¹⁸⁶ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 24. – Арк. 66.
- ¹⁸⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 63–64, 69–72.
- ¹⁸⁸ Ватиканські матеріали. – С. 234–235.
- ¹⁸⁹ Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. – Т. 2. – С. 79–80.
- ¹⁹⁰ Там же. – С. 81.
- ¹⁹¹ Там же. – С. 83–84.
- ¹⁹² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 17. – Од. зб. 85. – Арк. 1–64.
- ¹⁹³ ЦДІАК. – Ф. 1791. – Оп. 2. – Т. 1. – Од. зб. 36. – Арк. 6–7.
- ¹⁹⁴ Загоровский В.П. Белгородская черта. – С. 74, 76, 152–153.
- ¹⁹⁵ АЮЗР. – Т. 4. – С. 61, 68; Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 186–187, 190–191, 203–204, 211.
- ¹⁹⁶ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 3; Памятники – Т. 3. – К., 1852. – С. 192–193, 210; АЮЗР. – Т. 4. – С. 35.
- ¹⁹⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 49, 67, 73.
- ¹⁹⁸ Там же. – С. 66–67, 72, 76.
- ¹⁹⁹ Ватиканські матеріали. – С. 233.
- ²⁰⁰ Памятники... – К., 1852. – Т. 3. – С. 189.
- ²⁰¹ Там же. – С. 181–182, 217, 219–220.
- ²⁰² ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7362–7380. – Арк. 36; Памятники... – К., 1852. – Т. 3. – С. 220.
- ²⁰³ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 38.
- ²⁰⁴ Памятники... – К., 1852. – Т. 3. – С. 162–164, 166–169; ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7362–7380. – Арк. 36; АГАД. – Ф. 4, Книги посольств. – Од. зб. 33. – Арк. 77–78.
- ²⁰⁵ ДАИ. – СПб., 1851. – Т. 4. – С. 135.
- ²⁰⁶ Памятники... – К., 1852. – Т. 3. – С. 172–173.
- ²⁰⁷ Там же. – С. 182.
- ²⁰⁸ Там же. – С. 220.
- ²⁰⁹ Там же. – С. 172–173.
- ²¹⁰ Там же. – С. 182.
- ²¹¹ Там же. – С. 172.
- ²¹² АГАД. – Ф. 4; Книги посольств. – Од. зб. 33. – Арк. 82; Памятники... – К., 1852. – Т. 3. – С. 210–211; АЮЗР. – Т. 4. – С. 94–97.

- ²¹³ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 45–46.
- ²¹⁴ Памятники... – К., 1852. – Т. 3. – С. 162–163.
- ²¹⁵ Там же. – С. 177–179, 186.
- ²¹⁶ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 536; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т. 7. – Вильна, 1867. – С. 109–110.
- ²¹⁷ Памятники... – К., 1852. – Т. 3. – С. 203–204.
- ²¹⁸ АЮЗР. – Т. 4. – С. 80; Т. 7. – С. 216.
- ²¹⁹ Там же. – Т. 4. – С. 90; Т. 7. – С. 219.
- ²²⁰ Там же. – Т. 15. – С. 55–58.
- ²²¹ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15402. – Арк. 1–2.
- ²²² АЮЗР. – Т. 7. – С. 215; Т. 4. – С. 90, 93.
- ²²³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 18.
- ²²⁴ АЮЗР. – Т. 7. – С. 211.
- ²²⁵ Там же. – Т. 4. – С. 64.
- ²²⁶ ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 7362–7380. – Арк. 36.
- ²²⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 50, 61, 73, 78.
- ²²⁸ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 102.
- ²²⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 67.
- ²³⁰ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 96–97.
- ²³¹ Там само.
- ²³² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 4.
- ²³³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 61; НБВ. Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 44723.
- ²³⁴ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 98; РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 5–6.
- ²³⁵ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 258.
- ²³⁶ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 535; Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 227.
- ²³⁷ АЮЗР. – Т. 15. – С. 5, 268.
- ²³⁸ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 99; Барсуков А. Род Шереметевых. – СПб., 1888. – Кн. 5. – С. 6; Памятники... – К., 1852. – Т. 3. – С. 227.
- ²³⁹ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 98.
- ²⁴⁰ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 193–194.
- ²⁴¹ Там же. – С. 196.
- ²⁴² Козарева Е.И. Указ. соч. – С. 197.
- ²⁴³ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 366.
- ²⁴⁴ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 227.
- ²⁴⁵ Там же. – С. 222.
- ²⁴⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 1–3, 18.
- ²⁴⁷ Там же. – Арк. 12–13, 15, 17.

- ²⁴⁸ Там же. – Арк. 14.
- ²⁴⁹ Там же. – Арк. 14, 16.
- ²⁵⁰ Красковский А. Указ. соч. – С. 71.
- ²⁵¹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 89.
- ²⁵² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 5–6.
- ²⁵³ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 221.
- ²⁵⁴ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15402. – Арк. 9; АЮЗР. – Т. 4. – С. 88.
- ²⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7362–7380. – Арк. 34; Од. зб. 7487–7555. – Арк. 5; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1901. – С. 372; ЦДІАК. – Ф. 220. – Од. зб. 164. – Арк. 1; Бібліотека ПАН у Кракові. – Од. зб. 270. – Арк. 252.
- ²⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 2405. – Арк. 41.
- ²⁵⁷ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1; 1657 р.. – Од. зб. 19. – Арк. 2–4, 9–13, 16, 18.
- ²⁵⁸ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 56.
- ²⁵⁹ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 222–223.
- ²⁶⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 100–101.
- ²⁶¹ Там же. – С. 91; Т. 15. – С. 4–5; ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 535; ЦДІАК. – Ф. 1791. – Оп. 2. – Т. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 23.
- ²⁶² АЮЗР. – Т. 4. – С. 89.
- ²⁶³ Там же. – С. 91.
- ²⁶⁴ ЦДІАК. – Ф. 1791. – Оп. 2. – Т. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 23; АЮЗР. – Т. 4. – С. 93.
- ²⁶⁵ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 47–48.
- ²⁶⁶ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 99.
- ²⁶⁷ Там само. – Арк. 98–99.
- ²⁶⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 11.
- ²⁶⁹ Величко С. Назв. праця. – С. 226.
- ²⁷⁰ История Венгрии. В 3 т. – Т. 1. – М., 1971. – С. 400.
- ²⁷¹ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 6. – С. 14.
- ²⁷² Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego. – Poznań, 1859. – S. 321.
- ²⁷³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 101.
- ²⁷⁴ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 525–531.
- ²⁷⁵ АЮЗР. – Т. 15. – С. 16–17.
- ²⁷⁶ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 1769. – Арк. 8.
- ²⁷⁷ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1; 1657 р. – Од. зб. 19. – Арк. 20–24.
- ²⁷⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 17–18.
- ²⁷⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 366; Historia panowania Jana Kazimierza... – S. 327.
- ²⁸⁰ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 541–547.
- ²⁸¹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 270.

- ²⁸² ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 533–534, 536–541; Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 285–286.
- ²⁸³ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии XVII в. – Кн. 1. – М., 1899. – С. 113–114; *Карпов Г.Ф.* Дионисий Балабан митрополит киевский. – С. 127–129.
- ²⁸⁴ *Харшин М.В.* Київська митрополія другої половини XVI–XVII століть: історико-політичний аналіз: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 135.
- ²⁸⁵ *Эйнгорн В.* Указ. соч. – С. 118; АИ. – Т. 4. – СПб., 1842. – С. 267.
- ²⁸⁶ АЮЗР. – Т. 7. – С. 199, 198; Т. 15. – С. 18–19.
- ²⁸⁷ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1: 1657 р. – Од. зб. 19. – Арк. 38–39.
- ²⁸⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 42.
- ²⁸⁹ *Грушевський М.С.* Назв. праця. – С. 131–132.
- ²⁹⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 603. – Арк. 3–4, 14.
- ²⁹¹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 25.
- ²⁹² Там же. – Т. 7. – С. 209; Т. 4. – С. 114.
- ²⁹³ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 366–367.
- ²⁹⁴ АЮЗР. – Т. 15. – С. 271.
- ²⁹⁵ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 224.
- ²⁹⁶ АГАД. – Ф. 4: Книги посольств. – Од. зб. 33. – Арк. 83.
- ²⁹⁷ Памятники. – Т. 3. – К., 1889. – С. 278–279.
- ²⁹⁸ *Герасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 53.
- ²⁹⁹ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 228–229.
- ³⁰⁰ Там же. – С. 238.
- ³⁰¹ ДАИ. – Т. 4. – С. 135, 137–139.
- ³⁰² *Wójcik Z.* Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1966. – S. 293.
- ³⁰³ Величко С. Назв. праця. – С. 237.
- ³⁰⁴ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 6; ДАИ. – Т. 4. – С. 135, 137, 139.
- ³⁰⁵ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 217.
- ³⁰⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 2. – К., 1888. – С. 23–26.
- ³⁰⁷ Там же. – С. 27–29.
- ³⁰⁸ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 15.
- ³⁰⁹ *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – S. 123; *Wimmer J.* Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655–1660 // Wojna polsko-szwedzka 1655–1660. – Warszawa, 1973. – S. 98.
- ³¹⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 105; Т. 7. – С. 217.
- ³¹¹ ЦДІАК. – Ф. 1407. – Оп. 4. – Од. зб. 3. – Арк. 1; ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 54085. – Арк. 1 зв.
- ³¹² Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 286.

- ³¹³ Там же.
- ³¹⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 17. – Од. зб. 86. – Арк. 72.
- ³¹⁵ Маньков А.Г. Развитие крепостного права в России во второй половине XVII века. – М.; Л., 1962. – С. 23.
- ³¹⁶ Там же. – С. 26.
- ³¹⁷ Там же. – С. 29, 31.
- ³¹⁸ Там же. – С. 34, 84.
- ³¹⁹ Там же. – С. 31.
- ³²⁰ Загоровский В.П. Указ. соч. – С. 153.
- ³²¹ Яковлева Т. Г. Указ. соч. – С. 338–339.
- ³²² АЮЗР. – Т. 7. – С. 208.
- ³²³ Kubala L. Wojny dyńskie i pokój Oliwski 1657–1660. / Szkice historyczne. – Lwów, 1922. – Ser. VI. – S. 538; АЮЗР. – Т. 15. – С. 35, 51; Т. 7. – С. 208; Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 234–235.
- ³²⁴ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 240.
- ³²⁵ Цит. за: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – С. 238–240.
- ³²⁶ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 270–271.
- ³²⁷ Оляничин Д. Два листи гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до Курфюрста Бранденбургського Фрідріха Вільгельма. – С. 382, 384.
- ³²⁸ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 100.
- ³²⁹ Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 278–279.
- ³³⁰ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 100–101.
- ³³¹ Там само. – Ф. 10. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 25–26.
- ³³² ДАИ. – Т. 4. – С. 135, 139.
- ³³³ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 25–26.
- ³³⁴ АЮЗР. – Т. 15. – С. 35; Т. 4. – С. 105.
- ³³⁵ Там же. – Т. 15. – С. 3–12.
- ³³⁶ Там же. – С. 19.
- ³³⁷ Там же. – С. 18–19.
- ³³⁸ ЦДІАК. – Ф. 1791. – Оп. 2. – Т. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 47–48.
- ³³⁹ АЮЗР. – Т. 7. – С. 217.
- ³⁴⁰ Там же. – С. 210–212.
- ³⁴¹ Накко А. История Бессарабии с древнейших времен. – Ч. 2. – Кн. 4. – Одесса, 1876. – С. 305.
- ³⁴² АЮЗР. – Т. 15. – С. 71–72.
- ³⁴³ Там же. – Т. 4. – С. 104.
- ³⁴⁴ Там же. – Т. 7. – С. 206, 208, 217.
- ³⁴⁵ Там же. – Т. 4. – С. 106.
- ³⁴⁶ Там же. – Т. 15. – С. 25, 27–28, 31, 34.
- ³⁴⁷ Там же. – Т. 7. – С. 206–208, 212–213.

- ³⁴⁸ Там же. – С. 206.
- ³⁴⁹ Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины. – С. 149.
- ³⁵⁰ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 39/1. – Арк. 256, 263, 265, 269, 290, 302–304, 315, 325; Од. зб. 39/2. – Арк. 561, 583, 585.
- ³⁵¹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 107, 114.
- ³⁵² Там же. – Т. 7. – С. 200–202.
- ³⁵³ Там же. – Т. 15. – С. 197–198, 201–202.
- ³⁵⁴ Там же. – С. 202–203; Барсуков А. Указ. соч. – С. 37–40.
- ³⁵⁵ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 177–181.
- ³⁵⁶ АЮЗР. – Т. 7. – С. 203–204.
- ³⁵⁷ Там же. – С. 205.
- ³⁵⁸ Там же. – С. 195.
- ³⁵⁹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 24. – Арк. 70–75; АЮЗР. – Т. 7. – С. 195.
- ³⁶⁰ АЮЗР. – Т. 7. – С. 226–233.
- ³⁶¹ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 60; ПСЗРИ. – Т. 1. – С. 451–454.
- ³⁶² Кобзарева Е.И. Указ. соч. – С. 198, 201.
- ³⁶³ Вайнштейн О. Русско-шведская война 1655–1660 годов: (Историографический обзор) // Вопросы истории. – 1947. – № 3. – С. 72.
- ³⁶⁴ Баиов А. Дом Романовых и русское военное искусство: Очерк 3-й // Журнал Императорского Русского Военно-Исторического Общества. – СПб., 1913. – Кн. 3. – С. 29.
- ³⁶⁵ АЮЗР. – Т. 7. – С. 215.
- ³⁶⁶ Там же. – С. 212, 216.
- ³⁶⁷ Там же. – Т. 15. – С. 48–51.
- ³⁶⁸ Там же. – Т. 7. – С. 211, 214, 216, 218; Т. 15. – С. 83.
- ³⁶⁹ Там же. – Т. 15. – С. 53.
- ³⁷⁰ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 30. – Арк. 19–32.
- ³⁷¹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 55–58.
- ³⁷² Багалея Д.И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. – Харьков, 1905. – С. 10–12, 14.
- ³⁷³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 4. – Од. зб. 253. – Арк. 1–9; Оп. 6-ж. – Од. зб. 317. – Арк. 1–60.
- ³⁷⁴ Там же. – Оп. 4. – Од. зб. 33. – Арк. 99 зв.–114; Од. зб. 68. – Арк. 1–369; Од. зб. 253. – Арк. 12–93.
- ³⁷⁵ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 128.
- ³⁷⁶ АЮЗР. – Т. 15. – С. 161–162.
- ³⁷⁷ Там же. – С. 163–165.
- ³⁷⁸ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 39/2. – Арк. 580, 490–492.
- ³⁷⁹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 158.
- ³⁸⁰ Там же. – С. 159–160.
- ³⁸¹ Там же. – Т. 7. – С. 222–225.

- ³⁸² Там же. – Т. 4. – С. 118.
- ³⁸³ Донские дела: Книга 5 // РИБ. – Т. 34. – Петроград, 1917. – С. 338; АЮЗР. – Т. 15. – С. 71–72, 137; Т. 4. – С. 117–118.
- ³⁸⁴ Kubala L. *Op. cit.* – С. 443.
- ³⁸⁵ АЮЗР. – Т. 7. – С. 227–228, 234.
- ³⁸⁶ Там же. – С. 234–236.
- ³⁸⁷ Там же. – С. 234.
- ³⁸⁸ Там же. – С. 237; Т. 4. – С. 126.
- ³⁸⁹ Там же. – Т. 7. – С. 234.
- ³⁹⁰ Дорошенко Д. І. Нариси історії України. – Львів, 1991. – С. 290.
- ³⁹¹ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 29.
- ³⁹² Роман Ракушка, один из деятелей «Руины» // ТЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 20.
- ³⁹³ АЮЗР. – Т. 15. – С. 101, 110–113.
- ³⁹⁴ Там же. – С. 68–69, 76, 137; Т. 4. – С. 114–117; Т. 7. – С. 234.
- ³⁹⁵ Там же. – Т. 15. – С. 102.
- ³⁹⁶ Там же. – Т. 7. – С. 237.
- ³⁹⁷ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 249–250.
- ³⁹⁸ Там же. – С. 268.
- ³⁹⁹ Загоровский В. П. Указ. соч. – С. 153.
- ⁴⁰⁰ АГАД. – Ф. 3: АКВ, відділ Татарський, картон 62. – Од. зб. 75. – Арк. 1.
- ⁴⁰¹ АЮЗР. – Т. 7. – С. 237.
- ⁴⁰² Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 251–253.
- ⁴⁰³ Там же. – С. 255–257, 259.
- ⁴⁰⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 348.
- ⁴⁰⁵ Там же. – С. 350–351.
- ⁴⁰⁶ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. – Т. 89. – С. 65.
- ⁴⁰⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 114, 115; Т. 15. – С. 76.
- ⁴⁰⁸ ДАИ. – Т. 4. – С. 135, 137.
- ⁴⁰⁹ Олсарий А. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию... в 1633, 1636, 1639 годах. – М., 1870. – С. 400.
- ⁴¹⁰ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 130.
- ⁴¹¹ Там же. – С. 131.
- ⁴¹¹ Барсуков А. Указ. соч. – Кн. 5. – С. 16, 32–34.
- ⁴¹¹ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 131; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). – Ч. 3. – М., 1897. – С. 133.
- ⁴¹⁴ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 132–133; Каргалов В. В. Указ. соч. – С. 309.
- ⁴¹⁵ АЮЗР. – Т. 4. – С. 111.
- ⁴¹⁶ Там же. – С. 113, 125.

- ⁴¹⁷ Там же. – С. 123–125; Синбирский сборник. – Т. 1. – С. 64.
- ⁴¹⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 76; Т. 4. – С. 114–115.
- ⁴¹⁹ Там же. – Т. 4. – С. 119–120.
- ⁴²⁰ Там же. – С. 120, 124; ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 224. – Арк. 647–648.
- ⁴²¹ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 34–34 зв.; Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 261–262; АЮЗР. – Т. 4. – С. 122–123, 127.
- ⁴²² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 39–40.
- ⁴²³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 122, 124–126.
- ⁴²⁴ Там же. – С. 92.
- ⁴²⁵ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 261–262.
- ⁴²⁶ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 34–35; Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 270–271, 275.
- ⁴²⁷ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 271.
- ⁴²⁸ Там же. – С. 252.
- ⁴²⁹ *Грабовецький В.В.* Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVIII – першій половині XVIII ст. – К., 1962. – С. 130.
- ⁴³⁰ Синбирский сборник. – Т. 1. – С. 61–64.
- ⁴³¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 399. – Арк. 10.
- ⁴³² Там же. – Арк. 56.
- ⁴³³ Там же. – Арк. 20–22.
- ⁴³⁴ АЮЗР. – Т. 15. – С. 116.
- ⁴³⁵ Там же. – С. 141–148, 167–169.
- ⁴³⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 39–40; АЮЗР. – Т. 15. – С. 71–72, 105–106, 179–180.
- ⁴³⁷ Донские дела. – С. 336–338.
- ⁴³⁸ *Терлецький О.* Історія Української держави. – Т. III. – С. 151.
- ⁴³⁹ *Багалеї Д.И.* Матеріали для истории г. Харькова. – С. 12.
- ⁴⁴⁰ *Герасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 89, 98.
- ⁴⁴¹ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 368.
- ⁴⁴² *Греков И.Б.* Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской рады (1657–1659 гг.) // Воссоединение Украины с Россией: 1654–1954 гг.: Сборник статей. – М., 1954. – С. 327.

Розділ 3

- ¹ «Око всей великой России»: Об истории русской дипломатической службы XVI–XVII веков. – М., 1989. – С. 99, 119; *Ключевский В.О.* А.А. Орлин-Нащокин. – С. 128–129.
- ² *Кобзарева Е.И.* Указ. соч. – С. 206, 212.
- ³ *Устюгов Н.В., Чаев Н.С.* Русская церковь в XVII в. // Русское государство в XVII веке: Новые явления в социально-экономической, политической и культурной жизни: Сборник статей. – М., 1961. – С. 313.

- ⁴ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1: 1658 р.. – Од. зб. 11. – Арк. 3–6.
- ⁵ Вернадский Г.В. Московское царство. – Ч. 1. – Тверь; Москва, 1997. – С. 432–433.
- ⁶ Дела Тайного Приказа: Книга 1 // РИБ. – Т. 21. – СПб., 1907. – С. 886.
- ⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 115–116.
- ⁸ Барсуков А. Указ. соч. – Кн. 5. – С. 69, 33.
- ⁹ ЦДІАК. – Ф. 1791. – Оп. 2. – Т. 1. – Од. зб. 35. – Арк. 2–3.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 4, 5, 7–9.
- ¹¹ Загоровский В.П. Указ. соч. – С. 153, 155.
- ¹² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 101–102.
- ¹³ Там же. – Арк. 98.
- ¹⁴ Там же. – Арк. 45.
- ¹⁵ Там же. – Арк. 56–62, 89–92.
- ¹⁶ Там же. – Арк. 63–68.
- ¹⁷ Там же. – Арк. 69–75.
- ¹⁸ Там же. – Арк. 79–81.
- ¹⁹ Там же. – Арк. 82–85.
- ²⁰ Там же. – Арк. 93.
- ²¹ Там же. – Арк. 47–54.
- ²² Там же. – Од. зб. 399. – Арк. 79–82.
- ²³ ІР НБУВ. – Ф. 29. – Од. зб. 148. – Арк. 89; Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 257.
- ²⁴ АЮЗР. – Т. 15. – С. 116–117.
- ²⁵ Стецюк К.І. Назв. праця. – С. 178.
- ²⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 399. – Арк. 8.
- ²⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 128.
- ²⁸ Там же. – Т. 7. – С. 249.
- ^{28a} Там же. – Т. 4. – С. 28, 30.
- ²⁹ Там же. – С. 128.
- ³⁰ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 39/2. – Арк. 622.
- ³¹ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 288–289; Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 75.
- ³² Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1854. – Т. 3. – С. 934.
- ³³ АЮЗР. – Т. 5. – С. 314.
- ³⁴ Витебская старина. – Т. 4. – Витебск, 1885. – С. 92.
- ³⁵ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 72.
- ³⁶ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 6. – С. 42.
- ³⁷ Греков И.Б. Указ. соч. – С. 329–330.
- ³⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 179–180.
- ³⁹ Там же. – С. 113–114.
- ⁴⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 150.

- ⁴¹ Там же. – Арк. 148.
- ⁴² Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 256–257.
- ⁴³ Барсуков А. Род Шереметевых. – Кн. 5. – С. 74–75.
- ⁴⁴ АЮЗР. – Т. 15. – С. 217–219.
- ⁴⁵ Там же. – С. 206–207.
- ⁴⁶ Там же. – Т. 7. – С. 240.
- ⁴⁷ Там же. – Т. 4. – С. 130.
- ⁴⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 173; АЮЗР. – Т. 5. – С. 314.
- ⁴⁹ АЮЗР. – Т. 7. – С. 196–197.
- ⁵⁰ Там же. – Т. 5. – С. 315.
- ⁵¹ Бантыш-Каменский Н.Н. Указ. соч. – Ч. 3. – С. 133.
- ⁵² Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacyi w roku 1668. Przez ks. Michala Krajewskiego. – Warszawa, 1846. – Т. 1. – С. 94–95.
- ⁵³ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 61–64.
- ⁵⁴ Kubala L. Op. cit. – С. 105–106.
- ⁵⁵ АЮЗР. – Т. 5. – С. 315.
- ⁵⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 151.
- ⁵⁷ АЮЗР. – Т. 7. – С. 249.
- ⁵⁸ Там же. – Т. 4. – С. 130.
- ⁵⁹ Там же. – Т. 15. – С. 211–212.
- ⁶⁰ Там же. – Т. 7. – С. 248–249.
- ⁶¹ Там же. – Т. 8. – СПб., 1875. – С. 15.
- ⁶² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 150.
- ⁶³ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 368.
- ⁶⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 166, 170.
- ⁶⁵ АЮЗР. – Т. 5. – С. 316–317.
- ⁶⁶ Там же. – Т. 15. – С. 272.
- ⁶⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 170.
- ⁶⁸ АЮЗР. – Т. 5. – С. 314.
- ⁶⁹ Там же. – С. 315–316.
- ⁷⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 151.
- ⁷¹ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 278.
- ⁷² Витебская старина. – Т. 4. – С. 92–93.
- ⁷³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 166.
- ⁷⁴ Там же. – Арк. 170; АЮЗР. – Т. 15. – С. 273.
- ⁷⁵ Барсуков А. Указ. соч. – С. 77.
- ⁷⁶ АЮЗР. – Т. 15. – С. 217–219.
- ⁷⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 151, 171–172.
- ⁷⁸ Там же. – Арк. 171–173.
- ⁷⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 189, 145.
- ⁸⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 368; АЮЗР. – Т. 4. – С. 149.

- ⁸¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 169, 180, 187.
- ⁸² Там же. – Арк. 180.
- ⁸³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 132.
- ⁸⁴ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 259.
- ⁸⁵ Багалеї Д.И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. – С. 12.
- ⁸⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 176.
- ⁸⁷ Там же. – Арк. 165, 167, 170.
- ⁸⁸ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 269–270.
- ⁸⁹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 273.
- ⁹⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 180, 195–196; ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15402. – Арк. 52, 54–56, 58–59; АЮЗР. – Т. 4. – С. 137; Т. 5. – С. 315.
- ⁹¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 195–196.
- ⁹² Там же. – Арк. 181; АЮЗР. – Т. 4. – С. 137.
- ⁹³ АЮЗР. – Т. 15. – С. 273–274.
- ⁹⁴ Там же. – С. 266–267.
- ⁹⁵ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 270.
- ⁹⁶ Там само. – С. 269–270.
- ⁹⁷ Гуржій О.І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // УІЖ. – 1993. – № 4–6. – С. 46.
- ⁹⁸ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7487/7555. – Арк. 74.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Katalog dokumentów tureckich: Dokumenty do dziejów polskich i krajów ościennych w latach 1455–1672 // Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. – Warszawa, 1959. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 340.
- ¹⁰¹ Ibid. – S. 341.
- ¹⁰² Gewlik M. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. // Kwartalnik Historyczny. – Łódź, 1909. – Roczn. 23. – Z. 1/2. – S. 41.
- ¹⁰³ Вести-Куранты: 1651–1652, 1654–1656, 1658–1660 гг. – М., 1996. – С. 123, 129; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / Отв. ред. Г.Г. Литаврин. – Ч. 1. – М., 1998. – С. 230–231; История Венгрии: В 3 т. – Т. 1. – М., 1971. – С. 401.
- ¹⁰⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 399. – Арк. 61, 100, 107.
- ¹⁰⁵ АЮЗР. – Т. 4. – С. 134–135.
- ¹⁰⁶ Там же. – С. 136.
- ¹⁰⁷ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 260.
- ¹⁰⁸ Греков И.Б. Указ. соч. – С. 338.
- ¹⁰⁹ Kubala L. Op. cit. – S. 68, 73.
- ¹¹⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 301/2. – Арк. 21–22.
- ¹¹¹ Kubala L. Op. cit. – S. 541.
- ¹¹² Katalog dokumentów: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich / Opracował Adam Fastnacht. – Wrocław, 1953. – Cz. 1. – S. 201.

¹¹³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 132; Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т. 3. – С. 1047–1048.

¹¹⁴ Донские дела. – С. 339.

¹¹⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/ 2. – Од. зб. 602. – Арк. 172–173.

¹¹⁶ АМГ. – Т. 2. – С. 611.

¹¹⁷ Багалеї Д.И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. – С. 13.

¹¹⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/ 2. – Од. зб. 602. – Арк. 200–205.

¹¹⁹ Там же. – Арк. 178–180.

¹²⁰ Там же. – Арк. 186.

¹²¹ Там же. – Арк. 190.

¹²² Там же. – Арк. 184, 186, 190–191.

¹²³ Там же. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 1–3.

¹²⁴ Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. – С. 81.

¹²⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 197–199.

¹²⁶ АЮЗР. – Т. 15. – С. 273.

¹²⁷ Там же. – С. 253, 275; Т.7. – С. 253–254.

¹²⁸ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15402. – Арк. 58–59.

¹²⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 184.

¹³⁰ АЮЗР. – Т. 15. – С. 252.

¹³¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 185.

¹³² Там же. – Арк. 187.

¹³³ АЮЗР. – Т. 15. – С. 252.

¹³⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 1–3.

¹³⁵ АЮЗР. – Т. 4. – С. 133–134.

¹³⁶ Там же. – С. 148.

¹³⁷ АЗР. – Т. 5. – С. 105.

¹³⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 252.

¹³⁹ Там же.

¹⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15402. – Арк. 52–53.

¹⁴¹ Там само. – Ф. 10. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 88–89.

¹⁴² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 188.

¹⁴³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 190, 149.

¹⁴⁴ Там же. – С. 189–190.

¹⁴⁵ Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. – Т. 3. – К., 1930. – С. 23.

¹⁴⁶ АЮЗР. – Т. 4. – С. 191.

¹⁴⁷ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 39/2. – Арк. 607–609, 613, 620; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 79.

¹⁴⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 279.

- ¹⁴⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 9–11.
- ¹⁵⁰ АЮЗР. – Т. 15. – С. 268, 277.
- ¹⁵¹ Вести-Куранты. – С. 130.
- ¹⁵² Catalogul documentelor turesti. – Bucuresti, 1965. – Vol. 2. – S. 96.
- ¹⁵³ АЮЗР. – Т. 15. – С. 279.
- ¹⁵⁴ Там же. – С. 252, 267, 274, 279; Т. 4. – С. 189–190.
- ¹⁵⁵ Там же. – Т. 15. – С. 253.
- ¹⁵⁶ Сборник материалов. – С. 77–78.
- ¹⁵⁷ АЮЗР. – Т. 15. – С. 275; *Мыцук Ю.А.* «Летописец» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники: Сборник статей. 1984. – М., 1984. – С. 229.
- ¹⁵⁸ Сборник материалов. – С. 82.
- ¹⁵⁹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 274.
- ¹⁶⁰ Сборник материалов. – С. 78–79.
- ¹⁶¹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 274–275.
- ¹⁶² Сборник материалов. – С. 79–80.
- ¹⁶³ Там же. – С. 80.
- ¹⁶⁴ Там же. – С. 80–81.
- ¹⁶⁵ АЮЗР. – Т. 15. – С. 258.
- ¹⁶⁶ Там же. – Т. 4. – С. 147, 148, 151–152.
- ¹⁶⁷ Там же. – С. 141.
- ¹⁶⁸ Там же. – С. 174.
- ¹⁶⁹ Там же. – Т. 7. – С. 257–258.
- ¹⁷⁰ Там же. – С. 256–257.
- ¹⁷¹ *Костомаров Н.* Гетманство Выговского // Основа. – 1861. – Апрель. – С. 58.
- ¹⁷² АЮЗР. – Т. 4. – С. 141.
- ¹⁷³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 307. – Арк. 138–139.
- ¹⁷⁴ Там же. – Од. зб. 301/2. – Арк. 21–22.
- ¹⁷⁵ *Kubala L.* Op. cit. – S. 128–129.
- ¹⁷⁶ *Стрельчевский С.* К вопросу о сношениях Польши с козаками в 1657–1659 годах. – К., 1873. – С. 10.
- ¹⁷⁷ *Kubala L.* Op. cit. – S. 128–129.
- ¹⁷⁸ *Gewlik M.* Op. cit. – S. 116.
- ¹⁷⁹ *Kossarzewski K.* Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1657–1659 // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2005. – № 5. – С. 364.
- ¹⁸⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 301/2. – Арк. 41.
- ¹⁸¹ *Горобець В.* Білорусь козацька. – С. 61.
- ¹⁸² АЮЗР. – Т. 15. – С. 181–182.
- ¹⁸³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 145.
- ¹⁸⁴ Там же. – С. 161.

- ¹⁸⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 363–364.
- ¹⁸⁶ Там же. – С. 369.
- ¹⁸⁷ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 88.
- ¹⁸⁸ Величко С. Назв. праця. – С. 232.
- ¹⁸⁹ ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – Од. зб. 127. – Арк. 47/53–47/53 зв.
- ¹⁹⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 144, 146.
- ¹⁹¹ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 341.
- ¹⁹² АЮЗР. – Т. 4. – С. 153, 160.
- ¹⁹³ Там же. – С. 173.
- ¹⁹⁴ Там же. – С. 160.
- ¹⁹⁵ Новосельский А.А. Указ соч. – С. 62; РДАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. – 1658 г. – Од. зб. 14. – Арк. 5; Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 1–2.
- ¹⁹⁶ Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 1. – М., 1998. – С. 230–231; История Венгрии. – Т. 1. – С. 401; Накко А. История Бессарабии с древнейших времен. – Ч. 2. – Кн. 4. – Одесса, 1876. – С. 305–306.
- ¹⁹⁷ Донские дела. – С. 344–345.
- ¹⁹⁸ Там же. – С. 340; СГДА. – Ч. 4. – М., 1828. – С. 48–49.
- ¹⁹⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 478. – Арк. 1–9.
- ²⁰⁰ Там же. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 95–98.
- ²⁰¹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 191–192; РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 321. – Арк. 79.
- ²⁰² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 70–71.
- ²⁰³ АМГ. – Т. 2. – С. 625–626; АЮЗР. – Т. 4. – С. 140, 168.
- ²⁰⁴ АЮЗР. – Т. 4. – С. 140.
- ²⁰⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 1–2.
- ²⁰⁶ АМГ. – Т. 2. – С. 620–621.
- ²⁰⁷ АЮЗР. – Т. 7. – С. 258.
- ²⁰⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 97–98.
- ²⁰⁹ Абецедарский А.С. Белоруссия и Россия: XVI–XVII вв. – С. 188.
- ²¹⁰ Kossarzecki K. Op. cit. – S. 366.
- ²¹¹ Саганович Г. Указ. соч. – С. 77.
- ²¹² АЮЗР. – Т. 4. – С. 140; Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 274, 275.
- ²¹³ Новосельский А.А. Указ. соч. – 62–63.
- ²¹⁴ АЮЗР. – Т. 4. – С. 169.
- ²¹⁵ Там же. – Т. 7. – С. 284.
- ²¹⁶ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. – Т. 89. – С. 77, 79–80.
- ²¹⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 147–148.
- ²¹⁸ Там же. – С. 150–151, 161.
- ²¹⁹ Стрельчевский С. К вопросу о сношениях Польши с козаками в 1657–1659 годах. – С. 11.

- ²²⁰ Герасимчук В. Назв. праця. – С. 81.
- ²²¹ Коренець Д. Назв. праця. – Т. 38; Грушевський М.С. Назв. праця. – Т. 10. – С. 354–380; Герасимчук В. Назв. праця. – Т. 87–89; Яковлева Т.Г. Указ. соч. – С. 392–413; Мішко С. Назв. праця; Андрухів І.О. Гадяцька угода між Польщею і Україною 1658 року: (на допомогу вчителю історії). – Івано-Франківськ, 1990.
- ²²² АЮЗР. – Т. 4. – С. 145, 151.
- ²²³ Там же. – С. 152.
- ²²⁴ Там же. – С. 154.
- ²²⁵ Там же. – С. 159–160.
- ²²⁶ Там же. – С. 156.
- ²²⁷ Там же. – С. 157.
- ²²⁸ Там же. – С. 160.
- ²²⁹ *Historia panowania Jana Kazimierza*. – Т. 1. – С. 340.
- ²³⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 157.
- ²³¹ Афищев Н.С. Указ. соч. – С. 134.
- ²³² Костомаров Н. Указ. соч. – 1861. – Апрель. – С. 58.
- ²³³ Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины. – С. 368–369.
- ²³⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 14/1. – Од. зб. 190. – Арк. 8–13.
- ²³⁵ Яковлева Т.Г. Указ. соч. – С. 392–413.
- ²³⁶ АЮЗР. – Т. 4. – С. 165; Т. 15. – С. 303; Стрельчевский С. Указ. соч. – С. 12.
- ²³⁷ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 365.
- ²³⁸ АЮЗР. – Т. 4. – С. 163, 165.
- ²³⁹ Цит. за: Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // КС. – 1999. – № 1. – С. 54.
- ²⁴⁰ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 371–374; Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 192; Смолий В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – С. 26; Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба. – С. 99–101.
- ²⁴¹ Франко І. *Ukraina irredenta* // Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 60.
- ²⁴² Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 6. – С. 58.
- ²⁴³ Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст. у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // УІЖ. – 1972. – № 1. – С. 133.
- ²⁴⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 120.
- ²⁴⁵ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 63.
- ²⁴⁶ АЮЗР. – Т. 4. – С. 173.
- ²⁴⁷ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 63.
- ²⁴⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 97–99.
- ²⁴⁹ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 63.

- ²⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф. 29. – Од. зб. 151. – Арк. 195 зв.–196.
- ²⁵¹ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 63.
- ²⁵² Альбовский Е. Харьковские казаки: Вторая половина XVII ст. – С. 76.
- ²⁵³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 168, 170.
- ²⁵⁴ Там же – Т. 15. – С. 280.
- ²⁵⁵ Там же. – С. 262.
- ²⁵⁶ Там же. – С. 276.
- ²⁵⁷ Там же. – Т. 4. – С. 173.
- ²⁵⁸ Там же. – С. 171, 176–177.
- ²⁵⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 98–99.
- ²⁶⁰ Мищик Ю. Шість гетьманських універсалів XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 89.
- ²⁶¹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 177; РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 605/4. – Арк. 168–175.
- ²⁶² АЮЗР. – Т. 4. – С. 171.
- ²⁶³ Там же. – С. 176.
- ²⁶⁴ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – Т. 4. – К., 1931. – С. 84–85.
- ²⁶⁵ ЦДІАК. – Ф. 1791. – Оп. 2. – Т. 1. – Од. зб. 39. – Арк. 10.
- ²⁶⁶ АЮЗР. – Т. 4. – С. 185.
- ²⁶⁷ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 6. – С. 186, 189–190.
- ²⁶⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 183–184.
- ²⁶⁹ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 145–146.
- ²⁷⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 70–75.
- ²⁷¹ Там же. – Од. зб. 302/1. – Арк. 67.
- ²⁷² Там же. – Од. зб. 302. – Арк. 48–51; Од. зб. 301/2. – Арк. 16–17; Од. зб. 301. – Арк. 57.
- ²⁷³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 177.
- ²⁷⁴ ІР НБУВ. – Ф. 29. – Од. зб. 151. – Арк. 163–164.
- ²⁷⁵ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 146.
- ²⁷⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 302/1. – Арк. 22–23.
- ²⁷⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 166–167.
- ²⁷⁸ Там же. – Т. 7. – С. 259.
- ²⁷⁹ ПСЗРИ. – Т. 1. – С. 461–467.
- ²⁸⁰ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 29. – Арк. 59–88.
- ²⁸¹ Там же. – Арк. 90–93.
- ²⁸² Гурлов В.В. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов. – С. 469–470; ЦДІАК. – Ф. КМФ-9. – Оп. 4. – Розділ 1. – Од. зб. 3.
- ²⁸³ Головинский П. Слободские казачие полки. – С. 81–82.
- ²⁸⁴ ІР НБУВ. – Ф. 29. – Од. зб. 151. – Арк. 165.
- ²⁸⁵ Источники Малороссийской Истории. – Ч. 1. – С. 94–96.

- ²⁸⁶ Там же. – С. 101.
- ²⁸⁷ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 149.
- ²⁸⁸ Малов А.В. Первая служба Государева выборного полка Аггея Пепелева: Литовский поход 1658–1660 г. // Известия Уральского государственного университета. – 2004. – № 33. – С. 160–173.
- ²⁸⁹ РДАДА. – Ф. 27: 1658 р. – Од. зб. 87. – Арк. 1,4.
- ²⁹⁰ Мальцев А.Н. Указ. соч. – С. 252.
- ²⁹¹ РДАДА. – Ф. 27: 1658 р. – Од. зб. 87. – Арк. 2–5.
- ²⁹² Gawlik M. Projekt unii rosyjsko-polskiej. – S. 42–43.
- ²⁹³ Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношении России: (по 1800 год). – Ч. 3. – С. 133.
- ²⁹⁴ Кобзарева Е.И. Указ. соч. – С. 219.
- ²⁹⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 2. – К., 1888. – С. 40–45.
- ²⁹⁶ Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин. – С. 56.
- ²⁹⁷ Pernal A.B. The Expenditures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine during the Reign of Jan Kazimierz // HUS. – Cambridg, Mass., 1981. – Vol. V. – № 1. – P. 120.
- ²⁹⁸ Стрельчевский С. Указ. соч. – С. 12.
- ²⁹⁹ Pernal A.B. An Analysis of Disbursements for Diplomacy during the Ratification of the Hadiach Union Treaty at the Warsaw Diet of 1659 // HUS. – Cambridg, Mass., 1993. – Vol. XVII. – № 1/2. – P. 74.
- ³⁰⁰ Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 436.
- ³⁰¹ Петровський М. Українські діячі XVII віку. – С. 101.
- ³⁰² Gawlik M. Projekt unii rosyjsko-polskiej. – S. 124.
- ³⁰³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 23–31.
- ³⁰⁴ Кобзарева Е.И. Указ. соч. – С. 212.
- ³⁰⁵ Форстен Г.В. Указ. соч. – С. 56.
- ³⁰⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 30–34; СУРГ. – Т. 1. – С. 471–472.
- ³⁰⁷ АЮЗР. – Т. 15. – С. 263.
- ³⁰⁸ Там же. – С. 277.
- ³⁰⁹ Там же. – С. 264.
- ³¹⁰ Восток А. Судьба Выговских и Ивана Нечая. – С. 42.
- ³¹¹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 277.
- ³¹² Там же. – С. 264.
- ³¹³ Белоруссия в эпоху феодализма. – Т. 2. – Минск, 1960. – С. 163; АЮЗР. – Т. 15. – С. 305.
- ³¹⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 171; НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 43092.
- ³¹⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 647.

- ³¹⁶ АЮЗР. – Т. 15. – С. 305–306.
- ³¹⁷ Там же. – Т. 7. – С. 268.
- ³¹⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 171.
- ³¹⁹ Там же. – Арк. 25.
- ³²⁰ Там же. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 40–43.
- ³²¹ Витебская старина. – Т. 4. – С. 92.
- ³²² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 171, 647.
- ³²³ АЮЗР. – Т. 15. – С. 314–315.
- ³²⁴ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 6. – С. 44.
- ³²⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 10–12, 50–51.
- ³²⁶ АЮЗР. – Т. 4. – С. 179–180; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 356–358.
- ³²⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 182–183.
- ³²⁸ Там же. – С. 179, 178, 180.
- ³²⁹ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 54886. – Арк. 1–2.
- ³³⁰ Там само. – Ф. 29. – Од. зб. 151. – Арк. 165.
- ³³¹ Багалеї Д.И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. – С. 15–16, 22.
- ³³² Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 356.
- ³³³ Там же. – С. 361.
- ³³⁴ ТЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 151.
- ³³⁵ АЮЗР. – Т. 4. – С. 192, 195.
- ³³⁶ Там же. – С. 193–194, 195.
- ³³⁷ Там же. – С. 192.
- ³³⁸ Источники Малороссийской Истории. – Ч. 1. – С. 92–93.
- ³³⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 185.
- ³⁴⁰ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 150.
- ³⁴¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 301/2. – Арк. 58–61; Малов А.В. Русско-польская война 1654–1667 гг. – С. 25.
- ³⁴² Там же. – Ф. 27: 1658 р. – Од. зб. 130. – Арк. 1–4.
- ³⁴³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 180–181.
- ³⁴⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 53–54; ІР НБУВ. – Ф. 29. – Од. зб. 151. – Арк. 165–166.
- ³⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф. 29. – Од. зб. 151. – Арк. 165 зв.
- ³⁴⁶ АЮЗР. – Т. 7. – С. 259.
- ³⁴⁷ Letopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – S. 16; Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – Т. 1. – К., 1856. – С. 71; Летопись гадячского полковника Григорія Грабянки. – С. 119.
- ³⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. 29. – Од. зб. 151. – Арк. 166.
- ³⁴⁹ Альбовский Е. Указ. соч. – С. 65; Багалеї Д.И. Указ. соч. – С. 23.
- ³⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1528. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 53 зв. – 54.
- ³⁵¹ Маслійчук В.А. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706 рр. – Харків, 1999. – С. 47.

- ³⁵² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 482. – Арк. 209–211; АЮЗР. – Т. 4. – С. 196.
- ³⁵³ АЮЗР. – Т. 7. – С. 260.
- ³⁵⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 55–59.
- ³⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф. 29. – Од. зб. 151. – Арк. 166.
- ³⁵⁶ АЮЗР. – Т. 7. – С. 260.
- ³⁵⁷ Там же. – Т. 4. – С. 222.
- ³⁵⁸ Там же.
- ³⁵⁹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 29. – Арк. 164–167.
- ³⁶⁰ Там же. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 482. – Арк. 270–273, 279, 280–282.
- ³⁶¹ АМГ. – Т. 3. – С. 161; *Величко С.* Назв. праця. – С. 235.
- ³⁶² *Величко С.* Назв. праця. – С. 235.
- ³⁶³ АЮЗР. – Т. 7. – С. 261.
- ³⁶⁴ *Величко С.* Назв. праця. – С. 235.
- ³⁶⁵ Літопис Самовидця. – С. 79; *Величко С.* Назв. праця. – С. 235.
- ³⁶⁶ АЮЗР. – Т. 4. – С. 197.
- ³⁶⁷ *Величко С.* Назв. праця. – С. 235.
- ³⁶⁸ ІР НБУВ. – Ф. 61. – Од. зб. 1559. – Арк. 5–5 зв.
- ³⁶⁹ ПСЗРИ. – Т. 1. – С. 467–468.
- ³⁷⁰ *Курдюмов М.Г.* Описание актов, хранящихся в Архиве Императорской Археологической комиссии. / ЛИАК за 1913 г. – Вып. 26. – СПб., 1914. – С. 206.
- ³⁷¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 141.
- ³⁷² Там же. – Арк. 172.
- ³⁷³ АМГ. – Т. 2. – С. 615.
- ³⁷⁴ *Саганович Г.* Указ. соч. – С. 79.
- ³⁷⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 172–173.
- ³⁷⁶ Там же. – Оп. 6-е. – Од. зб. 308. – Арк. 357.
- ³⁷⁷ Там же. – Арк. 360.
- ³⁷⁸ Белоруссия в эпоху феодализма. – Т. 2. – С. 163.
- ³⁷⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 6-е. – Од. зб. 308. – Арк. 357.
- ³⁸⁰ Там же. – Арк. 357–359.
- ³⁸¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 6-е. – Од. зб. 308. – Арк. 360.
- ³⁸² Там же. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 25.
- ³⁸³ *Kossakzecki K.* Op. cit. – S. 373.
- ³⁸⁴ АЮЗР. – Т. 4. – С. 193.
- ³⁸⁵ Там же. – Т. 8. – СПб., 1875. – С. 15–16.
- ³⁸⁶ Там же. – Т. 15. – С. 282–283.
- ³⁸⁷ *Барсуков А.* Указ. соч. – Кн. 5. – С. 132.
- ³⁸⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 283–285.
- ³⁸⁹ Там же. – Т. 8. – С. 16.

- ³⁹⁰ Барсуков А. Указ. соч. – Кн. 5. – С. 128.
- ³⁹¹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 283–284.
- ³⁹² Там же. – С. 285–286.
- ³⁹³ Величко С. Назв. праця. – С. 235; АМГ. – Т. 3. – С. 161.
- ³⁹⁴ АЮЗР. – Т. 7. – С. 268.
- ³⁹⁵ ІР НБУВ. – Ф. 61. – Од. зб. 1559. – Арк. 5–5 зв.
- ³⁹⁶ АЮЗР. – Т. 15. – С. 287–289.
- ³⁹⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 307. – Арк. 138–139.
- ³⁹⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 295.
- ³⁹⁹ Там же. – С. 297.
- ⁴⁰⁰ Там же. – Т. 4. – С. 200–201.
- ⁴⁰¹ Там же. – С. 197.
- ⁴⁰² Там же. – С. 199.
- ⁴⁰³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 14–16, 671–672.
- ⁴⁰⁴ Альбовский Е. Указ. соч. – С. 70.
- ⁴⁰⁵ Сарбей В.Г. Про марксів конспект розвідки М. Костомарова «Гетьманство Виговського». – С. 229.
- ⁴⁰⁶ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 154.
- ⁴⁰⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 81–82.
- ⁴⁰⁸ Багалея Д.И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. – С. 21.
- ⁴⁰⁹ ІР НБУВ. – Ф. 29. – Од. зб. 148. – Арк. 121.
- ⁴¹⁰ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 38. – Арк. 10.
- ⁴¹¹ Куліш П. Виговщина. – С. 9.
- ⁴¹² Величко С. Назв. праця. – С. 236.
- ⁴¹³ Там само.
- ⁴¹⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 2. – К., 1894. – С. 94–95.
- ⁴¹⁵ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 22533. – Арк. 24–31.
- ⁴¹⁶ Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 314–315.
- ⁴¹⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 202.
- ⁴¹⁸ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 54485. – Арк. 21, 89–89 зв.
- ⁴¹⁹ ЦДІАК. – Ф. 154. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 1–2.
- ⁴²⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 165.
- ⁴²¹ Там же. – Арк. 165–167.
- ⁴²² Софонович Ф. Назв. праця. – С. 234–235.
- ⁴²³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 14–16.
- ⁴²⁴ Там же. – Арк. 168.
- ⁴²⁵ Там же. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 67–68; АЮЗР. – Т. 4. – С. 222.
- ⁴²⁶ АЮЗР. – Т. 7. – С. 280.
- ⁴²⁷ Kossarzecki K. Op. cit. – S. 370.
- ⁴²⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 25.
- ⁴²⁹ Там же. – Арк. 173.
- ⁴³⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 28, 30.

- ⁴³¹ *Kossarzecki K.* Op. cit. – S. 373.
- ⁴³² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 142–143.
- ⁴³³ *Kossarzecki K.* Op. cit. – S. 370.
- ⁴³⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 11.
- ⁴³⁵ Там же. – Арк. 11, 221, 848–849.
- ⁴³⁶ Там же. – Арк. 365; Оп. 9. – Од. зб. 289. – Арк. 4–5.
- ⁴³⁷ Витебская старина. – Т. 4. – С. 94.
- ⁴³⁸ Там же. – С. 90.
- ⁴³⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 289. – Арк. 5–6.
- ⁴⁴⁰ ПСЗРИ. – Т. 1. – С. 468.
- ⁴⁴¹ Белоруссия в эпоху феодализма. – Т. 2. – С. 161.
- ⁴⁴² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 289. – Арк. 7–8.
- ⁴⁴³ Витебская старина. – Т. 4. – С. 98–99.
- ⁴⁴⁴ *Kossarzecki K.* Op. cit. – S. 374.
- ⁴⁴⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 355–358, 365, 409–415.
- ⁴⁴⁶ Там же. – Арк. 37–38, 88–96, 122–123.
- ⁴⁴⁷ АМГ. – Т. 2. – С. 641.
- ⁴⁴⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 93–96.
- ⁴⁴⁹ Витебская старина. – Т. 4. – С. 108–110.
- ⁴⁵⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 647, 649.
- ⁴⁵¹ *Форстен Г.В.* Указ. соч. – С. 56.
- ⁴⁵² ДАИ. – Т. 8. – СПб., 1862. – С. 119–120.
- ⁴⁵³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 13. – Од. зб. 951. – Арк. 15–16, 107.
- ⁴⁵⁴ *Забелин И.Е.* История города Москвы. – М., 1905. – С. 140, 165.
- ⁴⁵⁵ *Кобзарева Е.И.* Указ. соч. – С. 229.
- ⁴⁵⁶ *Pernal A.B.* The Expenditures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine. – P. 120.
- ⁴⁵⁷ АЮЗР. – Т. 15. – С. 295.
- ⁴⁵⁸ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 291–292.
- ⁴⁵⁹ Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 325–328.
- ⁴⁶⁰ Там же. – С. 322–323.
- ⁴⁶¹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 297.
- ⁴⁶² Там же. – Т. 7. – С. 267.
- ⁴⁶³ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 297.
- ⁴⁶⁴ АЮЗР. – Т. 7. – С. 285.
- ⁴⁶⁵ *Соловьев С.М.* Указ. соч. – Кн. 6. – С. 35–36; АЮЗР. – Т. 7. – С. 277, 278; Т. 15. – С. 304.
- ⁴⁶⁶ АЮЗР. – Т. 7. – С. 264.
- ⁴⁶⁷ Там же. – Т. 15. – С. 298, 303–304.
- ⁴⁶⁸ Див.: *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин. – С. 56.

- ⁴⁶⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 14/1. – Од. зб. 192/1. – Арк. 8–11, 14–19.
- ⁴⁷⁰ Там же. – Арк. 24–27, 107–108, 277–280; АЮЗР. – Т. 7. – С. 264.
- ⁴⁷¹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 300; Т. 7. – С. 264; РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 263–268.
- ⁴⁷² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 350–352.
- ⁴⁷³ АЮЗР. – Т. 7. – С. 266.
- ⁴⁷⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 269–270.
- ⁴⁷⁵ АЮЗР. – Т. 7. – С. 264.
- ⁴⁷⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 82–83.
- ⁴⁷⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 203; Т. 7. – С. 267, 274.
- ⁴⁷⁸ Там же. – Т. 4. – С. 204.
- ⁴⁷⁹ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 163; АИ. – Т. 4. – С. 280.
- ⁴⁸⁰ ПСЗРИ. – Т. 1. – С. 469–477.
- ⁴⁸¹ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 164.
- ⁴⁸² РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 31. – Арк. 13–14, 59–65.
- ⁴⁸³ АЮЗР. – Т. 7. – С. 263, 277, 278.
- ⁴⁸⁴ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 31. – Арк. 66–77.
- ⁴⁸⁵ АЮЗР. – Т. 7. – С. 262.
- ⁴⁸⁶ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 38. – Арк. 1–10.
- ⁴⁸⁷ Там же. – Арк. 11–15.
- ⁴⁸⁸ АЮЗР. – Т. 7. – С. 264.
- ⁴⁸⁹ Там же. – С. 272.
- ⁴⁹⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 289/1. – Арк. 1–3.
- ⁴⁹¹ Там же. – Од. зб. 289/3. – Арк. 9–12.
- ⁴⁹² Там же. – Од. зб. 289/1. – Арк. 9–11.
- ⁴⁹³ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 164–165.
- ⁴⁹⁴ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 39/2. – Арк. 682–699.
- ⁴⁹⁵ Спасский И.Г. Указ. соч. – С. 147.
- ⁴⁹⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 83–84.
- ⁴⁹⁷ АЮЗР. – Т. 7. – С. 265, 267.
- ⁴⁹⁸ Там же. – С. 266.
- ⁴⁹⁹ Там же. – С. 270–271.
- ⁵⁰⁰ Там же. – С. 269.
- ⁵⁰¹ Там же. – Т. 15. – С. 298.
- ⁵⁰² Там же. – Т. 7. – С. 264–265.
- ⁵⁰³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 468–472; Од. зб. 481/2. – Арк. 240–241, 244–251; Величко С. Назв. праця. – С. 246–247; Альбовский Б. Указ. соч. – С. 76–77.
- ⁵⁰⁴ АЮЗР. – Т. 15. – С. 295–296.
- ⁵⁰⁵ Там же. – С. 305; Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 297.
- ⁵⁰⁶ АМГ. – Т. 2. – С. 652.

- ⁵⁰⁷ *Wójcik Z.* Historia Dyplomacji Polskiej. – Т. 2. – Warszawa, 1982. – S. 308.
- ⁵⁰⁸ *Гвоздик-Прицак Л.* Назв. праця. – С. 119–120.
- ⁵⁰⁹ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 300.
- ⁵¹⁰ Там же. – С. 302.
- ⁵¹¹ Там же. – С. 302–303.
- ⁵¹² АЮЗР. – Т. 15. – С. 297.
- ⁵¹³ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 304.
- ⁵¹⁴ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 165–166; ИР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 214. – Арк. 202–202 зв.
- ⁵¹⁵ АЮЗР. – Т. 4. – С. 220.
- ⁵¹⁶ *Арцыбашев Н.С.* Указ. соч. – С. 135–136.
- ⁵¹⁷ *Соловьев С.М.* Указ. соч. – Кн. 6. – С. 47.
- ⁵¹⁸ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 29627.
- ⁵¹⁹ АЮЗР. – Т. 7. – С. 273.
- ⁵²⁰ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 306–307.
- ⁵²¹ АЮЗР. – Т. 7. – С. 273.
- ⁵²² Там же. – Т. 15. – С. 301.
- ⁵²³ *Стрельчевский С.* Указ. соч. – С. 12–13.
- ⁵²⁴ Памятники... – К., 1898. – Т. 3. – С. 325–326.
- ⁵²⁵ АЮЗР. – Т. 7. – С. 270.
- ⁵²⁶ ИР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15548. – Арк. 12–13.
- ⁵²⁷ АЮЗР. – Т. 15. – С. 365, 367.
- ⁵²⁸ Там же. – С. 366.
- ⁵²⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 44–46.
- ⁵³⁰ Там же. – Арк. 47–48.
- ⁵³¹ Там же. – Арк. 20–22.
- ⁵³² АЮЗР. – Т. 7. – С. 273–274.
- ⁵³³ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 31. – Арк. 78–88.
- ⁵³⁴ *Величко С.* Назв. праця. – С. 247–248; *Соловьев С.М.* Указ. соч. – Кн. 6. – С. 48.
- ⁵³⁵ АЮЗР. – Т. 4. – С. 220–221.
- ⁵³⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429. – Арк. 648–651.
- ⁵³⁷ ДАИ. – Т. 8. – СПб., 1862. – С. 120.
- ⁵³⁸ *Статшевский Е.Д.* Смета военных сил Московского государства в 1663 г. – К., 1910. – С. 15.
- ⁵³⁹ РДАДА. – Ф. 27: 1668 р. – Од. зб. 187/5. – Арк. 54.
- ⁵⁴⁰ *Статшевский Е.Д.* Указ. соч. – С. 17.
- ⁵⁴¹ *Базилевич К.В.* Денежная реформа Алексея Михайловича (1654–1663). – Известия АН СССР. – Серия VII. – Отдел общественных наук. – 1935. – № 3. – С. 224–225.
- ⁵⁴² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 480. – Арк. 304–305; *Альбовский Б.* Указ. соч. – С. 67–69.
- ⁵⁴³ АЮЗР. – Т. 15. – С. 296.

- ⁵⁴⁴ АМГ. – Т. 2. – С. 646.
- ⁵⁴⁵ АГАД. – Ф. 3: АКВ, відділ Татарський, картон 62. – Од. зб. 86. – Арк. 1–3.
- ⁵⁴⁶ Там само. – Од. зб. 85. – Арк. 1–4.
- ⁵⁴⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 301/1. – Арк. 88–89.
- ⁵⁴⁸ АЮЗР. – Т. 4. – С. 223.
- ⁵⁴⁹ Там же. – С. 204–206.
- ⁵⁵⁰ Там же. – Т. 15. – С. 337.
- ⁵⁵¹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 44/1. – Арк. 44–61; АЮЗР. – Т. 15. – С. 333–335.
- ⁵⁵² АЮЗР. – Т. 15. – С. 308–309; Т. 4. – С. 223.
- ⁵⁵³ Там же. – Т. 15. – С. 310–318, 320–322.
- ⁵⁵⁴ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 44/1. – Арк. 1–24; АЮЗР. – Т. 15. – С. 315, 319.
- ⁵⁵⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 40–43, 70; *Новосельский А.А.* Указ. соч. – С. 38.
- ⁵⁵⁶ Там же. – Арк. 67–69; АЮЗР. – Т. 4. – С. 222.
- ⁵⁵⁷ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1908. – С. 332–333.
- ⁵⁵⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 70.
- ⁵⁵⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 222; Т. 7. – С. 302.
- ⁵⁶⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 41–42.
- ⁵⁶¹ Там же. – Арк. 41–42, 69–70, 89–90.
- ⁵⁶² *Срезневский И.И.* Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – С. 34–35; *Филарет Г.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – С. 314; АМГ. – Т. 2. – С. 656.
- ⁵⁶³ АЮЗР. – Т. 7. – С. 285, 287.
- ⁵⁶⁴ Там же. – Т. 4. – С. 222, 224.
- ⁵⁶⁵ Там же. – С. 224; Т. 15. – С. 349.
- ⁵⁶⁶ Там же. – Т. 15. – С. 343; Т. 4. – С. 225.
- ⁵⁶⁷ Там же. – Т. 4. – С. 226; Т. 15. – С. 350; РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 42–43.
- ⁵⁶⁸ АЮЗР. – Т. 7. – С. 287, 289.
- ⁵⁶⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 90–91.
- ⁵⁷⁰ Там же.
- ⁵⁷¹ АЮЗР. – Т. 7. – С. 285.
- ⁵⁷² Там же. – Т. 15. – С. 347–349.
- ⁵⁷³ АГАД. – Ф. АКВ, відділ Татарський, картон 62. – Од. зб. 78. – Арк. 1–3; Од. зб. 79. – Арк. 1–3.
- ⁵⁷⁴ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 310–313; *Pernal A.B.* An Analysis of Disbursements for Diplomacy during the Ratification of the Hadiach Union Treaty at the Warsaw Diet of 1659. – P. 75.

- ⁵⁷⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 2. – К., 1888. – С. 46–55.
- ⁵⁷⁶ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 48. – Арк. 3.
- ⁵⁷⁷ АЮЗР. – Т. 15. – С. 338–340.
- ⁵⁷⁸ Там же. – С. 364, 369.
- ⁵⁷⁹ Там же. – С. 345–346.
- ⁵⁸⁰ Там же. – Т. 4. – С. 208–209.
- ⁵⁸¹ Там же. – Т. 15. – С. 352–354.
- ⁵⁸² Там же. – С. 367–368.
- ⁵⁸³ Там же. – Т. 7. – С. 284; Т. 4. – С. 226.
- ⁵⁸⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 11. – Од. зб. 209. – Арк. 507.
- ⁵⁸⁵ Там же. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 14–15.
- ⁵⁸⁶ Там же. – Арк. 85.
- ⁵⁸⁷ Там же. – Оп. 11. – Од. зб. 209. – Арк. 507–508.
- ⁵⁸⁸ Там же. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 544.
- ⁵⁸⁹ Книги московских приказов в фондах ЦГАДА: Опись. 1495–1718 г.г. / Под. ред. доктора исторических наук Л.В. Черепнина. – М., 1972. – С. 50.
- ⁵⁹⁰ *Pernal A.B.* Op. cit. – Р. 75.
- ⁵⁹¹ *Софонович Ф.* Назв. праця. – С. 234–235; *Літопис Самовидця.* – С. 79; *Величко С.* Назв. праця. – С. 248, 250; АЮЗР. – Т. 15. – С. 356; Т. 4. – С. 226.
- ⁵⁹² *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів.* – К., 1986. – С. 96.
- ⁵⁹³ АЮЗР. – Т. 7. – С. 283.
- ⁵⁹⁴ *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин. – С. 56.
- ⁵⁹⁵ *Величко С.* Назв. праця. – С. 248–249.
- ⁵⁹⁶ АЮЗР. – Т. 15. – С. 368.
- ⁵⁹⁷ АГАД. – Ф. АКВ, відд. Татарський, картон 62. – Од. зб. 83. – Арк. 1–3.
- ⁵⁹⁸ *Донские дела.* – Кн. 5. – С. 455–457.
- ⁵⁹⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 44–47.
- ⁶⁰⁰ *Стрельчевский С.* Указ. соч. – С. 15.
- ⁶⁰¹ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15548. – Арк. 13–14.
- ⁶⁰² *Руська (Волинська) метрика: Книга за 1652–1673 рр.* // *Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVII вв.* – Т. V. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – С. 249.
- ⁶⁰³ *Олянич Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року. – С. 340–350; *Памятники.* – Т. 3. – К., 1852. – С. 315–328.
- ⁶⁰⁴ *Pernal A.B.* Op. cit. – Р. 75; *Яковлева Т.Г.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. – С. 436.
- ⁶⁰⁵ *Стрельчевский С.* Указ. соч. – С. 13.
- ⁶⁰⁶ АЮЗР. – Т. 15. – С. 369–370.
- ⁶⁰⁷ *Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов.* – С. 178.
- ⁶⁰⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 242.

- ⁶⁰⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 429/1. – Арк. 204–205.
- ⁶¹⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 226.
- ⁶¹¹ Там же. – С. 226–228; Т. 15. – С. 361–364.
- ⁶¹² Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 37–38.
- ⁶¹³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 6–7; АЮЗР. – Т. 15. – С. 356.
- ⁶¹⁴ АЮЗР. – Т. 4. – С. 228.
- ⁶¹⁵ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 28. – Арк. 52–54.
- ⁶¹⁶ АЮЗР. – Т. 7. – С. 281–282, 284–289.
- ⁶¹⁷ Там же. – Т. 4. – С. 230–231.
- ⁶¹⁸ Там же. – Т. 10. – СПб., 1878. – С. 813–814.
- ⁶¹⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 231–232.
- ⁶²⁰ Величко С. Літопис. – Т. 1. – С. 251.
- ⁶²¹ Pernal A.B. Op. cit. – P. 76.
- ⁶²² НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 37742; Костомаров Н. Гетманство Выговского // Основа. – СПб., 1861. – Июль. – С. 96–97.
- ⁶²³ Walewski A. Historya wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadajacy pod jarmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Т. 1. – Kraków, 1870. – S. 130–132, 135.
- ⁶²⁴ Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин. – С. 57.
- ⁶²⁵ АЮЗР. – Т. 4. – С. 231–232.
- ⁶²⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 6-е. – Од. зб. 308. – Арк. 346; Літопис Самовидця. – С. 79.
- ⁶²⁷ АМГ. – Т. 2. – С. 668; АЮЗР. – Т. 4. – С. 223.
- ⁶²⁸ Софонович Ф. Назв. праця. – С. 235; АЮЗР. – Т. 7. – С. 283.
- ⁶²⁹ Филарет Г. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – С. 293; АЮЗР. – Т. 4. – С. 226.
- ⁶³⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 232.
- ⁶³¹ АМГ. – Т. 3. – С. 162.
- ⁶³² АЮЗР. – Т. 4. – С. 232.
- ⁶³³ Lettres de Pierre des Noyers. – Berlin, 1859. – S. 526, 537.
- ⁶³⁴ Мищик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 74.
- ⁶³⁵ АЮЗР. – Т. 7. – С. 303.
- ⁶³⁶ Літопис Самовидця. – С. 79.
- ⁶³⁷ Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 355–356.
- ⁶³⁸ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 40.
- ⁶³⁹ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19820. – Арк. 2.
- ⁶⁴⁰ Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – S. 33.
- ⁶⁴¹ Historya panowania Jana Kazimierza. – Т. II. – S. 21.
- ⁶⁴² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 5. – Од. зб. 22. – Арк. 1–335; Оп. 9. – Од. зб. 869/4. – Арк. 1–22; Од. зб. 1085. – Арк. 1–11.

- ⁶⁴³ АЮЗР. – Т. 15. – С. 398, 402.
- ⁶⁴⁴ *Сестренцевич-Богущ С.* Указ. соч. – С. 319.
- ⁶⁴⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 315. – Арк. 502–507; од. зб. 293. – Арк. 318–321; Од. зб. 300/2. – Арк. 23–27.
- ⁶⁴⁶ Пораховано на основі: *Сташевский Е.Д.* Указ. соч. – С. 5–7, 11–12.
- ⁶⁴⁷ *Калинычев Ф.И.* Правовые вопросы военной организации Русского государства второй половины XVII века. – М., 1954. – С. 45.
- ⁶⁴⁸ *Сташевский Е.Д.* Указ. соч. – С. 7–8.
- ⁶⁴⁹ *Калинычев Ф.И.* Указ. соч. – С. 45–46.
- ⁶⁵⁰ *Стрельчевский С.* Указ. соч. – С. 16.
- ⁶⁵¹ *Петровський М.* Українські діячі XVII віку. – С. 100.
- ⁶⁵² *Стрельчевский С.* Указ. соч. – С. 13–17.
- ⁶⁵³ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 330.
- ⁶⁵⁴ АЮЗР. – Т. 4. – С. 232–233.
- ⁶⁵⁵ Там же. – С. 233.
- ⁶⁵⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 270, 273–277, 286–298.
- ⁶⁵⁷ Хрестоматия по русской военной истории / Под ред. Л.Г. Бескровного. – М., 1947. – С. 112; *Разин Е.А.* История военного искусства. – Т. 3. – М., 1961. – С. 213; *Сташевский Е.Д.* Указ. соч. – С. 18.
- ⁶⁵⁸ АЮЗР. – Т. 4. – С. 233.
- ⁶⁵⁹ *Кордт В.* Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда 1659 г., составленное посольским секретарем Андреем Роде. – С. 387.
- ⁶⁶⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 270, 273–277, 286–298.
- ⁶⁶¹ *Кордт В.* Указ. соч. – С. 387; АЮЗР. – Т. 4. – С. 233.
- ⁶⁶² Дневник генерала Патрика Гордона. – С. 129.
- ⁶⁶³ *Pernal A.B.* Op. cit. – P. 76.
- ⁶⁶⁴ Ibid. – S. 77.
- ⁶⁶⁵ АЮЗР. – Т. 15. – С. 384–385.
- ⁶⁶⁶ АМГ. – Т. 2. – С. 663, 664; Донские дела. – С. 487–488; *Новосельский А.А.* Указ. соч. – С. 39.
- ⁶⁶⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 59–60; Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 28. – Арк. 54–55.
- ⁶⁶⁸ АЮЗР. – Т. 4. – С. 234.
- ⁶⁶⁹ АМГ. – Т. 3. – С. 291–292.
- ⁶⁷⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 234.
- ⁶⁷¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 271–272, 278–285.
- ⁶⁷² АЮЗР. – Т. 4. – С. 234.
- ⁶⁷³ Там же. – С. 235.
- ⁶⁷⁴ Там же. – Т. 5. – С. 19–20.

⁶⁷⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/1. – Од. зб. 53. – Арк. 291–301, 332–338; АЮЗР. – Т. 4. – С. 235–236; Т. 5. – С. 19–20; ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15401. – Арк. 7.

⁶⁷⁶ АЮЗР. – Т. 15. – С. 375, 379.

⁶⁷⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 32; ф. 145. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 610–616.

⁶⁷⁸ Книги московских приказов в фондах ЦГАДА. – С. 49.

⁶⁷⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 34; Kossarzecki K. Op. cit. – S. 376.

⁶⁸⁰ Там же. – Арк. 249–250.

⁶⁸¹ Там же. – Арк. 78–79.

⁶⁸² Там же. – Арк. 80.

⁶⁸³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 234.

⁶⁸⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 301–304.

⁶⁸⁵ Акты Греческого Нежинского братства. – К., 1884. – С. 45–46.

⁶⁸⁶ АЮЗР. – Т. 15. – С. 376.

⁶⁸⁷ Донские дела. – Кн. 5. – С. 487–490.

⁶⁸⁸ Петровський М. Українські діячі XVIII віку. – С. 100.

⁶⁸⁹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 376, 378.

⁶⁹⁰ Петровський М. Назв. праця. – С. 100–101.

⁶⁹¹ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка: 1729–1730 гг. – С. 343–344.

⁶⁹² ЦДІАК України. – Ф. 165. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 1.

⁶⁹³ АЮЗР. – Т. 15. – С. 407.

⁶⁹⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 6–7.

⁶⁹⁵ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 40, 64.

⁶⁹⁶ Там же. – С. 64.

⁶⁹⁷ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 27341, 19816.

⁶⁹⁸ Pernal A.B. Op. cit. – P. 76.

⁶⁹⁹ Lettres de Pierre des Noyers. – S. 516, 519–520.

⁷⁰⁰ Дополнения к Актам Историческим, относящимся к России. Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографическою Комиссиею. – СПб., 1848. – С. 211–212.

⁷⁰¹ Pernal A.B. Op. cit. – P. 77.

⁷⁰² ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 22534. – Арк. 32–36.

⁷⁰³ Руська (Волинська) метрика. – С. 165–168.

⁷⁰⁴ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 1474. – Арк. 1–9; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 2. – К., 1894. – С. 97–103; Руська (Волинська) метрика. – С. 149–155.

⁷⁰⁵ Руська (Волинська) метрика. – С. 127–130.

⁷⁰⁶ Там само. – С. 123–126.

⁷⁰⁷ Там само. – С. 158–160.

- ⁷⁰⁸ *Липинський В.* Генерал артилерії Великого кн. Руського // ЗНТШ. – Т. 87. – Ч. 1. – Львів, 1909. – С. 38, 40, 43.
- ⁷⁰⁹ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 58155. – Арк. 1–2.
- ⁷¹⁰ Там само. – Ф. 2. – Од. зб. 22538. – Арк. 5–7, 9–17 зв., 18–19 зв.; Сулимовський архив: Фамільные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей: XVII–XVIII в. – К., 1884. – С. 11–15; АЮЗР. – Т. 4. – С. 214–219; Вуська (Волинська) метрика. – С. 115–170; Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века (1548–1798) // Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. IV. – К., 1871. – С. 15–17.
- ⁷¹¹ *Pernal A.B.* Op. cit. – P. 78–80, 87–88, 98.
- ⁷¹² *Wójcik Z.* Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1966. – S. 293–294; *Pernal A.B.* The Expenditures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine. – P. 117.
- ⁷¹³ Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С. 395; *Wimmer J.* Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655–1660 // Wojna polsko-szwedzka 1655–1660. – Warszawa, 1973. – S. 98.
- ⁷¹⁴ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19813.
- ⁷¹⁵ ЦДАК. – Ф. 21. – Оп. 1. – Од. зб. 171. – Арк. 168 зв. – 169.
- ⁷¹⁶ *Красковский А.* Указ. соч. – С. 99–101.
- ⁷¹⁷ *Стрельчевский С.* Указ. соч. – С. 18.
- ⁷¹⁸ *Pernal A.B.* An Analysis of Disbursements for Diplomacy during the Ratification of the Hadiach Union Treaty at the Warsaw Diet of 1659 // HUS. – Cambridge, Mass., 1993. – Vol. XVII. – № 1/2. – P. 77.
- ⁷¹⁹ *Брик М.* Юрій Немирич на тлі історії України. – Льоссер, 1974. – С. 68.
- ⁷²⁰ *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин. – С. 57.
- ⁷²¹ *Walewski A.* Op. cit. – Т. 1. – С. 31.
- ⁷²² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 5. – Од. зб. 22. – Арк. 32–46 зв., 48 зв. – 62, 69–76 зв.
- ⁷²³ Дела Тайного приказа. – Кн. 1 // РИБ. – Т. 21. – СПб., 1907. – С. 463.
- ⁷²⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 301/1. – Арк. 30–33.
- ⁷²⁵ Там же. – Од. зб. 292. – Арк. 53–58, 65–66.
- ⁷²⁶ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 187–189.
- ⁷²⁷ ПСЗРІ. – Т. 1. – С. 485–486.
- ⁷²⁸ Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным. – Т. 1. – Новочеркасск, 1891. – С. 59.
- ⁷²⁹ Донские дела. – С. 491.
- ⁷³⁰ АЮЗР. – Т. 15. – С. 373–375.
- ⁷³¹ Там же. – С. 377.
- ⁷³² Описание Записных книг и бумаг старинных Дворцовых приказов 1584–1725 гг. / Составлено А. Викторовым. – Вып. 2. – М., 1877. – С. 651.
- ⁷³³ АЮЗР. – Т. 4. – 236–237.

- ⁷³⁴ Там же. – С. 237.
- ⁷³⁵ Там же. – Т. 5. – С. 25.
- ⁷³⁶ Там же. – С. 17–18.
- ⁷³⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 6-е. – Од. зб. 308. – Арк. 440–451, 460–461; АЮЗР. – Т. 4. – С. 236–237.
- ⁷³⁸ Літопис Самовидця. – С. 80.
- ⁷³⁹ *Эйнгорн В.* Указ. соч. – С. 133.
- ⁷⁴⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 238; Т. 15. – С. 389, 391–392.
- ⁷⁴¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 22–29; Оп. 14/1. – Од. зб. 156. – Арк. 95–100, 105–106; АЮЗР. – Т. 4. – С. 241.
- ⁷⁴² АМГ. – Т. 2. – С. 676; АЮЗР. – Т. 8. – СПб., 1875. – С. 17.
- ⁷⁴³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 318–323.
- ⁷⁴⁴ Там же. – Од. зб. 321. – Арк. 582–585.
- ⁷⁴⁵ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. А-387; *Казем-Бек М.А.* Указ. соч. – С. 354; *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 67, 72.
- ⁷⁴⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 321. – Арк. 585–587.
- ⁷⁴⁷ *Казем-Бек М.А.* Указ. соч. – С. 354.
- ⁷⁴⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 321. – Арк. 587–588, 590–591.
- ⁷⁴⁹ *Казем-Бек М.А.* Указ. соч. – С. 354.
- ⁷⁵⁰ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 27346.
- ⁷⁵¹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 409.
- ⁷⁵² *Lettres de Pierre des Noyers.* – S. 526.
- ⁷⁵³ *Кобзарева Е.И.* Указ. соч. – С. 235.
- ⁷⁵⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 59–60; АМГ. – Т. 2. – С. 665.
- ⁷⁵⁵ Літопис Самовидця. – С. 79.
- ⁷⁵⁶ АМГ. – Т. 2. – С. 669.
- ⁷⁵⁷ Там же. – С. 668–669.
- ⁷⁵⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 58–59.
- ⁷⁵⁹ АМГ. – Т. 2. – С. 673.
- ⁷⁶⁰ АЮЗР. – Т. 7. – С. 360.
- ⁷⁶¹ *Бобровский П.О.* Указ. соч. – С. 106–108; *Баиов А.* Указ. соч. – Кн. 3. – С. 24; *Русская военная сила.* – Т. 1. – С. 413–414; *Голицын Н.С.* Русская военная история. Ч. 2. – СПб., 1878. – С. 427, 430–431, 450–451.
- ⁷⁶² *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 67, 72.
- ⁷⁶³ *Восток А.* Судьба Выговских и Ивана Нечая. – С. 41; АЮЗР. – Т. 15. – С. 421.
- ⁷⁶⁴ *Kubala L.* Op. cit. – S. 156; *Historya panowania Jana Kazimirza.* – Т. II. – S. 21; Літопис Самовидця. – С. 80; АЮЗР. – Т. 15. – С. 376, 405; *Брик М.* Назв. праця. – С. 69.
- ⁷⁶⁵ *Новосельский А.А.* Указ. соч. – С. 65.
- ⁷⁶⁶ АЮЗР. – Т. 7. – С. 298.
- ⁷⁶⁷ *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. 2. – М., 1842. – С. 44.

- ⁷⁶⁸ Літопис Самовидця. – С. 79–80.
- ⁷⁶⁹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 421.
- ⁷⁷⁰ Востоков А. Указ. соч. – С. 40–41.
- ⁷⁷¹ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.
- ⁷⁷² Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 355.
- ⁷⁷³ Костомаров Н. Гетьманство Выговского. – С. 91.
- ⁷⁷⁴ Ригельман А. Указ. соч. – С. 291.
- ⁷⁷⁵ Літопис Самовидця. – С. 80; Востоков А. Указ. соч. – С. 41.
- ⁷⁷⁶ АЮЗР. – Т. 15. – С. 421.
- ⁷⁷⁷ Historia panowania Jana Kazimirza. – Т. II. – S. 216; АЮЗР. – Т. 7. – С. 298.
- ⁷⁷⁸ Стрельчевский С. Указ. соч. – С. 9.
- ⁷⁷⁹ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 64.
- ⁷⁸⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 208.
- ⁷⁸¹ Літопис Самовидця. – С. 79–80.
- ⁷⁸² Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 335.
- ⁷⁸³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 238.
- ⁷⁸⁴ Новгородский Хронограф XVII в. / Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 304.
- ⁷⁸⁵ Величко С. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 251–252.
- ⁷⁸⁶ Лазаревский А. Указ. соч. – С. 210.
- ⁷⁸⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 238.
- ⁷⁸⁸ Літопис Самовидця. – С. 79–80; АЮЗР. – Т. 15. – С. 401–402.
- ⁷⁸⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 238.
- ⁷⁹⁰ Там же. – Т. 4. – С. 238; Т. 15. – С. 401–402.
- ⁷⁹¹ Новгородский Хронограф XVII в. – С. 304–305.
- ⁷⁹² НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 355–358.
- ⁷⁹³ Літопис Самовидця. – С. 79–80.
- ⁷⁹⁴ Величко С. Назв. праця. – С. 251–252.
- ⁷⁹⁵ Мищик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. – С. 81.
- ⁷⁹⁶ Мищик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 72, 73.
- ⁷⁹⁷ Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.
- ⁷⁹⁸ Стрельчевский С. Указ. соч. – С. 9–10.
- ⁷⁹⁹ Софонович Ф. Назв. праця. – С. 235.
- ⁸⁰⁰ Там же. – С. 235; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 120.
- ⁸⁰¹ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819.
- ⁸⁰² Памятники... – К., 1898. – Т. 3. – С. 356.
- ⁸⁰³ Літопис Самовидця. – С. 79–80.
- ⁸⁰⁴ Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.

- ⁸⁰⁵ АЮЗР. – Т. 15. – С. 424.
- ⁸⁰⁶ Там же. – Т. 8. – К., 1875. – С. 16.
- ⁸⁰⁷ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 27346.
- ⁸⁰⁸ Літопис Самовидця. – С. 79–80.
- ⁸⁰⁹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 183, 209.
- ⁸¹⁰ Лазаревский А.М. Села Конотопского уезда. – С. 165, 333.
- ⁸¹¹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 238.
- ⁸¹² Там же. – Т. 15. – С. 399.
- ⁸¹³ Новгородский Хронограф XVII в. – С. 305.
- ⁸¹⁴ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т. 7. – Вильна, 1867. – С. 114–115; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 67.
- ⁸¹⁵ Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 355–358.
- ⁸¹⁶ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 71.
- ⁸¹⁷ Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.
- ⁸¹⁸ Літопис Самовидця. – С. 79–80; Софонович Ф. Назв. праця. – С. 235; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабляки. – С. 120; Величко С. Назв. праця. – С. 251–252; «Летописец» Дворецких. – С. 229; Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.
- ⁸¹⁹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 401–402.
- ⁸²⁰ Археографический сборник документов... – Т. 7. – С. 114–115; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 67.
- ⁸²¹ Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 355–358.
- ⁸²² Новгородский Хронограф XVII в. – С. 305.
- ⁸²³ АЮЗР. – Т. 15. – С. 399.
- ⁸²⁴ Там же. – Т. 4. – С. 238.
- ⁸²⁵ Лазаревский А. Указ. соч. – С. 209–210; Петровський М. Нариси історії України XVII–XVIII століть. – С. 253.
- ⁸²⁶ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 67.
- ⁸²⁷ АЮЗР. – Т. 15. – С. 421.
- ⁸²⁸ Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. // ВІЖ. – 1998. – № 3, 4.
- ⁸²⁹ Лазаревский А. Конотопская старина. – С. 328.
- ⁸³⁰ Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.
- ⁸³¹ Величко С. Назв. праця. – С. 251.
- ⁸³² Дневник генерала Патрика Гордона. – С. 129.
- ⁸³³ Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. II. – S. 22–24.
- ⁸³⁴ Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwa, potem Szwedami i z Wegry lat Dwanascie za Panowanie Najjasniejszego Jana Kazimierza Toczaca, sie na cztery podzielona księgi Oyczysta Muza, od Samuela z Skrzypny Twardowskiego, Opus Poshumum. – Galissii, 1681. – S. 269.
- ⁸³⁵ АЮЗР. – Т. 15. – С. 401–402.
- ⁸³⁶ Лазаревський А. Конотопская старина. – С. 328.
- ⁸³⁷ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 49–50.

- ⁸³⁸ История внешней политики России: Конец XV–XVII век. – С. 318–319.
- ⁸³⁹ Костомаров Н. Указ. соч. – С. 92–94.
- ⁸⁴⁰ Левіцький І. Іван Виговський та Юрій Хмельницький. – Львів, 1879. – С. 27.
- ⁸⁴¹ Русская военная сила. – С. 376.
- ⁸⁴² Каргалов В.В. Указ. соч. – С. 316.
- ⁸⁴³ КБ. – С. 14–20, 27–30, 35.
- ⁸⁴⁴ Krajewski M. Dzieje panowania Jana Kazimirza od roku 1656 do jego abdykacyi w roku 1668. – Т. 1. – Warszawa, 1846. – S. 143–145.
- ⁸⁴⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 209–210.
- ⁸⁴⁶ Там же. – С. 210.
- ⁸⁴⁷ Ригельман А. Указ. соч. – С. 292.
- ⁸⁴⁸ Берх В. Царствование царя Алексея Михайловича. – Ч. 2. – СПб., 1831. – С. 160.
- ⁸⁴⁹ Конотоп // Военный энциклопедический Лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов. – Т. 7. – СПб., 1855. – С. 343–344.
- ⁸⁵⁰ Олійник Л.В. Назв. праця. – С. 168–169.
- ⁸⁵¹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 238–239.
- ⁸⁵² Там же. – Т. 15. – С. 421, 424.
- ⁸⁵³ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19820.
- ⁸⁵⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 79–80.
- ⁸⁵⁵ Величко С. Назв. праця. – С. 251–252.
- ⁸⁵⁶ Софонович Ф. Назв. праця. – С. 235.
- ⁸⁵⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 120.
- ⁸⁵⁸ АЮЗР. – Т. 7. – С. 401–402.
- ⁸⁵⁹ Дневник генерала Патрика Гордона. – С. 129.
- ⁸⁶⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 84.
- ⁸⁶¹ Lettres de Pierre de Noyers. – S. 535–536.
- ⁸⁶² Ibidem. – S. 537.
- ⁸⁶³ Latopisiec albo Kroniczka Ioachima Jerlicza. – S. 33.
- ⁸⁶⁴ Літопис Самовидця. – С. 79–80.
- ⁸⁶⁵ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 40.
- ⁸⁶⁶ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19820.
- ⁸⁶⁷ АЮЗР. – Т. 7. – С. 303; Форстен Г.В. Указ. соч. – С. 62; Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.
- ⁸⁶⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 5. – Од. зб. 22. – Арк. 1–335; Од. зб. 23. – Арк. 263–221; Оп. 9. – Од. зб. 275/2. – Арк. 1–29; Од. зб. 860/4. – Арк. 1–22; Од. зб. 1085. – Арк. 1–11; Оп. 13. – Од. зб. 311/4. – Арк. 44–54, 476–481; Од. зб. 314/3. – Арк. 1–22, 26–30, 45–46, 49–50.
- ⁸⁶⁹ Бабулин И. «Дикие танцы» на конотопском поле // Рейтар. – 2006. – № 1.
- ⁸⁷⁰ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 66, 68.

- ⁸⁷¹ Выписка из Большого Синодика Церкви Гребеневскія Божіе Матери об убиенных под Конотопом // ЧОИДР. – М., 1876. – Кн. 1. – С. 220–221.
- ⁸⁷² Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 74.
- ⁸⁷³ Олійник Л.В. Назв. праця. – С. 169; Соловйов С.М. Указ. соч. – Кн. 6. – С. 50; Павлицhev Н.И. Указ. соч. – С. 260–261.
- ⁸⁷⁴ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.
- ⁸⁷⁵ Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. – С. 81.
- ⁸⁷⁶ Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 357.
- ⁸⁷⁷ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – М., 2001. – С. 56.
- ⁸⁷⁸ АГАД. – Ф. 3: АКВ, відділ «Татарський», картон 62. – Од. зб. 80; Памятники... К., 1898. – Т. 3. – С. 355–356.
- ⁸⁷⁹ Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 357–358, 370.
- ⁸⁸⁰ НБВ, Відділ мікрофільмів. – № 27346, 19819, А-387.
- ⁸⁸¹ Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 355–358.
- ⁸⁸² Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.
- ⁸⁸³ Новиков Н. Древняя Российская Вивлиофика. – Ч. XVI. – М., 1791. – С. 240–241.
- ⁸⁸⁴ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до нач. XVIII века. – С. 569.
- ⁸⁸⁵ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 6. – С. 50.
- ⁸⁸⁶ Там же. – С. 49; Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.
- ⁸⁸⁷ Новгородский Хронограф XVII в. – С. 305.
- ⁸⁸⁸ Путешествие в Москвую Августина Майерберга, члена императорского придворного совета, и Горація Вильгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственного совета Нижней Австрии, послов августейшего Римского императора Леопольда к царю и великому князю Алексею Михайловичу, в 1661 году, описанное самим бароном Майербергом // ЧОИДР. – М., 1873. – Кн. 3. – С. 99.
- ⁸⁸⁹ Древние российские стихотворения собранные Киршею Даниловым. – СПб., 1892; Лазаревский А. Конотопская старина. – С. 328; Шевчук В. Битва під Конотопом у російській пісні «Под городом под Конотопом» // Молодь України. – 1995. – 29 червня.
- ⁸⁹⁰ Донские дела. – С. 674.
- ⁸⁹¹ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.
- ⁸⁹² АОЗР. – Т. 6. – СПб., 1869. – С. 151.
- ⁸⁹³ Там же. – Т. 9. – СПб., 1878. – С. 589.
- ⁸⁹⁴ Там же. – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 184–185.
- ⁸⁹⁵ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском Архиве Министрства Юстиции. – Кн. 12. – М., 1901. – С. 474.
- ⁸⁹⁶ Донские дела. – С. 685–688.

- ⁸⁹⁷ Барсуков А. Род Шереметевых. – Кн. 6. – СПб., 1892. – С. 53.
- ⁸⁹⁸ АЮЗР. – Т. 6. – СПб., 1869. – С. 162.
- ⁸⁹⁹ Филарет, архиепископ (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 6. – Чернигов, 1874. – С. 282.
- ⁹⁰⁰ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском Архиве Министерства Юстиции. – М., 1908. – С. 355–356.
- ⁹⁰¹ Новохатко О.В. Записные книги Московского стола Разрядного приказа XVII века. – М., 2001. – С. 163.
- ⁹⁰² Русская военная сила. – С. 416; Баиов А. Указ соч. – С. 24.
- ⁹⁰³ Бочкарев В.Н. Московское государство XV–XVII вв. по сказаниям современников-иностранцев. – СПб., 1914. – С. 50–51.
- ⁹⁰⁴ Ключевский В.О. Сказания иностранцев о Московском государстве. – Петроград, 1918. – С. 108.
- ⁹⁰⁵ Бобровский П.О. Указ. соч. – С. 106.
- ⁹⁰⁶ Русская военная сила. – С. 412.
- ⁹⁰⁷ Апанович О. Козацтво – збройні сили України // Голос України. – 1991. – 22, 29 березня.
- ⁹⁰⁸ Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1992. – С. 209.
- ⁹⁰⁹ Апанович О. Козацтво – збройні сили України.
- ⁹¹⁰ Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Кн. 1. – Дніпропетровськ, 1996. – 320 с.
- ⁹¹¹ СГГД. – Ч. 4. – С. 400.
- ⁹¹² Калинычев Ф.И. Указ. соч. – С. 91.
- ⁹¹³ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15580. – Арк. 5.
- ⁹¹⁴ АЮЗР. – Т. 10. – СПб., 1878. – С. 813.
- ⁹¹⁵ Переписні книги 1666 р. – К., 1933. – С. 118.
- ⁹¹⁶ Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 355–358.
- ⁹¹⁷ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; АЮЗР. – Т. 15. – С. 422.
- ⁹¹⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 35–39.
- ⁹¹⁹ Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 355–358.
- ⁹²⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 239; Т. 15. – С. 422; Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 358; НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т. 7. – С. 114–115.
- ⁹²¹ Мищик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 74.
- ⁹²² АМГ. – Т. 2. – С. 673.
- ⁹²³ Мищик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 74.
- ⁹²⁴ ААИ. – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 91.
- ⁹²⁵ Цветаев Д. Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразования. – М., 1890. – С. 92–93.

- ⁹²⁶ Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 358; АЮЗР. – Т. 15. – С. 400; Т. 7. – С. 299.
- ⁹²⁷ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.
- ⁹²⁸ Новгородский Хронограф XVII в. – С. 305–306.
- ⁹²⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 239.
- ⁹³⁰ АМГ. – Т. 2. – С. 674.
- ⁹³¹ АЮЗР. – Т. 15. – С. 422.
- ⁹³² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 8–11; АЮЗР. – Т. 4. – С. 239–240.
- ⁹³³ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 6. – С. 50.
- ⁹³⁴ Форстен Г.В. Указ. соч. – С. 62–64.
- ⁹³⁵ Новгородский Хронограф XVII в. – С. 306.
- ⁹³⁶ Описание архива Посольского приказа 1673 года. – Ч. 1. – М., 1990. – С. 425, 432.
- ⁹³⁷ Устюгов Н.В., Чаев Н.С. Русская церковь в XVII в. – С. 317; Дело о патриархе Никоне, изданное Археографической комиссией. – СПб., 1897. – С. 7, 10.
- ⁹³⁸ ДАИ. – Т. 8. – С. 120.
- ⁹³⁹ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 192.
- ⁹⁴⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 85–86.
- ⁹⁴¹ Там же. – Оп. 14/1. – Од. зб. 192. – Арк. 32.
- ⁹⁴² Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в Архиве Императорской Археографической комиссии // ЛИАК за 1913 г. – Вып. 26. – СПб., 1914. – С. 206.
- ⁹⁴³ Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в Архиве Императорской Археографической комиссии // ЛИАК за 1914 г. – Вып. 27. – Петроград, 1915. – С. 71–72.
- ⁹⁴⁴ Описание архива Посольского приказа 1673 года. – С. 409.
- ⁹⁴⁵ Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства с Османской империей: (1667–1686 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 338.
- ⁹⁴⁶ Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. II. – S. 26.
- ⁹⁴⁷ АЮЗР. – Т. 15. – С. 405–406.
- ⁹⁴⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 6–7, 91.
- ⁹⁴⁹ Там же. – Арк. 78–84.
- ⁹⁵⁰ Там же. – Арк. 93–94.
- ⁹⁵¹ АГАД. – Ф. АКВ, відділ: Татарський, картон 62. – Од. зб. 84. – Арк. 1–2.
- ⁹⁵² Там же. – Од. зб. 80. – Арк. 1–2.
- ⁹⁵³ АЮЗР. – Т. 7. – С. 301.
- ⁹⁵⁴ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 333; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. – Т. 59. – Кн. 3. – С. 5.
- ⁹⁵⁵ АЮЗР. – Т. 4. – С. 240.
- ⁹⁵⁶ Там же. – Т. 7. – С. 302–303, 299; Т. 15. – С. 422–423; Т. 4. – С. 240.

- ⁹⁵⁷ Там же. – Т. 15. – С. 423.
- ⁹⁵⁸ Там же. – Т. 7. – С. 296, 299.
- ⁹⁵⁹ Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 359.
- ⁹⁶⁰ АЮЗР. – Т. 4. – С. 241.
- ⁹⁶¹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 28. – Арк. 147–148.
- ⁹⁶² АЮЗР. – Т. 7. – С. 297.
- ⁹⁶³ Там же. – Т. 15. – С. 413–416.
- ⁹⁶⁴ Там же. – С. 418, 420–421, 425.
- ⁹⁶⁵ Там же. – Т. 7. – С. 292; Т. 4. – С. 240.
- ⁹⁶⁶ Там же. – Т. 7. – С. 290, 297.
- ⁹⁶⁷ Кобзарева Е.И. Указ. соч. – С. 242–243.
- ⁹⁶⁸ Там же. – С. 249.
- ⁹⁶⁹ Донские дела. – С. 503–506.
- ⁹⁷⁰ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 28. – Арк. 169.
- ⁹⁷¹ ПСЗРИ. – Т. 1. – С. 487–488.
- ⁹⁷² Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 193.
- ⁹⁷³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 76–77.
- ⁹⁷⁴ АЮЗР. – Т. 4. – С. 240–241.
- ⁹⁷⁵ Там же. – С. 242.
- ⁹⁷⁶ Памятники. – Т. 3. – К., 1852. – С. 333–334.
- ⁹⁷⁷ АГАД. – Ф. 3: АКВ, відділ Козацький, картон 42. – Од. зб. 66. – Арк. 4–8.
- ⁹⁷⁸ АЮЗР. – Т. 15. – С. 427.
- ⁹⁷⁹ Донские дела. – С. 509–511, 560–562.
- ⁹⁸⁰ АЮЗР. – Т. 7. – С. 297.
- ⁹⁸¹ Там же. – С. 298.
- ⁹⁸² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 74.
- ⁹⁸³ АЮЗР. – Т. 7. – С. 296.
- ⁹⁸⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 74–75.
- ⁹⁸⁵ АЮЗР. – Т. 15. – С. 425.
- ⁹⁸⁶ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 69.
- ⁹⁸⁷ АЮЗР. – Т. 4. – С. 241.
- ⁹⁸⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 75; Воронежский край с древнейших времен до конца XVII века: Документы и материалы по истории края. – Воронеж, 1976. – С. 138; Загоровский В.П. Указ. соч. – С. 279.
- ⁹⁸⁹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 74; АЮЗР. – Т. 4. – С. 242; Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 6. – С. 50.
- ⁹⁹⁰ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 75.
- ⁹⁹¹ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 70.
- ⁹⁹² Podchorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 200; Александров В.А. Организация обороны южной границы Русского государства во второй половине XVI–XVII в. //

Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVIII вв. / Под ред. академика Б.А. Рыбакова. – М., 1979. – С. 170.

⁹⁹³ ПСЗРИ. – Т. 1. – С. 488.

⁹⁹⁴ АЮЗР. – Т. 7. – С. 292–293.

⁹⁹⁵ Там же. – Т. 4. – С. 243.

⁹⁹⁶ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15401. – Арк. 7.

⁹⁹⁷ АЮЗР. – Т. 7. – С. 293–295.

⁹⁹⁸ Там же. – С. 297, 299; Т. 4. – С. 244.

⁹⁹⁹ Там же. – Т. 7. – С. 297.

¹⁰⁰⁰ Літопис Самовидця. – С. 81; *Востоков А.* Указ. соч. – С. 41.

¹⁰⁰¹ АЮЗР. – Т. 7. – С. 297.

¹⁰⁰² Там же; Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 337–338.

¹⁰⁰³ АЮЗР. – Т. 4. – С. 242, 245; АМГ. – Т. 2. – С. 677.

¹⁰⁰⁴ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 194–196; Новгородский Хронограф XVII в. – С. 306.

¹⁰⁰⁵ СУРГ. – Т. 1. – СПб, 1874. – С. 480.

¹⁰⁰⁶ *Маньков А.Г.* Указ. соч. – С. 34.

¹⁰⁰⁷ *Макарий.* История Русской церкви. – Т. XII. – Кн. III. – СПб., 1883. – С. 346.

¹⁰⁰⁸ *Устюгов Н.В., Чаев Н.С.* Русская церковь в XVII веке. – С. 317–318.

¹⁰⁰⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 245.

¹⁰¹⁰ Донские дела. – С. 510–511.

¹⁰¹¹ *Кобзарева Е.И.* Указ. соч. – С. 243–244.

¹⁰¹² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1241. – Од. зб. 418. – Арк. 297.

¹⁰¹³ *Волк-Карачевский В.В.* Указ. соч. – С. 49–50; *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. – Т. 59. – Кн. 3. – С. 9–17; *Марченко М.* Назв. праця. – С. 40–41; *Стецюк К.І.* Назв. праця. – С. 185–186; *Апанович О.М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. – С. 145–147; *Борисенко В.Й., Заремба С.З.* Україна козацька. – К., 1993. – С. 111–112; *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського. – С. 103–104; *Мицик Ю.* Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 229–230; *Мельник А.Г.* Назв. праця. – С. 123; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 120–121.

¹⁰¹⁴ АЮЗР. – Т. 15. – С. 434–443; Т. 7. – С. 307–312.

¹⁰¹⁵ *Яковлева Т.Г.* Начальный этап Руины. – С. 410–413, 425–428.

¹⁰¹⁶ АЮЗР. – Т. 4. – С. 245–248.

¹⁰¹⁷ Дела Тайного приказа. – Т. 21. – С. 70.

¹⁰¹⁸ История о невинном заточении Ближнего Боярина Артемона Сергеевича Матвеева. – М., 1785. – С. 54–55.

¹⁰¹⁹ АЮЗР. – Т. 4. – С. 256–257.

¹⁰²⁰ Там же. – С. 263–264.

¹⁰²¹ ВУР. – Т. 3. – С. 562.

- ¹⁰²² АЮЗР. – Т. 4. – С. 265–269.
- ¹⁰²³ Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. – С. 40.
- ¹⁰²⁴ ПСЗРИ. – Т. 1. – С. 503–504.
- ¹⁰²⁵ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Од. зб. 2398. – Арк. 24–26 зв.
- ¹⁰²⁶ Донские дела. – С. 547–550.
- ¹⁰²⁷ Спасский И.Г. Указ. соч. – С. 150.
- ¹⁰²⁸ Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. 6. – С. 50.
- ¹⁰²⁹ Сахаров А.М. Очерки истории СССР: XVII век. – С. 146.
- ¹⁰³⁰ Бобровский П. Указ. соч. – С. 108, 117.
- ¹⁰³¹ Калинычев Ф.И. Правовые вопросы военной организации Русского государства второй половины XVII века. – М., 1954. – С. 9–10, 58, 69.
- ¹⁰³² Там же. – С. 69–70.
- ¹⁰³³ Сташевский Е.Д. Указ. соч. – С. 14–15.
- ¹⁰³⁴ ДАИ. – Т. 8. – С. 119–120.
- ¹⁰³⁵ Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів; Люблін, 1996. – С. 41.
- ¹⁰³⁶ Борисенко В.И. Пути эволюции феодализма на Левобережной Украине во второй половине XVII в. – С. 11.
- ¹⁰³⁷ Смолій В.А. Українська козацька держава // УІЖ. – 1991. – № 4. – С. 11; Смолій В.А. Феномен українського козацького в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 65.
- ¹⁰³⁸ Вернадський В.І. Українське питання і російська громадськість // Вітчизна. – 1988. – № 6. – С. 172.

Післямова

- ¹ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – С. 33.
- ² Похлебкин В.В. Указ. соч. – Вып. II. – Кн. 1. – С. 456.
- ³ Поршнев Б.Ф. Указ. соч. – С. 408.
- ⁴ Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – С. 209–212.
- ⁵ Бродель Ф. Указ. соч. – Т. 3. – С. 14.
- ⁶ Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997. – С. 54–55.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

БІБЛІОГРАФІЯ

Основні опубліковані джерела,
які стосуються політичної історії України 1657–1659 рр.

1. Акты Греческого нежинского братства / Списанные и изданные проф. А.А. Федотовым-Чеховским. – К., 1884. – С. 44–46.
2. Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края второй половины XVII века // Архив ЮЗР. – К., 1888. – Ч. 2. – Т. II (1655–1697). – 636 с.
3. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов. – Вильна, 1909. – Т. XXXIV. – 584 с.
4. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссией. – СПб., 1842. – Т. 4 (1654–1676). – 565 с.
5. Акты Московского государства. – СПб.: ИАН, 1894. – Т. 2 (1635–1659). – 773 с.; 1901. – Т. 3 (1660–1664). – 671 с.
6. Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века (1548–1798) // Архив ЮЗР. – К., 1871. – Ч. 1. – Т. IV. – С. 15–17.
7. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620–1694 гг.) // Архив ЮЗР. – К., 1872. – Ч. 1. – Т. V. – 671 с.
8. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным. – Новочеркасск, 1891. – Т. 1. – 321 с.
9. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссией. – СПб., 1853. – Т. 5. – 288 с.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и западной России. – СПб., 1863. – Т. 4. – 276 с.; 1867. – Т. 5. – 335 с.; 1872. – Т. 7. – 398 с.; 1879. – Т. 11. – 820 с.; 1892. – Т. 15. – 487 с.
11. Акты, относящиеся к посольству дворянина Ивана Желябужского к семиградскому князю Ракоцию и к казацкому киевскому полковнику Антону Ждановичу 1657 г. // РИБ. – СПб., 1884. – Т. 8. – С. 1235–1292.
12. Акты по истории землевладения в Малороссии. Сообщил А.М. Лазаревский // ЧИОНЛ. – К., 1890. – Кн. 4. – Отд. III. – С. 83–135.
13. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636–1730 гг.). Сообщил А. М. Лазаревский // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 49–92.
14. Акты Шведского Государственного Архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) // Архив ЮЗР. – К., 1908. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 333–362.
15. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского Учебного Округа. – Вильна, 1867. – Т. 7. – 375 с.
16. Багалей Д.И. Материалы для истории г. Харькова в XVII в. – Харьков, 1905.
17. Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воро-

нежской губ.) в XVI–XVII ст. – Харьков, 1886. – Т. 1. – 358 с.; 1890. – Т. 2. – 433 с.

18. Белоруссия в эпоху феодализма. – Минск: Издательство АН БССР, 1960. – Т. 2. – 560 с.

19. Боярская книга 1658 года. – М., 2004.

20. *Бутич І.* Універсали Івана Виговського Лубенському Мгарському Преображенському монастиреві // ЗНТШ. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 348–354.

21. *Величко С.* Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.

22. Вести-Куранты: 1651–1652, 1654–1656, 1658–1660 гг. – М.: Наука, 1996. – 224 с.

23. Воронежский край с древнейших времен до конца XVII века. Документы и материалы по истории края. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1976. – 192 с.

24. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М.: Издательство АН СССР, 1953. – Т. III. – 644 с.

25. Выписка из Большого Синодика Церкви Гребневская Божия Матери об убиенных под Конотопом // ЧОИДР. – М., 1876. – Кн. 1. – С. 220–221.

26. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – К.: ВУАН, 1931. – Т. 4. – 185 с.

27. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729–1730 гг. // ЧОИДР. – 1893. – Кн. 7. – Отд. 3.

28. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1901. – 417 с.

29. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1908. – 196 с.

30. *Герасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – 153 с.

31. *Грушевський О.* Універсали та грамоти в земельних справах в 1650–1660 рр. // Науковий збірник за рік 1925. Записки Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук. – К.: Державне видавництво України, 1926. – Т. XX. – С. 120–136.

32. *Гуров В.В.* Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к... Слободской Украине. – Х., 1884. – 705 с.

33. Дела Тайного Приказа. Книга 1 // РИБ. – СПб., 1907. – Т. 21. – 1756 с.

34. Дневальные записки приказа Тайных Дел 7165–7183 гг. // ЧОИДР. – М., 1908. – Кн. 1. – С. 1–224.

35. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. – М., 1892. – Ч. 2. – С. 129.

36. Донские дела. Книга 5 // РИБ. – Петроград, 1917. – Т. 34. – 1074 с.

37. Дополнения к Актам Историческим, относящимся к России. Собранные в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографическою Комиссиею. – СПб., 1848. – 542 с.

38. Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1851. – Т. 4. – 416 с.; 1853. – Т. 5. – 516 с.; 1862. – Т. 8. – 356 с.
39. Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – СПб., 1854. – 484 с.
40. Древняя грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии и частию Азова. Собраны и изданы К. Александровым-Дольниковым и Н. Второвым. – Воронеж, 1850. – Кн. 2. – 167 с.; 1853. – Кн. 3. – 224 с.
41. Древняя российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым. – СПб., 1892. – 452 с.
42. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы. – М., 1968. – Т. 2: (1633–1673). – 446 с.
43. История о невинном заточении Ближнего Боярина Артемона Сергеевича Матвеева. – М., 1785. – 440 с.
44. Источники Малороссийской Истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. 1 (1649–1686). – 339 с.
45. Казем-Бек М.А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // ЖМНП. – СПб., 1835. – № 6. – С. 345–374.
46. Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наукова думка, 1982. – 202 с.
47. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 р.р. – К.: Наукова думка, 1971. – 184 с.
48. Книги московских приказов в фондах ЦГАДА. Описание. 1495–1718 гг. / Под ред. доктора исторических наук А. В. Черепнина. – М., 1972. – 328 с.
49. Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т. 3. – С. 23.
50. Кордт В. Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда 1659 г., составленное посольским секретарем Андреем Роде // Голос Минувшего. – 1916. – № 7–8. – С. 354–390.
51. Кордт В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. – К.: ВУАН, 1926. – 207 с.
52. Краткая летопись малая России с 1506 по 1776 год. Издана В.Г. Рубаном. – СПб., 1777. – 242 с.
53. Краткое Историческое описание о Малой России до 1765 года с Дополнением о Запорожских козаках и Приложениями, касающимися до сего описания... // ЧОИДР. – М., 1848. – № 6. – С. 29.
54. Летописец или краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году делось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра носящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1888. – С. 18–19.
55. Летописец Малая России // Российский магазин, трудами Федора Туманского. – СПб., 1793. – Ч. III. – С. 54–69.
56. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Товариство «Знання» України, 1992. – 192 с.

57. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
58. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів. – К.: Наукова думка, 1986. – 222 с.
59. Мазуринский летописец // ПСРА. – М., 1968. – Т. 31. – С. 170.
60. Малороссийская переписка, хранящаяся в Московской оружейной палате, открытая Иваном Забелиным. – М., 1848. – С. 70.
61. Маніфест до володарів Європи 1658 р. // Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 180–186.
62. Маркевич О. Грамота московського уряду до донських козаків про українські справи 1659 р. // ЗНТШ. – Львів, 1897. – Т. 18. – Кн. 1. – С. 1–6.
63. Мельник Л.Г. Звернення уряду Гетьманщини до європейських монархів 1658 року // ПС. – 1997. – № 3. – С. 25–31.
64. Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 4. – С. 72–93.
65. Мицик Ю.А. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6.
66. Мицик Ю.А. З Українського Дипломатія другої половини XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. ССXXXIII – С. 360–397.
67. Мицик Ю.А., Цибульський В.Ф. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: Документи і матеріали. – Рівне: Перспектива, 1999. – 120 с.
68. Мицик Ю. Історія свідчить. Кілька документів з козацької старовини і кілька зауважень з цього приводу // Кур'єр Кривбасу. – 1995. – № 43/44. – С. 33–34.
69. Мицик Ю. Конотопська битва очима гетьмана Виговського (1659 р.) // Старожитності. – 1994. – № 6. – С. 2–6.
70. Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Наукові записки НаУКМА. – К., 1999. – Т. 14.
71. Мицик Ю. Листи гетьмана І. Виговського // Конотопська битва 1659 року: Збірка наукових праць. – К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. – С. 82–85.
72. Мицик Ю. Пість гетьманських універсалів XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1.
73. Мицик Ю.А. «Літописець» Дворецких – пам'ятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники: Сборник статей. 1984 г. – М.: Наука, 1984. – С. 219–234.
74. Мухоморов В.Т. Письмо епископа Якова Суши к гетману Виговскому с целью склонить к унии (из старых бумаг Холмского архива) // КС. – 1883. – № 5. – С. 111–126.
75. Мюллер И.-И. Исторична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месіра Готфріда Вейса з Торуні у Пруссії // КС. – 1996. – № 4/5. – С. 67–81.

76. Новгородский Хронограф XVII в. // Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 304–306.

77. Новиков Н.И. Древняя Российская Вивлиофика. – М., 1791. – Ч. XVI. – 434 с.

78. Новицкий И. Неизданный рассказ очевидца (Криштофа Перетятковича). О переговорах Польши с козаками в 1657–1659 годах // Киевлянин, литературная и политическая газета Югозападного края. – 1871. – № 61–64.

79. Новосельский А.А. Исследование по истории эпохи феодализма. Научное наследие. – М.: Наука, 1994. – С. 33–41, 60–70.

80. Новохатко О.В. Записные книги Московского стола Разрядного приказа XVII века. – М., 2001. – С. 163.

81. Оляничин Д. Два листи гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до Курфюрста Бранденбургського Фрідріха Вільгельма // Хліборобська Україна. – Відень, 1924–1925. – Кн. 5. – С. 377–384.

82. Оляничин Д. Из матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII ст. Інструкція для бранденбургського посла на Україну в рр. 1657 і 1658 та його реляція // Записки Українського Наукового Товариства в Берліні. – 1927. – Т. 1. – С. 41–69.

83. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 327–350.

84. Описание документов архива западно-русских униатских митрополитов. 1400–1700. – СПб., 1897. – Т. 1. – 502 с.

85. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском Архиве Министерства Юстиции. – М., 1894. – Кн. 9; 1899. – Кн. 11; 1901. – Кн. 12; 1903. – Кн. 13; 1905. – Кн. 14; 1908. – Кн. 15; 1910. – Кн. 16; 1913. – Кн. 18.

86. Описание Записных книг и бумаг старинных Дворцовых приказов 1584–1725 гг. / Составлено А. Викторовым. – М., 1877. – Вып. 1.

87. Опись архива Посольского приказа 1673 года. – М., 1990. – Ч. 1.

88. Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 гг. / Под ред. А. Лазаревского. – Чернигов, 1887.

89. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1854. – Т. 3. – 1248 с.

90. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. 3. – 440 с.; 1898. – Т. 3.

91. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 1 (1639–1675). – 1029 с.

92. Полтаві 300 років. 1174–1974: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1974. – 420 с.

93. Разрядный приказ (Начало XVI в. – 1711 г.) Опись столбцов Дополнительного отдела архивного фонда № 210 / Под ред. А. А. Новосельского. – М., 1950.

94. Реестр Козацких дел в Польской Метрике в Санктпетербурге при 3-м Департаменте Сената, в листе с надписью: «Kozackie» // ЧОИДР. – М., 1861. – Кн. 4. – С. 1–38.

95. Родословная роспись рода Кикиных. Грамоты и указы воеводам И.Ф. и стольнику В.П. Кикиным // Синбирский сборник. Часть историческая. – М., 1844. – Т. 1. – С. 1–78.

96. Рубинштейн С.Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год. – Вильна, 1894. – 918 с.

97. Русско-белорусские связи: Сборник документов (1570–1667). – Минск: Высшая школа, 1963. – 534 с.

98. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. – Острог: Варшава – Москва, 1999. – Т. V. – 608 с.

99. Сапунов А. Витебская старина. – Витебск, 1885. – Т. 4. – Ч. 2. – 394 с.

100. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – 156 с.

101. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 83–90.

102. Ситий І. Гетьманські універсали й печатки в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Пам'ятки України. – 2001. – № 1–2. – С. 148–154.

103. Собрание Государственных Грамот и Договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных дел. – М., 1828. – Ч. 4. – 656 с.

104. Собрание узаконений Русского государства. – СПб., 1874. – Т. 1. – 1024 с.

105. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.

106. Стрельчевский С. К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657–1659 годах. – К., 1873. – 19 с.

107. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. – К., 1884. – С. 11–15.

108. Томашевський С. Васиканські матеріали до історії України. Том 1 // Жерела до історії України. – Львів, 1924. – Т. XVI. – 235 с.

109. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ; Львів: НТШ, 2004. – 1088 с.

110. Челеби Э. Книга Путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). – М., 1961. – Вып. 1. (Земли Молдавии и Украины). – С. 95–103.

111. Шевчук В. Битва під Конотопом у російській пісні «Под городом под Конотопом» // Молодь України. – 1995. – 29 червня.

112. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с.

113. Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. – 162 с.

114. Acta S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae Spectantia / Ed. Athanasius Welykyj. – Rome, 1953. – Series II. – Sectio III. – Vol. I: (1622–1667).

115. Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia / Coll. P. Athanasius G. Welykyj. – Roma, 1953. – Vol. I: (1075–1700).

116. Epistolae Metropolitae Kioviae Sive Catholicorum. 1637–1673 / Coll. P. Athanasius G. Welykyj. – Roma, 1956.

117. *Gazzotti*. Historia delle Guerre d'Europa arrivate dall'anno 1643 fino al 1680. – Venetia, 1681. – V. 1–2.
118. *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazjana Kochowskiego*. – Poznań, 1859. – T. I – 360 s; T. II. – 314 s.
119. [*Jerlicz J.*] *Letopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*. – Warszawa, 1853. – T. II. – 213 s.
120. *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 // Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*. – Warszawa, 1959. – T. 1. – Cz. 1. – C. 340–343.
121. *Katalog dokumentów. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich / Opracował Adam Fastnacht*. – Wrocław, 1953. – Cz. 1 (Dokumenty z lat 1507–1700).
122. [*Kochowski V.*] *Annalium Poloniae Climacter Secundus, Bella Sueticum, Transylvanicum, Moschouiticum, alia Sab res gestas ab Anno 1655 – ad Annum 1661 – inclusiue continens. Scriptore Vespasiano a Kochow Kochowski Equite Polono*. – Cracoviae, 1688. – 540 p.
123. *Krajewski M.* *Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668*. – Warszawa, 1846. – T. 1. – 338 s.
124. [*Lisola F.*] *Die Birichte der Kaiserlichen gesandten Franz von Lisola aus den Jahren 1655–1666 // Archiv für österreichisch Geschichte*. – Wien, 1887. – T. 70.
125. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historium Ucrainae illustranter (1550–1850) / Ed. Athanasius G. Welykyj*. – Romae, 1963. – Series II. – Sectio III. – Vol. IX: (1657–1659).
126. *Litterae S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusiae Spectanta / Ed. Athanasius Welykyj*. – Rome, 1954. – Series II. – Sectio III. – Vol. I: (1622–1670).
127. *Loret J.* *La Muse historique ou recueil des lettres en vers contenant les nouvelles du temps*. – Paris, 1877. – V. 3.
128. [*Mayer M.*] *Diarium Europaeum...* – Franckfurt a/Mayn, 1659. – T. 1.
129. [*Medeksza S.F.*] *Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy sekretarza Jana Kazimierza, Sędziego Ziemskiego Kowieńskiego księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie. 1654–1668*. – Kraków, 1875.
130. *Metryka litewska. Księga wpisów nr 131 (1656–1662) / Andrzej Rachuba*. – 2001. – 532 s.
131. *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria*. – Budapest, 1874. – Vol. XXIII.
132. *Monumenta Ucrainae Historica. Collegit Andreas Septyckyj*. – Romae, 1966. – Vol. 3: 1974 – Vol. 11: (1633–1659).
133. [*Noyers P.*] *Lettres de Pierre des Noyers secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659*. – Berlin, 1859.
134. [*Pastorii J.H.*] *Joachimi Pastorii ab Hirtenberg. Historiae Polonae plenioris partes duae*. – Dantisci, 1685.
135. *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668, Publicystyka-eksporowanie-projekty-memoriały*. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Jódź, 1989. – T. I.

136. *Plebanski J.K.* Jan Kazimierz Waza. Marija Ludowika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne. – Warszawa, 1862. – Dodatki.
137. Portofolio królowej Maryi Ludowiki czyli zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce. – Poznań, 1844.
138. *Priorato G.* Historia di Leopoldo Cesare. Continente le cose piu memorabili succese in Europa dal 1656 fini 1670. – Vienna, 1670.
139. Relacie nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690. – Berlin – Poznań, 1864. – T. 2.
140. *Rudawski J.* Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. – Petersburg i Mohylew, 1855. – T. 2. – 455 s.
141. [*Sleder J.G.*] Theatrum Europaeum... – Franckfurt a/Mayn, 1693. – T. 8.
142. Svenska Riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidehvarfvet 1521–1718 utgifven af Emil Hildebrand och Oscar Alin. – 1887–1894. – T. I–III.
143. Svenska Riksrådets Protokoll, Tredje Serien af Handlingar Rorande Sveriges Historia. – Stockholm, 1923. – T. XVII (1657); T. XVIII (1658).
144. [*Terlon*] Memoires du Chevalier Terlon Pour rendre compte au Roy de ses negociations depuis 1656 jusqu'en 1661. – Paris, 1681–1682. – T. I–II.
145. [*Theiner A.*] Monuments historiques relatifs aux régnes d'Alexis Michaëlowitsch, Féodor III et Pierre le Grand, Czars de Russie. Extraits des archives du Vatican et de Naples par A. Theiner. – Rome, 1859.
146. Transsylvania et bellum boreo-orientale / Szilagyi Sandor. – Budapest, 1890–1891. – T. 1–2.
147. [*Twardowski S.*] Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwa, potem Szwedani i z Węgry lat Dwanascię za Panowanie Najjasniejszego Jana Kazimierza Tocząca, się na cztery podzielona księgi Oczysta Muza, od Samuela z Skrzyppny Twardowskiego, Opus Poshumum. – Galissii, 1681.
148. Volumina Legum. Prawa, konstytucyc y przywileie Krolestma Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych. – Petersburd, 1859. – T. IV. – 502 s.
149. *Welke M.* Russland in der deutschen Publizistik des 17. Jahrhunderts // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1976. – Bd. 23. – S. 105–276.
150. Zawadzki K. Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVII wieku. Bibliografia. – Wrocław – Warszawa, 1977. – T. 1 (1514–1661).

Певний інтерес також мають тогочасні газети: французькі «Gazette de France» («La Gazette»), «L'Espion des cours de princes chrétiens», англійські «Le Mercure Anglais» і «The Moderate Intelligencer», німецьку «Frankfurt Post-Zeitung», «Jacobi Franci Relationis historicae continuatio...» (Франкфурт), «Wochenliche Zeitung» (Гамбург), «Europäische Mitwochentliche Zeitung» (Гамбург), голландську «Hollantsche Mercurius», в яких у 1657–1659 рр. регулярно публікувались вісті з України.

Література, безпосередньо присвячена часу гетьманування
Івана Виговського (1657–1659 рр.)

151. *Андрухів І.О.* Гадяцька угода між Польщею і Україною 1658 року (на допомогу вчителю історії). – Івано-Франківськ: ОІУВ, 1990. – 26 с.
152. *Антонович В.* Іван Виговський // Гетьмани України. Історичні портрети. – К.: Журнал «Україна», газета «Вечірній Київ», 1991. – С. 45–52.
153. *Апанович О.* Гетьман І. Виговський – тактик і стратег // Наука і сучасність. – 1995. – № 9–10. – С. 54–58.
154. *Апанович О.* Гетьман І. Виговський – тактик і стратег (в річницю Конотопської битви 1659 р.) // Українське слово. – 1995. – 13, 20 липня.
155. *Апанович О.* Застосування гетьманом І. Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві // Конотопська битва 1659 року: Збірка наукових праць. – К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. – С. 23–31.
156. *Бабулин И.* «Дикие танцы» на конотопском поле // Рейтар. – 2006. – № 1.
157. *Борисенко В.* Занепад Української держави за гетьманування Івана Виговського // ПС. – 1999. – № 5. – С. 3–18.
158. *Борисенко В.* Роль російського уряду в дестабілізації політичного життя України (квітень 1657 – лютий 1658 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 143–151.
159. *Брик М.* Юрій Немирич на тлі історії України. – Льоссер, 1974. – 152 с.
160. *Будзиновський В.* Гадяцькі постулати і гетьман Виговський. – Львів, 1907.
161. *Бульвінський А.* Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // ПС. – 1997. – № 6. – С. 2–12.
162. *Бульвінський А.* Історичні передумови українсько-московської війни 1658–1659 рр. у загальноєвропейському контексті // Ноосфера. – 1995. – № 1. – С. 29–32.
163. *Бульвінський А.* Кримська політика гетьмана Івана Виговського (Татари Криму в подіях українсько-російської війни 1658–1659 рр.) // Хроніка 2000. – 2000. – Вип. 34. – С. 43–56.
164. *Бульвінський А.* Наслідки українсько-російської війни 1658–1659 рр. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 151–156.
165. *Бульвінський А.* Похід кн. Г.Г. Ромодановського на Україну восени 1658 року // Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 18–24.
166. *Бульвінський А.* Українська дипломатія на Варшавському сеймі 1659 р. // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 257–270.
167. *Бульвінський А.* Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 174–218.

168. Бульвінський А. Штурм Конотопа російськими військами 28–29 квітня 1659 р. // КС. – 1997. – № 6. – С. 142–148.
169. Бульвінський А.Г. До питання про царські «пункти» для Війська Запорозького 1657 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 208–218.
170. Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. // УІЖ. – 1998. – № 3. – С. 76–83; № 4. – С. 33–43.
171. Бульвінський А.Г. Основні причини українсько-російської війни 1658–1659 рр. // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: Матеріали міжнародної наукової конференції 15–16 грудня 1998 р. – К.: Знання, 1998. – С. 95–99.
172. Бульвінський А.Г. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: Дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – 243 с.
173. Бутич І. Конотопська битва // Конотопська битва 1659 року: Збірка наукових праць. – К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. – С. 32–36.
174. Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая // КС. – 1890. – Т. 28. – № 1. – С. 35–46.
175. Гадацький договір між Україною й Польщею, 1658 р. – Львів: Бібліотека Української народної Обнови, 1933. – 54 с.
176. Газін В.В. «Місія Тетері». До питання про підготовку підписання Гадацької угоди 1658 р. між Україною та Річчю Посполитою // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 11. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 70–78.
177. Герасименко Н. Битва під Конотопом // Київ. – 1997. – № 9–10. – С. 133–135.
178. Герасименко Н.О. Історичні події на Україні 1657–1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С.В. Величка. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 97 с.
179. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. – Львів, 1904. – Т. 59. – Кн. 3. – С. 1–40.
180. Герасимчук В. Виговщина і Гадацький трактат // ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. 87. – С. 18–36; Т. 88. – С. 23–50; Т. 89. – С. 46–90.
181. Герасимчук В. Смерть І. Виговського // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 205–216.
182. Горобець В. Битва під Конотопом року 1659 (Політичні аспекти воєнного протистояння України та Росії в середині XVII ст. // Розбудова держави. – 1996. – № 7. – С. 55–59.
183. Горобець В. Виговський і Москва: політичні ілюзії й історичні реалії (у пошуках передумов Руїни) // На чолі козацької держави (до 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького: Збірник наукових праць. – Рівне, 1996. – С. 164–188.
184. Горобець В. Гадацька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // КС. – 1999. – № 1. – С. 46–60.
185. Горобець В. Конотопська битва 1659 р.: причини і наслідки (У пошуках передумов Руїни) // Конотопська битва 1659 року: Збірка наукових праць. – К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. – С. 111–124.

186. *Горобець В.М.* Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 98 с.
187. *Горобець В.М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.
188. *Горобець В.М.* Зовнішня політика гетьмана Івана Виговського: традиції і новації, пріоритети і маргінеси // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: Матеріали міжнародної наукової конференції 15–16 грудня 1998 р. – К.: Знання, 1998. – С. 83–87.
189. *Горобець В.М.* Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654–1659 рр.) // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 24–39; № 2. – С. 26–39.
190. *Горобець В.М.* Українсько-російські відносини на переломі: 1657–1658 рр. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – Київ – Черкаси, 1994. – С. 19–25.
191. *Греков И.Б.* Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской Рады (1657–1659 гг.) // Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954. Сборник статей. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – С. 307–356.
192. *Грінченко Б.* Іван Виговський, його життя й діла. – К., 1909. – 112 с.
193. *Грушевський М.* Виговський і Мазепа // Літературно-науковий вісник. – Київ – Львів: НТШ, 1909. – Т. XLVI. – Кн. VI. – С. 417–428.
194. *Грушевський М.* Історія України-Русі. – К.: Видавництво АН УРСР, 1936. – Т. X. – Ч. 1. – 380 с.
195. *Дорошенко А.* Відновлення правди. Ухвала наукової конференції «Конотопська битва 1659 року та її значення в національному поступі України» // Українське слово. – 1995. – 6 липня.
196. Конотоп // Военный энциклопедический Лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов. – СПб., 1855. – Т. 7. – С. 343–344.
197. Конотопська битва 1659 року: Збірка наукових праць. – К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. – 178 с.
198. Конотопська перемога. – До зброї. – 1943. – Ч. 1 // Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1995. – Т. 1. – С. 20–22.
199. *Коренець Д.* Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657–58 // ЗНТШ. – Львів, 1900. – Т. 38. – С. 1–20.
200. *Коренець Д.* Повстання Мартина Пушкаря // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 257–287.
201. *Костомаров Н.* Гетманство Выговского // Основа. – СПб., 1861. – Апрель. – С. 1–66; Июль. – С. 67–114.
202. *Крип'якевич І.П.* Гетьман Іван Виговський 1657–1659. – Львів, 1941.
203. *Кулиш П.* Выговщина // Основа. – СПб., 1861. – Ноябрь–декабрь. – С. 1–13.
204. *Куш О.* До історії однієї «забутої» війни // Сучасність. – 1997. – № 5. – С. 97–105.

205. *Лазаревский А.* Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 305–330.
206. *Литинський В.* Генерал артилерії Великого кн. Руського // ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. 87. – Ч. 1. – С. 37–47.
207. *Лоський І.* Юрій Немирич – канцлер Великого князівства Руського // Поступ. – Львів, 1928. – № 8.
208. *Маркевич Н.А.* Гетманство Барабаша // Русский вестник. – 1841. – № 5.
209. *Мицик Ю.А.* Гетьман Іван Виговський. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 84 с.
210. *Мицик Ю.* Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К.: Варта, 1995. – С. 191–234.
211. *Мицик Ю.* Іван Виговський // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.) та інші. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – Кн. 1. – С. 39–52.
212. *Мицик Ю.* Конотопська битва // Військо України. – 1996. – № 5–6. – С. 30–33.
213. *Мицик Ю.* Конотопська битва 1659 р. // Конотопська битва 1659 року: Збірка наукових праць. – К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. – С. 14–22.
214. *Мицик Ю.* Спадкоємець Богдана Хмельницького // ПС. – 1999. – № 1. – С. 66–72.
215. *Мішко С.* Гадяцький договір. – Вільна Україна. – Детройт, 1959. – Ч. 23–24. – 28 с.
216. *Назарко І.* Лист єпископа Суші до І. Виговського // Український історик. – 1967. – Ч. 1–2. – С. 52–58.
217. *Наріжний С.* Гадяцька угода в світлі української історіографії // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений Президентові Чеськословенської республіки проф. др. Т. Г. Масарикові для вшанування 80-тих роковин його народження. – Прага, 1930. – Ч. 2. – С. 124–139.
218. *Наріжний С.* Гетьманство Івана Виговського // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 159–187.
219. *Наріжний С.* «Московська служба» Івана Виговського // ЗНТШ. – Львів, 1928. – Т. CXLIX. – С. 117–139.
220. *Пайк В.* Україна в минулому й сьогодні (історичні й географічні карти). – Львів, 1998. – План № 61.
221. *Петровський М.* Українські діячі XVII віку. Т. Цецюра // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. XXIV. – С. 77–103.
222. *Путилов В.П.* Деятель Гадяцкого соглашения П. И. Тетеря // Ученые записки Ленинградского государственного университета. – Ленинград, 1941. – Вып. 8. – С. 163–188.
223. *Путилов В.П.* Дипломатические отношения Украины с Россией и Польшей в 1657–1659 гг. – Ленинград, 1941 (незахищена кандидатська дисертація, зберігається в науковій бібліотеці Ленінградського університету).

224. *Путро О.І.* Гетьман І. Виговський і Гадяцька угода 1658–1659 рр. // Українська козацька держава. – Київ; Черкаси, 1993. – Вип. 3.
225. *Путро О.* Іван Виговський // Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К.: Україна, 1993. – С. 300–310.
226. *Савич А.А.* Борьба за Белоруссию и Украину в 1654–1667 гг. (Из истории русско-польских отношений второй половины XVII в. // Ученые записки Московского городского педагогического института им. В.П. Потемкина. – М., 1947. – Т. 2. Кафедра истории СССР. – Вип. 2.
227. *Сарбей В.Г.* Про Марксієв конспект розвідки М. Костомарова «Гетьманство Виговського» // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 226–244.
228. *Сенютювич-Бережний В.* Рід і родина Виговських // Український історик. – 1970. – Ч. 1–3.
229. *Сергійчук В.* Перші кроки дипломатичної діяльності Івана Виговського // Україна дипломатична. – К.: ІВЦ «Планета», 2002. – Вип. 2. – С. 214–226.
230. *Скомаровський В.* Конотопська битва // Українське слово. – 1995. – 29 червня.
231. *Скрипник І.* Легенда про гетьмана // Івано-Франківськ, 1997.
232. *Соловьев С.* Гетьман Иван Выговский // Отечественные записки. – 1859. – Т. CXXXVII. – № 11. – С. 43–64.
233. *Срезневский И.* Выговский и Пушкар // Сын Отечества. – 1834. – Т. 46. – № 47. – С. 258–269.
234. *Срезневский И.* Мартин Пушкар // Очерки России. – СПб., 1838. – Кн. 1. – С. 201–218.
235. *Стадник М.* Гадяцька унія // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1910. – Кн. VII. – С. 65–85; 1911. – Кн. VIII. – С. 5–39.
236. *Степанков В.* Іван Виговський // Історія України в особах: Козацьчина / Горобець В. (упорядник), Гуржій О., Матях В. та ін. – К.: Україна, 2000. – С. 57–70.
237. *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 1. – С. 88–108.
238. *Сторожевський Н.К.* Мартын Пушкар, первый полтавский полковник. – Житомир, 1890. – 27 с.
239. *Федорук А.* Про участь українського найманого війська у битві під Конотопом 1659 р. // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 7. – С. 58–68.
240. *Фотинський О.А.* Юрий Немирич. Эпизод из истории Волыни XVII века // Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1896. – Вип. 1. – С. 16–29.
241. *Чухліб Т.* Конотопська битва 1659 р. в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі // Конотопська битва 1659 року: Збірка наукових праць. – К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. – С. 86–93.
242. *Шевченко Ф.П., Смолий В.А.* Восстание под предводительством Пушкаря и Барабаша // Вопросы истории. – 1981. – № 2. – С. 180–183.

243. Шевчук В. Битва під Конотопом у російській пісні «Под городом под Конотопом» // Молодь України. – 1995. – 29 червня.
244. Шевчук В. Іван Виговський та Гадяцький трактат 1658 року // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 147–152.
245. Шевчук В. «Проклятий гетьман»: Іван Виговський // Друг читача. – 1992. – 26 серпня.
246. Щурат В. Пісня про повстання Мартина Пушкаря // ЗНТШ. – Львів, 1920. – Т. 129. – С. 95–105.
247. Яковлів А. Московські проекти договорних пунктів з гетьманом Ів. Виговським // ЗНТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – Вип. III. – С. 117–134.
248. Яковлева Т. Гадяцький договір – легенда и реальность // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – Вип. 1.
249. Яковлева Т. Гетманство Выговского в концепции Н. И. Костомарова // Николай Костомаров и его творческое наследие: Сборник тезисов и докладов научной конференции. – Воронеж, 1992. – С. 33–35.
250. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х годов XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
251. Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1994. – 456 с.
252. Яковлева Т.Г. Россия и Украина в конце 50-х гг. XVII в. // Материалы XXVII Всесоюзной научной студенческой конференции. – Новосибирск, 1989. – С. 14–17.
253. Яковлева Т. Іван Виговський: істина та вимисел // КС. – 1998. – № 3. – С. 141–159.
254. Яковлева Т. Политические проблемы Гетманщины в конце 50–60-х годов XVII в. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 89–94.
255. Czołowski A. Udostojenie herbu (Abdank) Jana Wygowskiego, hetmana wojsk zaporoskich z r. 1659 // Miesięcznik Heraldyczny. – 1909. – № 12.
256. Frick D.A. The Circulation of Information about Ivan Vyhovskij // HUS. – 1993. – Vol. XVII. – № 3/4. – P. 251–278.
257. Gewlik M. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. // KH. – Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne, 1909. – Roczn. 23. – Z. 1/2. – S. 78–125.
258. Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1994.
259. Kamiński A. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Hadiach Union // HUS. – 1977. – Vol. 1. – № 2. – June. – P. 178–194.
260. Koscialkowski W. Ugoda hadziacka // Alma Mater Vilnensis. – London, 1958.
261. Kossarzecki K. Działność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1657–1659 // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 359–391.
262. Kot St. Georges Niemiricz: W 300-lecie ugody Hadziackiej. – Paris, 1960.

263. *Kubala L.* Zarwanie ugody Hadiackiej // *Przegląd Narodowy*. – Warszawa, 1920. – R. IX. – T. XVIII–XIX. – S. 525–548.

264. *Kwiatkowski W.* Unia hadziacka – zrydlem do zglebienia psychiki dwóch narodów: polskiego i ukraińskiego // *Pamiętnik Kijowski*. – London, 1959. – Vol. 1. – S. 97–125.

265. *Lukaszewicz J.* Jorzy Niemiric, podkomorzy kijowski, owrucki i krzemieniecki // *Biblioteka Warszawska*. – 1860. – T. 2. – S. 355–370.

266. *Pernal A.B.* An Analysis of Disbursements for Diplomacy during the Ratification of the Hadiach Union Treaty at the Warsaw Diet of 1659 // *HUS*. – Cambridge, Mass., 1993. – Vol. XVII. – № 1/2. – P. 72–109.

267. *Pernal A.* The Union of Hadiach in Light of Modern Polish Historiography // *Millenium of Christianity in Ukraine 988–1988*. – Winnipeg, 1989.

268. *Prochaszka A.* Wychowski, twórca unii hadziackiej i jego rodzina // *Przwod. Naukowy i Literacki*. – Lwów, 1920. – Roczn. XLVII. – T. XLVI. – S. 18–33, 111–125, 209–221, 305–323, 399–411.

269. *Rawita-Gawronski J.* Posolstwo Bieniewskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej. – Lwów, 1907.

270. *Tazbir J.* Polityczne meandry Jerzego Niemirycza // *PH*. – Warszawa, 1984. – T. LXXV. – Z. 1. – S. 23–27.

271. *Tazbir J.* Prawdziwe oblicze Jerzego Niemirycza // *PH*. – Warszawa, 1960. – T. LI. – Z. 4. – S. 721–726.

272. *Tazbir J.* The Political Reversals of Jurij Nemyryč // *HUS*. – Cambridge, Mass., 1981. – Vol. V. – № 3. – P. 306–319.

273. *Tomkiewicz W.* Unia Hadiacka // *Sprawy Narodowościowe*. – 1937. – № 1. – S. 21–23.

Загальна література по періоду

274. *Абещедарский Л.С.* Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVII в. – Минск: «Вышэйшая школа», 1978. – 207 с.

275. *Александров В.А.* Организация обороны южной границы Русского государства во второй половине XVI–XVII в. // *Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVIII вв.* / Под ред. академика Б.А. Рыбакова. – М., 1979. – С. 170.

276. *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка (1651–1765 гг.) – Х., 1895. – 218 с.

277. *Альбовский Е.* Харьковские казаки. Вторая половина XVII ст. (по архивным источникам). – СПб., 1914. – 247 с.

278. *Антонович В.Б., Бец В.А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып. 1. – 110 с.

279. *Апанович О.М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

280. *Апанович О.М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-і роки XVII ст. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 299 с.

281. *Артюшевский О.П.* Совместная антикрепостническая борьба трудящихся масс России, Украины и Белоруссии. Вторая половина XVI – 60-е годы XVII ст. – К.: Вища школа, 1987. – 154 с.
282. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 255 с.
283. *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). – Х., 1905. – Т. 1. – 568 с.
284. *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.
285. *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год). – М., 1894–1902. – Ч. 1–4.
286. *Барсуков А.* Род Шереметевых. – СПб., 1888. – Кн. 5. – 469 с.
287. *Барсуков А.* Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления московского государства XVII ст. по напечатанным правительственным актам. – СПб., 1902.
288. *Берх В.* Царствование царя Алексея Михайловича. – СПб., 1831. – Ч. 2. – 270 с.
289. *Бобровский П.О.* Переход России к регулярной армии. – СПб., 1885. – С. 115–119.
290. *Богоявленский С.К.* Приказные судьи XVII в. – М.; Л., 1946.
291. *Борисенко В.* Українська держава у другій половині XVII ст. // КС. – 1994. – № 5. – С. 2–7.
292. *Борисенко В.И.* Пути эволюции феодализма на Левобережной Украине во второй половине XVII в. (социально-экономические проблемы): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К., 1990.
293. *Борисенко В.И.* Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
294. *Борисенко В.И., Бульбінський А.Г., Візер С.О.* Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006. – 256 с.
295. *Брехуненко В.А.* Стосунки українського козацтва з Доном в XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – 335 с.
296. *Будзиновський В.* Наші гетьмани. – Львів, 1907. – 188 с.
297. *Бульбінський А.* Українські землі в московській державній та зовнішньополітичній доктрині XV–XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки: Збірник статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.; Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 47. – С. 146–161.
298. *Вайнштейн О.* Русско-шведская война 1655–1660 годов. (Историографический обзор) // Вопросы истории. – 1947. – № 3. – С. 53–72.
299. *Волк Карачевский В.В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. – К., 1899. – 361 с.
300. *Волков В.А.* Войны и войска Московского государства. – М., 2004.
301. *Газін В.* Причини руїни Української козацької держави у другій половині XVII ст. // Український історичний збірник: Наукові праці аспірантів та молодих вчених. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 45–61.
302. *Гербель Н.* Изюмский Слободской казачий полк. 1651–1765. – СПб., 1852. – 164 с.

303. *Гермайзе О.* Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського Інституту Народної Освіти. – К.: КІНО, 1928. – Кн. III. – С. 107–196.
304. *Голицын Н.С.* Русская военная история. – СПб., 1878. – Ч. 2. – 697 с.
305. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 415–417.
306. *Головинский П.* Слободские казачие полки. – СПб., 1864. – 246 с.
307. *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 69 с.
308. *Горобець В.* «Волимо царя східного...» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
309. *Горобець В.М., Струкевич О.К.* Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 22–43.
310. *Грабовацький В.В.* Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. – К., 1962.
311. *Гуржій О.І.* До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // УІЖ. – 1993. – № 4–6.
312. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
313. *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. – К.: Інститут історії України НАН України, 1992. – 56 с.
314. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
315. *Заборовский А.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – 184 с.
316. *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – Воронеж.: Издательство Воронежского университета, 1969. – 304 с.
317. *Историческое описание земли Войска Донского.* – Новочеркасск, 1872. – Т. 2. – 598 с.
318. *История Венгрии.* В 3 т. – М., 1971. – Т. 1.
319. *История внешней политики России. Конец XV–XVII век (От свержения ордынского ига до Северной войны).* – М.: Международные отношения, 1999. – 448 с.
320. *Исаевич Я.* Зв'язки братств із запорозьким козацтвом у XVII ст. // КС. – 1992. – № 1.
321. *Історія українського козацтва: Нариси у 2 т.* – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.
322. *Калиновичев Ф.И.* Правовые вопросы военной организации Русского государства второй половины XVII века. – М.: Госюриздат, 1954. – 172 с.
323. *Каргалов В.В.* Полководцы XVII в. – М.: Патриот, 1990. – 494 с.
324. *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870. – 181 с.
325. *Карпов Г.Ф.* Дионисий Балабан митрополит киевский. Из истории отношений киевской церковной иерархии к московскому правительству. 1654–1661 гг. // Православное обозрение. – М., 1874. – Первое полугодие. – С. 116–135.

326. Кобзарєва Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1998.
327. Коваленко Г.М. Русско-шведские отношения в XVII в. – Петрозаводск, 1982.
328. Коган Д. Московский разгром Быхова в 1659 г. // Еврейская старина. Т. 4. – СПб., 1911. – С. 114–116.
329. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – К.: Україна, 1991. – 493 с.
330. Красковский А. Борьба против унии в Западной России и единство русского народа в 1648–1668 гг. – Витебск, 1914. – 245 с.
331. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: Стило, 2002. – 396 с.
332. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 560 с.
333. Крип'якевич І. Сербі в українському війську 1650–1660 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1920. – Т. 129.
334. Кручок Р.Р. Селянські рух у Беларусі на чале з Іваном Нечаєм // Весці Акадэміі Навук Беларускай ССР. Серыя грамадскіх навук. – Мінск: Выдавецтва АН БССР, 1958. – № 4. – С. 137–148.
335. Курбатов О.А. Из истории военных реформ в России во второй половине XVII века. Реорганизация конницы на материалах Новгородского разряда 1650-х–1660-х гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 2003.
336. Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // ЧИОНА. – 1896. – Кн. 11. – С. 34–203.
337. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. – 523 с.; 1902. – Т. 3. – 426 с.
338. Лазаревский А. Полтавщина в XVII веке // КС. – 1891. – Т. 34. – № 9. – С. 357–374.
339. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. – К., 1875. – Вып. 1. – 125 с.
340. Макарий, митрополит. История Русской церкви. – СПб., 1883. – Т. XII. – Кн. III. – С. 346.
341. Малов А.В. Русско-польская война 1654–1667 гг. – М.: Цейхгауз, 2006. – 48 с.
342. Малов А.В. Выборные полки солдатского строя. 1656–1671 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 2002.
343. Малов А.В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1657 гг. – М., 2006. – 624 с.
344. Мальцев А.Н. К истории крестьянского движения и политики царского правительства в Белоруссии в середине XVII в. // Исторический архив. – 1958. – № 2. – С. 216–219.
345. Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. – М.: Издательство Московского университета, 1974. – 256 с.
346. Маньков А.Г. Развитие крепостного права в России во второй половине XVII века. – М.; Л., 1962.
347. Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 2. – 673 с.
348. Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). – К.: Видавництво АН УРСР, 1941. – 116 с.

349. Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича. – М., 1854. – 256 с.

350. Мельник А.Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К.: Освіта, 1995. – 192 с.

351. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів; Люблін: ЛДУ ім. І. Франка, Люблінський університет ім. М. Кюрі-Склядовської, 1996. – С. 31–44.

352. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. // ПС. – 1998. – № 4. – С. 2–13.

353. Мицик Ю.А. Новые данные о черноморских походах донского и запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства (середина – третья четверть XVII в.) // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века: Межвузовский сборник научных трудов. – Ростов-на-Дону: РГПИ, 1988. – С. 134–141.

354. Модзалевский В. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и лубенскими казаками в 1649–1661 гг. // КС. – 1906. – Т. ХСII. – Март–апрель. – С. 61–68.

355. Модзалевский В. Очерк по истории лохвицкой, сенчанской, чорнуской, курянской и варвинской сотень, вошедших в состав Лохвицкого уезда // Лохвицкий исторический сборник. – К., 1906. – С. 219–402.

356. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.

357. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К.: Основи, 1998.

358. Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст. у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // УІЖ. – 1972. – № 1. – С. 133–137; № 2. – С. 132–137; № 3. – С. 129–135.

359. Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.

360. Наріжний С. Маршрути московських посланців на Україну в другій половині XVII віку. – Прага: УВУ, 1942. – 17 с.

361. Наріжний С. Прийняття московських посланців в українській державі XVII ст. // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Науковий збірник. – Прага, 1934. – Т. II. – С. 182–203.

362. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.; Л., 1948.

363. «Око всей великой России». Об истории русской дипломатической службы XVI–XVII веков. – М.: Международные отношения, 1989. – 240 с.

364. Олійник Л.В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654–1667): Дис... канд. іст. наук. – К., 1963. – 245 с.

365. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / Отв. ред. Г.Г. Литаврин. – М., 1998. – Ч. 1; 2001. – Ч. 2.

366. *Пасічник М.С.* Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну. 1657–1665. – Львів, 1998.
367. *Павлищев Н.И.* Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. – Ч. 2 // Сочинения: В 3 т. – СПб., 1878. – Т. 2 (1648–1668). – 406 с.
368. *Петровский Н.* Военное прошлое украинского народа. – М., 1939. – С. 68–69.
369. *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. (Досліди над літописом Самовидця). – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 454 с.
370. *Петровський М.Н.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського Інституту Народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. VI.
371. *Пичета В.И.* Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче // Три века. – М., 1912. – Т. 2. – С. 94–125.
372. *Поршнев Б.Ф.* К вопросу о месте России в системе европейских государств в XV–XVIII веках // Ученые записки Академии общественных наук. – М. 1948. – Вып. II.
373. *Похилевич Д.А.* Белорусское казачество // Наукові записки. Львівський Державний Університет ім. І. Франка. – Львів, 1957. – Т. XLIII. – Серія історична. Питання історії СРСР. – Вип. 6. – С. 145–172.
374. *Похлебкин В.В.* Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах и фактах. IX–XX вв. – М., 1995. – Вып. II. – Кн. 1. – С. 456–458.
375. *Раздорский А.* Торговые связи Курска с Украиной в XVII веке (по материалам курской таможи) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 174–184.
376. *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
377. *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1793): Историко-юридический очерк. – Петроград, 1915. – 192 с.
378. *Рубинштейн Н.* Классовая борьба на Украине в XVII веке // Борьба классов. – 1936. – № 4.
379. *Русская военная сила.* История развития военного дела от начала Руси до нашего времени. – М., 1897. – Т. I. – С. 374–377.
380. *Русская и украинская дипломатия в Европе: 50-е годы XVII в.* / Под ред. А.Е. Семеновой, Б.Н. Флори, И. Шварц. – М., 2000. – 224 с.
381. *Рухлянов Э.Д.* Русско-шведская война 1656–1661 гг.: Автореф... канд. ист. наук. – Ленинград, 1954.
382. *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М.: Наука, 1987. – 277 с.
383. *Саганович Г.* Невядомая вайна 1654–1667 гг. – Минск, 1995. – 144 с.
384. *Сахаров А.М.* Очерки истории СССР. XVII век. – М.: Учпедгиз, 1958. – 246 с.
385. *Сергейчук Б.В.* Новітня турецька історіографія про українське козацтво // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ;

Запоріжжя: Інститут історії України, Науково-дослідний інститут козацтва, 1997. – С. 285–289.

386. *Сергійчук В.І.* Армія Богдана Хмельницького. – К.: Аграрна наука, 1996. – 243 с.

387. *Сестренцевич-Богущ С.* История царства Херсонеса Таврийского. – СПб., 1806. – Т. 2. – С. 318–319.

388. *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна: Історичний нарис XVII–XVIII ст. – Х.: Книжково-газетне видавництво, 1954. – 279 с.

389. *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – 772 с.

390. *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. // Московский орден Ленина Государственный университет им. М. В. Ломоносова. Ученые записки. – М., 1946. – Т. 11. – Вып. 94.

391. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.

392. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Видавничий дім «Академія», 1999. – 352 с.

393. *Смолій В., Степанков В.* Переддень Руїни (1650–1670 рр.) // КС. – 1993. – № 6. – С. 3–8.

394. *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К.: Інститут української археології, Інститут історії України НАН України, 1993. – 71 с.

395. *Смолій В., Степанков В.* у пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1992. – 41 с.

396. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 3–24; № 2. – С. 3–25.

397. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Тома 11–12 // Сочинения в восемнадцати книгах. – М.: Мысль, 1991. – Кн. 6. – 671 с.

398. *Спаский И.Г.* Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII века и реформы 1654–1663 гг. // Археографический ежегодник за 1959 г. – М., 1960.

399. *Срезневский И.И.* Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Х., 1839. – 93 с.

400. *Степанков В.* Ідея української державності і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648–1660 рр.) // Польща – Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1992.

401. *Степанков В.С.* Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: справа порівняльного аналізу // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 3–21.

402. *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960. – 364 с.

403. *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1996. – Кн. 1. – 315 с.
404. *Терлецький О.* Історія Української держави. – Львів, 1924. – Т. 3. – 304 с.
405. *Устюгов Н.В., Чаев Н.С.* Русская церковь в XVII в. // Русское государство в XVII веке. Новые явления в социально-экономической, политической и культурной жизни: Сборник статей. – М.: Издательство АН СССР, 1961.
406. *Филарет, архиепископ (Гумилевский Д.Г.)* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – 545 с.
407. *Филарет, архиепископ (Гумилевский Д.Г.)* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1857. – Отд. III. – 602 с.
408. *Форстен Г.В.* Сношения Швеции и России во второй половине XVII века (1648–1700) // ЖМНП. – СПб., 1898. – Ч. 317. – Май. – С. 48–103.
409. *Харлампович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – 878 с.
410. *Харшин М.В.* Київська митрополія другої половини XVI–XVII століть: історико-політичний аналіз: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 1995. – 201 с.
411. *Цымбурский В.А.* Как живут и умирают международные конфликтные системы. Судьба балтийско-черноморской системы в XVI–XX веках // Полис. – 1998. – № 4. – С. 53–58.
412. *Чернов А.В.* Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв. (С образования централизованного государства до военных реформ при Петре I). Краткий очерк. – М., 1954.
413. *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи Української держави у міжнародних відносинах 1648–1674 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.
414. *Чухліб Т.* Дипломатія Української козацької держави // Політика і час. – 2003. – № 3. – С. 78–86; № 4. – С. 83–96.
415. *Швидько А.К.* Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII – середина XVIII в.) – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – 84 с.
416. *Швидько А.К.* Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – 91 с.
417. *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України й Росії в середині XVII ст. – К., 1959.
418. *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К.: Абрис, 1995. – 389 с.
419. *Шмитт Г.* История польского народа. – СПб., 1866. – Т. 2. – 349 с.
420. *Эйнгорн В.* Иван Андреевич Шматковский, протопоп глуховский и его сношения с московским правительством (1653–1673 гг.). – К., 1892. – 18 с.
421. *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М., 1899. – Кн. 1. – 1104 с.

422. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – С. 233.
423. Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко. Славний кошовий атаман війська запорозьких низових козаків // Іван Сірко: Збірник. – К.: Веселка, 1992. – С. 14–17.
424. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
425. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К.: Основи, 2003. – 644 с.
426. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава: УНІ, 1934. – 175 с.
427. Baranowski B. Organizacja regularnego wojska polskiego w latach 1655–1660 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1956. – Т. 2. – S. 209–229.
428. Bickford O'Brien C. Muscovy and the Ukraine. From the Pereislavl Agreement to the Truce of Andrusovo. 1654–1667 // University of California Publications in History. – Berkeley – Los Angeles, 1963. – Vol. LXXIV.
429. Historia dyplomacji Polskiej / Pod. red. Z. Wójcika. – Warszawa, 1982. – Т. 2 (1572–1795).
430. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Kraków, 1912. – Т. 2.
431. Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660 // Szkice historyczne. – Lwów, 1922. – Ser. VI. – 651 s.
432. Lemitter L.R. Poland, the Ukraine and Russia in the 17th Century // Slavonic and East European Review. – 1948–1949. – № 27.
433. Mała Encyklopedia wojskowa. – Warszawa, 1967. – Т. 1.
434. Nordwall J.E. Svenskryska underhandlingar före freden i Kardis (1658–1661). – Uppsala, 1890.
435. Pernal A.B. The Expenditures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine during the Reign of Jan Kazimierz // HUS. – Cambridge, Mass., 1981. – Vol. V. – № 1. – S. 102–120.
436. Pernal A. The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648–1659. – Ottawa, 1977.
437. Podchorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987.
438. Praszko A. De ecclesia ruthena catolica de metropolitana vacante 1655–1665. – Rome, 1944.
439. Pribram A.F. Österreichische Vermittelungs – Politik in polnisch-russischen kriege 1654–1660 // Archiv für österreichische Geschichte. – Wien, 1889. – Bd. 75.
440. Przyboś A. Działność wojskowa Stefana Czarnieckiego w latach 1655–1660 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1956. – Т. 2. – S. 230–288.
441. Rachuba A. Wilno pod okupacją moskiewską w latach 1655–1661 // Lithuania. – 1994. – № 2 (11).
442. Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadający pod jejmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Kraków, 1870. – Т. 1–2.

443. *Wimmer J.* Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655–1660 // *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660.* – Warszawa, 1973.
444. *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa: Wyd. Min. obrony narod., 1965. – 384 s.
445. *Wisner H.* Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. – Warszawa, 1995.
446. *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* – Warszawa, 1957. – T. 1. – S. 334–368.
447. *Wójcik Z.* Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // *Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku.* – Warszawa, 1966. – S. 257–367.
448. *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660.* – Warszawa, 1973.

БІБЛІОГРАФІЯ ІЛЮСТРАЦІЙ

1. *Аделунг Ф.* Рисунки к путешествию по России римско-императорского посланника барона Мейерберга в 1661 и 1662 годах, представляющие виды, народные обычаи, одеяния, портреты и т. п. — СПб., 1827.
2. *Барсуков А.* Род Шереметьевых. — СПб., 1888. — Кн. 5.
3. *Батюшков П.* Волянь. — СПб., 1888.
4. *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. — Ленинград, 1981.
5. *Білецький П.О.* Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. — К., 1969.
6. *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 1.
7. Древности Российского государства. — М., 1851. — Отделение IV.
8. *Жолтовський П.М.* Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. Альбом-каталог. — К., 1982.
9. *Жолтовський П.М.* Український живопис XVI–XVIII ст. — К., 1978.
10. З української старовини. Альбом. — К., 1991.
11. Изображения людей знаменитых или чем нибудь примечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. — М., 1844.
12. Історія української культури. — К., 2003. — Т. 3.
13. *Литвин В.М., Смолій В.А., Шикватий М.І.* Ілюстрована історія України. — К., 2001.
14. *Морозов А.В.* Каталог моего собрания русских гравировальных и литографических портретов. — М., 1912. — Т. 1.
15. *Обчинникова Е.С.* Портрет в русском искусстве XVII века. Материалы и исследования. — М., 1955.
16. Пантеон Российских авторов / Издание П. Бекетова. — М., 1801.
17. Подробный словарь русских гравированных портретов. В 4 т. / Сост. Р. А. Ровинский. — СПб., 2006. — Т. 1–4.
18. Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 г. — СПб., 1903.
19. Собрание портретов, издаваемых П. П. Бекетовым: Каталог / Сост. С. П. Виноградов. — М., 1913.
20. Собрание портретов россиян, знаменитых по своим деяниям, воинским и гражданским, по учтности, сочинениям, дарованиям или коих имена почему другому сделались известными свету, с приложением их коротких жизнеописаний. — М., 1821–1824.
21. *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992.
22. *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1.
23. *Тітов В.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI–XVIII ст. — К., 1924.
24. Украинский народ в его прошлом и настоящем. — СПб., 1914. — Т. 1.

25. Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах/ Кер. проекту В. В. Недяк. — К., 2004.
26. Український портрет XVI–XVIII ст. Каталог-альбом. — К., 2004.
27. Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко. Славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків // Іван Сірко. Збірник. — К., 1992.
28. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1991. — Т. 2.
29. Encyklopedia historii Polski. Dzieje polityczne. — Warszawa, 1994. — Т. 1.
30. Gdzie Wscod spotyka Zachod. Portret osobistosci dawnej Rzeczypospolitej. 1575–1763. — Warszawa, 1993.
31. Katalog portretow osobistosci polskich i obcych w Polsce dzialajacych. — Warszawa, 1997. — Т. 6; 1999. — Т. 7.
32. Kubala L. Wojna szwedzka. — Lwow, 1913.
33. Lipinski W. Z dziejow Ukrainy. — К., 1912.
34. Portrety osobistosci polskich znajdujace sie w pokojach i w galerii palacu w Wilanowie. Katalog. — Warszawa, 1967.
35. Rzeczpospolita w dobie Jana III. Wprowadzenie do wystawy / Zamek krolewski w Warszawie. — 1983.

ПЕРЕЛІК ДОДАТКІВ

Додаток 1.	Варіанти назв українсько-російської війни 1658–1659 рр., які зустрічаються в літературі	506
Додаток 2.	Династичні зв'язки руських князів з європейськими монархіями	508
Додаток 3.	Українські міста і містечка, яким станом на 1657 рік було надане самоврядування за магдебурзьким правом	513
Додаток 4.	Війни Росії з європейськими державами в XVI–XVII ст.	517
Додаток 5.	Список воєвод, призначених царськими указами в Україну у квітні 1658 року	521
Додаток 6.	Структура Белгородського полку на 8 червня 1658 р.	522
Додаток 7.	Розпис царських ратних людей Белгородського полку у зв'язку з походом кн. Г. Г. Ромодановського в Україну 6 червня 1658 р.	523
Додаток 8.	Кількість царських ратних людей та наряду на початку липня 1658 р. у Києві	525
Додаток 9.	Диспозиція військ Київського гарнізону під час штурму гетьманом І. Виговським Києва 30 жовтня 1658 р.	526
Додаток 10.	Список міст, у яких набирались контингенти царських ратних людей для походу в Україну під командуванням кн. О. М. Трубецького в 1659 р.	528
Додаток 11.	Кількість військ під Конотопом під командуванням кн. О. М. Трубецького за даними різних авторів	529
Додаток 12.	Склад московського війська під командуванням кн. О. М. Трубецького під час облоги Конотопа у квітні – червні 1659 р. (установлені полки і прикази)	531
Додаток 13.	Втрати царських військ під час штурму Конотопа 29 квітня 1659 року	534
Додаток 14.	Втрати царських військ під час походу окольничого кн. Г. Г. Ромодановського і стольника П. Д. Скуратова під м. Борзну 12–14 травня 1659 р.	537
Додаток 15.	Дані про втрати царських військ у битві під Соснівкою (Конотопській), які наводяться у літературі	538
Додаток 16.	Найбільші битви на території України у XVII ст.	540
Додаток 17.	Московські посланці у Військо Запорозьке у серпні 1657 — серпні 1659 рр.	561

Додаток 18. Козацькі посольства у Москву (серпень 1657 — серпень 1659 рр.)	567
Додаток 19. Обмін посольствами між Військом Запорозьким, Кримським ханством та Оттоманською Портою у серпні 1657 — серпні 1659 рр.	574
Додаток 20. Обмін посольствами і посланцями між Військом Запорозьким і Польщею у серпні 1657 серпні 1659 рр.	577
Додаток 21. Дипломатичні зносини України зі Швецією, Австрією (Імперією), Трансильванією, Валахією, Молдавією та Бранденбургом у серпні 1657 — серпні 1659 рр.	583
Додаток 22. Місце перебування гетьмана Івана Виговського у серпні 1657 — серпні 1659 рр.	585
Додаток 23. Документи гетьмана Івана Виговського у серпні 1657 — серпні 1659 рр.	599
Додаток 24. Козацька старшина Війська Запорозького (липень 1657 — вересень 1659 рр.)	615
Додаток 25. Вищі державні чини Московської держави у 1657 — 1659 рр.	627
Додаток 26. Городові воєводи півдня, заходу та центру Московської держави в 1657–1659 рр.	630
Додаток 27. Начальники (судді) московських приказів у 1657–1659 рр.	638
Додаток 28. Духовні чини України в період гетьманування Івана Виговського (1657–1659 рр.)	642
Додаток 29. Вищі чини Речі Посполитої та Кримського ханства в 1657–1659 рр.	645
Додаток 30. Правителі європейських держав у 1657–1659 рр.	649

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГАД	— Архів головний актів давніх у Варшаві.
АЗР	— Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею.
АИ	— Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею.
АМГ	— Акты Московского государства.
Архив ЮЗР	— Архив Юго-Западной России.
АЮЗР	— Акты, относящиеся к истории Южной и западной России.
БЧ	— Бібліотека Чарторійських у Кракові.
Ватиканські матеріали	— <i>Томашевський С.</i> Ватиканські матеріали до історії України. Том 1 / Жерела до історії України. — Львів, 1924. — Т. XVI. — 235 с.
ВКЛ	— Велике князівство Литовське
ВУР	— Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3 т.
ДАИ	— Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею.
ДБХ	— Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). — К., 1961.
ЖМНП	— Журнал Министерства Народного Просвещения.
ЗНТШ	— Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.
ЗЧГСК	— Записки Черниговского губернского статистического комитета.
КБ	— Конотопська битва 1659 року: Збірка наукових праць. — К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996.
КС	— Киевская старина.
ЛИАК	— Летопись занятий Императорской Археографической Комиссии.
НБВ	— Національна бібліотека (м. Варшава).
ІР НБУВ	— Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут рукописів.
Памятники...	— Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов.
ПС	— Пам'ять століть.
ПСРІ	— Полное собрание законов Российской империи.
ПСРА	— Полное собрание русских летописей.

РДАДА	— Російський державний архів давніх актів.
РИБ	— Русская Историческая Библиотека, издаваемая Археографическою Комиссиею Министерства Народного Просвещения.
Сб. РИО	— Сборник Русского исторического общества.
СГДА	— Собрание Государственных Грамот и Договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных дел.
СУРГ	— Собрание узаконений Русского государства.
ТЧАК	— Труды Черниговской архивной комиссии.
УІЖ	— Український історичний журнал.
УРЕ	— Українська Радянська Енциклопедія.
ЦДІАК	— Центральний державний історичний архів України (м. Київ).
ЧИОНА	— Чтения в Историческом обществе Нестора летописца.
ЧОИДР	— Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете.
HUS	— Harvard Ukrainian Studies.
КН	— Kwartalnik Historyczny.
РН	— Przegląd Historyczny.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абецедарський А.С., білоруський історик 19
 Авакум Петров, протопіп, письменник, глава старообрядців 78
 Август, римський імператор 92, 93
 Август Брауншвейгський, герцог Брауншвейга 649
 Августа, дочка великого литовського князя Гедиміна 34
 Аврамов Михайло, піддячий, тверський воєвода 636
 Агапін Павло, охтирський воєвода 634
 Агапіт Кир, диякон 121
 Агафія, дочка перемишльського князя Святослава Ігоревича 512
 Агмет, чауш, турецький посланець 180, 574
 Агнеса, дружина Мстислава II Ізяславича 508
 Агрипина, дочка галицько-волинського князя Ростислава Михайловича 511
 Адамович Симеон, іченський протопіп 643
 Адамс Р., політолог 137
 Аделунг Фрідріх, російсько-німецький філолог та історик 629
 Адель, чеська княгиня, дружина Володимира Святославича 508
 Адольф Іоанн, герцог, брат шведського короля Карла X Густава 289, 584, 610
 Азі-Хадим, кримський посол 102
 Акінофов Іван Федорович, астраханський воєвода 630
 Аладьїн Богдан, мінський воєвода 264, 633
 Аладьїн І., стрілецький голова 209

Александров Федір, стрілецький голова 531, 534
 Алексєєв Михайло, зінківський сотник 573, 617
 Алексєєв Олександр, дяк, гродненський воєвода 631
 Алексєєв Ю. Г., російський історик 91
 Алеппський Павло, арабський мандрівник і письменник, архидякон 39, 85
 Алмос, угорський королевич 509
 Алпатов М. А., російський історик -96
 Алфімов Іван Михайлович, стольник, російський посол 222, 224, 231, 563, 606
 Альбовський Є., український і російський історик 11
 Альфонс VI Браганс, король Португалії 649
 Альшиц Д. Н., російський історик 93
 Амурат *див.* Мурад II
 Анаксімен, грецький філософ 44
 Анастасія, дочка великого київського князя Ярослава Мудрого 509
 Анастасія, дочка володимиро-волинського князя Олександра Всеволодовича 511
 Анастасія, дочка галицько-волинського князя Льва Даниловича 511
 Андрєєв Василь, козацький сотник, посланець опозиції 311, 572
 Андрєєв (Андріїв) Кирило, запорізький, потім чигиринський полковник 360, 549, 617
 Андрій Первозванний, апостол 98, 99

- Андрій, козацький ватажок 179
 Андрій I, угорський король 509
 Андрій Юрійович, волинський князь 50, 51
 Андрій Юрійович Боголюбський, великий князь владимирський, великий князь київський 108
 Анічков Григорій Михайлович, думний дворянин 629
 Анна, дружина Романа II Мстиславича 509
 Анна, дружина Володимира I Святославича 508
 Анна, дочка угорського короля Бели IV 510
 Анна Ярославна, дочка великого київського князя Ярослава Мудрого 509
 Антоній, ієромонах Києво-Межигірського монастиря 373
 Антоніо, флорентійський купець і підприємець 52
 Антонов Панько, стрілецький п'ятидесятник 415
 Антонович В. Б., український історик 14, 372, 538
 Апанович О. М., український історик 17, 18, 22, 372, 379, 396, 506, 507, 529, 538
 Апостол Павло Охрімович, хомутецький сотник, миргородський полковник 353, 365, 406, 532, 538, 569, 613, 618
 Аринкін Степан Федорович, одоєвський воєвода 634
 Аристотель, грецький філософ 44
 Арсеньєв Андрій Юрійович, охтирський воєвода 300, 634
 Арсеньєв Кирило Юрійович, єфремовський, сумський воєвода 631, 636
 Артющенський О. П., український історик 19
 Арцибишев Н. С., російський історик 11
 Аскерхан, турецький воєначальник 260
 Аскирка Самуїл, суддя земський, мозирський, полковник ВКЛ 303, 334, 365
 Астаматі, турецький посол 336, 576
 Ахмед I, турецький султан 115
 Ахмед Сейда, турецький воєначальник 254
 Ашаматов Наум, сумський воєвода 636
Б
 Бабулін І. російський історик 21, 372, 382, 539
 Багалій Д. І., український історик 11, 26
 Базилевич К. В., російський історик 101
 Баиов А., російський історик 506
 Байбаков Фірс, піддячий, російський посол 215–218, 310, 319, 340, 346, 352, 358, 562, 565
 Байцин Абдул — московський толмач 393
 Баклановський Іван Іванович, думний дворянин 629
 Балабан Діонісій, київський православний митрополит 201, 203, 207, 208, 248, 352, 562, 642
 Бантиш-Каменський Д. М., російський історик 13, 26
 Барабаш Яків Федорович, кошовий отаман Запорозької Січі 11, 18, 20, 192, 217, 222, 224, 231, 233, 236, 240, 242, 244, 248–252, 255–257, 259, 262–264, 271, 272, 279, 289, 548, 567, 616
 Баранович Лазар, чернігівський православний єпископ 74, 158, 159, 165, 185, 599, 642
 Барг М. А., російський історик 131
 Барсуков О. П., російський історик 11, 12, 521, 525, 529, 637
 Бартошевич Я., польський художник 306
 Барчаї (Баркзай) Акош, трансільванський князь 266, 649
 Батий, монгольський хан 32, 49

- Батлер Семюель,
англійський поет 58
- Бакіореллі Марцелло,
італійський художник 339
- Башмаков Дементій, дяк, суддя
Приказу таємних справ 640
- Бегановський Микола,
каштелян підляський 647
- Бегічев Кузьма,
карачевський воєвода 632
- Безобразов Єлізар,
недригайлівський воєвода 634
- Безпалий Іван, наказний гетьман
опозиціонерів 300, 302, 307, 309,
311, 314, 320, 324, 328, 329,
339–342, 346, 351, 354, 363, 364,
371, 373–375, 379–381, 383, 403,
406, 407, 418, 532, 572, 573, 616
- Безпалий Микита,
зіньківський сотник 617
- Безсонов Тимофій,
путивльський воєвода 635
- Бекетов П.П.,
російський видавець 207
- Беклемішев Никифор Михайлович,
астраханський воєвода 630
- Бела I, угорський король 510
- Бела IV, угорський король 510, 511
- Белелюбський Воїн,
усманський воєвода 636
- Белелюбський Іван,
михайловський воєвода 633
- Беленков Феофан,
кромський воєвода 633
- Белзький Олександр Станіслав,
подільський воєвода 646
- Белке Густав, шведський посол 221
- Белуша, бан Хорватії 508
- Бельський Семен Іванович,
князь 103
- Беневський Станіслав Казимир,
волинський каштелян, польський
посол 160, 166, 180, 181, 190,
193, 196, 197, 200, 202, 203, 209,
210, 214, 226, 227, 232, 243, 247,
249, 263, 270, 283, 317, 360, 372,
577–579, 581, 602, 605–607, 646
- Бердяєв Д.,
рейтарський ротмістр 334
- Бережецький Прокіп,
український посол 222, 570
- Березкин Ю. Е.,
російський історик 132
- Беринда Памво, український
письменник і друкар 41, 45
- Беринда Стефан, український
філософ-літератор 41
- Бернгард II,
маркграф норадмарки 509
- Берник, козацький полковник 365
- Берсень-Беклемішев Іван
Микитович, московський посол
102, 104
- Бертуччо Вальєр,
дож Венеції 649
- Берх В., російський історик 380
- Бесседново Максим Дмитрович,
каширський воєвода 632
- Безштанко Андрій, кальницький
(вінницький) полковник 298,
571, 621
- Бельський Марцин, польський
хроніст 77
- Бжеський Адам Спітек,
стольник пінський 148
- Бжостовський Ципріан Павло,
референдарій литовський 648
- Биков Семен,
валківський воєвода 631
- Бирло, брацлавський полковник
318, 622
- Бібіков Борис Михайлович,
мценський воєвода 633
- Бізаччіоні Майоліно,
італійський історик 58
- Білецький Ілля,
лохвицький сотник 618
- Білогруд Григорій,
бабанський сотник 622
- Білозор Юрій, смоленський
католицький єпископ 646
- Боборикін Микита Михайлович,
окольнічий, вітебський воєвода
628, 631

- Бобровський П. О.,
російський історик 394, 423
- Бовман Миколай, солдатський
полковник 400, 531
- Богатиренко (Богатирович) Іван,
коростишевський сотник 359,
622
- Богаченко Ілля, чигиринський
полковник 307, 365, 617
- Богданович (Зарудний) Самійло,
військовий суддя 359, 418, 615
- Богданович, сотник Білоруського
полку 624
- Богун Іван Федорович,
кальницький (вінницький)
та паволоцький полковник 181,
182, 200, 203, 222, 243, 261, 262,
318, 545-547, 551, 568, 570, 600,
616, 621, 623
- Бодье Мішель,
французький історик 56
- Бокаччо Джованні, італійський
письменник-гуманіст 44
- Болеслав I,
мазовецький князь 511
- Болеслав,
опольський князь 511
- Болеслав I Хоробрий,
польський король 508
- Болеслав II Сміливий,
польський король 509
- Болеслав III Кривоустий,
польський король 508, 509
- Болеслав IV Кучерявий,
польський король 510
- Болеслав Високий,
сілезький князь 510
- Болтін Оверкій Федорович,
призначений корсунський
воєвода 247, 521, 526
- Боплан Гілом-Левассер де,
французький військовий
інженер 54, 395
- Борецький Іов, київський
митрополит 47, 118, 120, 121
- Борецькі, новгородський
боярський рід 61
- Борис Федорович Годунов,
московський цар 74, 108, 109
- Борис Олександрович,
великий тверський князь 90
- Борисенко В. Й.,
український історик 22, 130,
425, 507, 529
- Борисов (Борисович) Тетрасим,
гетьманський писар 615
- Борисов-Бородін Андрій
Михайлович, стольник,
арзамаський воєвода 630
- Борисов Р.,
син боярський 299
- Борозна Лаврентій 603, 609
- Борятинський Данило
Афанасійович, князь,
смоленський воєвода 636
- Борятинський Олексій, князь 355
- Борятинський Федір Микитович,
князь, стольник, смоленський
воєвода 636
- Борятинський Федір Петрович,
князь, севський воєвода 635, 638
- Борятинський Юрій Микитович,
князь, стольник, київський
воєвода 261, 284, 285, 296, 319,
526, 632
- Бочкарев В.Н.,
російський історик 394
- Браницький Іван Климент,
підстолій коронний 648
- Брик М.,
український історик 538, 584
- Бринк Семен, драгунський
полковник 531, 534, 537
- Бродель Ф.,
французький історик 31, 32
- Брюховецький Іван Мартинович,
гетьман Лівобережної України
393, 394, 551
- Будзиновський В.,
український історик 10, 14
- Буйносов-Ростовський Юрій
Петрович, князь, боярин 627
- Булат Ураков,
татарський мурза 259

Булгаков Гигорій Васильович,
майор, російський посланець
298, 310, 312, 313, 318, 319,
323, 565

Булига Максим,
житковський сотник 360, 622

Бульба Федір,
журавський сотник 619, 622

Бульвінський А. Г.,
український історик 561

Бунаков Іван,
белевський воєвода 631

Бунаков Ісак Савич,
чугуївський воєвода 216, 239,
299, 637

Бурмака Михайло,
сміловський сотник 618

Бурхара, трірський єпископ 508

Бут Конашевич Антон,
козацький отаман 541

Бут Левко, ніжинський полковий
сотник, наказний полковник
227, 355, 365, 575, 619, 620

Бут Павло Михнович,
наказний гетьман 541

Бут Федір, гетьманський посол
198, 209, 574

Бутиков Степан Борисович,
призначений ніжинський
воєвода 521

Бутич І. А., український історик
22, 26, 379

Бутлер Готард Вільгельм,
підкоморій коронний 648

Бутович Григорій, переяславський
протопіп 611, 643

Бутурлін Андрій Васильович,
окольнічий, київський воєвода
142, 158-160, 162, 163, 185, 223,
230, 234, 238, 242, 246, 278, 325,
383, 525, 532, 599, 628, 632

Бутурлін Григорій Федорович,
стольник, нижегородський
воєвода 634

Бутурлін Федір Васильович,
окольнічий, казанський воєвода
146, 628, 632

Бухарін Іван Наумович,
московський посол 105

Бучневич В.Е.,
український історик 506

В

Вайнштейн О. А.,
російський історик 221, 584

Валерій Максим,
римський історик 44

Валетаріс де, генезький купець
і підприємець 52

Валла Лоренцо,
італійський гуманіст 44

Вальдемар Христіанусович,
данський принц 35

Варвара, дружина Святополка II
Ізяславича 508

Вароча Микола,
австрійський посол 79

Василій І Дмитрович, великий
московський князь 34

Василій II Васильович Темний,
великий московський князь 60,
90, 95, 103

Василій III Іванович, великий
московський князь 92, 94, 97, 98

Василій Юрійович Косий,
звенигородський князь 60

Василь, сосницький сотник 620

Василь,
чигиринський хорунжий 127

Васильєвський В.,
російський історик 49

Василько Романович,
галицько-волинський князь 511

Василько, син великого
київського князя Ярополка III
Ізяславича 510

Васильович Григорій, ігумен
Козелецького Георгіївського
монастиря 613, 643

Вежбовський Ієронім,
брестський і куявський воєвода
646

Вейчин Сахно Федорович,
глухівський сотник 127

- Велико-Гагін Данило Степанович,
князь, окольничий, полоцький
воєвода 628, 634, 639
- Великосельський Никифор,
дяк 280, 288, 290
- Величко Самійло Васильович,
український козацький
літописець 8, 9, 23, 172, 294,
301, 318, 320, 327, 342, 371, 372,
374, 378, 379, 381, 386, 507, 592,
595
- Беллінг Готард,
шведський посол 125
- Белопольський Ян,
варшавський староста 647
- Вельямінов Андрій Степанович,
смоленський воєвода 636
- Вербовський Севастьян Іванович,
козацький полковник 329
- Вергілій, римський поет 44
- Вердеревський Михайло Петрович,
перяяславо-рязанський
воєвода 634
- Верещака Прокіп, український
шляхтич, генеральний
прокурор Великого князівства
Руського 359
- Верещинський Йосип, київський
католицький єпископ 119, 121
- Вернадський В. І., український
і російський природознавець 25,
425
- Вернадський Г.В.,
російський історик 138, 238
- Вертелецький Іван, калницький
(вінницький) полковник 621
- Виговська Олена Богданівна,
дружина гетьмана
І. Виговського 350
- Виговський Василь Григорович,
овруцький полковник 252, 284,
285, 621
- Виговський Данило Євстафійович,
наказний гетьман 252, 260–262,
264, 271, 272, 276, 277, 279,
284–285, 296, 318, 350, 359, 404,
420, 430
- Виговський Євстафій (Остафій)
Гнатович, батько гетьмана
І. Виговського 350, 604, 606
- Виговський Іван Євстафійович,
гетьман Війська Запорозького
7–15, 17–24, 155, 156, 159–166,
168, 169, 172, 173, 175, 177,
179–190, 192, 193, 195–214,
216–218, 222, 224–227, 229–236,
238, 240–244, 246, 248–253,
255–259, 263, 265, 266, 269,
272–277, 279, 281, 285, 286, 288,
289, 292, 293, 296–302, 305–323,
325–330, 332–337, 339–341, 346,
349, 350, 352, 353, 357–360,
368–376, 378–382, 384, 397, 399,
400, 402–404, 406–411, 413–415,
418–422, 428, 429, 431, 529, 538,
548, 549, 562, 563–572, 574–585,
588, 597, 599, 604, 615, 642
- Виговський Ілля, дядько гетьмана
І. Виговського 368
- Виговський Костянтин
Євстафійович, пінсько-
турівський полковник,
військовий обозний 243, 285,
337, 342, 345, 358, 359, 582, 615,
625
- Виговський Самійло Федорович,
козацький полковник 286, 295,
333, 334, 355, 358
- Виговський Федір, український
посол 334, 337, 359, 567, 581
- Виговський Юрій,
козацький полковник 368
- Виговський Ян Кривий 263
- Виговські, український
шляхетський рід 11, 301, 324,
369
- Винар Л., український історик 131
- Винницький Антін,
перемишльський
православний єпископ 642
- Виприск Андрій Михайлович,
лохвицький сотник 618
- Вишенський Іван, український
письменник-полеміст 42, 44

- Вишеслава, дочка великого київського князя Святослава II Ярославича 509
- Вишеслава, дочка галицького князя Ярослава Осмомисла 511
- Вишневецький Дмитро 212
- Вишневецький Дмитро Іванович, князь, староста черкаський і канівський 106
- Вишневецький Костянтин, князь 112
- Вишневецький Ярема, князь, коронний гетьман 112, 542–544, 546
- Вишневецькі, український князівський рід 112
- Відзький Ян Стефан, луцький католицький єпископ 646
- Відоні Петро, єпископ лодійський, папський нунцій 172, 193, 195, 199, 255, 283, 337
- Війський Томаш, київський католицький єпископ 646
- Вікторов Семен, російський посланець 565
- Віммер Я., польський історик 19
- Вітенець, смоленський феодал 92
- Вітовський Станіслав, сандомирський каштелян 647
- Вітовт, великий литовський князь 34, 50
- Вітт Ян де, великий пенсіонарій Голландії 649
- Влад, мултянський воєвода 50
- Владислав I Герман, польський король 509, 510
- Владислав I Лисий, угорський король 510
- Владислав II Чеський король 509
- Владислав VI Ягеллон, угорсько-чеський король 104
- Владислав Локеток, ленчицький і куявський князь 50
- Власєв А. І., московський посол 108
- Вовк Федір, військовий осавул 298, 571, 615
- Вовченко Ясько, крилівський сотник 618
- Войтенко Кіндрат, роменський сотник 299, 572, 618
- Войткевич Василій, український шляхтич 360
- Волик Олександр, рославльський сотник 355, 624
- Волинін Андрій, рейтарський полковник 532
- Волинський Василь Семенович, окольничий, тродненський воєвода 628, 631
- Волинський Дмитро Петрович, дворянин, суддя Холопського приказу 641
- Волинський Михайло Петрович, дворянин, суддя Московського судного приказу 640
- Волинський Михайло Семенович, окольничий 628
- Волк-Карачевський В.В., український історик 13, 506, 538
- Волков Григорій Васильович, терський воєвода 636
- Волков Зима Васильович, полковник, стрілецький голова 279, 532
- Волков Никифор Хрисанфович, дворянин, російський посол 222, 231, 563
- Волконський Василь Богданович, князь, стольник, переяславський воєвода 551
- Волконський Іван, князь, рильський воєвода 355, 635
- Волконський Федір Федорович, князь, боярин 627
- Волович Миколай, польський полковник 304
- Володар Ростиславич, перемишльський князь 512
- Володимир I Святославич Великий, великий київський князь 32–33, 91, 93, 94, 113 114, 120, 126, 508, 509

Володимир II Всеволодович
Мономах, великий київський
князь 92–94, 108, 508–509
Володимир III Мстиславич,
великий київський князь 508
Володимир Ярославич,
син великого київського
князя Ярослава Мудрого 509
Володимирко Володаревич,
галицький князь 510
Волошенін Федір,
меджибіжський сотник 624
Волошин Павло,
посол опозиціонерів 570
Воніфат'єв Стефан, духівник
Олексія Михайловича 78
Вормзер Федір Семенович,
солдатський полковник 522, 523
Воробйов Ермолай, дяк, суддя
Рейтарського приказу 640
Вороний Мартин Гаврилович,
жигимонтовський сотник 618
Воронич Даниєль Юрій, київський
скарбник, польський посол 195,
197, 577
Воронок, військовий осавул
опозиціонерів 616
Воронченко Яків, прилуцький
полковник 249, 600, 619
Воропай Остап,
харківський отаман 292
Воротинський Іван Олексійович,
князь, боярин 627
Востоков О., український історик
11, 596, 597
Всеволод I Ярославич, великий
київський князь 508–509
Всеволод II Олгович, великий
київський князь 510
Всеволод III Святославич Чермний,
великий київський князь 509
Всеволод Мстиславич, володимиро-
волінський князь 511
Всеволод Юрійович Велике Гніздо,
великий владимирсько-
суздальський князь 34, 91, 93,
94, 386

Г

Габсбурги, австрійська та іспанська
правляча династія 86, 108,
345, 361
Гавратенко, козацький старшина
548
Гавренєв Іван Афанасійович,
окольнічний, суддя Розрядного
приказу 628, 640
Гаврило Дорофеевич, викладач
Острозької школи 41
Гаврилов Левон,
зіньківський сотник 617
Гаджиєв К. С.,
російський політолог 136
Гаджі Селім-Гірей,
кримський хан 554, 555
Гайдак Андрій Пилипович,
петровський сотник 618
Гален,
римський лікар, вчений 44
Галятовський Іоаникій, ігумен
Київського братського
Богоявленського монастиря 74,
642
Гамберіні Карло, венеціанський
дож 55
Гапонович Герман, військовий
суддя 418, 615
Гарабурда,
московський посол 107
Гаркуша Філон, полтавський
полковник 206, 207, 215, 290,
307, 365, 366, 406, 569, 616
Гарольд II Годвінсон,
англо-саксонський король 508
Гарольд III Суворий Сігурдсон,
норвезький король 509
Гарячка Марко, козелецький
сотник 621
Гатагова А. С.,
російський політолог 132
Гвоздик-Прицак А.,
український історик 150
Гевлик М., польський історик 15

- Гедимін,
великий литовський князь 34, 92
- Гедиміновичі, литовська князівська
династія 111
- Гейденштейн Рейнгольд,
німецький історик і дипломат 84
- Гейза I, угорський король 509
- Гейза II, угорський король 510
- Гембіцький Ян,
плоцький єпископ 646
- Геннадій,
новгородський архієпископ 97
- Генріх I Капет,
французький король 509
- Генріх IV,
германський імператор 509
- Генріх IV,
французький король 55, 85
- Генріх V фон Шварцбург,
німецький граф 511
- Генріх Довгий фон Штаде,
маркграф саксонський 509
- Георгіци Стефан, воєвода
і господар Молдавії 217, 335,
547, 649
- Герасименко Н. О.,
український історик 23
- Герасимов Данило, посланець
опозиціонерів 203, 568
- Герасимчук В. І., український
історик 10, 14, 26, 229, 538,
577–579, 591
- Герберштейн Сигізмунд, барон,
німецький дипломат
і мандрівник 55
- Гермайзе О.,
український історик 15, 506
- Герман, гетьманський посол 318,
576
- Герман Михайло, воєвода міста
Сибіу 260
- Гертруда (Оліслава), дружина
великого київського князя
Ізяслава I Ярославича 508
- Гертруда фон Бабенберг,
австрійська герцогиня 511
- Гесіод, грецький поет 44
- Гізель Інокентій, архімандрит
Києво-Печерської лаври 37,
159, 162, 296, 297, 642
- Гіновський Остафій,
гетьманський дипломатичний
агент 336, 576
- Гіппократ, грецький лікар,
вчений 44
- Гіта, дружина великого
київського князя Володимира
Мономаха 508
- Гладкий Іван, охтирський
полковник 292, 300, 335, 625
- Гладкий Левко, сотник
Охтирського полку 625
- Гладкий Матвій, миргородський
полковник 545
- Глинка С., російський історик 10
- Глухосип,
уманський полковник 547
- Глядовицький,
литовський посланець 139
- Гнатевич Б.,
український історик 506
- Гоголь Остап (Остафій),
подільський полковник 260, 262,
298, 549, 571, 624
- Годунов Петро Іванович, стольник,
брянський воєвода 308, 630
- Годунов Степан Васильович,
боярин 107
- Голіцин Василь Васильович, князь,
боярин, голова Посольського
приказу 520
- Голіцин М. С., російський
військовий історик 12, 259
- Голобурда,
козацький полковник 403
- Голобуцький В. О.,
український історик 22, 529
- Головін Федір Олексійович,
окольнічий, суддя Ратного
приказу 395
- Головінський П., український
і російський історик 11
- Головнін Микита, дяк, суддя
рейтарського приказу 640

- Головнін Микита Іванович,
стольник, саратовський
воевода 635
- Голосов Лука Тимофійович, учень
московської греко-латинської
школи 73, 74
- Голуховський Семен Остапович,
військовий писар опозиціонерів
233, 240, 242, 244, 262, 264,
290, 616
- Гомон Павло Савович, кошовий
отаман Запорозької Січі 209,
215, 606
- Гондіус Вільгельм, голландський
гравер 122, 196, 224, 253, 256
- Гонзага Людовика Марія,
польська королева 26, 145, 253,
264, 608, 645
- Гонсевський Вінцент Олександр
Корвін, литовський підскарбій,
гетьман польний 284, 285, 309,
310, 316, 645
- Горацій, римський поет 44
- Горбатенко В. П.,
український політолог 133
- Горбовецький Михайло
Степанович, новгородсіверський
сотник 620
- Гордон Патрік, російський генерал
-9, 378, 379, 381, 383, 555
- Горецький Леонард,
польський історик 55
- Горленко Лазар Федорович,
прилуцький наказний
полковник 619
- Горобець В. М., український
історик 21, 23, 143, 190, 361, 507,
530, 538
- Горчин Я., гравер 232
- Грабленов Яків,
белевський воєвода 631
- Грабянка Григорій Іванович,
козацький літописець 8, 9, 275,
372, 374, 381
- Граф Христофор, драгунський
підполковник 526
- Грек Юрій, папський посол 82
- Греков Дей, стрілецький голова
332, 525, 526
- Греков І. Б., російський історик 17,
96, 236, 244
- Гремислава, дочка володимиро-
волинського князя Всеволода
Мстиславича 511
- Гремислава, дочка великого
київського князя Інгвара
Ярославича 510
- Гречка, козацький полковник 548
- Григор'єв Самійло, ігумен
Полтавського
Хрестовоздвиженського
монастиря 643
- Григорій IX, римський папа 49
- Григорович Ничипір,
седнівський сотник 621
- Гринов Федір, поручик, сотенний
голова 526
- Грицюта Іван, багацький,
більський сотник 617
- Гричаненко Іван,
козацький полковник 532
- Грищенко Іван,
посланець опозиції 570
- Грінченко Б. Д.,
український письменник 14, 506
- Гродзицький Кшиштоф
(Христофор), каменецький
каштелян 647
- Громовий Г.,
очаківський краєзнавець 178
- Гросс Іван,
слуцький комендант 602, 603
- Гроцій Гуго, голландський юрист
і соціолог 44
- Грубов, полковник, стрілецький
голова 532
- Грудзинський Андрій Кароль,
калішський воєвода 646
- Груша Іван,
військовий писар 306, 352, 575,
582, 615
- Грушевський М. С., український
історик 14, 16, 145, 156, 175, 219,
251, 252, 506, 580, 592

- Гузцин Юрій, драгунський полковник 531, 534
- Гуляницький Григорій Сафонтіович, ніжинський полковник, сіверський наказний гетьман 250, 267, 289, 297–299, 302, 312, 319, 320, 334, 340, 341, 345, 351, 357, 367, 378, 398, 418, 420, 619
- Гуляницький Іван, ніжинський наказний полковник 619
- Гуменецький, кам'янець-подільський польський комендант 171, 172
- Гумілевський Д.Г. *див.* Філарет
- Гумільов А. М., російський історик і географ 28–29, 31, 60, 64
- Гунашевський Михайло, київський протопіп 360, 644
- Гундермарк Х., драгунський полковник 522, 523
- Гуня Дмитро Тимошович, наказний гетьман 541, 542
- Гуров В. В., український історик 26
- Гуржій О. І., український історик 23
- Гуцці Карло, флорентійський купець і підприємець 52
- Гуштинівич Ігнат, любецький сотник 620
- Гюльденкло Андрій, шведський представник у Померанії 228
- Гюнтер І фон Шварцбург, німецький граф 510
- Г**
- Густав І Ваза, шведський король 70, 71, 100
- Д**
- Давид Ігорович, володимиро-волинський князь 510
- Давидов Максим Іванович, тверський воєвода 636
- Давидов, стольник, царицинський воєвода 637
- Далматов-Карпов Федір Борисович, боярин 628
- Даниїл, ігумен синайського монастиря 98
- Данилевський М. Я., російський історик 31
- Данилів Іван, прилуцький полковий сотник 619
- Данило Олександрович, московський князь 108
- Данило Романович Галицький, галицько-волинський князь 35, 113, 510, 511
- Данилович Микола, підстолий коронний 648
- Дашков Андрій, трубчевський воєвода 636
- Дашков Андрій Якович, стольник 267, 521
- Дашков Василь Якович, стольник, суддя Московського судного приказу 640
- Дворецький Василь Федорович, київський наказний полковник 363, 551, 621
- Дворецькі, український шляхетсько-козацький рід 7, 374
- Дебінський Ремігіан, рогозінський каштелян 647
- Дементій, козацький сотник, гетьманський посланець 214, 575
- Демко, козак, гетьманський посланець 195, 578
- Демосфен, афінський оратор 44, 118
- Денгор Феодор, підскарбій надвірний литовський 647
- Дереневський Стефан, український шляхтич 360
- Дери-Око, сотник Білоруського полку 625
- Джеджалій (Джалалій) Філон, кропивнянський полковник 545, 622
- Джеймс М., американський політолог 100

- Джисларді Антоніо,
венеціанський посол 82
- Джонстон Вілім, рейтарський
полковник 381, 531
- Джулай, кошовий отаман 215
- Джулай Федір, черкаський
полковник 263, 307, 624
- Дзабареллі Джакопо, італійський
гуманіст 44
- Дзиковський (Зіньківський)
Іван Миколайович,
острогозький полковник 625
- Дзук Яцько,
козацький отаман 244, 290
- Дзяман-Сайдак,
татарський мурза 378
- Дику Юрій II,
воєвода і господар Молдавії
217, 649
- Діонісій, ігумен Ніжинського
Пустинно-Тригорського
монастиря 643
- Діяконович Яким, мстиславський
і могилювський православний
єпископ 642
- Дмитрієв Михайло Михайлович,
стольник, севський воєвода 341,
362, 365, 635
- Дмитрієва Р. П.
російський історик 92, 93
- Дмитрій Донської,
великий князь московський
і владимирський 94
- Дмитро II Михайлович, великий
князь владимирський 34
- Довгаль Степан, миргородський
полковник 209, 216, 218, 224,
233, 242, 244, 279, 292, 302, 328,
569, 570, 618
- Довспрунка, дружина галицько-
волинського князя Данила
Галицького 510
- Долгорукий Григорій Данилович,
князь, стольник, путивльський
воєвода 230, 253, 276, 277, 289,
319, 364, 365, 400, 408, 410, 609,
610, 635
- Долгорукий Дмитро Олексійович,
князь, окольничий, казанський
воєвода 628, 632, 638, 639
- Долгорукий Петро Олексійович,
князь, окольничий, смоленський
воєвода 305, 407, 411, 415, 628,
636, 639
- Долгорукий Федір Федорович,
князь, окольничий,
новооскольський воєвода 628,
634
- Долгорукий Юрій Олексійович,
князь, боярин, суддя
Пушкарського приказу 230, 255,
262, 270, 284, 286, 294, 295, 310,
401, 402, 407, 410, 627, 639
- Домбровський Іван (Ян),
український письменник-
публіцист 114, 117–121
- Домінік Марк Антоній, італійський
письменник-гуманіст 44
- Домонтович Іван Михайлович,
слабинський, чернігівський
полковий сотник 613, 621
- Донець Григорій, козацький
полковник 532
- Донець Іван,
охтирський полковник 217, 233,
240, 242, 279, 290, 292, 294, 354,
363, 625
- Дорович, гетьманський посланець
306, 580
- Дорошенко Д. І., український
історик 16, 226, 372, 506, 529, 538
- Дорошенко Михайло, гетьман
реєстрового козацтва 540
- Дорошенко Петро Дорофійович,
прилуцький, чигиринський
полковник 249, 250, 288, 289,
293, 334, 335, 342, 415, 519, 552,
553, 617, 619
- Дорошенко Степан, прилуцький
наказний полковник 619
- Дрань, сотник Білоруського полку
303, 333, 625
- Дрогобич Юрій, український
вчений 36

- Дружкевич,
польський полковник 308
- Дуадо П'єтро, венеціанський посол 55
- Дубина Іван, корсунський полковник 623
- Дубравка, дочка мазовецького князя Конрада Казимировича 511
- Дубровський Богдан Мінич, думний дворянин, скарбник 629, 638
- Дулленко Григорій, посланець опозиції 570
- Дульський Фесько, ілінський сотник 621
- Дурицький Яцько Андрійович, новосанжарський сотник 617
- Дурново Михайло Савінович, серпуховський воєвода 636
- Дурново Степан, наказний піратинський воєвода 297
- Дьяконов М., російський історик 95
- Дяденков Ф., козацький отаман 233
- Е**
- Ебергард III, герцог Вюртемберга 649
- Еврипід, грецький поет-драматург 44
- Еглін Вілім, драгунський полковник 230, 525, 526
- Ейнгорн В., російський історик 11, 24, 538, 562
- Ерік II Емун, данський король 510
- Ерік XIV, шведський король 100
- Ерік Переможець, шведський конунг 508
- Естред, сестра англійського короля Кнуда Великого 509
- Етелер Дітмарський, німецький граф 508
- Є**
- Євдокія, дочка великого київського князя Ізяслава I Ярославича 509
- Євдокія, дочка великого київського князя Ізяслава II Мстиславича 510
- Євдашевський Казимир Людвік, смоленський каштелян, польський посол 210, 270, 283, 579, 647
- Євлевич Хома, ректор Київської братської школи 37, 120, 121
- Євпраксія, ігуменя Києво-Вознесенського жіночого монастиря 642
- Євпраксія Проксена, дочка великого київського князя Всеволода I Ярославича 509
- Євстафій, російський письменник 76
- Євфимія, дочка великого київського князя Володимира Мономаха 509
- Євфимія, дочка моравського князя Отто II Чорного 510
- Євхимович Давид, крелевецький наказний сотник 620
- Єлизавета I Тюдор, англійська королева 67, 100
- Єлизавета, дочка великого київського князя Ярослава Мудрого 509
- Єлізаров Прокіп Кузьмич, думний дворянин 629, 638, 639
- Єлізаров Федір Кузьмич, окольничий, суддя Помісного приказу 628, 639
- Єлчин Василь, курський воєвода 633
- Єльський Лукаш, пінський маршалок 148
- Ємельянов Никифор, гетьманський посланець 568
- Єпіфаній, полтавський піп 406
- Єремєєв Єрофій, константинівський сотник 620
- Єрлич Йоаким, польський хроніст 7, 171, 172, 346, 382
- Єрмолаєв Григорій, козацький отаман 244, 290
- Єропкін Автоном, карповський воєвода 632
- Єропкін Василь Михайлович, стольник, потім окольничий 628, 641

Єропкін Іван Федорович, думний
дворянин, калузький воєвода
629, 632

Єсифович Іоанн (Ісихій), ігумен
Батуринського Крупницького
монастиря 643

Єфимія, дочка куявського
і лещинського князя Казимира I
511

Єфросинія, дочка великого
київського князя Мстислава I
Великого 510

Ж

Жгулай, козацький сотник,
гетьманський посланець 217,
224, 575

Жданович Антон, київський
полковник, гетьманський посол
151, 246, 256, 306, 418, 576, 580

Желіборський Арсеній, львівський
православний єпископ 642

Желябужський Іван Опанасович,
дворянин, московський
посланець 147, 156, 173, 316, 407

Животовський Павло,
гадяцький сотник 555, 617

Жмайло Марко,
наказний гетьман 540

Жук Ісак,
мглинський сотник 620

Жученко Федір Іванович,
полтавський полковник 406, 616

З

Забелін І. Є., російський історик 604

Забіла Петро Михайлович,
борзенський сотник 619

Заборовський Семен Іванович,
думний дяк, думний дворянин
194, 213, 223, 227, 233, 234, 238,
239, 629

Завадський Федір, мринський,
ніжинський сотник, ніжинський
наказний полковник 357, 619, 620

Завіша Криштоф, маршалок
литовський 645

Завіша Ян Криштоф, віленський
католицький єпископ 263, 646

Загоровський Віктор, ігумен
Лубенського Мгарського
монастиря 208, 238, 643

Загоровський В. П.,
російський історик 18, 208

Загряжський Дмитро,
московський посол 102

Загряжський Іван Ієвлевич,
смоленський воєвода 636

Загряжський Яків Іванович,
суддя Кам'яного приказу 639

Закжевський, польський капітан 374

Залізняк Л. Л.,
український історик 64, 136

Залога Іван, козацький отаман 277

Залога Степан,
козацький отаман 277

Замойський Ян,
канцлер коронний 55

Замойський Ян, сандомирський
воєвода, кам'янецький,
летичівський і калушський
староста 646

Зангер Я.,
драгунський полковник 522, 523

Зарудний Григорій,
старосанжарський сотник 617

Зарудний Самійло
див. Богданович Самійло

Зарульський С.,
російський історик 9

Заруцький Олексій,
глухівський отаман 308

Заславський Владислав Домінік,
коронний конюший 543, 648

Заславські, український
князівський рід 112

Засядько Яків,
лубенський полковник 620

Заячковський Іов, кобринський
православний архімандрит 642

Збаразькі,
український князівський рід 112

- Збислава, дочка великого київського князя Святополка II Ізяславича 509
- Звенигородський Олексій Юрійович, князь, стольник, белгородський воєвода 362, 631
- Звенислава, дочка великого київського князя Всеволода II Олеговича 510
- Зебровська Серафима, ігуменя Прилуцького Ладинського Покровського монастиря 643
- Зейкаль Йоаникій, мукачівський православний єпископ 642
- Зеленський Михайло, брацлавський полковник 177, 181, 182, 622
- Земко Тарасій, український друкар 41, 45
- Земовит I, мазовецький князь 511
- Земовит, добжинський князь 511
- Зизаній Лаврентій, український педагог, друкар 41, 43, 45
- Зизаній Стефан, український філософ 43
- Зимін О. О., російський історик 29, 60, 76
- Зинов'єв Осип, посланець опозиції 572
- Зікович Дем'ян, охтирський отаман 294
- Зінович Микита Дмитрович, наказний полтавський воєвода 303, 406
- Змеєв Венедикт Андрійович, драгунський полковник 531, 534, 537
- Змеєв Венедикт Андрійович, рейтарський полковник 345, 531, 537
- Змеєв Семен Данилович, князь, стольник, могильовський воєвода 148, 166, 167, 181, 186, 212, 282, 294, 295, 303, 314, 355, 365, 633
- Знойма Данило, чернігівський шляхтич 610
- Золотаренко Василь Никифорович, ніжинський полковник 353, 354, 357, 359, 418, 619
- Золотаренко Іван Никифорович, ніжинський полковник, наказний гетьман 143, 144
- Золотилов Онікій, російський майор 308, 319
- Зосима, московський митрополит 97
- Зубов Борис Афанасійович, стряпчий, березовський воєвода 630
- Зубов Іван Дмитрович, стрілецький голова 230, 332, 525, 526
- Зюзін Микита Олексійович, боярин, путинський воєвода 155, 156, 162, 186, 200, 203, 230, 232, 561, 568, 599, 602, 628, 634, 635
- Ібрагім-паша-Шайтан, турецький воєначальник 555
- Іван III Васильович, великий князь московський 34, 61, 62, 82, 90, 91, 94, 96, 101–104
- Іван IV Васильович Грозний, великий московський князь, московський цар 64, 67, 68, 71, 74, 77, 79, 93, 94, 98–101, 106, 107
- Іван Всеволодович, стародубський князь 386
- Іван Данилович Калита, великий московський князь 90
- Іван Олексійович, московський цар 394
- Іваненко Іван, лохвицький сотник 618
- Іванов Алмаз Андрійович, думний дяк, суддя Посольського приказу 191, 192, 206, 237, 603, 629, 639
- Іванов Василь, пісковський сотник 618
- Іванов Григорій, зінківський піп 332

- Іванов Григорій, козацький полковник 371, 532
- Іванов Лук'ян, бужинський сотник 617
- Іванов Михайло, зінківський сотник, посол опозиціонерів 190, 191, 197, 198, 200, 209, 222, 233, 240, 567, 617
- Іванов Севастян, козацький полковник, посланець опозиції 532, 572
- Іванович Уриїл, ігумен Глухівського Петропавлівського монастиря 643
- Івонія, волоський воєвода 55
- Ієвлев Климентій Олексійович, стрілецький голова 329, 345, 353, 365, 522, 523, 531
- Ієремія II, константинопольський патріарх 99
- Ізмайлов Іван, шацький воєвода 637
- Ізмайлов Лев Тимофійович, стольник, юр'єво-лівонський воєвода 637
- Ізмайлов Семен Артемович, окольничий, нижегородський воєвода 628, 634
- Ізяслав I Ярославич, великий київський князь 508–509
- Ізяслав II Мстиславич, великий київський князь 508, 510
- Ілля Ярославич, син Великого київського князя Ярослава Мудрого 509
- Ілляш *див.* Богаченко Ілля
- Іловайський Д.І., російський історик 14
- Інвалт Я., драгунський та солдатський полковник 303, 353, 365, 522, 523
- Інгвар Стенкельсон, шведський король 508
- Інгвар Ярославич, великий київський князь 510
- Інгеборга, дочка великого київського князя Мстислава I Великого 510
- Інгігерда (Ірина), дочка шведського короля, дружина Ярослава I Мудрого 508
- Інокентій VIII, папа римський 82
- Іоанн II Комнін, візантійський імператор 34, 508
- Іоанн VIII Палеолог, візантійський імператор 95
- Іоасаф, константинопольський патріарх 99
- Іоасиф, ігумен Трахтемирівського монастиря 643
- Іоган Георг II курфюрст, герцог Саксонії 649
- Іона, московський митрополит 96
- Іосиф, протопіп трипільський 643
- Ірина (Доброніга), дочка великого київського князя Мстислава I Великого 510
- Ірина, дочка московського царя Михайла Федоровича 35
- Ірина, дочка перемишльського князя Володаря Ростиславича 512
- Іриней Філает *див.*: Принковський Самійло
- Ісаак II Ангел, візантійський імператор 509
- Ісаак, севастократ, син візантійського імператора Олексія I Комніна 512
- Ісидор, руський (київський) митрополит 82, 95
- Іскра Іван, посол опозиціонерів 216, 222, 308, 311, 313, 569
- Іскрицький Василь, український шляхтич 360
- Іскрицький Кирило, український шляхтич 360
- Іслам Гірей III, кримський хан 544, 545, 547
- Іслам Гірей, татарський мурза 327
- Й**
- Йосипович Роман, стародубський наказний полковник 619

Йосиф II, константинопольський патріарх 95

Йосиф Волоцький, російський церковний діяч 62, 92

К

Казакова Н. А., російський історик 77

Казимир I Відновитель, польський король 509

Казимир I, куявський і лещинський князь 511

Казимир II Справедливий, польський король 509, 512

Казимир III, польський король 50

Казимир IV Ягеллончик, польський король і великий князь Литовський 61, 62, 101, 102

Калга Казі Гірей царевич 178, 198, 259, 288, 368, 378, 648

Калениченко Богдан *див.*

Колющенко Богдан
Калиновський Мартин, гетьман великий коронний 543, 545–546

Калита, гетьманський скарбник 616

Калінічев Ф. І., російський історик 398, 423

Кальнофойський Афанасій, український письменник 41, 118

Камбет, татарський мурза 353

Канут II Лаворд, данський принц, король ободричів 510

Каплан, татарський мурза 260, 261, 276

Каплан-паша 555

Каплонський (Каплунський) Герасим, гетьманський писар, чигиринський полковник 273, 283, 284, 306, , 359, 365, 366, 406, 410, 580, 615, 617

Каптерев Н., російський історик 109

Кара Мустафа-паша, турецький воєначальник 555

Карабути Герасим, рибненський сотник 625

Караїмович Ілляш, військовий осавул 542

Карамишев Григорій Романович, невельський воєвода 633

Карач-бей, перекопський мурза 199, 206, 224, 227, 259, 271, 275, 314, 336, 353, 357, 366, 368, 575, 613, 648

Каргалов В. В., російський історик 19, 170, 379, 507, 529

Карл I Стюарт, англійський король 67

Карл IX Ваза, герцог, правитель, потім король Швеції 72

Карл X Густав Пфальц-Цвайбрюккен, король Швеції 125, 168, 171, 183, 184, 200, 221, 228, 259, 273, 289, 401, 583, 584, 609, 610, 649

Карл XII Пфальц-Цвайбрюккен, король Швеції 555, 649

Карл Еммануїл II Савойський, герцог Савої 649

Карл Людвіг, курфюрст Пфальца 649

Карпаченюк Семен, почепський сотник 620

Карпіні Джованні дель Плано, італійський мандрівник 49

Карпов Г. Ф., російський історик 11, 24, 562

Карпов Прокопій Данилович, кам'янський воєвода 275, 632

Карчевський Томаш, польський полковник 372, 374, 375, 384, 398

Касич Іван, наказний говтянський сотник 617

Каспе С. І., російський політолог 65, 132, 136

Кваснинський Андрій Злотий, смоленський уніатський архієпископ 644

Квашнін Іван, ржевський воєвода 635

- Квашнін Мелетій Климентович,
дворянин, суддя Московського
судного приказу 636, 640
- Кгнінський Ян, маршалок Ізби
Посольської, гнезненський
староста 645
- Кгрошченко Хилко, любецький
наказний сотник 621
- Кейстут, волинський князь,
великий литовський князь 50
- Кеніг Микола, шведський посол 259,
584
- Кепрюлю Мехмет-паша, турецький
великий візир 217, 253, 266
- Керим Гірей калга 552
- Керпицький Григорій,
український вчений 37
- Кипріян, філософ-перкладач
Острозької академії 37
- Кирєєв Роман Іванович, царєво-
борисовський воєвода 630
- Кирєєвський Михайло,
рославльський воєвода 286, 635
- Кирилов Микола Єгорович,
пронський воєвода 635
- Кишкин А.,
солдатський старшина 262
- Кізоветтер А.А., російський
історик, публіцист 63
- Кікін Василь Михайлович, дяк,
російський посол 262, 265, 270,
271, 273, 274, 277, 288, 564
- Кікін Василь Петрович, стольник,
російський посол 145, 157, 158,
162, 163, 165, 166, 168, 169, 173,
203, 230, 231, 233, 251, 561, 563
- Кілікія, дружина Святослава II
Ярославича 508
- Кленович Севастьян, український
письменник 37, 117, 118
- Клименко Лука (Климов),
козацький отаман 242, 249
- Климентій VIII, римський папа 55
- Клірик Острозький, український
православний публіцист 41
- Ключарев Іван, піддячий,
суддя Срібного приказу 640
- Ключевський В. О.,
російський історик 29, 394
- Кмітич Самуїл, хорунжий
оршанський, полковник ВКЛ
304, 334
- Кноллез Річард,
англійський історик 55
- Кнуд Великий, англо-данський
король 509
- Коберзицький Станіслав,
поморський воєвода 646
- Кобзарьова Е. І., російський
історик 19, 184
- Кобизенко Іван
див. Лизогуб Іван
- Кобилецький Григорій, ніжинський
наказний полковник 293, 298,
299, 619
- Кобиляков А., путівлець 319
- Кобяков Дмитро, пронський
воєвода 635
- Ковалевський Іван, військовий
осавул 273, 279, 283, 306, 359,
580, 600, 615
- Ковалевський Никифор,
коропський сотник 279, 290, 620
- Кованько (Коваленко) Олексій,
старосанжарський сотник 617
- Козел Олексій, миргородський
полковник 209, 250, 292, 618
- Козлов Єфим Васильович, севський
воєвода 267, 635
- Козловський Григорій
Афанасійович, князь, стольник
281, 282, 290, 294, 295, 303, 304,
314 402, 412, 431, 640
- Козловський Михайло, козацький
полковник 371, 532
- Козловський Савелій Іванович,
князь, суддя Московського
судного приказу 640
- Коленда Гавриїл, адміністратор
уніатської митрополії 352, 644
- Колибаба Іван
див. Косинський Іван
- Количев Олексій Дмитрович,
окольнічий 628

- Колобов Іван, мінський воєвода 633
 Коломан Книжник,
 угорський король 509, 510
 Колонтай Самуель,
 дубенський староста 647
 Колюбака Іван, переяславський
 полковник 247
 Колюбакін Артемій,
 усердський воєвода 636
 Колющенко Богдан,
 переяславський наказний
 полковник 360, 624
 Колядинський Григорій,
 романовський воєвода 635
 Комаровський Самуїл Олександр,
 литовський обозний 647
 Комучео Олександр,
 папський посол 55
 Кондирев Ждан Васильович,
 окольничий 628
 Кондратьєв Іван *див.* Лизогуб Іван
 Кондратьєв Герасим, сумський
 полковник 328, 625
 Кондрацький Ян, кам'янець-
 подільський польський
 полковник 547
 Конєцьпольський Олександр,
 сандомирський воєвода 543, 646
 Конєцьпольський Станіслав, великий
 коронний гетьман 540, 541
 Конечни Ф.,
 польський історик 31
 Конишевський Андрій,
 сотник Білоруського полку 625
 Кононович-Горбацький Йосиф,
 ректор Києво-Могилянського
 колегіуму 37, 45, 643
 Конрад Казимирович,
 мазовецький князь 511, 512
 Константин Великий, римський
 імператор 97, 107, 110, 123
 Константин IX Мономах,
 візантійський імператор 108, 508
 Константин XI Палеолог,
 візантійський імператор 34
 Констанція, дочка угорського
 короля Бели IV 511
 Контаріні Амброджо,
 венеціанський мандрівник
 і дипломат 83
 Коперник Миколай,
 польський астроном 37
 Копистенський Захарія,
 архімандрит Києво-Печерської
 лаври 41, 44, 45, 117, 118,
 120, 121
 Коптев Прокіп, царєво-
 борисовський воєвода 630
 Копча Ян Кароль,
 полоцький воєвода 646
 Кордт В. О., український історик
 26, 583, 584
 Корєєв Андрій Ілліч, тимчасовий
 промський воєвода 635
 Корєнець Д., український історик
 10, 11, 14, 87
 Корєцькі, український князівський
 рід 112
 Корицінський Войцех, секретар
 великий коронний 648
 Корицінський Стефан, канцлер
 великий коронний 124, 215, 645
 Коріатович Костянтин,
 подільський князь 51
 Коріатович Олександр,
 подільський князь 51
 Коробка Федір,
 український дипломат 180, 574
 Коробко Юхим, козацький сотник,
 український посол 567
 Коровченко Григорій Карпович,
 козацький полковник 555
 Корсак Рафаїл, драгунський
 полковник, російський
 посланець 249, 256, 257, 271,
 522, 523, 525, 526, 564
 Корсаков Гаврило,
 землянський воєвода 632
 Корсунець,
 козацький полковник 318
 Коса Адам,
 хелмінський єпископ 646
 Коса Ян,
 хелмінський воєвода 646

- Косагов Григорій Іванович,
стряпчий, російський посланець
256, 290, 292, 564
- Косаковський Ян,
литовський капітан 374
- Косинський Іван,
верківський сотник 619
- Косинський Криштоф, гетьман
запорозького козацтва 107
- Косов Сильвестр, київський
митрополит 37, 39, 41, 118,
127, 158
- Костомаров М. І., український
і російський історик 13, 24, 272,
370, 372, 379, 380, 538, 591
- Котурженко Іван,
пирятинський сотник 620
- Коханенко Станіслав, чернігівський
полковий сотник, наказний
полковник 606, 620, 621
- Коховський Веспасіан,
польський літописець 7, 8, 13,
22, 346, 378, 379
- Кошовський Генріх,
венденський каштелян 647
- Кравченко Іван, білоцерківський
полковник 260–262, 297, 298,
309–311, 313, 409, 420, 571, 622
- Краєвський М., польський історик
12, 379, 530, 579
- Красінський Ян Казимир,
підскарбій великий коронний
263, 360, 645
- Красковський О.,
російський історик 11, 201
- Крафарт Яган, солдатський
полковник 329, 532, 535
- Крекшин Яків, стряпчий,
російський посланець 246, 251,
256, 563, 564
- Кременчуцький Павло,
чигиринський полковник 617
- Креховецький Іван Томашевич,
військовий осавул, корсунський
полковник 615, 623
- Креховецький Феофан, овруцький
православний архімандрит 642
- Кривенко Григорій,
козацький полковник 545
- Кривецький,
гетьманський писар 615
- Кривоніс Максим,
черкаський полковник 543
- Кривonos В.,
український історик 51
- Крижанич Юрій, сербський
письменник-полеміст 274
- Крип'якевич І. П., український
історик 16, 396, 506
- Крисько,
липоводлинський сотник 625
- Кричевський Михайло (Станіслав),
київський полковник 544
- Кровицький Мартин, польський
гуманіст, соцініанський
теоретик 44
- Кроль П., польський історик 19, 507
- Кром М. М.,
російський історик 103, 105
- Кромвель Олівер, лорд-протектор
Англії 57, 58, 131, 649
- Кропивницький Василь,
гетьманський посланець 300, 580
- Крюковський Михайло,
київський сотник 621
- Ксенія, дочка московського царя
Бориса Годунова 108
- Ксенофонт, грецький письменник
та історик 44
- Кубала А., польський історик 15, 26,
578, 579, 584
- Кубенський Іван Семенович, князь,
московський посол 102
- Кублицький Костя, сотник
полтавської полкової сотні 617
- Кудрявцев Тимофій, дяк, суддя
Записного приказу 638
- Кужеля Дем'ян, посол
опозиціонерів 570
- Куликовський Степан,
російський рейтар 305
- Куліш П. О., український історик 13
- Кульбака Іван,
перейславський полковник 623

Кунегунда, дочка галицько-волинського князя Ростислава Михайловича 511
 Куненгунда, графиня, дочка маркграфа мейсенського Ото фон Орламюнде 509
 Куракін Григорій Семенович, князь, боярин, новгородський воєвода 627, 634
 Куракін Федір Федорович, князь, стольник 278, 279, 294, 302, 308, 312, 313, 316, 320, 327, 329, 335, 339, 341, 342, 345, 349, 355, 383, 398, 411, 535, 536, 611
 Курбацький Самійло, шаповалівський сотник 620
 Курбський Андрій, російський князь-вигнанець 77
 Куриленко Тимофій (Кирило), шептаковський сотник 620
 Кучкін В. А., російський історик 60
 Кучковський Юрій, краківський воєвода 646
 Кушельов Іван Якович, воронізький воєвода 631

Л
 Лабуер Ж. де, французький історик 56
 Лавренко Іван, лохвицький наказний сотник 618
 Лавринов Тимофій, харківський отаман 300, 323
 Лавров Афанасій, стряпчий, сотенний голова 526
 Лазаревський О. М., український історик 10, 370, 371, 373, 376, 378–380, 530, 538, 597
 Лапека Степан, остерський сотник 621
 Лаптев Антон, ярославський купець 73
 Ларіонов Микита, новгородський посол 90
 Ласко Петроній, ченець, гетьманський посланець 205

Ласковський Станіслав, плоцький воєвода 646
 Ласло Сар, угорський герцог, двоюрідний брат короля Стефана 509
 Ласло I Святий, угорський король 509
 Лебедевич Варнава, ігумен Київського Межигірського монастиря 296, 642
 Лебединська Г. В., російський історик, антрополог 409, 411
 Лев Данилович, галицько-волинський князь 511
 Лев Діоген, син візантійського імператора Романа IV Діогена 509
 Левашов П., російський історик 10
 Левіцький І., український історик 379
 Левшин Яків Матвійович 262, 263, 279, 298
 Ленчинський, польський полковник 374
 Леонов Аникій Дмитрович, лебединський воєвода 633
 Леонтев Замятня (Василь) Федорович, думний дворянин 629
 Леонтев Федір Іванович, стольник, тамбовський воєвода 323, 636
 Леопольд I Габсбург, імператор Священної Римської імперії 58, 211, 212, 343, 345, 361, 584, 649
 Леопольд фон Штаде, маркграф нордмарки 509
 Лерх Йоган Мартін, австрійський художник 263
 Леслі Яків, солдатський полковник 522, 523, 532, 535, 537
 Лешко Білий, краківський князь 510, 511
 Лешко Чорний, краківський князь 511

- Лещинський Андрій, гнезненський архієпископ, примас Польщі 196, 602, 645
- Лещинський Богуслав, підскарбій великий коронний, віце-канцлер великий коронний 123, 335, 645
- Лещинський Вацлав, гнезненський архієпископ, примас Польщі 645
- Лещинський Владислав, лецицький воєвода 646
- Лещинський Самуель, луцький староста 647
- Лещинський Томаш, хелмський єпископ 646
- Лещинський Ян, познанський воєвода 263, 308, 646
- Лизогуб Іван Кіндратович (Кобизенко, Кондратьєв), канівський, уманський полковник 622, 623
- Липинський В.К., український історик, публіцист 11
- Лисий І. А., український краєзнавець 24
- Лисовський Кароль, польський полковник 304
- Литвинов В.Д., український історик, філософ 112, 119, 121
- Литвинов Кузьма Савелійович, стрілецький голова 209
- Литвинов-Мосальський Андрій Федорович, князь, окольничий 628
- Лихарев Василь Микитович, козловський, тамбовський воєвода 632, 636
- Лихарев Іван Петрович, стольник, козловський воєвода 339, 632
- Лихарев Семен Олексійович, полоцький воєвода 634
- Лихачов Д. С., російський філолог 76
- Лізола де Франціск, імператорський посол 343, 361, 584
- Лілієнкрон Густав, шведський посол 183, 184, 583
- Ліпсій Юст, голландський філософ та філолог 44
- Лісницький Григорій Софонтійович, миргородський полковник 175, 187, 200, 216, 218, 222, 255, 334, 359, 418, 568, 569, 581, 604, 615, 618
- Лісовський Гаврило, військовий осавул 330, 359, 581, 615
- Лобанов-Ростовський Іван Іванович, князь, окольничий 289, 303-305, 315, 320, 333, 334, 355, 367, 431, 628
- Лобанов-Ростовський Микита Іванович, князь, окольничий 628
- Лобанов-Ростовський Олександр Іванович, князь, стольник, брянський воєвода 278, 279, 362, 630
- Лобода Федір, військовий суддя 418, 615
- Логвінов Радіон, лубенський сотник 618
- Логофет Пахомій, серб, російський публіцист 96
- Лодиженський Максим Савінович, стольник, московський посол 142
- Лончинський, польський полковник 308
- Лопухін Абрам Микитович, полковник, стрілецький голова 279, 308, 319, 531, 535, 551
- Лопухін Ларіон Дмитрович, думний дяк, суддя Печатного, Посольського приказів 142, 157, 629, 639
- Лоре Жан, французький поет 58
- Лосовський Ян, польський посол 366, 407
- Лоський І., український історик 15
- Лужицький Кароль, підляський каштелян 553
- Лукаш з Нового Міста, український вчений 37
- Лукашевич Ю., польський історик 13

Лукіан, грецький
письменник-сатирик 44

Лукін Іван,
борисовський воєвода 630

Лукомський Самуїл Євстахій,
підвоєводич вітебський,
полковник ВКА 304

Лучченко Мисько,
військовий осавул 615

Львов Василь Петрович, князь,
окольнічий 629

Львов Дмитро Петрович, князь,
боярин, астраханський воєвода
627, 630

Львов Микита Якович, князь,
окольнічий 629

Львов Семен Петрович, князь,
окольнічий, яблонівський,
белгородський воєвода 161, 197,
263, 274, 278, 371, 381, 383, 384,
532, 536, 629, 630, 637

Любарт, литовський,
волинський князь 50

Любовицький Франциск,
хелмський каштелян 647

Любомірський Олександр Михайло,
коронний конюший 648

Любомірський Станіслав, польний
гетьман 540

Любомірський Юрій Себастьян,
маршалок великий коронний,
польний гетьман 210, 211, 228,
549, 550, 645

Людовік XIV Бурбон,
король Франції 649

Люкс Л., німецький історик 83

Лютер Мартин, реформатор
католицизму, засновник
лютеранства 77

Люторенко Яків,
білоцерківський полковник 622

Лянцкоронський Станіслав,
гетьман польний коронний,
галицький каштелян 544,
546, 647

Ляпунов Лев Прокопович,
белгородський обложний

воєвода 161, 187, 209, 239, 362,
523, 630, 631

Лясота Еріх,
імператорський посол 55

Лях Семен
див. Голуховський Семен
Остапович

М

Магмет-Гірей
див. Мухаммед-Гірей IV

Маєр Йоган,
шведський посол 124

Мазарані Іван (Мазарак Ян),
гетьманський посланець 306,
360, 580

Мазепа Адам-Степан Михайлович,
білоцерківський наказний
полковник 360, 622

Мазепа Іван Степанович, гетьман
Лівобережної України 14

Майєрберг Августин, барон,
імператорський посол 80, 157,
192, 207, 324

Макарій,
антиохійський патріарх 93

Макарій, московський митрополит,
церковний історик 93

Макіндер Х. Дж., англійський
геополітик 88

Максиміліан, ерцгерцог
австрійський 108

Максиміліан I,
імператор Священної Римської
імперії 101

Максиміліан II,
імператор Священної Римської
імперії 100

Малинський Данієль,
белзький каштелян 647

Малов Іван, сотник Прилуцького
полку 530

Малов О. В., російський історик 20,
530, 539

Малфріда, дочка великого
київського князя Мстислава I
Великого 510

- Малфріда, чеська княгиня,
дружина Володимира I
Святославича 508
- Мальгін Т., російський історик 10
- Мальцев А. Н., російський історик
19, 167, 282
- Мамалалов Костянтин,
змієвський воєвода 632
- Маметша Сулешев, татарський
мурза 198, 199, 246, 275
- Мамет Ширин-бей мурза 259
- Манкієв А. І., російський історик 10
- Мансир (Мамсир), татарський
мурза 260, 276, 285, 364
- Маньков А.Г.,
російський історик 213
- Маренко О.,
син боярський 299
- Марієт Ж., гравер 369
- Марія Доброгнеда, дочка великого
київського князя Володимира I
Святославича 509
- Марія, дочка великого
київського князя Володимира
Мономаха 509
- Марія, дочка великого литовського
князя Гедиміна 34
- Марія, дочка галицько-волинського
князя Юрія Львовича 511
- Марія, дружина великого
владимирського князя
Всеволода Велике Гніздо 34
- Марія, дружина великого
київського князя Всеволода I
Ярославича 508
- Марія Луїза *див.* Гонзага Людвіга
Марія
- Маркевич М. А., український
історик 12, 13, 368, 380, 506
- Маркевич О.,
український історик 26
- Маркел, архієпископ вологодський
і великопермський 402
- Марков Єремій, посланець
опозиціонерів 203, 568
- Маркович Роман,
остерський сотник 621
- Маркс К., німецький політичний
економіст 24, 299
- Марченко М. І., український
історик 17, 372, 538
- Марташ,
татарський мурза 366
- Мар'янов Семен,
конотопський сотник 620
- Матвеев Артамон Сергійович,
полковник, стрілецький голова,
російський посол 142, 162, 168
171, 173, 221, 415, 531, 534, 561
- Матвеев Іван,
яресковський сотник 619
- Матвеев Михайло, дяк, суддя
Панахидного приказу 639
- Матвеев Степан,
жовнинський сотник 617
- Матісен Бродеро, художник 127
- Мачошкін Афанасій Іванович,
стольник і московський
ловчий 639
- Махмет
див. Мехмет II Фатих
- Маховський Себастьян,
польський полковник 253,
317, 552
- Мевс Іван, драгунський полковник
329, 531, 534
- Медекша Стефан Франціск,
королівський секретар,
польський посол 182
- Межецький С., почепський
сотенний писар 381
- Мейн Олександр Ахіллес,
бранденбургський посол 214, 583
- Мейн Якуб, майор 210
- Мелек Ахмед-паша, мутасариф
Очаківського еялету 178
- Мелетій, ігумен Кирилівського
монастиря 642
- Мельник Л. Г.,
український історик 23, 530
- Менглі-Гірей, кримський хан 102,
104, 548
- Мехмет II Фатих,
турецький султан 95

- Мехтільда, дочка великого
київського князя Ярополка III
Ізяславича 510
- Мечислав (Мешко),
польський князь 509
- Мешко II Лімберт,
польський король 508
- Мешко III Старий,
польський король 510, 511
- Мещерин Іосиф, чернігівський
православний архімандрит 642
- Мещеринов Олексій,
стрілецький голова 531, 534
- Мжецький Денис,
син боярський 193
- Мигай Митка,
військовий бунчужний 615
- Микита,
чигиринський протопіп 644
- Микитенко Фесько,
кальницький сотник 621
- Микифоров Василь,
гадяцький сотник 617
- Микифоров Дмитро,
білоцерківський сотник 622
- Микифоров Миторофан, піддячий,
московський посол 403
- Микулін Сергій, московський
стрілець 409
- Милославський Іван Андрійович,
боярин, суддя Ямського приказу
324, 627, 641
- Милославський Іван Михайлович,
окольнічий 628
- Милославський Ілля Данилович,
боярин, суддя Казенного,
Аптекарьського, Іноземного,
Рейтарського, Ствольного,
Стрілецького, Рахункового
приказів 206, 207, 324, 603, 627,
638, 640
- Милославський Федір Якович,
окольнічий 628
- Мироцький Дмитро,
конотопський протопіп 644
- Мирон, колишній полтавський
полковий осавул 406
- Миронівський Артемій,
глухівський сотник 619
- Мисан,
старосанжарський сотник 617
- Миско, омельницький сотник 618
- Мисюра Мунехін М. Г., пековський
великокняжий дяк 92
- Митченко Василь,
канівський сотник 360, 623
- Михайло I Асень,
болгарський цар 511
- Михайло II Всеволодович, великий
київський князь 32, 33, 510
- Михайло Борисович великий
тверський князь 62
- Михайло Олександрович,
тверський князь 92
- Михайло Федорович,
московський цар 35, 73, 81, 100,
109, 205
- Михайлов Гаврило,
піддячий, московський
посланець 198, 204, 393
- Михайлович Григорій,
кролевецький сотник 620
- Михайлович Тимофій,
острозький книжник 41
- Михайлович Федір, подільський
наказний полковник 624
- Мицик Ю. А., український історик
22, 23, 26, 122, 372, 379, 384, 507,
529, 538, 593, 597, 610
- Мишецький Данило Єфремович,
князь, стольник, віленський
воевода 631
- Мишкін (Михайлов) Левко,
грунський сотник 329, 617
- Мишковський Петро, воевода
ланчинський, польсько-
литовський посол 104
- Міллер Г. Ф., російський історик 9
- Мілюков П. М., російський
політичний діяч, історик,
публіцист 63
- Міндовг, литовський князь 511
- Міневський Василь,
український посол 567

- Міневський Юрій,
корсунський осавул,
український посол 183, 187, 191,
192, 567
- Мінін Кіндрат,
піддячий 148, 316, 407
- Мірча Старий, мултянський
воевода 50
- Мішко Д. І.,
український історик 68, 108
- Мішуренко Савва Михайлович,
батуринський сотник 619
- Могила Петро Симеонович,
київський митрополит 37–41,
43, 45, 47, 73, 74, 117, 121
- Могилевський Семен, сотник
Білоруського полку 625
- Можайський Семен Іванович,
сіверський князь 103
- Мойсей, пророк в іудаїзмі,
християнстві, ісламі 121
- Мокрієвич Карп 613
- Мономах *див.* Константин IX
Мономах
- Мономаховичі, руський
князівський рід 93
- Морозов Борис Іванович,
боярин 73, 191, 206, 324, 601,
603, 627
- Морозов Гліб Іванович, боярин 627
- Морстин Ян Андрій,
коронний референдарій 648
- Мостицький Діонісій,
ігумен Ніжинського монастиря
при храмі Різдва пресвятої
Богородиці 643
- Мстислав I Володимирович
Великий, великий київський
князь 33, 508, 510
- Мстислав II Ізяславич, великий
київський князь 508
- Мурад II, турецький султан 95
- Мурашка Денис, сотник
Білоруського полку 262, 267,
290, 295, 303, 333, 334, 624
- Мустафа,
татарський мурза 366
- Мухаммед IV Осман, турецький
султан 179, 180, 204, 254, 323,
336, 553, 574, 576, 649
- Мухаммед-Гірей IV,
кримський хан 19, 180, 198, 204,
205, 210, 215, 224, 323, 327, 330,
331, 336, 340, 358, 366, 368, 369,
373, 386, 401, 403, 404, 548, 549,
574, 575, 599, 648
- Мюллер А.,
шведський посол 382, 401
- Мюллер Й.-Й.,
німецький історик 8
- Мюрад-Гірей,
кримський хан 555
- М'ясковський Андрій,
регент (керуючий) коронною
канцелярією 648
- М'ясковський Войцех, львівський
підкоморій 124, 126
- Мяснов Андрій,
ряжський воевода 635
- ## Н
- Наїма Мустафа, турецький
літописець 9, 346, 366, 372, 374,
378, 382
- Наливайко Д. С., український
філолог та історик 37, 39, 54,
56, 57
- Наливайко Северин,
козацький отаман 116
- Нарбеков Афанасій Самійлович,
скарбник 629
- Нарбеков Федір Савович,
борисовський воевода 630
- Нарбут Станіслав,
литовський посол 104
- Наріжний С.,
український історик 15, 173
- Нарманський Іван, жилець,
сотенний голова 526
- Нарушкевич Олександр,
віце-канцлер литовський,
писар литовський 645
- Наумов Микита, дяк, путивльський,
нижегородський воевода 634, 635

- Наумов Федір Васильович,
перяславо-рязанський
воєвода 634
- Нащокін Богдан Іванович,
думний дворянин 629
- Нащокін Григорій Борисович,
думний дворянин, суддя
Холопського приказу 629, 641
- Небаба Мартин, чернігівський
полковник 545
- Неверовський Станіслав, абат,
референдарій литовський
духовний 648
- Нелединський Борис Іванович,
патріарший боярин 639
- Нелюбович-Тукальський Іосиф,
віленський православний
архімандрит 642
- Немирич Степан Степанович,
генерал артилерії Великого
князівства Руського 359
- Немирич Юрій Степанович,
український дипломат,
київський підкоморій 11, 13, 15,
19, 42, 265, 266, 289, 320, 327, 337,
342, 345, 359, 361, 368, 410, 538,
582, 584, 600
- Нечай Данило,
брацлавський полковник 545
- Нечай Іван, білоруський (чужий)
полковник 142, 144, 148, 165,
166, 168, 169, 181, 182, 243, 249,
258, 264, 267, 270, 273, 281, 282,
284–287, 290, 295, 298, 303, 304,
308, 315, 322, 326, 327, 333, 334,
355, 367, 431, 596, 597, 624
- Никифор Григорій,
чернігівський наказний
полковник 620
- Никон,
московський патріарх 78, 139,
141, 158, 159, 162, 208, 237, 238,
402, 411, 412, 604
- Новиков М.І., російський видавець,
журналіст 10, 26, 384
- Новосельський О.А., російський
історик 18, 21, 382, 384, 539, 574
- Новосильцев Володимир
Михайлович, голова сотні
московських дворян 353, 365,
366, 383, 531
- Норов Афанасій, капітан, царєво-
борисовський воєвода 630
- Носач Тимофій, військовий
обозний 243, 247, 352, 579,
582, 615
- Носачевич Лукаш, чернігівський
шляхтич 606, 613
- Носов Н.Е., російський історик 60
- Носуля Семен, козак Прилуцького
полку 610
- Нуайє П'єр де,
секретар польської королеви 26,
145, 346, 382
- Нудьга Г.,
український історик 36
- Нураддин солтан Адиль-Гірей
царевич 224, 275, 353, 357, 368,
378, 550, 648
- Обанін Тихон, старець,
суддя Патріаршого казенного
приказу 639
- д'Обіньє Теодор Агріппа,
французький поет та історик 55
- Обухович Михайло Лев,
смоленський воєвода 646
- Овідій, римський поет 44
- Овцин Дмитро Васильович,
кузнецький воєвода 633
- Ода, дочка маркграфа нордмарки
Леопольда фон Штаде 509
- Одинець Андрій,
черкаський полковник 624
- Одоєвський Микита Іванович,
князь, боярин 144, 230, 324, 627
- Одон, познанський і калішський
князь 511
- Озтун Й.,
турецький історик 529, 538
- Оксенов Тимофій,
борисовський воєвода 630
- Олаф III Скотконунг, шведський
король 508

- Олеарій Адам,
гольштинський посол 80
- Олевкович Онисим,
говтянський сотник 617
- Олег, великий київський князь 32
- Олег Святославич, син великого
київського князя Святослава II
Ярославича 509
- Олександр, молдавський воєвода 50
- Олександр VI, папа римський 104
- Олександр VII, папа римський 649
- Олександр Всеволодович,
володимиро-волинський
князь 511
- Олександр Казимирович, великий
литовський князь 34, 68,
102, 104
- Олександр Невський, князь
новгородський, великий
князь владимирський 59, 60, 94
- Олексій I Комнін, візантійський
імператор 508, 510, 512
- Олексій Михайлович, московський
цар 12, 67, 78, 82, 109, 110, 126,
132, 138, 140, 146–148, 156, 158,
161, 162, 176, 186, 207, 213, 221,
229, 230, 238, 243, 246, 247, 253,
255, 256, 280, 289, 306, 309, 312,
316, 351, 362, 386, 401, 402, 406,
411, 412, 419, 427, 561–565, 599,
601, 603, 604, 607, 610–612, 649
- Олена,
дочка бана Хорватії Белуши 508
- Олена, дочка великого київського
князя Ростислава I
Мстиславича 510
- Олена, дочка великого
московського князя Івана III 34
- Олена, дочка краківського князя
Лешка Білого 511
- Олена (Ідонка), дочка угорського
короля Бели I 510
- Оленик,
костянтинівський сотник 618
- Олехня, польський посол 104
- Олвеберг Даниїл, шведський
дипломатичний агент,
гетьманський писар 171, 172,
182, 183, 199, 360, 583
- Олійник А. В.,
український історик 17, 18, 372,
380, 358, 380, 381, 384, 539
- Олова, дружина Великого
київського князя Володимира I
Святославича 508
- Ольга, дочка візантійського
імператора Іоанна II
Комніна 34, 508
- Ольгерд,
великий литовський князь 92
- Ольмо Ф.,
венеціанський історик 56
- Ольшанський Григорій,
гетьманський посланець 317, 580
- Ольшанський Петро,
сотник першої миргородської
сотні 216, 569, 618
- Оляничин Д., український історик
26, 36, 583, 588, 604
- Омелянович Іван,
остап'янський сотник 618
- Оникієнко (Анікеєнко, Анікеєв)
Тимофій, корсунський
полковник 247, 263
- Ончкеев Салман,
кримський татарин 393
- Опалінський Лукаш, маршалок
надвірний коронний 645
- Опалінський Петро, підляський
воєвода 180, 646
- Опухтін Іван Данилович, стольник,
російський посол 220, 221, 225,
227, 231, 246, 253, 340, 346, 352,
358, 562
- Опухтін Оверкій Сидорович,
брянський, трубчевський
воєвода 339, 630, 636
- Ордин-Нащокін Афанасій
Лаврентійович, думний дворянин
167, 237, 284, 407, 412, 629
- Орел, гетьманський емісар 306
- Оріховський-Роксолан Станіслав,
український мислитель-гуманіст
та публіцист 37, 46, 117–119, 121

Осиповський Іоасиф, ігумен
Максаковського
Спасо-Преображенського
монастиря 643
Осман II, турецький султан 540
Оссолінські, польський
шляхетський рід 25
Остаф'єв Василь,
чернянський воєвода 637
Остаф'єв Семен,
посол опозиціонерів 567
Остаф'єв Яків,
посол опозиціонерів 567
Остафій, гетьманський писар 176,
583, 615
Острозький Костянтин
Костянтинович, князь, київський
воєвода 41, 112–114, 119
Острозький Олександр
Костянтинович, князь 112
Острозький Януш Костянтинович,
князь, волинський воєвода 52,
112, 114
Острозькі, український
князівський рід 112
Острогубов Євтихій Єрофійович,
мещовський (мещеський)
воєвода 633
Остророг Микола,
коронний підчяший 543, 544
Остриця Яків,
козацький гетьман 546, 542
Отто II Чорний,
моравський князь 510
Отто фон Орламюнде,
маркграф мейсенський 509
Оттон I,
германський імператор 508
Отяєв Василь, мстиславський
воєвода 633
Офросімов Іван Михайлович,
харківський воєвода 223, 250,
275, 299, 636
Офросімов Михайло Михайлович,
єпіфанський воєвода 631
Ощерін Іван Іванович, боярин,
московський посол 104

П

Павліщев М.І., польський історик
12, 372, 384, 539
Павло Кросненський (Русин),
український вчений-літератор
37, 46
Павлюк *див.* Бут Павло Міхнович
Паєв Дюлюман Кармич,
кримський татарин 393
Паїк В.,
український історик 24
Паїсій, єрусалимський патріарх 110,
123
Пальчиков Василь,
сотенний голова 292
Папара Юрій,
український шляхтич 360
Партошка Іван Іовенко
див. Іваненко Іван
Парфеній,
молдавський архімандрит 398
Пархоменко Яків,
черкаський полковник 624
Паславський І. В., український
історик філософії 41, 45
Пателар Афанасій, колишній
константинопольський
патріарх 110
Пацкевич (Папкевич, Патцкевич)
Матвій, іркліївський полковник
330, 359, 581, 625
Пафнутій, ігумен Макошинського
Миколаївського монастиря 643
Пац Костянтин Владислав,
надвірний хорунжий 375
Пац Криштоф Зігмунд, великий
канцлер литовський 273, 283, 645
Пац Миколай Стефан,
троцький воєвода 646
Пац Михайло Казимир,
литовський обозний 647
Пашко *див.* Гомон П.С.
Педашенко Сава, сотник
полтавської полкової сотні 617
Педяк Іван,
балаклійський сотник 617
Пезаро Джовані, дож Венеції 649

- Пекалід Симон, український письменник 37, 118, 121
- Пекулицький Яків, шляхтич, український посол 360, 567
- Пекулицький Ян, український шляхтич 360
- Перетяткович Криштоф, польський посланець 270, 337, 349, 350, 352, 370, 372, 581
- Перехрест Павло, полтавський козак 406
- Перлинов Василь, сотник Охтирського полку 625
- Переяслава, дочка галицько-волинського князя Данила Романовича 511
- Пернал А.В., канадський історик 19, 580, 581, 582
- Петрановський Ярема, гетьманський посол 576
- Петрарка Франческо, італійський поет-гуманіст 44
- Петрей Петер де Ерлезунд, шведський мандрівник і дипломат 79, 84
- Петренко Яків, кальницький (вінницький) полковник 621
- Петро І Олексійович, московський цар, російський імператор 133, 221, 394, 520, 555
- Петро, молдавський воєвода 50
- Петров Кирило, донський станичний отаман 412
- Петровський Василь, ходорковський сотник 623
- Петровський М. Н., український історик 15, 376, 506–507, 581, 611
- Петряшкович Станіслав, польський посол 101
- Пилип, миргородський протопа 328, 644
- Пилип, московський митрополит 61
- Питирим, митрополит Сарський і Подонський, суддя Печатного двору 639
- Підгорецький Дмитро, воротинський воєвода 631
- Підсилкенко Севастьян, рясівський сотник 617
- Пічета В. І., російський історик 15
- Платон, грецький філософ 44
- Племянников Данило, козельський воєвода 632
- Племянников Федір Михайлович, мосальський воєвода 633
- Плетенецький Єлисей Михайлович, архимандрит Києво-Печерської лаври 41, 45
- Плещеев Дмитро, болховський воєвода 630
- Пліній Старший, римський письменник, вчений 44
- Плутарх, грецький письменник та історик 44
- Плюханова М. Б., російський історик 98
- Побединський Петро, ротмістр 304
- Погорецький Федір, гетьманський писар 615
- Погребиський Пилип, веприцький сотник 617
- Подгородецький А., польський історик 19, 30
- Пожарський Іван Дмитрович, князь, окольничий 628, 641
- Пожарський Семен Романович, князь, окольничий 278, 342, 371–376, 378, 380, 381, 383, 384, 386, 397, 532, 536, 549, 628
- Покушелев Андрій Федорович, рейтар, російський посланець 249, 279, 290, 292, 563
- Поленов Никифор Олексійович, призначений миргородський воєвода 521
- Полєв Іван Андрійович, стольник, тамбовський воєвода 339, 636
- Половець Семен, білоцерківський наказний полковник 276, 622
- Полонська-Василенко Н. Д., український історик 506, 529

- Полоцький Симеон, білоруський педагог, письменник, перекладач 74
- Полтєв Семен Федорович, полковник, стрілецький голова 531, 534
- Полтєв Федір Олексійович, стряпчий з ключем 629, 640, 641
- Полубенський Олександр, слонимський староста, полковник 303, 304
- Полукетов М., оршанський воєвода 295
- Понятовський Мацей, абат, референдарій коронний духовний 648
- Попилу (Попов) Сава, ігумен Чигиринського монастиря 643
- Попов Єремій Андрійович, донський козак, російський посланець 566
- Попов Єремій Степанович, донський козак, російський посланець 566
- Поппель Микола, імператорський посол 82
- Поривай Гаврило, український шляхтич 360
- Портомоїн Яків, піддячий, російський посланець 254, 259, 267, 289, 564
- Посевіно Антоній, папський посол 77, 99
- Посошков Іван, російський публіцист 395
- Потимський Павло Ілліч, військовий суддя опозиціонерів 329, 616
- Потій Іван, володимирський і берестейський уніатський єпископ 644
- Потій Іпатій, уніатський митрополит 114
- Потоцький Андрій, галицький староста 586
- Потоцький Андрій, коронний обозний 307, 314–317, 335, 368, 384, 404, 408, 549, 613, 647
- Потоцький Микола, гетьман великий коронний 123, 127, 150, 541–543, 545, 546
- Потоцький Микола, черкаський староста, галицький каштелян 553, 647
- Потоцький Петро, воєвода брацлавський 647, 646
- Потоцький Станіслав, гетьман великий коронний, краківський воєвода 171, 211, 232, 273, 307, 360, 542, 547–550, 606, 646
- Потоцький Стефан, син коронного гетьмана М. Потоцького 543
- Потоцький Якуб, краківський каштелян 308, 313, 647
- Похльобкін В.В., російський історик 19, 529
- Почановський Самійло, український посол 191, 567
- Пражмовський Миколай Ян, канцлер великий коронний 306, 323, 385, 404, 611, 612, 645
- Предслава, дочка великого київського князя Святополка II Ізяславича 509
- Премислава, дочка великого київського князя Володимира I Святославича 509
- Прибислава, дочка володимиро-волинського князя Ярослава Святополковича 511
- Привицький Осип, корсунський наказний полковник 298, 571, 623
- Приклонський Михайло Богданович, стольник, белгородський обложний воєвода 631
- Принковський Самійло, шляхтич, теоретик соцініанства 42
- Пріорато Галеаццо, італійський історик 58

- Прозоровський Іван Семенович,
князь, боярин 237, 309, 627, 640
- Прозоровський Семен Васильович,
князь, боярин 134, 627
- Прокопов Степан,
комишнянський сотник 618
- Прокопович Степан, сотник першої
миргородської сотні 618
- Прокопович Юрій,
кременецький купець 360
- Пронський Іван Петрович,
князь, боярин 627
- Прончищев Афанасій Осипович,
думний дворянин 629, 640
- Прончищев Іван Афанасійович,
стольник, російський посол 562
- Протасов Давид Захарович,
колонтаєвський воєвода 197, 633
- Прохаска А.,
польський історик 15, 28
- Процуна Афанасій, гетьманський
посол 198, 574
- Прудник Пилип, сотник
Білоруського полку 304, 625
- Прус, легендарний правитель
Пруссії 92
- Птицький Дамаскін,
український педагог,
перекладач 73
- Путилов В.П.,
російський історик 17
- Путро О. І.,
український історик 22, 23, 529
- Пушечников Василій,
стрілецький голова 304
- Пушкар Кирик Мартинович,
полтавський полковник 290,
292, 339, 340, 365, 366, 404, 406,
570, 573, 616
- Пушкар Марко Мартинович,
полтавський полковник 569,
573, 616
- Пушкар Мартин Іванович,
полтавський полковник 7, 11,
18–21, 182, 197, 203, 206–209,
212, 215, 218, 220, 222, 224, 225,
227, 231–233, 236, 239, 240, 243,
246, 247, 251, 252, 257, 259, 275,
280, 289, 311, 314, 429, 548,
568–570, 616
- Пушкін Борис Іванович,
окольнічий 628
- Пушкін Петро Михайлович,
стольник, суддя Московського
судного приказу 640
- Пущін Тимофій,
мценський воєвода 633
- Пшемисл II Отокар,
чеський король 511
- Р**
- Равіта-Гавронський Ф.,
польський історик 15
- Радеї Ференц,
трансільванський князь 160, 649
- Радзивіл Альбрехт Станіслав,
великий литовський
канцлер 125
- Радзивіл Богуслав,
литовський конюший 648
- Радзивіл Ян, литовський коронний
гетьман 544–546
- Радченко Михайло,
український посол 569
- Раде Михне (Михаїл) III, воєвода
і господар Валахії (Мулянії)
217, 649
- Раздорський О.,
російський історик 69, 70
- Ракоці II Дьєрдь, трансільванський
князь 124, 128, 151, 160, 204, 205,
217, 254, 260, 266, 583, 649
- Ракушка Роман Ониськович,
ніжинський полковий сотник
227, 575, 620
- Ратибор I, поморський князь 511
- Ратцель Ф., німецький геополітик 30
- Рауль II граф де Крепі де Валуа 509
- Ращенко Хома, любецький,
роїський сотник 612, 617, 621
- Рей Миколай, польський
письменник-гуманіст 44
- Реншальд,
шведський фельдмаршал 555

- Репнін Борис Олександрович,
князь, боярин, смоленський
воєвода 627, 636, 640
- Репнін Іван Борисович, князь,
боярин, полоцький воєвода 627,
634, 638, 640
- Ржевський Іван Андрійович,
борисовський воєвода 630
- Ржевський Іван Іванович,
змієвський, згодом чигиринський
воєвода 203, 555, 632
- Ржевський Матвій Іванович,
дяк 105, 106
- Рибалка, сотник Білоруського
полку 303, 625
- Рижка Петро,
російський розвідник 193
- Рижков Марк,
валківський воєвода 631
- Ритар (Ритар) Іван, козацький
полковник 286, 295, 305, 322, 334
- Рігельман О. І., російський історик
10, 370, 380
- Ріддерг'єльм І.І.,
шведський генерал-майор 259
- Рогов А. І., російський історик 76
- Рогозін Дмитро Іванович,
стряпчий, російський посланець
186, 193, 561
- Роде Андрій, данський дипломат
26, 351
- Розицький Ян, писар великого
коронного скарбу 648
- Розонов І.,
російський гравер 142
- Роколов Ілля, піддячий,
російський посланець 162, 561
- Роман ІІ,
візантійський імператор 508
- Роман ІІ Мстиславич,
великий київський та галицько-
волинський князь 33, 509, 511
- Роман ІV Діоген, візантійський
імператор 509
- Роман Данилович, син галицько-
волинського князя Данила
Романовича Галицького 511
- Романови, російська царська,
імператорська династія 109, 143
- Романович Матвій,
іченський сотник 619
- Романченко Андрій, переяславський
полковий суддя 360
- Ромодановський Василь
Григорович, князь, боярин,
астраханський воєвода 627, 630
- Ромодановський Григорій
Григорович, князь, окольничий
і белгородський полковий
воєвода 7–8, 10, 20, 102, 156,
157, 161, 162, 168, 170, 173, 174,
187, 188, 191, 200, 206, 209, 218,
230, 233, 239–242, 244–246,
248–252, 254–259, 262, 264–266,
270, 272, 273, 278–280, 288,
290–295, 297–302, 305, 307–311,
313–315, 320, 325, 349, 354, 357,
362–364, 371, 373, 376, 380, 383,
397, 411, 420, 428, 430, 431, 523,
532, 535–537, 551, 555, 562–564,
570, 572, 628, 630, 631
- Ромодановський Іван Іванович,
князь, боярин 627
- Ромодановський Семен Васильович,
князь, московський посол 102
- Ропорт Я., солдатський полковник
522, 523
- Россохацький Миколай Франциск,
писар литовського скарбу 648
- Ростислав І Мстиславич,
Великий київський князь 510
- Ростислав-Михайло
Володимирович,
володимиро-волинський
князь 510
- Ростислав Михайлович, галицько-
волинський князь 510, 511
- Ростислав Мстиславович,
смоленський князь 92
- Ротошинський Петро Партеній,
мукачівський католицький
єпископ 644
- Ртищев Григорій Іванович,
постельничий 629, 641

- Ртищев Михайло Олексійович,
окольнічий 628
- Ртищев Федір Михайлович,
окольнічий, суддя Приказу
таємних справ 73, 74, 149, 187,
206, 603, 628, 638-640
- Рубець Ілля 603
- Рубець Михайло 603
- Рубінштейн Н.,
російський історик 17, 29
- Рудика Андрій,
настаський сотник 622
- Рудницький Ян, миргородський
полковий писар 359
- Рудольф II, імператор Священної
Римської імперії 55, 108
- Ружкевич (Ружич), польський
полковник 308, 317, 318, 319, 332
- Румянцева В. С.,
російський історик 74
- Русин Павло
див. Павло Кросненський
- Рюрик, літописний варязький
князь 91, 92
- Рюриковичі, руська князівська
династія 91, 94
- Рюсов Балтазар,
лівонський літописець 71
- С**
- Саблінський, козацький піхотний
полковник 261
- Савич Семен Леонович,
канівський полковник 623
- Савич Пашко *див.* Гомон Павло
Савович
- Савін Єремія, донський козак,
російський посланець 364
- Савченко Матвій, сотник
Подільського полку 624
- Савченко Яків, константинівський
сотник 620
- Сагайдачний Петро Кононович
(Конашевич), гетьман
реєстрового козацтва 55, 540
- Саданович Г.,
білоруський історик 21, 267
- Сакович Адам Михай,
смоленський воєвода 243, 646
- Сакович Касіян, ректор
Київської братської школи 37,
45, 46, 118 120
- Саломея, дочка великого київського
та галицько-волинського князя
Романа Мстиславича 511
- Салтиков Іван Іванович, боярин 627
- Салтиков Лаврентій Дмитрович,
боярин 627
- Салтиков Михайло Михайлович,
боярин 627
- Салтиков Петро Михайлович,
боярин 627, 638, 640
- Самовидець, український
козацький літописець 7, 15, 346,
364, 367, 368-370, 372-374, 380,
381, 382
- Самойлович Іван Самійлович,
гетьман Лівобережної України
394, 555, 585, 599
- Санін Г. О.,
російський історик 20, 379
- Санкто Ромуло Криштоф де,
генуезький купець
і підприємець 52
- Санніков Василь,
гадяцький сотник 617
- Сантай Сигізмунд, папський і
угорсько-чеський посол 104
- Сапега Криштоф Франциск,
литовський обозний,
белзький староста 647
- Сапега Олександр Казимир,
жмудський єпископ 646
- Сапега Павло Ян,
гетьман литовський,
віленський воєвода 139, 140, 168,
177, 197, 211, 214, 284, 286, 303,
304, 308, 333, 645
- Саприка, сотник Білоруського
полку 295, 333, 334, 624
- Сапунов О.,
білоруський історик 26, 32
- Сарбей В. Г.,
український історик 24, 32

- Сарновський Станіслав,
перемиський католицький
єпископ 646
- Сарченко Роман,
остерський сотник 609, 621
- Сас П. М., український історик 47
- Сатановський Арсеній, український
педагог, письменник 73
- Сафонов Григорій Петрович,
призначений білоцерківський
воєвода 261, 521, 527, 632
- Сахаров О. М., російський історик
18, 141, 422
- Свен II Естрідсен,
шведський король 509
- Светоній, римський історик 44
- Свіонтицький Федір,
киселівський сотник 620
- Святополк, поморський князь 511
- Святополк I Володимирович
Окаянний, великий київський
князь 508
- Святополк II Ізяславич, великий
київський князь 508–509
- Святополк Мстиславович,
син великого київського князя
Мстислава I Великого 510
- Святослав II Ярославич, великий
київський князь 508–509
- Святослав III Всеволодович,
великий київський князь 94
- Святослав Володимирович,
син великого київського князя
Володимира I Святославича 509
- Святослав Ігорович,
перемиський князь 512
- Сеїт Кази,
татарський мурза 366
- Селеховський Федір, князь,
острогський воєвода 634
- Селіванов Роман Михайлович,
брянський обложний
воєвода 630
- Селім-ага,
ханський посол 199, 574, 575
- Селім-Гірей салтан царевич 314,
327, 353, 552, 553, 648
- Селіфонтов Воїн,
харківський воєвода 636
- Семен Іванович Гордий, великий
московський і владимирський
князь 34, 90
- Семенович Данило,
веприцький сотник 617
- Сенека Луцій Анней, римський
письменник, філософ 44
- Сербін Іван Федорович,
брацлавський полковник 203,
252, 261, 262, 285, 622
- Сергійчук Б. В., український
історик 30, 529, 538
- Сестренцевич-Богущ С.,
російський історик 530
- Сефер-Казі-ага, великий кримський
візир 180, 198, 199, 215, 323, 330,
346, 382, 385, 404, 599, 648
- Сигізмунд II Август, польський
король та великий князь
Литовський 71, 72, 100, 106, 107
- Сигізмунд III Ваза,
польський король 115
- Сидоренко О. Ф., український
історик 49, 53, 68, 69
- Силич Оникій, чернігівський
полковник 267, 293, 418, 620
- Силин Богдан, дяк, суддя Приказу
золотих справ 638
- Силка Іван,
козацький полковник 329, 354,
365, 366, 368, 532
- Сильвестр, ігумен Київського
Троїцького «больницького»
монастиря 208, 642
- Симанов Семен,
комишнянський сотник 573, 618
- Симеон Суздалець,
російський публіцист 90
- Симоновський П. І.,
український історик 9, 25
- Синиціна Н. В.,
російський історик 97
- Ситий І., український історик 26
- Сігурд I Магнуссон,
норвезький король 510

- Сілський Олександр,
гнєзненський каштелян 647
- Сірко Іван Дмитрович, кальницький
(вінницький) полковник,
кошовий отаман Запорозької
Січі 11, 408–411, 554, 616, 621
- Скидан Карпо Павлович,
козацький полковник 541
- Скіндер-паша, турецький
воєначальник 540
- Скоблик В. П., український
історик 53
- Скорняков-Писарєв Семен
Семенович, підполковник,
стрілецький голова 249, 276,
279, 332, 522–526, 531, 535
- Скоробагатенко Іван, військовий
осавул 297, 302, 307, 313, 320,
334, 357, 363, 364, 420, 571, 615
- Скребець (Скрибен) Василь Якович,
лохвицький сотник 618
- Скрябін Михайло Федорович,
севський воєвода 635
- Скуратов Петро Дмитрович,
стольник, белгородський
воєвода, російський посол 230,
231, 242, 243, 247, 248, 253, 299,
353, 354, 363, 537, 563, 606, 631
- Славинецький Єпіфаній,
український педагог,
письменник і перекладач 73
- Слізка Яків, гетьманський
посланець 317, 580
- Словєвський Криштоф
Вартерешович, вірменський
торговець, гетьманський
дипломатичний агент 360
- Слонський Фларіон,
польський полковник 304
- Слушка Зигмунд Адам,
литовський хорунжий 648
- Смірнов В. Д., російський історик 386
- Смірнов Н. В.,
російський історик 26, 539
- Смолій В. А., український історик
18, 22, 122–123, 128, 130, 151,
507, 539
- Смотрицький Герасим Данилович,
український письменник-
полеміст 41, 45, 113–114
- Смотрицький Мелетій Герасимович,
український письменник-
полеміст, церковний й освітній
діяч 37, 44
- Смотрицький Стефан,
острозький книжник 41
- Собеський Яків, сеймовий комісар,
польський мемуарист 395
- Собеський Ян, коронний хорунжий,
яворівський староста 552,
553, 648
- Сокирявий, козацький отаман 542
- Соковнін Прокопій Федорович,
околицький 628
- Соколовський Клим,
житомирський сотник 359, 621
- Соколовський С.,
польський гуманіст 44
- Солнцев Яків Іванович,
єпіфанський воєвода 631
- Солнцев-Засєкін Андрій
Михайлович, князь,
стольник 634
- Соловйов С. М.,
російський історик 11, 75, 132,
379, 384, 386, 401, 422, 529
- Солонина Дмитро, лукомський
сотник, брацлавський
полковник 359, 617, 622
- Сомерен М., гравер 171
- Сомко (Самченко) Яким Семенович,
перейславський полковник 359,
367, 368, 551, 608, 623
- Сорокін П. А.,
російський соціолог 31
- Софія, дочка галицько-волинського
князя Данила Романовича 511
- Софія, дочка угорського короля
Коломана 510
- Софія, дружина великого
московського князя Василя I 34
- Софія Палеолог,
дружина великого московського
князя Івана III 34

- Софонович Феодосій Васильович,
ігумен Київського
Михайлівського монастиря 7,
372, 374, 381, 572, 642
- Спаський І. Г., російський історик
140, 312, 422
- Спешнев Григорій Лазарович,
ярославський, кописький
воєвода 633, 637
- Спиридон-Сава,
російський публіцист 92, 107
- Спиридонов Матвій Никифорович,
полковник, стрілецький голова
279, 532, 536
- Срезневський І. І., український
і російський історик 11, 506
- Ставровецький Кирило-Транквіліон,
український філософ,
письменник, друкар-видавець
40, 43, 45, 74, 82
- Станіславський М.,
польський посол 128
- Станішевський,
козацький старшина 197
- Старков Григорій, піддячий,
російський посол 329, 332, 565
- Стародуб Іван,
канівський полковник 623
- Старушич Клементій,
ігумен Київського
Видубицького монастиря 642
- Стемпковський Данієль,
брацлавський каштелян 647
- Степан, мошенський сотник,
гетьманський посланець 243,
575, 624
- Степанков В. С.,
український історик 22, 122,
123, 128, 507, 539
- Степанов Іван,
посол опозиціонерів 567
- Степанов Михайло,
посол опозиціонерів 569
- Степанов Петро, сотник
Охтирського полку 290, 625
- Степанович Іван,
лохвицький протопіп 643
- Стефан, молдавський воєвода 50
- Стефан Баторій,
польський король 100
- Стефан Святий,
угорський король 509
- Стецький Іван 607
- Стецюк К. І.,
український історик 17
- Стоматенко,
український посол 318, 576
- Сторожевський Н. К.,
український історик 11
- Стороженко І. С.,
український історик 396, 397
- Страсбург П.,
шведський посол 116
- Стралковський, польський
дипломатичний агент 249, 579
- Стрельчевський С., археограф 370,
576, 579-581, 595, 596
- Стрешнев Василь Іванович,
боярин 627
- Стрешнев Іван Федорович-
молодший, окольничий 628
- Стрешнев Іван Федорович-старший,
окольничий 628, 639, 641
- Стрешнев Родіон Матвійович,
окольничий 628, 638
- Стрешнев Семен Лук'янович,
боярин 627, 628, 639, 641
- Стринжа Михайло
див. Іванов Михайло
- Субтельний О.,
український історик 137
- Суворов Федір Семенович,
обоянський воєвода 634
- Сукін Осип,
стольник 304
- Сукін Федір Іванович,
московський посол 105
- Сулейманов-Дамаскін
Федір Черкизович,
каширський воєвода 632
- Суликовський, ротмістр,
оршанський шляхтич 286, 304
- Сулима Северин,
український шляхтич 359

Сулима Степан Іванович,
бориспільський, переяславський
сотник, потім переяславський
полковник 359, 624
Сулима Федір Іванович,
переяславський полковник 359
Суличич Михайло,
паволоцький полковник 623
Суразький (Малюшицький) Василь
Андрійович, український
православний філософ-
публіцист 41, 43
Сурта Захарій,
український шляхтич 360
Сухотін Істома, хотмишський
воєвода 193, 637
Суша Яків, холмський уніатський
єпископ 330, 644
Сюлі Максиміліан де Бетюн,
герцог, французький державний
діяч 85–86

Т

Тазбер Я., польський історик 19
Танський Ян,
коронний інсигатор 648
Таран Роман,
остерський сотник 621
Тарасевич Олександр,
український гравер 165
Тарло Ян, люблінський воєвода 646
Тарновський Іван,
волинський полковник 625
Тарновський Ян, львівський
католицький архієпископ 646
Татаринов Іван, дяк, московський
посол до хана 393
Твардовський Самуїл,
польський хроніст 378
Тедольді Аппольф,
флорентійський купець і
підприємець 52
Телегін Максим Микитович,
охтирський воєвода 242,
290, 634
Темкін-Ростовський Михайло
Михайлович, князь, боярин 628
Теофанія (Феофанія) Мезалон,
візантійська патриціанка 509
Терещенко Савва,
лохвицький сотник 618
Терещенко Федір Терентійович,
прилуцький полковник 619
Терлецький О.,
український історик 14, 236, 538
Тетеря Павло Іванович,
переяславський полковник 128,
149–150, 157, 161, 170, 173, 187,
214, 226, 232, 243, 246, 247, 253,
273, 283, 306, 317, 352, 359, 552,
567, 578, 580, 623
Тивонко Мелешко,
корсунський сотник 623
Тимофєєв Андрій,
краснопільський сотник 618
Титов Семен, розрядний дяк 213,
223, 227, 238, 239
Тихоновецький Самуїл,
полковник, вітебський шляхтич
286, 295
Тичинський Рутенець Георгій,
професор Краківського
університету 37
Тиша Михайло,
бороновський сотник 569, 618
Тишкевич Євстафій,
житомирський староста 308, 647
Тишкевич Зосима, ігумен
Чернігівського Ільїнінського
Троїцького монастиря 643
Тишкевич Криштоф,
чернігівський воєвода 646
Тищенко (Тихонов) Павло
Семенович, бахмацький
сотник 619
Товстевич Онисько,
підчанський сотник 624
Товстушич Іосиф Федорович,
ігумен Прилуцького
Густинського монастиря 643
Тойнбі А. Дж., англійський історик
та соціолог 31, 64
Токарський Станіслав, олицький
староста 647

- Толібовський Войцех,
познанський єпископ 646
- Толочанов Никифор Матвійович,
дорогобужський воєвода 631
- Толстий Омелян, драгунський
підполковник 524
- Толюпенко Дем'ян,
сосницький сотник 620
- Томашевський С.,
український історик 26, 577
- Томкевич Феодосій,
гетьманський дипломатичний
агент 195, 196, 210, 227, 255, 360,
577, 578, 584
- Трауерніхт Афанасій 555
- Тревізани Джан Батіста
(Іван Тревізани), венеціанський
посол 82
- Третяк Семен,
київський сотник 621
- Третяченко Семен,
білгородський сотник 621
- Тржебицький Андрій,
віце-канцлер великий коронний,
краківський єпископ 645
- Троєкуров Борис Іванович,
князь, окольничий,
суддя Розбійного приказу 628,
640
- Тройден, князь сохачевський
і черський 511
- Трофимович-Козловський Ісая,
ректор Києво-Могилянського
колегіуму 37, 41
- Трубецкая Е. Е.,
російський генеалог 530
- Трубецькой Олексій Микитович,
князь, ближній боярин, суддя
Казанського, Сибірського
приказів 7–10, 12, 18, 156–158,
161, 163–165, 168, 170–171, 173,
176, 186, 187, 206, 310–312, 315,
316, 319, 320, 322, 324–330, 332,
334, 339–342, 345, 346, 349, 351,
353–357, 362–364, 366–373, 375,
376, 378, 380, 381, 383, 393,
398–402, 404, 406–413, 415, 421,
432, 528, 531, 534, 536, 549, 565,
566, 571, 603, 613, 627, 638, 640
- Трунчин, гетьманський посол 184,
188, 574
- Трушенко Карпо,
чигиринський полковник 617
- Тугай-бей,
перекопський мурза 543
- Туробінський Рутенедь Іван,
ректор Краківського
університету 37
- Туров Олексій, тумен Київського
Пустинно-Микільського
монастиря 602, 642
- Тюлюбаєв Федір, син боярський,
російський посланець 259,
267, 564
- У**
- Уляна, дружина великого князя
литовського Ольгерда 92
- Уманець Пилип Іванович,
глухівський сотник 49, 355, 619
- Унковський Григорій,
дворянин, московський посол
123, 125, 127
- Унучко Савва, любецький сотник
601, 620
- Урак Тудараков,
татарський мурза 259, 302
- Урусов Іван Іванович,
торжоцький воєвода 636
- Урусов Семен Андрійович, князь,
боярин 627
- Успенський Б.А., російський
історик 132
- Устрицький А., намісник
Києво-Печерської лаври 208
- Ушаков Богдан,
московський посол 403
- Ушаков Яків, дьяк,
нижегородський воєвода 634
- Ф**
- Фалес Мілетський, грецький
філософ 44
- Фалк Джереміс, гравер 228

- Фамендин Арист,
 драгунський полковник 523
 Фанбуковен Филип Альберт,
 солдатський полковник 522,
 523, 532, 535, 537
 Фангален Вілім Яган, солдатський
 полковник 292, 522, 523, 532, 537
 Фанзагер Яган, солдатський
 полковник 532, 535
 Фанзейд В., драгунський полковник
 522, 523
 Фанрозербах Я., рейтарський
 полковник 522–524
 Фанстаден Микола,
 солдатський полковник 261,
 525, 526
 Фанстробель Анц Георг,
 рейтарський полковник 342,
 345, 531, 537
 Фаттіна Готфрід, генуезький
 купець і підприємець 52
 Федір,
 хорольський сотник 619
 Федір Іванович,
 московський цар 79, 99, 107
 Федір Олексійович,
 московський цар 397
 Федоренко, козак,
 гетьманський посланець 195, 578
 Федорович, суботівський козак,
 козацький отаман 547
 Федорович Тарас (Трясило),
 наказний гетьман 541
 Федькович Остап,
 гетьманський підписок 360
 Фердинанд I, імператор Священної
 Римської імперії 72
 Фердинанд II Медичі, великий
 герцог Тосканський, правитель
 Флоренції 649
 Фердинанд Карл Габсбург,
 ерцгерцог Тіролю 649
 Фердинанд Марія Віттельсбах,
 курфюрст, герцог Баварії 584,
 649
 Ферраш-Бек, татарський
 воєначальник 366
 Филімонович Максим,
 ніжинський протопіп 175,
 176, 212, 216, 222, 225, 299, 363,
 569, 643
 Филип IV Габсбург,
 король Іспанії 649
 Филипович Афанасій, український
 письменник-полеміст 45
 Філалет Христофор, український
 письменник-полеміст 44, 46, 47
 Філарет, архієпископ, богослов,
 історик 10, 41
 Філоненко Іван,
 торчецький сотник 623
 Філософов Василь Іванович,
 стрілецький голова 279, 329,
 531, 534
 Філофси Псковський, ченець,
 російський публіцист 97
 Фірлей Анджей,
 сандомирський воєвода,
 люблінський каштелян 544
 Флавій Йосиф,
 римський історик 44
 Флоря Б. Н.,
 російський історик 108
 Фома, інок,
 російський публіцист 90
 Фотинський О. А.,
 український історик 11, 14
 Фотій, московський митрополит 91
 Франк Йоган, гравер 283
 Франзбеков Єфим,
 солдатський полковник 305
 Франко І. Я.,
 український письменник 274
 Фредерік III Ольденбург,
 король Данії 649
 Фредро Андрій Максиміліан,
 львівський каштелян 646
 Фрідріх I Барбаросса, імператор
 Священної Римської імперії 508
 Фрідріх II, данський король 64
 Фрідріх II фон Бабенберг,
 австрійський герцог 511
 Фрідріх III Габсбург, імператор
 Священної Римської імперії 82

Фрідріх Вільгельм Гогенцоллерн,
курфюрст, герцог об'єднаної
бранденбурзько-прусської
держави 214, 215, 346, 583, 584,
588, 604, 649

Фролов Терентій, товмач
Посольського приказу 358, 368,
369, 370, 383, 384, 386, 400, 401

Фрязін Онтон
див. Джисларді Антоніо

Фукідид, грецький історик 44

Х

Хан, татарський мурза 366

Ханенко Михайло Степанович,
уманський полковник 318,
553, 622

Ханмамет,
татарський мурза 353

Харлампович К. В.,
російський історик 11, 24

Харшин М. В.,
український історик 23, 208

Хаусхофер К.,
німецький геополітик 30

Хвостов Микита Афанасійович,
невельський воєвода 633

Хитрий Пилип,
сотенний голова 292

Хитрово Богдан Матвійович,
окольнічий і оружейничий,
суддя Кабацького, Збройового,
Срібного, Ствольного приказів
157, 169, 192, 193, 196, 198,
200–203, 205, 206, 209, 213, 218,
231, 241, 242, 250, 419, 429, 562,
628, 638–640

Хитрово Данило, стольник,
саратовський воєвода 635

Хитрово Дмитро Варфоломійович,
белевський воєвода 631

Хитрово Семен,
курський воєвода 633

Хитрово Федір Григорович,
фільський воєвода 267, 635

Хитрово Яків Тимофійович,
казанський воєвода 632

Хілков Андрій Іванович, князь,
стольник, белгородський
воєвода 216, 223, 230, 233, 630

Хілков Василій Іванович, князь,
стольник, севський воєвода 312,
635, 640

Хілков Іван Андрійович, князь,
боярин, юр'єво-літонський
воєвода 627, 637

Хлебовіч Юрій Карол, генеральний
жмудський староста 647

Хлевинська Євгенія, ігуменя
Новомлинського Кербутивського
дівочого монастиря 643

Хмельницька Стефанида,
дружина І. Нечая 264

Хмельницький Богдан Михайлович,
гетьман України 7–8, 13–17, 19,
20, 22, 57–59, 109, 122–128, 131,
136, 138, 139, 142, 145, 146,
148–151, 155–162, 164–166, 168,
170, 172, 173, 175, 180, 182, 183,
185, 187, 189, 190, 199, 200, 207,
213, 219, 221, 234, 235, 257, 281,
320, 326, 328, 340, 352, 396, 397,
415, 419, 421, 422, 427, 428, 538,
543–548, 567, 583, 588, 604

Хмельницький Тимофій
Богданович, чигиринський
сотник 547

Хмельницький Юрій Богданович,
гетьман України 161, 163, 172,
176, 193, 352, 353, 414, 415, 538,
550, 551

Хмельовський Прокіп,
перемишльський уніатський
єпископ 644

Хміль *див.* Хмельницький Богдан

Хміль Василь, жигимонтовський
сотник 618

Хованський Іван Андрійович,
князь, боярин, псковський
воєвода 401, 627, 635

Хованський Іван Микитович, князь,
боярин 627

Ховицький Іван
див. Креховецький Іван

Ходкевич, польсько-литовський посол 107
 Ходкевич Ян Карл, литовський великий гетьман 540
 Ходко Матвій, понорницький сотник 620
 Холанлій,
 «краківський король» 179
 Хомицький Савелій,
 воронежець 234
 Хомяков Демид Олександрович,
 коротоякський воєвода 633
 Хохлов Надежда,
 почепський козак 382
 Христина, дружина Мстислава I Великого 508
 Христіан IV, данський король 35
 Хрущов Семен Олексійович,
 воронезький воєвода 631
 Хрущов Тимофій Устинович,
 коротоякський воєвода 633
 Хрущов Трохим Степанович,
 охтирський воєвода 634
 Хусейн-паша,
 турецький воєначальник 553

Ц

Царенко Никифор Омелянович,
 басанський сотник 624
 Цветаєв Д., російський історик 80
 Цетнер Олександр, галицький каштелян 647
 Цецюра Тимофій Єрмолайович,
 переяславський полковник 15,
 297, 302, 307, 313, 332, 357, 360,
 414, 418, 549, 550, 571, 572, 624
 Цимбурський В. А.,
 російський політолог 87, 88
 Цицерон, римський політичний діяч, письменник, оратор 44

Ч

Чаадаєв Іван Іванович, стольник,
 київський воєвода 296, 319,
 526, 632
 Чаплигін Андрій, усманський воєвода 636

Чарторийський Миколай Юрій,
 волинський воєвода 306, 646
 Чарторийський Флоріан Казимир,
 куявський і поморський єпископ 646
 Чарторийський Ян,
 кременецький староста 647
 Чарторийські, польський князівський рід 25
 Чеглоков Василь Олександрович,
 окольничий 628
 Чекаловський Іван,
 український шляхтич 359
 Чекаловський Федір,
 гетьманський писар 359
 Челебі Евлія,
 турецький мандрівник 178, 179
 Челлен Р., шведський геополітик 30
 Ченслер Річард, капітан,
 англійський посол 82, 84
 Черв'яченко Гордій,
 коропський сотник 620
 Черкас Іван,
 сотник Черкаського полку 624
 Черкаський Григорій Сунчельєвич,
 князь, боярин 627
 Черкаський Яків Куденетович,
 князь, боярин 206, 207, 324,
 603, 627
 Черкес,
 козацький полковник 365
 Черкес Семен Сергійович,
 військовий осавул опозиціонерів 383, 573, 616
 Черная Л. А.,
 російський культуролог 78
 Черневський Дмитро, сотник Прилуцького полку 619
 Чернецький Стефан, руський воєвода 127, 180, 317, 546–548,
 551, 552, 646
 Чернишов Андрій Захарович,
 капітан 181
 Чернишов Василь Костянтинович,
 дворянин, наказний миргородський воєвода 293,
 302, 328

Чернігівець Яків,
козацький отаман 233, 240
Четвертинський Гедеон Святополк,
луцький і острозький
православний єпископ 642
Четвертинський Миколай
Святополк,
мінський каштелян 647
Четвертинський Степан Святополк,
брацлавський підкоморій 601
Чижевський Д., український
філософ, історик 36
Чириков Олексій Пантелейович,
призначений полтавський
воєвода 224, 521
Чичерін Б. Н., російський правник
та історик 63
Чіп Дечко,
козацький отаман 552
Чорний Семен, глухівський
наказний сотник 308, 619
Чорномаз Іван,
новосанжарський сотник 617
Чуй-Русин Григорій, професор
Краківського університету 37
Чухліб Т. В.,
український історик 23, 507
Чючар Степан, переяславський
полковник 623

Ш

Шалатоня Ієронім Борисович,
гетьманський писар 616
Шалупін Станіслав, сотник
Білоруського полку 625
Шамордін Полуект,
олешненський воєвода 634
Шамордін Умай Васильович,
сумський воєвода 275, 636
Шамошенко Іван,
український посол 567
Шаскольський І. П.,
російський історик 65, 66
Шаховський Михайло Семенович,
князь, віленський воєвода 229,
631
Шварн, чеський король 34

Шварн Данилович, галицько-
волинський князь 511
Швець-Омельянович Павло,
лубенський сотник,
полковник 293, 605, 608, 618, 620
Шебеша Франц,
трансільванський посол 125,
160, 583
Шевальє П'єр,
французький історик 57
Шевлюга Степан Михайлович,
кобижанський сотник 620
Шевченко Ф. П., український
історик 18, 68, 135
Шевчук В. О., український історик
і літературознавець 23, 372
Шейен-Бей, ханський посол 199
Шекура, кошовий отаман
Запорозької Січі 616
Шемберг Яків, комісар реєстрового
козацького війська 543
Шемяка Дмитро Юрійович,
галицько-костромський князь,
великий московський князь 60,
90
Шемячич Василь Іванович,
чернігово-стародубський
князь 103
Шенберк Михайло,
польський полковник 308, 313
Шепелев Іван Олексійович,
рейтарський підполковник 249,
522-526
Шереметев Василь Борисович,
боярин, борисовський потім
київський воєвода 148, 157,
167, 168, 218-220, 223, 230,
231, 239, 241, 242, 246, 250, 251,
253, 255-257, 260-262, 270-272,
280, 281, 284, 296-298, 310, 311,
313, 314, 316-319, 325, 335, 354,
363, 364, 398, 404, 408, 420, 430,
432, 521, 523, 525, 526, 548-550,
563-565, 571, 608, 609, 627,
630, 632
Шереметев Василь Петрович,
боярин 627

Шереметєв Петро Васильович,
боярин 627
Шереметєви, російський
боярський рід 26
Шерер Ж.-Б.,
французький історик 10, 54
Шийкевич Захар, писар 357
Шимонович Шимон
(Симон Симонід), український
літератор 37
Ширин бей Мамет,
татарський мурза 259, 378
Шитницький Станіслав, ксьондз,
польський розвідник 124
Шихматов Іван,
серпейський воєвода 635
Шкода Ярмола,
домонівський сотник 624
Шкуреба Яків,
прилуцький протопіп 644
Шматовський Іван Андрійович,
глухівський протопіп 308, 643
Шмітт Г., польський історик 12,
380, 530
Шовкоплас,
говтянський сотник 617
Шолленбергер Я., гравер 285
Шомовський Я.,
польський посол 124
Шпенглер О., німецький філософ,
історик 31
Шуба Степан Васильович,
вибельський сотник, наказний
полковник 403, 620
Шульга, київський сотник 621
Шульц Даніель, польський
художник 256, 273, 309
Шумейко Гаврило,
роменський сотник 618

Щ

Щасний Ян Гербурт,
український письменник 118
Щербан Костянтин (Іван
Костянтин Сербський), воєвода
і господар Валахії (Мултанії)
128, 217, 649

Щербатов Семен Лукич,
князь, стольник, псковський
воєвода 635
Щербатов Тимофій Іванович,
князь, окольничий, севський,
псковський воєвода 127,
628, 635
Щетінін Михайло Іванович,
князь, стольник, псковський
воєвода 635

Ю

Юбицький Валеріан Станіслав,
литовський писар 648
Юденков Тимофій,
російський посланець 565
Юндола Я.,
вітебський шляхтич 304
Юр'єв Осип, дяк, суддя
Патріаршого палацу 639
Юр'єв Василь Михайлович, боярин,
московський посол 105
Юрієв Василь, сотник полтавської
полкової сотні 617
Юрій Володимирович Долгорукий,
суздальський князь, великий
київський князь 34, 64, 508
Юрій Дмитрович, князь
звенигородський, великий князь
московський 60
Юрій Львович, галицько-
волинський князь 511, 512
Юстиніан I, візантійський
імператор 121
Юсуф кутхуда, турецький
воєначальник 179
Юхан III,
шведський король 100

Я

Яблоновський Станіслав Ян,
польський полковник, польний
коронний обозний 307, 308, 368,
369, 647
Яблонський Станіслав, капітан,
російський посланець 256,
257, 564

- Яворницький Д. І.,
український історик 11
- Яворський Микола,
гетьманський писар 616
- Яворський Стефан,
уманський полковник 554
- Язиков Іван Семенович,
валуйський воєвода 631
- Якименко Данило, посланець
опозиціонерів 570
- Якименко Іван,
київський полковник 621
- Якименко,
котельвянський сотник 617
- Якимович Пилип,
хорольський сотник 618
- Яковенко Н. М.,
український історик 37,
111–113, 507
- Яковенко Петро, посол
опозиціонерів 206, 215, 568
- Яковлев Семен,
грунський сотник 573, 617
- Яковлева Т. Г., російський історик
23, 160, 189, 213, 218, 272, 337,
414, 578, 583
- Яковлев Данило Семенович,
стольник, полоцький
воєвода 634
- Яковлів А.,
український історик 15, 202
- Якушкін Яків,
московський посланець 198, 204,
205, 393
- Ян Казимир Ваза,
польський король 124, 139, 144,
180, 195, 203, 210, 211, 224, 227,
253, 255–257, 264, 283, 284, 301,
310, 317, 323, 331, 337, 339, 350,
358, 359, 404, 539, 544, 545, 547,
551, 577, 579–581, 584, 602, 609,
612, 645, 649
- Яненко Хмельницький Павло,
київський полковник 248, 261,
318, 621
- Яременко Гаврило,
погарський сотник 620
- Ярополк Ізяславич, син великого
київського князя Ізяслава І
Ярославича 509
- Ярополк ІІІ Ізяславич,
великий київський князь 510
- Ярослав І Володимирович Мудрий,
великий київський князь 33, 64,
113, 508, 509
- Ярослав ІІ Всеволодович,
владимирський князь 59
- Ярослав ІІ Ізяславич, великий
київський князь 49, 508
- Ярослав Володимирович Осмомисл,
галицький князь 511
- Ярослав Святополкович,
володимиро-волинський
князь 509, 511
- Яскольський Маріуш Станіслав,
коронний стражник 204
- Яшин Яків Микифорович,
стрілецький голова 209, 218
- Яцківський Мартин,
гетьманський посланець 215,
569
- Яцько,
смілянський сотник 620
- G**
Gonzague M-L.
див. Гонзага Марія-Луїза
- J**
Jan Kazimirs *див.* Ян Казимир
Jerlicz Joachim *див.* Єрлич Іоакім
- K**
Kochowsky Wespazyan *див.*
Коховський Веспасіан
Korzon T.,
польський історик 538
Krajewsky M. *див.* Краєвський М.
Kroll P.,
див. Кроль П.
Kubala L. *див.* Кубала Л.
- L**
Lukaszewicz J. *див.* Лукашевич Ю.

N

Noyers P.
див. Нуайє П'єр

P

Pernal A.B. *див.* Пернал А.В.
Podhorodecky L.
див. Подгородецький Л.
Prochaszka A.
див. Прохаска А.

R

Rawita-Gawronskij Fr.
див. Равіта-Гавронський Ф.

T

Tazbir J. *див.* Тазбер Я.

W

Wereszczyski J.
див. Верещицький Я.
Wimmer J. *див.* Віммер Я.

❖ ❖ ❖

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ ТА АДМІНІСТРАТИВНИХ НАЗВ

А

Австрія 315, 345, 583
 Адріанополь 576
 Азія 54, 56, 59, 86
 Азов 362, 386, 520
 Азовське море 520
 Акерман 178, 179, 408
 Америка 77
 Амстердам 36, 73
 Англія 33, 57, 58, 67, 74, 82, 129,
 131, 273, 649
 Арзамас 311, 528, 630
 Арзамаський повіт 213
 Архангельськ 66, 67
 Астрахань 71, 518, 630
 Африка 54
 Аюд *див.* Надьєньєд

Б

Бабин 38
 Баварія 649
 Багачка 288, 593, 610
 Баден 649
 Базалія 514
 Базель 36
 Балаклійка 385
 Балкани 78, 110, 141
 Балтика 65, 72, 221
 Балтійське море (Балтика) 50, 65,
 67, 71, 72, 85, 152, 221, 273, 506
 Бар 38, 513
 Барське староство 301, 359
 Баришівка 70, 307
 Батіг, урочище 397, 546
 Батурин 20, 302, 353, 409, 410, 513
 Батуринський Крупницький
 монастир 302, 611, 643
 Бахмацький р-н 370
 Бахчисарай 177, 178, 198, 215, 217,
 227, 340, 352, 422, 424, 574, 575
 Бежецьк 528

Белз 515
 Бельськ 517
 Бережани 515
 Березина, річка 184, 303, 304
 Березов 630
 Березьк 38
 Берестейське воєводство
 (Берестейщина) 184, 243
 Берестечко 38, 515, 545
 Берюх 355
 Бесідовка 340
 Бешенковичі 304
 Белгород 69, 135, 156, 161, 168,
 194, 209, 222, 225, 227, 239, 244,
 249, 254, 262, 264-267, 270, 280,
 288, 320, 323, 362, 411, 413, 523,
 528, 630
 Белгородський повіт 409
 Белгородський розряд (полк) 194,
 213, 216, 223, 227, 239, 250,
 278, 305, 336, 346, 349, 362,
 409, 522, 523
 Бєлєв 528, 631
 Белоозеро 528
 Бикове 116
 Биково (Новий Биків), укр. 368, 596
 Биково (Вітебського пов.),
 білор. 304
 Бихів 169, 172, 181, 186, 202, 206,
 249, 267, 295, 303, 304, 326, 327,
 334, 355, 358, 365, 367, 412, 416,
 429, 600
 Бібрка 515
 Біла Русь *див.* Білорусія
 Біла Церква 116, 171, 218, 225, 242,
 258, 260, 262, 273, 276, 284, 285,
 317, 318, 513, 521, 546
 Білгород-Дністровський 51, 178
 Біле 103
 Білиничі 286
 Білі Береги 267, 346, 372, 400

- Білів 515
 Білозерськ 278
 Білорусія 19, 26, 94, 124, 125,
 127, 139, 140, 142–144, 146–149,
 152, 154, 155, 164–168, 182, 194,
 197, 202, 212, 226, 243, 246, 249,
 267, 270, 281, 281, 282, 284–286,
 290, 294, 303–305, 314–316, 320,
 322, 333, 334, 353–355, 365, 367,
 413, 417, 424, 425, 427, 429–431,
 433, 519
 Білоруський полк 258, 624
 Білоусівка 595, 612
 Білоцерківське староство 359
 Білоцерківський полк 257,
 260, 622
 Бірки 515
 Благовичі 295
 Бобровицький р-н 368
 Бобруйськ 264, 303, 365
 Богуслав 116, 257, 276, 514
 Болгарія 34
 Болехів 516
 Болхов 630
 Волховський повіт 409
 Борзна 258, 298, 353, 354, 384, 432,
 513, 537
 Борзна, річка 370
 Борзнянська сотня 354
 Борисів 148, 168, 286, 294, 630
 Борисівський повіт 149, 202
 Бориспіль 195, 271, 308,
 319, 408
 Боркгольм 518
 Борки 292, 299
 Боровиця 116
 Борщів 516
 Босни (Боснія) 108
 Бочки 399
 Браїлів 552
 Бранденбург 151, 254, 273, 343, 345,
 583, 649
 Брауншвейг 649
 Брацлав 115, 195, 262, 417, 513,
 519, 545
 Брацлавське воєводство
 (Брацлавщина) 36, 52, 127,
 301, 359
 Брацлавський полк 178, 188, 257,
 260, 359, 622
 Броварі 271, 313
 Броди 516
 Брусилів 513
 Брянськ 69–70, 103, 104, 135, 223,
 312, 339, 362, 411, 517, 630
 Брянський повіт 403
 Буда 254
 Бужин 231, 555
 Букачівці 515
 Буковина 547
 Буликлея
 (Баликлагу, Балаклава) 408
 Буськ 514
 Бучач 515
 Буша 548
В
 Вайсенштейн 518
 Валахія 51, 108, 177, 217, 260,
 583, 649
 Валієсар 284, 309
 Валки 194, 631
 Валуйки 631
 Варва 293, 297–302, 420, 421,
 431, 572
 Варшава 23, 25, 74, 107, 115,
 137, 139, 172, 181, 193, 195,
 197–199, 204, 210, 211, 214,
 215, 227, 229, 243, 246–247,
 253, 255, 257, 274, 283, 301,
 314–318, 330, 334, 342, 343,
 345–346, 349–352, 358–361,
 366, 382, 415, 416, 422,
 576–582, 584
 Васильків 258, 260, 285, 513
 Васильківський р-н 298
 Везенберг 518
 Велика Горожанка 515
 Велика Русь *див.* Московська
 держава

- Велике князівство Владимирське
див. Владимиро-Суздальське князівство
 Велике князівство Київське 101
 Велике князівство Литовське
див. Литва
 Велике князівство Московське
див. Московська держава
 Велике князівство Руське 42, 271, 288, 337, 358, 359
 Велике князівство Тверське
див. Тверське князівство
 Великий Лімітроф 87–88
 Великі Мости 515
 Веліж 518
 Венеція 37, 82, 110, 649
 Веприк 248, 276, 277, 292, 299, 593, 609
 Верки 284, 310
 Верхньососенськ 412, 528
 Виборг 66
 Видубицький монастир 605, 642
 Вишгород 185
 Вишневець 513
 Відень 109, 343
 Візантія (Візантійська імперія) 33–34, 76, 78, 95, 98, 108, 110, 132
 Військо Донське 26, 292, 362, 412, 421
 Військо Запорозьке 8, 14, 19, 21, 23, 32, 48, 49, 55, 115, 123, 125, 127, 129–131, 135, 137, 142, 144–150, 154–158, 160–162, 164, 169, 172, 173, 175–189, 191–193, 195, 198, 200–202, 204, 205, 209, 211, 213, 214, 216–222, 225, 228, 231–236, 238, 241, 244, 246, 247, 250–253, 255, 257, 258, 262, 265, 270, 272, 277, 279–281, 283, 284, 288, 293, 301, 302, 308–310, 312–315, 317, 318, 320, 322–327, 329, 330, 332, 335, 336, 342, 343, 350, 352, 361, 364, 386, 396, 397, 403, 406–408, 410, 413, 415–420, 422, 424, 426–430, 532, 561, 562, 567, 571, 633, 574, 577, 582, 584, 615
 Віленський повіт 202
 Вільно 69, 91, 106, 126, 140, 220, 230, 246, 255, 262–264, 282, 284, 286, 294, 631
 Вільшанка 266
 Вінницький полк 178, 621
 Вінниця 38, 514, 545
 Вісла, річка 50, 123, 125, 184
 Вісмар 86
 Вітебськ 101, 105, 304, 631
 Вітебське воєводство 303
 Вітебська земля (повіт) 304, 305, 517
 Владимир 61, 63, 91, 93, 94, 108, 528
 Владимиро-Суздальське князівство (земля) 34, 59, 60, 93, 108
 Вознесенський монастир 238
 Войнилів 515
 Волан-Кермен 105
 Волга 411
 Волинське воєводство 337
 Волинський полк 197, 625
 Волинь (Волинська земля) 36, 38, 42, 52, 105, 107, 111, 112, 140, 144, 148, 164, 195, 210, 211, 214, 217, 243, 282, 306, 318, 578, 579
 Волковиський повіт 202
 Вологда 213, 278, 403, 528
 Володимир-Волинський (Володимир) 50–51, 515
 Волоколамськ 528
 Волоколамський монастир 62
 Волоська земля (Волоські князівства) *див.* Валахія
 Волчок 514
 Вольне 266
 Вольновський повіт 277, 409
 Воронеж 234, 266, 528, 631
 Воронежський повіт 409
 Воротинськ 517, 631
 Воскресенський монастир 402, 411
 Вроцлав 25, 51

Вюртемберг 649

В'язівка 359

Вязьма 517

В'ятка 60

ГГадяч 70, 200, 248, 250, 271, 272,
282, 299, 333, 335, 337, 346, 382,
400, 406, 408, 410, 413, 414, 432,
564, 568, 569, 579, 580, 597, 613

Гале 36

Галицько-Волинське
князівство 33, 34

Галиця 368, 597

Галич (рос.) 60, 61, 213, 278, 528

Галич (укр.) 123, 514

Галичина 42, 54, 107, 211, 552

Ганза 61

Гапсаль 518

Гвіздець 515

Гданськ 36, 51, 52, 260

Гельмязове 116

Германська імперія

див. Священна Римська імперія
германської нації

Геттінген 36

Глибоке 304

Глинськ 404

Глиняни 184, 514

Глухів 11, 193, 267, 289, 308, 319,
355, 364, 365, 551Глухівський Петропавлівський
монастир 603, 645

Глухівський повіт 309

Говтва 116, 231, 292, 299, 314, 365,
366, 368, 384, 406, 410, 432, 542,
563, 590, 606

Гоголеве 200, 308

Гоголів 263, 271, 332, 408, 513,
586, 601Голландія 42, 53, 57, 65, 82, 85, 129,
273, 649

Гологори 515

Гомель 103, 104, 517

Горки Великі 305

Горки Малі 303, 305

Горинь, річка 180, 195, 197, 214,
306, 318, 612

Горинський повіт 210

Городець 304

Городок (білор.) 109, 254

Городок (укр.) 514

Горохів 516

Горошин 365

Горський повіт 144, 295, 305

Гостомель 514

Гоща 38, 195, 247, 578

Грабовець 510

Греція 77, 120

Грецьке царство *див.* Візантія

Гродненський повіт 202

Гродно 239, 255, 263, 631

Грунь *див.* Черкаська Грунь

Грунська сотня 290

Груня, річка 592, 593, 609, 610

Гусятин 515

Д

Давидівці 514

Давньокиївська держава
див. Київська Русь

Дакія 117

Данія 33, 65, 82, 200, 254, 273,
315, 649

Данков 528

Данціг *див.* Гданьськ

Двіна Західна, річка 109

Двіна Північна, річка 82

Деражне 514

Десна, річка 104, 267, 365, 378

Дідов 514

Дмитров 528

Дніпро, річка 9, 54, 70, 102,
105–109, 124, 177, 188, 204, 225,
231, 239, 241, 249, 250, 251, 256,
257, 259, 261, 262, 265, 266, 270,
272, 289, 298, 299, 307, 319, 354,
355, 363, 369, 404, 410, 416, 519,
545, 590

Дністер, річка 124, 540, 547

Добромилі 515
 Долина 52, 515
 Долинське староство 232
 Дон *див.* Військо Донське
 Дон, річка 108, 234, 336
 Донець Сіверський, річка 108
 Дорогобуж (рос.) 517, 631
 Дорогобуж (укр.) 515
 Дорогочин 514
 Дорофіївці 515
 Драбов (Драбовці) 358, 596, 613
 Дрогобич 514
 Дроків 104
 Дубецьк 38
 Дубно 210, 228, 515
 Дубровенський повіт 144, 148, 286, 295
 Дубровна 148, 294
 Дунаїв 514
 Дунаївці 514
 Дунай, річка 108, 178, 248
 Дунайські князівства 63
 Дюлафегервар 266

Е

Единбург 36
 Ельзас 86
 Ене 266
 Еннс 49
 Естонія 64

Є

Євразія 88
 Європа 5, 25, 27, 30, 32, 34–36, 38, 41, 42, 46, 53–59, 62, 65, 66, 70–72, 75–78, 83, 85–87, 89, 97, 100, 108, 112, 118, 129, 131, 136, 138, 152, 153, 265, 395, 396, 417, 421, 426, 433
 Єзуч, річка 366
 Єлецький повіт 409
 Єпіфань 311, 324, 528, 631
 Єфремов 528, 631
 Єфремовський повіт 409

Ж

Жванець 514, 547
 Жидачів 514
 Житомир 514
 Жовква 516
 Жовті Води 16, 397, 543
 Жодио 182
 Жоровлевка 355
 Жуковці 231, 590

З

Забор 596, 613
 Заельбія 129
 Закарпаття 42
 Заложці 515
 Замостя 38
 Запорожжя 105–107, 171, 188, 190, 192, 195, 197, 198, 200, 215, 222, 279, 292, 410, 606
 Запорозька Січ 190–192, 280, 352, 364, 519, 616
 Заслав Новий 195
 Захід 37, 51, 55, 56, 60, 61, 66, 70, 71, 74, 77, 83, 96, 132, 133, 426
 Західна Європа 33, 50, 52–56, 65, 66, 71, 72, 77, 78, 82, 83, 96, 118, 119, 343
 Західна Україна 52, 514
 Збараж 544
 Зборов 184, 544
 Зверовичі 295
 Землянськ 631
 Зіньків 277, 299, 328–330, 332–335, 513, 565, 570, 631, 581, 593, 596, 610, 612
 Змієв 243, 631
 Золота Орда 59, 60
 Золотий Потік 516
 Золочів 515
 Зундська протока 200

І

Івангород 62, 518, 519
 Іжорська земля 518
 Ізраїль 132

Ілірик (Ілірія) 120
 Імперія *див.* Священна Римська
 імперія германської нації
 Інгольштадт 36
 Індія 84
 Іркліїв 116, 357, 596, 613
 Іркліївський полк 257, 259, 625
 Іслам-Кермен 105
 Іспанія 57, 82, 121, 649
 Італія 51, 53, 77
 Ічня 368, 597

Й

Йордан, річка 80

К

Кавказ 88
 Казанське ханство 64
 Казань 71, 101, 213, 631
 Кази-Кермен 105
 Калка, річка 59
 Калуга 402, 407, 528, 562, 632
 Калуш 515
 Кальницький полк 345, 621
 Камінь-Каширський 514
 Кам'яне 8, 270, 275–277, 592, 593,
 609, 632
 Кам'янець-Подільський 38, 51, 124,
 171, 177, 335, 513, 553
 Кам'янка-Струмилова 515
 Канигіно 355
 Канів 116, 514
 Канівський монастир 608
 Канівський полк 257, 307, 623
 Капустіно 355
 Караншебеш 266
 Карачев 70, 632
 Карелія 63
 Карпов 244, 275, 632
 Карповський повіт 277, 409
 Кафа 51, 408
 Качин 515
 Кашира 402, 528, 632
 Кашлик 590, 606
 Квасів 515

Кельн 583
 Кембридж 36
 Кенігсберг 36, 171
 Керч 408
 Києво-Вознесенський жіночий
 монастир 642
 Києво-Печерський монастир (лавра)
 41, 44, 208, 258, 261, 296, 642
 Київ 7, 9, 20, 25, 33, 38, 41, 44, 49,
 50, 68, 70, 73, 74, 85, 90, 91, 93,
 102, 104, 105, 107–110, 113, 119,
 120, 124, 135, 142, 143, 146, 149,
 157–159, 168, 163, 165, 168, 171,
 172, 185, 187, 201, 202, 212, 218,
 219, 223, 230, 233, 238, 239,
 241–243, 246, 248–252, 255–258,
 260–262, 264, 271, 272, 276, 277,
 278, 280, 284, 285, 289, 296–298,
 302, 307, 309–311, 313, 314,
 317–319, 323, 332, 335, 354, 355,
 363, 404, 413, 416, 420, 430–432,
 513, 519, 521, 523, 525, 526,
 563–565, 571, 633, 586, 588, 594,
 600, 601, 603, 632
 Київська держава
див. Київська Русь
 Київська земля *див.* Київщина
 Київська обл. 298
 Київська Русь 32–34, 49, 50, 54, 60,
 66, 89, 91–93, 101, 109, 110, 112,
 117–122, 125, 126, 143, 426
 Київське воєводство 36, 42, 127,
 301, 337, 359
 Київське князівство 33, 34, 112
 Київський братський
 Богоявленський монастир 642,
 643
 Київський повіт 143
 Київський полк 258, 261, 359,
 417, 621
 Київський Пустинно-Микільський
 монастир (Нікольська пустинь)
 258, 602, 605, 607–609, 642
 Київський Троїцький
 «больницький» монастир 642

- Київщина 36, 42, 52, 111, 541
 Кирилівський монастир 248, 642
 Киселева гора 261
 Киселин 38, 516
 Китай 84
 Клевань 516
 Клевень, річка 267
 Клин 528
 Кобеляки 340
 Ковель 515
 Ковно 255, 263
 Кодаки 298, 594
 Козацька Діброва 399
 Козелець 513
 Козелецький Георгієвський
 монастир 643
 Козелецький Троїцький монастир
 607, 608
 Козельськ 632
 Козино 267
 Козлів 515
 Козлов 234, 266, 278, 323, 339,
 528, 632
 Кокенгауз 519
 Коложвар 266
 Коломия 514
 Коломна 528
 Колонтаєв 222, 242, 243, 633
 Колязінський монастир 411
 Комарне 515
 Комишня 266, 267, 328, 564, 587,
 592, 596, 602
 Конотоп 7–12, 16, 18, 19, 21, 24, 312,
 334, 340–342, 345, 346, 349–355,
 362–372, 374–376, 378–384, 387,
 393, 394, 397–400, 402, 403, 406–
 408, 415, 418, 421, 422, 432, 529,
 531, 534, 536, 549, 566, 597, 613,
 Конотоп, річка 341, 398, 399
 Константинополь 95, 96, 98, 110, 204
 Константинів 200, 299, 319, 328,
 333, 339–341, 404, 407, 568, 571,
 587, 613
 Конись 148, 294, 633
 Кониський повіт 144
 Копор'є 518, 519
 Корела 518, 519
 Корець 180, 195, 214, 578
 Корея 88
 Корибутов 289
 Корона Польська *див.* Польща
 Короп 365, 408
 Коростень 514
 Коротояк 633
 Корсунське староство 359
 Корсунський полк 257, 259, 285,
 307, 327, 335, 357, 623
 Корсунь 116, 175, 181, 183, 218, 225,
 242, 247, 262, 397, 513, 521, 543,
 574, 575, 583, 585, 586, 600,
 Кострома 61, 278, 528
 Костянтинів *див.* Старокостянтинів
 Котельва 290, 299, 329, 333
 Котельвянська сотня 290
 Краків 25, 37, 50, 51, 69, 139
 Краковець 514
 Красилів 513
 Красне (Вінницька обл.) 545
 Красне (Чернігівська обл.) 342, 353
 Кременець 38, 515
 Кременчук 231, 352, 540
 Крилов 38, 116, 258, 514
 Крим 11, 18, 51, 87, 88, 102, 107, 108,
 115, 124, 151, 175, 178, 184, 190,
 194, 204, 209, 240, 288, 325, 329,
 340, 346, 358, 362, 382, 383, 393,
 397, 403, 407, 408, 412, 421–423,
 554, 574
 Кримське ханство 19, 152, 178,
 179, 205, 266, 336, 403, 422, 574,
 645, 648
 Кричев 285, 286, 295, 304, 333, 354
 Кріт, острів 110
 Кролевець 267, 513
 Кроми 633
 Кропивна 116
 Кропивнянський полк 187, 622
 Кросно 37
 Крупець 267
 Крупець 515

Крупичполе 368, 370, 597
 Ксаверів 38, 514
 Кувичинці 266, 592, 609
 Куземин 277, 290, 292, 299, 593
 Куземинська сотня 290
 Кузнецьк 633
 Кузьмин 513
 Кузьмина Гать 305
 Кузьмінічі 303
 Куколка, річка *див.* Соснівка, річка
 Кульм 50
 Кумейки 541
 Купель 515
 Курляндія 82
 Курськ 69–70, 517, 528, 633
 Курський повіт 409
 Куруківське озеро 540

Л

Ладижин 546
 Ладога 66, 518
 Леаль 518
 Лебедин 275, 528, 633
 Лебединський повіт 409
 Левків 513
 Лейпциг 8, 36
 Ленінград 17
 Летичів 513
 Либідь, річка 260, 261, 262, 296
 Ливенський повіт 409
 Ливни 528
 Липова Долина 266, 592
 Липове Городище 513
 Лисі гори 305
 Лисянка 335, 514
 Лисянське староство 359
 Литва 34–36, 50, 51, 60, 62, 63, 68,
 82, 86, 88, 92, 93, 101–109, 111,
 112, 125, 139, 140, 144, 177, 184,
 197, 202, 244, 255, 263, 267, 273,
 284, 316, 323, 337, 358, 359, 517
 Литовеж 515
 Литовська держава (земля)
див. Литва
 Литовське князівство *див.* Литва

Литовсько-Руська держава
див. Литва
 Лицький повіт 202
 Лівобережна Україна
 (Лівобережжя) 17, 69, 105–107,
 175, 202, 204, 226, 229, 242,
 250–252, 259, 264, 292, 294, 295,
 299–301, 303, 314, 317, 332–335,
 341, 352, 364, 365, 400, 410, 417,
 424, 425, 429, 431–433, 513, 519
 Лівонія 63, 71, 72, 82, 85, 107, 517
 Лівонський орден 50, 64, 517, 518
 Ліон 55
 Ліппі 254
 Літин 513
 Ліфляндія 64
 Лоде 518
 Лоїв 544, 545
 Локачів 516
 Лондон 50
 Лохвиця 70, 163, 173, 299, 302,
 307–314, 316–320, 327, 329, 330,
 333, 334, 341, 342, 345, 400, 404,
 421, 431, 579, 595, 612
 Лубенський полк 293, 317, 328, 333,
 404, 431, 620
 Лубни 70, 163, 203, 208, 266, 288,
 293, 299, 513, 542, 592, 593
 Лугом 266
 Лукомль 304
 Лухмань 258
 Луцьк 38, 51, 70, 211, 307, 514
 Львів 36, 38, 40, 41, 44, 50–52,
 123–125, 263, 274, 514
 Любар 38, 549
 Любек 71, 74
 Любеч 103–105, 517
 Люблін 105, 361
 Любомль 515
 Любомльське староство 359
 Любутське 517
 Лютенька 299, 328, 596
 Ляхівці 513

М

- Магерів 516
 Макарів 318
 Македонія 120
 Макошинський Миколаївський
 монастир 643
 Максаковський Спасо-
 Преображенський монастир 643
 Максимівка 231, 289, 593, 610
 Мала Азія 98
 Мала Русь (Малая Росія,
 Малоросія) *див.* Україна
 Мангуп 352
 Манджелика (Манжелія) 231, 366,
 590, 591, 606
 Марієнбург 519
 Мацеїв 515
 Мгарський Лубенський монастир
 208, 238, 293, 599, 604, 605,
 609–613, 643
 Мглин 104, 267, 513
 Медведівка (Данилоград) 513
 Медвин 514
 Меджибіж 195, 212, 514
 Межигірський монастир 185, 296,
 373, 600, 642
 Межиріч 195, 214, 243, 516, 578
 Мещовськ (Мещевськ) 633
 Микитин 514
 Миколаїв 515
 Микулинці 516
 Миргород 70, 200, 203, 209, 218,
 223, 224, 250, 292, 293, 299, 302,
 328, 513, 521, 587, 595, 602
 Миргородський полк 175, 292, 317,
 328, 333, 404, 431, 604, 618
 Миргородщина 339
 Михайлівський Золотоверхий
 монастир 248, 642
 Михайлов 633
 Мінськ 148, 267, 286, 303, 334, 633
 Мінське воєводство 303
 Мінський повіт 149, 202
 Млус, річка 520
 Могилив-Подільський 549
 Могильов 148, 167, 181, 249,
 281–282, 286, 294, 295, 303, 305,
 314, 431, 633
 Могильовський повіт 144, 148, 166,
 212, 286, 295, 354–355
 Можайськ 528
 Мозир 197
 Молдавія 50, 88, 126, 217, 583, 649
 Молчанов 515
 Монастирище 546
 Монастирище, урочище 106
 Мосальськ 517, 633
 Москва 6–9, 12–15, 19–24, 26, 29–30,
 35, 59–60, 67, 69–74, 78–79, 81–82,
 85–86, 89–91, 93–103, 105–110,
 121, 126, 128–129, 134–142, 144–
 146, 147–173, 175–177, 180–196,
 198, 199–203, 205–217, 219, 220–
 236, 238–244, 246–255, 257, 260,
 262–265, 270–275, 277–282, 286,
 288–290, 292, 294–304, 306–316,
 318–320, 322, 324–330, 332–334,
 336, 339–341, 349, 351, 353, 354,
 357–362, 364, 366, 368–370, 373,
 375, 381, 382, 393, 394, 397, 398,
 400–404, 407, 408, 410–419,
 421–432, 506, 507, 517, 528, 565,
 567–573
 Московія (Московщина)
 див. Московська держава
 Московська держава 5–7, 10–15,
 17–20, 23, 25, 28–32, 34–36, 45,
 49, 53–55, 59–73, 75–80, 82–110,
 117, 119, 121, 128, 129, 131–138,
 140–141, 143–145, 147, 151–154,
 157, 170, 184, 187, 188, 194, 195,
 197, 200, 202, 205, 206, 208, 210,
 212, 213, 222, 221, 226, 227, 229,
 234, 236–238, 240, 243, 244, 246,
 247, 251–253, 255, 257, 258, 262,
 263, 265, 267, 270–272, 274,
 276–278, 282, 284, 286, 292, 296,
 300, 301, 305, 308, 309, 312, 313,
 315, 316, 319, 322–324, 327–329,
 332, 335, 337, 339, 379, 394, 398,

- 402, 403, 407–410, 412–414,
417–419, 421–423, 425–430, 432,
433, 506, 517–520, 627, 630
Московська Русь *див.* Московська
держава
Московське князівство (царство)
див. Московська держава
Мостиська 514
Мотовилівка 284, 285, 318
Мошни 514, 541
Мощани 304
Мощони 185
Мстиславль 286, 305, 320, 333, 334,
354, 431, 633
Мстиславльський повіт 144, 355
Мстиславське воєводство 303
Мукачево 514
Мултянія *див.* Валахія
Муром 528
Мценськ 517, 528, 633
Мценський повіт 409
- Н**
Наддніпрянська Україна 54, 114
Надьбанья 266
Надьєньед 266
Нарва 66, 72, 221, 284, 309, 518
Неаполь 58
Невель 633
Недригайлів 266, 267, 270,
328, 633
Нейшлот 518
Немирів 516
Нереша 304
Нижанковичі 515
Нижегородський повіт 213
Нижній Новгород 633
Нідерланди *див.* Голландія
Ніжин 70, 171, 202, 218, 223, 225,
250, 257, 258, 293, 298, 357, 363,
364, 384, 393, 410, 414, 417, 432,
513, 519, 521
Ніжинський монастир при храмі
Різдва пресвятої Богородиці
(Рождественский) 600, 643
Ніжинський полк 257, 266, 267, 272,
275, 279, 289, 295, 299, 308, 320,
330, 334, 345, 357, 358, 364, 403,
417, 419, 619
Ніжинський Пустинно-
Тригорський монастир 364, 643
Німан, річка 50, 109
Німеччина 33–34, 53, 71, 74, 274
Нова Вижва 515
Новгород Великий 9, 60–62, 66, 77,
80, 90–91, 96, 101, 634
Новгород-Сіверський 38, 70, 103,
104, 289, 326, 327, 340, 403, 418,
517, 528
Новгородська земля 61, 66, 117
Новгородський полк (розряд) 305,
322
Нове Місто 37
Новий Бихів 286
Новий Малин 514
Новий Яричів 516
Нові Санжари 299, 307, 314, 328,
333, 340
Новгородоцьке воєводство 184, 303
Новгородоцький повіт 202
Ново-Міхал (Михалпіль) 514
Новомлинський Кербутівський
дівочий монастир 643
Новосильський повіт 409
Ногайський улус 178
Норвегія 33
Нотенбург 518
Нюрнберг 53
- О**
Обертин 515
Обмочів 302
Оболонь 184
Обоянь 528, 634
Обоянський повіт 409
Обчуга 304
Овруч 262, 513
Одоєв 634
Оксфорд 36
Олевськ 514

- Оленівка 354
 Олесько 515
 Олешенський повіт 277
 Олешня 270, 275–277, 593, 610, 634
 Олика 515
 Олонець 66
 Ольмюнц 36
 Ольшана 359
 Омбиський монастир 601
 Опішня 299, 333, 400
 Орда див. Золота Орда
 Оріль, річка 188, 365
 Орешек 518, 519
 Орловський повіт 409
 Орша 249
 Оршанський повіт 148, 149, 202, 286, 295
 Оскол Новий 403, 412, 528, 634
 Оскол Старий 528
 Османська імперія *див.* Туреччина
 Остап'є 352
 Остер 318, 365
 Острог 38, 40–41, 195, 214, 516, 520, 578
 Острогозьк 280, 528, 634
 Острогозький полк 340, 625
 Острожець 515
 Остропіль 513
 Острядь, річка 364
 Оттоманська Порта (Османська Порта) *див.* Туреччина
 Охматов 548
 Охтирка 222, 242, 279, 288, 290, 294, 528, 634
 Охтирський полк 625
 Очаків 105, 106, 178, 179
 Очаківський селет 178
 Ошмянський повіт 202
- П**
 Павія 11
 Паволоцький полк 257, 260, 623
 Паволоч 514
 Падис 518
 Падуя 37
- Панівці 38
 Париж 50, 55
 Парчев 52
 Перекоп 178, 540, 541, 552
 Перемиль 514
 Перемишль 38, 124, 514
 Переяслав (укр.) 38, 116, 171, 173, 187, 192, 202, 203, 205, 207, 208, 212, 218, 225, 235, 263, 293, 310, 311, 313, 316, 317, 319, 325, 326, 410, 414, 416, 417, 429, 513, 519, 541, 551, 562, 569, 581, 586, 588, 595, 603, 611, 612
 Переяслав (рос.) 61
 Переяславський полк 187, 257, 266, 272, 285, 307, 330, 332, 357, 623
 Персія 83, 86
 Перуажа 51
 Петрівці 185
 Петровичі 289, 338
 Печерський монастир
див. Києво-Печерський монастир
 Пилява (Пилявці) 397, 514, 543
 Пирятин 187, 293, 294, 297, 299, 513
 Південна Русь 59
 Північна Європа 33, 130
 Північно-Східна Русь (Північна Русь) 28, 34, 59, 60, 62, 228
 Підгайці 515, 552
 Підкамінь 515
 Підлипне 345, 376
 Пінськ 177, 180, 195
 Пінський повіт 147, 177, 197, 197
 Пінсько-Турівський полк 195, 625
 Піски 313
 Поволжя 60, 71, 411
 Погар 404
 Погаричі 355
 Поділля (Подолія, Подільська земля, воєводство) 36, 42, 50–52, 107, 140, 144, 195, 337, 550, 553,
 Подільська держава 126
 Подільський (Придністровський або Могилівський) полк 257, 260, 624

- Подніпров'я 33, 106, 116, 119, 154
 Подунав'я 204, 217, 254
 Полісся 164
 Поліщенці 513
 Полонне 195, 513
 Полоцьк 101, 105, 107, 109, 258, 286, 304, 517, 634
 Полоцьке воєводство 303
 Полоцький повіт 304, 305
 Полтава 203, 218, 223–225, 231–233, 238, 240, 242, 275, 290, 299, 303, 333, 353, 365, 400, 404, 406, 410, 413, 429, 432, 521, 548, 555, 562, 569, 570, 573, 590, 591, 607
 Полтавський полк 197, 277, 279, 280, 290, 292, 317, 328, 333, 365, 404, 431, 563, 568, 606, 611, 616,
 Полтавський Хрестовоздвиженський монастир 643
 Полтавщина 339
 Полуозеро 231, 590, 606
 Польська держава (земля)

див. Польша

 Польське королівство

див. Польша

 Польша 8–10, 12–14, 17, 20, 22, 32, 34–36, 38, 42, 47, 50–51, 55, 57, 63–65, 69, 76–77, 82, 85–87, 89, 101, 104, 107–109, 112, 115–117, 119, 125, 129, 133, 134, 137–139, 143–145, 150–154, 160, 166, 167, 173, 175, 184, 195, 196, 198, 200, 201, 204, 206, 210–214, 220, 222, 226–229, 232, 237–238, 244, 247, 253–257, 263, 264, 271–274, 277, 278, 283–284, 298, 301, 306, 308–310, 315, 317, 320, 322, 323, 327, 330, 342, 343, 349, 350, 358, 359, 361, 366, 387, 396, 407, 411, 413, 422–424, 426, 427, 429, 430, 433, 507–519, 584, 645, 649
 Померанія 86, 180, 228
 Попівка 345, 376, 380
 Поповкіно 267
 Порта Оттоманська

див. Туреччина

 Португалія 58, 649
 Почайна, річка 261
 Почеп 103–104, 308, 327, 404, 407, 418, 517
 Правобережна Україна
 (Правобережжя) 17, 188, 241, 301, 513
 Прага 36, 50
 Прибалтика 129, 194
 Прикарпаття 232
 Прилуки 70, 241, 244, 249, 256, 258, 288, 430
 Прилуцький Густинський
 Троїцький монастир 605, 612, 643
 Прилуцький ладинський
 Покровський монастир 643
 Прилуцький полк 266, 275, 279, 289, 293, 295, 299, 320, 610, 619
 Причорномор'я 204
 Прокопів-Войнилів

див. Войнилів

 Пронськ 635
 Пропойськ 303
 Пруд 313
 Пруссія 50–52, 82, 184, 649
 Псел, річка 366
 Псков 91, 635
 Пуста Торговиця 373, 378
 Путивль 68–70, 103, 104, 135, 162, 197, 202, 203, 218, 223, 244, 256–258, 267, 276, 279, 288–290, 298, 309, 312, 313, 319, 323, 329, 332, 339, 341, 346, 354, 355, 378, 384, 385, 394, 399–404, 406, 409, 410, 412, 517, 528, 561–566, 568–570, 573, 597, 613, 635
 Путивльський повіт 134, 244, 267, 270, 340, 355
- Р**
- Радогощ 103, 104, 517
 Радомль 303
 Ратне 515
 Ревель 64, 66, 71, 517, 518
 Регенсбург 50
 Ржев 311, 528, 635

Ржищів 212, 298, 302, 307, 588, 594, 604, 611
 Рига 64, 109, 517
 Рильськ 69, 103, 104, 135, 223, 267, 289, 312, 355, 394, 412, 517, 528, 635
 Рильський повіт 267, 340, 355, 404
 Рим 36, 54, 82, 85, 95–96, 99, 107, 177, 195
 Рівне 515
 Річ Посполита *див.* Польща
 Рогатин 514
 Роксоланія 125
 Романів 516
 Романов 635
 Романовичі 295
 Ромни 163, 249, 299, 302, 307–309, 314, 320, 328, 329, 332, 333, 341, 400, 404, 565, 566, 572, 597
 Російська держава (земля) *див.* Московська держава
 Росія *див.* Московська держава
 Рославль 223, 286, 308, 355, 635
 Росток 36, 86
 Рохманів 516
 Ружин 514
 Русь 14, 32, 39, 49–51, 54, 58, 76, 107, 108, 113, 117, 118, 120, 123, 124, 125, 127, 209, 256, 257
 Русь-Україна *див.* Україна-Русь
 Руська земля 50, 90–92, 104, 114, 127, 128
 Руське воєводство 125, 337
 Руське царство *див.* Московська держава
 Рязьк 635
 Рязань 411, 528, 634
 Ряшівка 299, 328

С

Савойя 649
 Саксонія 51, 52, 649
 Сальниця 514
 Самарник 408
 Самбір 37, 514

Санжари, урочище 105
 Санок 514
 Саранівка 378
 Саратов 635
 Сарматія 117
 Сасів 516
 Сатанів 514
 Світильне 271
 Священна Римська імперія германської нації 49, 57, 65, 71, 72, 82, 85–87, 100, 108, 115, 254, 273, 343, 361, 649
 Севськ 69–70, 135, 223, 230, 239, 267, 278, 279, 289, 294, 298, 308, 311, 312, 316, 320, 324, 326, 329, 355, 362, 412, 413, 528, 583, 635
 Севський повіт (полк) 267, 309, 340, 349, 355, 403, 404
 Сейм, річка 267, 378, 380, 381, 399, 400, 402, 410, 412, 415, 597
 Сенча, річка 267
 Сербія (Серби) 108
 Серпейськ 517, 519, 635
 Серпухов 636
 Сибір 175, 202, 225
 Сибіу 260
 Сивашська переправа 554
 Сидоровичі 294
 Сіверське воєводство (земля) *див.* Сіверщина
 Сіверщина 103, 105, 111, 127, 432, 517–519
 Сілезія 51–52, 112
 Сіренськ 519
 Січ *див.* Запорозька Січ
 Скандинавія 130
 Сквиря 514
 Скитія (Скіфія) 86, 117
 Славутин 514
 Сліпорід, річка 542
 Слобідська Україна 11, 234, 236, 242, 252, 265, 299, 300, 323
 Слободищі 550
 Слобожанщина *див.* Слобідська Україна

- Слоним 148, 168
 Слонимський повіт 202
 Слуцьк 38, 197, 230, 365
 Случ, річка 180, 195, 197, 318
 Сміла 359
 Сміле 299, 319, 323, 342
 Смолдирів 514
 Смоленськ 68, 101, 107, 138, 148,
 249, 281, 286, 289, 290, 294, 295,
 303, 304, 401, 517, 519, 636
 Смоленська земля 517, 518
 Смоленське воєводство 303
 Смоленський повіт 148, 294,
 295, 305
 Смотрич 515
 Снітинці (Снітин) 266, 592, 609
 Снятин 515
 Сож, річка 104, 545
 Сокаль 211, 514
 Сокальський повіт 409
 Соловецький монастир 256
 Сорочинці 292, 299, 328, 595, 612
 Сосниця 70
 Соснівка, річка 370, 371–374, 376,
 380, 381
 Соснівка, село 370–373, 375–378,
 379, 381, 383, 394, 395, 407, 413,
 538, 597
 Софійський монастир 185, 298
 Срібне 334, 342
 Ставище 514, 552
 Стамбул 137, 179, 204, 205, 217, 318,
 574, 576, 580
 Стара Синява 513
 Стара Сіль 514
 Старий Бихів 216, Бихів
 Старий Самбір 515
 Стариково 267
 Стариця, річка 542
 Старі Савжари 299, 328, 333, 340
 Стародуб 103, 104, 267, 327, 404,
 418, 513, 517
 Старокиївська гора 246
 Старокостянтинів 195, 513, 543
 Старооскольський повіт 409
 Стеблів 116, 359, 514
 Стебник 515
 Степань 195
 Стокгольм 65–67
 Стоянів 515
 Стремоухово 355
 Стрий 514
 Стріленіково 354
 Суботів 585
 Суздаль 528
 Сула, річка 542
 Сулешове 355
 Суми 242, 266, 267, 270, 275, 328, 636
 Сумський повіт 328, 409
 Сумський полк 625
 Сурен 336
 Сутески 513
 Сучава 547
 Схід 50–51, 60, 65, 78, 85, 109, 110
 Східна Європа 6, 20, 27, 85, 87, 89,
 108, 119, 130, 139, 144, 151, 153,
 154, 183, 184, 274, 278, 422, 425,
 427, 433
 Східно-Європейська рівнина 101
- Т**
 Таганрог 520
 Тайкури 516
 Талицьке 528
 Тамань 408
 Тамбов 234, 266, 278, 279, 305, 323,
 339, 636
 Тарасівка 359
 Татарія 86, 121
 Ташань 358, 596, 613
 Твер 60–62, 91, 101, 636
 Тверське князівство 62
 Тевтонський орден 101
 Темрюк 408
 Теревовля 514
 Терки (Терек) 636
 Терни 328
 Тернопіль 175, 184, 515
 Тетіїв 514
 Тиниця 370, 597

- Тисмениця 515
 Тихвін 66
 Тихомль 514
 Тишівці 515
 Тіроль 649
 Тлумач 515
 Товсте 515
 Толочин 249
 Тольсборг 518
 Топорів 516
 Торговиця, річка 373, 376
 Торда 266
 Торжок 636
 Торн 360
 Торунь 50, 180, 273, 283, 284, 580
 Торчин 515
 Торчиця 262
 Тоскана 82, 649
 Трансильванія 151, 160, 204, 205, 254, 259, 266, 583, 649
 Трахтемирівський монастир 643
 Триліси 116
 Трипілля 262, 272, 276, 318, 354, 588, 603
 Троїце-Сергієва лавра 96
 Троцький повіт 202
 Трубчевськ (Трубецьк) 104, 223, 636
 Тула 403, 528
 Тульський повіт 409, 411
 Туреччина 9, 55, 63–65, 71, 85, 86, 87, 89, 101, 108, 110, 115, 119, 121, 134, 141, 151, 160, 177–180, 204, 205, 208, 210, 211, 217, 253, 254, 315, 318, 336, 416, 423, 426, 518, 519, 574, 576, 645, 649
 Турки 355
 Тучин 515
 Тягиня 178
- У**
 Углич 60, 528
 Угнів 515
 Угорщина (Угорська земля) 33–34, 51, 53, 82, 108, 117, 129, 256
 Угоринів 515
 Угурінка 595
 Ужгород 38
 Україна (Українська держава) 5–17, 19–26, 30–32, 35–42, 45, 46, 49, 51–58, 68, 70, 81, 87, 89, 94, 102, 106, 109, 110, 114–119, 121–131, 133–158, 160–168, 170, 173, 175–180, 182, 184, 186, 187, 189–194, 196–199, 201–203, 208, 209, 211–214, 216, 218–224, 227, 229, 231–240, 242–244, 246–248, 250–253, 255–259, 264–265, 271, 274, 276–278, 280–282, 289, 290, 294, 296–301, 305–316, 318–320, 322–327, 329–330, 332–337, 339, 340, 342, 345, 350, 353, 355, 361, 362, 370, 380, 393, 404, 407, 408, 412–415, 418, 419, 421–433, 506, 519, 521, 523, 528, 540, 561–568, 570, 572, 583, 584, 642
 Україна-Русь 6, 16, 36, 50, 51, 54, 112, 113, 117, 121
 Уланів 513
 Уманський полк 178, 198, 257, 259, 327, 622
 Умань 188, 243, 417, 519, 546, 547, 554
 Усерд 528, 636
 Усмань 266, 636
 Усманський повіт 409
 Устюг 60, 322, 528
 Устя-Зелене 515
- Ф**
 Фастів 38, 514
 Фікал 518
 Фінляндія 88
 Фінська затока 66, 518
 Флоренція 649
 Франкфурт-на-Майні 55
 Франція 33, 57, 58, 74, 77, 85–87, 273, 274, 346, 382, 649
- Х**
 Харків 223, 250, 256, 275, 280, 288, 299, 636

Хирів 515
 Хмільник 513
 Холм 123
 Хорватія 33, 508
 Хорол 299, 314, 328, 353, 365, 432
 Хортиця 106
 Хоружівка 328
 Хотивиж 267
 Хотин 540, 553
 Хотмизьк 266, 275, 637
 Хотмизький повіт 275, 277, 409
 Хрещатик 526

Ц

Царгород
див. Константинополь
 Царев-Борисів (Цареборисів) 336, 353, 630
 Царицин 637
 Центральна (Центрально-Східна)
 Європа 20, 33, 52, 130
 Цибульник 227, 575

Ч

Чауси 202, 264, 295, 303, 431
 Чауський полк
див. Білоруський полк
 Червоноград 515
 Черех (Черехов) 264, 304
 Черкаси (Черкаське містечко) 102, 103, 106, 116
 Черкаська Грунь 270, 299, 328, 329, 333, 400, 413, 432
 Черкаський полк 266, 307, 357, 624
 Черкащина 548
 Чернавський повіт 409
 Чернігів 103, 104, 113, 171, 195, 202, 218, 223, 225, 258, 267, 302, 327, 410, 414, 417, 513, 517, 519, 521, 528
 Чернігівська (Чернігово-Сіверська) земля 103, 111, 517-519
 Чернігівська обл. 368, 370
 Чернігівське воєводство 36, 121, 127, 301

Чернігівський Ільїнінський
 Троїцький монастир 643
 Чернігівський монастир
 Св. Параскеви 601, 607
 Чернігівський полк 257, 267, 295, 299, 320, 327, 334, 345, 359, 403, 417, 620
 Чернігівський Пятницький
 монастир 602
 Чернь 528, 637
 Черньський повіт 409
 Черняхів 38, 513
 Четвертинівка 553
 Чехія 33-34, 129
 Чигирин 116, 127, 146, 147, 150, 158, 160, 162-164, 166, 168-170, 173, 175, 178, 180, 183, 184, 186, 190, 193, 195, 199, 201, 203-206, 207, 212, 214, 217, 218, 224, 227, 238, 242, 243, 246-249, 251, 252, 256-259, 267, 289, 298, 300, 310, 332, 334-336, 341, 343, 349, 355, 357, 410, 424, 514, 519, 555, 561-564, 574-577, 579, 581, 583, 585, 587-596, 599-613
 Чигиринський полк 198, 217, 257, 259, 267, 275, 280, 307, 365, 617
 Чорне море 30, 109, 110, 120, 152, 238, 426
 Чорний ліс 178, 248
 Чорний Острів 513
 Чорнобиль 195
 Чорнухи 187, 294, 297, 299, 317, 320, 581, 595
 Чортків 515
 Чортомлицька Січ 554
 Чортория 514
 Чугуїв 239, 637
 Чуднів 398, 549, 550

Ш

Шаповалівка 371
 Шаргород 513
 Шацьк 637

Швейцарія 86

Швеція (Шведське королівство) 17,
33, 63–67, 72, 82, 85–87, 89, 109,
115, 151–153, 168, 172, 183, 184,
200, 206, 213, 214, 220, 221, 237,
255, 273, 277, 284, 289, 306, 308,
309–311, 315, 322, 323, 360, 387,
407, 412, 423, 426, 517, 518, 583,
584, 649

Шелигіно 267

Шепетівка 514

Шклов 148, 249, 294

Шкловський повіт 144, 149, 294

Шпанів 515

Щ

Щекавиця 261, 527

Щирець 514

Ю

Юр'єв Лівонський 64, 519, 528, 637

Ютландський півострів 259, 273

Я

Яблонов (рос.) 135, 528, 637

Яблунов (укр.) 542

Яблоновський повіт 409

Яворів 515

Яготин 358, 596, 613

Язловець 515

Ятушків 513

Ям 518, 519

Ямпіль 514

Ярмолинці 513

Ярослав 38, 528

Ярославль 411, 528, 637

Яуз, річка 81

Науково-популярне видання

БУЛЬВІНСЬКИЙ Андрій Григорович

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1657–1659 рр.
В УМОВАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗМЕЖУВАННЯ
НА СХОДІ ЄВРОПИ**

За загальною редакцією
доктора історичних наук, професора В. Й. Борисенка

Редактор *І. О. Аніна*
Верстка *В. І. Дворщина*

Обкладинка *Є. О. Ільницького*

Формат 60×90/16 Папір офсетний. Гарнітура MyslC.
Ум. друк. арк. 46,5. Обл.-вид. арк. 44,5.
Тираж 3000 пр.

Парламентське видавництво
04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4
тел. 272-12-61, факс 272-10-18
E-mail: editorial@parliamentpublish.kiev.ua

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 69 від 29.05.2000 р.

Віддруковано в Парламентському видавництві

- Б90 Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. — К, 2008. — 744 с.
ISBN 978-966-618-641-6.

Вперше у вітчизняній історичній літературі ґрунтовно і системно викладені складні військово-дипломатичні та політичні відносини Московської держави та Війська Запорозького у період гетьманування Івана Виговського. На багатому документальному матеріалі розкриті передумови і причини українсько-російської війни 1658–1659 років, які своїм корінням сягають попередніх століть. Висвітлені суперечності у баченні Московією та Україною свого місця та ролі у навколишньому світі та перспектив подальшого розвитку двосторонніх відносин. Показано глибокий внутрішній зв'язок тогочасних подій з європейськими процесами, зокрема з геополітичним протистоянням на сході Європи трьох наймогутніших тоді цивілізаційних систем — західної, московської та мусульманської. Наведено невідомі архівні документи, викладена авторська хронологія воєнних дій.

Книга розрахована на найширші кола читачів, які цікавляться малодослідженими сторінками української дипломатії та воєнної історії.

УДК 94(477+470):327:335.48]“1658/1659”
ББК 63.3(4Укр)46-3+63.3(4Рос)46-3